श्रीः ।

श्रीभोजराजविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितसाहित्यमञ्जूषाव्याख्यासमेतम् ।

बालकाण्डम् ।

गुरवे सर्वलोकाना भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्याना दक्षिणामूर्तये नम ॥
शिवानन्दाश्रयगुरोश्चरणस्मरण मम ।
उत्साहशक्तिज तेजस्तनोतु मुखपङ्कजे ॥
विघ्नेश विधिमार्तण्डचन्द्रेन्द्रोपेन्द्रवन्दित ।
नमो गणपते तुभ्य ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते ॥

सीताकरपलतान्वित दशरथाम्भोराशिज सोदरो-
दारस्कन्धमभीष्टद सुमनसा श्रेणीभिरामोदितम् ।
नित्य स्वाश्रितनन्दन किसलयश्रीपञ्चशाखोज्वल
श्रीरामामरभूरुह हृदि सदा सेवेऽर्थसंसिद्धये ॥

सुधाकरसुधाकराच्छरदभास्वराभास्वरा-
श्चितक्रमविपञ्चिकाक्कणनसादरा सादरा ।
विरिञ्चिनवमोहनागमविशारदा शारदा ।
मदीयरसनाङ्गणे नटतु सर्वदा सर्वदा ॥

यत्पादाम्भोजरेणु विबुधकविवरा प्राप्य सिद्धाञ्जन वा
प्रज्ञादृष्टे प्रमीला पटुतरतमसा प्राप्तवत्या निजाया ।
आसाद्योन्मेषमाराग्निधिमिव कविता प्रापुरद्धगुणार्या
निष्प्रत्यूह मुदास्मान्स सुरवरनुत पातु हेरम्बदेव ॥

श्रीमान्त्रैलिङ्गदेशे स जयति विबुधश्रेणिकोटीरकोटी-
कोटीमाणिक्यभूतागणितगुणगणोऽखण्डपाण्डित्यशौण्ट ।
धीर शाण्डिल्यगोत्र सकलकविकुलाह्लादिसूक्तिप्रवीणो
वीणोदाहार्यविद्याविवरणनिपुणो रामचन्द्रो बुधेन्द्र ॥

नित्य सम्भ्रमजृम्भिता नटति यज्जिह्वाङ्गणे भारती
जायन्ते कविपुंगवास्तनुभृतो यद्वक्त्रनिर्वर्णनात् ।
भोजक्षोणिभुजा पुरा विरचितश्चम्पूप्रबन्धोऽधुना
व्याख्या तस्य करोमि मञ्जुलतरा साहित्यमञ्जूषिकाम् ॥
व्याकुर्वन्ति निबद्धगौरवभयान्नैव स्फुट युक्तिभि-
र्ये तेऽन्येतृजनप्रतारणपरा का नैपुणी वा तत ।
वैखर्या वचसा कवीशहृदय प्रत्यापयन्नन्वय-
द्वारैवाहमिहाखिल प्रवितृणोम्युक्तिव्रजोज्जृम्भितम् ॥

अथ खलु तत्रभवान्विचित्रसरसकविताकल्पलतामञ्जर्यामोदिताशेषविबुधसमाजो ऽनवद्यनिखिलविद्याभिज्ञ सर्वज्ञसार्वभौमो भोजनामा महाराज समस्तसद्गुणमणिगणाभिरामस्य तारकब्रह्मरूपिणस्तत्रभवत श्रीरामस्य चरितानुवर्णन नि श्रेयसनिदान निजान्तरङ्गे निर्वर्ण्य 'काव्य यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्य परनिर्वृतये कान्तासमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यलङ्कारवचनप्रामाण्यात्, काव्यस्यानेकश्रेय साधनता 'काव्यालापाश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयता च पश्यन्, सकलकल्याणपरायण श्रीरामायण चम्पूप्रबन्धात्मना चिकीर्षु, चिकीर्षितानन्तरायपरिसमाप्तिप्रचयगमनलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याचार्यदण्डिवाक्यादाशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च तत्रादौ लक्ष्मीशब्दपूर्वकमाशिष प्रयुङ्क्ते—

लक्ष्मीं तनोतु नितरामितरानपेक्ष-
मङ्घ्रिद्वयं निगमशाखिशिखाप्रवालम् ।
हैरम्बमम्बुरुहडम्बरचौर्यनिघ्नं
विघ्नाद्रिभेदशतधारधुरंधरं नः ॥ १ ॥

लक्ष्मीमिति । आदौ लक्ष्मीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धेरभ्युच्चय । तदुक्तम्—'देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका । ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥' इति । निगमा वेदास्त एव शाखिनो वृक्षा । 'वृक्षो महीरुह शाखी' इत्यमर । व्रीह्यादित्वादिनि तेषा शिखा उपनिषद । ता एव शिखा अग्राणीति श्लिष्टरूपकम् । मौलयश्च प्रतीयन्ते । तासा प्रवाल नवपल्लवम् । वेदान्तवेद्यमित्यर्थ । 'शिखा ज्वालाकेकिमौल्यो शिखा शाखाग्रमौलिषु' इति वैजयन्ती । 'प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लवे' इति शब्दार्णवे । अम्बुनि रोहतीत्यम्बुरुहं पद्म तस्य यो डम्बर सौभाग्यातिशयसरम्भस्तस्य चौर्येऽपहरणे । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । निघ्नसायत्तम् । अम्बुरहसौभाग्यापहारीत्यर्थ । 'अधीनो निघ्न आयत्त.' इत्यमर । अतएव सादृश्यपर्यवसानादुपमा । डम्बरेत्यत्र दम्यन्ते भीरवोऽनेनेति डम्बर । 'दमु उपशमे' । औणादिकत्वाद्वरप्रत्यय, पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययश्च । सुबोधिनीकारस्तु—'डम्ब विक्षेपे' इति धान्तो

१ 'सुतराम्' इति पाठ

चातुरस्तीत्याह । तन्मते डम्बं विक्षेप रातीति डम्बर । 'आडम्बरोऽस्त्री सरम्भ ' इत्यमरशेषश्च । विहन्यत एभिरिति विघ्ना प्रत्यूहा । 'विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह ' इत्यमर । 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यय । त एवाद्रय पर्वतास्तेषा भेदे विदारणे शतधारधुरधर वज्रायुधसमानसारम् । अशेषविघ्नविनाशकमित्यर्थ । धूरेव धुरा। 'आपं चैव हलन्तानाम्' इति वचनादाप् । ता धारयतीति धुरधरम् । 'सञ्ज्ञाया भृतॄवृजि-' इत्यादिनाण्प्रत्यय । 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्व । 'अरुर्द्विषत्-' इत्यादिना मुमागम । हेरम्बस्येद हैरम्ब वैनायकम् । 'तस्येदम्' इत्यण्। अङ्घ्रिद्वय चरणयुग्मम्। इतरेषु न विद्यतेऽपेक्षा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेतरानपेक्षम् । भजनीयान्तरनिरपेक्षमित्यर्थ । इद क्रियाविशेषणम् । यदाङ्घ्रिद्वयविशेषण तदा सहकार्यन्तरमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणैव सकलसेवकजनाभीप्सितदानसमर्थमित्यर्थ । नितरामतिशयेन । 'किमेत्तिङव्यय-' इत्यादिना आम्प्रत्यय । नोऽस्माक लक्ष्मीमशेषाभिलषितार्थसपत्ति तनोतु करोतु। सपादयत्वित्यर्थ । तनोते 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्याशीरर्थे लोट् । 'शोभासपत्तिपद्मासु लक्ष्मी श्रीरिति कथ्यते' इति शाश्वत । अत्राशीरलकार -'आशीर्नामाभिलषितवस्तुन शासन मतम्' इति लक्षणात् । अथ चोक्तोपमारूपकविशेषाभ्या तिलतण्डुलवत्परस्परनैरपेक्ष्यात्ससृज्यते । तथा नितरामितरेत्यादिव्यञ्जनयुग्माना तकाररेफखकारादीना केवलाना चासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रास शब्दालकार । तदुक्त विद्यानाथेन-'एकद्विप्रभृतीना तु व्यञ्जनाना यदा भवेत् । आवृत्तिर्यत्र सदर्भे वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥' इति । अयमेवालकार प्रायशो भोजराजोक्तिष्वनुसधेय । विशेष तु वक्ष्याम । आदौ द्युदेवताकस्य अन्त्यलघोस्तगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभ सूच्यते । तदुक्तम्-'तो द्यौरन्त्यलघु शुभ ' इति । लकारस्य भूत्वाद्बीजप्रचयगमनसिद्धि । प्रायेणात्र द्राक्षापाक -'द्राक्षापाक स कथितो बहिरन्त स्फुरद्रस ' इति लक्षणात् । एतदादिश्लोकपञ्चक वसन्ततिलकावृत्तम्-'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग ' इति केदारलक्षणात् ॥

इदानी तावत् 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते' इत्यादिभगवद्भाष्यकारवचन प्रमाणयन्, शिष्टाचारपरिप्राप्त विशिष्टदेवताब्राह्मणनमस्काररूप मङ्गल निबध्नाति—

उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चे-
त्तस्य प्रमा च वचनै॰ कृतकेतरैश्चेत्।
तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चे-
त्तानन्तरेण निपतेत्क नु मत्प्रणामः ॥ २ ॥

उच्चैरिति। जगति । जगत्स्वित्यर्थ । उच्चैरुन्नता गतिर्गन्तव्यदेश । स्वर्गाद्युन्नतस्थानमित्यर्थ । 'देशे प्राप्ये गति ' इति वैजयन्ती । धर्मतो ज्योतिष्टोमादिधर्मात्। पञ्चम्यास्तसि । सिध्यति चेन्निष्पन्ना भवति यदि । सिध्यतीति पद सर्वत्र सबध्यते । तस्य धर्मस्य प्रमा यथार्थानुभवश्च । स्वर्गादिफलसाधनत्वज्ञानमिति यावत् । प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र 'यथार्थानुभव प्रमा' इति प्रमाशब्दार्थस्य तार्किकैरुपवर्णितत्वात् । कृतकेतरैरकृत्रिमैर्वचनै 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवेदवाक्यै सिध्यति

चेत्। ननु 'अस्य महतो भूतस्य नि श्वसितमेवैतयदृग्वेदो यजुर्वेद सामवेद' इत्या दिवाक्याद्वेदानामुत्पत्तिश्रवणात्कथमकृतकत्वमिति चेत् 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयभुवा। आदौ वेदमयी विद्या यत सर्व प्रवर्तित ॥' इति श्रुतेरकृत्रिमत्वावगमात्। 'ऋच सामानि जज्ञिरे' इत्यादिषु हिरण्यगर्भे वेदाविर्भाव एव जनेरर्थ। एतत् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति वेदान्तसूत्रव्याख्यानावसरे तत्रभवद्भिर्भाष्यकृद्भि सम्यग्विवेचितं तत्रैवानुसधेयमित्यलमत्र शास्त्रविचारेण। तेषामकृत्रिमवचनाना प्रकाशनदशा पाठतोऽर्थतश्च स्फुटीकरणप्रकारश्च। महीसुरै। ब्राह्मणैरित्यर्थ। 'आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवा' इत्यमर। तानन्तरेण तान्महीसुरान्विना। 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया। मत्प्रणामो मत्कृतनमस्कार क नु कुत्र वा निपतेत्प्रवर्तेत। उक्तक्रमेण परमश्रेयोहेतूना वेदविदा ब्राह्मणानामेव नमस्कार्यत्वात्तेषामेवाय नमस्कारो विधीयत इत्यर्थ। तथाच श्रुति—'तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवेदिवे नमस्कुर्यात्' इति। ततो ब्राह्मणा एव नमस्कार्या इष्टदेवताश्च। तदुक्त भगवता श्रीकृष्णेन महाभारते—'देवाधीन जगत्सर्व मन्त्राधीन तु देवतम्। ते मन्त्रा ब्राह्मणाधीना ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥' इति। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्व प्रति विशेषणत्वादेकावल्यलकार। तदुक्तमेकावल्याम्—'यत्र विशेषणभाव पूर्वपूर्व प्रति क्रमेणैव। भजति परपरमेषालकृतिरेकावली कथिता ॥' इति ॥

इदानी स्वचिकीर्षितनिबन्धस्य स्वरूपनिरूपणद्वारा सहृदयाना प्ररोचनामुत्पादयन्, तद्रचनाया निजरसनाया प्रवृत्तिमाशास्ते—

गद्यानु[१]बन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति-
र्हृद्या हि वाद्यकलया कलितेव गीतिः।
तस्माद्दधातु कविमार्गजु[२]षां सुखाय
चम्पूप्रबन्धरचनां रसना मदीया ॥ ३ ॥

गद्येति। गद्यान्यपादबद्धानि। तदुक्तम्—'अपाद पदसघातो गद्यं पद्य चतुष्पदम्' इति। गद्यानामनुबन्धेनानुषङ्गेण यो रस आस्वादस्तेन मिश्रिता मिलिता पद्यसूक्ति पद्याना सम्यग्रचना। 'आस्वादो ब्रह्मणि रसे' इति शब्दार्णवे। वाद्यकलया वीणावेणुमृदङ्गादिवाद्यशिल्पेन। 'कला शिल्पे विवृद्धौ' इति वैजयन्ती। कलिता मिश्रिता गीतिर्गानविद्येव हृद्या मनोज्ञा हि। सहृदयहृदयाह्लादिनी खल्वित्यर्थ। तस्माद्गद्यपद्यमिश्रितप्रबन्धस्य सर्वानन्दकरत्वाद्धेतो। कवयन्ते रसोल्लसितशब्दार्थसघटनपरया गिरा वर्णयन्तीति कवयस्तन्मार्गजुषा तद्वर्त्मानुवर्तिनाम्। कवितारसाभिज्ञानामित्यर्थ। सुखाय हृदयानुरञ्जनार्थं ममेयं मदीया। 'वृद्धाच्छ' इति छप्रत्यय। रसना जिह्वा। चम्पूप्रबन्धरचना 'गद्यपद्यात्मक काव्य चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षण काव्यं चम्पूप्रबन्धस्तस्य रचना निर्माण दधातु। विशिष्टप्रबन्धरचनाया मदीया रसना प्रवर्ततामित्यर्थ। चमत्कारितया गद्यपद्यात्मक काव्यं करोमीति तात्पर्यम्।

१ 'अनुबद्ध' इति पाठ २ 'विदा' इति पाठ

अत्र पूर्ववाक्य उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकाना चतुर्णा प्रयोगाच्छ्रौत पूर्ण उपमालकार —'स्वत सिद्धेन भिन्नेन समतेन च धर्मत । साधौपम्येन वर्ण्यस्य वाच्य चेदेकगोपमा ॥' इति लक्षणात्। स च शब्देनानुप्रासेन च ससृज्यते ॥

ननु वाल्मीकिरचितेनैव श्रीरामायणेन सकलजनसतृप्तेर्जायमानत्वात्तव पुन कोऽय नूतनप्रबन्धनिर्माणप्रयास इत्याशङ्क्य सोपपत्तिक तत्प्रणयने स्वस्याधिकार तावद्दर्शयति—

वाल्मीकिगीतरघुपुंगवकीर्तिलेशै-
स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम्।
गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथयत्नलब्धै-
किं तर्पणं न विदधाति नरः[1] पितृणाम् ॥ ४ ॥

वाल्मीकीति। वल्मीकस्यापत्य वाल्मीकि । तदुक्त ब्रह्मवैवर्ते—'अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामह । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ॥' इति। 'अत इञ् इतीञ्'। तेन गीता उपवर्णिता ये रघुपुगवकीर्तिलेशा । पुमान्गौरिव पुगवो वृषभश्रेष्ठ । 'श्रेष्ठोक्षाणौ तु पुगवौ' इति वैजयन्ती। 'गोरतद्धितलुकि' इति समासान्तष्टच्। रघुपुगवस्य रघुश्रेष्ठस्य कीर्तेर्दानक्षात्रादिगुणसमुद्भवाया समाख्याया लेशा लवास्ते । ब्रह्मलोकप्रसिद्धस्य शतकोटिविस्तृतस्य श्रीरामचरितस्य चतुर्विंशतिसहस्रसख्यापरिमितग्रन्थेन श्रीरामायणेन कियत एव वर्णितत्वात्कीर्तिलेशैरित्युक्तमित्यवगन्तव्यम्। अधुनेदानी कथमपि महता यत्नेन । चम्पूप्रबन्धनिर्माणरूपेणेत्यर्थ । 'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादिकथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्त यत्ने गौरवबाढयो ॥' इत्युत्पलमालायाम्। बुधाना तज्ज्ञानाम्। 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा' इति क्षीरस्वामी। तृप्ति सतुष्टि करोमि। अत्र दृष्टान्तमाह—भुवि भूलोके भगीरथेन राज्ञा यत्नलब्धै प्रयत्नेनानीतै । अश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलानलदग्धाना सगरात्मजाना स्वर्लोकप्रापणाय दुश्चरतपश्चर्यादिबहुतरप्रयत्नेन वियन्मार्गाद्भुव प्रापितैरित्यर्थ । भगीरथप्रयत्न उत्तरत्र वक्ष्यते। गङ्गाजलैर्मन्दाकिनीसलिलैर्नर पितृणा तर्पण निवापाञ्जलिदानेन सतृप्ति न विदधाति न करोति किम् । करोत्येवेत्यर्थ । अतोऽहमप्येव करोमीति भाव । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालकार —'यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते। सामान्यधर्मो वाक्यज्ञै स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

इत्थ स्वस्य ग्रन्थकरणे योग्यता प्रसाध्य सप्रति कथा प्रस्तौति—

वाचं निशम्य भगवान्स[2] तु नारदस्य
प्राचेतसः प्रवचसां प्रथमः कवीनाम्।
माध्यंदिनाय नियमाय महर्षिसेव्यां
पुण्यामवाप तमसां तमसां निहन्त्रीम् ॥ ५ ॥

---

१ 'जन' इति पाठ २ 'अथ' इति पाठ

वाचमिति । प्रवचसा प्रगल्भवचसा कवीना व्यासादिकवीना प्रथम आद्य । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थ । स प्रसिद्ध । अत्र न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्त काव्यप्रकाशे—'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादान नापेक्षते' इति । तुशब्द उत्कर्षार्थ । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । भगवान् । 'उत्पत्ति निधन चैव भूतानामागति गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षण । प्रचेतसोऽपत्य प्राचेतसो वाल्मीकि । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'प्राचेतसस्त्वादिकविस्यान्मैत्रावरुणिश्च स । वाल्मीकिश्च इति विश्व । रमन्ते शरीरेन्द्रियविषयोपनीतया विवेदनयेति नरा जीवास्तेषा सबन्धि नारमज्ञान द्यति खण्डयति श्रीनारायणदिव्यनामसकीर्तनेनेति नारद । तदुक्त नारदीये—'गायन्नागायणकथा सर्वलोकभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानज तम ॥' इति । अथवा 'नरतीति नर प्रोक्त परमात्मा सनातन' इति नारदीयवचनान्नर परमात्मा तस्य सबन्धि नार परमात्मविषयकज्ञान तद्ददात्युपदिशति परमकारुणिकतया मुमुक्षुभ्य इति नारद । तेनास्य श्रद्धेयवचनत्वमुक्तमित्यवधेयम् । तस्य नारदस्य ब्रह्मनियोगेन समागतस्य देवर्षिप्रवरस्य वाच निशम्य । 'को न्वस्मिन्साप्रत लोके' इत्यादिनिज प्रश्नानुरूपोत्तरतया 'मुने वक्ष्याम्यह बुद्धा तैर्युक्त श्रूयता नर' इत्यादिसक्षिप्तबालरामायणोक्ता श्रीरामगुणवर्णनरूपा वाच श्रुत्वा । 'गुरुमुखाच्छ्रोतव्यम्' इति न्यायेन सकललोकगुरोर्नारदस्य मुखाच्छ्रवणविधेर्विहितत्वादिति भाव । निशाम्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि' इति भट्टमल्ल । ततो निशाम्यतेरिद रूपम् । अन्यथा निशमय्येति स्यात् । अत एवाह वामन —'निशम्यनिशमय्यशब्दो प्रकृतिभेदात्' इति । ननु 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयभुव' इति भागवतप्रसिद्ध हि नारदस्य ब्रह्मपुत्रत्वम् । तथाच—'वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्तस्य रूपिणी । चकार रामचरित पावन चरितव्रत ॥' इति स्कान्दे पार्वती प्रति परमेश्वरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मलोकप्रसिद्ध शतकोटिप्रविस्तृत रामचरित भूलोकवर्तिचातुर्वर्ण्यतापत्रयविमोचनार्थ सक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तस्य परमकारुणिकस्य ब्रह्मण एव भूमौ स्वाशेन वाल्मीकिरूपेणावतीर्णत्वादस्य प्रष्टृत्व नारदस्योपदेष्टृत्व च कथमुपपद्यत इति चेत्, सत्यम् । मानुषलोके रूपान्तरेणावतीर्णस्य तस्य सप्रदायप्रवर्तनार्थमित्थमुपयुक्तत्वान्नानुपपत्तिरित्यलमतिप्रपञ्चेन । मध्ये भवो माध्यदिन । 'मध्यशब्दस्य मध्यदिनादेशो भवार्थप्रत्ययश्च स्यात्' इति न्यासकार । 'मध्याह्नवाचि मध्यदिनशब्द एवोत्सादिषु पठित' इत्यन्ये । तथाच—'उत्सादिभ्योऽञ्' । माध्यदिनाय नियमाय ' माध्याह्निकक्रिया कर्तुमित्यर्थ । महर्षिभिर्ऋषिप्रवरै सेव्या स्नानसध्यावन्दनाद्यनुष्ठानार्थमाश्रयितु योग्याम् । महर्षिलक्षणं तु—'तप शौचपरा दान्ता सत्यवाचो बहुश्रुता. । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषय परिकीर्तिता' ॥' इति । कुत । पुण्या पावनीम् । अतएव तमसामज्ञानानां निहन्त्रीं विनाशिनीम् । स्वसेवातत्पराणामशेषपापनिवर्तनेन ज्ञानप्रदात्रीमित्यर्थ । तमसा तमसानदीमवाप । लक्षणया तत्तीरं प्रापेत्यर्थ । अत्र तमसा तमसामिति व्यञ्जनत्रितयस्यावृत्त्या वृत्त्यनुप्रास शब्दालकार । लक्षण तूक्तम् ॥

तत्र कंचन क्रौञ्चमिथुनादेकं पञ्चशरविद्धमपि व्याधेनानुविद्धं[1] निध्यायतो बद्धानुकम्पस्य भगवतो वाल्मीकेर्वदनारविन्दाच्छन्दोमयी काचिदेवं निससार सरस्वती ॥

तत्रेति। तत्र तमसातीरे। पञ्च शरा यस्य तेन पञ्चशरेण स्मरेण विद्ध प्रहृतम्। काममोहितमिति यावत्। 'काम पञ्चशर स्मर' इत्यमर। पञ्चभि शरैर्विद्धमिति गम्यते। 'अरविन्दमशोक च चूत च नवमल्लिका। नीलोत्पल च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायका॥' इत्यमर। तथाभूतमपि व्याधेन लुब्धकेन। निषादेनेति यावत्। 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च स' इत्यमर। अनु पश्चाद्विद्ध सप्रहृतम्। परमशोच्यतरमित्यर्थ। 'व्यध सप्रहारे' इति धातो कर्मणि क्त। क्रौञ्चमिथुनात्क्रौञ्ची च क्रौञ्चश्च क्रौञ्चो बकविशेषौ। 'कृट् क्रौञ्चोऽथ बक कह्व' इत्यमर। 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेष। तयोर्मिथुनाद्द्वन्द्वात्। तन्मिथुनादित्यर्थ। निर्धारणे पञ्चमी। 'स्त्रीपुसौ मिथुन द्वन्द्वम्' इत्यमर। कचनैक पुमास निध्यायत पश्यत। 'निर्वर्णन तु निध्यान दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर। अतएव बद्धानुकम्पस्योत्पन्नकरुणस्य। मैत्री मुदिता करुणा उपेक्षा चेति चतसृणा महच्चित्तवृत्तित्वेन विद्धवेदनदर्शनस्य करुणोत्पादकत्वादिति भाव। 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमर। भगवतो वाल्मीके। पदद्वय व्याख्यातम्। वदनमरविन्दमिवेत्युपमितसमास। न तु वदनमेवारविन्दमिति रूपकसमास। तथा सत्यरविन्दस्य प्राधान्येन तस्मात्सरस्वतीनि सरणायोगात्। छन्दोमय्यनुष्टुप्छन्दोनिबद्धा। 'द्वात्रिशदक्षरानुष्टुप्' इति छान्दसा। छन्द शब्दात्ताद्रूप्ये मयट्। 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप्। काचिदपूर्वैव वक्ष्यमाणप्रकारा सरस्वती वाक् निससार निजप्रयत्न विनैव निर्जगाम। 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमर। 'सृ गतौ' इति धातोर्लिट्॥

तामेव सरस्वतीमाह—

> **मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।**
> **यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥ ६॥**

मा निषादेति। हे निषाद, त्व शाश्वती समा अनन्तसवत्सरान्। 'सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा' इत्यमर। अत्यन्तसयोगे द्वितीया। प्रतिष्ठा स्थिति मा गमो मा प्राप्नुहि। क्षिप्रमेव म्रियस्वेत्यर्थ। गमेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेश 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधे वक्तव्येऽप्यार्षत्वात्तदभावप्रतिषेध। यद्यस्मात्क्रौञ्चमिथुनादेक काममोहित क्रीडातत्परमवधीर्हतवानसि। हन्तेर्लुङि हनो वधादेश। अथ शापत्वेन प्रवृत्त श्लोक। वाल्मीकेर्महर्षेरीश्वरानुग्रहेण कृत्स्नकाव्यार्थसग्रहो नि सृत। सग्रहश्चायम्—मानिषाद मा लक्ष्मीर्निषीदति तिष्ठत्यस्मिन्निति मानिषाद लक्ष्मीनिवास श्रीराम, त्व शाश्वती समाश्चिरकाल प्रतिष्ठामगम। अखण्डितैश्वर्यानन्दसपन्नो विजयी भवेत्यर्थ। यद्यत कारणात्क्रौञ्चमिथुनात् 'क्रुञ्च गतिकौटिल्याल्पीभावयो' इति धातो. क्रुञ्चा राक्षसी कैकसी तस्या अपत्य क्रौञ्चो राक्षसो रावण।

---

१. 'पञ्चशरानुविद्धम्' इति पाठ.

'तस्यापत्यम्' इत्यण् । तस्य पत्नी क्रौञ्ची मन्दोदरी । अत्रापि पूर्ववदेकशेष । तयोर्मिथुनादेक काममोहित लोकविद्विष्टकर्माण रावणमवधी । एतेन महर्षिणा वाल्मीकिना सप्रदायप्रवर्तकेन लक्ष्मीपतिरूपश्रीरामस्मरणरूप मङ्गल काव्यादाववश्य कर्तव्याशीर्वचन कृतमित्यवगन्तव्यम् । इत्येव सरस्वती नि ससारेति पूर्वेण सबन्ध । श्लोकाख्यमेतदानुष्टुभ वृत्तम्—'पञ्चम लघु सर्वेषु सप्तम द्विचतुर्थयो । गुरुषट्क च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति वचनात् । 'मानिषाद प्रतिष्ठा त्वमगम' इत्यत्र 'प्रतिष्ठा तु अम गम' इति च्छेद । न विद्यते मा यस्येति विग्रह । तस्य सबुद्धिर्हे अम निर्भाग्य इति नारायणीये ॥

तदनु समयोचितकृत्यं निर्वर्त्य स्वाश्रमं प्रति गतवति भगवति वाल्मीकौ

तदन्विति । तदनु 'मानिषाद' इत्यादिच्छन्दोनिबद्धवाङ्नि सरणानन्तरम् । भगवति पूज्ये वाल्मीकौ । समयोचित मध्याह्नकालोचितम् । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद' इत्यमर । कृत्य स्नानसध्यावन्दनादि कर्म निर्वर्त्य कृत्वा स्वाश्रम स्वनिकेतन पर्णशाला प्रति गतवति प्रविष्टे सति ।

तत कि प्रवृत्तमित्यत आह—

वाणीविलासमपरत्र कृतोपलम्भ-
मम्भोजभूरसहमान इवाविरासीत् ।
आभाति यत्कृतिरनेकविधप्रपञ्च-
व्याजेन्द्रजालविधिसाधकपिञ्छिकेव ॥ ७ ॥

वाणीति । अम्भोज नारायणनाभिकमल तत्र भवतीत्यम्भोजभूर्ब्रह्मा । तदुक्त भागवते—'यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोक' इति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । अपरत्र पुरुषान्तरे वाल्मीकौ कृतोपलम्भ विहितानुपलम्भम् । तत्रोपलभ्यमानमित्यर्थ । वाण्या 'मा निषाद' इत्यादिवाच । सरस्वतीदेव्याश्चेति गम्यते । विलास लीलामसहमानोऽमृष्यमाण इवाविरासीत्प्रादुरभूत् । निजपरिग्रहस्य पुरुषान्तरासक्ति को वा सहेतेति भाव । वस्तुतस्तु परमकारुणिकतया महर्षेर्वाल्मीकेर्व्याधविद्धक्रौञ्चदर्शनानन्तरजनितशोकापनोदनार्थं निजाज्ञया प्रथमतो नारदोक्तमेवार्थं पुन. स्वयमप्युपदेष्टु तत्समक्षं प्रत्यक्षोऽभूदिति तात्पर्यम् । युक्त चेतदित्याह—आभातीति । यत्कृतिर्यस्याम्भोजभुव कृति क्रियाशक्ति कर्त्री । अनेकविधो देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदेन बहुप्रकारो य प्रपञ्च सर्ग स इति व्याजोऽपदेशो यस्य स तथोक्तो य इन्द्रजालविधि । 'अदेशकालपारोक्ष्य परोक्षस्यैव वस्तुन । यत्रौषधादिभि सोऽयमैन्द्रजाल विधि स्मृत ॥' इत्युक्तलक्षण । तस्य साधकपिञ्छिकेव निष्पादकपिञ्छविशेष इवाभाति प्रकाशते । अतएव तदुक्तं क्रौञ्चहनन तद्दर्शनेन महर्षेरपि शोकोत्पादन तदपनोदनार्थं स्वस्याविर्भावश्चेति भाव. । पिञ्छिकेत्यत्र पिञ्छैव पिञ्छिका । स्वार्थे कप्रत्यय । कात्पूर्वस्येकारादेश । यद्यपि 'पिञ्छबर्हे नपुसके' इत्यमर, तथाप्याबन्तोऽयं पिञ्छा-

---

१ 'स्वाश्रममुपगतवति सति' इति पाठ. २ 'पिञ्छिकेव' इति पाठ..

शब्दो निघण्ट्वन्तरेषु मृग्य । अथवा महाकविप्रयोगदर्शनात्समाधेयम् । यथोक्त कृष्णकर्णामृतस्तवे मङ्गले–'नवशिखिपिञ्छालाञ्छितम्' । तथा ज्ञानवासिष्ठे शाम्बरिकोपाख्याने—'इत्युक्त्वा पिञ्छिका तेन भ्रामिता प्रसभ सभा । नानाविरचनाबीजं मायेव परमात्मना ॥' इति । निरङ्कुशा खलु कवय सार्वपथीना इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र पूर्ववाक्ये वाण्योर्वाच्यप्रतीयमानयो श्लेषभित्तिकाध्यवसाया मूलातिशयोक्तिर्निर्व्यूढा । असहमान इति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । उत्तरवाक्ये तु प्रपञ्चे व्याजशब्देन तत्त्वमपह्नुत्यैन्द्रजालत्वारोपणादपह्नवालकार । 'व्याजादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनमपह्नुति' इति सर्वस्वसूत्रम् । तदुज्जीविता चेय पिञ्छिकेत्युपमा । साचोक्तोत्प्रेक्षया परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

ततः परमहर्षेण महर्षिणा विधिवदभ्यर्चितः परमेष्ठी मध्यलोकेऽपि स्ववृत्तं प्रकाशयितुं किल भवन्तमेवोपतिष्ठमानयानया भारत्या रामचरितं यथाश्रुतं व्याक्रियतामिति व्याहृत्यान्तरधात् ।

तत इति । तत प्रादुर्भावानन्तरम् । परमहर्षेण । पितामहोऽयमेवभूते मयि दययाविरभूदहो कृतार्थतेति परमानन्दभरितेनेत्यर्थ । महर्षिणा 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी च सयमी । शापानुग्रहयो शक्त सत्यसवो भवेदृषि ॥' इत्युक्तलक्षणलक्षितेन ऋषिप्रवरेण वाल्मीकिना । विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । अभ्यर्चितोऽर्घ्यपाद्यासनादिभि पूजित । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा कर्ता । 'परमे स्थ कित्' इति कित् । इनिप्रत्यय औणादिक । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम् । मध्यमलोके भूर्लोकेऽपि । लोकत्रयपक्षेऽप्यस्य मध्यत्वादिति भाव । अपिशब्दो लोकान्तरप्रख्यातिं द्योतयति । स्ववृत्त निजचरित्र प्रकाशयितु प्रख्यापयितुम् । किलेत्यलीके । वस्तुतस्तु मच्छन्दादेवेति भाव । भवन्त त्वामेव । अन्यव्यवच्छेदार्थमेवकार । तवैव योग्यत्वादिति भाव । एवकारोऽस्य भारत्या वा सबध्यते । उपतिष्ठमानयानुवर्तमानयानया भवन्मुखान्निर्गतया भारत्या 'मा निषाद–' इत्यादिसरस्वत्या । ईदृशैरेव श्लोकैरित्यर्थ । रामचरित श्रीरामचरित्रम् । श्रुतमनतिक्रम्य यथाश्रुतम् । नारदमुखत श्रुतक्रमानतिक्रमणेनैवेत्यर्थ । 'यथासादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रमा' इति शब्दार्णवे । व्याक्रियता व्याख्यायतामित्येव व्याहृत्योक्त्वोपदिश्य । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर । अन्तरधाददृश्योऽभूत् । अत्रेद श्रीरामायणबालकाण्डवचनम्—'मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरित कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥' इत्यारभ्य 'इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत' इत्यन्तम् ॥

अथ सरसिजयोनेराज्ञया रामवृत्तं
करबदरसमानं प्रेक्ष्य दृष्ट्या प्रतीच्या ।
शुभमतनुत काव्यं स्वादु रामायणाख्यं
मधुमयफणितीनां मार्गदर्शी महर्षिः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ ब्रह्मतिरोधानानन्तरम् । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्र्न्येष्वथो अथ'

---

१ 'उपदिष्टमानया' इति पाठ २ 'भणितीना' इति पाठ

इत्यमर । मधुमय्योऽमृतप्लाविण्यस्तासा फणितीना रसालकारोल्लसितशब्दार्थसघटनाविशेषाणाम् । मधुमयेत्यत्र 'स्त्रिया पुवत्–' इत्यादिना पुवद्भाव । मार्ग पद्धति दर्शयतीति ताच्छील्येन कवीनामपि मार्गदर्शी । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थ । दृशेर्ण्यन्तात्ताच्छील्ये णिनि । महाश्चासौ ऋषिश्च महर्षि । 'तपोनिर्धूतपाप्मानो याथातथ्याभिधायिन । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषय परिकीर्तिता ॥' इत्युक्तलक्षण ऋषिश्रेष्ठो वाल्मीकि सरसिज योनि कारण यस्य तस्य ब्रह्मण आज्ञया श्रीरामचरित व्याक्रियतामित्येवरूपनियोगेन हेतुना । रामवृत्त श्रीरामचरित प्रतीच्या दृष्ट्या योगदृष्ट्या । बदर्या फल बदरम् । 'फले लुक्' । करे हस्ते यद्बदर तेन समान तत्तुल्यमित्यार्थी उपमा, क्रियाविशेषण वा । नि शेषमित्यर्थ । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । शुभ वक्तृणा श्रोतृणा च कल्याणकरम् । स्वादु पाठतो गानतश्च मधुरम् । 'त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू' इत्यमर । रामस्यायन स्थान वर्णकत्वेनेत्यन्वर्थसज्ञा रामायणमित्याख्या यस्य तत्तथोक्तम् । 'पूर्वपदात्सज्ञायामग ' इति णत्वम् । उत्तरायणवत् । काव्य प्रबन्धमतनुताकरोत् । कवयते वर्णयतीति कविस्तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । तस्य पङ्कजादिवद्रूढत्वाद्रसोल्लसितशब्दार्थसघटनात्मकमेव, नतु कर्ममात्रम् । तत्काव्य रचितवान् । तथा च श्रीरामायणे—'तत पश्यति धर्मात्मा तत्सर्व योगमास्थित । पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलक यथा ॥' इत्यारभ्य 'रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषि ' इत्यन्तम् । मालिनीवृत्तम्—'ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै ' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एनं प्रबन्धं प्रयोक्तुं क[1]: समर्थ इति चिन्तामुपगतवति सति भगवति वाल्मीकौ ।

एनमिति । भगवति वाल्मीकावेनं प्रबन्धं श्रीरामायणाख्यमेतत्काव्य प्रयोक्तुमध्यापयितुं पठितुं वा क पुमान्समर्थोऽधिकारीत्येवंरूपा चिन्ता पर्यालोचनमुपगतवति सति ।

तत कि जातमित्यत आह—

उपागतौ मिलितपरस्परोपमौ
बहुश्रुतौ श्रुतिमधुरस्वरान्वितौ ।
विचक्षणौ विविधनरेन्द्रलक्षणौ
कुशीलवौ कुशलवनामधारिणौ ॥ ९ ॥

उपागताविति । मिलिता सगता परस्परोपमान्योन्यसादृश्य ययोस्तौ । यमलत्वात्परस्परतुल्यरूपावित्यर्थ । बहुश्रुतौ वेदवेदाङ्गादिसकलविद्याविशारदौ । 'शास्त्रश्रवणयो श्रुतम्' इति विश्व । श्रुतिमधुरेण श्रवणानन्दकरेण स्वरेण श्रुत्यारब्धानुरणनलक्षणेनान्वितौ । श्राव्यकण्ठस्वरसपन्नावित्यर्थ । स्वरलक्षणमुक्तं सगीतरत्नाकरे—'श्रुत्यनन्तरभावी य शब्दोऽनुरणनात्मक । रसाद्रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर

१ 'लोके क ' इति पाठ

उच्यते ॥' इति। विचक्षात इति विचक्षणौ विद्वांसौ। 'कर्तरि ल्युट्' इति न्यासकार। 'असनयो प्रतिषेधो वक्तव्य' इति चक्षिङ ख्याञादेशाभाव। विविधानि बहुप्रकाराणि नरेन्द्रलक्षणान्याजानुबाहुत्वादिराजचिह्नानि ययोस्तौ। महाराजकुमारत्वान्महाभाग्यसूचकराजलक्षणलक्षितावित्यर्थ। कुशो लवश्चेति नाम धारयत इति कुशलवनामधारिणौ। कुशैर्लवैश्च गर्भक्लेदमार्जनात्कुशलवावित्यन्वर्थसञ्ज्ञावित्यर्थ। उक्तं च कालिदासेन—'स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया। कवि कुशलवावेव चकार किल नामत ॥' कुशीलवौ गायकौ। पृषोदरादित्वात्साधु। उपागतौ। चिन्तासमकालमेव विशिष्टगुणसपन्नौ मैथिलेयौ कुशलवौ समीप प्राप्तावित्यर्थ। 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्या कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भाव। अत्रोदात्तता नाम गुण। तदुक्त विद्यानाथेन—'श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यत्र सा स्यादुदात्तता' इति। रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा' इति लक्षणात् ॥

एतौ मुनिः परिगृह्य स्वां[1] कृतिमपाठयत् ।

एताविति । मुनिर्मननशीलो वाल्मीकि। मुनिलक्षण तु—'निवृत्त सर्वतस्त्वङ्ग कामक्रोधविवर्जित। ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनि ॥' इति। एतौ कुशलवौ परिगृह्य शिष्यत्वेन परिगृह्य स्वा स्वकीयाम्। 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रिया धने' इत्यमर। कृति श्रीरामायणाख्य प्रबन्धमपाठयदध्यापयामास। पठेर्ण्यन्ताल्लङ्। 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाणि कर्तु कर्मत्वम् ॥

तौ पुनरितस्ततो गायमानौ दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टमनाः स्वभवनमानीय भ्रातृभिः परिवृतो[2] निजचरितं गातुमन्वयुङ्क्त ।

ताविति । इतस्तत। तत्र तत्र प्रदेश इत्यर्थ। गायमानौ गानेनैव श्रीरामायण पठन्तौ तौ कुशीलवौ कर्म। पुन शब्दो वाक्यालकारे। दृष्ट्वा। राम प्रहृष्टमना रूपगानसपत्तिभ्या सतुष्टान्त करण सन्, स्वभवनं निजमन्दिरमानीय भृत्यै प्रापय्य भ्रातृभिर्लक्ष्मणादिभि परिवृत परिवेष्टितो निजचरित स्वचरित्र गातु गानेन परिकर्तुमन्वयुङ्क्तापृच्छत्। प्रबन्धमेन पठतमिति नियोजितवानित्यर्थ। 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर ॥

ततश्च ।

तत इति । ततोऽनुयोगानन्तरम्। चशब्दो वक्ष्यमाणक्रियाया सबध्यते ॥

छन्दोमयीनां निलयस्य वाचामन्ते वसन्तौ मुनिपुंगवस्य[3] ।
एतौ कुमारौ रघुवीरवृत्तं यथाक्रमं गातुमुपाक्रमेताम् ॥ १० ॥

छन्दोमयीनामिति । छन्दोमयीनामनुष्टुबादिछन्दोनिबद्धाना वाचाम्। निलयस्य। पद्यप्रपञ्चनिर्माणचातुर्यैकनिकेतनस्येत्यर्थ। 'छन्द पद्ये च वेदे च' इति विश्व। छन्द शब्दान्मयटि ङीप्। मुनिपुगवस्य मुनिश्रेष्ठस्य वाल्मीके। अन्ते वसन्तावन्तेवासिनौ शिष्यौ। एतेनानयोरखण्डितवचनत्व सूच्यते। 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमर। एतौ कुमारौ मैथिलेयौ कुशलवौ रघुवीरवृत्त श्रीरामचरित

---

१. 'स्वकृतिम्' इति पाठ. २ 'सह' इति पाठ. ३ 'मुनिसत्तमस्य' इति पाठ

यथाक्रमम्। उपदेशानुसारेणैवेत्यर्थ । गातु गानेन पठितुमुपाक्रमेतामुपक्रान्तवन्तौ। चशब्दोऽयमनुयोग समुच्चिनोति। एतेन प्रश्नानन्तरमेवाविलम्बेन प्रारब्धगानयोरनयो श्रीरामस्य चान्योन्य दैववशात्स्वयमेवोत्पन्ना प्रीतिरिति सूच्यते। इन्द्रोपेन्द्रामिश्रणादुपजातिवृत्तम्। 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता ।' इति केदारेणोक्तत्वात्॥

उपक्रमप्रकारमेवाह—

अस्ति प्रशस्ता जनलोचनानामानन्दसंदायिषु कोसलेषु।
आज्ञासमुत्सारितदानवानां राज्ञामयोध्येति पुरी रघूणाम्॥ ११॥

अस्तीति। जनलोचनानामानन्दसदायिषु। समस्तवस्तुसमृद्धतया सकलजननयनानन्दकरेष्वित्यर्थ । कोसलेषूत्तरकोसलेषु जनपदेषु। बहुवचनान्तैव देशविशेषस्य सज्ञा। प्रशस्ता प्रख्याता। आज्ञयैव समुत्सारिता निरस्ता दानवा येषा तेषाम्। चण्डशासनानामित्यर्थ । रघूणा रघुवशोद्भवाना राज्ञा प्रजानुरञ्जकाना नृपाणाम्। रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लक्षणा। जनपदशब्दानामतद्राजत्वाद्बहुषु लुगसभवाद्रघुराजसबन्धिनीत्यर्थ । योद्धुमशक्या अयोध्येत्यन्वर्थसज्ञा पुरी राजधान्यस्ति। इन्द्रवज्रावृत्तम्। लक्षण तूक्तम्। 'सधायिषु' इत्यपि पाठ । उदात्तालंकार ॥

तामावसद्दशरथ सुरवन्दितेन
संक्रन्दनेन विहितासनसंविभाग[१]।
वृन्दारकारिविजये सुरलोकलब्ध-
मन्दारमाल्यमधुवासितवासभूमिः॥ १२॥

तामिति। सुरवन्दितेन सुरसेव्येन सक्रन्दनेनेन्द्रेण। 'सक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहन' इत्यमर । विहित आसनसविभागो दत्तार्धासन । इन्द्रस्यापि माननीय इत्यर्थ । तथा वृन्दारकारीणा दानवाना विजये सति। दानवेषु विजितेषु सत्स्वित्यर्थ । सुरलोके स्वर्गे लब्धानि परितोषात्सुरैर्दीयमानतया प्राप्तानि मन्दाराणा माला एव माल्यानि पारिजातकुसुमस्रजस्तेषा मधुना पुष्परसेन वासिता सुरभिता वासभूमिर्निवासस्थान यस्य स तथोक्त । भूलोकेऽपि स्वर्गसुखानुभावक इत्यर्थ । 'मधु मद्ये पुष्परसे' इत्यमर । दशरथो राजा तामयोध्यामावसदधिवसतिस्म। 'उपान्वध्याङ्वस' इति कर्मत्वम्। तत्र वर्तमानो निजकार्यनिर्वाहकतया सुरै पूज्यमानश्चिरकालं साम्राज्यश्रियमनुबभूवेत्यर्थ । अनुप्रासोऽलंकार । वसन्ततिलकावृत्तम्॥

अथास्मिन्ननपत्यतया दूयमानमानसे पुत्रार्थं क्रतुमश्वमेधं विधातुं मन्त्रिभिः समं मन्त्रयमाणे दशरथे सुमन्त्रः प्रहृष्टमना महर्षेरङ्गदेशसंगतावग्रहनिग्रहशौण्डस्य विभण्डकसूनोरवश्यमृष्यशृङ्गस्य प्रसादात्प्रभवो भविता कुमाराणामिति सनत्कुमारोदीरितं पुरावृत्तमस्मै दशरथाय कथयामास।

---

१ 'सह' इति पाठ २ 'उक्तम्' इति पाठ

अथेति । अथानन्तरमस्मिन्दशरथेऽनपत्यतयाऽपुत्रतया दूयमानं परितप्यमान मानस यस्य तस्मिन् । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति तत्सर्वे पशवो विदु ' इति, 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । 'दूङ् परितापे' इति धातो कर्तरि शानच् । अतएव पुनाम्नो नरकात्रायन्त इति पुत्रास्तदर्थं पुत्रलाभार्थमित्यर्थ । 'अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च वक्तव्या' । अश्वमेध क्रतुमश्वमेधयाग वितातुं कर्तुं मन्त्रिभि सम सचिवै साक मन्त्रयमाणे विचारयमाणे सति । तदा सुमन्त्र कुलक्रमागतो मन्त्रिप्रवर कर्ता । अङ्गदेशेऽङ्गराष्ट्रे सगत प्राप्तो योऽवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्ध । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्प्रत्यय । 'वृष्टिर्वर्ष तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमर । तस्य निग्रहे निवर्तने शौण्डस्य दक्षस्य । निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थ । 'सप्तमी शौण्डै ' इति समास । विभण्डकसूनोर्विभण्डकाख्यमुनिपुत्रस्यर्ष्यशृङ्गस्य महर्षे प्रसादादनुग्रहात् । 'प्रभावात्' इति पाठे सामर्थ्यात् । अवश्य निश्चित कुमाराणा पुत्राणा प्रभव उत्पत्तिर्भविता भविष्यति । अनद्यतने लुट् । दशरथ इति शेष । इत्येव सनत्कुमारेण परापरविदा ब्रह्ममानसपुत्रेणोदीरित ब्रह्मसभाया कथित पुरावृत्त पूर्ववृत्तान्तमस्मै दशरथाय कथयामास । पूर्वमिक्ष्वाकुसारथ्येन ब्रह्मसभा गतस्तत्र भूलोकराजप्रस्तावतत्परैर्देवै पृष्टेन सनत्कुमारेण त्रैकाल्यविदा कथितस्य दशरथवृत्तान्तस्य मनसि स्थितत्वात्तदानीमेतत्सर्व निवेदयामासेत्यर्थ ॥

सोऽपि सुमन्त्रवचनाच्छान्ताधिः शान्ताकुटुम्बिनं संबन्धिनं मुनिमानीय वसिष्ठादिष्टमश्वमेधाध्वरं सरयूरोधसि विधाय तत्र पुत्रीयामिष्टिं विधिवत्कर्तुमारभत ।

स इति । स दशरथोऽपि सुमन्त्रस्य वचनात्तथ्यवाक्याद्धेतो शान्त शम गत आधि पुत्राभावजातमनोव्यथा यस्य स तथोक्त सन् । 'पुस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमर । शान्ता नामाङ्गदेशाधीश्वरस्य पुत्री रोमपादनाम्नस्तनया तया कुटुम्बिन कुटुम्बवन्तम् । शान्ताजानिमित्यर्थ । अवग्रहनिवारणानन्तर पारितोषिकतया निजपुत्रिकाया दत्तत्वादिति भाव । अतएव सबन्धिन बन्धुम् । रोमपादस्य दशरथस्य च सौहार्दसबन्धसोदरभावस्य विद्यमानत्वादिति भाव । मुनिं मननशीलमृष्यशृङ्गमानीय । स्वयमेवेति शेष । वसिष्ठेन निजकुलगुरुणादिष्टमुपदिष्टमश्वमेधाध्वर सरयूरोधसि सरय्वाख्यनदीतीरे । 'कूल रोधश्च तीर च' इत्यमर । विधाय विधिबोधितक्रमेण कृत्वा तत्र सरयूरोधस्येव । न त्वश्वमेधे । 'न हि कर्मणि कर्मारम्भ ' इति शास्त्रनिषेधात् । पुत्राणामिय पुत्रीया ताम् । पुत्रोत्पादनहेतुमित्यर्थ । 'वृद्धाच्छ ' इति छप्रत्यय । इष्टिं याग पुत्रकामेष्टिं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । 'तदर्हति' इति वतिप्रत्यय । कर्तुमारभतोपाक्रमत ॥

तदनु हविराहरणाय धरणौ[1] कृतावतरणाः सर्वे गीर्वाणगणाः[2] शतमखप्रमुखाश्चतुर्मुखाय[3] दशमुखप्रताप[4]ग्रीष्मोष्मसंप्लोषण[5]मावेद्य

---

१ 'धरण्या' इति पाठ २ 'गीर्वाणा ' इति पाठ ३ 'शक्र' इति पाठ॰॰
४. 'प्रतापानल' इति पाठ ५ 'सशोषणम्' इति पाठ .

तेन सह शरणमिति शार्ङ्गधन्वानं मन्वाना नानाविधप्रस्तुतस्तुतयः क्षीराम्बुराशिमासेदुः ।

तदन्विति । तदन्वारम्भानन्तर हविराहरणाय हविर्भागानाहर्तुं धरणौ कृतावतरणा भुव प्रत्यागता शतमखप्रमुखा इन्द्राद्या सर्वे गीर्वाणगणा देवगणाश्चतुर्मुखाय ब्रह्मणे दशमुखस्य रावणस्य प्रताप कोशदण्डज तेज । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम्' इत्यमर । स एव ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुजनितसतापस्तेन यत्सप्लोषण दाह । 'प्लुष दाहे' इति धातोर्ल्युट् । तदावेद्य विज्ञाप्य तेन सह चतुर्मुखेन साकम् । शृङ्गस्य विकार शार्ङ्ग धनुर्यस्य त शार्ङ्गधन्वानं श्रीमहाविष्णुम् । 'धनुषश्च' इत्यनडादेशस्तद्धितसमासत्वात् । शरण रक्षितारम् । 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर । इति मन्वाना अवबुध्यमाना । शरणपदस्य कर्मत्वेऽपि निपातेनेतिशब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीया । तिङाद्युपसख्यानस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामन —'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्ति परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । नानाविधा बहुप्रकारा प्रस्तुतास्तत्कालोचिता स्तुतय स्तोत्राणि येषा ते तथोक्ता । यद्वा नानाविध यथा तथा प्रस्तुता उपक्रान्ता स्तुतयो येषा ते तथोक्ता सन्त । क्षीराम्बुराशिं क्षीरार्णवमासेदु । श्रीमहाविष्णोः क्षीराब्धिशायित्वात्त्तीर प्रापुरित्यर्थ । अम्बुराशिशब्दस्य रूढ्यार्णवपरत्वान्नानार्थान्तरयोगापेक्षया रुढिर्बलीयसीति मीमासका । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोर्लिट् ॥

अथ त्रिभि कुलकेन श्रीमहाविष्णु वर्णयति—

संतापघ्नं सकलजगतां शार्ङ्गचापाभिरामं
लक्ष्मीविद्युल्लसितमतसीगुच्छसच्छायकायम् ।
वैकुण्ठाख्यं मुनिजनमनश्चातकानां शरण्यं
कारुण्यापं त्रिदशपरिषत्कालमेघं ददर्श ॥ १२ ॥

संतापघ्नमिति । सकलजगता समस्तलोकाना सतापं तापत्रयजनित ग्रीष्मादिजनित च सज्वर हन्ति नाशयतीति सतापघ्नम् । 'हो हन्ते'—' इति कुत्वम् । शार्ङ्गमेव चापमिन्द्रधनुस्तेनाभिराम मनोज्ञम् । लक्ष्मीरेव विद्युत्सौदामिनी तया लसित लसन्तम् । कर्तरि क्त । 'गतिबुद्धि—' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वात् । अतसी नाम क्षुमापरपर्यायो वृक्षविशेष । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमर । तस्या गुच्छस्य पुष्पस्तबकस्य समाना छाया कान्तिर्यस्य तादृश कायो देहो यस्य तमित्युपमा । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैजयन्ती । 'समानस्य च्छन्दसि—' इत्यादिसूत्रे समानस्येति योगविभागात्समास । छायादिषु समानशब्दस्य सभाव । मुनयो मननशीलास्त एव जनास्तेषा मनास्येव चातकाः पक्षिविशेषास्तेषां शरणे रक्षणे साधु शरण्यम् । 'सर्वंसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इत्यादिना तेषां तदेकचरणत्वादिति भाव । 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्यय । अपा समूह आपम् । 'तस्य समूह' इत्यण् । कारुण्य दयैवाप यस्य तम् । अथवा कारुण्यमेवापो यस्य त कारुण्यापम् ।

---

१ 'कृतनानाविध' इति पाठ

'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्त । विकुण्ठ एव वैकुण्ठो विष्णु । स्वार्थेऽण्प्रत्यय । स इत्याख्या यस्य त कालमेघ नीलाम्बुद त्रिदशपरिषद्देवेन्द्रादिदेवसमाजो ददर्श । त्रिदशेत्यत्र तिस्रो दशा अवस्था बाल्ययौवनकौमाराणि जन्मसत्तावृद्धयो येषा ते । यद्वा त्रिदश परिमाणमेषामिति 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्' । अत्रोपमारूपकयोरनुप्रासस्य च परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टि । एतदादिश्लोकत्रय मन्दाक्रान्तावृत्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैम्भौ नतौ तो गुरू चेत्' इति लक्षणात् ॥

क्षीराम्भोधेर्जठरमभितो देहभासां प्ररोहै
कालोन्मीलत्कुवलयदलद्वैतमापादयन्तम् ।
आतन्वानं भुजगशयने कामपि क्षौमगौरे
निद्रामुद्रां निखिलजगतीरक्षणे जागरूकाम् ॥ १४ ॥

क्षीरेति । पुनर्देहभासा निजशरीरकान्तीना प्ररोहैरङ्कुरै क्षीराम्भोधे क्षीरसमुद्रस्य । 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायेन योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वादिति भाव । जठरमभित । मध्यप्रदेशस्य समन्तादित्यर्थ । 'सलिलमभित' इत्यपि पाठ । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । काले चन्द्रोदयकाल उन्मीलन्ति विकसन्ति यानि कुवलयदलानि नीलोत्पलपत्राणि तैरद्वैतमभेदम् । तत्सादृश्यमित्यर्थ । आपादयन्त सपादयन्तम् । कालग्रहण दलानामम्लानत्वद्योतनार्थम् । निजदेहकान्तिच्छटाभि क्षीरार्णवस्य नीलवर्णता जनयन्तमित्यर्थ । एतेन श्रीमहाविष्णुदेहस्येन्द्रनीलसादृश्य सूच्यते । तदुक्तम्—'क्षीरमध्ये क्षिपेन्नील क्षीर चेन्नीलता व्रजेत् । स इन्द्रनीलो विज्ञेय सर्वसौख्यकर शुभ ॥' इति रत्नशास्त्रवचनात् । अतएव क्षीरस्य स्वधवलिमपरित्यागेनान्यनीलिमस्वीकरणोक्तेस्तद्गुणालकार । 'तद्गुण स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृति' इति लक्षणात् । तथा क्षौमवद्दुकूलवद्गौरे सित इत्युपमा । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वामरौ । भुजगशयने शेषपर्यङ्के निखिलजगतीना सकललोकाना रक्षणे पालने जागरूका जाग्रतीम् । सावधानामित्यर्थ । 'जागर्तेरूक' इत्यूकप्रत्यय । अतएव कामप्यनिर्वाच्याम् । लोकविलक्षणत्वादिति भाव । निद्रामुद्रा योगनिद्रावस्थामातन्वानमनुकुर्वाणम् । तनोते शानच् ॥

अथ नृसिंहावतारं वर्णयति—

प्रह्लादस्य व्यसनममितं दैत्यवर्गस्य दम्भं
स्तम्भं वक्षःस्थलमपि रिपोर्यौगपद्येन भेत्तुम् ।
बद्धश्रद्धं पुरुषवपुषा मिश्रिते विश्वदृष्टे
दंष्ट्रारोचिर्विशदभुवने रंहसा सिंहवेषे ॥ १५ ॥

प्रह्लादस्येति । अमितमपार प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपुतनयस्य निजभक्ताग्रेसरस्य व्यसन समुद्रपातनसर्पदशनादि तत्पितृकृतविपदम् । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमर । तथा दैत्यवर्गस्य हिरण्यकशिपुमुखासुरनिकरस्य दम्भ मायाडम्बरं स्तम्भमयोमयस्तम्भं च रिपोर्वक्ष स्थलमप्युर स्थलमपि । अपिशब्द समुच्चये । योगपद्येनैकवार-

१ 'क्षीराम्बोधे.' इति पाठ

मेव । नतु कालक्रमेणेत्यर्थ । भेत्तु विदारयितु पुरुषवपुषा नरशरीरेण मिश्रिते मिलिते अतएव विश्वदृष्टेऽत्याश्चर्यतया विश्वजनालोकिते दंष्ट्राणा दन्तविशेषाणा रोचिर्भि कान्तिभिर्विशदानि शुभ्राणि भुवनानि कुक्षिस्थलोका यस्य तस्मिन्सिंहवेषे सिंहाकारे रहसा वेगेन बद्धश्रद्ध विहितादरम् । नरसिहरूपेणावतीर्णमित्यर्थ । दद-र्शेति पूर्वेण सबन्ध । उक्त च श्रीभागवते—'भक्तप्रतिज्ञापरिपालनाय सर्वात्मता-व्याप्तिविवर्तनाय । दैत्येन्द्रवक्षोदलनाय विष्णु स्तम्भान्नृसिहाकृतिराविरासीत् ॥' अत्र क्रमिकस्य स्तम्भादिविदारणस्य यौगपद्यासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद ॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय
नामावशेषितमहाबलिवैभवाय ।
नानाचराचरविधायकजन्मदेश-
नाभीपुटाय पुरुषाय नम परस्मै ॥ १६ ॥

नारायणायेति । नारायणाय परमात्मने । तदुक्तम्—'नारायण परोऽव्य-क्तादण्डमव्यक्तसभव ' इति । यद्वा नरस्य सबन्धीनि नाराणि तत्त्वानि तान्ययन स्थान यस्य नारायण । तदुक्तम्—'नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधा । तस्य तान्ययन पूर्वं तेन नारायण स्मृत ॥' इति । अथवा नारा आपोऽयन यस्य तथा । 'अतएवार्णवे तस्मिन्यत्तदस्यायन गता । नारास्ता सृष्टिकरणास्तेन नारा-यण स्मृत ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव । तस्य तास्त्वयन पूर्वं तेन नारायण स्मृत ॥' इत्यादिना । नारा इत्यत्राजादित्वात्सिद्ध, आर्षो वा ङीषभाव । तस्मै नारायणाय । नलिनायतलोचनाय पुण्डरीकविशालाक्षाय । नाम्ना नाममात्रेणावशेषितमवशेषवत्कृतं महद्भूयिष्ठ बलिवैभव वैरोचनी सपद्येन तस्मै । वामनावतारे बलिं पादेनाक्रम्य पाताले निक्षिप्तवत इत्यर्थ । नाना बहुप्रकार चरा-चर स्थावरजङ्गमात्मक जगत् । 'चराचर स्याज्जगति' इति विश्व । तस्य विधायको निर्माता ब्रह्मा तस्य जन्मदेशो जन्मस्थान नाभीपुट नाभिपद्मकोश यस्य तस्मै परस्मै पुरुषाय परमपुरुषाय नम । 'नम स्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । तथाच श्रीभाग-वते—'नतोऽस्म्यह त्वाखिलहेतुभूत नारायण पूरुषमाद्यमव्ययम् । यन्नाभिजाताद-रविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोक ॥' इत्युक्तत्वात् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इति प्रणम्योत्थितानेतान्स्तुतिरवमुखरितहरिन्मुखान्हरिहयप्रमु-खानखिलानमरानरुणारुणतामरसविलासचोरैर्लोचनमरीचिसंताने-रानन्दयन्नरविन्दलोचनः स्फुटमभाषत ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण प्रणम्य साष्टाङ्गप्रणाम कृत्वोत्थितानुत्थान प्राप्तान्स्तु-तिरवैस्तारतरस्तोत्रध्वनिभिर्मुखरितानि प्रतिध्वनिवशान्मुखरीकृतानि हरिता दिशा मुखानि प्रदेशा एव मुखानि वदनानि येषा तान्हरिहयप्रमुखानिन्द्रादीन् । 'जम्भ-भेदी हरिहय ' इत्यमर । एतान्पूर्वोक्तानखिलानमरानशेषसुरानरुणारुणमरुणप्रकारम् । अत्यन्तलोहितमित्यर्थ । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । कर्मधारयवद्भावा-

---

१ 'अमरगणानरुणतामरस' इति पाठ २ 'मरीचिवीचिसंचारे ' इति पाठ

त्सुपो लुक्। तादृग्यत्तामरस पद्म तस्य विलासचोरै । तत्तुल्यैरित्यर्थ । महाभाग्यलक्षणसपन्नस्यास्य रक्तान्तनयनत्वादिति भाव । तदुक्त सामुद्रिकशास्त्रे—'पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तौ च नखास्तथा । तालुजिह्वाधरोष्ठ च सप्तरक्त सुखी भवेत् ॥' इति । लोचनमरीचिसतानैर्दृष्टिप्रभापरम्पराभिरानन्दयन्सतोषयन्। अरविन्दलोचनो विष्णु । अरविन्दग्रहण दृष्टीना सुखनिमीलनत्वद्योतनार्थम्। स्फुट व्यक्तमभाषतावोचत् ॥

अपि कुशलममर्त्या स्वागतं सांप्रतं वः
शमितदनुजदम्भा किं नु दम्भोलिकेलिः ।
अपि धिषणमनीषानिर्मिता नीतिमार्गा-
स्त्रिदशनगरयोगक्षेमकृत्ये क्षमन्ते ॥ १७ ॥

अपीति । हे अमर्त्या इन्द्रादिदेवा, वो युष्माक कुशलमपि क्षेम किम्। 'कुशल क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमर । अपिशब्द प्रश्ने । तथा व साम्प्रतमिदानी शोभनमागत स्वागत सुखागमन किम् । कर्तरि क्त । दम्भोलिकेलिर्वज्रायुधविलास शमितो विदारितो दनुजाना दानवाना दम्भ कपटोपायो यया सा तथोक्ता किं नु । विध्वस्तदानवा किमित्यर्थ । तथा धिषणस्य बृहस्पतेर्मनीषया बुद्ध्या निर्मिता रचिता । 'बृहस्पति सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरु' इत्यमर । नीतिमार्गा नीतिमार्गपद्धतयस्त्रिदशनगरस्यामरावत्या योगक्षेमकृत्ये सरक्षणकर्मणि क्षमन्तेऽपि समर्था भवन्ति किम्। पूर्ववदपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनास्वपि' इत्यमर । अलब्धलाभो योग, लब्धस्य परिपालन क्षेममिति विवेक । मालिनीवृत्तम्। 'कृत्यै' इत्यपि पाठ । निष्पादनायेत्यर्थ ॥

एव भगवतः कुशलानुयोगपुरःसरीममृतासारसरसां सरस्वतीमाकर्ण्य संपूर्णमनोरथानां सुमनसां संसत्पुंसे परस्मै विज्ञापयामास।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कुशलानुयोगपुर सरी कुशलप्रश्नपूर्विकाम्। 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्ते' इति टच्प्रत्यय । टित्त्वान्डीप्। 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । अमृतासारेणामृतधारासपातेन सरसा रुचिराम्। 'धारासंपात आसार' इत्यमर । भगवत 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णा वर्गो भगो मत ॥' इत्युक्तलक्षणषड्गुणैश्वर्यसपन्नस्य विष्णो सरस्वतीं वाणीमाकर्ण्य श्रुत्वा सपूर्णमनोरथाना यदर्थं वयमागतास्तदेव भगवानपि पृष्टवान्। 'अपुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमान्' (?) इति वैजयन्ती । 'सभासमितिससद' इत्यमर । परस्मै पुसे परमपुरुषाय विष्णवे विज्ञापयामास विज्ञापितवती ॥

किमिति विज्ञापयामासेत्यत आह—

देव, कथमकुशलमाविर्भवेद्भवता कृतावलम्बानामस्माकम्।

देवेति । हे देव द्योतमान स्वामिन्, भवता महात्मना कृतावलम्बानाम्। युष्मदधीनानामित्यर्थ । अस्माकमकुशलमशुभ कथमाविर्भवेदुत्पद्येत । नाविर्भवेदेवेत्यर्थ ॥

तथापि किंचिद्विज्ञापनीयमस्तीत्याह—

किंतु ।

किंत्विति । त्वा शरण गत्वा पुरतोऽवस्थानमेवास्मत्कार्यसाधनम् । तथाप्यार्त्यतिशयेन किंचिदुच्यत इति भाव ॥

अस्ति प्रशस्तविभवैर्विबुधैरलङ्घ्या
लङ्केति नाम रजनीचरराजधानी ।
माणिक्यमन्दिरभुवां महसां प्ररोहै-
स्तेजस्त्रयाय दिनदीपदशां दिशन्ती ॥ १८ ॥

अस्तीति । प्रशस्तविभवै प्रख्यातवस्तुसपद्भिरुपलक्षिता विबुधैरलङ्घ्या लङ्घितुमशक्या । देवानामप्यसाध्येत्यर्थ । माणिक्यमन्दिरभुवा मणिमयगृहप्रभवानाम् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्क–' इति पुवद्भावादुवडादेश । महसा तेजसाम् । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमर । प्ररोहैरङ्कुरैस्तेजसा भानुशीतभानुकृशानुरूपाणा त्वाम्नात्रयाय दिनेऽह्नि यो दीपस्तस्य दशामवस्थाम् । निस्तेजस्कतामित्यर्थ । 'दशा वर्तावस्थायाम्' इति विश्व । दिशन्ती । इत्यसबन्धेऽपि सबन्धरूपातिशयोक्ति । लङ्केति नाम लङ्केति प्रसिद्धा । लङ्कानाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थ । रजनीचराणा राक्षसाना राजधानी नगरी प्रधाननगर्यस्ति । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट् । एतदादिश्लोकचतुष्टय वसन्ततिलकावृत्तम् । प्रशस्तो विभवो येषा तैरिति विबुधविशेषणत्वे व्याख्यान्तरम् ॥

एनां पुराणनगरीं नगरीतिसालां
सालाभिरामभुजनिर्जितयक्षराजः ।
हेलाभिभूतजगतां रजनीचराणां
राजा चिराद्वति रावणनामधेयः ॥ १९ ॥

एनामिति । साला सर्जवृक्षास्तद्वदभिरामैरायतत्वादिगुणसपन्नत्वात्तत्तुल्यैर्भुजैर्विंशतिसख्याकनिजबाहुभिर्निर्जितो यक्षराज कुबेरो येन स तथोक्त । 'साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णिका' इत्यमर । विश्रवसोऽपत्य रावण । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृते रवणादेश । पौराणिकास्तु रावयतीति रावण इति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तररामायणे—'यस्माल्लोकत्रय चैतद्रावित भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीर भविष्यसि ॥' इति । रौतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । रावण इति नामधेयं यस्य स तथोक्त । हेलया विलासेन, अवज्ञया वा अभिभूतानि तिरस्कृतानि जगन्ति यैस्तेषाम् । 'हेलावज्ञाविलासयो.' इति विश्व. । रजनीचराणा राजा चक्रवर्ती नगस्य पर्वतस्येव रीतिराकृतिर्यस्य स तथाभूत. साल प्राकारो यस्यास्ताम् । गिरिदुर्गप्रायप्राकारावृतत्वादतिदुर्गमामित्यर्थ । 'प्राकारो वरणः साल' इत्यमर । एना पूर्वोक्ता लङ्कानाम्ना प्रसिद्धा पुराणनगरीं पुरातनपुरी चिराच्चिरकालमारभ्य । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अवति रक्षति । अनुप्रास ॥

अथ द्वाभ्यां तन्महिमानं वर्णयति—

यद्बाहुराहुरसनायितशस्त्रधारा
दिक्पालकीर्तिमयचन्द्रमसं ग्रसन्ति[1]।
यद्वैरिणां[2] रणमुखे शरणप्रदायी
नैवास्ति कश्चिदमुमन्तकमन्तरेण ॥ २० ॥

यदिति। यस्य रावणस्य बाहवो विंशतिसंख्याका भुजास्त एव राहवो विधुंतुदास्तेषां रसनायिता रसनावदाचरिता शस्त्रधारा आयुधश्रेणयः। रसनायितेत्यत्र आचारक्यङन्तात्कर्तरि क्तः। दिक्पालानामिन्द्रादिदिगीश्वराणां कीर्तिमयो यशोरूपः। ताद्रूप्ये मयट्। यश्चन्द्रमाश्चन्द्रः। 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः। तं ग्रसन्ति गिलन्ति। रणकोविदोऽयं रावणो निजबाहुबलेन दिक्पालान्निर्जित्य तत्कीर्तिं लुम्पतीत्यर्थः। एकस्य चन्द्रस्यानेकराहुसमर्दे किमवस्थान्तरं वक्तव्यमिति भावः। तथा यस्य वैरिणां शत्रूणां रणमुखे रणाग्रे। अमुमेनमिति हस्तनिर्देशः। अन्तकमन्तरेण यमं विना। 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया। कश्चित्कोऽपि देवः शरणप्रदायी रक्षणतत्परो नास्त्येव। अन्ययोगव्यवच्छेदार्थमेवकारः। रणपरायणान्वैरिणो विजित्य यमक्षयं नयतीत्यर्थः। रसनायितेत्यत्रेवशब्दलोपाल्लुप्तोपमा। सा चोक्तरूपकेण संकीर्यते ॥

एतादृशसामर्थ्यं रावणस्य कुत आयातमित्यत आह—

अम्भोजसंभवममुं बहुभिस्तपोभि-
राराधयन्वरमवाप परैर्दुरापम्।
तस्मादशेषभुवनं[3] निजशासनस्य
लक्ष्यीकरोति रजनीचरचक्रवर्ती ॥ २१ ॥

अम्भोजेति। अपक्रान्तत्वादुत्तरत्र तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाच्चात्र यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः। यो रजनीचरचक्रवर्ती राक्षससार्वभौमो रावणो बहुभिरनेकैस्तपोभिः पञ्चाग्निमध्यमेकपादावस्थानादिरूपोग्रतपश्चर्याभिः। अमुमिति पुरोवर्तिनिर्देशः। अम्भोजसंभवं ब्रह्माणमाराधयन्संभावयन्परैर्दुरापं दुर्लभम्। अनन्यसाधारणमित्यर्थः। 'ईषद्दुःसुषु'। इत्यादिना खल्प्रत्ययः। वरं सुरासुरावध्यत्वरूपमवाप प्राप। पूर्वमिति शेषः। तस्मात्कारणादशेषभुवनम्। अशेषलोकानित्यर्थः। निजशासनस्य निजाज्ञाया लक्ष्यीकरोति विषयीकरोति। चण्डशासनोऽयं निजशासनेनैवाशेषभुवनानि शास्तीत्यर्थः। अभूततद्भावे च्विः। 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः ॥

ततः किमित्यत आह—

तेन वयं पराधीना इव भवामः।

तेनेति। तेन रावणेन वयं पराधीनाः परतन्त्रास्तत्स्वामिका इव भवामः। इदानीमिति शेषः। वस्तुतस्तु भवत्परतन्त्रा एवेतीवशब्दार्थः। 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः ॥

---

१. 'ग्रसन्ते' इति पाठः २. 'तद्वैरिणां' इति पाठः. ३. 'समस्त' इति पाठः.

परावीनत्वमेव प्रतिपादयति—

तथा हि । सोऽयं कदाचित्क्रीडाधराधरमारुह्य सावरोधवधूजनश्चरणाभ्यां संचरेत चेदागमिष्यत्याग इत्यनाविष्कृतातपो भयेन भगवान्सहस्रभानुरपि संकुचितभानुरेव तत्सानूनि नूनं संश्रयते ।

तथाहीत्यादिना । सोऽयमिति । सोऽय रावण कदाचित्कस्मिंश्चित्समये । अवरोधवध्व एव जनस्तेन सह सावरोधवधूजन । अन्त पुरस्त्रीजनसहचर सन्नित्यर्थ । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सत्वम् । क्रीडाधराधर क्रीडाशैलम् । दिवाविहारदेश मित्यर्थ । तदुक्त भावप्रकाशे—'सरित पुलिन वेलाकान्ताराराममभूधरा । लतागृहाणि चित्राणि शय्या किसलयोचिता ॥ दिवाविहारदेशा स्यु ' इति । आरुह्याधिष्ठाय । चरणाभ्या यान विहाय पादाभ्या सचरेत चेद्विहरेत् यदि । आगश्चरणतलसतापोत्पादकरूपोऽपराध । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर । आगमिष्यति समापतेत् । तथा सति दण्डन कुर्यादिति भाव । इति । मत्वेति शेष । 'इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोग प्रयोगे पौनरुक्त्यम्' इत्यालकारिका । भयेनानाविष्कृतातपोऽप्रकटीकृतद्योत । 'प्रकाशो द्योत आतप ' इत्यमर । भगवान्पूज्य । अथवा ऐश्वर्यादिषड्गुणसपन्न । मूर्तित्रयमयत्वादिति भाव' । सहस्र भानवो मरीचयो यस्य सहस्रभानुरपि सूर्य सकुचितभानुरुपसहृतमरीचिरेव सन् । 'भानु करो मरीचि स्त्रीपुसयोर्दीधिति स्त्रियाम्' इत्यमर । तस्य क्रीडाधराधरस्य सानूनि प्रस्थान् । अध प्रदेशानित्यर्थ । 'स्न प्रस्थ सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर । सश्रयते । साध्वसवशात्तत्र निलीय वसतीत्यर्थ । लोकत्रयप्रकाशकस्यापि भगवत किरणमालिन ईदृश्यवस्थेति महत्कष्टमायातमिति भाव । नूनमिति निश्चये न तूत्प्रेक्षायाम् । अतएव सहस्रभानो सानुसमाश्रयणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । एवमुत्तरत्र गद्यत्रयेऽप्यतिशयोक्त्यनुप्रासावूह्यौ ॥

एव सूर्यावस्थामुक्त्वा सप्रति चन्द्रावस्था निवेदयति—

एष मृगाङ्कोऽपि मृगयायासपरिश्रान्तिविश्रान्त्यै ससंभ्रमं नमज्जनपरिवृते मज्जनगृहाभिमुखे दशमुखे तत्रत्यविचित्रतरशातकुम्भस्तम्भाग्रप्रत्यग्रप्रत्युप्तस्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जकरतलकलितनिजोपलमयकलशमुखाच्छाच्छामविच्छिन्नधाराम्बुधारां निजकराभिमर्शादापादयंस्तस्य प्रसादपिशुनानां शुनासीरचिरकाङ्क्षितानां विंशतिविधवीक्षणानां क्षणमात्रं पात्रं भवति ।

एष इति । एष मृगाङ्कश्चन्द्रोऽपि । सकललोकाशास्योदयतया श्लाघ्योऽपीति भाव । मृगयाखेट । 'आखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमर । तत्र तया वा आयास खेदस्तेन या परिश्रान्ति खेदातिरेकानुभव परिश्रम । स्त्रिया क्तिन् । तस्या वि-

१ 'कदाचन' इति पाठ २ 'अधिरुह्य' इति पाठ ३ 'तत इत सचरेत्' इति पाठ. ४ 'समाश्रयते' इति पाठ ५ 'निर्जितशतमखे दशमुखे' इति पाठ ६ 'अविच्छिन्नपाताम्बुधारा' इति पाठ ७ 'विंशतिवीक्षणाना' इति पाठ

श्रान्त्यै विश्रमार्थम्। तदपनोदनार्थमित्यर्थः। 'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेर्जातः स्वेदादिभूमिकृत्' इति लक्षणात्। ससंभ्रमं ससाध्वसं सत्वरं यथा भवति तथा नमद्भिर्नमस्कुर्वाणैर्जनैः परिवृते परिवेष्टिते दशमुखे रावणे मज्जनगृहाभिमुखे स्नानगृहमण्डपोन्मुखे सति। तत्र मज्जनगृहे भवास्तत्रत्याः। अव्ययात्त्यप्। विचित्रतरा अत्यन्ताश्चर्यकराश्च ये शातकुम्भस्तम्भा हिरण्मयगृहाधारदारुविशेषाः। 'हिरण्यं हेम हाटकम्। तपनीयं शातकुम्भम्' इत्यमरः। तेषामग्रेषूपरिप्रदेशेषु प्रत्यग्रं नूतनं यथा तथा। अत्र प्रत्यग्रग्रहणमविलम्बेन निष्पन्दद्योतनार्थम्। प्रत्युप्ताः कीलिता यः स्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जश्चन्द्रकान्तमणिप्रतिमाश्रेणिस्तस्य करतलेषु कलिताः संघटिता निजोपलमयाश्चन्द्रमणिविकाराश्च ये कलशाः कुम्भास्तेषां मुखात्। मुखाकारविवरेभ्य इत्यर्थः। 'उपलः प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः। विकारार्थे मयट्। अच्छाच्छामच्छप्रकाराम्। अतिनिर्मलामित्यर्थः। 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः। कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक्। अविच्छिन्नधारामखण्डितसंपातम्। 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः। अम्बुधारां सलिलधारां निजकराभिमर्शात्स्वकिरणसंपर्कादापादयन्नुत्पादयन्। तस्य रावणस्य प्रसादपिशुनानामनुग्रहसूचकानाम्। 'कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः। 'शु पूजायाम्' इति गणव्याख्यानेऽतएव शु पूजायामिति श्वशुर इति। शोभना नासीरा अग्रेसरा यस्य तेन शुनासीरेण पुरंदरेण चिरकाङ्क्षितानां चिरकालमारभ्याभिलषितानाम्। नतु प्राप्तानामित्यर्थः। एतेनात्यन्तदुर्लभत्वं सूच्यते। 'वृद्धश्रवाः शुनासीरः' इत्यमरः। विंशतिविधवीक्षणानां विंशतिसंख्याककरुणाकटाक्षवीक्षणानाम्। नतु कियतामेवेति भावः। तथापि क्षणमात्रमल्पकालमेव पात्रं योग्यो भवति। 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे'। 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इति चामरः। शुनासीरचिरकाङ्क्षितानामित्यनेन पाकशासनस्य कारागृहप्रवेशेन दुःखं ब्रह्मवाक्येन मोचनं च सूचितं भवति॥

अथ मारुतावस्थां विज्ञापयति—

तेन पुलस्त्यनन्दनेन संक्रन्दननन्दनात्[1] स्वमन्दिरोद्यानमानीतस्य मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य बन्दीकृतसुरसुन्दरीनयनेन्दीवरद्वन्द्वाम्ब[2] करारविन्दकलितकनककलशाम्ब मन्दोष्णं स्यन्दमानैरम्बु[3]भिर्जम्बालितालवालस्य पचेलिमानामपि कुसुमानां पतनभयमाशङ्कमानाः पवमानाः परिस्पन्दितुमपि[4] प्रभवो न भवन्ति।

तेनेति। पुलस्त्यनन्दनेन विश्रवसः पुत्रेण तेन रावणेन संक्रन्दननन्दनादिन्द्रोद्यानात्। उद्धृत्येति शेषः। स्वमन्दिरोद्यानं निजगृहारामममानीतस्य प्रापितस्य। निजाशोकवनिकायां प्रत्यारोपितस्येत्यर्थः। तथा बन्दीकृता उपग्रहीकृताः। कारागृहनिक्षिप्ता इत्यर्थः। 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमरः। तासां सुरसुन्दरीणां देवस्त्रीणां नयनेन्दीवरद्वन्द्वान्नेत्रोत्पलयुगुलाम्ब। करारविन्देषु तासामेव हस्तपद्मेषु कलितो

---

१ 'नन्दनवनात्' इति पाठः. २ 'द्वन्द्वात्तत्करारविन्दकनक' इति पाठः. ३ 'स्पन्दमानैः' इति पाठः. ४ 'संततं परिस्पन्दितुं' इति पाठः.

य कनककलशो हिरण्मयवारिकुम्भस्तस्माच्च । उभयत्रापि जातावेकवचनम् । नयनारविन्दद्वन्द्वेभ्य कनककलशेभ्यश्चेत्यर्थ । तासामारामतरुमूलसेकव्यापारे नियोजितत्वादिति भाव । मन्दोष्णमीषदुष्णं यथा तथा स्यन्दमानै प्रस्रवद्भिरम्बुभि । बाष्पोदकै कलशोदकैश्चेत्यर्थ । कलशोदकाना शीतलत्वेऽपि शोकानलसतप्तबाष्पोदकमिश्रणान्मन्दोष्णमित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । जम्बालवत्कृतानि जम्बालितानि । पङ्कीकृतानीत्यर्थ । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तान्यालवालानि जलाधारमूलवलयानि यस्य तस्य । 'निषद्वरस्तु जम्बाल.' इति, 'स्यादालवालमावालम्' इति चामर । मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकतरुवृन्दस्य पारिजाताद्विसुरतरुनिकरस्य सबन्धिनाम् । स्वयमेव पच्यन्त इति पचेलिमानि । पतनोन्मुखानीत्यर्थ । कर्मकर्तरि केलिमर्वाच्य । तेषामपि कुसुमाना पतनभयमाशङ्कमाना अध पातमुत्प्रेक्षमाणा । तथा सति कुसुमाना पङ्कलेपमहापराधेन निगृह्णीयादिति भाव । पवमाना मरुत परिस्पन्दितु चलितुमपि । किमुत यथेच्छ विहर्तुमिति भाव । प्रभवः समर्था न भवन्ति ॥

अथाग्न्यवस्था निवेदयति—

एतेऽपि पावका रूढिशङ्कावहां[1] हुतवहाख्यां वहन्तस्तद्गृहे गार्हपत्यपुरोगाः[2] पौरोगवधुरं[3] दधते[4] ।

एत इति । गार्हपत्य पुरोगोऽग्रेसरो येषा ते तथोक्ता एते परिदृश्यमाना. पावका गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्न्यन्वाहार्यावसथ्यादिरूपा अग्नयोऽपि । रूढिरश्वकर्णादिवदवयवार्थाभावेन समुदायप्रसिद्धि । तदुक्तमाचार्यै —'असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदाय प्रसिध्यति ॥' इति तच्छङ्कावहां तद्गोचरबुद्धिजननीं हुतवहाख्या हुतवहाभिधान वहन्त सन्त । पूर्वं हुत यजमानैर्हूयमान हविर्वहन्तीति हुतवहा इति योगसिद्धेर्व्याख्यातामेवेदानीं लोकविद्विष्टकर्मणा रावणेनाध्वराणा विध्वसितत्वाद्धविषामलाभेन तादृक्शङ्कावहा दधाना इत्यर्थ । तद्गृहे रावणमन्दिरे पौरोगवधुर महानसाध्यक्षाधिकारं दधते धारयन्ति । 'समानौ रसवत्या तु पाकस्थानमहानसे । पौरोगवस्तदध्यक्ष ' इत्यमर ॥

सर्वज्ञस्य भगवत पुरस्तात्किमवस्थान्तरं विज्ञापनीयमिति गमयन्ति—

किं बहुना ।

किं बहुनेत्यादिना । बहुभि कालयापनकैर्वाक्यैरलमित्यर्थ ॥

किंतु वक्तव्यांशमेव विज्ञापयाम इत्यत आह—

स एष मानुषादवमानन[5]मागमिष्यतीत्यमन्वानस्तादितैरवध्यत्वं चतुराननवराल्लब्ध्वा समुद्धतः संप्रति संप्रहारसमाक्रान्तदिगन्तदन्तावलदन्तकुन्तव्रणकिणस्यपुटितवक्षःस्थलः स्थलकमलिनीं वन-

---

१ 'शङ्का' इति पाठ. २ 'पुरःसरा.' इति पाठ . ३ 'पौरोमवीं धुर' इति पाठः. ४ 'दधति' इति पाठ ५ 'मानवादवमान ' इति पाठ

वारइव रावणस्त्रिलोकीमभिभवन्भवदीयानित्यस्मान्न जातु किंचिदपि जानातीति ।

स इति । स एष रावण मानुषात् । मनुष्येभ्य इत्यर्थ । जातावेकवचनम् । अवमानन अवज्ञा । परिभव इति यावत् । 'रीढावमाननावज्ञाव्रहेलनम्' इत्यमर । आगमिष्यति समापतेदित्येवममन्वानोऽनवबुध्यमान । तेषा तृणप्रायत्वादिति भाव । तदितरै सुरासुरादिभिरवध्यत्वमहिस्यत्व चतुराननवराल्लब्ध्वा प्राप्य । अतएव समुद्धतो दर्पोद्रिक्त सन् सम्प्रतीदानीम् । सम्प्रह्रियतेऽनेनेति सम्प्रहारो युद्धम् । 'सम्प्रहाराभिसम्पातकलिसंस्फोटसंयुगा' इति सग्रामपर्यायेष्वमर । तत्र समाक्रान्ता समवरुद्धा ये दिगन्तदन्तावला ऐरावतादिदिग्गजास्तेषा दन्ता रदना एव कुन्ता प्रासास्तैर्यानि व्रणानि क्षतानि तैर्जाता ये किणा शुष्कग्रन्थय । 'तृतीया तत्कृत–' इत्यादिना समास । तै स्थपुटित निम्नोन्नत वक्ष स्थलमुर स्थल यस्य तथोक्त सन् । अतएव वनवारणो वनगज । वनग्रहणं निर्जलत्वद्योतनार्थम् । स्थलकमलिनी स्थलप्ररूढपद्मिनीमिव । त्रयाणा लोकाना समाहारस्त्रिलोकी । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समास । 'सख्यापूर्वो द्विगु' इति द्विगुसज्ञा । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगो' इति डीप् । 'द्विगु –' इत्येकवचनम् । ता जगत्त्रयीमभिभवन्नाक्रमन् । पीडयन्नित्यर्थ । अस्मान्भवदीयास्तावकीनान् । निग्रहानुग्रहसमर्थस्य भवत सबन्धिन इत्यर्थ । जातु कदाचिदपि किंचिदीषदपि न जानाति । सकललोककण्टकेन दर्पान्धेन रावणेन त्वन्महिमैव न ज्ञायते । अस्माक तु का कथेति भाव । इति विज्ञापयामासेति पूर्वेण सबन्ध ॥

तत किमत आह—

अथ भगवानाकर्ण्य गीर्वाणगणवाणीम् ।

अथेति । अथ विज्ञापनानन्तर भगवान्विष्णु । भगवच्छब्दो व्याख्यात । गीर्वाणगणस्येन्द्रादिसुरसङ्घस्य वाणी वाचमाकर्ण्य श्रुत्वा ॥

किमकरोदित्यत आह—

> **इन्द्रनीलाचलोदञ्चच्चन्द्रिकाधवलस्मित ।**
> **वाचमूचे सुधाधारां मधुरां मधुसूदनः ॥ २२ ॥**

इन्द्रनीलेति । मधुं सूदयतीति मधुसूदनो विष्णु । कर्तरि ल्युट् । अत्र मधुग्रहणं मध्वादिमहादैत्यसहर्तुरस्य कियान्रावणवध इति द्योतयितुमित्यवगन्तव्यम् । इन्द्रनीलाचल इन्द्रनीलपर्वत । इन्द्रनीललक्षणमुक्तम् । तत्रोदञ्चत्युल्लसन्ती या चन्द्रिका कौमुदी तद्वद्धवलं शुभ्रं स्मित यस्य । स्मितपूर्वाभिभाषित्वात्कृतमन्दहास सन् । यद्वा दुर्मदान्धोऽय राक्षसभावाद्दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनदक्षं मा ज्ञातुं न शक्नोतीति सावहेलनमन्दहास सन्नित्यर्थ । अत्र मधुसूदनस्येन्द्रनीलसदृशाङ्गत्वाद्धासस्य च शुभ्रत्वेन कविसमयसिद्धत्वादियमुपमा । सुधाधारामम‍ृतस्यन्दिनीमत एव मधुरा माधुर्यगुणयुक्ताम् । 'मधुर रसवद्वाचि स्वादुन्यपि मधुव्रति । येन माद्यन्ति विबुधा

मधुनेव मधुव्रता ॥' इति वचनात् । वाचमूच उक्तवान् । श्लोकाख्यमेतदानुष्टुभ वृत्तम् । लक्षण तूक्तम् । इदमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

वाचमेव विवृणोति—

भवतामपराधविधायिनस्तस्य यातुधानस्य निधनमधुनैव विधातुं शक्यम् ।

भवतामिति । हे देवा इत्यध्याहर्तव्यम् । भवता युष्माकमपराधविधायिन उक्तरीत्या अपकर्तुस्तस्य पूर्वोक्तस्य यातुधानस्य राक्षसस्य रावणस्य । 'यातुधान पुण्यजन ' इति राक्षसपर्यायेष्वमर । निधन विनाशमधुनेवेदानीमेव विधातु कर्तुं शक्यं युक्तम् ॥

तर्हीदानीमेव क्रियतामित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

किंतु सरसिजासनशासनमप्यमोघीकुर्वन्नुर्वीतले पुत्रीयत. सुत्रामित्रस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुमादृतमानुषवेषः सन्नहमेव तं हनिष्यामीति व्याहृत्यान्तरधात् ।

किंतु सरसिजेति । किंतु सरसिजासनस्य ब्रह्मण शासन सुरासुरावध्यत्वरूपाज्ञावचनमपि । 'शासन राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशास्तिषु' इति विश्व । अमोघीकुर्वन् । ब्रह्मवरस्यान्यथाकरणानौचित्यादिति भाव । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । तथोर्वीतले भूमण्डले । पुत्रानात्मन इच्छतीति पुत्रीयन् । 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यच् । 'सुपो धातु–' इत्यादिना सुब्लुकि 'क्यचि च' इति दीर्घ । तस्य । पुत्रार्थिन इत्यर्थ । सुत्राममित्रस्येन्द्रसखस्य । दैत्यविनाशनाखण्डितवैभवाभ्या तत्सुहृद इत्यर्थ. । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति वैजयन्ती । दशरथस्य राज्ञो मनोरथ वाञ्छितमपि पूरयितुं सफलीकर्तुमादृतमानुषवेषो गृहीतमानवाकार सन् । अहमेव तं रावणं हनिष्यामि विनाशयिष्यामि । मदन्यस्य यस्यकस्यचिद्धननेऽसामर्थ्यादिति भाव । इत्येवंप्रकारेण व्याहृत्योक्त्वान्तरधाददृश्योऽभूत् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर ॥

ततः सा परिषदनिमिषाणामुन्मिषितहर्षा हृषीकेशादेशात्प्रशमितदुर्दशानि निर्दशाननानि चतुर्दशभुवनानि बुद्ध्वा दुग्धसागराचिरगात् ।

तत इति । ततोऽन्तर्धानानन्तर सा पूर्वोक्ता । न निमिषन्तीत्यनिमिषा । पचाद्यच् । 'अनिमेषाणाम्' इति वा पाठे न विद्यन्ते निमेषा पक्ष्मपाता येषां तेषाम् । परिषद्देवतासङ्घ । हृषीकाणा विषयेन्द्रियाणामीशो हृषीकेश इन्द्रियस्वामी तस्य भगवत आदेशादहमेव त हनिष्यामीत्याज्ञावचनादेवोन्मिषितहर्षा समुत्पन्नानन्दा सती चतुर्दशभुवनानि भूरादिचतुर्दशसख्याकलोकान्निर्दशाननान्यरावणानि । तेष्वपि सचा-

---

१ 'विधायिनो यातुधानस्य तस्य' इति पाठ २ 'वधिष्यामि' इति पाठ ३ 'उक्त्वा' इति पाठ ४ 'हर्षाणाम्' इति पाठ.

रसभवादिति भाव । अतएव प्रशमिता प्रशान्ता दुर्दशा दुरवस्था येषा तानि तथोक्तानि बुद्ध्वा । सत्यप्रतिज्ञस्य भगवतोऽत्यन्तविश्वसनीयवचनत्वात्तथावगम्येत्यर्थ । दुग्धसागरात्क्षीराम्भोधे सकाशान्निरगान्निर्जगाम ॥

ततस्तानमरान्प्राह स्म पितामहः ।

तत इति । ततो निर्गमनानन्तर पितामहो ब्रह्मा तानमरानिन्द्रादीन्प्राह स्म ब्रूते स्म । उवाचेत्यर्थ । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । 'ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव ' इति णलादेशो ब्रुव आहादेशश्च ॥

तदेव विवृणोति—

भवन्तस्तावदवतरिष्यतो लक्ष्मीसहायस्य साहाय्यार्थमप्सरःप्रभृतिषु युवतिषु [1]वानराच्छभल्लगोपुच्छनीलमुखवेषभृतः प्रथितप्रभावाः प्रजाः प्रजनयेयुरिति ।

भवन्त इति । हे देवा इत्यध्याहार । भवन्तो यूय तावदिदानीमवतरिष्यतो दाशरथिरूपेणोत्पत्स्यतो लक्ष्मीसहायस्य श्रीमहाविष्णो साहाय्यार्थ सहायकर्म कर्तुम् । 'गुणवचन—' इत्यादिना ष्यञ् । अर्थेन सह नित्यसमास असर्वलिङ्गता च वक्तव्या । अप्सरस स्वर्वेश्या । 'स्त्रिया बहुष्वप्सरस स्वर्वेश्या ' इत्यमर । तत्प्रभृतिषु तदाद्यासु युवतिषु गन्धर्वयक्षादिस्त्रीषु । 'यूनस्ति ' इति तिप्रत्यय । वानरा मर्कटा , अच्छभल्ला भल्लूका , गोपुच्छा गोलाङ्गूला , नीलमुखा दीर्घपुच्छाश्च मर्कटभेदास्तद्वेषभृतस्तद्भूमिकाधारिण । 'मर्कटो वानर कीशो वनौका अथ भल्लुके । ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका' इति चामर । प्रथितप्रभावा जगद्विख्यातप्रतापा । प्रजायन्त इति प्रजा सतती । पुत्रानित्यर्थ । 'प्रजा स्यात्सततौ जने' इत्यमर । 'उपसर्गे च सज्ञायाम्' इति डप्रत्यय । प्रजनयेयुरुत्पादयेयुरिति । 'शेषे प्रथम ' इति प्रथमपुरुष । भवच्छब्दस्य युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तत्वेन शेषत्वादिति ॥

पुरै[2]व किल मम जृम्भारम्भे [3]संभूतवाञ्जाम्बवानिति ।

पुरेति । किच पुरा पूर्वकाले । सृष्ट्यादावित्यर्थ । मम जृम्भारम्भे जृम्भणसमये । 'जृम्भ स्यात्रिषु जृम्भणम्' इत्यमर । जाम्बवान्नाम भल्लूकाधिपति । सभूतवान्किल उत्पन्न किल । सोऽयमिदानी वर्तते । सहायकर्म करिष्यतीति भाव । इत्येवमाह स्मेति पूर्वेण सबन्ध ॥

ततस्ते गीर्वाणास्तथाकुर्वन् ।

तत इति । ततो ब्रह्मनिदेशवचनानन्तर ते पूर्वोक्ता गीर्वाणा इन्द्रादिदेवास्तथाकुर्वन् । अप्सर प्रभृतिषु युवतिषु पुत्राञ्जनयामासुरित्यर्थ ॥

अथ वैतानाद्वैश्वानरान्नरः प्राजापत्यः सहेमपात्र कश्चिदुत्थाय [4]पुत्रीयते दशरथाय पायसममृतप्रायं प्रायच्छत् ।

---

१ 'वानरगोपुच्छभल्लूकवेषभृत ', 'वानरभल्लगोपुच्छवेषभृत ' इति पाठौ २ 'पुरा खलु' इति पाठ. ३ 'संभूत ' इति पाठ . ४ 'दशरथाय पुत्रीयते' इति पाठ .

अथेति । अथानन्तर वितानं क्रतु । पुत्रेष्टिरिति यावत् । तत्प्रयोजनमस्य वैतानिक । 'क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानम्' इत्यमर । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । तस्माद्वैश्वानरादग्ने सकाशात् । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्नि' इत्यमर । सहेमपात्र । हिरण्मयपात्रपाणिरित्यर्थ । कश्चिददृष्टपूर्वं प्रजापते सबन्धी प्राजापत्य । प्रजापतिना प्रेषित इति यावत् । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य' इति ण्यप्रत्यय । पर पुरुषविशेष । उत्थाय निर्गत्य । पुत्रीयते पुत्रानात्मन इच्छते । 'सुप आत्मन क्यच्' । दशरथाय राज्ञे यजमानायामृतप्रायममृतकल्प पयसा सस्कृतं पायस परमान्नम् । 'परमान्नं तु पायसम्' इत्यमर । 'सस्कृत भक्षा' इत्यण् । प्रायच्छत्पुत्रीयमेतदिति दत्तवान् । 'पाघ्राध्मा–' इत्यादिना दाणो यच्छादेश ॥

पायस तत्किमकरोदित्यत आह—

ततः ।

> **कौसल्यायै प्रथममदिशद्भूपतिः पायसार्धं**
> **प्रादादर्धं प्रणयमधुरं केकयेन्द्रस्य पुत्र्यै ।**
> **एते देव्यौ तरलमनसः पत्युरालोच्य भावं**
> **स्वार्धांशाभ्यां स्वयमकुरुतां पूर्णकामां सुमित्राम् ॥ २३ ॥**

तत इति । कौसल्याया इति । तत पायसप्रदानानन्तर भूपतिर्दशरथ कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्यङ्' इति ञ्यङ्प्रत्यय । तस्यै कौसल्यायै अग्रमहिष्यै । 'यङश्चाप्' इति चाप् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रथममाद्य पायसस्यार्धं समविभागम् । 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यमर । अदिशद्दत्तवान् । केकयेन्द्रस्य केकयाधीश्वरस्य पुत्र्यै कैकेय्यै प्रणयेन प्रेम्णा मधुर माधुर्यगुणयुक्तम् । तस्या अत्यन्तप्रेमास्पदत्वादिति भाव । अर्धमवशिष्टभाग प्रादाद्दत्तवान् । तत किं तत्राह—एते देव्यौ कौसल्याकैकेय्यौ तरलमनस सुमित्रायै पायसांशाप्रदानात्पर्याकुलचित्तस्य पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य । 'पति समास एव' इति घिसज्ञाऽभाव । 'ख्यत्यात्परस्य' इति ङस अकारस्योकारः । भावं कथ वा सुमित्रा लब्धपायसभागा भविष्यतीत्यभिप्रायमालोच्य । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वान्मुखचिह्नैरनुमीयेत्यर्थ । स्वय स्वे । उभे इत्यर्थ । स्वार्धांशाभ्या स्वयो स्वकीययो राज्ञा दत्तयोरर्धयोरर्धांशाभ्यामर्धभागाभ्या सुमित्रा पूर्णकामा सफलमनोरथामकुरुता कृतवत्यौ । स्वार्धभागौ प्रत्येकं साम्येन द्वेधा विभज्यैकमेक भागमात्मार्थं निक्षिप्यावशिष्टभागौ सुमित्रायै ददतुरित्यर्थ । अयं च विभागो न रामायणसम्मत । तत्र चरोरर्धं कौसल्यायै, अवशिष्टार्धार्धं सुमित्रायै, शिष्टार्धं कैकेय्यै, शिष्ट पुन सुमित्रायै इत्यभिधानात् । किंतु पुराणान्तरसवादो द्रष्टव्य । उक्तं च नरसिंहसहितायाम्—'ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपति । पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वसपत्न्यै प्रयच्छत ॥' इति । उक्तं च कालिदासेन—'अर्चिता तेन कौसल्या प्रिया केकयवंशजा । अत सभाविता ताभ्या सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ

पत्युर्महीक्षित । चरोरर्धार्धभागाभ्या तामयोजयतामुभे ॥' इति । एवमन्यत्रापि सतिविरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

अनन्तरकृत्यमाह—

अवभृथेऽवसिते सरयूतटादथ यथायथमुच्चलिते जने ।
दशरथः परिपूर्णमनोरथः पुरमगात्पुरुहूतपुरोपमाम् ॥ २४ ॥

अवभृथ इति । अवभृथे दीक्षान्तस्नानादिकृत्ये । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर । अवसिते परिसमापिते सति । 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातो कर्मकर्तरि क्त । अथानन्तर जने यज्ञार्थमागते जनसमाजे सरयूतटाद्यथायथं यथास्वम् । स्वकीयदेशमनतिक्रम्येत्यर्थ । 'यथास्व तु यथायथम्' इत्यव्ययेष्वमर । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपातनाद्विर्भावो नपुसकत्व च । 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । उच्चलिते प्रस्थिते सति । स्वस्वनियतदेशान्प्रति गतवति सतीत्यर्थ । तथा दशरथो राजा परिपूर्णमनोरथ पुत्रप्राप्त्युपायलाभात्सफलाभिलाष सन् । उपमीयत इत्युपमा । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । पुरुहूतपुरमुपमोपमान यस्यास्ता पुरुहूतपुरोपमामिन्द्रनगरीतुल्या पुरमयोध्यामगात्प्रविवेश । पुरु भूयिष्ठं हूयते यज्ञेष्विति पुरुहूत इति विग्रह । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

अथ तासा गर्भोत्पत्तिं प्रस्तौति—

अपाटवात्केवलमङ्गकानां मनोज्ञकान्तेर्महिषीजनस्य ।
शनैः शनैः प्रोज्झितभूषणानि चकाशिरे दौहृदलक्षणानि ॥२५॥

अपाटवादिति । मनोज्ञा गर्भाविर्भावात्पूर्वापेक्षयाप्यत्यन्तमनोहरा कान्तिर्लावण्यं यस्य तस्य । कृताभिषेका राजपत्न्यो महिष्यस्ता एव जनस्तस्य । कौसल्याकैकेयीसुमित्राणामित्यर्थ । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमर । अल्पान्यङ्गान्यङ्गकानि तेषा हस्ताद्यवयवानाम् । अल्पार्थे क । अल्पत्वमत्र कार्श्यं गर्भिणीनारीणा तत्सभवादिति भाव । केवलमत्यन्तमपाटवात्पटुत्वाभावाद्धेतो प्रोज्झितानि परित्यक्तानि भूषणानि कङ्कणाद्याभरणानि येषु तानि । तेषा स्वस्थानस्थित्यसभवाद्धारायमाणत्वाच्चेति भाव । दौहृदलक्षणानि शरीरसादमुखपाण्डिमकृष्णचूचुकत्वादीनि गर्भचिह्नानि शनै शनै । दिनक्रमेणेत्यर्थ । वीप्साया द्विर्भाव । चकाशिरे । सुव्यक्तानि बभूवुरित्यर्थ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाहट —'मातृजन्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन यत् । सबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धावमाननम् ॥' इति । तत्सबन्धित्वाद्गर्भो दौहृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौहृदिनी । तदुक्त सग्रहे—'द्विहृदया नारीं दौहृदिनीमाचक्षते' इति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अथाग्रमहिष्या कौसल्याया प्राधान्येन मध्यगौरवरूपं दौहृदलक्षण वर्णयति—मन्दमन्दमित्यादिभिस्त्रिभि कुलकेन—

मन्दमन्दमपयद्वलित्रया गाधताविषयनाभिगह्वरा ।
कोसलेन्द्रदुहितुः शनैरभून्मध्ययष्टिरपि दृष्टिगोचरा ॥ २६ ॥

---

१ 'प्रोषित' इति पाठ २ 'दौर्हृद' इति पाठ ३ 'अपयात्' इति पाठ ४ 'वलित्रयी' इति पाठ

मन्दमन्दमिति । मन्दमन्द मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लोप । अपयदपगच्छद्वलीना मध्यरेखाणा त्रय यस्या सा तथोक्ता । 'वलिर्मध्यमरेखोर्मिजीर्णत्वग्गृहदारुषु' इति विश्व । गाधताया उत्तानत्वस्य । 'गाढता' इत्यपि पाठ । विषयं गोचर नाभिगह्वर नाभिकुहर यस्या सा । 'अथ नाभिस्तु जन्त्वङ्गे यस्य सञ्ज्ञा प्रसारिका' इत्यमर । अत्र पूर्वं विद्यमानयोर्महाभाग्यलक्षणत्वेन सामुद्रिकशास्त्रोक्तयोर्वलित्रयनाभिगह्वरयोरिदानीं गर्भगौरवादपगम इत्यवगन्तव्यम् । अतएव कोसलेन्द्रदुहितु कौसल्याया सबन्धिनी मध्ययष्टिर्यष्टिकल्पमध्यमपि शनै कालक्रमेण दृष्टिगोचरा चक्षुर्विषयाभूत् । अपिशब्दात्कैकेयीसुमित्रयोरपि मध्ययष्टि समुच्चीयते । अङ्गकार्श्यादिगर्भलक्षणे वाहट—'क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा च्छर्दिररोचक । जृम्भावसेकस्खलनं रोमराज्या प्रकाशनम् ॥' इति । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

> **न्यग्रोधपत्रसमतां क्रमशः प्रयाता-**
> **मङ्गीचकार पुनरप्युदरं कृशाङ्ग्याः ।**
> **जीवातवे दशमुखोरगपीडितानां**
> **गर्भच्छलेन वसता प्रथमेन पुंसा ॥ २७ ॥**

न्यग्रोधेति । कृशानि कार्श्यावस्थामापन्नान्यङ्गान्यवयवा यस्यास्तस्या कौसल्याया । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्डीष् । उदर कुक्षि 'पिचण्डकुक्षी जठरोदर तुन्दम्' इत्यमर । क्रमशो दिनक्रमेण प्रयातामपगता न्यग्रोधपत्रसमता वटपत्रसादृश्यम् । 'वटपत्रसम स्त्रीणामुदर पुत्रदायकम्' इति सामुद्रिके । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमर । दशमुखो रावण एव उरग सर्प । दशमुखवान्सर्पश्च प्रतीयते । तेन पीडिताना दु खितानाम् । लोकानामिति शेष । जीवातवे जीवनौषधार्थम् । रावणं निहत्य तत्पीडिताञ्जीवयितुमित्यर्थ । 'जीवातुर्जीवनौषधम्' इत्यमर । गर्भच्छलेन कुक्षिस्थार्भकव्याजेन । 'गर्भोऽपवरकेऽन्तस्थाग्नौ कुक्षिस्थार्भके मत' । 'छल तु स्खलिते व्याजे' इति शब्दार्णवविश्वप्रकाशौ । वसता तिष्ठता प्रथमेन पुसादिपुरुषेण विष्णुना हेतुना पुनर्भूयोऽप्यङ्गीचकार । पूर्वं महाभाग्यलक्षणतया विद्यमाने वटपत्रसाम्ये निर्भरगर्भभारवशादिदानीमपगतेऽपि वटपत्रशायिन श्रीमहाविष्णोर्निवासत्वेन पुनस्तत्साम्य बभारेत्यर्थ । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इत्यङ्गीशब्दस्य गतिसञ्ज्ञाया धातो प्राक्प्रयोग । विष्णोर्वटपत्रशायित्वमुक्तं श्रीमहाभागवते तृतीयस्कन्धे कपिलदेवहूतिसंवादे—'स त्वं धृतो मे जठरेऽस्य नाथ कथ नु यस्योदर एतदासीत् । विश्व युगान्ते वटपत्र एक शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपान ॥' इति । अन्यत्र च—'अम्भोधिशायी वटपत्रशायी श्रीरङ्गशायी रमता मनो मे' इति । अत्र दशमुखोरगेति रूपकं गर्भच्छलेनेत्यत्र छलशब्देन नाय गर्भ किंतु साक्षाद्वटपत्रशायीति गर्भस्यासत्यत्वप्रतिपादनाच्छ-

---

१ 'परमेण' इति पाठ

लादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनलक्षणोऽपह्नवभेदः। तदुज्जीविता चेयं पुनर्वटपत्रसाम्यभरणोत्प्रेक्षा। सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। सा चोक्तरूपकेण संसृज्यते। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अपिच।

मध्यं तनुत्वादविभाव्यमानमाकाशमासीदसितायताक्ष्याः।
गर्भोदये विष्णुपदापदेशात्कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥ २८ ॥

[अपि च] मध्यमिति। असिते आयते चाक्षिणी यस्याः सा उत्पलपत्रायताक्ष्या कौसल्यायाः संबन्धि। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षचि 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। मध्यमवलग्नं [कर्तृ]। 'मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री' इत्यमरः। तनुत्वात्सूक्ष्मत्वाद्धेतोरविभाव्यमानमज्ञायमानम्। अपरिदृश्यमानं सदिति यावत्। आकाशमासीदाकाशकल्पमभूत्। पूर्वमिति शेषः। तथा कविसमयसिद्धत्वादिति भावः। गर्भोदये गर्भोत्पत्तौ सत्याम्। इदानीमिति शेषः। कार्श्यमाकाशभावनिमित्तं सौक्ष्म्यं विहाय त्यक्त्वापि विष्णोर्गर्भरूपेण विद्यमानस्य पदं विष्णुपदम्। आकाशं चेति प्रतीयते। तदपदेशात्तद्व्याजात्तद्व्यपदेशाद्वा विहाय आकाशमेवासीदिति संबन्धः। 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः। अत्र पूर्वार्धे मध्याकाशयोर्भेदेऽपि तदेवासीदित्यभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः। तया च तत्साम्यं गम्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः। उत्तरार्धे तु आकाशभवननिमित्तकार्श्यं विहायापि तदेवासीदिति विरोधः। स च विष्णुपदमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितापदेशशब्दापेक्षापह्नवोज्जीवित इति संकरः ॥

अथ श्रीविष्णुराविरभूदित्याह—

ततः।

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुयुते मेषं गते पूषणि।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणे-
राविर्भूतमभूतपूर्वमपरं यत्किंचिदेकं महः ॥ २९ ॥

तत इति। उच्चस्थ इति। ततो दौहृदलक्षणप्रकाशानन्तरं ग्रहाणां सूर्यादीनां पञ्चके उच्चेषु स्थानेषु तिष्ठतीत्युच्चस्थे। 'सुपि स्थः' इति कः। सूर्याङ्गारकगुरुशुक्रशनिषु पञ्चसु ग्रहेषु मेषादिस्वतुङ्गस्थानसंगतेषु सत्स्वित्यर्थः। सुरगुरौ बृहस्पतौ सेन्दाविन्दुयुक्ते सति। पूषणि सूर्ये। 'विभाषा ङिश्योः' इति विकल्पादल्लोपाभावः। मेषं गते मेषराशिं प्रविष्टे सति। पुनर्वसुयुते पुनर्वसुनक्षत्रयुक्ते। नवानां पूरणी नवमी तस्याम्। तत्संज्ञिक इत्यर्थः। 'तस्य पूरणे डट्'। 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' इति डटो मडागमः। टित्वान्ङीप्। तिथौ दिने। अत्र तिथिशब्दः पुंलिङ्गो ग्राह्यः। यथाहा-

---

१ 'पूर्वविभवं यत्किंचित्', 'पूर्वमभवद्यत्किंचित्' इति पाठौ

मरसिंह —'तदाद्यास्तिथयो द्वयो ' इति । कर्कटके कर्कटकनाम्नि लग्ने राश्युदयकाले । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमर । निखिला समस्ता । पलं मासमश्नन्तीति पलाशा राक्षसास्त एव समिध , किंशुकसमिधश्च । अरणिजन्यस्याग्नेर्नैयत्येन पलाशसमिद्दाहकत्वादिति भाव । निर्दग्धु विनाशयितु भस्मीकर्तुं च । मेध्यात्पवित्रात् । अथवा मेध क्रतुस्तदर्होयागयोग्यादित्यर्थ. । अयोध्यैवारणिरभिमन्थनदारुविशेषस्तस्मात् । 'मध्यात्' इति पाठेऽयोध्यारणेर्मध्यात् । मध्यदेशादित्यर्थ । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । 'यूपाग्र तर्मं निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयो ' इत्यमर । अभूतपूर्वमविद्यमानत्वसदृशम् । सजातीयभेदरहितमित्यर्थ । न विद्यते पर यस्मात्तदपरमद्वितीयम् । विजातीयभेदरहितमित्यर्थ । एकं स्वगतभेदरहितमत एव यत्किंचित्त्रिविधभेदरहिततया निर्वाच्यं महस्तेज । पर ज्योतिरिति यावत् । ब्रह्मेत्यर्थ । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुते । तदेव महोऽग्निरिति श्लिष्टरूपकम् । आविर्भूतं स्वयमेवाभिव्यक्तम् । अभूदिति शेष । एतेनान्यवन्मातृसबन्धराहित्यं सूच्यते । गर्भवासादिकमन्यत्सर्वं प्रातीतिकमेव न पारमार्थिकमिति भाव । उक्तगुणयुक्ते शुभदिने श्रीरामादिमूर्तिचतुष्टयरूपेणायोध्याया परमात्मा श्रीविष्णुराविरभूदिति फलितार्थ । अत्र समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसकीर्णसावयवरूपकालंकार । अत्रेदमनुसधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गा । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियाशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचा ॥' सूर्यादीना सप्ताना ग्रहाणा मेषादयो राशय श्लोकोक्ता' क्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि। स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानि । अत्र उच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशाशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थ । अत्राशस्त्रिंशो भाग । यथाह नारद —'त्रिंशद्भागात्मक लग्नम्' इति । तेऽपि स्वोच्चस्था फलन्ति नास्तगा नापि नीचगा । तदुक्तं राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षगेऽर्धं सुहृद्भे पादं द्विड्भिर्वाशुभ खेचरेन्द्रा । नीचस्थायी वास्तगो वा न किंचित्पादान्न्यूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥' तदित्थमाह कवि —उच्चस्थ इति । यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहा स्वोच्चस्था स देवतुल्यो भवतीति । तदुक्त कृष्णीये—'सुखिन प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजान । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽत परं दिव्या ॥' इति । तदिदमाह—ग्रहपञ्चक इति । यद्यपि 'उच्चस्थे ग्रहपञ्चके' इत्यनेनैव सूर्यस्य स्वोच्चस्थानगतत्वोक्ते पुन 'मेषं गते पूषणि' इति पौनरुक्त्यदूषणं प्रसज्यते,तथापि गोबलीवर्दन्यायेन समाधेयमित्यलमतिप्रसङ्गेन।शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजस्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

एवं तावत्तारकब्रह्मणोऽनन्यत्वेनाविर्भावमुक्त्वा सप्रति लौकिकरीत्या प्रायिकमवतारमाह—

अपिच ।

अथ रामाभिधानेन कवेः सुरभयन्गिरः[1] ।
अलंचकार कारुण्याद्रघूणामन्वयं हरिः ॥ ३० ॥

---

१ 'गिरा' इति पाठ'.

अपिचेति । अपिच । किंचेत्यर्थ ॥ **अथेति** । अथ मद्द प्रादुर्भावानन्तरम् । हरति भक्तजनदुरितानीति हरिर्विष्णु । रमन्ते योगिनोऽत्रेति राम । 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥' इति श्रुते । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे घञ् । स इत्यभिधान तेन रामनाम्ना कवेर्वाल्मीकेर्गिरो वाच । सुरभीर्मनोज्ञा कुर्वन्सुरभयन् । सुरभीकरिष्यन्नित्यर्थ । 'सुगन्धौ च मनोज्ञे सुरभिर्वाच्यलिङ्गवत्' इति विश्व । 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय । तदनन्तरमेव महाकविना वाल्मीकिना श्रीरामचरित्रस्य नियमेन वर्णयिष्यमाणत्वादिति भाव । कारुण्यात्करुणाहेतो । 'कारुण्य करुणा' इत्यमर । करुणैव कारुण्यमिति विग्रह । स्वार्थे ष्यञ् । रघूणामन्वय रघुवशमलचकारालंकृतवान्भूषितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थ । परमकारुणिकोऽय हरि श्रीरामरूपेणावतीर्य रघुवशमनुजग्राहेत्यर्थ । ज्येष्ठ श्रीराम कौसल्यायामजनीति फलितार्थ । परमकारुणिका किं न कुर्वन्तीति भाव । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । एतदादिश्लोकचतुष्टयमानुष्टुभ वृत्तम् ॥

अथ भरतादिकुमारत्रयोदयमाह—

> **तमेनमन्वजायन्त[1] त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।**
> **अग्रजस्यानुकुर्वन्तस्[2]तैस्तैर्लोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ३१ ॥**

तमिति । त्रेताग्नितेजस आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नित्रय त्रेताग्निस्तस्य तेज इव तेजो येषा ते तथोक्ता । तेजस्विन इत्यर्थ । 'वर्चस' इति पाठेऽप्ययमेवार्थ । उपमालंकार । 'अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमर । त्रेताशब्देनैवाग्निशब्दप्रतीते पुनरग्निशब्द करिकलभकर्णावतंसवशकरीरादिपदवदवगन्तव्य । एक एवाग्निस्त्रीण्याहवनीयादिरूपाणि इत प्राप्तस्त्रेता । तदुक्तम्—'एक एवावसथ्याग्निरग्न्याधेयेन कर्मणा । संस्कृतस्त्रीणि रूपाणि ततस्त्रेतेति शब्द्यते ॥' इति । आवसथ्याग्निरौपासनाग्नि । स्त्रीत्वं लोकात् । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययेन इकारस्थाने एकारे सति त्रेतेति रूपसिद्धि । तथा तैस्तै । वीप्साया द्विर्भाव । लोकोत्तरैर्लोकोत्कृष्टै । लोकेष्वसाधारणैरिति यावत् । गुणैर्विद्याविनयादिभि शौर्यौदार्यगाम्भीर्यादिभिर्वा अग्रजस्य । अग्रज रामामित्यर्थ । 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । अथवा सबन्धसामान्ये षष्ठी । भगवतो नारायणस्यानुकरोतीतिवत् । अनुकुर्वन्तोऽनुवर्तमाना । तत्सदृशा इत्यर्थ । तदुक्त दण्ड्याद्यै— 'तदन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्य वानुकरोतीति शब्दा सादृश्यवाचका ॥' त्रय कुमारास्तमेनमनु । तस्यामुष्य श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थ । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । अजायन्त जाता ॥

> **भरतस्तेषु कैकेय्यास्[3]तनयो विनयोज्ज्वलः ।**
> **अन्यौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां कृतोदयौ ॥ ३२ ॥**

---

१ 'तमेवम्' इति पाठ । २ 'अग्रज तेऽनुकुर्वन्त-' इति पाठ ३ कैकेय्याम्' इति पाठः ।

भरत इति । तेषु त्रिषु कुमारेषु । केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'केकयमित्रयुप्रलयाना यादेरिय' इति यशब्दस्येयादेश । कैकेयीति तस्या विनयेन प्रश्रयेण विशिष्टनीतिसपत्त्या वा उज्ज्वल । विनयभूषण इत्यर्थ । भरतो नाम तनय. । जात इति शेष । तथा लक्ष्मणशत्रुघ्ननामानावन्यौ भरतापेक्षया इतरौ कुमारौ सुमित्राया कृतोदयौ समुत्पन्नौ ॥

एते ववृधिरे वीरा ब्रह्मक्षेमाय[1] दीक्षिताः ।
लोकानन्दमुकुन्दस्य[2] चत्वार इव बाहवः ॥ ३३ ॥

एत इति । ब्रह्मक्षेमाय ब्राह्मणपरिपालनं कर्तुम् । 'ब्रह्मा विप्र प्रजापति' इत्यमर । दीक्षिता सजातदीक्षा । कृतसकल्पा इत्यर्थ । 'तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच्' । तारकादिराकृतिगण । चत्वार एते पूर्वोक्ता वीरा दानदयायुद्धेषु शूरा श्रीरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना लोकानन्दो लोकाना भुवनानामानन्दकर कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । स चासौ मुकुन्दश्च । कमनीयत्वान्मुकुन्द इति विग्रह । तस्य चत्वारो बाहव उक्तविशेषणविशिष्टाश्चतुर्भुजा इव ववृधिरे वृद्धिं गताः । पूर्णोपमालंकारः ॥

अथ राक्षसविनाशनाटकस्य पूर्वरङ्गभूत विश्वामित्रागमनं तावदाह—

अथ कदाचिदपरिमेयमायाभयानकयुद्धसमुद्धतदैत्यबलावस्कन्दकांदिशीकवृन्दारकानीकपरिवार्यमाणरथः[3] पङ्क्तिरथस्तपश्चर्याजातानामाश्चर्याणामायतनं त्रिशङ्कुयाजिनं[4] भगवन्तं पद्यप्रबन्धमिव दर्शितसर्गभेदं प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटितवर्णव्यत्यासं बुधमिव सोमसुतं कुशिकसुतमद्राक्षीत्[5] ॥

अथेति । अथानन्तर कदाचित्कस्मिंश्चिद्दिने अपरिमेया अपरिमिता या माया शाम्बरीविद्या । विचित्रकपटवृत्तय इति यावत् । 'स्यान्माया शाम्बरीविद्या' इत्यमर । ताभिर्भयानकानि भयंकराणि । 'घोर भीमं भयानकम्' इत्यमर । युद्धसमुद्धतानि युद्धोद्धतानि च यानि दैत्यबलानि दैत्यसेनास्तेषामवस्कन्दादाक्रमणात्कांदिशीकैर्भयद्रुतैर्वृन्दारकानीकैर्देवसैन्यै परिवार्यमाणो निरीक्ष्य परिवेष्ट्यमाणो रथो यस्य तथोक्त । देवानामपि शरण्य इत्यर्थ । अथवा परिपाल्यमान. सरक्ष्यमाणो रथो यस्य स तथोक्त । एतदायत्तमस्मज्जीवनमिति मत्वा तै परिक्षितस्यन्दन इत्यर्थ. । 'कादिशीको भयद्रुत', 'अनीकिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' इति चामर । पङ्क्तिरथो दशरथ । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्यमर । तपश्चर्याजातानां वसिष्ठस्पर्धया ब्रह्मत्वसपादनार्थं विरचितव्रतोपवासादितपोनुष्ठानाज्जनितानामाश्चर्याणामद्भुतानामायतनमास्पदम् । कारणमित्यर्थ । चर्येत्यत्र 'गदमदचर—'इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तर्भावितण्यर्थ । त्रिशङ्कुर्नाम राजा हरिश्चन्द्रपिता त याजयति सदेहस्वर्गगमनार्थं-

---

१ 'प्रजाक्षेमाय' इति पाठ २ 'लोकानन्दा मुकुन्दस्य' इति पाठ . ३ 'प्रतिपाल्यमान-हारथ' इति पाठ ४ 'नि शङ्कं त्रिशङ्कु' इति पाठ ५ 'अद्राक्षीदप्राक्षीच्च' इति पाठः

मिति त्रिशङ्कुयाजिनम्। यजतेर्ण्यन्तात्ताच्छील्ये णिनि । पद्यप्रबन्धमिव श्लोकनिबद्धकाव्यमिव दर्शित सर्गभेद कथाविच्छेदरूप सृष्ट्यन्तर च येन तम्। प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटित प्रकाशितो वर्णव्यत्यासोऽक्षरव्यत्यय क्षत्रियत्वपरित्यागेन ब्राह्मणवर्णस्वीकाररूपव्यत्यासश्च येन तम्। यथा 'आर्जित' इति सस्कृतपदस्य 'आर्जेविडप्प' इति कर्मणि विडप्पादेशे विडप्पन्तीति वर्णव्यत्यासाभिधायिनी प्राकृतव्याकरणरीति । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्ण तु वाक्षरे' इत्यमर । बुधमिव सौम्यमिव सोमसुतं चन्द्रसुतं सोमयाजिन च । सोम सुनोतीति सोमसुत्। क्विप्। भगवन्त पूज्य कुशिकसुतं विश्वामित्रमद्राक्षीद्ददर्श । दृशेर्लुङ्। 'इरितो वा' इति विकल्पादङभावपक्षे सिचि वृद्धि । 'न दृश ' इति निषेधात्क्सादेशाभाव । सश्लेषसकीर्णमुपमात्रयमन्योन्यनैरपेक्ष्यात्ससृष्टम्। त्रिशङ्कुयाजनकथामुत्तरत्र वक्ष्यति ॥

तदनु यथाविधि[1]कृतसपर्येण मर्यादातीतम[2]हिम्ना महितेन गाधेतरहृदयेन गाधिनन्दनेन सत्रपरित्राणार्थमित्थम[3]भ्यर्थितोऽभूत्।

तदन्विति ॥ तदनु दर्शनानन्तरम्। विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम्। 'अव्ययम्—' इत्यादिनाव्ययीभावसमास । कृता दशरथेन विरचिता सपर्या अर्घ्यपाद्यादिरूपा पूजा यस्य तेन। 'पूजा नमस्यापचिति सपर्यार्चार्हणा समा ' इत्यमर । मर्यादातीतमहिम्नापरिमेयमाहात्म्येन महित· पूजितस्तेन गाधेतरहृदयेन गम्भीरचेतसा गाधिनन्दनेन विश्वामित्रेण सत्रपरित्राणार्थं यज्ञसरक्षणार्थम् । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे' इत्यमर । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण। 'इदमस्थमु ' इति थमुप्रत्यय । अभ्यर्थितो याचितोऽभूत्। दशरथ इति शेष । 'याञ्चायामभिमाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशव । 'अर्थमर्थयतेरर्थादाने याञ्चावरोधयो ' इति वस्रमाच ॥

प्रार्थनाप्रकारमाह—

राजन्, भ[4]वतस्तनयेन विनयाभिरामेण रामेण[5] शरासनमित्रेण सौमित्रिमात्रपरिजनेन क्रियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृतावभृथो भवितुमभिलषामीति।

राजन्निति। हे राजन्निति सबोधनम्। यतो रञ्जनाद्राजा त्वमतोऽस्मद्धृदयरञ्जनमपि करिष्यसीति विज्ञापयितुमित्यवगन्तव्यम् । भवतस्तनयेन पुत्ररूपेणावतीर्णेनेत्यर्थ· । विनय प्रश्रयस्तेनाभिरामेण रमणीयेन। एतेन यथोक्तकारित्व सूच्यते। शरासनमेव मित्रं सुहृद्यस्य तेन । धनुर्मात्रसहायेनेत्यर्थ । सौमित्रिमात्र लक्ष्मण एव परिजनो भृत्यवर्गो यस्य तेन। अत्र मात्रशब्देन परिजनान्तरव्यवच्छेदकेनास्यासहायशूरत्वं सूच्यते। एवभूतेन रामेण रक्ष सहननार्थं श्रीरामरूपेणावतीर्णेन विष्णुना क्रियमाणा विधीयमाना क्रतुरक्षा यागपरिपालन यस्य तथोक्त सन्। अहमिति शेष । रक्षोदुरित सुबाहुमारीचादिराक्षसरूपविघ्न तत्कृतविघ्न वा। अथवा

१ 'प्रतिकृत', 'परिगृहीत' इति पाठौ २ 'महिम्ना गाधेतर' इति पाठ· ३ 'अ-[illegible] पार्थिवोऽभूत्' इति पाठ ४ 'तव कुमारेण' इति पाठ· ५ 'शरासनमात्रमित्रेण' इति पाठ

तद्विरचितयागदूषणलक्षणदुष्कृतम् । 'अहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमर । उत्तीर्य तीर्त्वा कृतावभृथोऽतिवर्तितदीक्षान्तो भवितुमभिलषामि वाञ्छामि इत्येवप्रकारेण प्रार्थितोऽभूदिति पूर्वेण सबन्ध । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर ॥

एतदाकर्ण्य[१] कर्णपरुषं महर्षिभाषितमतिमात्रपुत्रवात्सल्यात्कौसल्याजानिः सशल्यान्तकरणोऽभूत् ।

एतदिति । कर्णपरुषमेतत्पूर्वोक्तं महर्षे । 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी च सयमी । शापानुग्रहयो शक्त सत्यसधो भवेदृषि ॥' इत्युक्तलक्षणर्षिश्रेष्ठस्य विश्वामित्रस्य भाषितं 'श्रीराम प्रेषणीय' इत्येवंरूप वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा । महर्षिग्रहणमनतिक्रमणीयवचनत्वद्योतनार्थम् । 'भाषित वचन वच' इत्यमरः । अतिमात्रपुत्रवात्सल्यादतिवेलपुत्रस्नेहाद्धेतो । 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमर । सशल्यान्त करणो विदीर्णहृदयोऽभूत् । तद्वचनस्य शस्त्रप्रायत्वादिति भाव । अत्र मुनिवचने शल्यत्वरूपणाद्रूपकालकार ॥

ततस्तस्मिन्बहुप्रकारै[२]रवार्य[३]निश्चये भगवति विश्वामित्रे दशरथस्तपनकुलहितेन पुरोहितेनैवमभिहितोऽभूत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तर तस्मिन्भगवति विश्वामित्रे बहुप्रकारै । 'अहमेव गमिष्यामि योद्धु तै कूटयोधिभि । रामस्यास्य न पश्यामि मुनेऽह युद्धयोग्यताम् ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । यत्नेनोत्पादितश्चाय न राम नेतुमर्हसि ॥' इत्याद्युक्तानेकोपायैरित्यर्थ । अवार्यो निवारयितुमशक्यो निश्चय श्रीरामप्रेषणरूपो यस्य तस्मिन्सति तदा दशरथस्तपनकुलस्य सूर्यवशस्य हितेन हितकारिणा । योगक्षेमानुसधानतत्परेणेत्यर्थ । अतोऽस्य वचनमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भाव. । पुरोहितेन वसिष्ठेनैवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाभिहितोऽनुशासितोऽभूत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

पर्याप्त[४]भाग्याय भवानमुष्मै कुर्यात्सपर्यां कुशिकात्मजाय ।
निर्यातुधानां वसुधां विधातुं निर्यातु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ३४॥

पर्याप्तेति । हे राजन्नित्यध्याहार । भवान् पर्याप्त परिपूर्णं भाग्यं ब्रह्मवर्चसप्राप्तिरूप भागधेय यस्य तस्मै । एतेन दु साध्यब्रह्मवर्चससाधकस्य महात्मनो न किमप्यसाध्यमस्तीति सूच्यते । अत पूज्यायेति भाव । अमुष्मै कुशिकात्मजाय सपर्यां श्रीरामप्रदानरूपा पूजा कुर्यात्करोतु । भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव न मध्यमपुरुष इति भाष्ये स्थितत्वात् 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' । अत वसुधा भुवं निर्गता यातुधाना यस्यास्ता निर्यातुधानामराक्षसाम् । 'यातुधान पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर । एवं विधातुं कर्तुं लक्ष्मणेन सह रामो निर्यातु निर्गच्छतु । प्राप्तकाले लोट् । श्रीरामस्य राक्षससहारार्थं निर्गन्तु काल प्राप्त इत्यर्थ । इन्द्रवज्रावृत्तम् । लाटानुप्रास ॥

---

१ 'एवविधमाकर्ण्य' इति पाठ २ 'प्रकारैरपि' इति पाठ. ३. 'अपरिहार्य' इति पाठ ४. 'पर्याप्तकामाय' इति पाठ

एवं वसिष्ठेन प्रतिष्ठापितधृतिर्दशरथः सुतप्रदानेन कुशिकसुतमनोरथमेव पूरयामास।

एवमिति। एवमुक्तरीत्या वसिष्ठेन प्रतिष्ठापिता पुन सस्थापिता धृतिर्धैर्यं यस्य स तथोक्त। 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्व। दशरथ सुतप्रदानेन श्रीरामसमर्पणेन कुशिकसुतमनोरथ विश्वामित्राभिलाषमेव पूरयामास सफलीचकार। न त्वप्रदानरूपं निजमनोरथमित्येवकारार्थ॥

योगेन लभ्यो यः पुंसां संसारापेतचेतसाम्।
नियोगेन पितुः सोऽयं राम॰ कौशिकमन्वगात्॥ ३५॥

योगेनेति। यो राम ससारात्पुत्रमित्रकलत्रबन्धुरूपादपेत निवृत्त चेतो येषा तेषा पुंसाम्। वीतरागाणा योगीश्वराणामित्यर्थ। योगेन लभ्यो ध्यानेन गम्य। 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य[1]' इति श्रुते। 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमर। सोऽय श्रीराम पितुर्नियोगेन निदेशेन। नितरा योगेन चेति गम्यते। कौशिकमन्वगादनुजगाम। लोकानुग्रहदयालव किं न विडम्बयन्तीति भाव। 'इणो गा लुङि' इति लुङि गादेश। एतदादिश्लोकत्रयमानुष्टुभ छन्द॥

तत्र सत्रं परित्रातुं विश्वामित्रो महामुनिः।
सौमित्रिसहितं रामं नयन्नयमवोचत॥ ३६॥

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समयेऽय महामुनिर्मुनिश्रेष्ठ। विश्वस्य मित्र विश्वामित्र। 'मित्रे चर्षौ' इति विश्वशब्दस्य दीर्घश्छान्दस। लोकेऽपि शिष्टप्रयोगात्। सत्रं परित्रातु यज्ञ परिपालयितु सौमित्रिसहित लक्ष्मणानुगत राम नयन्प्रापयन्नवोचतोक्तवान्॥

तदेवाह—

बलेन तपसां लब्धे बलेत्यतिबलेति च।
विद्येते मयि काकुत्स्थ विद्ये ते वितरामि ते॥ ३७॥

बलेनेति। ककुदि वृषासे तिष्ठतीति ककुत्स्थ। अत्रेत्थ पौराणिकी कथा—पुरा किल पुरजनो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरशावतार कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवै सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे देवसहायार्थं महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निशाचरकुल निहत्य ककुत्स्थसज्ञामलभतेति। तस्यापत्य काकुत्स्थ। तस्य सबुद्धिर्हे काकुत्स्थ श्रीराम, तपसा बलेन तप शक्त्या। तपसामिति बहुवचनं विद्ययोरसुलभताद्योतनार्थम्। लब्धे प्राप्ते बलेति अतिबलेति च नाम्ना प्रसिद्धे विद्ये मन्त्रौ मयि विद्येते वर्तेते। ते विद्ये ते तुभ्य वितराम्युपदिशामीत्यवोचतेति सबन्ध। उपदिदेश चेति वाक्यशेष। अत्र बलातिबले प्रक्रम्य ब्रह्मयामलेऽभिहितम्—'उत्साहबलयोर्वृद्धि परशस्त्रसहिष्णुता। न बाधा क्षुत्पिपासाभ्या यत सा कथिता बला॥ यत परस्य स्खालित्य दृष्ट्वन कायकर्मणाम्। स्वोपाये च ह्यमोघत्व भवेत्सातिबला मता॥ इद विद्याद्वय ज्ञातमात्र सिद्धिकर नृणाम्। विष्णुरेतद्द्वय

---

[1] निदिध्यासितव्य साक्षात्करणीय

स्मृत्वा जितवान्मधुकैटभौ ॥' इति । तथा रामायणश्लोक —'क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबला चैव पठत पथि राघव ॥' इति ॥

अथ मुनी राममनोविकासार्थं कथा कथयितुमुपचक्रम इत्याह—

ततो गृहीत[1]विद्यस्य दाशरथेः [2]प्रदेशमेकं प्रदर्श्य भगवानित्थमकथयत् ।

तत इति । ततो गृहीते विद्ये बलातिबलाख्ये येन तस्य दाशरथेर्दशरथनन्दनस्य श्रीरामस्य । 'अत इञ्' इतीञ्प्रत्यय । एक कमपि प्रदेश जनपद प्रदर्श्य दर्शयित्वा भगवान् । इत्थमकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अस्मिन्पुरा पुरभिदः परमेश्वरस्य
फालान्तरालनयनज्वलने मनोभूः ।
सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुञ्चदङ्गं
तस्मादमुं जनपदं विदुरङ्गसंज्ञम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्निति । पुरा पूर्वकालेऽस्मिन्प्रदेशे मनोभूर्मन्मथ पुरभिदस्त्रिपुरान्तकस्य । अस्यान्यान्तकत्वं किमु वक्तव्यमिति भाव । परमेश्वरस्य त्र्यम्बकस्य फालान्तराले निटलतटे यन्नयन तृतीय नेत्र तदेव ज्वलनोऽग्नि , तज्ज्वलनो वा, तत्र सद्योऽविलम्बेन शलभत्व पतङ्गभावम् । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमर । प्रपद्य प्राप्य । भस्मीभूयेर्थ । अङ्ग शरीरममुञ्चत्त्यक्तवान् । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागम । तस्मात्कारणादमु जनपद देशम् । अङ्ग इति सज्ञा नामधेय यस्य त तथोक्तं विदुर्जानन्ति । पुराविद इति शेष । अङ्गमोचनमेवाङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्त कृत्वा तथा कथयन्तीत्यर्थः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमर ॥

तदनु मानससरःप्रसूतां सरयूमतिक्रम्य वृत्रवधप्रवृद्धवृद्धश्रवःपङ्कक्षालनलब्धम[3]लयोर्मलदकरूशनाम्नोर्जनपदयोः सीम्नि कृतपदयोर्दाशरथ्योः पुनरप्येवमब्रवीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मानससर प्रसूतां मानसाख्यकासारादुत्पन्ना सरयूं नाम नदीमतिक्रम्य तीर्त्वा वृत्रवधेन वृत्रासुरहत्यया प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यो वृद्धश्रवस इन्द्रस्य पङ्क, पाप्मा स एव पङ्क कर्दम इति श्लिष्टरूपकम् । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसो ' इति निघण्टुः । तस्य क्षालनेन लब्धमलयो प्राप्तकिल्बिषयो । संक्रान्तमालिन्ययोरिति यावत् । अतएव मलदकरूशनाम्नोर्मलद करूशश्चेति नाम ययोस्तयोर्जनपदयोर्देशविशेषयो सीम्नि पर्यन्तभुवि । दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयो. कृतपदयोर्विन्यस्तपादयो । प्रविष्टपादयो सतोरित्यर्थ । पुनर्भूयोऽप्येवमब्रवीदुवाच । मालिन्ययोगान्मलद , करूश क्षुत् कार्श्यं वा तद्योगात्करूश इति संज्ञानिर्णय. ॥

---

१ 'परिगृहीत', 'प्रतिगृहीत' इति च पाठौ. २. 'एकं प्रदेशं' इति पाठः ३. 'लब्धमलदकरूशकनाम्नो ' इति पाठ .

यक्षः सुकेतुर्द्रुहिणप्रसादाल्लेभे सुतां कामपि ताटकाख्याम् ।
सुन्दः किलैनां परिणीय तस्यां मारीचनीचं जनयांबभूव ॥ ३९ ॥

यक्ष इति । सुकेतुर्नाम यक्षो देवयोनिविशेष । 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनरा' इत्यमर । द्रुहिणस्य तपसा समाराधितस्य ब्रह्मण प्रसादादनुग्रहात् । 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिण' इत्यमर । ताटकेत्याख्या नाम यस्यास्ता कामपि काचित्सुता पुत्रिका लेभे प्राप । जनयामासेत्यर्थ । अथ सुन्दो नाम कश्चिद्यक्ष एना ताटका परिणीयोपयम्य । भार्यात्वेन परिगृह्येत्यर्थ । किलेति वार्तायाम् । 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर । तस्या भार्याया ताटकाया मारीच इति नीच क्षुद्रम् । मारीचनामान कचन तनयमित्यर्थ । जनयाबभूवोत्पादयामास ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एकदा[1] सुन्दे निहते[2] मारीचः कुम्भसंभवमभिभूय[3] तस्य शापादवाप कौणपताम् । ताटकाप्यभूत्[4]पुरुषादिनी ।

एकदेति । एकदैकस्मिन्समये सुन्दे निहते सति । अगस्त्येनेति शेष । मारीच कुम्भसभवमगस्त्यम् । 'अगस्त्य कुम्भसभव' इत्यमर । अभिभूय पितृवधजनितरोषात्तिरस्कृत्य तस्य कुम्भसभवस्य शापात्कौणपता राक्षसत्वमवाप प्राप्तवान् । 'राक्षस कौणप क्रव्यात्' इत्यमर । तथा ताटकापि पुरुषादिनी नरमासभोजिनी राक्षस्यभूत् । अत्रेद रामायणवचनम्—'अगस्त्य परमक्रुद्धस्ताटकामभिशप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इद रूप विहाय त्व दारुण रूपमाप्नुहि ॥' इति ॥

तत किमित्याशङ्क्यावश्यं त्वयैव हन्तव्येत्याह—

सेयमब्जासन[5]सिद्धसिन्धुरसहस्रप्राणात्मजेन सह जनपदविपदं[6] विदधाना व्यापादनीया त्वयेति ।

सेति । अब्जासनस्य तप परितोषितस्य ब्रह्मणो वरात्सिद्धो निष्पन्न सिन्धुरा गजास्तेषा सहस्रस्य प्राण पराक्रमो यस्या सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहाबलसपन्नेत्यर्थ । 'सिन्धुर सामज कुम्भी' इति गजपर्यायेष्वमर । अत एवात्मजेन सह जनपदविपद निजाश्रमदेशोपप्लव विदधाना कुर्वाणा सेय ताटका त्वया व्यापादनीया हन्तव्या इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण सबन्ध ॥

रामस्तमाकर्ण्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

राम इति । रामस्त विश्वामित्रोक्त ताटकावृत्तान्तमाकर्ण्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य ताटकाहननस्य शङ्का भयमकरोत्कृतवान् ॥

स्त्रीहत्याया शास्त्रनिषिद्धत्वात्ताटकावधसशयं श्रीराममनसि विद्यमान पूर्वदृष्टान्तकथनेन निरस्यति—किंचेत्यादिना ।

---

१. 'एकदा तु सुन्दे' इति पाठ २ 'विनिहते' इति पाठ. ३ 'कुम्भसभवमुनिमभिभूय' इति पाठ ४ 'चाभूत्' इति 'अप्यासीत्' इति च पाठौ ५ 'आजन्मसिद्ध' इति पाठः. ६ 'जनपद' इति पाठ .

किंच। वैरोचनीं मन्थरां वसुंधरापराधधुरंधरां पुरंदरेण निहतां जनार्दनकृतमर्दनां[1] च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दां सुन्दवधूवधविचिकित्सामुत्सारयामास[2]।

किंचेति। वसूनि धारयतीति वसुधरा भूमि । 'सञ्ज्ञाया भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्। 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागम । तस्या अपराध उपद्रवाचरणरूपे धुरधरा समर्थाम्। तदुपद्रवाचरणतत्परामित्यर्थ । धुरेव धुरा ता धारयतीति धुरधरेति विग्रह । प्रक्रिया तु पूर्ववत्। अतएव पुरदरेण पुर शत्रुपुराणि दारयतीति पुरदर इन्द्र । 'पू सर्वयोर्दारिसहो' इति खच् । 'खचि ह्रस्व' इत्युपधाह्रस्व । 'वाचयमपुरदरौ च' इति निपातनान्मुमागम । तेन निहता व्यापादिता वैरोचनीम्। विरोचनो नाम राक्षसस्तस्यापत्यं स्त्री वैरोचनी ता विरोचनपुत्रीम्। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना डीप्। विशेषणमेतत्कैकेयीदासीसदेहनिवृत्त्यर्थम्। मन्थराम्। तथा जनार्दनेन विष्णुना कृतं विरचित मर्दन विदारण यस्यास्ताम्। छिन्नशीर्षामित्यर्थ । भार्गवजननी शुक्रमातर भृगुपत्नी च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया निर्दिश्य दाशरथे श्रीरामस्यामन्दामनल्पा सुन्दवधूवधविचिकित्सा ताटकावधगोचरसशयमुत्सारयामास निरसितवान्। 'विचिकित्सा तु सशय' इत्यमर ॥

आश्रुत श्रुतवृत्तेन तेन सुन्दप्रियावधः।
तमेवान्ववदत्तस्य चापः शिञ्जारवच्छलात्॥ ४०॥

आश्रुत इति। श्रुतवृत्तेन प्रख्यातचरित्रेण। अथवा श्रुत विश्वामित्रमुखादाकर्णित वृत्त मन्थरावधादिपूर्ववृत्तान्तो येन तेन तथोक्तेन । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढवर्तुले' इत्यमर । तेन श्रीरामेण सुन्दप्रियायास्ताटकाया वध आश्रुतोऽङ्गीकृत । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । अथ तस्य श्रीरामस्य चापो धनुरपि शिञ्जारवो गुणध्वनि स इति छल कपटस्तस्मात्त ताटकावधमेवान्ववददनुसृत्योक्तवान्। ताटकावधप्रतिज्ञासमनन्तरमेव ज्याटकार चकारेत्यर्थ । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमर । अत्र छलशब्देन नाय शिञ्जारव किंत्वनुवाद इत्यारवस्यासत्यत्वप्रतिपादनादपह्नवभेद । 'छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनमपह्नव' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

तदा ताटकाप्यभ्युज्जगामेत्याह—

तत्काले पिशिताशनाशपिशुना संध्येव काचिन्मुने-
रध्वानं तरसा रुरोध रुधिरक्षोदारुणा दारुणा।
स्वाधीने हनने पुरीं विदधती मृत्योः स्वकृत्यात्यय-[3]
क्रीडत्किंकरसंघसंकटमहाशृङ्गाटकां ताटका॥ ४१॥

तत्काल इति। तत्काले शिञ्जारवसमये पिशित मासमश्नन्तीति पिशिताशा राक्षसास्तेषा नाशस्य पिशुना सूचका। श्रीरामवध्याना राक्षसानां स्वयं प्रथमत्वादिति भाव.। अन्यत्र पिशिताशनानामशनस्य भोजनस्य पिशुना। सध्याया अङ्कुर-

---

१ 'तर्दना' इति पाठ २ 'उत्सादयामास' इति पाठ ३ 'स्वकृत्यात्ययात्' इति पाठः.

भोजनकालत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भाव । 'कर्णेजप सूचक' स्यात्पिशुनो दुर्जन खल ' इत्यमर । अत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेष । रुधिरक्षोदेना-सृक्पङ्केन । अन्यत्र रुधिरक्षोदवत्कुङ्कुमरज इव । अरुणा रक्तवर्णा । एकत्र हिंस्रतया बीभत्सितत्वात्, अन्यत्र स्वाभाव्याच्चेति भाव । 'रुधिर कुङ्कुमासृजो ' इत्युभयत्रापि विश्व । 'क्षोदो रजसि पेषणे' इति नानार्थरत्नमाला । दारुणा भयंकरी । एकत्र तथा भीषणाकारत्वात्, अन्यत्र पिशाचादिसचाराच्चेति भाव । 'दारुण भीषणं भीष्म घोर भीमं भयानकम्' इत्यमर । तथा हनने हिंसाकर्मणि स्वाधीने स्वायत्ते सति मृत्यो पुरी यमपुरीम् । सयमिनीमिति यावत् । स्वैषा यत्कृत्य प्राणिपीडन-व्यापारस्तस्यात्ययेन विपर्ययेण क्रीडद्भिर्यथेच्छ विहरद्भि किंकरसघैर्यमदूतनिवहै सकटं सकुलम् । 'सम्प्रोदश्च कटच्' इति कटच् । महद्विपुल श्रृङ्गाटक चतुष्पथ य-स्यास्ता तथोक्ता विदधती विदधाना । दधाते शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । 'ना-भ्यस्ताच्छतु ' इति नुमभाव । 'श्रृङ्गाटकचतुष्पथे' इत्यमर । काचित्ताटका नाम राक्षसी तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरहसी' इत्यमर । सध्येव सायसध्येव मुनेर्विश्वामित्रस्याध्वानं मार्ग रुरोध निरुद्धवती । सध्यायामपि नैष्ठिकाना तादात्मि-कनिष्ठानियमनेन निरोधकर्तृत्वसभवादियमुपमा श्लेषसकीर्णा । अन्यथाकरणे वा प्रत्यवायापत्तेरिति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ दाशरथेः[1] कर्णमविशत्ताटकागुणः।
तथा[2] धनुर्गुणस्तूर्णं प्राविशत्[3]तज्जिघांसया ॥ ४२ ॥

अथेति । अथानन्तरं ताटकाया गुण शब्द । सिंहनाद इति यावत् । दाश-रथे श्रीरामस्य कर्ण श्रोत्रमविशत् । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रम्' इत्यमर । यथा येन प्रकारेण तस्यास्ताटकाया जिघासया हन्तुमिच्छया । हन्ते सन्नन्ताद्भियामप्रत्यये टाप् । धनुषश्चापस्य गुणो ज्या । मौर्वीति यावत् । तूर्णं क्षिप्र दाशरथे कर्ण प्रावि-शत् तथेति सबन्ध । ताटकानिर्ह्रादश्रवणसमकालमेव श्रीरामो मौर्वीमाकर्णमाच-कर्षेत्यर्थ । अतएवासबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रि-यामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । एतदादिपद्यत्रयमानुष्टुभं छन्द ॥

ततो भाविनि संग्रामे बद्धश्रद्धस्य ताटका ।
स्वप्राणान्[4]रामबाणस्य वीरपाण[5]मकल्पयत् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततस्ताटका भाविनि भविष्यति सग्रामे सुबाह्वादिराक्षससहरणे ब-द्धश्रद्धस्य विहितादरस्य रामबाणस्य स्वप्राणान्स्वकीयप्राणवायून्वीरपाणमकल्पयत्क-ल्पितवती । वीरपाणं नाम युद्धोपक्रम उत्साहवर्धनार्थ वीरै क्रियमाणं पानम् । श्रीरामामोघबाणविद्धा सती प्राणास्तत्याजेत्यर्थ । 'वीरपाण तु यत्पान वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमर । 'वा भावकरणयो ' इति विकल्पाण्णत्वम् । वीराणा पानं वीर-पाणमिति विग्रह । नान्तोऽप्यय शब्दो वर्तते । पूर्ववदतिशयोक्ति ॥

---

१. 'यथा' इति पाठ २ 'यथा' इति पाठ ३ 'अविशत्' इति पाठ ४ 'स्वप्राणै ' इति पाठ. ५ 'वीरपानम्' इति पाठ

मुनिर्भृशाश्वोपज्ञानि ताटकामाथिने ददौ ।
अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥ ४४ ॥

मुनिरिति । मुनिर्विश्वामित्रो जम्भनामान राक्षस शास्तीति जम्भशासन इन्द्र । कर्तरि ल्युट् । तस्य शासनात् 'महात्मने श्रीरामायास्त्रकलापं देहि' इति नियोगाद्धेतोर्भृशाश्वो नाम कश्चिदृषिस्तस्योपज्ञायन्त इत्युपज्ञानि । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यण्प्रत्यय । भृशाश्वोपज्ञानि । भृशाश्वेनादौ ज्ञातानीत्यर्थ । 'उपज्ञोपक्रमम्—' इत्यादिना नपुसकत्वम् । 'उपज्ञोपक्रमान्ताश्च तदादित्वप्रकाशनम्' इत्यमरश्च । जृम्भकमादिर्येषा तानि जृम्भकादीन्यस्त्राणि अस्त्रमन्त्रानित्यर्थ । ताटका मथ्नाति हन्तीति ताटकामाथिने श्रीरामाय ददावदात् । उपदिदेशेत्यर्थ । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि ॥

तत्र कंचन विरिञ्चिलोकप्रत्यादेशं[1] प्रदेशं प्रदर्शयन्नवोचत् ।

तत्रेति । तत्र वने विरिञ्चिलोकस्य ब्रह्मलोकस्य प्रत्यादेशम् । प्रत्यादिश्यत इति प्रत्यादेस इति विग्रह । ब्रह्मलोककल्पमित्यर्थ । कचन कमपि प्रदेश विषय प्रदर्शयन्निदर्शयन्नवोचतोक्तवान् । मुनिरिति शेष ॥

तदेवाह—

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैः
प्रशमितभवखेदैः सादरं सेव्यमाने[3] ।
बलिनियमनहेतोर्वामनः काननेऽस्मि-
न्बलिनियमपर. सन्ब्रह्मचारी चचार ॥ ४५ ॥

प्रतिदिनमिति । अवदातै प्रसन्नै । विषयवैराग्यसपन्नतया निर्मलान्त करणैरित्यर्थ । अतएव ब्रह्मैव निष्ठा विश्रान्तिपद येषा तै । अथवा ब्रह्मणि निष्ठा नियमो येषा तै । निदिध्यासनतत्परैरित्यर्थ. । अतएव प्रशमिता शान्ति गमिता भवखेदा. सासारिकक्लेशा येषा तै. । तापत्रयविनिर्मुक्तैरित्यर्थ । ब्रह्मभिर्ब्रह्मर्षिभिः । 'ब्रह्मनिष्ठैर्महद्भि ' इति पाठे महद्भिर्महानुभावै । ऋषिभिरित्यर्थ. । प्रतिदिनम् । निरन्तरमिति यावत् । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिनाव्ययीभावसमास. । सादर सस्नेह सेव्यमानेऽधिष्ठीयमाने [अस्मिन्कानने] पुण्यारण्ये वामनो ब्रह्मचारी उपेन्द्रतयावतीर्णो मायाबटुर्विष्णुर्बलेर्वैरोचनेर्नियमनहेतो । बलिबन्धनार्थमित्यर्थ । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । इष्टदेवतापूजोपहारा बलय , शौचसतोषतप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा , तत्परस्तदासक्त सन् । चचार । ब्रह्मचर्यनिष्ठापारतन्त्र्येण आवर्ततेत्यर्थ । 'बलि पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि च' इति नानार्थरत्नमाला । एतदादिश्लोकत्रयं मालिनीवृत्तम् ॥

अपहृतविबुधार्तैर्वामनव्याजमूर्ते-
रखिलभुवनभिक्षोराश्रमानोकहानाम् ।

---

१ 'कृशाश्वो' इति पाठ २ 'प्रदेशमेकं प्रदर्श्यावोचदुपचीयमानपरमहर्षो महर्षि.' इति पाठ. ३ 'सेव्यमान.' इति पाठ. ४ 'अपि च' इति पाठ'. ५ 'वामनव्याजमूर्ते ' इति पाठ

ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्व्योमसीमा
स्वयमपि परिमातुं लोकमस्युद्यतेव ॥ ४६ ॥

अपहृतेति । अपहृता निरस्ता विबुधानामिन्द्रादिवृन्दारकाणामर्तिं पीडा येन तस्य । 'अर्तिं पीडाधनुष्कोट्यो ' इत्यमर । न जायत इत्यजो विष्णु । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डप्रत्यय । तन्मूर्तें । श्रीविष्ण्ववतारस्येत्यर्थ । अखिलभुवनभिक्षो । पादत्रयपरिमितभूतलतया याञ्चापदेशेन त्रिभुवनभिक्षातत्परस्येत्यर्थ. । 'सनाशसभिक्ष उ ' । वामनस्याश्रमे तपोवने येऽनोकहा वृक्षा । अनस शकटस्याकं गतिं घ्नन्तीत्यनोकहा इति विग्रह । 'अनोकह कुट साल ' इति वृक्षपर्यायेष्वमर । तेषामियं परिदृश्यमाना अतिनीलात्यन्तश्यामलाकारा तथा व्याप्ता आवृता दिग्व्योमसीमा दिशा व्योम्नश्च सीमा पर्यन्तभुवो यया । आक्रान्तदिङ्नभोऽन्तरालत्वेनातिसमुन्नतेत्यर्थ । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमर । नान्तपाठेऽसीमन इति निषेधान्न स्त्रीत्वम् । इद च विशेषणद्वयं विभक्तिविपरिणामेन वामनेऽपि योज्यम् । तति श्रेणि । स्वयमपि लोकम् । त्रिभुवनमित्यर्थ । जातावेकवचनम् । परिमातुमियत्तावधारणेन परिच्छेत्तुमभ्युद्यता समुद्युक्तेव प्रतिभाति । पश्येति शेष । 'ससर्गजा पुण्यगुणा भवन्ति' इति न्यायेन त्रिभुवनपरिमातुस्तत्रभवतो वामनस्य सहवासवशात्तद्वत्स्वयमपि तथा कर्तुमुद्युक्तेव प्रतीयत इत्यर्थ । अत्रोन्नतगुणनिमित्ता अभ्युद्यतत्वजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकसद्भावाद्वाच्या ॥

इति विविधरसाभिः कौशिकव्याहृताभिः
श्रुतिपथमधुराभिः पावनीभिः कथाभिः ।
गलितगहनकृच्छ्रं गच्छतोर्दाशरथ्योः
समकुचदिव सद्यस्तादृशं मार्गदैर्घ्यम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण विविधा बहुप्रकारा रसा आस्वादा यासा तास्तथोक्तास्ताभि श्रुतीना पन्था श्रुतिपथम् । 'ऋक्पू –' इत्यादिना समासान्त । तस्य मधुराभि । श्रवणानन्दकरीभिरित्यर्थं । पावनीभि पवित्राभि कौशिकव्याहृताभिर्विश्वामित्रकथिताभि कथाभिरुपाख्यानैर्हेतुभि । 'च्चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्प्रत्यय । गलितमपगत गहनकृच्छ्रं काननसचारजनितकष्ट यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमर । गच्छतोर्दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोस्तादृश तथाविधम् । अत्यधिकमित्यर्थ । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इति कञ्प्रत्यय. । 'आ सर्वनाम्न ' इत्यात्वम् । मार्गदैर्घ्यं मार्गायाम सद्यः समकुचदिव सकोचमगमदिवेत्युत्प्रेक्षा । विश्वामित्रकथितमधुरतरकथाश्रवणकौतूहलपारवश्याद्दवीयानपि मार्गो नेदीयानिव प्रत्यभादित्यर्थ ॥

ततः सिद्धाश्रमं प्रविश्य विश्वामित्रः सत्रमारभत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं विश्वामित्र सिद्धाश्रमं निजतपोवन प्रविश्य सत्रमारभत । क्रतुदीक्षितोऽभूदित्यर्थ ॥

तदनन्तरमन्तरिक्षान्तरालादापतन्तमन्तकानीकभयानकं[1] तं पलाशगणमवलोक्य पलायमानाः करगलितसमित्कुशा[2] कुशिकनन्दनान्तेवासिनः ससंभ्रममभिलषिताहवाय राघवाय न्यवेदयन् ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तर सत्रप्रारम्भानन्तरमन्तरिक्षान्तरालान्नभोविवरादापतन्तमुपसर्पन्तमन्तकानीकभयानक यमकिंकरसेनाभयंकर त प्रसिद्ध पलाशाना सुबाहुमारीचादिराक्षसाना गणं समूहमवलोक्य दृष्ट्वा पलायमाना प्रद्रवमाणा । अतएव करेभ्यो गलित स्रस्त समित्कुश समिध कुशा दर्भाश्च यज्ञीया येषा ते तथोक्ता । 'अस्त्री कुश कुथो दर्भ ' इत्यमर । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावाद्बहुव्रीहि । कुशिकसुतान्तेवासिनो विश्वामित्रशिष्या । अन्ते समीपे वसन्तीत्यन्तेवासिन । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमर । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक् । अभिलषिताहवाय । समरोत्सुकायेत्यर्थ । राघवाय । श्रीरामाय ससभ्रम सोद्वेग न्यवेदयन्व्यजिज्ञपन् ॥

निवेदनप्रकारमेवाह—

हृत्वाद्रेः शिखराणि तानि परित. क्षिप्त्वा हसित्वा क्रुधा
कृत्वा हस्तविघट्टनं तत इतः स्थित्वा नटित्वा मुहु· ।
सिक्त्वा क्ष्मामसृजा स्रजान्त्रकृतया बद्ध्वा कचान्खेचरा-
न्दग्ध्वाग्ने सदृशा दृशा निशिचरा रुन्धन्ति रन्ध्रं दिवः ॥४८॥

हृत्वेति । अद्रे शिखराणि गिरिशृङ्गाणि हृत्वानीय तानि शिखराणि परित· क्षिप्त्वा समन्ताद्विकीर्य । तथा हसित्वाट्टहास कृत्वा । क्रुधा क्रोधेन । 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमर । हस्तविघट्टन करतलास्फालन कृत्वा । तत इत स्थित्वा । समन्ताद्व्याप्येत्यर्थ । मुहुर्नटित्वा पुन पुनरुत्साहनाट्य कृत्वा । क्ष्मा मेदिनीमसृजा रक्तेन सिक्त्वाप्लाव्य । 'क्ष्मावनिर्मेदिनी मही', 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इति चामर । तथान्त्रकृतया स्रजान्त्रनिर्मितया मालया कचाञ्छिरोरुहान्बद्ध्वा सग्रथ्य । तथाग्ने सदृशा अग्निज्वालाकल्पया दृशा निजदृष्ट्या । खे चरन्तीति खेचरा अन्तरिक्षचारिणश्चारणादय । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । तान्दग्ध्वा सताप्य निशिचरा राक्षसा दिवो रन्ध्रं नभोऽन्तरालं रुन्धन्त्यावृण्वन्ति । आच्छादयन्तीत्यर्थ । एव न्यवेदयन्निति पूर्वेण सबन्ध । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तत किं जातमित्यत आह—

तत्र ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये ॥

संक्रान्तवर्णान्तरगाधिसूनोः संपर्कपुण्यादिव रामभद्रः[3] ।
क्षात्रक्रमात्पिप्पलदण्डयोग्यः पलाशदण्डाहृतपाणिरासीत् ॥४९॥

---

१ 'भयानक पलाश' इति पाठ   २ 'करतलगलितपलाशसमित्' इति पाठ.
३ 'रामचन्द्र' इति पाठ.

संक्रान्तेति । 'क्षणु हिंसायाम्' इति धातो॰ सपदादित्वात्क्विप् । 'गम्यादीनाम्–' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूप सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्र क्षत्रवर्णम् । 'सुपि–' इति योगविभागात्कप्रत्यय । तस्य सबन्धी क्षात्रस्तस्मात्क्रमात् । क्षत्रियकुलाचारक्रमादित्यर्थ । पिप्पलदण्डयोग्योऽश्वत्थदण्डधारणार्हे । उपनयनसमये तथा विधिविहितत्वादिति भाव । 'पिप्पल कुञ्जराशन । अश्वत्थे' इत्यमर । रामभद्र श्रीराम । अन्यो वर्णो वर्णान्तरम् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमर । 'सुप्सुपा' इति समास । सक्रान्त तपोबलात्सप्राप्त वर्णान्तर ब्राह्मण्य यस्य स तथोक्तस्तस्य गाधिसूनोर्गाधिराजनन्दनस्य विश्वामित्रस्य सपर्केण सहवासेन यत्पुण्य सुकृत तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । पलाशदण्डे किंशुकदण्डधारण आहत आदरवान्पाणिर्यस्य स तथोक्त । ब्राह्मणस्य पलाशदण्डधारणविधानात् । तस्य च 'ससर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायेन सभावितत्वाच्चेति भाव । तथा पल मासमश्नन्तीति पलाशा मारीचादिराक्षसास्तेषा दण्डे शिक्षण आहतपाणिर्व्यग्रहस्त आसीत् । विश्वामित्रशिष्यवाक्याकर्णनानन्तरमेव राक्षसशिक्षणव्यग्रहस्तोऽभूदित्यर्थ । आहतपाणिरित्यत्र यद्यपि पाणेरचेतनस्याहतत्व चेतनधर्मो न युज्यते, तथापि तद्वता श्रीरामेण सहाभेदाध्यवसायादौपचारिक इत्यवगन्तव्यम् । ननु 'तेषा दण्डा पालाशो ब्राह्मणस्य, औदुम्बर क्षत्रियस्य, बैल्वो वैश्यस्य' इति गृह्यकारेण क्षत्रियस्यौदुम्बरदण्डविधानादत्र पिप्पलदण्डयोग्य इति वक्तु कथमुचितमिति चेत्सत्यम् । 'पालाशबिल्वयोर्दण्डौ ब्राह्मणस्य, न्यग्रोधचलदलयो क्षत्रियस्य, पीलूदुम्बरयोर्विश' इत्यादि स्मृत्यनुसारात्पिप्पलदण्डयोग्यत्वकथनं न विरुध्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र पिप्पलदण्डयोग्योऽपि पलाशदण्डाहतपाणिरिति सर्वतो विरोधस्य राक्षसशिक्षणपरतया परिहृतत्वाद्विरोधाभासालकार । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तोत्प्रेक्षानुप्राणित इति सकर । उपजातिवृत्तम् ॥

मारीचनीचमतिराहवमारचय्य
क्षिप्तः क्षणेन रघुनायकसायकेन ।
मध्येपयोनिधि भयेन निमग्नमूर्ति-
र्वेषं पुपोष जलमानुषनिर्विशेषम् ॥ ५० ॥

मारीचेति । मारीच इति नीचमतिरपसदबुद्धी राक्षस । महात्मना जगदेकवीरेण श्रीरामेण सह योद्धु न शक्यत इति सम्यग्बुध्यभावान्नीचमतित्वमवगन्तव्यम् । आहूयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहवो युद्धम् । 'आङि युद्धे' इति ह्वयतेराङ्पूर्वादप्प्रत्यये सप्रसारणम् । 'आहव सगरे यागे' इति विश्व । तमारचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । रघुनायकस्य सायकेन वायव्यास्त्रेण क्षणेन क्षणमात्रेण । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । क्षिप्त प्रेरित । सुशुष्कपर्णवदित्यर्थ । मध्येपयोनिधि पयोनिधेर्मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावसमास । तत्सनियोगादेकारान्तत्वं मध्यशब्दस्य । भयेन प्रकाशसचारे पुन प्रहरेदिति भीत्या निमग्नमूर्तिर्जलान्तर्हितशरीर सन् जलमानुषाज्जलजनितमानुषवेषान्निर्विशेषमविशेषम् ।

तत्कल्पमित्यर्थ । वेषं भूमिका पुपोष पोषितवान् । तद्वज्जलधिमध्ये निमज्ज्यातिष्ठदित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सुबाहुराघवोन्मत्तः कृत्तः काकुत्स्थपत्रिणा ।
मुनीनामनभिप्रेतः प्रेतनाथातिथिः[1] कृतः ॥ ५१ ॥

सुबाहुरिति । मुनीनामनभिप्रेतोऽसमत आहवोन्मत्तो युद्धोन्मत्त सुबाहुर्नामा राक्षस काकुत्स्थपत्रिणा श्रीरामबाणेन । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमर । काकुत्स्थशब्दो व्याख्यात । कृत्तश्छिन्न सन् । 'कृती छेदने' इति धातो कर्मणि क्त । प्रेतनाथातिथिरन्तकबन्धु कृत । यमलोकं प्रापित इत्यर्थ । 'प्रेतनाथातिथीकृत' इति च्व्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

वंशस्पृशा हृदयहारिफलान्वितेन
रामेरितेन सहसा सहसायकेन[2] ।
स्नेहार्दितेन[3] निरगादनुरागिणीव
प्राणावलिर्[4]हृदयतः पिशिताशनानाम् ॥ ५२ ॥

वंशेति । वंशस्पृशा वेणुसभवेन सत्कुलप्रसूतेन च । 'वश पृष्ठास्थि देहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ कुले गुणे' इति विश्व । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' । हृदयहारिफलान्वितेन हृदयविदलनकारिबाणाग्रयुतेन मनोहरलाभसमृद्धेन च । 'हृदयं मानसोरसो', 'फलं बाणाग्रलाभयो' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । स्नेहार्दितेन तैलादिस्नेहद्रव्यपरिशोधितेन सौहार्दपरिपूर्णेन च । 'स्नेहोऽस्त्री द्रवहार्दयो' इति वैजयन्ती । रामेरितेन श्रीरामप्रयुक्तेनाभिराम इत्युदीरितेन च । रामाभिरीरितेन रत्यर्थं प्रेरितेन । सुन्दरीणा स्वयमभिलषणीयेनेत्यर्थ । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । सायकेन सह बाणेन साकम् । प्राणनायकेनेति च गम्यते । पिशिताशनाना हतशेषराक्षसाना प्राणावलि पञ्चप्राणश्रेणिर्हृदयतो हृत्प्रदेशात् । पञ्चम्यास्तसि । अनुरागिण्यनुरागवती युवतिरिव सहसा शीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायन । निरगान्निर्जगाम । श्रीरामशरताडिता राक्षसास्तत्क्षणं प्राणास्तत्यजुरित्यर्थ । 'इणो गा लुङि' इति लुङि गादेश । अत्र प्राणावलिनिर्गमनसायकनिर्गमनयोः कार्यकारणयोरसहभाविनो सहभावोक्ते कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्युपजीविनी सहोक्तिरलकार । 'सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तित । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते ॥' इति लक्षणात् । सायकवन्निर्जगामेत्यौपम्यकल्पनया कारणगताशुभावप्रतीतेश्चमत्कारि रहस्यम् । तथा प्रस्तुतसायकविशेषणसाम्यादप्रस्तुतप्राणनायकप्रतीतेः समासोक्तिः । 'विशेषणाना तौल्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् । अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् । इदं चालकारद्वयमन्योन्यनैरपेक्ष्यात्ससृष्टं सद्रागिणीवेत्युपमासापेक्षितत्वात्तया सकीर्यत इति संक्षेप । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१. 'प्रेतनाथातिथीकृत.' इति पाठ. २. 'रघुनायकसायकेन' इति पाठ.. ३. 'स्नेहान्वितेन' इति पाठः. ४. 'प्राणावली' इति पाठः.

अथ निशिचरमाथाद्वीतवैतानविघ्नो[1]
मुनिरवभृथकृत्यं विश्वहृद्यं समाप्य ।
अमनुत जयलक्ष्म्या राममाजौ समेतं
यजनजनितमूर्त्या योक्तुमव्याजलक्ष्म्या ॥ ५३ ॥

अथेति । अथानन्तर मुनिर्विश्वामित्र । मथ्यत इति माथो मथनम् । कर्मण्यण् । निशिचराणा राक्षसाना माथात्संहरणाद्धेतोर्वीतवैतानविघ्नो निरस्तयागीयान्तराय सन् । विश्वहृद्य विश्वजनमनोहरम् । लोकद्रोहिराक्षससंहरणपूर्वकत्वाल्लोकोपकारकत्वाच्च सकलसमतमित्यर्थ । अवभृथकृत्यं दीक्षान्तस्नानादिकर्म । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमर । समाप्य कृत्वा । आजौ युद्धे । 'समित्याजिसमिद्युध ' इत्यमर । जयलक्ष्म्या विजयश्रिया समेत सहित राम श्रीरामभद्र यजने जनकयज्ञे जनिता मूर्तिर्यस्यास्तया । तत्रावतीर्णयेत्यर्थ । अव्याजलक्ष्म्या सीतारूपिण्या निजया श्रीदेव्या योक्तु सघटयितुममनुताबुध्यत । यागार्थ जनकेनाहूतो भगवान्विश्वामित्रस्तत्र धनुर्भङ्गपूर्वक विष्णुमूर्ते श्रीरामस्य सीतालक्ष्मीविवाहो भविष्यतीति मनसि निश्चित्य लक्ष्मणानुगत श्रीराम नेतुमैच्छदित्यर्थ । अत्रेद पुराणवचनम्— 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि । अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेपानपायिनी ॥' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु मुनि श्रीराम प्रति निजवशकथा कथयितु प्रारभतेत्याह—

अथ मिथिलां प्रति प्रस्थितः कौशिकः[2] **काकुत्स्थमित्थमकथयत्**[3] **।**

अथेति । अथानन्तर मिथिला जनकनगरी प्रस्थित प्रवृत्त कौशिको विश्वामित्र काकुत्स्थ श्रीराम प्रतीत्थ वक्ष्यमाणरीत्याकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु कुशेशयासनजन्मा कुशाभिधानो[4] **राजर्षिः कुशाम्बप्रमुखैश्चतुर्भिः**[5] **कौशाम्बीमहोदयधर्मारण्यगिरिव्रजाख्यानां पुरीणां कर्तृभि**[6] **पुत्री बभूव ।**

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्द किलार्थको वाक्यालंकारे वा । कुशेशयासनात्कमलासनाद्ब्रह्मणो जन्म यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहि । 'अवार्यो बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपद ' इति वामन । 'शतपत्र कुशेशयम्' इत्यमर । कुशाभिधान कुशनामा राजर्षी राजोत्तम कौशाम्बीमहोदयो धर्मारण्य गिरिव्रजश्चेत्याख्या यासा तासा पुरीणा पट्टणाना कर्तृभिरुद्देशक्रमेणैव निर्मातृभि कुशाम्ब प्रमुख आद्यो येषा तै कुशाम्बकुशनाभाधूर्तरजसवसुनामभिश्चतुर्भि कुमारै पुत्री पुत्रवान्बभूव । कुशाम्बादीश्चतुर पुत्रान्महापौरुषशालिनो जनयामासेत्यर्थ । तत्र कुशाम्बेन निर्वृत्ता

---

१ 'घाताच्छान्त' इति पाठ २ 'विश्वामित्र' इति पाठ. ३. 'काकुत्स्थयो इति पाठ' ४. 'कुशिकाभिधानो' इति पाठ. ५ 'कुशनाभकुशाम्ब' इति पाठ ६ 'कर्तृभिश्चतुर्भि' इति पाठ'.

कौशाम्बीत्यन्वर्थसञ्ज्ञा । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । अन्यत्पुरत्रयमैच्छिकनामाङ्कितमित्यवगन्तव्यम् ॥

तत्र स्वपितामहस्य कुशनाभस्य वृत्तान्तमाह—

कुशनाभस्तु घृताच्यां[1] कन्याशतमजनयत् ।

कुशनाभ इति । कुशनाभस्तु । अवधारणार्थकस्तुशब्दः । घृताच्यामप्सरसि कन्याशतं शतसङ्ख्याकाः कन्यका अजनयदुत्पादयामास ॥

कन्यास्ताः संनद्धयौवनाः कामयमानः पवमानः प्रत्याख्यानात्प्रत्यापन्नमन्युरासामवयवेष्वनार्जवमतनुत ।

कन्या इति । सनद्धयौवनाः सपूर्णतारुण्याः कन्याः कन्यकाः कामयमानोऽभिलषमाणः । उद्यानविहारसमय इति भावः । पवमानो वायुः प्रत्याख्यानात् 'वयं पित्रधीनाः, तमभ्यर्थय' इति परिहाराद्धेतोः प्रत्यापन्नमन्युरुत्पन्नक्रोधः सन् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । आसां कुशनाभकन्यकानामवयवेष्वनार्जवं कौटिल्यमतनुत । वक्रपाणिपादास्ताश्चकारेत्यर्थः । तथा श्रीरामायणे—'तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥' इति ॥

अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन[2] तेन क्षमामेव प्रतिक्रियां मन्यमानेन[3] चूलिसूनवे सौमदेयाय[4] राज्ञे ब्रह्मदत्ताय दत्ताः[5] प्रकृतिस्था बभूवुः ।

अथेति । अथानन्तरं विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तः कन्यकाङ्गवैकल्यापादनरूपो यस्य तेन । तथा क्षमां क्षान्तिमेव । नतु क्रोधमित्येवकारार्थः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । प्रतिक्रियां मन्यमानेन । क्षमैवात्रोचिता नतु क्रोध इति तूष्णीभूतेनेत्यर्थः । तेन कुशनाभेन चूलिसूनवे चूलिनामकमुनिपुत्राय सौमदेयाय सोमदाख्यगन्धर्वाङ्गनासभूताय । चूलिना सोमदायामुत्पादितायेत्यर्थः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । ब्रह्मदत्ताय ब्रह्मदत्तनाम्ने राज्ञे दत्ता भार्यात्वेन प्रतिपादिताः सत्यस्ताः कन्यकाः प्रकृतिस्थास्तत्प्रभावाद्यथापूर्वरूपा बभूवुः ॥

पुनरपि कुशनाभस्तु पुत्रीयन्पितुः[6] प्रसादादगाधसत्त्वान्[7] गाधिसंज्ञानस्तातपादानुदपादयत् ।

पुनरिति । कुशनाभस्तु पुनर्भूयोऽपि पुत्रीयन्पुत्रमात्मन इच्छन् । आनृण्यार्थमिति भावः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । पितुः कुशस्य राज्ञः प्रसादादनुग्रहादस्मत्तातपादानस्मत्पितरम् । गाधिमित्यर्थः । उपपादयदुत्पादितवान् । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । तातपादानिति बहुवचनं पूजार्थं गौडपादानितिवत् ॥

---

१ 'कन्याशतं घृताच्याम्' इति पाठः. २. 'कुशनाभेन क्षमामेव' इति पाठः. ३ 'मन्वानेन' इति पाठः ४ 'सौमतेयाय' इति पाठः. ५. 'प्रदत्ता' इति पाठः. ६ 'पितृप्रसादात्' इति पाठः ७ 'प्रसादादस्मत्तात' इति पाठः.

इत्थं दाशरथिः कौशिकोत्पत्तिकथानिशमननिरायामयामिनी[1]यामानुबन्धो बन्धूकस्तबकसुन्दरबन्धुरेण[2] संध्यारागेण प्राचीमुखेन[3] शोणीकृतेन शोणाभिधानं दधानेन नदेन[4] प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यः[5] कृतनियमेन मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण दाशरथि श्रीराम कौशिकोत्पत्तिकथाया विश्वामित्रोदयोपाख्यानस्य निशमनेनाकर्णनेन निरायाम आयामरहित । अदीर्घ इति यावत् । यामिन्या निशाया यामानुबन्ध प्रहरानुवृत्तिर्यस्य स तथोक्त । कथाश्रवणजनितकौतूहलपारवश्यात्सकुचितवत्प्रतीयमानत्रियाम इत्यर्थ । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमर । तथा बन्धूकस्तबकवद्बन्धूकपुष्पगुच्छवत्सुन्दर रमणीय सद्बन्धुर मनोज्ञ तेन सध्यारागेण सध्यारागवता । अरुणोदयवशाल्लोहितायमानेनेत्यर्थः । 'बन्धूको बन्धुजीवक ' इत्यमर । प्राचीमुखेन पूर्वदिग्भागेन [कर्त्रा] शोणीकृतेनानुरञ्जितेन । स्वसावर्ण्यमासादितेनेत्यर्थ । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । शोण इत्यभिधान नाम दधानेन धारयता । दधाते कर्तरि शानच् । नदेन कासारविशेषेण [करणेन] शोणाख्यपुण्यप्रवाहजलेनेत्यर्थ । प्राक्स्रोतसो नद्य प्रत्यक्स्रोतसो नदा नर्मदा विनेत्याहु । 'शोणस्तरलपादपे । नदेऽग्नौ रक्तरुगे रागे' इत्यभिधानात् । प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यो विहितप्रात स्नानसध्यावन्दनादिनित्यकर्मतन्त्र सन् कृतनियमेन विरचितानुष्ठानेन मुनिना सह विश्वामित्रेण साकम् । 'साकं सत्रा सम सह' इत्यमर । गङ्गा भागीरथीमुपतिष्ठमानेनानुसरता पथा । गङ्गाप्रापकमार्गेणेत्यर्थ । प्रातिष्ठत प्रावर्तत । 'समवप्रविभ्य स्थ ' इत्यात्मनेपदम् । पथेत्यत्र तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानात्तृतीयोपपत्ति । समेन धावतीतिवत्तत्रापि पथ करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कर्तृकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकार । यथाह कालिदास — 'दक्षिणेन प्रवृत्ता' इति । बन्धूकस्तबकसुन्दरेत्यत्रोपमा । शोणीकृतेनेत्यत्र नदस्य स्वनैर्मल्य विहाय प्राचीमुखरागहरणोक्तेस्तद्गुणालकार । 'तद्गुण स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृति ' इति लक्षणात् ॥

आजानपावनक्षीरां वृषानन्दविधायिनीम् ।
श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गामिव ॥ ५४ ॥

आजानेति । सोऽय श्रीराम आजानपावनं स्वभावशुद्ध क्षीर नीर यस्यास्ताम् । 'शुद्धं भागीरथीजलम्' इति वचनादिति भाव । आजानशब्द स्वभावे रूढ । अथवा जनाना समूहो जानम् । 'तस्य समूह ' इत्यण् । आ समन्तात् । बहिरभ्यन्तरे चेत्यर्थ । जान जनसमूह पावयति स्नानपानाभ्या पवित्रीकरोतीत्याजानपावन क्षीरं यस्यास्ता तथोक्ताम् । 'क्षीर स्यान्नीरदुग्धयो ' इति रत्नमाला । वृषैर्यमनियमादिभि-

---

१ 'निशमनेन निरायामा यामिनीमनुभूय' इति पाठ २ 'स्तवकबन्धुरेण' इति पाठ . ३ 'प्राचीमुखे शोणीकृते' इति पाठ ४ 'दधाने नदे' इति पाठ . ५ 'प्रत्यूष कृत्य.' इति पाठ..

धर्मैर्ये आनन्दस्तं विदधातीति वृषानन्दविधायिनीम् । तीर्थविशेषस्नाननियमादिकर्मणानि श्रेयसहेतुत्वेन शास्त्रप्रसिद्धेर्ब्रह्मानन्दकरीमित्यर्थ । यद्वा वृषाणामानन्दमुल्लास विदधातीति तथोक्ताम् । धर्मादिभिर्वृद्धिकरीमित्यर्थ । यद्वा वृषानानन्द च विदधातीति तथोक्ताम् । समस्तधर्मनिर्वहणद्वारा निरतिशयानन्दानुसधायिनीमित्यर्थ । 'वृष स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रजे । पुराशिभेदयो शृङ्ग्या मूषिकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति विश्व । 'सुकृते वृषभे वृष ' इत्यमरश्च । श्रुतिप्रणयिनी श्रुतिपरिचिताम् । वेदप्रतिपाद्यामित्यर्थ । 'सितासिते सरिते यत्र सगते' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादिति भाव । प्रणय स्यात्परिचये याञ्चाया सौहृदेऽपि च' इति यादव । अथवा तरङ्गसगतघुमघुमध्वनिभि श्रोत्रानन्दकरीमित्यर्थ । 'श्रुति श्रोत्रे तथाम्नाये वार्ताया श्रोत्रकर्मणि' इति विश्व । अपा समूह आपम् । समूहार्थेऽण् । तेन गच्छतीत्यापगा । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यय । उपपदसमास । ता भागीरथीम् । लक्षणया तत्कूलमित्यर्थ । आप प्राप । कथमिव स्थिताम् । गा धेनुमिव स्थिताम् । धेनु कीदृग्विधाम् । आजानपावनमाजन्मशुद्ध क्षीर दुग्ध यस्यास्ताम् । वृषस्य वृषभस्यानन्द विदधाति रतिप्रदत्वादिति तथोक्ताम् । श्रुतिप्रणयिनी श्रुतिसखीम् । तत्करपामित्यर्थ । 'चत्वारि वाक्परिमितापदानि' इति श्रुत्या वेदवाचो धेनुत्वेन निरूपितत्वादिति भाव । तथा गा कामधेनुमिव स्थिता । कीदर्शीं कामधेनुम् । आजानपावनक्षीरामिति समानम् । वृषस्य शक्रस्य । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमर । विष्णोर्वा आनन्द विदधाति वाञ्छितार्थदोग्धृत्वादिति तथोक्ताम् । श्रुतिप्रणयिनीम् 'स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्यादिश्रुतिभिरुदाहरणीयामित्यर्थ । तथा गा भुवमिव स्थिताम् । कीदृशी भुवम् । आजानपावनक्षीराम् । सकलपुण्यतीर्थाधारामित्यर्थ । यद्वा आजानपावनानि स्वत पवित्राणि क्षीराणि क्षीरत्वेन परिणतानि रत्नमहौषधिप्रभृतिवस्तूनि यस्यास्ताम् । 'ता क्षीरपरिणामिनी ' इति विष्णुपुराणात् । पूर्व गोरूपधारिण्यास्तस्यास्तथा दुग्धत्वादिति भाव । अत्रार्थे प्रमाण श्रूयते—'दुग्धा पुनर्दिव्यैर्वसुधरा । महौषधीश्च भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासीद्दोग्धा मेरुर्महागिरि ॥' इति रत्नौषधिप्रभृतीनामाजानपावनत्व स्मृतिसिद्धं द्रष्टव्यम् । कामवर्षित्वाद्वृषो विष्णु । 'तेजो वृषो द्युतिधर सर्वशस्त्रभृता वर ' इति सहस्रनामस्तोत्रे । तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्ताम् । 'विष्णुपत्नी महीं देवीम्' इति श्रुते । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'मेदिनी देवी वसुधरा' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यामित्यर्थ । तथा गा भारतीमिव स्थिताम् । कीदृशी भारतीम् । आजन्मशुद्धत्वादाजानपावना क्षीरसवर्णत्वात्क्षीरा । 'अग्निर्माणवक ' इत्यादिवद्गौणोऽस्य प्रयोग । अथवा क्षीरं क्षीरसावर्ण्यमस्या अस्तीति क्षीरा । अर्शआदित्वादच्प्रत्यय । आजानपावना च क्षीरा च ताम् । 'स्त्रिया पुवत्–' इत्यादिनाजानपावनशब्दस्य पुवद्भाव । सुरश्रेष्ठत्वाद्धर्मस्वरूपत्वाद्वा वृषो ब्रह्मा तस्यानन्द विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्ताम् । 'विरिञ्चिपत्नी कमलासनस्थिता सरस्वती नृत्यतु वाचि मे सदा' इत्यादिवचनादिति भाव । श्रुतिप्रणयिनीम् । श्रुतीत्युपलक्षणम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणागमादिरूपेण परिणतामित्यर्थ । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयो । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि ॥' इति केशव । तदेवमुपमानेषूपमेये

चार्थपञ्चकवचनात् अर्थपञ्चकवाच्यविषयश्चित्रभेद । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयतयासभवेन सर्वालंकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापित प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमित्यलंकारसर्वस्वकार । एवच पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमैवेत्यन्ये ॥

अथ भागीरथीकथां श्रोतुकामाय रामाय भगवानिदमभाषत ।

अथेति । अथानन्तर भागीरथीकथा मन्दाकिन्युपाख्यान श्रोतुमाकर्णितु कामोऽभिलाषो यस्य तस्मै । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । श्रीरामाय भगवान् । 'उत्पत्ति च विनाश च भूतानामागति गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्र इद वक्ष्यमाणम् । गङ्गावतरणवर्णनपर वचनमित्यर्थ । अभाषतोक्तवान् ॥

अथ चतुस्त्रिशता श्लोकैरानुष्टुभेन छन्दसा मन्दाकिन्युत्पत्तिप्रकार वर्णयितुमारभते—

पुरा मनोरमा नाम सुमेरोरभवत्सुता ।
गृहमेधी तयैवासीच्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥ ५५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्व मनोरमा नाम । मनोरमेति प्रसिद्धेत्यर्थ । सुमेरो सुता मेरुकन्यका । 'मेरु सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानु सुरालय ' इत्यमर । तया मनोरमयैव । परिग्रहान्तरव्यवच्छेदार्थमेवकार । धराभृता चक्रवर्ती पर्वतसार्वभौमो हिमवान्गृहमेधी गृहस्थ आसीत् । तामुपयेम इत्यर्थ । 'मेधृ सगमे' । इति धातोस्ताच्छील्ये णिनि । गृहेषु सगतो गृहस्थ इत्यर्थ । अथवा । 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । यो मेधायालभ्यते । आशासाना मेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादिश्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचन यथा त्वमेव पितृमेध इतिवत् । 'दारेष्वपि गृहा ' इत्यमर । गृहै पत्न्या सह मेधो यस्येति गृहमेधी । सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्यय ॥

कन्याद्वयममुष्यासीदेका मन्दाकिनी तयोः ।
अन्या भगवती साक्षाच्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥ ५६ ॥

कन्येति । अमुष्य मनोरमाजानेर्हिमवत कन्याद्वयमासीत् । द्वे कन्ये समुत्पन्ने इत्यर्थ । तयो कन्यकयोर्मध्य एका आद्या कन्या मन्दाकिनी इति नाम्ना प्रसिद्धाभूदित्यर्थ । अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती प्रत्यक्षपरमेश्वरी । अतश्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी चन्द्रशेखरभार्या आसीदित्यर्थ । भविष्यदीश्वरपरिग्रहाभिप्रायेणेत्थ सिद्धपदाभिधानेनोक्तमित्यवगन्तव्यम् । 'भार्या जायाथ पुभूम्नि दारा स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमर ॥

तां नदीं विबुधा लब्ध्वा नाकलोकमनीनयन् ।
तपस्यन्तीं गिरिगौरीं देवाय महते ददौ ॥ ५७ ॥

---

१. 'इत्थम्' इति पाठ २ 'तु मेनका नाम' इति पाठ

तामिति । विबुधा देवास्ता नदीं मन्दाकिनीं लब्ध्वा याञ्चापूर्वकं हिमवन्नियोगात्प्राप्य नाकलोकं स्वर्गलोकम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । अनीनयन्प्रापयामासुः । अतएव स्वर्णदीति प्रसिद्धिः । नयतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वोऽभ्यासदीर्घश्च । नीवह्योर्हरतेश्च द्विकर्मकता । तथा गिरिर्हिमवास्तपस्यन्तीं तपश्चरन्तीम् । ईश्वरपरिग्रहलाभार्थमेवेति भावः । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्प्रत्ययः । गौरीं पार्वतीं महते देवाय महादेवाय ददौ भार्यात्वेन दत्तवान् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

एवमन्ययोर्वृत्तान्तं सङ्क्षेपेणोक्त्वा तत्र बह्वपेक्षितत्वान्मन्दाकिनीवृत्तान्तस्यादौ तमुपेक्ष्य सूचीकटाहन्यायेन गौरीवृत्तान्तं तावदाह—शिवयोरित्यादिपञ्चभिः ।

शिवयोर्युञ्जतोर्[1]वीर्यं दृष्ट्वा[2] धात्र्यां समर्पितम् ।
पावकः प्रतिजग्राह दैवतैरनुनाथितः[3] ॥ ५८ ॥

शिवयोरिति । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः शिवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । युञ्जतोर्मिथुनकर्मतत्परयोः सतोः । धात्र्या भुवि समर्पितं निक्षिप्तम् । शिवेनैवेति शेषः । पार्वतीगर्भसमुत्पत्स्यमानमहाभूतप्रभीतैर्देवैर्वीर्यं भुवि समुत्सृजेति प्रार्थितत्वादिति भावः । वीर्यं रेतो दृष्ट्वा दैवतैरिन्द्रादिभिर्देवैरनुनाथितस्त्वमेव तद्गृहाणेति याचितः सन् । 'नाथृ याञ्चायाम्' इति धातोः कर्मणि क्तः । पावकोऽग्निः प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ॥

अनपत्यानथा[4]मर्त्यान्बहुभार्यां च मेदिनीम् ।
अकरोदम्बिकाक्रोधः[5] पुत्रालाभसमुद्भवः ॥ ५९ ॥

अनपत्यानिति । अथानन्तरं पुत्रालाभसमुद्भवः पुत्राप्राप्तिजनितोऽम्बिकाक्रोधः पार्वतीकोपोऽमर्त्यान्देवाननपत्यानपुत्रकांस्तथा मेदिनीं भुवं बहूनां राज्ञां भार्यां चाकरोत् । कोपवशात्तथा शशापेत्यर्थः । तेषां स्वपुत्रलाभविघातकत्वादिति भावः । तथा रामायणे—'अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् । समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिता नैव सङ्गता पुत्रकाम्यया । अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्शशाप पृथिवीमपि । अवनेऽनेकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥' इति ॥

अथ सेनान्यमिच्छद्भिरुक्तः सब्रह्मभिः सुरैः ।
वह्निरह्नाय जाह्नव्यां न्यषिञ्चद्वीर्यमैश्वरम् ॥ ६० ॥

अथेति । अथानन्तरं वह्निरग्निः । सेनां नयतीति सेनानीः सेनानायकः । 'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । नयतेः क्विप् । तं सेनान्यमिच्छद्भिः । तारकासुरसंहारार्थमिति भावः । सब्रह्मभिर्ब्रह्मादिभिः सुरैरुक्तो जाह्नव्यामेतन्निषिञ्चेति व्याहृतः सन् । अह्नाय झटिति । 'स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते' इत्यमरः । ऐश्वर-

१ 'युञ्जत' इति पाठः   २ 'धृत्वा धात्र्या' इति पाठः   ३ 'अनुमोदित' इति पाठः
४. 'तथा' इति पाठः.   ५ 'कोप' इति पाठः

मीश्वरस्य सबन्धि वीर्यं तेजो जह्नोरपत्य स्त्री जाह्नवी तस्या मन्दाकिन्या न्यषिञ्च-न्निक्षिप्तवान् ॥

सापि सप्तार्चिषा क्षिप्तं तेजस्तद्वोढुमक्षमा ।
हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ ॥ ६१ ॥

सेति । सा जाह्नव्यपि सप्तार्चिषा वह्निना । 'सप्तार्चिर्दमुना शुक्र ' इत्यमर । क्षिप्त निक्षिप्त तदैश्वर तेजो वीर्य वोढु धारयितुमक्षमासमर्था । अतएव श्रान्ता खिन्ना सती हिमवत्प्रान्तकान्तारे तुहिनभूधरनिकटकानने यच्छरवण शरप्रचुर वन तत्र जहौ तत्याज । 'प्रनिरन्त शर–' इत्यादिना वननकारस्य णत्वम् ॥

तत्राभूत्कृत्तिकाप्रीत्यै षोढारूढमुखाम्बुजम् ।
तारकध्वान्तविध्वंसि सद्य· षाण्मातुरं महः ॥ ६२ ॥

तत्रेति । तत्र शरवणे कृत्तिकाना स्तन्यप्रदानार्थं देवै प्रेरिताना षण्णा मातॄणा प्रीत्यै परितोषार्थं षोढा षड्भि प्रकारै । 'प्रकारवचने धाल्' । आरूढानि प्रादुर्भूतानि मुखाम्बुजानि वक्त्रकमलानि यस्य तत्तथोक्तम् । तासामवैषम्येन स्तन्यग्रहणार्थं गृहीतमुखषट्कमित्यर्थ । अतएव षण्णा मातॄणामपत्य षाण्मातुरम् । 'षाण्मातुर शक्तिधर ' इत्यमर । 'मातुरुत्सख्यासभद्रपूर्वाया ' इत्यण्प्रत्यय उकारश्चान्तादेश । तारकस्तारकासुर एव ध्वान्त तिमिर तद्विध्वसयति नाशयतीति तारकध्वान्तविध्वसि महस्तेज । कुमारस्वामीत्यर्थ । अभूज्जातम् । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमर । रूपकालंकार ॥

अथ वियद्गङ्गावतरण प्रस्तौति—

त्रैविध्यं श्रूयतां वत्स सरितस्त्रिदिवौकसाम् ।
यथोक्तं हव्यमश्नन्त्या देवताया इवाध्वरे ॥ ६३ ॥

त्रैविध्यमिति । हे वत्स श्रीराम । आदरातिशयेन सबोधनमेतत् । त्रिदिवः । स्वर्ग ओक स्थान येषा ते त्रिदिवौकसो देवास्तेषा सबन्धिन्या सरित । मन्दाकिन्या इत्यर्थ । अध्वरे यागे यथोक्त शास्त्रविहित हूयत इति हव्यमाज्यादिकमश्नन्त्या देवताया इव । अग्नेरिवेत्यर्थ । त्रैविध्य त्रिप्रकारत्वम् । मया कथ्यमानमिति शेष । श्रूयतामाकर्ण्यताम् । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण तस्यापि त्रैविध्यसभवादिति भाव । उपमालकार । एतेनात्यन्तपावनादिगुणयुक्तश्लाघ्यतास्या सूच्यते ॥

तदेव विवृणोति—

पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्रः सगरो नृपः ।
केशिनीसुमतिभ्यां च लङ्घितप्रथमाश्रमः ॥ ६४ ॥

पुरीमिति । सावित्र सवितृवशोद्भवस्तया केशिनीसुमतिभ्या पत्नीभ्या लङ्घित-प्रथमाश्रमोऽतिक्रान्तब्रह्मचर्य । गृहीतगृहस्थाश्रम इत्यर्थ । सगरो नाम नृपो राजा-

---

१ 'सोढुम्' इति पाठ

योध्या पुरीमयोध्याख्या नगरीमध्यास्ताधिष्ठितवान् । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

स पुत्रीयन्सपत्नीकस्तपस्तेपे समाः शतम् ।
भृगुः प्रीतमनास्तस्मै ददौ दायादसंपदम् ॥ ६५ ॥

स इति । स सगर पुत्रानात्मन इच्छन्पुत्रीयन् । 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यच् । सह पत्नीभ्या सपत्नीक सन् । 'तेन सह' इति तुल्ययोगे बहुव्रीहि । 'नद्यृतश्च' इति कप् । शत समा शतसख्याकान्वत्सरान् । 'सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा' इत्यमर । 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । तपस्तेपे । तपश्चरणतत्परोऽभूदित्यर्थ । भृगुर्महर्षि प्रीतमनास्तपसा सतुष्टान्त करण सन् तस्मै सगराय दायादसपद सुतसपत्ति ददौ दत्तवान् । दाय विभक्तद्रव्यमत्तीति दायाद इति विग्रह । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमर ॥

पुत्रसपत्तिमेवाह—

असमञ्जं सुतं लेभे वैदर्भी केशिनी तयो. ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणां सुमतिश्च यवीयसी ॥ ६६ ॥

असमञ्जमिति । तयो राजपुत्र्योर्मध्ये विदर्भस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री वैदर्भी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । केशिनी ज्येष्ठपत्न्यसमञ्ज नाम सुत लेभे प्राप । स्वमनोरथानुसारेणेति भाव । तथा यवीयसी कनिष्ठा। युवशब्दादीयसुनि 'स्थूलदूर–' इत्यादिना गुणयणादिपरलोपौ । 'उगितश्च' इति ङीप् । सुमतिश्च पुत्रसहस्राणा षष्टिम् । षष्टिसहस्रसख्याकान्पुत्रानित्यर्थ । लेभे । पूर्ववद्भाव । तत परितोषितेन मुनिनैकपुत्रपक्ष षष्टिसहस्रसख्याकपुत्रपक्ष च निर्दिश्यानयो को वा पक्षोऽभिमत इति पृष्टे बहुपुत्रपोषणासमर्था केशिन्येकपुत्रमङ्गीचकार । अन्या त्वन्यमिति श्रीरामायणकथात्रानुसधेया ॥

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जमपोह्य[3] सः ।
आरब्धहयमेधः सन्नमुञ्चत तुरंगमम् ॥ ६७ ॥

असमञ्जसेति । स सगरोऽसमञ्जसचारित्रं पौरजनोपद्रवकारित्वादसाधुचरित्रमसमञ्ज केशिनीतनयमपोह्य त्यक्त्वा । गुणगृह्या एव महात्मानो न पक्षपातिन इति भाव । वक्ष्यति च—'सिद्धार्थको महामान्यस्तत्परित्यागमब्रवीत् । सरयूपातितानेकप्रजामारणकारणात्' इति । आरब्धहयमेध उपक्रान्ताश्वमेध सन् । तुरंगममश्वमेधीयाश्वममुञ्चत त्यक्तवान् ॥

क्रव्यादवपुषा सोऽयमहारि हरिणा हयः ।
ततस्तं नष्टमन्वेष्टुं सौमतेयाः प्रतस्थिरे ॥ ६८ ॥

क्रव्यादेति । सोऽय हयोऽश्वमेधीयाश्व- क्रव्यादवपुषा राक्षसवेषधारिणा ।

---

१. 'हिमालये' इति पाठ २ 'असमञ्जसुतम्' इति पाठ. ३. 'अपास्य' इति पाठ .

'राक्षस कौणप क्रव्यात्' इत्यमर । हरिणेन्द्रेण । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रम-रीचिषु' इति शाश्वत । अहार्यपहृत स्वपदभ्रंशभयादिति भाव । हरते कर्मणि लुङ् । 'भावकर्मणो ' इति चिण् । 'चिणो लुक्' । ततस्तदनन्तर नष्टमपहृत तमश्व-मन्वेष्टु परिमार्गितु सुमत्या अपत्यानि पुमास सौमतेया षष्टिसहस्रसख्याका सुमति-पुत्रा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । प्रतस्थिरे प्रस्थिता । पित्राज्ञयेति भाव । 'समव-प्रविभ्य स्थ ' इत्यात्मनेपदम् ॥

सर्वे सपर्वतामुर्वी खनन्तः सगरात्मजाः ।
चक्रुर्झर्झरितध्वान्तं नागलोकं नखांशुभि ॥ ६९ ॥

सर्व इति । सर्वे षष्टिसहस्रसख्याका सगरात्मजा सगरपुत्रा सपर्वता सशैला-मुर्वी भुव खनन्तोऽवदारयन्त सन्त नखाशुभिर्नखकान्तिभिर्नागलोकं पाताल झर्झ-रितध्वान्त विध्वसितान्धकार चक्रु । सर्वामप्युर्वी विचित्य तत्राश्वालाभान्नखैरेव पातालपर्यन्त भुवमवदारयामासुरित्यर्थ । 'अधोभुवनपाताल बलिसद्म रसातलम् । नागलोक ' इत्यमर ॥

त एते तपसा दीप्ते तमःस्तोमप्रमाथिनि ।
कापिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥ ७० ॥

तत इति । एते वीरा सर्वे सगरकुमारास्तपसा व्रतनियमोपवासादिकर्मणा दीप्ते ज्वलिते अतएव तम स्तोममन्धकारपटल गाढाज्ञान च प्रकर्षेण मथ्नाति नाशयतीति तथोक्ते । ताच्छील्ये णिनि । कापिले कपिलमहर्षिरूपेणावतीर्णस्य विष्णो सबन्धिनि ज्वलने कोपाग्नौ शलभोपमा शलभसादृश्यं लेभिरे प्राप्ता । कपटनाटकपटुना महे-न्द्रेण पाताले कपिलनिकटनिबद्धमश्व दृष्ट्वा 'अश्वापहर्तायं लब्ध ' इति त बाधयन्त सर्वे सगरकुमारा कोपानलेन भस्मीकृता इत्यर्थ ॥

असमञ्जसुतं पौत्रमंशुमन्तमथाब्रवीत् ।
सप्तिं हृत्वा समाधत्तां सप्ततन्तुं भवानिति ॥ ७१ ॥

असमञ्जेति । अथानन्तर सगरोऽसमञ्जस्य केशिनीतनयस्य सुतमंशुमन्तम-शुमन्नामान पौत्रं प्रत्यब्रवीदुवाच । किमिति । भवान्सप्तिमश्वमेधीयहयं हृत्वानीय । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय ' इत्यमर । सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिस्त-न्यत इति सप्ततन्तु । सप्त तन्तव सस्था यस्येति वा सप्ततन्तुरश्वमेधक्रतु । 'सप्त-तन्तुर्मख क्रतु ' इत्यमर । 'सितनिगमि–' इत्यादिना औणादिकस्तुमुन्प्रत्यय । त समाधत्ताम् । समापयत्वित्यर्थ । अन्यथा महाननर्थो भूयादिति भाव । 'शेषे प्रथम ' इति प्रथम ॥

सोऽपि गत्वा बिलं तत्र दृष्ट्वा भस्मीकृतान्पितॄन् ।
साश्रुस्तेभ्योऽञ्जलिं दित्सुश्चिरं लेभे तुरंगमम् ॥ ७२ ॥

---

१ 'जलम्' इति पाठ २ 'चिरात्' इति पाठ

स इति । सोऽप्यंशुमानपि बिल पातालकुहर गत्वा तत्र बिले भस्मीकृतान्निर्दग्धान् । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । पितॄन्पितृस्थानीयान्सौमतेयान्दृष्ट्वा साश्रु कृतरोदनस्तथा तेभ्य पितृभ्योऽञ्जलि तर्पणाञ्जलि दित्सुर्दातुमिच्छु सन् । ददाते सन्नन्तादुप्रत्यय । 'सनि मीमा—' इत्यादिना इसादेशा । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोप । चरन्पर्यटस्तुरगममश्वमेधीयाश्व लेभे प्राप ॥

मातुलो गरुडस्तेषामेनं तत्रैवमब्रवीत् ।
गङ्गामिहानयायुष्मन्नेषामेषा गतिः परा ॥ ७३ ॥

मातुल इति । तेषा सौमतेयाना मातुलो मातृभ्राता । 'मातुर्भ्राता तु मातुल' इत्यमर । गरुडो गरुत्मास्तत्र पाताल एनमशुमन्त प्रत्येवमनेन प्रकारेणाब्रवीत् । परमकारुणिकात्सबन्धवशाच्च भागिनेयाना तरणोपायमुपदिदेशेत्यर्थ । तदेव विवृणोति । हे आयुष्मन्नित्यादरादामन्त्रणम् । गङ्गा मन्दाकिनीमिह पाताल आनय प्रापय । एषा गङ्गा एषा भस्मीकृताना सौमतेयाना परा गति । परलोकप्रापिकेत्यर्थ । तद्व्यतिरेकेण न कश्चित्तरणोपायोऽस्तीति भाव ॥

ततस्तनयवृत्तान्तं श्रुत्वा लब्धतुरगमः ।
समाप्य सगरः सत्रं पुत्रशोकाद्दिवं गतः ॥ ७४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर सगरो लब्धतुरगम प्राप्ताश्वमेधीयाश्व सन् । अंशुमतानीतत्वादिति भाव । तनयाना वृत्तान्त विनाशवार्ता श्रुत्वा । अंशुमन्मुखादिति शेष । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त' इत्यमर । सत्रमश्वमेधयाग समाप्य निर्वर्त्य पुत्रशोकात्पुत्रनाशजनितशोकाद्धेतोर्दिव स्वर्ग गत ॥

अथांशुमानयं राज्यं चिराय परिपालयन् ।
दिलीपे न्यस्तभूभारस्तपस्तेपे हिमालये ॥ ७५ ॥

अथेति । अथानन्तरमयमंशुमान् । राज्ञ कर्म राज्यम् । पुरोहितादित्वाद्यक्प्रत्यय । चिराय । चिरकालमित्यर्थ । 'चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्यमर । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । परिपालयन्सरक्षयन् । ततो दिलीपे दिलीपनाम्नि स्वपुत्रे न्यस्तभूभारो निक्षिप्तभूपालनकृत्य सन् । हिमस्यालय स्थानमिति हिमालयस्तस्मिन्हिमवत्पर्वते तपस्तेपे । गङ्गाया भूलोकावतारणार्थ तपश्चर्यातत्परोऽभूदित्यर्थ । 'न भवति कुलधुर्ये सूर्यवंश्यो गृहाय' इति स्वकुलाचारपर्यवसितमस्य तपो न गङ्गानयनायैवेति तात्पर्यम् ॥

दिलीपेऽपि दिवं याते श्रुत्वा वृत्तं भगीरथः ।
अमर्त्यसरितं कर्तुं मेने मर्त्यतरंगिणीम् ॥ ७६ ॥

दिलीप इति । दिलीपेऽपि दिवं याते स्वर्ग गते सति भगीरथो दिलीपपुत्रो वृत्तम् । पितृतर्पणार्थं सचरन्तमंशुमन्तं प्रति गरुडेनोक्तं वृत्तान्तमित्यर्थ । श्रुत्वा ।

---

१ अस्य पूर्वम् 'पितॄन्विधातु सुगतीन्विदधे मतिमान्मतिम्' इति क्वचित्पाठ

अमर्त्यसरित सुरनदी मर्त्यतरगिणीं मानुषनदी कर्तुं मेने । पितृतर्पणार्थं स्वर्णदी भुवमवतारयितुमुद्योजितवानित्यर्थ ॥

ततो गोकर्णमासाद्य तपस्यति भगीरथे ।
देवो देवापगां वोढुमन्वमंस्त दयानिधिः ॥ ७७ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर भगीरथे गोकर्णाख्यसिद्धक्षेत्रमासाद्य तपस्यति तपश्चरति सति । देवप्रसादार्थमिति भाव । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो' इति क्यच् । दया निरवधिपरदु खप्रहाणेच्छा तस्या निधि । दयासमुद्र इत्यर्थ । देवो गोकर्णेश्वरो देवापगा सुरनदी वोढु शिरसा धारयितुमन्वमस्ताङ्गीकृतवान् । अनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेध ॥

अथ गङ्गावतरण चतुर्भि श्लोकै कुलकेनाह—

अथ वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा ।
शशाङ्कशङ्खसंभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ॥ ७८ ॥

अथेति । अथानन्तर वीचीचयैस्तरगपरम्पराभिश्छन्नमाच्छादित दिगन्तगगनान्तर नभोऽन्तराल च यस्या सा । शशाङ्कश्चन्द्र एव शङ्खस्तेन सभिन्नानि सगतानि तारा नक्षत्राण्येव मौक्तिकानि मुक्तामणयस्तैर्दन्तुरा व्याप्ता । 'दन्त उन्नत उरच्' इत्युरच् । 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा' इत्यमर । रूपकालकार ॥

तरंगाकृष्टमार्तण्डतुरंगायासितारुणा ।
फेनच्छन्नस्वमातङ्गमार्गणव्यग्रवासवा ॥ ७९ ॥

तरंगेति । पुनस्तरगैराकृष्टामार्गप्रवर्तिता ये मार्तण्डतुरगा सूर्यरथाश्वास्तैरायासित पुनर्निजमार्गप्रवर्तनक्लेशवान्कृतोऽरुण सूर्यसारथिर्यस्या सा । 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरु' इत्यमर । तथा फेनैर्डिण्डीरमण्डलैश्छन्न आच्छादितो य स्वमातङ्ग ऐरावतस्तस्य मार्गणेऽन्वेषणे व्यग्र सभ्रान्तो वासवो यस्या सा । 'डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन' इत्यमरशेष । ऐरावतस्य शुभ्रत्वेन विविच्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भाव । अतएव सामान्यालकार । 'सामान्य गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् ॥

आविःशाखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा ।
एकोदकनभोमार्गदिङ्मूढदिवसेश्वराः ॥ ८० ॥

आविरिति । पुनराविर्भूताभि प्रत्यक्षाभि शाखाभि पल्लवपुष्पादिभिरभिव्यञ्जकैरुन्नेयमनुमेयं नन्दनद्रुमाणा मन्दारादिपुरदरोद्यानतरूणा कर्षण विलेखनं यस्या सा । अनुमानप्रकारस्तु—इय मन्दाकिन्याकृष्टनन्दनद्रुमा भवितुमर्हति । तत्पुष्पपल्लवकीलितत्वात् । या नैव सा नैव यथा गोदावरीति केवलव्यतिरेकी । अथवा आविर्भूताभि शाखाशिखाभि शाखाग्रैरुन्नेयमभ्यूहनीयं नन्दनद्रुमाणा कर्षणमाकर्षण यस्या सा । प्रकाण्डाना जलनिमग्नत्वात् । सलक्ष्यमाणशिखामात्रोत्प्रेक्षणीय-

१. 'शाखि' इति पाठ

नन्दनद्रुमोत्पादिकेत्यर्थ । तथा एकोदक केवलजलाप्लुतो नभोमार्गो यस्या सा अ-तएव दिङ्मूढो दिग्भ्रान्तिमान्दिवसेश्वर सूर्यो यस्या सा तथोक्तेति कृतबहुव्रीह्योर्विशे-षणयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास । यद्वा—एकोदक केवलजलप्रायो यो नभोमार्गस्तस्मिन्दिङ्मूढो दिवसेश्वरो यस्या सा । अथवा एकोदका जलप्रचुरा नभोमार्गो दिशश्च यया सा एकोदकनभोमार्ग-दिक् । अतएव मूढो मन्दरश्मिर्दिवसेश्वरो यस्या सा तथोक्तेति व्यस्तसमासो वा ॥

आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।
नीलजीमूतशैवालकृतरेखा[1]हरित्तटा ॥ ८१ ॥

आवर्तेति । पुन —आवर्ता अम्भसा भ्रमास्त एव गर्ता प्रदरास्तेषु सभ्रान्ता परिभ्रममाणा ये विमाना व्योमयानानि तेषा प्लवविप्लवा उन्मज्जननिमज्जने यस्या सा तथोक्ता । 'स्यादावर्तोऽम्भसा भ्रम' । 'व्योमयान विमानो स्त्री' इत्यपि चामर । अथवा विमाना एव प्लवा उडुपानि तेषा विप्लवो विशिष्टप्लवन यस्या सा । 'उडुपं तु प्लव कोल' इत्यमर । तथा नीलजीमूता नीलमेघास्त एव शैवालानि तै कृता विरचिता रेखा श्रेणयो येषा तानि तथोक्तानि हरित्तटानि दिक्कूलानि यया सा तथोक्ता । निजवेगासहिष्णुतया मेघाना दिक्कूलनिलयाच्छ्रेणीभूतमेघवत्कृतदिग-न्तेत्यर्थ । 'जलनीली तु शैवाल शैवल' इत्यमर । जीवनस्य मूत पुटबन्धो जीमूत इति विग्रह । पृषोदरादित्वात्साधु । रूपकालकार ॥

अवलेपभराक्रान्ता सुरलोकतरंगिणी ।
पपात पार्वतीकान्तजटाका[2]न्तारगह्वरे ॥ ८२ ॥

अवलेपेति । अवलेपो गर्व स एव भरो भारस्तेनाक्रान्ताधिष्ठिता । मदीयवे-गस्य को वा सोढेति समुत्पन्नमहागर्वेत्यर्थ । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व । सुरलोकतरगिणी मन्दाकिनी पार्वतीकान्तस्य धूर्जटेर्जटाकान्तार जटागहन तस्य गह्वरे महाकुहरे पपात । प्रावहदित्यर्थ । भाराक्रान्तस्य पतन युक्तमेवेति भाव ॥

अलब्धनिर्गमा शंभोः कपर्दादमरापगा ।
दधौ दूर्वाशिखालग्नतुषारकणिकोपमाम् ॥ ८३ ॥

अलब्धेति । अमरापगा मन्दाकिनी शभो कपर्दाज्जटाजूटात् । 'कपर्दोऽस्य जटाजूट' इत्यमर । अलब्धनिर्गमाप्राप्तबहि प्रसरा सती । तद्गर्वनिर्वापणकुत्य-सरम्भेण शभुना तथाकृतत्वादिति भाव । दूर्वाशिखाया दूर्वाग्रे लग्ना ससक्ता या तुषारकणिका हिमबिन्दुस्तदुपमा तत्सादृश्य दधौ धृतवती । तथात्यल्पतयालक्ष्यते-त्यर्थ. । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य भगवत शभो कि दुष्करमिति भाव. । 'तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमर । उपमालकार ॥

अदृष्ट्वा तां नदीं तत्र तुष्टाव परमेश्वरम् ।
भगीरथो विधेः क्रौर्यात्परिक्षीणमनोरथः ॥ ८४ ॥

---

[1] 'लेखा' इति पाठ. [2] 'मण्डल' इति पाठ.

अदृष्टेति । भगीरथस्तत्र धूर्जटिजटागह्वरे ता नदीं मन्दाकिनीमदृष्ट्वानवलोक्य विधे क्रौर्याद्दैवप्रातिकूल्यात्परिक्षीण प्रणष्टो मनोरथो गङ्गावतरणरूपो यस्य स तथोक्त सन् परमेश्वर महादेव तुष्टाव स्तुतवान् । गङ्गाया पुनर्निर्गमनार्थमिति भाव ॥

गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न्यपतद्धरमूर्धनि[1] ।
तेन स्तुत्या प्रसन्नेन क्षिप्ता बिन्दुसरस्यपि ॥ ८५ ॥

गङ्गेति । स्तुत्या भगीरथकृतस्तोत्रेण हेतुना प्रसन्नेन प्रसादमधिगतेन तेन परमेश्वरेण क्षिप्ता प्रेरिता गङ्गा सप्त आकृतय स्रोतासि यस्या सा तथोक्ता जाता सती । एकधारासपातेन हिमवान्न सहेतेति मत्वा सप्तभि प्रवाहै प्रवृत्ता सतीत्यर्थ । धरतीति धर पर्वत । हिमवानित्यर्थ । पचाद्यच् । 'अहार्यधरपर्वता' इत्यमर । तस्य मूर्धनि शिखरे न्यपतत्प्रथम पपात । अथ बिन्दुसरसि बिन्दुसरोनामककासारविशेषेऽपि न्यपतत् । अत्रेद रामायणविरुद्धम् । तत्र—'गगनाच्छकरशिरस्ततो धरणिमाश्रिता' इत्येतावन्मात्रस्यैव कथनाद्धिमवन्मूर्ध्नि निपातस्याकथनात् । तथाच 'न्यपतद्धरमूर्धनि' इति पदविभाग कृत्वा व्याख्यानेऽसागत्यपौनरुक्त्यदोषापत्ते । अतो यथाश्रुतमेव युक्तमित्युत्पश्याम । विरोधपरिहारस्तु—'शिर शार्व स्वर्गात्पशुपतिशिरस्त क्षितिधरम्' इति भर्तृहरिवचनात् पुराणान्तराच्चापि नेयमित्यलमतिप्रसङ्गेन । 'गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न पर हरमूर्धनि' इति पाठे गङ्गा हरमूर्धनि पर सप्ताकृतिर्न जाता । अपि तु स्तुत्या प्रसन्नेन परमेश्वरेण बिन्दुसरस्यपि क्षिप्ता सती सप्ताकृतिर्जाता । सप्ता जटायुक्ता आकृतिर्यस्या. सा इत्येकत्र, अन्यत्र तु सप्तप्रकारा आकृतय स्वरूपाणि यस्या सा तथोक्तेत्यर्थ । अलंकारस्तु विरोधाभास श्लेषानुप्राणित । एवमर्थकल्पने न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति ॥

तासु प्राचीं गतास्तिस्रस्तिस्रः प्राचेतसीं दिशम् ।
अन्या पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगा[2] ॥ ८६ ॥

तास्विति । तासु सप्तसु गङ्गासु तिस्रो ह्लादिनीप्रभृतयो गङ्गा प्राची पूर्वदिश प्रति गता । तिस्र सुचक्षु प्रभृतय प्राचेतसी वारुणीं दिशम् । प्रतीचीमित्यर्थ । गता । अन्या अवशिष्टा सप्तमी गङ्गा पितृक्रियाया पितृतर्पण उद्युक्तस्य भगीरथस्य । भगीरथस्य पन्था भगीरथपथ । 'ऋक्पूरब्धू—' इत्यादिना समासान्त । तमनुगच्छत्यनुसृत्य यातीति तथोक्ता । जातेति शेष ॥

सैषा भागीरथी जह्नोः सत्रक्षेत्रं समावृणोत् ।
तां स पीत्वा ततः शान्तो जह्नौ श्रोत्रेण वर्त्मना ॥ ८७ ॥

सेति । सैषा भागीरथी भगीरथस्यापत्य स्त्री गङ्गा जह्नोर्मुने सत्रक्षेत्र यज्ञवाट समावृणोत्समन्तादावृतवती । तत्र आवरणानन्तर स जह्नुस्ता गङ्गा पीत्वा निजसत्रक्षेत्रावरणजनितकोपान्निपीय तत शान्तो भगीरथकृतस्तुत्या प्रसन्न सन् श्रोत्रेण वर्त्मना श्रोत्ररूपेण मार्गेण जह्नौ तत्याज ॥

---

१ 'मूर्धत' इति पाठ २ 'रथानुगा' इति पाठ

तया तटिन्या जाह्नव्या प्रापयत्रिदिवं पितॄन् ।
भगीरथः पुरं प्राप परिपूर्णमनोरथः ॥ ८८ ॥

तयेति । भगीरथस्तया जह्नोरपत्येन जाह्नव्या । उक्तरीत्या तस्यापि जनकत्वादित्थ निर्देश । तटिन्या गङ्गया पितॄन्कापिलानलभस्मीकृतान्सौमतेयास्त्रिदिव स्वर्गं प्रापयत् । गङ्गा पाताल नीत्वा भस्मीकृतान्पितॄस्तयाप्लाव्य तत्संस्कारजनितपुण्यात्स्वर्गलोकनिवासिनश्चकारेत्यर्थ । आप्नोतेर्ण्यन्तात्कर्तरि लङ् । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना अणिकर्तु कर्मत्वम् । तत परिपूर्णमनोरथ सन् पुरीमयोध्या प्राप प्राप्त ॥

अथ दाशरथिराकर्णितभागीरथीकथस्तां सरितं विलङ्घ्य विशालां विलोक्य पुरीं कस्येयमिति गाधिनन्दनमपृच्छत् । सोऽप्येवमवोचत् ।

अथेति । अथानन्तरमाकर्णिता विश्वामित्रमुखाच्छ्रुता भागीरथ्या कथा उपाख्यान येन स तथोक्तो दाशरथि श्रीरामस्ता सरितं भागीरथीं विलङ्घ्य तीर्त्वा ततो विशाला विशालाख्या पुरी विलोक्य इय परिदृश्यमाना पुरी कस्य राज्ञ सबन्धिनीत्येव गाधिनन्दनं गाधितनय विश्वामित्रमपृच्छत्पृष्टवान् । स गाधितनयोऽप्येव वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचदकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु सुरासुराणां सुधानिमित्तं मिथोविरोधे प्रवृत्ते मायां विश्वमोहिनीं विश्वरूपः प्रदर्श्य दैतेयनिधनं शतधारपाणिना कारयामास ॥

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालकारे । 'निषेधवाक्यालकारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमर । सुराश्चासुराश्च सुरासुरा । 'येषा च विरोध शाश्वतिक' इति नैकवद्भाव । येषा कार्यत एव विरोध, गोव्याघ्रादिवन्न शाश्वतिकः इत्याहु । अथवा सुरै सगता असुरा इति मयूरव्यंसकादित्वात्समास. उत्तरपदलोपश्च । न तु सुराश्चासुराश्चेति द्वन्द्व । तत्र हि 'येषा च विरोध शाश्वतिक' इत्येकवद्भाव स्यात् । तेषा सुरासुराणा देवदानवाना सुधानिमित्तम् । सुधालाभार्थमित्यर्थ । मिथोविरोधेऽन्योन्यवैरे प्रवृत्ते प्रसक्ते सति । विश्वरूप प्रपञ्चस्वरूप । अथवा विश्वानि विश्वरक्षणतत्पराणि रूपाणि मत्स्यकूर्माद्यवतारा यस्य स विश्वरूप श्रीमन्महाविष्णु । विश्वमोहिनीं जगन्मोहजननी मायाम् । योषिदाकृतिमित्यर्थ । प्रदर्श्य दर्शयित्वा । अन्योन्यवैरदार्ढ्यापादनेन दैतेयानिन्द्रेण घातयितुं मायायोषिद्रूपेण स्वयमाविर्भूयेत्यर्थ । शतधारपाणिनेन्द्रेण । दैतेयविदलनसमर्थसाधनसपन्नत्वद्योतनार्थं शतधारपाणिनेत्युक्तम् । शतधारं पाणौ यस्येति विग्रह । 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति सप्तम्या परनिपात । दित्या अपत्यानि पुमासो दैतेया । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । तेषा निधन नाशं कारयामास ।

---

१ 'प्राप्य' इति पाठ. २ 'पुरीं विलोकयन्' इति पाठ

न चैतत्प्राघुणिकहस्तेन सर्पमारणम्, किंतु कपटनाटकसूत्रधारोऽयं निजमायावैचित्र्यप्रकटनार्थमित्थं कृतवानित्यवगन्तव्यम् । 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणिकर्तुः शतधारपाणेः कर्मत्वविकल्पत्वात्करणत्वम् ॥

ततः किं जातमित्यत्राह—

तेषां जननी दितिरतिवेलमन्युः शतमन्युशासनं कमपि पुत्रं लब्धुकामा पत्युर्मारीचस्य वचनात्कुशप्लवे सुचिरं तपश्चचार ।

तेषामिति । तेषां दैतेयानां जननी माता दितिरतिवेलमन्युः पुत्रविनाशात्समुत्पन्नोत्कटकोपा अतएव शतं मन्यवः क्रतवो यस्य स शतमन्युस्तं शास्ति शिक्षयतीति शतमन्युशासनम् । इन्द्रहन्तारमित्यर्थः । कर्तरि ल्युट् । 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इत्युभयत्रापि विश्वः । कमप्यनिर्वाच्यबलं पुत्रं लब्धुकामा प्राप्तुकामा सती । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । पत्युर्भर्तुः । 'पतिः समास एव' इति घिसंज्ञाभावः । मारीचस्य मरीचिब्रह्मपुत्रस्य कश्यपस्य वचनादाज्ञावचनात्कुशप्लवे विशालायाः पूर्वस्थाने तपोवने सुचिरं बहुकालं तपश्चचार । व्रतनियमोपवासादिरूपकर्माचरणतत्परा बभूवेत्यर्थः ॥

तदन्विन्द्रोऽपि तत्प्रतिक्रियां चकारेत्याह—

तां कैतवेन शुश्रूषमाणः शतधारपाणिः पादकलितकचकलापामापन्ननिद्रामपवित्रेति निर्वर्ण्यावगाहिततदीयजठरः सप्तधा गर्भं निर्भिद्य निर्जगाम ।

तामिति । शतधारपाणिर्वज्रहस्तः । एतच्च विशेषणं भाविकार्योपयोगार्थमित्यवगन्तव्यम् । शतधारपाणिरिन्द्रः कैतवेन सति रन्ध्रे गर्भं निर्भेत्स्यामीति कपटेन तां दितिं शुश्रूषमाणस्तत्तत्कालोचितैरुपचारैः सेवमानः सन् पादयोः पादस्थाने कलितो निक्षिप्तः कचकलापः केशपाशो यया ताम् । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः । तथैवापन्ननिद्रां प्राप्तस्वापाम् । शय्यायाः शिरःस्थाने पादौ पादस्थाने शिरः कृत्वा निद्राणामित्यर्थः । एतच्छास्त्रनिषिद्धमिति भावः । अतएव तामपवित्राशुचिरिति निर्वर्ण्यावलोक्य । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । अवगाहिततदीयजठरः प्रविष्टदित्युदरकुहरः सन् गर्भं पिण्डं सप्तधा सप्तभिः प्रकारैः । 'प्रकारवचने धाल्' । निर्भिद्य विदार्य निर्जगाम निर्गतः । जठरादिति शेषः । अपवित्रेत्यत्र अपवित्रामिति कर्मत्वे वक्तव्ये निपातेनेति शब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

दितिरपि विदिततनयवृत्तान्ता तान्यपि खण्डान्याखण्डलेन सप्तमरुतः कारयित्वा त्रिविष्टपं प्रविष्टा ।

दितिरिति । इन्द्रनिर्गमनानन्तरार्थकोऽयमपिशब्दः । विदितो ज्ञातस्तनयस्य

---

१ 'तेषां तु' इति पाठः. २ 'अभ्युपगतमन्यु' इति पाठः. ३ 'मरीचेः' इति पाठः. ४ 'कुशप्लवने' इति पाठः. ५ 'शुश्रूषमाणः शक्रः' इति पाठः. ६ 'केश' इति पाठः. ७ 'कदना' इति पाठः.

गर्भस्थस्य वृत्तान्तो विच्छेदनरूपवार्ता यया सा तथोक्ता सती तानि सप्त संप्तसख्याकान्यपि खण्डानि गर्भशकलान्याखण्डलेनेन्द्रेण सप्तमरुतो वाताभिमानिनीर्देवता । आवहादीना सप्ताना मरुता स्थानपालानित्यर्थ । कारयित्वा तृतीयं विष्टप स्वर्ग प्रविष्टा । आवहादीना नामानि—'आवह प्रवहश्चैव सवहश्चोद्वहस्तथा । विवहाख्य परीवाह परावह इति क्रमात् ॥ सप्तैते मारुतस्कन्धा महर्षिभिरुदाहृता । आवहो वर्तयेद्वायुर्मेघोल्कावृष्टिविद्युत ॥ वर्तयेत्प्रवहश्चापि तथा मार्ताण्डमण्डलम् । सवहो मारुतस्कन्धस्तथा शीतांशुमण्डलम् । वर्तयेदुद्वहश्चापि तथा नक्षत्रमण्डलम् । पञ्चमो विवहाख्यस्तु तथैव ग्रहमण्डलम् ॥ सप्तर्षिचक्र स्वर्गङ्गा षष्ठ परिवहस्तथा । परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद्ध्रुवमण्डलम् ॥' इति ॥

अस्तु तर्हि तत किमित्याशङ्क्य प्रश्नस्योत्तरमाह—

ततः ।

अलम्बुसायामिक्ष्वाकोर्जातः कश्चिन्महीपतिः ।
विशालेति स्वनाम्नात्र विशालां विदधे पुरीम् ॥ ८९ ॥

तत इति । ततो दिते स्वर्गप्रवेशानन्तरम् । **अलम्बुसायामिति ।** इक्ष्वाकोर्युष्मद्वंशकूटस्थाद्राज्ञोऽलम्बुसाया अलम्बुसाख्याया निजभार्याया जात उत्पन्न कश्चिन्महीपतिर्विशालो नाम राजा । अत्र कुशलवे स्वस्य यन्नाम विशाल इत्यभिधान तेनैव । अङ्कितामिति शेष । अतएव विशालेति नाम्ना प्रसिद्धा विशाला विस्तृता पुरी विदधे निर्ममे । 'वे शालच्छङ्कटचौ' इति शालच्प्रत्यय । विशालनिर्मितत्वमेव विशालपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ ॥

तदनु तद्वास्तव्येन सुमतिनाम्ना नृपतिना कृतातिथ्यः सराजपुत्रो भगवान्विश्वामित्रस्तत्र निशीथिनी नीत्वा मिथिलां प्रति प्रस्थितः प्रतपसामुत्तमस्य गौतमस्याश्रमं प्रदर्श्य तद्दारानुषक्तां कथामित्थमकथयत् ।

तदन्विति । तदनु विशालानगरीवृत्तान्तकथनानन्तरं भगवान्पूज्यो विश्वामित्रस्तस्या विशालाया वसतीति तद्वास्तव्य तत्र वसन् । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । तेन सुमतिरिति नाम यस्य तेन सुमतिनाम्ना नृपतिना राज्ञा कृतातिथ्यो विहितातिथिसत्कारो राजपुत्राभ्या रामलक्ष्मणाभ्या सह सराजपुत्र सन् तत्र विशालाया निशीथिनीं रात्रिम् । 'निशा निशीथिनी रात्रि' इत्यमर । नीत्वा गमयित्वा मिथिला विदेहनगरी प्रति प्रस्थित सन् प्रतपसामुत्तमस्य महातपस्विप्रवरस्य गौतमस्य मुनेराश्रम तपोवन प्रदर्श्य तस्य गौतमस्य दारा भार्याहल्या तस्यामनुषक्ता तदनुबद्धा कथामुपाख्यानमित्थमनेन प्रकारेणाकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अत्रागमद्गौतमधर्मदारानन्तर्यजुष्टेन पथा महेन्द्रः ।
स च क्रुधा निर्वृषणं वृषाणं भार्यामदृश्यां च मुनिश्चकार ॥ ९० ॥

---

१. 'विशाल॰ स्वेन नाम्नात्र' इति पाठ २ 'सराजपुत्रौ विश्वामित्र' इति पाठ ३. 'क्रुद्धस्ततो' इति पाठ

अत्रेति । अत्राश्रमे महेन्द्रोऽनार्यजुष्टेनासाधुजनाचरितेन पथा । कितवमार्गेणेत्यर्थ । गौतमस्य धर्मदारान्धर्मपत्नीमहल्याम् । 'दारा पुंसि च भूम्न्येव' इत्यभिधानात् । अगमद्ग्राम्यधर्मेण सगतवान् । गमेर्लुङ् । पुषादित्वाच्च्लेरङादेश । स मुनिर्गौतमश्च क्रुधाहल्याजारत्वजनितक्रोधेन वृषाणं महेन्द्रम् । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमर । निर्वृषण विगताण्डकोशम् । 'मुष्कोऽण्डकोशो वृषण' इत्यमर । तथा भार्यामहल्या चादृश्याम् । पूर्वरूपपरित्यागेन पाषाणभावमापन्नामित्यर्थ । चकार तथा शशाप । उपजातिवृत्तम् ॥

शापान्त कथयति—

> **वनमेतद्गते रामे शापमुक्ता भविष्यसि ।**
> **इत्युक्त्वा गौतमः पत्नीं हिमाद्रिं तपसे ययौ ॥ ९१ ॥**

वनमिति । रामे श्रीरामचन्द्र एतद्वनमेतदरण्य गते प्राप्ते सति शापात्पाषाणभावनिर्बन्धरूपान्मुक्ता भविष्यसि । श्रीरामचन्द्रपदारविन्दरज कणस्पर्शादेव मच्छापपरिप्राप्ता पाषाणभावावस्था विहाय निजशरीर प्राप्स्यसीत्यर्थ । इत्यनेन प्रकारेण गौतम पत्नीमहल्या प्रत्युक्त्वा तपसे तपश्चर्यार्थं हिमाद्रि ययौ प्राप ॥

> **इत्थं[1] विदितवृत्तान्ते देवतानां गणे तदा ।**
> **पितॄणां प्राभवाल्लेभे मेषस्य वृषणं वृषा ॥ ९२ ॥**

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण देवताना गणेऽग्न्यादिदेवसङ्घे विदितवृत्तान्ते गौतमशापादिन्द्रो निर्वृषणोऽभूदिति विज्ञातवृत्तान्ते सति तदा तस्मिन्समये वृषेन्द्र पितॄणा पितृदेवताना प्राभवान्माहात्म्यान्मेषस्य हविष्ट्वेन कल्पितस्यैडकाख्यपशुविशेषस्य वृषण लेभे प्राप । मेषवृषण छित्त्वैतद्वृषणस्थाने योजयामासुरित्यर्थ । अतएव 'मेषवृषण इन्द्र' इति लोकवेदयो प्रसिद्धि । 'मेण्ढोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके' इत्यमर ॥

> **तदेनामेनसो मुक्तां प्रतिगृह्णातु गौतमः ।**
> **इति तस्याश्रमं भेजे सार्कं रामेण कौशिकः ॥ ९३ ॥**

तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्गौतम एनसो महेन्द्रसभोगजनितपापान्मुक्ताम् । युष्मत्पादरजोमहिम्नेति शेष । एनामहल्या प्रतिगृह्णातु पुन स्वीकरोतु । इति । उक्त्वेति शेष । इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोग । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्यालकारिका । कौशिको विश्वामित्रो रामेण साक तस्य गौतमस्याश्रम भेजे प्राप ॥

> **दुःखे[2] सुखे च रज एव बभूव हेतु-**
> **स्तादृग्विधे महति गौतमधर्मपत्न्याः ।**
> **यस्माद्गुणेन रजसा विकृतिं गता सा**
> **रामस्य पादरजसा प्रकृतिं प्रपेदे ॥ ९४ ॥**

---

१. 'ततो' इति पाठ . २ 'तत । दु खे' इति पाठ .

दु·ख इति । तादृग्विधे तादृक्प्रकारे । अनिर्वाच्य इत्यर्थं । महत्यनल्पे च गौतमधर्मपत्न्या अहल्याया दु खे पाषाणावस्थाजनितक्लेशे सुखे पूर्वरूपाप्तिजनितानन्दे च विषये रज एव रजोगुणो रेणुश्च । एवकारोऽवधारणार्थक । हेतु कारण बभूव । कुत । यस्मात्कारणात्सा गौतमधर्मपत्नी गुणेन गुणरूपेण रजसा । रजोगुणेनेत्यर्थ । विकृतिं गता पाषाणावस्थाविकार प्राप्ता । तथा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य पादरजसा चरणरेणुना प्रकृतिं पूर्वरूप प्रपेदे । श्रीरामचन्द्रचरणारविन्दरज सपर्कात्पाषाणत्व विहाय निजाकृति प्रापेत्यर्थः । 'रजो रजोगुणे रेणावार्तवे च' इति नानार्थरत्नमाला । रज इति केवलप्रकृतगोचर श्लेषालकार । यद्यपि पूर्वमदृश्या चकारेत्युक्तम्, नतु पाषाणावस्थाम्, तथा 'विकृतिं गता प्रकृतिं प्रपेदे' इत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्था सूच्यते । तथाच पाद्मे—'सा ततस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मन । अभूत्सुरूपा वनिता समाक्रान्ता महाशिला ॥' इति । गुहेनाप्युक्तम्—'क्षालयामि तव पादपङ्कज नाथ दारुदृषदो किमन्तरम् । मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथीयसी ॥' इति । महानाटकेऽप्युक्तम्—'शिला कम्प धत्ते शिव शिव वियुङ्क्ते कठिनतामहो नारीच्छायामयति वनितारूपमयते । वदत्येव रामे विकसितमुखी वल्कलमुर स्थले धृत्वा बध्वा कचभरमुदस्थादृषिवधू ॥' इति । अन्यत्र गौतमेन च—'पदकमलरजोभिर्मुक्तपाषाणदेहामलभत यदहल्या गौतमो धर्मपत्नीम् । त्वयि चरति विशीर्णग्राव्णि विन्ध्याद्रिपादे कति कति भवितारस्तापसा दारवन्त ॥' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तस्मिन्नहल्यया[1] गौतमेन च कृतमातिथ्यं विश्वामित्रः सराजपुत्रः प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि[2] जनकयजनभवनमभजत ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमे विश्वामित्रोऽहल्यया गौतमेन च कृतातिथिसत्कार सराजपुत्र श्रीरामलक्ष्मणसहित सन्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य मिथिलोपकण्ठभुवि विदेहनगरान्तिकप्रदेशे जनकस्य यजनभवनं यज्ञशालामभजत प्राविशत् । 'विदेहो मिथिलापुरी' । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इति चामर ॥

तदनु जनकेन विधिवदभ्यर्चिते[3] तस्मिन्निमिकुलपुरोधाः[4] शतानन्दो रघुनन्दनमेवमभाषत ।

तदन्विति । तदनु यज्ञशालाप्रवेशानन्तर तस्मिन्विश्वामित्रे जनकेन राज्ञा विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्यय । अभ्यर्चिते पूजिते सति निमिर्नाम राजा विदेहाना कूटस्थस्तत्कुलपुरोधास्तद्वशपारम्पर्यागतपुरोहित । पुरस्तादेव राज्ञो हित धत्ते पुरोधा इति विग्रह । 'पुरोधास्तु पुरोहित·' इत्यमर । शतानन्दो गौतमपुत्रो मुनि रघुनन्दन श्रीराम प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेणाभाषतावोचत् । विश्वामित्रमाहात्म्यं वक्तुमुपचक्रामेत्यर्थ· ॥

---

१. 'अहल्यया कृत' इति पाठ २. 'भुवि जात' इति पाठ ३ 'अभ्यर्थिते' इति पाठ ४ 'तस्मिन्कुशिकसुते निमि' इति पाठ ·

तदेव विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसावाश्रमं ब्रह्मसूनो-
रातिथ्यं तत्र लब्ध्वा निरवधि सुरभेः[1] प्राभवादित्यवेत्य ।
सा तेन प्रार्थिताभूत्तदनु[2] मुनिवरे नाभ्युपेते चकर्ष[3]
क्रोशन्तीं तां तयैव प्रचुरबलजुषा कादिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्निति । असावयमिति हस्तनिर्देश । मुनिर्मननशीलो विश्वामित्र क्षत्रार्हवृत्तौ क्षत्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षात्रार्ह–'इति पाठे क्षत्रधर्मयोग्यव्यापारे । तिष्ठन्वर्तमान सन् । पुरेति शेष । ब्रह्मसूनोर्वसिष्ठस्याश्रमं तपोवनमगमत्प्राप । आखेटकयात्रायामिति शेष । अथ तत्राश्रमे निरवधि निर्मर्यादम् । षड्रसोपेत चतुर्विधमृष्टान्नपानादिसमृद्धतया निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थ । आतिथ्यमतिथिसत्कार लब्ध्वा प्राप्य । वसिष्ठकृतमिति शेष । तत सुरभे कामधेनो । 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्' इत्यमर । प्राभवात्सामर्थ्यादित्येवमवेत्य ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण प्रार्थिता मह्यमियं दीयतामिति वसिष्ठमुद्दिश्य याचिताभूत् । तदनु याञ्चानन्तर मुनिवरे मुनिश्रेष्ठे वसिष्ठे नाभ्युपेते । धेनु दातुमनङ्गीकृतवति सतीत्यर्थ । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । क्रोशन्तीमार्तस्वर कुर्वती ता धेनु चकर्ष बलात्कारेण नीतवान् । तत प्रचुरबलजुषात्यन्तबलिष्ठया तया धेन्वैव कादिशीको भयद्रुतो बभूव । महाबलसपन्नकामधेनुविदलितचतुरङ्गबल सन्पलायितोऽभूदित्यर्थ । 'कादिशीको भयद्रुत' इत्यमर । तयैवेत्यत्र एवकारो वसिष्ठव्यवच्छेदार्थक । राजा तपोबलेन न वध्य इति तेनोपेक्षितत्वादिति भाव । तदुक्त श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे—'दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न सशय ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रिय वदेत् । देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥' इति स्रग्धरावृत्तम् । तदुक्त केदारेण—'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥

एवभूतोऽपि पुनर्युद्धार्थमेव प्रवृत्त इत्याह—

बहुशस्तद्बलचकितस्य तपोबलाधिगतविविधायुधनिगमस्य भूयोऽपि सुरभिनिमित्तं[4] समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परां ब्रह्मदण्डेन निरुन्धन्नरुन्धतीजानिरवतस्थे ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारम् । 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस् प्रत्यय । तस्या कामधेनोर्बलाच्छक्तेश्चकितस्य भयसभ्रान्तस्य । 'चकित भयसभ्रम' इत्यभिधानात् । तपसा तपोबलेनाधिगता प्राप्ता विविधा बहुप्रकाराश्चायुधनिगमा धनुर्वेदाद्यस्त्रविद्या येन तस्य अतएव सुरभिनिमित्त कामधेनुप्राप्त्यर्थं भूय पुनरपि समारब्धसमरस्योपक्रान्तयुद्धस्य । विश्वामित्रस्येति शेष । दिव्यास्त्रपरम्परामम-

---

१ 'सुरभी' इति पाठ २ 'सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठ ३ 'चकर्षन्' इति पाठ ४ 'सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि' इति पाठ

नुषास्त्रश्रेणिं ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मतेजोमयेन दण्डेन निरुन्धन्निवारयन् । मोघीकुर्वन्नित्यर्थ । अरुन्धत्येव जाया यस्यारुन्धतीजानिर्वसिष्ठ । 'जायाया निङ्' इति निङादेश । अवतस्थ औन्मुख्येन स्थितवान् । 'समवप्रविभ्य स्थ ' इत्यात्मनेपदम् ॥

ततोऽयं जातव्यलीक क्षात्रात्तेजसः[1] परं ब्राह्ममेव महो महीय इति निश्चित्य तत्सिद्धये दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरं तपश्चचार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमयं विश्वामित्रो जातव्यलीक क्षत्रियबले समुत्पन्नाप्रीति सन् । 'अलीक त्वप्रियेऽनृते' इत्यमर । अथवा उत्पन्नदु ख । 'व्यलीकमप्रिये दु खे' इति वैजयन्ती । अतएव क्षात्रात्क्षत्रसबन्धिनस्तेजसो बलात् । 'तेज प्रभावे दीप्तौ च बले' इत्यमर । परमत्यन्त ब्राह्म ब्रह्मसबन्धि महस्तेज एव महीयो महत्तरम् । प्रशस्तमिति यावत् । इति निश्चित्य निर्धार्य । तथा श्रीरामायणे— 'धिग्बल क्षत्रियबल ब्रह्मतेजोबल बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥' इति । तत्सिद्धये ब्रह्मतेज प्राप्त्यर्थं दक्षिणस्या दिशि तीव्रतरमत्युग्रं तपश्चचार । घोरतरतपोनिष्ठोऽभूदित्यर्थ ॥

अथ सावित्रः क्षत्रियस्त्रिशङ्कुः सशरीरः स्वर्गसिद्धिमभ्यर्थयमानो[2] वसिष्ठेन प्रत्याख्यातस्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निर्बन्धकुपितैर्दत्तचण्डालभावस्तमेनं शरणमभजत ।

अथेति । अथानन्तर सावित्र सवितृवंशोद्भव । क्षत्रिय क्षत्रकुलप्रसूत । 'क्षत्राद्घ ' इति घप्रत्यय । विशेषणद्वयेनापि गृहीतापरित्यागत्वं सूच्यते । त्रिशङ्कुराजा सशरीर शरीरसहित सन्नेव स्वर्गसिद्धिं स्वर्लोकप्राप्तिमभ्यर्थयमान । सशरीर एवाह स्वर्ग यास्यामीति याचमान सन्नित्यर्थ । वसिष्ठेन गुरुणा प्रत्याख्यात सशरीरस्वर्गगमनमशक्यमिति निराकृत । तथा निर्बन्धकुपितैर्युष्माभिरपि गुरुपुत्रैरह सशरीर एव स्वर्ग प्रापणीय इति पुन पुनर्याच्ञानिर्बन्धजनितोपद्रवसजातकोपैर्महोदय आदिर्येषा तैस्तस्य वसिष्ठस्य पुत्रैर्दत्तश्चण्डालभावो यस्य स तथोक्त । चण्डालो भवेति शप्त सन्नित्यर्थ । तमेन विश्वामित्रं तपस्यन्त शरणमभजत । तत्प्रतिपक्षतयाय मा स्वर्गं प्रापयिष्यतीति शरणागतोऽभूदित्यर्थ ॥

तत किमत आह—

असावपि तन्मनोरथपरिपूर्तये[3] क्रतुमेकं प्राक्रमत[4] ।

असाविति । असौ विश्वामित्रोऽपि तस्य त्रिशङ्कोर्मनोरथपरिपूर्तये । सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपमनोरथ परिपूरयितुमित्यर्थ । एक क्रतु प्राक्रमत । कंचिद्याग प्रारब्धवानित्यर्थ ॥

तत्र समागतेषु ब्राह्मणेषु जुगुप्सया त्रिशङ्कोरनागतान्[5] वसिष्ठपुत्रानयं शापेन श्वभक्षकानकरोत् ।

---

१ 'क्षात्रतेजस ' इति पाठ २ 'प्रार्थयमानो' इति पाठ ३ 'पूर्तये' इति पाठ ४ 'कर्तुं प्राक्रमत' इति पाठ ५. 'त्रिशङ्कुयजनेऽनागतान्' इति पाठ

तत्रेति । त्रिशङ्को सबन्धिनि तत्र तस्मिन्क्रतौ ब्राह्मणेषु ब्रह्मर्षिषु समागतेषु विश्वामित्रभयादुपागतेषु सत्सु त्रिशङ्कोर्नृपात् । 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी । जुगुप्सया । शाखान्तर प्रविष्टो जातिभ्रष्टोऽसत्परिपन्थिन शरणं गतश्चण्डालोऽय यजमान क्षत्रियश्च याजकस्तस्मात्तत्र गमनमनुचितमित्युत्पन्नमन सकोचेनेत्यर्थ । अनागतानसप्राप्तान्वसिष्ठस्य पुत्रानय विश्वामित्र शापेन श्वभक्षकानकरोत् । यतोऽस्मदुपक्रान्तयाग प्रतीर्ष्यया न समागतास्त इमे वसिष्ठस्य पुत्रा श्वभक्षका भवन्त्विति शशापेत्यर्थ ॥

ततः क्रतुभुजां वर्गेऽपि स्वर्गादनवतीर्णे ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । क्रतु भुञ्जत इति क्रतुभुजस्तेषामिन्द्रादिदेवाना वर्गे सङ्घेऽपि स्वर्गादनवतीर्णे जुगुप्सयैवानवतरति । हविर्भागान्ग्रहीतुमिति शेष ॥

अयं महात्मा तपसः प्रभावादारोपयामास दिवं त्रिशङ्कुम् ।
नीलाम्बरं निह्नुतराजवेषं वर्षानिशीथादविशेषवेषम् ॥ ९६ ॥

अयमिति । महात्मा महानुभावोऽय विश्वामित्रस्तपस प्रभावात्तप सामर्थ्यात्त्रिशङ्कु दिव स्वर्गमारोपयामासारोपितवान् । रुहेर्ण्यन्ताल्लिट् । 'रुह पोऽन्यतर स्याम्' इति पकार । 'गतिबुद्धि—' इत्यादिनाणिकर्तुर्णौ कर्मत्वम् । कीदृश त्रिशङ्कुम् । 'नीलमम्बर वासो व्योम च यस्य तम् । एकत्र चण्डालाकृतिधारित्वादित्यर्थ । अन्यत्र मेघावरणजनितान्धकारावृतत्वात् । 'अम्बर वाससि व्योम्नि' इति विश्व । तथा निह्नुत आच्छादितो राजवेषो नृपनेपथ्य चन्द्रप्रकाशश्च यस्य तम् । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो ' इति विश्व । अतएव वर्षानिशीथात्प्रावृट्कालार्धरात्रादविशेषो विशेषरहितो वेषो यस्य तम् । अर्धरात्रतुल्याकारमित्यर्थ । 'स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूम्नि वर्षा ' इति, 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इति चामर । श्लेषालकार । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ततः

अपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्तं संजातमन्युः शतमन्युरेनम् ।
ततोऽवलम्ब्यास्य नियोगशङ्कुं लेभे त्रिशङ्कुर्गगने प्रतिष्ठाम् ॥९७॥

ततः । अपातयदिति । ततस्तदनन्तर शत मन्यव क्रतवो यस्य शतमन्युरिन्द्र सजातमन्युश्चण्डाल किमिति स्वर्गमारोपितवानिति समुत्पन्नक्रोध सन् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । स्वर्गमुपाश्रयन्त प्रविशन्तमेन त्रिशङ्कुमपातयत्पातयामास । ततोऽनन्तर त्रिशङ्कु । पतमान इति शेष । अस्य महात्मनो विश्वामित्रस्य नियोगशङ्कु त्वमत्रैव तिष्ठेत्याज्ञारूपावलम्बनयष्टिविशेषमवलम्ब्यावष्टभ्य गगने प्रतिष्ठा स्थितिं लेभे प्राप । एतन्नियोगावलम्बेनान्तरिक्षे स्थितोऽभूदित्यर्थ । महात्मान किं वा कर्तुं न शक्नुवन्तीति भाव । उपजातिवृत्तम् ॥

ततो गीर्वाणगणप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनिर्माणकर्माणं तत्र

---

१ 'तत्र' इति पाठ २. 'सर्वगीर्वाणगण' इति पाठ

तपःप्रत्यूहः प्रत्युद्भूत इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे पुष्कलं तपश्चरन्तममुमम्बरीषयज्ञपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं बह्वीभिर्गोभिः क्रीत्वा नरपशुतां नीयमानस्तावदृचीकस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेपः शरणमयाचत ।

तत इति । ततस्त्रिशङ्कोर्गगनप्रतिष्ठापनानन्तरं गीर्वाणगणप्रार्थनया पुरंदरादिवृन्दारकवृन्दयाञ्ञया परित्यक्तं विसृष्टं भुवनान्तरनिर्माणकर्म स्वर्गान्तररचनैव कर्म येन तम् । तत्र दक्षिणस्यां दिशि । तपःप्रत्यूहस्तपोविघ्नः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । प्रत्युद्भूतः संजात इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे तीर्थविशेषे पुष्कलं समग्रं तपश्चरन्तममुं विश्वामित्रमम्बरीषस्य महाराजस्य यज्ञपशुविनाशे निमित्ते प्रायश्चित्तार्थं । प्रायश्चित्तं नाम प्रारब्धकर्मलोपजनितदुरितनिराकरणार्थमवश्यकर्तव्यकर्मविशेषः, तदर्थं बह्वीभिरनेकाभिः । शतसंख्याकाभिरित्यर्थः । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । गोभिर्मूल्यभूताभिः क्रीत्वा गृहीत्वा नरपशुतां नीयमानः । तत्प्रायश्चित्तस्य नरपशोर्निर्वर्त्यत्वेन विधिबोधितत्वादिति भावः । तावत्तदानीमृचीकस्य ऋचीकनाम्नः कस्यचिद्दरिद्रब्राह्मणस्य शुनःशेपः शुनःशेपनामा । शुन इव शेपो यस्येति विग्रहः । 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु–' इत्यलुक् । मध्यमपुत्रः शुनःपुच्छः शुनोलाङ्गूल इत्याद्यतृतीयपुत्रापेक्षया मध्यमोऽयं पुत्रः । मध्ये भवो मध्यमः । 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । 'पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् । विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व माम् ॥' इति श्रीरामायणे तेनैवोक्तत्वात् । शरणमयाचत । आपन्नोऽहम्, मत्प्राणसंरक्षणं कुर्वीति प्रार्थितवानित्यर्थः । ननु ऋचीकोऽयं ब्राह्मणः, तत्कथं स्वदग्धोदरपूरणाय पश्वर्थं स्वपुत्रदानरूपं पापं कृतवान् । किंच 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः पुत्रस्यात्मरूपत्वादात्महन्तृत्वदोषप्रसङ्गाच्चेति चेत्, सत्यम् । बुभुक्षितस्यास्य तादृग्विवेकशून्यत्वात् । उक्तं च—'त्यजेत्क्षुधार्ता महिलापि पुत्रं भुङ्क्ते क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् । बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा नष्टगुणा भवन्ति ॥' अन्यच्च—'अस्य दग्धोदरस्यार्थे किं न कुर्वन्त्यसांप्रतम्' इति । अतस्तथा कृतवानित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

ततः किं कृतवान्मुनिरित्यत आह—

अयं भगवान्निजतनयविनिमयेन रक्षितुमेनमुन्मुखः पराङ्मुखेभ्यस्तेभ्यो हविष्यन्दादिभ्यः शापेन वसिष्ठपुत्रदशां दत्त्वा गाथाद्वयप्रीताभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्याम[1]म्बरीषं शुनःशेपं च परिपूर्णमनोरथौ कारयामास ।

अयमिति । अयमिति पुरोवर्तिनि निर्देशः । भगवान् 'उत्पत्तिं च विनाशं च' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्रो निजतनयविनिमयेन स्वपुत्रप्रत्यर्पणेनैनं शुनःशेपं रक्षितुं पालयितुमुन्मुखः । 'सर्वकामसमृद्धस्य ह्यश्वमेधस्य यत्फलम् । तत्फलं लभते त्रस्ते

१ 'अम्बरीषं च शुनःशेपं च' इति पाठः.

रक्षिते शरणागते ॥' इति शरणागतरक्षणे महाफलश्रवणान्निजतनयार्पणेनाप्येन पशुभावनिर्बन्धान्मोचयितु कृतनिश्चय इत्यर्थ । पराङ्मुखेभ्यो विनिमयानङ्गीकारेण प्रतिकूलेभ्यो हविष्यन्द आदिर्येषा तेभ्यो हविष्यन्दप्रमुखेभ्यस्तेभ्यो निजतनयेभ्य शापेन वसिष्ठपुत्रदशा श्वभक्षकावस्था दत्त्वा । वसिष्ठतनया इव श्वमासभोजिनो भवन्त्विति शशापेत्यर्थ । 'दशा वर्तावबस्थायाम्' इति विश्व । गाथाद्वयप्रीताभ्या गाथयोरिन्द्रोपेन्द्रप्रसादकसूक्तविशेषयोर्द्वयेन शुन शेपगीतेन प्रीताभ्या सतुष्टाभ्या-मिन्द्रोपेन्द्राभ्या यागाधिष्ठानदेवताभ्याममम्बरीष शुन शेप चेत्युभौ परिपूर्णमनोरथौ सपूर्णाभिलाषौ कारयामास । इन्द्रोपेन्द्रसतोषोत्पादनपूर्वक यज्ञस्य साङ्गत्वापादनेना-म्बरीषमनोरथ प्राणपरित्राणेन शुन शेपमनोरथ च पूरयामासेत्यर्थ ॥

ततस्तपस्यन्तमेनं मेनकासङ्गतस्तपोभङ्गश्चिरमङ्गीचकार ।

तत इति । ततस्तदनन्तर तपस्यन्त तप कुर्वाणम् । तपोनिष्ठमित्यर्थ । एन वि-श्वामित्र मेनकाया मेनकाख्याया अप्सरस सङ्गत सङ्गात् । पञ्चम्यास्तसि । तपो-भङ्गस्तपोविघ्न कर्ता । चिर बहुकालमङ्गीचकारानुससार । मेनकासभोगतात्पर्येण चिरकालमय परित्यक्तनियमोऽभूदित्यर्थ ॥

पश्चात्पश्चात्तापाभिभूतोऽयमुत्तरे भूभृति कौशिकीतीरे घोरं तपश्चचार ।

पश्चादिति । पश्चात्तदनन्तरमय विश्वामित्र पश्चात्तापेन किमेतदसदाचरितम-ङ्गीकृतमित्यनुतापेनाभिभूत आक्रान्त सन्नुत्तर उत्तरस्मिन्भूभृति हिमवत्पर्वते । 'पूर्वा-दिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पास्मिन्नादेशाभाव । कौशिक्यास्तत्रत्याया स्वभ-गिन्या नद्यास्तीरे घोरमत्युग्र तपश्चचार । तथाच श्रीरामायणे—'कौशिकी परमो-दारा प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकाम्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥' इति श्रीराम प्रति स्वेनैवोक्तम् ॥

तत्र जम्भारिप्रहितां रम्भां शैली भवेति शप्त्वा पूर्वस्यां दिशि नि-रस्तनिश्वासं तपश्चरत्यमुष्मिन्नुष्मणा तपोग्नेरुद्विग्नितामरसखस्ताम-रसासनः सन्निधाय जितेन्द्रियत्वाद्ब्रह्मर्षिरसि वसिष्ठोऽप्येवं व्याह-रतु भवन्तमित्यभाषत ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्पर्वते जम्भारिणा जम्भाख्यदैत्यद्वेषिणेन्द्रेण प्रहिता तपोविघ्नार्थं प्रेषिता रम्भामप्सरसम् ॥ 'स्त्रिया बहुष्वप्सरस स्वर्वेश्या उर्व-शीमुखा । घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ॥' इत्यमर । शैली शि-लारूपा भवेति शप्त्वा । शापेन पाषाणावस्था दत्त्वेत्यर्थ । पूर्वस्या दिशि प्राच्या निरस्तनिश्वास निरुद्धप्राणसचार यथा तथा । रेचकपूरककुम्भकलक्षणप्राणायामस-हितमित्यर्थ । अमुष्मिन्विश्वामित्रे तपश्चरति महोग्रतपोनिष्ठापरतन्त्रे सति तपोग्ने-स्तपोरूपवह्नेरुष्मणा सतापजनकज्वालयोद्विग्निता विह्वलिता ये अमरा देवास्तेषा सखा तत्सख । भयसभ्रान्ताखिलगीर्वाणसहित सन्नित्यर्थ । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' । ताम-

---

१ 'तत' इति पाठ २ 'उद्विग्नमानम' इति पाठ..

रसासनो ब्रह्मा सन्निधाय सन्निहितो भूत्वा जितेन्द्रियत्वाद्विषयप्रवृत्तिप्रतिरोधेन शिक्षितेन्द्रियग्रामत्वाद्धेतो ब्रह्मर्षिरसि जात । वसिष्ठोऽपि त्वत्प्रतिपक्ष्यपि भवन्तमेवं ब्रह्मर्षिरसीति व्याहरतु वदतु । मदनुग्रहेणेति शेष । तथैव तव मनसि विद्यत इति भाव । इतीत्थमभाषत ॥

तत कि तत्राह—

असौ वसिष्ठनिर्देशाद्ब्रह्मर्षित्वमविन्दत ।
यथोपनयसंस्काराद्द्विजन्मा ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९८ ॥

असाविति । असौ विश्वामित्रो वसिष्ठस्य निर्देशान्निरूपणाद्ब्रह्मर्षित्वम् । द्वे जन्मनी उत्पत्तिकर्मभ्या यस्य स द्विजन्मा ब्राह्मण उपनयसस्कारादुपनयनरूपसस्काराद्ब्रह्मवर्चस यथा ब्रह्मतेज इवाविन्दतालभत 'ब्रह्महस्तिभ्या वर्चस.' इत्यच्प्रत्यय । अत्र यथाशब्द इवार्थक । 'इववद्वायथाशब्दा ' इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । अतएवोपमा ॥

इति जनकपुरोधःश्लाघितो गाधिसूनुः
सह नृपतनयाभ्यां शर्वरीं तत्र नीत्वा ।
विधिवददिशदर्घ्यं पुष्पदर्भाग्रगर्भं
सरसिजदयिताय ज्योतिषे छान्दसाय ॥ ९९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण जनकस्य पुरोधसा पुरोहितेन शतानन्देन श्लाघित प्रशसितो गाधिसूनुर्विश्वामित्रो नृपतनयाभ्या सह श्रीरामलक्ष्मणाभ्या साक तत्र यज्ञशालाया शर्वरी रात्रिं नीत्वा गमयित्वा सरसिजदयिताय पद्मबान्धवाय छान्दसाय छन्दोमयाय । सध्यात्रयेऽपि क्रमेण ऋगादिवेदत्रयमयायेति भाव । तथाच श्रुति —'ऋग्भि पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्न । सामवेदेनास्तमये महीयते' इति । ज्योतिषे सूर्याय पुष्पदर्भाग्रगर्भं पुष्पदर्भाङ्कुरमिश्रम् । तथाभूतस्यैव शास्त्रचोदितत्वादिति भाव । उक्तं च ज्ञानवासिष्ठे—'दत्त्वार्घ्यं कीर्णकुसुमं प्रणम्याशु प्रदक्षिणै । विष्णुमाह द्विजो वाक्यैरम्भोदमिव चातक ॥' इति । अर्घार्थं पूजार्थं जलमर्घ्यं जलाञ्जलि । 'पादार्घाभ्या च' इति यत्प्रत्यय. । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ ' 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामर । विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्यय । आदिशद्दत्तवान् । अत्र श्रुति —तदुह वा एते ब्रह्मवादिन पूर्वाभिमुखा सध्याया गायत्र्याभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षासि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु जनकराजधानीं रामलक्ष्मणनिरीक्षणकौतुकादनवरतपतितेन[1] विकचकुवलयनिचयोपचीयमानमेचकमरीचिमलिम्लुचेन[2] पौरनारीलोचनरोचिषा[3] कवचितनरपतिपथां विश्वामित्रः प्रविश्य दशरथतनयाविदमभाषत[4] ।

१ 'पातितेन' इति पाठ . २ 'मरीचिवीचिमलि' इति पाठ . ३ 'पौरनारीजनविलोचन' इति पाठ.. ४. 'इत्थम्' इति पाठ .

तदन्विति। तदन्वर्घ्यप्रदानानन्तरं विश्वामित्रः रामलक्ष्मणयोः कर्मणो निरीक्षणकौतुकाद्विलोकनकौतूहलाद्धेतोः। 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः। अनवरतपतितेन निरन्तरप्रसृतेन विकचकुवलयानामुत्फुल्लनीलोत्पलानां निचयेन समूहेनोपचीयमाना प्रवर्धमाना या मेचकमरीचिः श्यामलकान्तिः। 'कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः। तस्या मलिम्लुचेन पाटच्चरेण। तिरस्करणेनेति यावत्। तद्वन्नीलवर्णेनेत्यर्थः। अतएवोपमा। 'प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः' इत्यमरः। पौरनारीणां पुरसुन्दरीणां लोचनरोचिषा नयनकान्त्या क्वचित् सवलितो नरपतेः पन्था नरपतिपथो राजमार्गो यस्यास्ताम्। 'ऋक्पूः–' इत्यादिना समासान्तः। राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी। जनकस्य राजधानी जनकराजधानी मिथिलानगरी ताम्। 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट्प्रत्ययः। प्रविश्य। दशरथतनयौ श्रीरामलक्ष्मणौ प्रतीदं वचनमभाषत॥

तदेवाह—

अस्यां खलु नगर्यामारब्धयज्ञस्य राज्ञो जनकस्य भागधेयात्सीतानामधेयभाजनमजीजनत्कन्यारत्नं रत्नगर्भा भगवती।

अस्यामिति। अस्यां नगर्यां मिथिलायाम्। खलुशब्दः प्रसिद्धार्थकः। भगवती पूज्या। रत्नानि मणयो गर्भे यस्याः सा रत्नगर्भा भूः। तथा। 'जगती रत्नगर्भा च' इत्यमरः। आरब्धयज्ञस्योपक्रान्तसवस्य राज्ञः। हलमुखकर्षणेन यज्ञभूमिं शोधयत इत्यर्थः। भागधेयाद्भाग्याद्धेतोः। 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः। सीता लाङ्गलपद्धतिस्तज्जन्यत्वात्सीतेत्यन्वर्थसंज्ञा। 'सीता लाङ्गलपद्धतिः' इत्यमरः। सीतेति नामधेयस्य नाम्नो भाजनं पात्रम्। 'नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयो वक्तव्यः' इत्युभयत्रापि धेयप्रत्ययः। कन्यारत्नम्। श्रेष्ठां कन्यकामित्यर्थः। अजीजनज्जनयामास। रत्नगर्भायास्तस्या रत्नजननं युक्तमेवेति भावः। जनेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वोऽभ्यासदीर्घश्च। 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः। 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते' इत्यभिधानात्॥

अस्याः[1] पुनः किमपरं[2] माहात्म्यम्।

अस्या इति। अस्याः पुनर्मिथिलानगर्या अपरमितोऽन्यन्माहात्म्यं महानुभावत्वं किं वर्णनीयमस्ति। न किंचिदस्तीत्यर्थः॥

यतः[3]।

> **देव्या यस्या वसनमुदधिः पीठिका हाटकाद्रि-**
> **र्हारः सिन्धुः सगरतनयस्वर्गमार्गैकबन्धुः।**
> **क्रीडाशैलः प्रथमपुरुषक्रोडदंष्ट्रा च तस्याः**
> **सीतामातुर्जगति मिथिलां सूतिकागेहमाहुः॥ १००॥**

यतो यस्मात् कारणात्॥ **देव्या इति**। यस्या देव्या भूदेव्या उदकानि धीय-

१ 'तस्याः' इति पाठः २ 'किं परं किमपि' इति पाठः. ३. 'कुतः' इति पाठः.
४ 'यस्याः पृथ्व्याः' इति पाठः ५ 'परमपुरुष' इति पाठः.

न्तेऽस्मिन्नित्युदधि समुद्र । 'उदकस्योद सञ्ज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेश । वसनं वस्त्रम् । तथा हाटकाद्रि स्वर्णाचल । 'स्वर्ण सुवर्ण कनक हिरण्य हेम हाटकम्' । अल्पं पीठ पीठी सैव पीठिकोपवेशनपीठम् । गौरादित्वान्ङीप् । तत स्वार्थे क । 'केऽण' इति ह्रस्व । तथा सगरतनयाना कपिलानलदग्धाना स्वर्गमार्ग एकबन्धुर्मुख्यसुहृत् । स्वर्लोकप्रापिकेत्यर्थ । सिन्धु सरित् । मन्दाकिनीति यावत् । हारो मुक्ताकलाप । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमर । तथा प्रथमपुरुष पुराणपुरुषो विष्णु स चासौ क्रोडो वराहश्च तस्य दंष्ट्रा दन्तविशेषश्च क्रीडाशैलो विहाराचल । सर्वत्राभूदिति शेष । तस्या सीतामातु सीताजनन्या भूदेव्या जगति । जगत्स्वित्यर्थ । मिथिला परिच्छिन्नतया वर्तमाना मिथिलानगरी सूतिकागेह सूतिकाग्रहमाहुर्ब्रुवन्ति । यत एवमपरिमेयानुभावाया भूदेव्या मिथिला सूतिकागेह कथयन्ति । अतोऽस्या माहात्म्य किमन्यद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थ । 'ब्रुव पञ्चानाम्–' इत्यादिना णलादेश । ब्रुव आहादेशश्च । अत्रोद यादिषूपरञ्जकत्वेन वसनत्वादिरूपणात्समस्तवस्तुवर्तिरूपकालकार । 'आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिण । उपरञ्जकमारोप्यमाण तद्रूपक मतम् ॥' इति लक्षणात् । तत्र तथाल्पीयस्या मिथिलाया सागराम्बरादिमत्तया महीयस्या भूदेव्या आधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलकार । तदुक्तम्—'आधाराधेययोरानुरूप्यभावोऽधिको मत' इति । अथ चोक्तरूपकानुप्राणित इति सकर । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

तत्र[1] सीताविवाहार्थममरैरपि दुष्करम् ।
जनकः कल्पयामास धनुरारोपणं पणम् ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र मिथिलाया सीतोत्पत्तिसमये जनको राजा पिता च । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । सीताया विवाहार्थममरैरिन्द्रादिभिरपि । किमुतान्यैरिति भाव । दुष्करं कर्तुमशक्यम् । 'ईषद्दु सुषु–' इत्यादिना खल्प्रत्यय । धनुषो हरकोदण्डस्यारोपणमवनमन पणं मूल्य कल्पयामास । यो वा को वा इदं धनुरारोपयति तस्मा इय कन्या दीयते नत्वन्यस्मा इति प्रतिज्ञातवानित्यर्थ । इत्थमभाषतेति पूर्वेण सबन्ध । 'पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च' इत्यमर ॥

ततो महर्षिर्जनकस्य राज्ञः सभां सुधर्मासदृशीं प्रपेदे ।
तौ चापतुश्चापविलोकलोलौ सचापकौ[2] कोसलराजपुत्रौ ॥ १०२ ॥

तत इति । तत सीतावृत्तान्तकथनानन्तर महर्षिर्विश्वामित्र । ऋषिलक्षणमुक्तम् । सुधर्मासदृशी देवसभासमाम् । 'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमर । जनकराजस्य सभामास्थान प्रपेदे प्राप । तथा चापविलोकलोलौ धनुर्दर्शनलालसौ । 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसश्च स' इति यादव । कुत । चापाभ्या सह सचापकौ धन्विनौ । इति धनुर्वेदाविशारदत्वं सूच्यते । 'तेन सह–' इत्या-

---

१ 'अत्र' इति पाठ २ 'सचापलौ' इति पाठ

दिना बहुव्रीहि । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्प्रत्यय । तौ कोसलराजपुत्रौ रामलक्ष्मणौ च । एतेन महाकुलीनत्वादिसकलगुणसपत्ति सूच्यते । आपतु प्राप्तवन्तौ । उपजातिवृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥

तत्र विधिवदभ्यर्चितः कथितदशरथतनयवृत्तान्तः[1] कौशिकः कौशिकप्रमुखैरमरैरस्मत्कुलमहत्तरे देवराते निक्षिप्तं विशेषतः सीताशुल्कार्थं मया रक्षितमिदमिति जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणाय[2] राममादिदेश ।

तत्रेति । तत्र सभाया कुशवंशसभूतत्वात्कौशिको विश्वामित्र । 'कुशवशसभूतत्वात्कौशिक रघुनन्दन' इति श्रीरामायणे । विधिवद्यथाशास्त्रमभ्यर्चित पूजित । राज्ञेति शेष । तथा । कथित उपवर्णितो दशरथतनयस्य वृत्तान्तो वशप्रशसादिवृत्तिर्येन स तथोक्त सन् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त' इत्यमर । तथा कौशिकप्रमुखैर्महेन्द्रादिभिरमरै । 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक' इत्यमर । अस्मत्कुलमहत्तरेऽस्मद्वशश्रेष्ठे देवराते राज्ञि निक्षिप्त विन्यस्त विशेषतो विशेषाकारेण सीताया शुल्कार्थं विवाहमूल्यार्थम् । तदारोपणस्यैव सीताप्रदानमूल्यत्वादिति भाव । 'शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च' इत्यमर । मया रक्षित गुप्तमिदम् । धनुरिति शेष । इत्युक्त्वा इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोग । जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणायावनमनाय राममादिदेशाज्ञापयामास । नन्वीश्वरेण धनुर्देवराते न्यासभूततया निक्षिप्तमिति रामायणादौ श्रूयते । अत्रेन्द्रादिभिरिति कथमेतत्सगच्छत इति चेत्, स देवेभ्यो धनुषि दित्सिते तदानीमेतैर्देवै सन्निकर्ष गत्वा स्वय ग्रहीतु भीतैरस्मदर्थेऽस्य देवरातस्य देहीति प्रार्थित सन् तस्य हस्ते दत्तवानिति न कोऽपि विरोधः ॥

ततः[3] ।

रामे बाहुबलं विवृण्वति धनुर्वंशे गुणारोपणं
मा[4] भूत्केवलमात्मना तिलकिते वंशेऽपि वैकर्तने ।
आकृष्टं नितरां तदेव न परं सीतामनोऽपि द्रुतं
भङ्गस्तस्य न केवलं क्षितिभुजां दोःस्तम्भदम्भस्य च ॥ १०३ ॥

तत आदेशानन्तरम् ॥ **राम इति ।** रामे बाहुबलं निजभुजबल विवृण्वति प्रकटयति सति धनुर्वंशे केवल धनूरूपवेणुदण्ड एव गुणारोपण मौर्वीयोजन शौर्यार्पण च मा भून्नासीत् । अत्र माडो नञर्थत्वात् 'माङि लुङ्' इति लुङाशीरर्थत्वावकाश । कित्वात्मना स्वेन तिलकिते सजाततिलके । अलंकृते इत्यर्थ । अत्र स्वस्यावतीर्णत्वादिति भाव । 'तदस्य सजात तारकादिभ्य—' इतीतच्प्रत्यय । तारकादिराकृतिगण । वैकर्तने विकर्तनसबन्धिनि वशे सूर्यकुलेऽपि । 'वशो वेणौ कुलेऽपि च' इति विश्व । गुणारोपणमभूदिति विरोधस्य शौर्यादिगुणसमर्पणमभूदिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलकार । इतरवशजै राजभिर्धनुषोऽनारोपितत्वात्सूर्यवंशा-

१ 'वृत्तान्त कौशिकमुखै' इति पाठ २ 'आरोपणे' इति पाठ ३ 'तत' इति नास्ति क्वचित् ४ 'नाभूत्' इति पाठ

वतसेन श्रीरामेणारोपितत्वादिति तद्वशस्य महती प्रतिष्ठा सपादितेत्यर्थ । 'मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुण' इत्युभयत्राप्यमर । किच तद्धनुरेव नितरामतिशयेन कृष्ट मा भूत्। किंतु परमत्यन्त द्रुत शीघ्र सीतामनोऽप्याकृष्टमभूत्। धनुराकर्षणस्यैव तन्मन समाकर्षणहेतुत्वादिति भाव । तथा तस्य केवल धनुष एव भङ्गो विभेदो नाभूत्। किंतु क्षितिभुजा दो स्तम्भदम्भस्य दोर्दण्डकैतवबलाडम्बरस्य च। 'दम्भस्तु कैतवे कल्के' इति विश्व । भङ्गोऽभूत्। भग्न धनुर्दृष्ट्वा राजानो निर्वापितनिजभुजगर्वा बभूवुरित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

> रामाकर्षणभग्नकार्मुकभुवा ध्वानेन रोदोरुधा
> दृप्तक्षत्रयश सितच्छदकुले जीमूतनादायितम्।
> वीरश्रीप्रथमप्रवेशसमये पुण्याहघोषायितं
> सीतायाः[1] किल मानसे परिणये माङ्गल्यतूर्यायितम् ॥ १०४ ॥

रामेति। रामाकर्षणेन श्रीरामकर्तृकाकर्षणेन भग्न विदलित यत्कार्मुक तस्माद्भवतीति तथोक्तेन । तथा रोदसी द्यावाभूमी रुणद्धि आवृणोतीति रोदोरुधा। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्। सर्वव्यापिनेत्यर्थ । 'द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमर । ध्वानेन ध्वनिना कर्त्रा दृप्ता मदोद्रिक्ता ये क्षत्रा क्षत्रिया । अत्र जातिवाचिना क्षत्रशब्देन तज्जन्या क्षत्रिया लक्ष्यन्ते। तेषा यश एव सितच्छदकुल हंसश्रेणीति रूपकम् । तस्मिन्विषये। 'हंसास्तु श्वेतगरुत' इत्यमर । जीवनस्य जलस्य मूत पुटबन्धो जीमूतो मेघ 'मूत बन्धने' पृषोदरादित्वात्साधु । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यभिधानात्। जीमूतनादेन जलदगर्जितेनेवाचरित जीमूतनादायितम्। तस्य तन्निवारकत्वादिति भाव । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च'। ततो भावे क्त । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ । एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। तथा वीरश्रियो वीरलक्ष्म्या प्रथमप्रवेशसमये प्रथमप्रवेशकाले। 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद' इत्यमर । पुण्याहघोषेण स्वस्तिवाचनरवेणेवाचरितं पुण्याहघोषायितम्। पुण्यं च तदहश्च पुण्याहमिति विशेषणसमास । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति टच्। 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्न क्लीबचेष्टा' इति क्लीबत्वम्। तथा सीताया मैथिल्या मानसे। मनसि प्रवर्तमान इत्यर्थ । परिणये विवाहविषये माङ्गल्यतूर्येण माङ्गल्यार्थ तूर्यध्वनिनेवाचरित माङ्गल्यतूर्यायितम्। किलेति सभावनायाम्। 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर । लुप्तोपमालकार । वृत्त पूर्ववत् ॥

> नवः[2] कठिनकर्षणत्रुटितचापजन्मा क्षणा-
> द्दिशां द्विरदबृंहितैः[3] कृतहरित्पतिस्वागत ।
> जगद्भ्रमणकौतुकोच्चलितरामकीर्त्यङ्गना-
> प्रयाणपटहध्वनिं प्रथयति स्म तारध्वनिः[4] ॥ १०५ ॥

नव इति। कठिनकर्षणाद्दृढाकर्षणाद्धेतोस्त्रुटितो भग्नो यश्चापस्तस्माज्जन्म यस्य स

---

१ 'मैथिल्या' इति पाठ. २. 'रव' इति पाठ. ३ 'फीत्कृतै' इति पाठ ४ 'ताराध्वनि' इति पाठ.

तथोक्त । इति व्यधिकरणबहुव्रीहि । 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद' इति वामन । क्षणादतिशीघ्र दिशा द्विरदधीकृतैर्दिग्गजधीकारैर्हेतुभि । स्वभयजनितैरेवेति भाव । कृतो विहितो हरित्पतिस्वागतो दिगीश्वरकर्तृकशोभनागमनप्रश्नो यस्य स तथोक्त । अतिवेगेन दिगन्तव्यापीत्यर्थ । नवोऽभूतपूर्वस्तारध्वनिरुच्चध्वनि । जगद्भ्रमणकौतुकाल्लोकसचारकौतूहलाद्धेतो । उच्चलिता प्रवृत्ता रामस्य कीर्तिरेवाङ्गनेति रूपकम् । तस्या प्रयाणपटहध्वनिं यात्रारम्भे भेरीभाकार प्रथयति स्म प्रकटयति स्म। ताद्रूप्यमवापेत्यर्थ । अत्र धनुर्भङ्गजनितध्वनौ पटहध्वनित्वारोपणाद्रूपकालकार । तथान्यनिष्ठेषु धीकृतेष्वन्यकर्तृकस्वागतत्वरूपणाद्यधिकरणरूपमित्यनयोर्नैरपेक्ष्यात्ससृष्टि । पृथ्वीवृत्तम् । 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु' इति लक्षणात् ॥

तत्र[1] दशरथः सीतापरिणयकृतनिश्चय[2]जनकप्रहितदूताहूतः पुरोहिताभ्युपगमान्मिथिला[3]मुपागमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये दशरथ सीतापरिणये सीताविवाहे कृतनिश्चयेन विहितनिर्णयेन। 'समौ निर्णयनिश्चयौ' इत्यमर । जनकेन प्रहिता प्रेपिता ये दूता प्रेष्यास्तैराहूत सन् पुरोहिताभ्युपगमाद्वसिष्ठाङ्गीकारात् । 'अङ्गीकाराभ्युपगम–' इत्यमर । मिथिलामुपागमत् ॥

तमेव दशरथ वर्णयति—

> **यत्कीर्तिस्तिलकायते सुरवधूसंगीतगोष्ठीमुखे**
> **येनाद्यः पितृमान्पुमान्वसुमती येनैव राजन्वती ।**
> **इन्द्रः संगरसंकटेषु विजहौ वीरस्य यस्योन्मुख-**
> **प्रेङ्खत्स्यन्दनकेतनाम्बरदशासंदर्शनाद्दुर्दशाम् ॥ १०६ ॥**

यदिति । यस्य दशरथस्य कीर्तिर्दानक्षात्रोद्भवा समाख्या सुरवधूना देवतास्त्रीणा सगीतगोष्ठी सगीतप्रस्तावस्तस्या मुख प्रारम्भ स एव मुख वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्मिन् । 'मुख प्रधाने प्रारम्भे वक्त्रे' इति नानार्थरत्नमाला । तिलकायते तिलको भूषणविशेष स इवाचरति । सुरवधूनामपि गेयान्तरापेक्षया प्रथमत एव वर्णनयोग्यो भवतीत्यर्थ । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्। द्वितीय च तुरीय च न स्त्रियाम्' इत्यमर । तथा येन दशरथेन आद्य पुमान्पुराणपुरुषो विष्णु पितास्यास्तीति पितृमान्। अभूदिति शेष । श्रीरामरूपेणास्य तद्गर्भसभूतत्वादिति भाव । एतेनास्य महाभाग्यसपत्ति सूच्यते। येन दशरथेन। नान्येनेत्येवकारार्थ । वसुमती पृथ्वी सुराजा अस्या अस्तीति राजन्वती सुराज्ञी अभूत्। 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्' इत्यमर ।'राजन्वान्सौराज्ये' इति निपातनात्साधु 'उगितश्च' इति ङीप्। तथा यस्य

---

१. 'तत्र सीता' इति पाठ. २ 'नियम' इति पाठ ३ 'उपागमद्दशरथ' इति पाठ

वीरस्य दशरथस्योन्मुखमभिमुख यथा तथा प्रेङ्खन्त्यो वायुवशाच्चलन्त्यो या स्यन्दनकेतनाम्बरदशा रथनिबद्धध्वजपताकाञ्चलानि तासा सदर्शनात्सम्यग्दर्शनाद्धेतो ।'वस्त्यवस्थाशुकाशेषु दशा' इति रत्नमाला । इन्दतीतीन्द्र । 'इदि परमैश्वर्ये' । परमैश्वर्यसपन्न पाकशासन । 'उपेन्द्र–' इत्यादिना औणादिको रप्रत्यय । सगरसकटेषु देवासुरयुद्धसमर्देषु । 'अथ प्रतिज्ञाजिसविदापत्सु सगर ' इत्यमर । दुर्दशा दुरवस्था विजहौ तत्याज । इन्द्रस्याप्याशास्यपौरुष इति भाव । सोऽय दशरथो मिथिलामगमदिति पूर्वेण सबन्ध । तिलकायत इत्यत्र लुप्तोपमा । सा चोक्तरूपकेण सकीर्यते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

जनकः स्वकनीयांसमाजुहाव कुशध्वजम् ।
हत्वा युधि सुधन्वानं सांकाश्ये स्थापितं पुरे ॥ १०७ ॥

जनक इति । जनको राजा स्वस्य कनीयासम् । अनुजमित्यर्थ । 'जघन्यजे स्यु कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजा ' इत्यमर । 'युवाल्पयो कनन्यतरस्याम्' इति विकल्पात्कनादेश । तथा युधि युद्धे सुधन्वान नाम राजान हत्वा साकाश्ये साकाश्याख्ये सुधन्वपट्टणे स्थापित प्रतिष्ठित कुशध्वजमाजुहाव । तत्पुत्र्योरपि विवाहमहोत्सव कर्तुमाकारयामासेत्यर्थ ॥

तदनु ताभ्यामभ्यर्चित· सपुरोहितो दशरथस्तत्र पुत्राणां गोदानमङ्गलं निर्वर्तयामास ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तर ताभ्या जनककुशध्वजाभ्यामभ्यर्चितो तथार्ह पूजित सपुरोहित सवसिष्ठो दशरथस्तत्र तस्मिन्समये पुत्राणा श्रीरामादीना चतुर्णा कुमाराणा गोदानमेव मङ्गल निर्वर्तयामास । विवाहदीक्षाङ्गत्वेन कृतवानित्यर्थ । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयो । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियो स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु' इति केशव । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते इति व्युत्पत्त्या गोदान नाम ब्राह्मणादीना षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्य केशान्ताख्य कर्मोच्यते । तदुक्त मनुना—'केशान्त षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य ह्यधिके तत ॥' इति । 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेद वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥' इति ॥

जग्राह जनकात्सीतां तातादेशेन राघवः ।
अम्नायशासनेनार्चां यजमानादिवानलः ॥ १०८ ॥

जग्राहेति । रघोर्गोत्रापत्य पुमान्राघव श्रीरामस्तातस्य पितुर्दशरथस्यादेशेनाज्ञया । 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । जनकाद्राजु सीतामनलो हुताशन आम्नायशासनेन श्रुतिचोदनया यजमानाद्यजनशीलाद्गृहस्थात् । यजतेस्ताच्छील्ये शानच् । 'आने मुक्' इति मुगागम । अर्चा होमादिसत्क्रियामिव जग्राह गृहीतवान् । परिणीतवानित्यर्थ । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमालकार ॥

---

१ 'तत । जनक ' इति पाठ .

आश्चर्यमेतत् ।

आश्चर्यमेतत् । एतदद्भुतम् ॥

किं तदित्याह—

गुणमनिमिषचापे कंचिदारोप्य सीतां
कुशिकतनयवाक्यादग्रहीद्रामभद्रः ।
तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते
निहितबहुगुण सन्नूर्मिलां लक्ष्मणोऽपि ॥ १०९ ॥

गुणमिति । रामभद्र श्रीराम । अत्र भद्रशब्दप्रयोग सकलकल्याणस्वरूपत्वाद्विवाहकर्मदीक्षितत्वाच्चेत्यवगन्तव्यम् । 'श्व श्रेयस शिव भद्र कल्याण मङ्गल शुभम्' इत्यमर । कुशिकतनयवाक्याद्विश्वामित्रवचनात् । न निमिषन्तीत्यनिमिषा देवा । पचाद्यच् । तेषा चापे । मूर्तत्वान्निक्षेपणार्हे इति भाव । कचिदेक गुण मौर्वीम् । विद्यादिष्वेकतम गुण चेति गम्यते । आरोप्य निक्षिप्य सीतामग्रहीद्गृहीतवान् । तदनु सीताग्रहणानन्तरं तस्य श्रीरामस्य अनु पश्चाज्जन्म यस्यानुजन्मा लक्ष्मणोऽपि मैथिलेन्द्रस्य जनकस्य चित्ते । अमूर्तत्वान्निक्षेपणानर्हेऽपीति भाव । निहिता परयोग विनैव निक्षिप्ता बहवोऽनेके गुणा विद्याविनयादयो मौर्व्यश्च येन स तथोक्त सन् । ऊर्मिला जनकस्यौरसी कन्यामग्रहीत् । उक्तरीत्या श्रीरामस्य सीताग्रहण युक्तम् । लक्ष्मणस्योर्मिलाग्रहणमेवाश्चर्यमित्यर्थ । दुरारोपहरचापारोपणादमानुषवीर्यवत्ता निरीक्ष्य जनक श्रीरामाय सीता वीर्यशुल्क ददौ । वीर्यविनयादिसकलसद्गुणसपन्नतया योग्यतामालोच्य लक्ष्मणायोर्मिलामिति परमार्थ । नात्र व्युत्क्रमविवाहदोष । भिन्नोदरत्वात्तेषाम् । 'पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च । विवाहोपनयादौ (१) न भवेत्सा हि दूषणी ॥' 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्भसत्वादिसध्यादिविद्यादिविनयादिषु ॥' इति विश्व । अत्रोपमानाच्छ्रीरामादुपमेयस्य लक्ष्मणस्याधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकालकार । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक स उच्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तश्लेषानुप्राणित इति सकर । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजनियोगत ।
माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामभूतां गृहमेधिनौ ॥ ११० ॥

तत इति । ततो रामलक्ष्मणविवाहानन्तर भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजस्य जनकानुजस्य नियोगतो निदेशात् । पञ्चम्यास्तसि । 'नियोजितौ' इति पाठे कुशध्वजेन नियोजितौ मदीय कन्याद्वयं यथायोग्य प्रतिगृह्यतामिति नियोजितौ सन्तौ । माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्या गृहमेधिनौ गृहस्थावभूताम् । माण्डवीश्रुतकीर्त्याख्ये कुशध्वजपुत्र्यौ क्रमेण भरतशत्रुघ्नौ परिणीतवन्तावित्यर्थ । गृहैर्दारैर्मेधेते सगच्छेते इति गृहमेधिनौ । 'दारेष्वपि गृहा ' इत्यमर । 'जाया च गृहिणी गृहा ' इति हलायुधश्च । 'मेधृ सगमे' इति धातोर्णिनि ॥

अथ दशरथः तनयैः सह कृतविवाहैर्विदेहेभ्यः प्रतिनिवर्तमानः

१ 'स्वतनयै ' इति पाठ

संवर्तसमयसमुज्जृम्भितहुतवहदुःसहरोषं भीषणदुर्वारपराक्रमं क्षत्रवर्गगर्वसर्वंकषपरश्वधधाराधीनरुधिरधाराकल्पितपितृतर्पणं दर्पवतामग्रेसरमुग्रप्रतापिनं तपःसमुचितवल्कलवसानमपि वासनावशादनतिपरिमुषितयुद्धश्रद्धं मध्येमार्गं भार्गवं मुनिं राममद्राक्षीत् ।

अथेति । अथ तनयविवाहानन्तरं दशरथः कृतविवाहैर्विहितपरिणयैः । नवोढासंगतैरित्यर्थः । तनयैः सह रामादिभिः साकं विदेहेभ्यो जनपदेभ्यः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । प्रतिनिवर्तमानो निजराजधानीं प्रत्यावर्तमानः सन् । संवर्तसमये प्रलयकाले । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । समुज्जृम्भितो जाज्वल्यमानो यो हुतवहोऽग्निस्तद्वद्दुःसहः सोढुमशक्यो रोषो यस्य तम् । अतएव भीषणो भयंकरो दुर्वारो निवारयितुमशक्यश्च पराक्रमो भुजबलं यस्य तम् । भीषणेत्यत्र 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति षुक् । तथा क्षत्रवर्गस्य क्षत्रियनिवहस्य गर्वसर्वंकषाहंकारनिरासका या परश्वधधारा 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । तदधीना तदायत्ता । तन्निष्पादितेति यावत् । या रुधिरधारा रक्तप्रवाहस्तया कल्पितमनुष्ठितं पितृतर्पणं येन तथोक्तम् । सप्रतिज्ञं त्रिः सप्तकृत्वः क्षत्रियान्निजकुठारेण निहत्य तदीयरुधिरेण पितृनिवापाञ्जलिं कृतवन्तमित्यर्थः । सर्वंकषेत्यत्र 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु—' इति खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषद्—' इत्यादिना मुमागमः । दर्पः शौर्यादिमदस्तद्वतामग्रेसरम् । अतिमदोद्धतमित्यर्थः । उग्रप्रतापिनम् । आज्ञादण्डप्रतिदण्डाभ्यां प्रचण्डप्रतापमित्यर्थः । यद्यपि 'न कर्मधारयान्मतुप्' इति कर्मधारयान्मत्वर्थीयप्रत्ययो नोपपद्यते, तथाप्यनुद्वेगकरत्वात्सर्वधनीसर्वकेशीत्यादिवन्मत्वर्थीये इनिर्बोद्धव्यः । तथा तपः समुचितं तपश्चर्यानुकूलं वल्कलं वृक्षत्वङ्निर्मितवस्त्रं वसानमाच्छादयन्तम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः शानच् । तथापि वासनावशात्क्षत्रियक्षेत्रसजननवशादनतिपरिमुषिता अत्यन्तानपहृता युद्धश्रद्धा युद्धादरो यस्य तम् । 'इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं शापादपि शरादपि' इति वचनादिति भावः । मुनिं मननशीलं भृगुवंशोद्भवं भार्गवं रामं जामदग्न्यं मध्येमार्गम् । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः । तत्सन्नियोगादेकारान्तत्वं च मध्यशब्दस्य । अद्राक्षीद्दृष्टवान् दृशेर्लुङि 'इरितो वा' इति विकल्पात् अङभावपक्षे सिचि वृद्धिः । 'न दृशः' इति क्सादेशाभावः ॥

अप्राक्षीच्च तन्निरीक्षणादेव प्रक्षीणहर्षोऽपि महर्षिभिः सह विधाय सपर्यामार्यशील, कुशलमिति ।

अप्राक्षीदिति । तस्य भार्गवस्य निरीक्षणादेव । न तु व्यापारादित्येवकारार्थः । प्रक्षीणहर्षोऽपि निहतानन्दोऽपि महर्षिभिः सह वसिष्ठादिमहर्षिभिः साकं सपर्यां

---

१ 'दुर्निमित्तदूयमानान्तरङ्गः संवर्त' इति पाठः २ 'दुःसहरोषभीषणम्' इति पाठः ३. 'परिकल्पित' इति पाठः ४ 'समुदग्रप्रतापम्' इति पाठः ५. 'वल्कलमयवसनवसानम्' इति पाठः ६ 'अन्विष्टराममद्रम्' इति पाठः. ७ 'समम्' इति पाठः. ८. 'आर्यशील कुशलमन्वयुङ्क्त' इति पाठः.

पूजाम् । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । विधाय कृत्वा । अवश्यकर्तव्यत्वात्कालोचितत्वाच्चेति भावः । हे आर्यशील सत्स्वभावसपन्नेति भयभक्तिभ्यामामन्त्रणम् । कुशलमिति काकुः । इत्यप्राक्षीत्पृष्टवान् । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति स्मरणात् । दर्शनसमुच्चयार्थकश्चशब्दः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततः किमित्यत आह—

अथ दशरथवाणीं तामशृण्वन्प्रसन्नां
भृगुपतिरिदमूचे प्रश्रितं[1] रामभद्रम् ।
अवजिगमिषुरास्तं जीर्णचापात्तकीर्ते-
रविदितपरशोस्ते दोर्मदं कार्मुकेऽस्मिन् ॥ १११ ॥

अथेति । अथ कुशलप्रश्नानन्तरं भृगुपतिर्भार्गवरामः प्रसन्नां प्रसादगुणसपन्नाम् । श्राव्यामित्यर्थः । तां पूर्वोक्तां दशरथस्य वाणीमशृण्वन्ननादरादनाकर्णयन्प्रश्रितः । ब्राह्मणोऽयमिति विनयप्रह्वं रामभद्रं प्रति इदं वचनमूचे उक्तवान् । किं तद्वचनमत आह—अविदितेति । जीर्णचापेन शिथिलहरचापारोपणेन हेतुना आत्तकीर्तेः सप्राप्तयशस इति सावहेलनवचनम् । तथा अविदितपरशोरज्ञातनिजायुधप्रभावस्येति भयोत्पादनवचनम् । येन परशुना त्रिः सप्तकृत्वः क्षत्रिया विदारिता इति भावः । ते तव दोर्मदं भुजदर्पमस्मिन्वैष्णवे कार्मुके । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् । 'कर्मण उकञ्' इति उकञ् प्रत्ययः । तस्मिन्नवजिगमिषुर्ज्ञातुमिच्छुरासमभवम् । गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । शिथिलतरहरचापस्य किं नमनेन भङ्गेन वा, मदीयचापारोपणेन त्वदीयभुजबलं ज्ञातुमिच्छामीत्युक्तवानित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः श्रीरामः किमकार्षीदित्यत आह—

आदाय तत्सगुणमाशु विधाय तत्र
संधाय बाणमवधार्य[2] तपोधनत्वम् ।
तज्जीवितस्य[3] दयमानमना मनीषी
संभूतघोरसमराद्विरराम रामः ॥ ११२ ॥

आदायेति । मनस ईषी मनीषी विवेकसपन्नः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थे इनिः । रामस्तद्भार्गवकार्मुकमादाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं सगुणं सज्यं विधाय कृत्वा । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । तत्र कार्मुके बाणं शरं सधाय योजयित्वा । ततस्तपोधनत्वमवधार्य । अयं तपस्वी ब्राह्मणोऽवध्य इति निर्धार्येत्यर्थः । अतएव तज्जीवितस्य भार्गवरामप्राणधारणं प्रतीत्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । दयमानं ताच्छील्येन दयातत्परं मनो यस्य स तथोक्तः

---

१ 'प्रस्थितम्' इति पाठः. २ 'अवधाय' इति पाठः. ३. 'तज्जीविताय' इति पाठः

सन्। सभूतघोरसमरात्समुपस्थितदारुणरणाद्विरराम विरतोऽभूत्। 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिना पञ्चमी। उक्तरीत्या चापारोपणाद्याडम्बरमेव कृतवान्। 'न ब्राह्मणो हन्तव्य' इति न्यायेन युद्ध न कृतवानित्यर्थ। नहि युक्तायुक्तविचारतत्परा विवेकिनो निजभुजबलमेव पश्यन्तीति भाव। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

किच।

तावुभौ च भृगुवंशसंभवौ चापदण्डजमदग्निसभवौ।
प्रह्वभावमवलम्ब्य केवलं राघवार्पितगुणौ बभूवतुः ॥ ११३ ॥

किचेति चार्थ। **ताविति**। भृगुवशो भृगुमुनिवेणू सभव कारण ययोस्तौ। तज्जन्यावित्यर्थ। यद्वा भृगुवशे शैलप्रपातजवेणौ भृगुमुनिकुले च सभव उत्पत्तिर्ययोस्तौ। 'भृगुर्दैत्यगुरौ शभौ जमदग्निप्रपातयो' इति नानार्थरत्नमाला। तौ पूर्वोक्तावुभौ चापदण्डजमदग्निसभवौ धनुर्यष्टिजामदग्न्यौ केवलमत्यन्त प्रह्वभावमपरोपणताप्रयुक्तनम्रत्व विनयावनतत्व चावलम्ब्य राघवेणार्पितौ निक्षिप्तौ गुणौ मौर्वी साधुत्व च ययोस्तौ। यद्वा राघवेर्पितो गुण पराक्रम सत्त्वगुणश्च याभ्या तौ बभूवतु। एकत्र ज्यारोपस्य महापराक्रमसूचनात्, अन्यत्र विष्णववतारत्वेन तत्र सत्त्वगुणसमर्पणाच्चेति भाव। अत्र चापदण्डजमदग्निसभवयो केवलप्रकृतयोरेव प्रह्वभावावलम्बनरूपसमानधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरत्वात्तुल्ययोगितालकार। 'प्रस्तुताना तथान्येषा केवल तुल्यधर्मत। औपम्य गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात्। स चोक्तश्लेषाङ्गेन सकीर्यते। रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

युगपत्प्राप्तगुणयोश्चाप[1]भार्गवरामयो.।
ऋजुता वक्रतां प्राप वक्रतापि तथार्जवम् ॥ ११४ ॥

युगपदिति। युगपदेकदा प्राप्तौ गुणौ मौर्वी साधुत्व च ययोस्तयोश्चापभार्गवरामयो। 'चापभार्गवयोस्तयो' इति च पाठ। ऋजुता आर्जव वक्रता नम्रत्वमाप। तथा वक्रता कौटिल्यमार्जव प्राप। 'आप्नोतेर्लुट्' इति लृदित्वाच्च्लेरङादेश। सज्यत्वादृजुश्चापो नम्रोऽभूत्। तादृग्धनुर्नमनदक्षमिममह कि कर्तुं शक्नोमीत्यहकार परित्यज्य साधुत्वग्रहणाद्वक्रो भार्गव ऋजुरासीदिति वाक्यार्थ। अत्र प्राप्तगुणपदार्थस्य विशेषणगत्या ऋजुतावक्रतयोरितरेतरभावप्राप्तिं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलकार। 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात्। तथा धनुर्गुणप्राप्त्यनन्तरकालीनत्वेऽपि भार्गवगुणप्राप्ते युगपदित्येककालीनत्वोक्त्या तदसबन्धेऽपि सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति। सा च स्वत सिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धकार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनेति रहस्यम्। तथा ऋजुता वक्रता वक्रता चार्जव प्रापेति स्फुरतो विरोधस्योक्तरीत्या समाधानाद्विरोधाभासश्चेति सकर ॥

ततस्तत्क्षणममोघेन राघवः शरेण भार्गवस्य [2]स्वर्गतिं रुरोध।

---

१ 'भार्गवयोस्तयो' इति पाठ २ 'स्वर्गगतिम्' इति पाठ

तत इति । ततस्तदनन्तर राघवस्तत्क्षण तस्मिन्नेव क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अमोघेनाव्यर्थेन शरेण भार्गवस्य भृगुनन्दनस्य रामस्य स्वर्गति स्वर्लोकगमन रुरोध बभञ्जेत्यर्थ । 'स्वरव्यय स्वर्गनाक–' इत्यमर । 'देशोपायगमे गति' इति वैजयन्ती ॥

स्थाने हि तत् ।

स्थाने हि तत् । तद्गतिनिरोधन स्थाने हि युक्त खलु । 'युक्ते द्वे साप्रत स्थाने' इत्यमर ॥

तत्कथमित्यत आह—

> **नूनं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-**
> **माग· परं तदनुरूपफलं प्रसूते ।**
> **कृत्वा रघूद्वहगतेः क्षणमन्तरायं**
> **यद्भार्गव· परगतेर्विहति प्रपेदे ॥ ११५ ॥**

नूनमिति । जनेन महति पुरुषे महानुभावे विषये प्रयुक्त कृतमागोऽपराध । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर । परमत्यन्त तस्यागसोऽनुरूपमनुगुण फल प्रसूते जनयति । नूनमिति वस्तुविचारत्वान्नायमुत्प्रेक्षालकार । कुत । यद्यस्मात्कारणाद्भार्गव । उद्वहतीत्युद्वहो रघूणामुद्वहो रघूद्वहो रघुनन्दन । 'तस्यास्तु तोकापत्य च प्रसवोद्वहनन्दन' इतिकोश । 'नन्दिग्रहि–' इत्यादिना पचाद्यच् । तस्य गतौ विषये क्षण क्षणमात्रमन्तरायम् । विघ्ननिरोधमिति यावत् । कृत्वा परगते स्वर्लोकप्राप्तेर्विहति हानिं प्रपेदे प्राप । ऐहिकामुष्मिकगत्योरन्यतरविच्छेद पृष्ट सन्निहलोकसचारतात्पर्येणामुष्मिकगतिनिरोधमेवाङ्गीचकार भार्गव । अतस्तन्निरोधमेव श्रीरामश्चकारेत्यर्थ । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालकार । सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्या निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यास' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

अथ संक्रान्तया जामदग्न्यशक्तिसंपदा संपन्नं पन्नगपरिवृढभोगभुजाभिरामं राममविरलमालिङ्ग्य[1] मूर्ध्न्युपाघ्राय दशरथ· परिखयेव[2] परिसरे परिसरन्त्या सरयूसरितानुविद्धामयोध्यां दारकान्सदारान्सादरमवलोकयन्तीनां पौरपुरंध्रीणां नीरन्ध्रित[3]गवाक्षैः कटाक्षैः सौन्दर्यवर्ज्जिततापिञ्छैः[4] पिञ्छातपत्रायमाणधवलातपत्र·[5] प्रविवेश ।

अथेति । अथ जामदग्न्यस्य परलोकगतिविहत्यनन्तर दशरथ सक्रान्तया प्रतिफलितया । जमदग्नेरपत्य पुमाञ्जामदग्न्य । गर्गादिभ्यो यञ् । तस्य भार्गवरामस्य शक्तिसपदा सामर्थ्यसपत्त्या सपन्न समृद्धम् । अवताराद्वतारान्तरसक्रमणनियमा-

---

१ 'अविरलपुलकम्' इति पाठ २ 'सपरिखयेव' इति पाठ ३ 'नीरधूत' इति पाठ ४ 'तापिच्छै' इति पाठ ५ 'पिच्छातपत्रा' इति पाठ ·

त्सप्रतिपन्नवैष्णवतेज परिपूर्णमित्यर्थ । परिबृहतीति परिवृढ प्रभु । बृहेर्वा कर्तरि क्तप्रत्यय । ते 'प्रभौ परिवृढ' इति नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्व च निपात्यते । पन्नगपरिवृढस्य भुजगेन्द्रस्य भोग कायस्तत्कल्पाभ्या भुजाभ्यामभिराम मनोहरम् । 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो ' इत्यमर । राम श्रीरामभद्रमविरल गाढमालिङ्ग्याश्लिष्य । तथा मूर्ध्नि शिरस्युपाघ्रायाघ्राण कृत्वा । कृच्छ्रनिर्गत पुत्र पिता शिरसि जिघ्रतीति शास्त्राचारप्रसिद्धि । परिखया पट्टणस्य वलयाकारेण निखातजलाधारदुर्गविशेषेणेवेत्युत्प्रेक्षा । परिसरे पर्यन्तभुवि । 'पर्यन्तभू परिसर ' इत्यमर । परिसरन्त्या प्रवहन्त्या सरयूसरिता सरय्वाख्यया नद्यानुविद्धामावेष्टितामयोध्या निजराजधानी सदारान्सवधूकान्दारकाञ्श्रीरामादिकुमारान्सादर सस्नेहमवलोकयन्तीना पौरपुरध्रीणा सबन्धिभिस्तथा नीरन्ध्रितगवाक्षैर्निरन्तरगवाक्षमार्गै । 'वातायन गवाक्ष ' इत्यमर । सौन्दर्यवञ्चिततापिञ्छै सौभाग्यनिर्जिततमालकुसुमै । तत्सदृशैरित्यर्थ । अत एवोपमालंकार । 'कालस्कन्धस्तमाल स्यात्तापिञ्छ ' इत्यमर । तापिञ्छस्य पुष्प तापिञ्छम् । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक् । कटाक्षैरपाङ्गावलोकनै । यद्वा । 'यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् । तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्रचक्षते ॥' इत्युक्तलक्षणै । पिञ्छातपत्र बर्हमयच्छत्र तद्वदाचरतीति पिञ्छातपत्रायमाणम् । 'पिञ्छबर्हे नपुसके' इत्यमर । पिञ्छातपत्रशब्दादाचारक्यटताल्लट शानजादेश । 'आने मुक्' इति मुगागम । तथाभूत धवलातपत्र श्वेतच्छत्र यस्य स तथोक्त । सन्प्रविवेश प्रविष्टवान् । अत्रातपत्रस्य स्वधवलिमपरित्यागेन कटाक्षनीलिमस्वीकरणत्वोक्तेस्तद्गुणालकार । तेन चोक्तोपमानिरूढेन धवलातपत्रस्य पिञ्छातपत्रत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति त्रयाणा सकर ॥

लज्जावशादविशदस्मरविक्रियाभि-
स्ताभिर्वधूभिरतिवेलमवाप्तसौख्यान् ।
इक्ष्वाकुनाथतनयान्प्रथमो रसानां
तारुण्ययोगचतुरश्चतुर. सिषेवे ॥ ११६ ॥

लज्जेति । लज्जावशाल्लज्जायत्तत्वाद्धेतो । त्रपापारतन्त्र्यादित्यर्थ । 'वश आयत्तताया च' इत्यमर । अविशदा अस्फुटा स्मरविक्रिया मन्मथचेष्टा यासा ताभि । एतेन मुग्धावस्था सूच्यते । 'उदयद्यौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा' इति लक्षणात् । ताभिर्वधूभि सीतादिभिर्नवोढाभि । 'वधूर्जायानवोढयो ' इति विश्व । अतिवेलमत्यर्थमवाप्तसौख्यान्प्राप्तानन्दाश्चतुरश्चतु सख्याकानिक्ष्वाकुनाथस्य दशरथस्य तनयाञ्श्रीरामादीन्कुमारांस्तारुण्ययोगे यौवनसगतिदशाया चतुरो निपुण. । विनोदकर इति यावत् । 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमर । रसाना नवाना प्रथम शृङ्गाररस सिषेवे सेवितवान् । सवधूकाना तरुणाना चतुर्णां राजकुमाराणा श्रीरामादीना सभोगशृङ्गार प्रवृत्त इत्यर्थ । नवरसास्त्वलंकारशास्त्र उक्ता'—

---

१ 'तत्र । लज्जा' इति पाठ .

'शृङ्गारवीरकरुणरौद्रहास्यभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसाः पूर्वैरुदाहृताः ॥' इति । तत्र शृङ्गारो द्विविधः—संभोगो विप्रलम्भश्चेति । तदुक्तं शृङ्गारतिलके— 'संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥ विप्रलम्भश्चतुर्धात्र वर्ण्यते रसकोविदैः । पूर्वानुरागमानाख्यः प्रवासे करुणात्मना ॥ प्रागसंगतयोर्यूनोराद्यः स्यादुत्तरे त्रयः । स्युः प्राक्संगतयोरेव तत्र पूर्वानुरञ्जनम् ॥' इति । अत्र समवायिकारणत्वेनालम्बनयोर्नायिकानायकयोः समागमजन्मा रतिस्थायी संभोगशृङ्गारः । रतिर्नाम संभोगविषयक इच्छाविशेषः । तदुक्तम्— 'यूनोरन्योन्यविषया स्थायिनीच्छा रतिः स्मृता' इति । संभोगश्च यूनोरन्योन्यानन्दजनकं दर्शनालिङ्गनादि कर्म । तदुक्तं भावप्रकाशे—'कामोपचारसंभूतं कामं स्त्रीपुंसयोः सुखम् । सुखमानन्दसंभेदं परस्परविमर्दजम् ॥ उपचारस्तथानन्दकारकं कर्म कथ्यते ॥' इति । तद्विषय इच्छाविशेषः स्पृहापरपर्यायः प्रमोदात्मकमनोवृत्तिविशेषो रतिरित्यर्थः । तदुक्तम्—'संपन्नैश्वर्यसुखयोरशेषगुणयुक्तयोः । नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृत्योः श्लिष्टरूपयोः ॥ नारीपुरुषयोस्तुल्यपरस्परविभावना । स्पृहाह्वया चित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥' इत्यलमतिप्रसङ्गेन । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या दर्भपत्राग्रधीः सुधीः ।
राजपुत्र्या तया रामः प्रपेदे प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ११७ ॥

विद्ययेति । दर्भपत्राग्रधीः । निशितबुद्धिरिति यावत् । सुधीर्विद्वान् [कर्ता] । विशेषणद्वयमेतद्रामेऽपि योज्यम् । त्रयी त्रिवेदी । 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः । तस्या दृष्ट्या पर्यालोचनेन या विद्या ज्ञानं तयेव रामस्तया राजपुत्र्या जानक्या । 'सुतोऽग्रराजभोजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वक्तव्यः' इति दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशः । उत्तमां प्रीतिं परमानन्दं प्रपेदे प्राप । उपमालंकारः ॥

अथ कविः काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं काण्डसमाप्तिं कथयति—

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे बालकाण्डं समाप्तम् ।

इतीत्यादि । इतिशब्दः परिसमाप्तौ । विदर्भाणां जनपदानां राजा विदर्भराजो भोजस्तेन विरचिते प्रणीते इति कविनामकथनम् । 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं चम्पूः तथाभूतं रामस्यायनं चरितं वृत्तं चम्पूरामायणं तस्मिन्निति काव्यवर्ण्ययोः कथनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपः प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचनान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोदण्डपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां बालकाण्डं समाप्तम् ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
बालकाण्डस्य संपूर्णा व्याख्या मञ्जूषिकाभिधा ॥

अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता दशरथेन निर्वृतिं भूभुजामसुलभां भुजाबलात् ।
मातुलस्य नगरे युधाजितः स्थापितौ भरतलक्ष्मणानुजौ ॥ १ ॥

गच्छतेति । भुजाबलान्निजभुजशक्तेः । 'बलं शक्तौ बलासुरे' इति शाश्वतः । भुजशब्दष्टाबन्तोऽप्यस्ति । 'त्रेतायां रघुनायकस्य महितख्याता भुजाया यथा' इति प्रयोगश्च । भूभुजां राज्ञामसुलभां दुर्लभाम् । अनन्यसाधारणामिति भावः । निर्वृतिं सुखम् । 'निर्वाणं निर्वृतिः सुखम्' इति पर्यायः । गच्छता प्राप्तवता । अनुभवतेति यावत् । गुणवत्पुत्रलाभेन निजभुजबलस्य साफल्यसिद्धेरिति भावः । दशरथेन । भरतलक्ष्मणानुजौ भरतशत्रुघ्नौ । शत्रुघ्नस्य रामानुजत्वेऽपि नैयत्येन भरतानुजत्वम्, लक्ष्मणस्य च श्रीरामानुजत्वमित्युभयस्यापि स्वतः सिद्धत्वादिति भावः । युधाजितो युधाजिन्नाम्नो मातुलस्य मातृभ्रातुः । तयोरेवेति भावः । 'मातृभ्राता तु मातुलः' इत्यमरः । नगरे केकयस्य पुरेऽश्वमेधपुरे वा स्थापितौ प्रतिष्ठापितौ । दौहित्रदिदृक्षोर्वृद्धस्य केकयस्याज्ञया तदानयनार्थमुपागतवति युधाजिति राजा तनयौ प्रेषितवानित्यर्थः । श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डप्रारम्भे 'गच्छता मातुलकुलम्' इत्याद्यपद्ये प्रथमतः प्रयुक्तं 'गच्छता' इति पदं वाल्मीकिना, तदेतद्भोजेनात्रापि मङ्गलाचारतया चमत्कारकारितया वा प्रयुक्तमित्यनुसन्धेयम् । एवमुत्तरत्रापि तत्तत्काण्डाद्यपदं तत्तत्काण्डादौ प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरं राजा श्रीरामाभिषेकं कर्तुमुद्युक्तवानित्याह—

अथ दशरथः पुत्रं रामं स्वतस्त्रिजगत्पतिं
स्वविषयमहीमात्रे कर्तुं पतिं विदधे मतिम् ।
भुवनभरणे कल्यं कल्याणभूधरमादरा-
त्स्वगृहपटलीधुर्यस्तम्भं विधातुमना इव ॥ २ ॥

अथेति । अथ भरतशत्रुघ्नयोर्मातुलनगरप्रतिष्ठापनानन्तरं दशरथः स्वतः स्वभावादेव । त्रयाणां जगतां समाहारस्त्रिजगत् । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना द्विगुः । तस्य पतिं त्रिलोकाधीश्वरं पुत्रं निजभाग्योदयात्पुत्ररूपेणावतीर्णं रामम् । श्रीरामनामाङ्कितं विष्णुमित्यर्थः । स्वविषया स्वस्य परिपाल्यत्वेन गोचरा या मही भूस्तन्मात्रे । तावत्यां मह्यामित्यर्थः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । पतिं कर्तुं मतिं विदधे । निर्धारितवानित्यर्थः । अर्थनिर्धारणं मतिरिति तज्ज्ञाः । कथंभूत इव । भुवनभरणे त्रिलोकोद्वहने । 'भुवनं सलिले लोके' इत्यजयः । कल्यं समर्थं कल्याणभूधरं स्वर्णाचलम् । 'कल्याणमक्षये स्वर्णे कल्याणं मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । आदराच्छ्लाघ्योऽयमित्यासक्त्या स्वगृहपटली निजगृहनिवहः । गौरादित्वान्ङीष् । तस्या धुरं वहतीति धुर्यो धुरंधरः । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्ययः । स चासौ स्तम्भश्च तं विधातुमना इव कर्तुकाम इवेत्युत्प्रेक्षा । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । श्रीरामस्य

परिमितमहीपतिकरणनिर्धारणं सुमेरोर्गृहाधारदारुविशेषकरणनिर्धारणप्रायमिवेत्युत्प्रेक्षार्थं । तथा च विशिष्टमतिविधानमेरुस्तम्भविधानयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टैकत्वासभवात्सादृश्यलक्षणायामसभवद्वस्तुसबन्धवाक्यार्थवृत्तिर्निदर्शनाभेदो व्यज्यत इत्यलकारेणालंकारध्वनि । स चाय दृष्टान्तो ध्वनितो वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाक्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे 'वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यताया तथा भाव' इत्यलकारसर्वस्वकार । हरिणीवृत्तम्—'भवति हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गो रसाम्बुधिविष्टपै' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरमसौ संमन्त्र्य मन्त्रिभिः सह पौरवृद्धान्वृद्धश्रवःपुरोधःसमान्[1]समाहूय समादिदेश ।

तदिति । तदनन्तर मतिविधानानन्तरम् । असौ दशरथो मन्त्रिभि सुमन्त्रप्रमुखैरमात्यै सहेत्यर्थ । सहार्थविवक्षाया तृतीया । अतएव 'विनापि सहशब्देन भवति' इति काशिका । समन्त्र्य सम्यगालोच्य वृद्धश्रव पुरोधा पुरुहूतपुरोहितो बृहस्पतिस्तत्समान् । विद्याबुद्ध्यादिभिर्गुणैस्तत्कल्पानित्यर्थ । उपमालकार । पुरे भवा पौरास्ते च ते वृद्धाश्च तान्वयोवृद्धान्विप्रान्समाहूयामन्त्र्य समादिदेश । उक्तवानित्यर्थ ॥

समादेशप्रकारमेव विवृणोति—

विदितमेव हि भवतां शिवतातिमेव मतिं दधानाः सुपथा संचरमाणा प्राणिनां दयमानमानसा मानधनाः यशःसमार्जनजागरूकाः[2] जनोपतापसंमार्जनतत्पराः[3] परां निर्वृतिमुपेत्य देवभूयं गताः सर्वे नःपूर्वपुरुषा इति ॥

विदितमिति । शिवताति शिवंकरीम् । कल्याणीमेवेत्यर्थ । 'शिवताति शिवंकर' इत्यमर । मति बुद्धिं दधाना धारयन्त । न तु कदाचिदप्याघ्रातदुर्बुद्धिगन्धा । सुपथा नीतिशास्त्रोक्तमार्गेण सचरमाणा प्रवृत्तितत्परा । न तूत्पथवर्तिन । पथेत्यत्र 'पथो विभाषा' इति विकल्पात्समासान्ताभाव । तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्' इति तृतीयापत्तिरित्याद्युक्त प्राक् । तथा प्राणिना दयमानमानसा । सकलभूतदयापूर्णचित्ता इत्यर्थ । न तु कठिनहृदया । प्राणिनामिति 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । मानधना मानैकवित्ता । न तु यथाकथचित्प्राणनपरायणा । यश समार्जनजागरूका कीर्तिसपादनसावधाना । न तु केवलार्थार्जनतत्परा । 'जागर्तेरूक' इत्यूकप्रत्यय । जनोपतापसमार्जनतत्परा निरुपधिपरदु खप्रहाणेच्छापरतन्त्रा । न तूपेक्षातत्परा । इत्थभूता नोऽस्माकम् । इदानीतनाभिप्रायसभावनया न । इति बहुवचनम् । सर्वे निखिला पूर्वपुरुषा इक्ष्वाकुप्रभृतय पुरातननृपाला परा निर्वृति परमसुखमुपेत्य देवभूय देवत्वम् । 'भुवो भावे' इति क्यप् । गता

१ 'समान्पुरोहितान्' इति पाठ २ 'अयश ससरणिसमाजनजागरूका' इति पाठ.
३ 'मार्जनपरा' इति पाठ

प्राप्ता । इत्येतद्वृत्त भवता विदितमेव । भवद्भिर्ज्ञातमेवेत्यर्थ । न तु मया ज्ञापनीयम् । तथापि वक्तव्यार्थसगत्यर्थ ज्ञापितमित्येवकारार्थ । 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमानार्थे क्त । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । विशेषणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । 'साभिप्रायविशेषण परिकर' इति लक्षणात् ॥

तस्मादस्माभिरपि तेषां मनीषामनुसरमाणैरेतावन्तं कालं परिपालिताः किल सकलाः प्रजाः।

तस्मादिति । तस्मात्कारणात्तेषामस्मत्पूर्वपुरुषाणा सबन्धिनी मनीषा बुद्धिम् । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमर । 'सरणिम्' इति पाठे पद्धतिम् । मार्गमित्यर्थ । अनुसरमाणैरनुवर्तमानै । 'अवश्य पितुराचार' इति न्यायेन शिवतातिबुद्धिवारणादिवैशिष्ट्येनैव प्रवर्तमानैरित्यर्थ । अत्रास्या मनीषाया अन्यत्रासभवात्तत्सदृशी मनीषामिति सादृश्याक्षेपादसभवद्वस्तुरूपो निदर्शनालकार । अस्माभिरप्येतावन्तं कालम् । बहुकालमित्यर्थ । 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । सकला प्रजा परिपालिता किल । नीतिशास्त्रानुसारेण सरक्षिता खलु । 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर. ॥

न तु वार्तामात्रमेव, किंतु भवन्तोऽप्यत्र प्रमाणमित्याह—

प्रमाणमत्र परिपालनक्रियामिमां मदीयामनुभवन्तो ननु भवन्त एवं

प्रमाणमिति । अत्रास्मिन्नर्थे इमा प्रवर्तमाना मदीया परिपालनक्रिया प्रजासरक्षणकृत्यमनुभवन्त प्रत्यक्षमनुसदधाना भवन्तो यूयमेव प्रमाण ननु । साक्षिण खल्वित्यर्थ । किं प्रमाणान्तरोपन्यासेनेत्येवकारार्थ । नन्वित्यामन्त्रणे वा ॥

अस्तु तर्हि । तत किं तत्राह—

भवतामभ्युपगमानां निगमानां प्रतीपगामिनीं पदवीं न प्रत्येति खलु लोकस्तदस्ति किंचिदभ्यर्थनीयम्।

भवतामिति । भवतामभ्युपगमानाम् । भवद्भिरङ्गीकृतानामित्यर्थ । 'अङ्गीकाराभ्युपगम–' इत्यमर । निगमाना नीतिशास्त्राणा प्रतीपगामिनी प्रतिकूलवर्तिनी पदवी मार्ग लोको जन । कश्चिदपीति शेष । न प्रत्येति नानुवर्तते खलु । युष्मदुपदिष्टनीतिमार्गमेवानुसरतीत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणात्किंचित्प्रयोजनमभ्यर्थनीयं याचनीयम् । द्रष्टव्यमिति यावत् । अस्ति ॥

किं तदभ्यर्थनीय मित्याह—

मम सुरनरगीतख्यातिभिर्हेतिभिर्वा
दिवि भुवि च समानप्रक्रमैर्विक्रमैर्वा।

---

१. 'एतेषा सरणिम्' इति पाठ. २ 'क्रियामनुभवन्तो' इति पाठ ३ 'एवम्' इति पाठ. ४. 'अभ्युपगताना निगमानां वा' इति पाठ.

नियतमपरिहार्या या जरा सा मदङ्गे
विकचकमलषण्डे[1] चन्द्रिकेवाविरासीत् ॥ २ ॥

ममेति । सुरनरगीतख्यातिभिर्देवमानुषाभिष्टुतप्रतिष्ठैर्हेतिभिरायुधैर्वा । 'हेतिर्ज्वालास्त्ररायुधम्' इति वैजयन्ती । 'हेति शस्त्रेऽपि नृस्त्रियो' इति केशवश्च । तथा दिवि भुवि च स्वर्गमर्त्यलोकयो समानप्रक्रमैस्तुल्यप्रकारै । लोकद्वयेऽप्यप्रतिहतप्रसारैरित्यर्थ । विक्रमै पराक्रमैर्वा या जरा पलितादिरूपा जीर्णावस्था । 'पलित जरसा शौक्ल्य केशादौ विस्रसा जरा' इत्यमर । नियत निश्चितमपरिहार्या परिहर्तुमशक्या । आयुर्वशक्त्या वा दुष्परिहरेत्यर्थ । सा जरा मदङ्गे मदीयशरीरे विकचकमलषण्डे प्रफुल्लाम्बुजकदम्बे चन्द्रिका कौमुदीवाविरासीत्प्रादुरभूत् । यथा चन्द्रिका कमलसकोचम्लानतादिहेतुस्तथा मदीयाङ्गसकोचादिहेतुर्जरा समुत्पन्नाभूदित्यर्थ । 'मृणाल बिसमब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम्' इत्यमर । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इति चामर । उपमालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

तत किमित्यत आह—

तस्मात्समस्तक्षत्रवर्गगर्वपाटनैवरिष्ठधारापरश्वधभरणभीषणवेषभार्गवभङ्गादपरिच्छिन्नतरशौर्यशालिनि सौजन्यभाजने जनानुरागनिलये निर्मत्सरे वत्सले[3] वत्सेऽस्मिन्विश्वंभराभार चिरकालधार्यमाणमार्यैरनुमतः[4] सन्नवतार्य विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।

तस्मादिति । तस्माज्जराविर्भावाद्धेतो समस्तक्षत्रवर्गस्य कार्तवीर्याद्यशेषक्षत्रियनिवहस्य गर्वपाटनेनाहकारविदलनेन वरिष्ठोरुतरा । महत्तरेति यावत् । 'प्रियस्थिर–' इत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेश । तादृशी धारा यस्य स तथोक्त परश्वध कुठारस्तस्य भरणेन धारणेन भीषणो भयकरो वेषो नेपथ्य यस्य स तथोक्तस्तस्य भार्गवस्य जामदग्न्यस्य भङ्गेन गर्वनिर्वापणेनापरिच्छिन्नतरमतिगम्भीर यच्छौर्य तेन शालत आभीक्ष्ण्येनेति तथोक्ते । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि । सौजन्यभाजने सुजनत्वैकनिकेतने जनानुरागनिलये सकलप्राणिलोकप्रेमास्पदे निर्मत्सरे परोत्कर्षासहन मत्सरस्तद्रहिते । अनसूय इत्यर्थ । वत्सले सर्वत स्निग्धे । वत्स स्नेह सोऽस्यास्तीति वत्सल । 'स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमर । 'वत्सासाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्यय । अस्मिन्वत्स एतादृशसकलसद्गुणसपन्ने श्रीरामे । चिरकालमारभ्य धार्यमाणमूह्यमानम् । विश्व बिभर्तीति विश्वभरा । 'सज्ञाया भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागम । विश्वभराभारमशेषभूपरिपालनव्यापारमार्यैस्तत्रभवद्भिरनुमतस्तपोवनाश्रयार्थमनुज्ञात सन् अवतार्य निवेश्य । निक्षिप्येत्यर्थ । विश्रान्तिसुखमखण्डविश्रमानन्दमनुभवितुमनुसधातुमभिलषामीच्छामीति । एवमादिदेशेति पूर्वेण सबन्ध ॥

---

१. 'खण्डे' इति पाठ   २ 'पट्टधारा' इति पाठ   ३ 'मत्समे व' इति पाठ
४ 'आर्यैरमात्यै' इति पाठ

तत किं जातमित्यत आह—

ततः प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितनादाकर्णनसमुदीर्णनिरतिशयाह्लादसंसर्गनिरर्गलनिर्गलत्केकालापिन. कलापिन इव जनाः प्रमदभवकलकलरवमुखरितहरिन्मुखा बभूवु. ॥

तत इति। तत आदेशानन्तर प्रावृषि भव प्रावृषेण्यो वार्षिक । 'प्रावृष एण्य' इति एण्यप्रत्ययः। तादृशो य पयोवाहव्यूहो जलधरपटलस्तस्य स्तनित गर्जितमेव नादो ध्वनि । 'स्तनित गर्जित मेघनिर्घोषे रसितादि च' इत्यमर । तस्याकर्णनेन श्रवणेन समुदीर्ण । समुत्पन्न इत्यर्थ । गौणार्थवादग्राम्यत्व प्रत्युतोत्कर्षावहमेव । यथाह दण्डी–'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षा विगाहते ॥' इति । तथाभूतो यो निरतिशयाह्लाद परमानन्दस्तस्य ससर्गेणावेशेन निरर्गलमप्रतिबन्धं यथा तथा निर्गलन्त्यो निर्गच्छन्त्यो या केका स्ववाण्यस्ता आलपन्ति ताच्छील्येन कूजन्तीति तथोक्ता । के मूर्ध्नि कायति ध्वनयतीति विग्रह । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । कलापिनो बर्हिणो मयूरा इवेत्युपमा। जना श्रोतार प्रमदभवो हर्षसमुत्पन्न । 'प्रमदसमदौ हर्षे' इत्यप्प्रत्ययान्तो निपात। य कलकलरव कोलाहलध्वनि । 'कोलाहल कलकल' इत्यमर । तेन मुखरितानि मुखरीकृतानि । वाचालीकृतानीत्यर्थ । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तानि हरितो दिङ्मुखानि दिगन्तराणि तान्येव मुखानि वदनानि येषा ते तथोक्ता बभूवुरिति श्लिष्टरूपकमुक्तोपमया सकीर्यते। श्रीरामाभिषेकवार्ताश्रवणजनितानन्दातिशयोल्लसितकोलाहलेनाशेषदिगन्तरालानि प्रतिध्वनि चक्रुरित्यर्थ ॥

आनन्दबाष्पविसरो वदने प्रजाना-
माविर्बभूव मकरन्द इवारविन्दे ।
रामस्य कान्तिमभिषेकदिने भवित्रीं
प्रक्षाल्य चक्षुरिव वीक्षितुमादरेण ॥ ४ ॥

आनन्देति। आनन्दबाष्पविसर आनन्दाश्रुपूर प्रजाना जनाना वदने मुखेऽरविन्दे पद्मे मकरन्द पुष्परस इवेत्युपमा। आविर्बभूव प्रादुरासीत् । 'मकरन्द पुष्परस' इत्यमर. । किं कर्तुमिव । अभिषेकदिने पट्टाभिषेकदिवसे भवित्रीं भाविनी रामस्य कान्ति शोभाविशेषम् । चक्षु । नेत्राणीत्यर्थ । प्रक्षाल्य सशोध्यादरेण प्रेम्णा वीक्षितु द्रष्टुमिवेति फलोत्प्रेक्षा। यथा लोके चक्षु प्रक्षालनपूर्वकं द्रष्टव्यं वस्तु पश्यन्ति तथात्रापि जना विशिष्टश्रीरामशरीरकान्ति द्रष्टुकामाश्चक्षु प्रक्षालयितुमिवानन्दाश्रूणि प्रवर्तयामासुरित्यर्थ । उत्प्रेक्षा। उक्तालंकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात्ससृष्टि । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

राजापि तेषां संपत्स्यमानमहोत्सवोत्सुकजनसंमर्दजनिष्यमाण-

१ 'निनदाकर्णन' इति पाठ २ 'निसर्ग' इति पाठ. ३. 'नयने' इति पाठ

रजोराजिपातपरिजिहीर्षयेव रोमाञ्चप्रपञ्चेन कञ्चुकिताङ्गानां प्रमाणातीतां प्रीतिं प्रपन्नानां हर्षप्रकर्षेण द्विगुणीकृतमानन्दमन्तर्नियम्य सुमन्त्रप्रमुखान्मन्त्रिमुख्यानेवमाचख्यौ ।

राजेति । राजा दशरथोऽपि सपत्स्यमान प्रत्यासन्नतया सभविष्यमाणो यो महोत्सवो हर्षोत्पादकश्रीरामपट्टाभिषेकरूपव्यापार । उक्त च भावप्रकाशे—'उत्सूते हर्षमित्येव उत्सव परिकीर्तित' इति । तेनोत्सुका कालक्षमत्वलक्षणौत्सुक्यसपन्ना । 'प्रसितोत्सुकाभ्या—' इत्यादिना तृतीयासमास । ये जनास्तेषा समर्दन सभ्रमेण जनिष्यमाण उत्पत्स्यमानो यो रजोराजिपातो धूलिनिकुरम्बपतन तस्य परिजिहीर्षया परिहरणेच्छयेवेति हेतूत्प्रेक्षा । 'उत्पन्नस्य प्रतीकारादनर्थस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्' इति न्यायेन प्रागेव रज सश्लेषपरिहरणोपायचिकीर्षयेवेत्युत्प्रेक्षार्थम् । परिपूर्वाद्धरते सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । रोमाञ्चप्रपञ्चेन रोमहर्षणव्याप्त्या । 'रोमाञ्चो रोमहर्षणम्' इत्यमर । कञ्चुकितानि कञ्चुकवत्कृतानि । निर्मितानीत्यर्थ । तान्यङ्गानि येषा तेषाम् । कञ्चुकशब्दात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तत प्रमाणातीता प्रीतिमपरिच्छिन्नानन्द प्रपन्नाना तेषा जनाना हर्षप्रकर्षेण इष्टलाभजन्यो मन प्रसादो हर्षस्तस्य प्रकर्षेणातिशयेन हेतुना । द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुण । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । द्विगुणीकृतो द्विरावृत्त । पूर्ववत्कर्मणि क्त । तमानन्दमिष्टानुष्ठानानुभवजन्यसुखम् । राज्याभिषेकस्य प्रजाहर्षमूलत्वात्तदुपबृहितानन्दातिरेकमित्यर्थ । अन्तर्नियम्यान्तरङ्गे निरुध्य । सुमन्त्रप्रमुखान्सुमन्त्रादीन्मन्त्रिमुख्यानमात्यप्रवरान्प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेणाचख्यौ । उवाचेत्यर्थ । अत्र प्रतिहर्षानन्दशब्दाना वृत्तिभेदाद्भेदोऽपनेय ॥

आख्यानप्रकारमेवाह—

> **अस्माननाश्रिततपोवनभूमिभागा-**
> **नुन्मुच्य मार्गपरिपालनजागरूकान् ।**
> **अम्लानमौग्ध्यमचिरादवलम्ब्य राम-**
> **मेवंविधः कथमुदेति जनानुरागः ॥ ५ ॥**

अस्मानिति । अनाश्रितोऽनधिष्ठितस्तपोवनभूमिभाग पुण्यारण्यभूप्रदेशो यैस्तास्तथोक्तान् । अस्वीकृतवानप्रस्थाश्रमानित्यर्थ । किंच मार्गेण नीतिशास्त्रपद्धत्या परिपालने प्रजासरक्षणे जागरूकान्सावधानान् । विशेषणद्वयेनाप्यपरित्याज्यत्व सूच्यते । एवविधानप्यस्मान्न । बहुवचनमत्रात्मसभावनया अमात्याभिप्रायेण वा द्रष्टव्यम् । उन्मुच्य त्यक्त्वा । अम्लानमक्षीण मौग्ध्य मुग्धभावो यस्य तम् । अनतिप्रौढमित्यर्थ । त्रिजगत्पते सकलकार्यधुरंधरस्य श्रीरामस्य तत्त्वतोऽत्यन्तप्रौढिमसपन्नभावेऽप्यादरातिशयादित्थ निर्दिष्टमित्यनुसधेयम् । राममचिरात्क्षिप्रमेवावलम्ब्याश्रित्य । एवविध इत्थभूतप्रकार । अनिर्वाच्य इति यावत् । जनानुराग प्रजाभिलाषविशेष

---

१ 'त्रात' इति पाठ•

कथं कुतो वोदेत्युत्पद्यते । एतदाश्चर्यमित्यर्थः । मनःप्रवृत्ते परतन्त्रा एव प्रजा न स्वस्तवपरतन्त्रा इति भावः । एतच्च 'अन्यत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराभवम्' इति न्यायेन राज्ञोऽभिमतमेवेति रहस्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तेऽपि नियमितनिजमनोरथाय दशरथाय सविनयमेवं व्यजिज्ञपन् ।

त इति । ते सुमन्त्रप्रमुखा मन्त्रिणोऽपि नियमितो निर्धारितो निजः स्वकीयो मनोरथः श्रीरामाभिषेककरणरूपो यस्य तस्मै । यद्वा नियमितः प्रजानुरागस्य श्रीरामे प्रवृत्तत्वात्सकोचितो निजमनोरथो राज्याभिलाषो यस्य । दशरथाय सविनयं सप्रश्रयं यथा तथा एवं वक्ष्यमाणरीत्या व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासुः ॥

विज्ञापनमेवाह—

> **देवे स्थितेऽपि तनयं तव रामभद्रं**
> **लोकः स्वयं भजतु नाम किमत्र चित्रम् ।**
> **चन्द्रं विना तदुपलम्भनहेतुभूतं**
> **क्षीरोदमाश्रयति किं तृषितश्चकोरः ॥ ६ ॥**

देव इति । देवे राज्ञि त्वयि । 'देवः सुरे घने राज्ञि' इति विश्वः । स्थिते प्रजापरिपालनदक्षतया वर्तमाने सत्यपि लोको जनस्तव तनयं रामभद्रं स्वयं चोदनां विनैव भजतु सेवताम् । समाश्रयत्वित्यर्थः । नामेति संभावनायाम् । अत्रास्मिन्नर्थे किं चित्रमाश्चर्यम् । न किंचिदपीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—चन्द्रमिति । तृषितः पिपासितश्चकोरश्चन्द्रिकापायी पक्षिविशेषः । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी' इत्युक्तत्वात् । चन्द्रं विना । चन्द्रं विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना विकल्पाद्द्वितीया । तदुपलम्भनस्य चन्द्रोत्पत्तेर्हेतुभूतं कारणभूतं क्षीराण्युदकानि यस्य तं क्षीरोदं क्षीरसमुद्रम् । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेशः । आश्रयति सेवते किम् । नाश्रयत्येवेत्यर्थः । अतएव तन्न चित्रमिति वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः । 'बिम्बानुबिम्बन्यायेन निर्देशो धर्मधर्मिणोः । दृष्टान्तालंकृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसंश्रया ॥' इति विद्याचक्रवर्तिलक्षणात् । वृत्तं पूर्ववत् ॥

तदनन्तरं त्वरे[1] तत्परस्तत्त्वविदां वरिष्ठस्य[2] वसिष्ठस्य शासनादभिषेकोपकरणाहरणाय सामात्यः पौरवर्गः ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं राजमन्त्रिसंभाषणानन्तरकाले तत्त्वविदामागमरहस्यवेत्तॄणां वरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य महर्षेः शासनादाज्ञावचनादभिषेकोपकरणानां पुण्यतीर्थपरिपूरितकनककलशभद्रासनच्छत्रचामरादिराज्याभिषेकसाधनानामाहरणाय । तान्याहर्तुमित्यर्थः । तत्परः आसक्तः सन् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । सामात्यो मन्त्रिसहितः पौरवर्गो नागरिकसमूहस्तत्वरे त्वरां चकार ॥

---

१ 'तत्वरे तत्त्वविदां' इति पाठः २ 'वरस्य' इति पाठः

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

आहूय रामं विनयाभिराममाविःप्रमोदः प्रभुरेवमूचे ।
तवोत्तमाङ्गे मुकुटं विधातुमह्नाय तिष्ये दिवसे यतिष्ये ॥ ७ ॥

आहूयेति । प्रभुर्दशरथो विनयेन प्रश्रयेणाभिराम रमणीय राममाहूयावि प्रमोद समुत्पन्नानन्द सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेणोच उक्तवान् । तदेवाह—अह्नाय द्रुत । तिष्ये । पुष्यनक्षत्र इत्यर्थ । 'पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ' इत्यमर । 'पुष्य सर्वार्थसाधक ' इति शास्त्रात्सकलकार्यसिद्धिसाधकत्वेन प्रशस्तत्वादिति भाव । दिवसे । श्व एवेत्यर्थ । तथा रामायणे दशरथवचनम्—'श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुत ' इति । तवोत्तमाङ्गे शिरसि । 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमर । मुकुट महाराज्यलक्षण कनककोटीर विधातु निक्षेप्तु यतिष्ये यत्न करिष्ये । स्वाभाविकशास्त्राभ्या जनितभेदेन द्विविधस्यापि विनयस्य त्वयि विद्यमानत्वाद्राजानं त्वा करिष्यामीत्यर्थ । अत्र कामन्दक —'विनयग्रग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपति सुतान् । अविनीतकुमार हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमौरस पुत्र यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इत्यूच इति सबन्ध । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ दशरथमनोरथं कौसल्यायै निवेद्य स्वभवनमुपागतस्य रामस्य भगवान्वसिष्ठः संजातकौतुकः कौतुकमङ्गलं निर्वर्तयामास ।

अथेति । अथानन्तर दशरथस्य मनोरथ मूर्धाभिषेककरणसकल्प कौसल्यायै निजजनन्यै निवेद्य विज्ञाप्य स्वभवन निजमन्दिरमुपागतस्य प्रविष्टस्य श्रीरामस्य भगवान्पूज्यो वसिष्ठ सजातकौतुक । इदानी खल्वह कृतार्थ इत्यर्थ । यत श्रीरामाभिषेकप्रक्रियानुवर्तनतात्पर्येण सभवामीति समुत्पन्नहर्ष सन् कौतुक हस्तसूत्रबन्धनरूप मङ्गल मङ्गलाचार निर्वर्तयामास । चकारेत्यर्थ । क्षोणीपाणिग्रहोत्सवेऽवश्यकर्तव्यत्वेन शास्त्रबोधितत्वादिति भाव । 'कौतुक मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इत्युभयत्रापि शाश्वत ॥

आपूरयन्मङ्गलतूर्यघोषैराशावशावल्लभकर्णतालान् ।
उज्जृम्भितः कोऽपि गिरामभूमिरुन्मस्तकः पौरजनप्रमोदः[१] ॥ ८ ॥

आपूरयन्निति । मङ्गलतूर्यघोषैर्मङ्गलार्थवाद्यध्वनिभिराशासु दिक्षु ये वशाना करिणीना वल्लभास्तेषा दिग्गजाना कर्णतालान्कर्णसघट्टनजनितध्वनीन् । 'वशा स्त्री करिणी वन्ध्या' इत्यमर । आपूरयन्विस्तारयन् । कोऽप्यभूतपूर्व । अतएव गिरामभूमिर्वाचामगोचर । इयत्तयेदन्तया वक्तुमशक्य इत्यर्थ । उन्मस्तक उन्नतशिरा । महानित्यर्थ । अथवा उल्लङ्घितशिरस्क । अतिप्रभूत इत्यर्थ । पौरजनाना प्रमोद आनन्द उज्जृम्भित । उत्कटोऽभूदित्यर्थ । अत्र तूर्यघोषाणा दिग्गजकर्णतालपूरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

तत्र ।

तत्रेति । तत्र । तस्मिन्प्रमोदोज्जृम्भणसमय इत्यर्थ ।

---

१ 'पौरजनातिमोद ' इति पाठ ।

यामेवाहुर्निशिचरकुलोन्मूलने मूलहेतुं
यस्याश्चित्तं प्रकृतिकुटिलं गात्रमित्रं बभूव ।
अम्भोजिन्याः शिशिरसरसः कासरीवाच्छमम्भः
कैकेय्याः सा हृदयमदयं मन्थरा निर्ममन्थ ॥ ९ ॥

यामेवेति । या मन्थराम् । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थक । निशिचराणा रावणादिराक्षसाना कुलोन्मूलने वशनाशने गणविध्वसने वा । 'सजातीयगणे गेहे गोत्रेऽपि कथित कुलम्' इति विश्व । मूलहेतुमाद्यकारणमाहुर्ब्रुवते । जना इति शेष । 'ब्रुव पञ्चाना–' इत्यादिना णलादेशो ब्रुव आहादेशश्च । तद्दुर्बोधाद्विपरीतबुद्ध्या कैकेय्या वन प्रव्राजिते तत सीतापहरणे सति श्रीरामेण रावणादिसहारस्य प्रकृतत्वादिति भाव । तथा प्रकृत्या कुटिल स्वभावेन वक्रम् । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्' इति तृतीयासमास । यस्या मन्थरायाश्चित्त गात्रमित्र तस्या एव शरीरसदृश बभूव । यथा तद्गात्रं स्वभाववक्र तथा चित्तमप्यासीदित्यर्थ । 'आकारसदृशी प्रज्ञा' इति वचनात्प्रायेण प्रज्ञाया आकारसदृशत्वनियमादिति भाव । सा मन्थरा मन्थराभिधाना कैकेयीगृहवासिनी । कासरी वनमहिषीव । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा' इत्यमर । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । शिशिर च तत्सरस मधुर चेति विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समास । अच्छ निर्मलम् । एतद्विशेषणद्वय हृदयेऽपि योज्यम् । अम्भोजिन्या सरस्या अम्भ इव कैकेय्या हृदयमदय दयारहित यथा तथा निर्ममन्थालोडयामास । यथा तन्मन श्रीरामाभिषेकविघातप्रवण स्यात्तथा निजचित्तगात्रमित्रैरेव वाक्यै प्रलोभयामासेत्यर्थ । मनोवाक्कायकर्मसु कुटिलायास्तस्या कि कपट नाटयितुमशक्यमिति भाव । पूर्णोपमालकार । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

अलघुचलितझञ्झावातनिष्पेषदोषा-
दशनिरिव कठोरः शीतलाम्भोदपङ्क्तौ ।
अपहृतजनसौख्यान्मन्थराभेदवाक्या-
दपि भरतजनन्यां हन्त दौर्जन्यमासीत् ॥ १० ॥

अलघ्विति । अलघ्वमन्द चलित प्रवृत्तो यो झञ्झावातो ध्वनिविशेष । सूक्ष्माम्बुवर्षमिश्रितो महामारुतस्तेन यो निष्पेष सघर्षण स एव दोषस्तस्माद्धेतो । 'झञ्झा ध्वनिविशेषे स्यादपि सूक्ष्माम्बुवर्षणे' इति नानार्थरत्नमाला । शीतलाम्भोदपङ्क्तौ शिशिरजलदपटले कठोरस्तीक्ष्णोऽशनिर्दम्भोलिरिव । अपहृत विध्वसितं जनाना सौख्य श्रीरामाभिषेकमहोत्सवजनितानन्दो येन तस्मान्मन्थराया भेदवाक्यात् । 'राजेदानी श्रीराममभिषेक्तुमुद्युक्त, ततस्त्वं श्रीरामस्य प्रव्राजन भरतस्याभिषेकं च पूर्वदत्तवरद्वयेनाभ्यर्थय, अन्यथा महाननर्थ स्यात्' इत्युपजापवचनादित्यर्थ । 'भेदोपजापौ' इत्यमर । भरतजनन्या भरतस्य मातरि कैकेय्यामपि दौर्जन्य श्रीरामाभि-

---

१ 'सरित' इति पाठ

षेकविघातकत्वरूपमसाधुत्वमासीत्। प्रादुरभूदित्यर्थ । भरतजनन्यामित्यनेन भरते सौजन्य सुप्रसिद्धमेव, तथा च तज्जनन्यामपि तथात्वमुपपद्यते। कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम्। अत सौजन्ययुक्तायामप्यस्या दार्जन्यमासीदिति विरोधसूचकोऽयमपिशब्द । एतेन मन्थराया वचनस्य तादृक्किल्बिषोत्पादकपाटव सूच्यते। हन्तेति विषादे। 'हन्त हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविषादयो ' इत्यमर । अलकारस्तु पूर्ववत्। मालिनीवृत्तम्। तथा श्रीरामायणे केकेयी प्रति मन्थरावाक्यम्—'तव देवासुरैर्युद्धे सह राजर्षिभि पति । अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत्॥' इत्यारभ्य 'तौ वरौ याच भर्तार भरतस्याभिषेचनम्। प्रव्राजन च रामस्य त्व वर्षाणि चतुर्दश॥' इत्यन्तम्॥

तत कैकेयी किमकरोदित्याशङ्कायामाह—

सैषा मन्थराभिधानपिशाचिकावेशपरवशनिजाशया[1] पूर्व दण्डके वैजयन्तपुरवास्तव्यशम्बरासुरसंगरसंगतवेदनापनोदनार्थमात्मने[2] वितीर्ण वराय दशरथाय वरद्वयं न्यवेदयत्।

सेति। मन्थरेत्यभिधान नाम यस्या सा तयोक्ता या पिशाचिका महाभूतग्रह स्वार्थे क । 'केऽण ' इति ह्रस्व । तस्या आवेशेनाभिनिवेशेन। आक्रमणेनेति यावत्। परवश परतन्त्र । विवेकशून्य इति यावत्। निजाशय स्वकीयान्त करण यस्या सा तथोक्ता। सैषा कैकयी पूर्व पूर्वकाले दण्डके वने वैजयन्तमिति यत्पुर तद्वास्तव्यस्तत्र वसन्। 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च। य शम्बरासुर शम्बराख्यो महादैत्यस्तस्य सगरे युद्धे सगता प्राप्ता या वेदनासुरशस्त्रक्षतिजनितखेद । 'खेदेऽपि वेदना' इत्यमर । तदपनोदन तन्निवारणमर्थ प्रयोजन यस्य तत्। तत्सभावितमित्यर्थ । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमर । आत्मने स्वस्मै वितीर्णम्। तादृग्रणसकटापसार्य तत्रत्यबाधाया निवाततत्वात्पारितोषिकतया दत्तमित्यर्थ । वरयोर्द्वयम्। द्वौ वरावित्यर्थ । 'देवाद्वृते वर श्रेष्ठे' इत्यमर । वराय भर्त्रे दशरथाय। 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सप्रदान [illegible]चतुर्थी। न्यवेदयज्ज्ञापयामास। तथा रामायणे–'स्मर राजन्पुरावृत्त [illegible] [illegible]न्दवासुरे रणे । तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा॥ तत्र चापि [illegible] दव यत्त्व समभिरक्षित । जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददा व[illegible]॥ तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम्। तवैव पृथिवी[illegible] [illegible] सकाशे सत्यसगर॥' इति॥

विज्ञापितस्य वरद्वयस्य विनियोगप्रकारमेवाह—

तयोरेकस्य संरम्भो भरतस्याभिषेचनम्।
अन्यस्य वन्यवृत्त्यैव वने रामस्य वर्तनम्॥ ११॥

तयोरिति। तयोर्वरयोर्मध्य एकस्य सरम्भ । सवृत्तिरिति यावत्। भरतस्याभिषेचन राज्याभिषेक । अन्यस्य वरस्य सरम्भो वन्यवृत्त्या मुनिवृत्त्या। जटावल्कल-

---

१ 'आवेशनिजाशया' इति पाठ २ 'अपनोदनवेतनार्थम्' इति पाठ

धारणकन्दमूलफलाशनरूपव्यापारेणेत्यर्थः । उपजापबुद्धिजनकवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदार्थमेवकारः । रामस्य वने दण्डकावने वर्तनं वृत्तिः । अवस्थानमिति यावत् । पूर्वं सामान्येन दत्तौ वराविदानीं भरताभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्यावित्युक्तवतीत्यर्थः । तथाच रामायणम्—'नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः । भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥' इति ॥

तदानीं किं जातमित्याह—

तस्मिन्क्षणे वरयुगं चिरतप्तताम्र-
नाराचवेधपरुषं श्रवसी विदार्य ।
सत्यप्रहाणचकितस्य नृपस्य काम-
मूरीचकार हृदये पुटपाकरीतिम् ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तत्काले । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । चिरं चिरकालं तप्तोऽग्निसंतप्तः अतएव ताम्रो रक्तवर्णो यो नाराचः शलाकाकारस्तीक्ष्णशस्त्रविशेषस्तस्य वेधः सम्प्रहारस्तद्वत्परुषं कठोरम् । दुःसहमिति यावत् । वरयुगं कर्तृ । सत्यस्य सूनृतभाषितत्वस्य प्रहाणं प्रच्युतिः । 'कृत्यच' इति णत्वम् । तस्माच्चकितस्य भयसंभ्रान्तस्य नृपस्य राज्ञो दशरथस्य श्रवसी विदार्य श्रोत्रे विभिद्य । बाह्येन्द्रियद्वारा अन्तरिन्द्रियस्यार्थग्राहकत्वादिति भावः ।'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । हृदये तस्यैव मानसे पुटपाकरीतिं मूषिकासंपुटमध्ये सुवर्णादिकं निगूढं निक्षिप्याग्निना संतापनं पुटपाकस्तस्य रीतिम् । तत्सदृशीं परिपाटीमित्यर्थः । अतएव निदर्शना । काममत्यन्तमूरीचकाराङ्गीचकार । 'प्रतिश्रुतस्याश्रवणेऽग्रहणे वा सत्यविप्लवो भवेत्' इति श्रुत्वा गृहीतत्वाच्च तप्तनाराचदुःसहं वरयुगद्वारभूतश्रवणविदाहपूर्वकं राज्ञोऽन्तरङ्गं प्रविश्य तं निरुच्छ्वासं तापयामासेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतिसंज्ञायाम् 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तनयविरहवार्तामात्रसंतप्यमाना-
दथ दशरथचित्ताच्चेतना निर्जगाम ।
दवहुतवहरोचिर्ज्वालया लेह्यमाना-
ज्झटिति गहनगुल्मादुज्जिहाना मृगीव ॥ १३ ॥

तनयेति । अथानन्तरं तनयविरहवार्तामात्रेण [illegible] रामविरहवृत्तान्ताकर्णनेनैव संतप्यमानाद्दह्यमानात् । विरहे एव सति किं भविष्यति वा न ज्ञा[illegible] इति मात्रशब्दार्थः । दशरथस्य चित्ताद्धृदयात् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । चेतना संज्ञा जीवनशक्तिर्दवहुतवहस्य वनवह्ने रोचिर्ज्वालया दीप्तिशिखया रोचिषा ज्वालया वा । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीरितः' इति शाश्वतः । लेह्यमानात् आस्वाद्यमानादिति यावत् । गहनगुल्मात्काननकुञ्जादुज्जिहाना निर्गमनशीला । 'ओहाङ् गतौ' इति धातोः शानच् । मृगी कुरङ्गीव । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्'

---

१ 'क्षणतप्त' इति पाठः २ 'तदनु' इति पाठः ३ 'लिह्यमानात्' इति पाठः

इति ङीष् । झटित्यञ्जसा । 'द्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय' इत्यमर । निर्जगाम निरगात् । श्रीरामविरहवार्तां श्रुत्वातिमात्रपुत्रवत्सलो राजा सपदि मूर्च्छामगच्छदित्यर्थ । पूर्णोपमालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ दशरथः कथमपि लब्धसंज्ञः कैकेयीमभाषत ।

अथेति । अथ चेतनानिर्गमनानन्तर दशरथ कथमपि कृच्छ्रेण लब्धसज्ञ प्राप्तचेतन सन् कैकेयी प्रतीदं वचनमभाषतावोचत ॥

तत्प्रकारमेवाह—

रामः काममुपाश्रयिष्यति वनं त्यक्त्वा धृतं कौतुकं
लोकस्त्यक्ष्यति कौतुकं चिरधृतं तस्याभिषेके कथम् ।
धर्मापायभयेन वत्सविरहं वक्ष्यामि वक्ष्यामि किं
यावत्कल्पमकीर्तिरार्तिजननी जायेत जाये तव ॥ १४ ॥

राम इति । रामो धृत राज्यभिषेकाङ्गत्वेनामुक्त कौतुक हस्तसूत्र त्यक्त्वा लीलयैव विसृज्य काममत्यन्तम् । अप्रतिबन्धमित्यर्थ । वनमुपाश्रयिष्यति प्रवेक्ष्यति । धर्माचारतत्परत्वादनायासेनैव प्रव्रजिष्यतीत्यर्थ । तथा लोको जनस्तस्य श्रीरामस्याभिषेके विषये चिरधृत चिरकालमारभ्य सभृत कौतुक हर्ष कथ कथचित्त्यक्ष्यति। दुस्त्यजमप्यतिकृच्छ्रेण विस्रक्ष्यतीत्यर्थ । तथा धर्मस्याङ्गीकृतपरिपालनरूपसुकृतस्यापायाद्विनाशाद्भयं तेन वत्सविरह रामवियोग वक्ष्यामि धारयिष्यामि । अहमिति शेष । 'वह प्रापणे' इत्यस्माद्धातोर्लृट् । कि प्रतिवचन वक्ष्याम्यालपिष्यामि । वक्तुमवकाशाभावादिति भाव । अत्र 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्माद्धातोर्लृट् । अथवा वक्ष्यामि वक्ष्यामीति वहनार्थे द्विरुक्तोऽय शब्द । पुन पुनर्धारयिष्यामीत्यर्थ । 'चापले द्वे भवत ' इति द्विरुक्ति । 'सभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिका । अतिदु खसहपुत्रविरहवेदनाजनितोद्वेगात्सभ्रम । कितु हे जाये हे भार्ये, तव यावत्कल्पम् । कल्पान्तपर्यन्तमित्यर्थ । 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभाव । आर्तिजननी पीडाकरी । मर्मभेदिनीति यावत् । 'आर्ति पीडाधनुष्कोट्यो ' इत्यमर । अकीर्ति श्रीरामाभिषेकविघ्नाचरणजन्याऽपख्यातिर्जायेत प्रादुर्भवेत् । जनेर्लिङि तङ् । यथातथा वास्माक निर्वाहो भविष्यति, जायात्वेन सभावितायास्तवैव महाननर्थ । 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति गीताया भगवतोक्तत्वादिति भाव । वृत्त्यनुप्रास । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

वत्सं कठोरहृदये नयनाभिरामं
रामं विना न खलु तिष्ठति जीवितं मे ।
धातुर्बलादुपयमस्त्वयि जातपूर्वः
कैकेयि मामुपयमं नयतीति मन्ये ॥ १५ ॥

वत्समिति । हे कठोरहृदये कठिनचित्ते, यत स्वप्नेऽपि दु सहं श्रीरामविरह

---

१ 'द्रक्ष्यामि' इति पाठ

साक्षात्त्व बोधयसि, अतस्त्वद्धृदयस्य कठोरत्वं किं वक्तव्यमित्येतत्सबोधनम् । नयनाभिरामं नेत्रानन्दकर वत्स बाल तनयम् । विरहासहिष्णुत्वद्योतनार्थमेतद्विशेषणद्वयम् । 'वत्सो ना क्षुटजे (?) वर्षे तर्णके तनयादिके' इति वैजयन्ती । रामं विना । रामं विहायेत्यर्थ । 'पृथग्विना–' इत्यादिना पञ्चम्यभावपक्षे द्वितीया । मे मम जीवित जीवन न तिष्ठति खलु । सुनिश्चित मरिष्यामीत्यर्थ । अत हे कैकेयि, अत्र यद्यपि भार्यानामग्रहण शास्त्रनिषिद्ध तथापि भार्येयं चण्डीति व्यवहर्तुं युज्यत इत्येवमामन्त्रितमित्यवधेयम् । धातुर्बलाद्विधिबलात्त्वयि विषये पूर्वं जातो जातपूर्व. । 'सुप्सुपा' इति समास । उपयमो विवाह यमसामीप्य च ध्वन्यते । 'विवाहोपयमौ समौ' इत्यमर । मा यमस्यान्तकस्य समीपं उपयमम् । 'अव्यय विभक्ति–' इत्यादिनाव्ययीभाव । नयति प्रापयतीत्येवं मन्ये बुध्यामि । उपयमस्योपयमप्रापकत्व युक्तम् । अतो ममाप्येव मरणमुपयुज्यत इत्यर्थ । लोके लक्षणवतीना कन्यकाना परिणयो भर्तृजीवनाय भवति, ईदृगवलक्षणदुर्भगायास्तव परिणयस्तु मम मरणाय भवतीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनु निजमनोरथैकपरिपूरणे[1] कृतादरा कैकेयी सोपहासमवादीत्[2]।

तदन्विति । तदनु दशरथभाषणानन्तर निजमनोरथैकस्य भरताभिषेचनरामप्रव्राजनरूपस्वाभिलाषस्यैव परिपूरणे निष्पादने । अत्र मनोरथैकशब्दयो शिवभागवतवत्समास । अथवा एकपरिपूरणे मुख्यपरिपूरणे । 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यमर । कृतादरा विहितास्था कैकेयी सोपहास सोल्लुण्ठनमवादीदुवाच । 'सोल्लुण्ठन तु सोत्प्रास सोण्हास समाश्रय' इति हलायुध ॥

उक्तप्रकारमेव विवृणोति—

सत्यविप्लवमपत्यसंगतः संगतं भृशमपश्यतस्तव ।
आश्रुतस्य विफलत्वमस्ति चेदा· श्रुतस्य रचितोऽयमञ्जलिः ॥१६॥

सत्येति । अपत्यसगत पुत्रमोहाद्धेतो । पञ्चम्यास्तसि । सगत प्राप्तं सत्यविप्लव सत्यवाक्यप्रच्युति भृशमत्यन्तमपश्यतोऽनालोचयत । ईषदप्यननुसदधत इत्यर्थ । तवाश्रुतस्य वरद्वय दास्यामीति प्रतिज्ञावचनस्य । अङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । विफलत्वं नैष्फल्यमस्ति चेत् । तत्प्रतिश्रुत विफल भवति यदीत्यर्थ· । आ इत्युपहासे विसर्गान्तो निपात । श्रुतस्य 'सत्य वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमद', 'अङ्गीकृत सुकृतिन परिपालयन्ति' इत्यादि धर्मशास्त्रस्य । 'श्रुत शास्त्रावधृतयो' इत्यमर । अयमञ्जलि प्रणाम । 'तौ युतावञ्जलि पुमान्' इत्यमर । रचितो विहित । 'शासनाच्छास्त्रम्' इति व्युत्पत्त्या दुरध्वप्रवृत्तिप्रतिषेधकत्वेन प्रसिद्ध शास्त्रम् । ईदृक्शास्त्रज्ञस्यापि भवतो यद्येव प्रवृत्ति स्यात्तर्ह्यकिंचित्करत्वात्त नमस्करोमीत्यर्थ । 'तस्माच्छास्त्र प्रमाण ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' इत्यादिभ गवद्वचनाच्छास्त्रमनुसरता

---

१ 'पूरणकृतादरा' इति पाठ २ 'सोपहासम्' इति पाठ

त्वया प्रतिश्रुतनिर्वाहोऽवश्यं कर्तव्य । नान्यथा श्रेय इति तात्पर्यम्। भक्तिश्रद्धावर-बन्धुरान्त करणतया विधीयमानो नमस्कार प्रसिद्धस्तथोपहासादावपि नमस्कार सभवति। तथा प्रयुक्तं पूर्वै —'बिन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रसरणि कर्ता शिरोबिन्दुक कर्मेति क्रमशिक्षितान्वयकला ये केऽपि तेभ्योऽञ्जलि । ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणत्रुट्यत्कलङ्कैर्गिरामुल्लासे कवयन्ति बिह्लणकविस्तेष्वेव सन्नह्यति ॥' इति । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

प्रतिश्रुतमवश्यं कर्तव्यमिति पुरातनराजवृत्तान्त दृष्टान्तयति—

किं नागतस्ते श्रवसोः सकाशमरिंदमः सत्यगिरां पुरोगः।
श्येनामिषीभूतकपोतपोतजीवातवे शस्त्रनिकृत्तगात्रः॥ १७॥

किमित्यादिना। सत्यगिरा पुरोग सत्यसवाग्रगण्य । अतएवानामिषमामिष सपद्यमानमामिषीभूतम्। अभूततद्भावे च्वि । 'कुगतिप्रादय' इति समास । श्येनस्य श्येनभूमिकाधारिण इन्द्रस्यामिषीभूतो मासखण्डीभूत । 'पिशित तरस मास पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमर । यद्वा भोग्यवस्तुभूत । 'आमिष भोग्यवस्तुनि' इति केशव । य कपोतपोत कपोतडिम्भवेशधारी यम । 'पोत पाकोऽर्भको डिम्भ' इत्यमर । तस्य जीवातवे जीवनौषधार्थम्। तमुपजीवयितुमित्यर्थ । 'जीवातुर्जीवनौषधम्' इत्यमर । 'तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या' । शस्त्रनिकृत्तगात्र खड्गविदलितशरीर । अरीन्दमयतीत्यरिंदम शिबिचक्रवर्त्यपरनामा त्वद्वश्यो महाराज । 'संज्ञाया भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच् । 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागम । ते तव श्रवसो सकाश श्रोत्रपथ नागत किम्। त्वया न श्रुत किमित्यर्थ । श्रुतश्चेत्कथमेव वक्ष्यसीति भाव ।—पुरा किलेन्द्रयमौ शिबिसत्यसधताया विवदमानौ तत्परीक्षार्थ श्येनकपोतौ भूत्वा तत्र सकेतपूर्वक श्येनेनोपद्रुतत्वमात्मनो नाटयन्कपोतो यागदीक्षित शिबिं शरण जगाम। सोऽपि श्येनेन 'मदामिषीभूतोऽय देय' इति पृष्ट शरणागतपरित्यागे दोषस्मरणात्तत्परिमाणस्वशरीरमासपिण्डदानेनैव मोचयितुकाम कपोत तुलायामारोप्य स्वमासशकलदाने कैतवेन भारायमाणकपोतविप्रलब्ध प्रतिज्ञाभङ्गभयादशेषशरीरं निकृत्तवान्–इति पौराणिकी कथात्रानुसधेया । पठन्ति चात्रेमं श्लोकम्–'कर्णस्त्वच शिबिर्मांस प्राणाञ्जीमूतवाहन । ददौ दधीचिरस्थीनि किमदेय महात्मनाम् ॥' वृत्तमुपजाति ॥

ननु 'बहूनामनुग्रहो न्याय्य.' इति लोकप्रसिद्धिरेकेन दृष्टान्तेन किं चरितार्थतेत्याह—

किंच।

किंचेति। नैक एवाय दृष्टान्त, किंतु राजान्तरमपि विद्यत इत्यर्थ ।

तमेवाह—

अभ्यर्च्य कस्मैचिदुपाश्रिताय वितीर्य विप्राय विलोचने स्वे।
आपूरयत्कश्चिदलर्कसंज्ञः प्राज्ञः प्रतिज्ञां प्रथितप्रभावः॥ १८॥

अभ्यर्च्येति। प्रज्ञ एव प्राज्ञ । 'धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ.' इत्यमर । प्रज्ञादि-

त्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्यय । अथवा प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञ । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण' इति णप्रत्यय । प्रथितप्रभाव प्रख्याततेजा । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम्' इत्यमर । अलर्कसञ्ज्ञोऽलर्कनामा कश्चिद्राजा । 'सञ्ज्ञा नामनि गायत्र्या चेतनाया रवे स्त्रियाम्' इति विश्व । उपाश्रिताय । नेत्रयाचनार्थमतिथिभावेन समीपमाश्रितायेत्यर्थ । कस्मैचिदज्ञातकुलगोत्राय न तु परिचिताय विशेष प्रापयतीति विप्राय ब्राह्मणाय वेदवेदाङ्गपारगाय । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभ्यर्च्य पूजयित्वा । न त्ववज्ञायेत्यर्थ । अन्यथा 'असत्कृतमवज्ञात तत्तामसमुदाहृतम्' इति गीताया भगवदुक्तरीत्या प्रख्यापनीयता स्यादिति भाव । स्वे स्वकीये 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये' इत्यमर । विलोचने नेत्रे । द्वितीयाद्विवचनमेतत् । न तु यत्किंचिद्दृगित्यर्थ । वितीर्य दत्त्वा प्रतिज्ञा सत्यसव्रतामापूरयत्परिपूरयामास । समर्थितवानित्यर्थ । सत्यसव्रतानिर्वाहेण कीर्तिसपादनतत्परा राजानो नात्मक्लेश गणयन्तीति भाव । तव तु नैवविधक्लेश, तस्मादाश्रुत परिपालनीयमिति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् । वृत्त पूर्ववत् । 'शैब्य श्येनकपोताय स्वमास पक्षिणे ददौ । अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥' तथा च— 'सश्रुत्य शैब्य श्येनाय स्वा तनु जगतीपति । प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे । याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥' इत्येतच्छ्लोकद्वयास्यापि मूलम् ॥

यद्येवमाश्रुतो न परिपाल्येत तर्हि सत्यसधसमानस्कन्धगर्हणरूपानर्थ समापतेदित्याह—

असुरसमरवेलाजातबाधावसाने
वरयुगमदिशस्त्वं प्रीतिपूर्वं यया मे ।
अशिथिलगुणबन्धाः सत्यसंधा नरेन्द्रा
जललिपिरिति कामं संगिरन्तां गिरं ताम् ॥ १९ ॥

असुरेति । असुरसमरवेलाया शम्बरासुरयुद्धसमये जाता समुत्पन्ना या बाधासुरशस्त्रक्षतजनितवेदना तस्या अवसानेऽन्ते । सग्रामादन्यत्रापसरणेन तद्बाधाया निवर्तितत्वादिति भाव । त्व यया गिरा वाचा मे मह्य वरयोर्युग युगलम् 'युग्मं तु युगल युगम्' इत्यमर । प्रीतिपूर्व बाधानिवर्तनजनितपरितोषपूर्वक यथाऽदिशो दत्तवानसि । पारितोषिकतया वरद्वय दास्यामीति या गिरमुक्तवानसीति भाव । ता गिरमशिथिलोऽविच्छिन्नो गुणबन्धो दानदाक्षिण्यादिगुणानुवृत्तिर्येषा ते । सद्गुणसपादनदृढीकरणतत्परा इत्यर्थ । 'सधा विधौ प्रतिज्ञायाम्' इत्यमर । नरेन्द्रा राजान । 'नरेन्द्र पार्थिवे राज्ञि विषवैद्येऽपि च स्मृत' इति वैजयन्ती । ता गिर जललिपिरिति जलाक्षरविन्यासरूपेति । 'लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ' इत्यमर । काममत्यन्त सगिरन्तामालपन्ताम् । सभावनाया लोट् । दशरथवचन जललिपिवदप्रतिष्ठितमिति सत्यसधकृत गर्हण सभविष्यतीत्यर्थ । सत्यसधनरेन्द्रविरचिताद्वाक्यप्रतिष्ठाभङ्गप्रयुक्तगर्हणादन्य- को वानर्थपदार्थोऽस्ति सभावितानामिति

भाव । जललिपे कर्मत्वेऽपि निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्युक्तम् । अत्र गिरो जललिपित्वरूपणाद्रूपकालकार. । मालिनीवृत्तम् ॥

किं बहुना ।

किं बहुनेति । किबहुना मन्मनोरथापरिपूरणे स्वस्या मरण निश्चितमित्याह—

सत्योद्यां गिरमिह निर्वहस्व मा वा
सन्मानं भुवि न सहेय राममातुः ।
संस्थास्ये विषमुपभुज्य पश्यतस्ते
संनाहं त्यजसि न चेत्प्रवर्तमानम् ॥ २० ॥

सत्येति । गिर वरयुग दास्यामीत्येवरूपा वाच सत्येनोद्येति सत्योद्या यथार्थवाच्याम् । 'वद सुपि क्यप्च' इति क्यप् । 'उपपदम्–' इति समास । इहेदानी निर्वहस्व समर्थयस्व वा उत मा वा मा निर्वहस्व । सत्योद्या मृषोद्या वा कुरुष्वेत्यर्थ । नात्र ममाभिनिवेश इति भाव । किंतु भुवि लोके राममातु कौसल्याया सन्मान राजमातृत्वप्रयुक्तसत्कार न सहेय न क्षमिष्ये । सोढु न शक्नुयामित्यर्थ. । सहेर्लिङ् । रामसन्मानस्य सह्यत्वेऽपि सपत्नीसन्मानस्य दैन्यावहत्वेन दु सहत्वादिति भाव । अत प्रवर्तमान सपद्यमान सनाह रामाभिषेकसभ्रम न त्यजसि चेत् न विसृजसि यदि ते तव पश्यत सत । पश्यन्त त्वामनादृत्येत्यर्थ । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी। विषमुपभुज्य गरलमभ्यवहृत्य । 'क्ष्वेडस्तु गरल विषम्' इत्यमर । सस्थास्ये मरिष्ये । हीनजीवनाद्वर मरणमेवेति भाव । 'सस्था वारे स्थितौ मृतौ' इत्यमर । 'समवप्रविभ्य स्थ ' इत्यात्मनेपदम् । अत्र रामायणश्लोक —'तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् । अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवित त्वद्विमानिता ॥ अद्य हि विषमद्यैव पीत्वापि हि तवाग्रत । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥' इति । प्रहर्षिणीवृत्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयति प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥

एवंवादिनीमेनां भूयोऽपि भूपतिरवदत् ।

एवमिति । एववादिनीमेना कैकेयी भूय पुनरपि भूपतिर्दशरथोऽवददुवाच ॥

तदेवाह—

अयि कठिनहृदये, किंमुन्मुक्तलोकमर्यादया दयापेतया त्वयोक्तम् ।

अयीति । कठिनहृदये कठिनचित्ते । पुन पुनरनुनयेऽपि मार्दवाभावाद्धृदयस्येद सबोधनम् । उन्मुक्ता परित्यक्ता लोकमर्यादा सतीपतिन्यायरूपा यया तया । समतिक्रान्तकुलवधूसमाचारयेत्यर्थ । दयापेतया दयाहीनया । क्रूरयेति यावत् । त्वया किम् । कुत्सितवचन वक्तुमनुचितमित्यर्थ । 'कुत्साप्रश्नवितर्केष्वाक्षेपे किंशब्द इष्यते' इति शाश्वत ॥

---

१ 'किमुक्त मुक्त' इति पाठ

अनर्थानेवाह—

नैवाभवस्त्वमिह शीलवतीषु गण्या
नैवाभजत्पितृमतां गणनां स रामः ।
नैवापमात्मजसुखान्यहमप्यनार्ये
नैवापमम्बु भरतेन न मे प्रदेयम् ॥ २१ ॥

नेति । हे अनार्ये दुःशीले, अतएव त्वमिह लोके शीलवतीषु सद्वृत्तिसंपन्नासु । साध्वीष्वित्यर्थः । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः । गण्या गणनीया नैवाभवो नैवासि । भुवो लङ् । परोपतापेऽप्यात्मनः श्रेयोभावेन 'भक्षितेऽपि लशुने व्याधिर्न निवृत्तः' । 'व्रतभ्रंशे सुखाप्राप्तिः' इत्यादिवदुभयभ्रष्टासीत्यर्थः । तथा स रामः पितृमतां जीवत्पितृकाणां राजन्यानां मध्ये गणनां संख्यां नैवाभजन्न प्राप्नोत् । पिशाचिकयेव त्वया कान्तस्य ममाकिंचित्करत्वात्पितृकर्तव्याभिषेकादिसन्मानासिद्धेरिति भावः । तथाहमप्यात्मजैर्यानि सुखानि तानि नैवापम् । वार्धके पुत्रकृतोपचारादिजनितसौख्यानि नैव प्राप्नवमित्यर्थः । रामप्रव्राजनेन महादुःखपूर्वकमरणस्यावश्यभावित्वादिति भावः । सर्वत्रैवकारोऽवधारणार्थकः । आप्नोतेर्लुङ् । लृदित्त्वाच्च्लेरङादेशः । तथा भरतेन मे मह्यम् । निवापः पितृतर्पणम् । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । तस्य संबन्धि नैवापम् । संबन्धार्थेऽण् । अम्बूदकं न प्रदेयं न दातव्यम् । भरतस्यार्यत्वेऽप्यनार्यायास्तव दुर्भगगर्भसंभूतत्वात् । 'सद्बीजान्यपि सस्यानि दुष्यंेषु क्षेत्रदोषतः' इति न्यायेनायोग्यतया ममौर्ध्वदैहिकक्रिया न कर्तव्येत्यर्थः । भवन्मरणभयाद्रामे प्रव्राजिते आत्मनोऽपि मरणं सुनिश्चितमेवेति भावः । अत्र परेतस्य निवापोदकमिष्टमेव तथापि न देयमिति निषेधितत्वादनिष्टविधेरिवेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वात्तेन निजमरणमाक्षिप्यत इत्याक्षेपालंकारः । उक्तं च विद्यानाथेन—'समानार्थतयानिष्टविध्याभासोऽप्याक्षेप इत्युपगम्यते । यथा चेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्, तथानिष्टविधेरप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्' इति । रामाभिषेकविघातेऽपि पुत्रस्य राज्यलाभः स्यादिति लोभेन शीलवतीगण्यत्वाभावाद्यनर्थाङ्गीकारत्वे स्वस्य वैधव्यं स्वपुत्रस्य पितृकर्माचरणानर्हत्वं चेत्यैहिकामुष्मिकविरुद्धमनर्थद्वयं स्यादिति वा मत्वा, अस्मादभिनिवेशाद्विरता भविष्यतीति मत्वानेन राज्ञा भरतनिवापाम्बुदाननिषेधोपन्यासेन निजनिधनं सूचितमिति परमरहस्यम् । अत्र रामायणश्लोकः—'रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् । सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ॥' इति । यद्वा भरतेन नैवापमम्बु मे न प्रदेयमिति काकुः । प्रदेयमेवेत्यर्थः । रामप्रव्राजनोत्तरक्षणमेव निजमरणस्यावश्यंभावित्वात्तत्सांनिध्याभावेन भरत एव ममौर्ध्वदैहिकक्रियाचरणतत्परो भविष्यतीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'अगमत्' इति पाठः

वक्तव्यान्तर विवृत इत्याह—

किंच ।

वासस्त्वचां भवतु किंचन तारवीणां
छायाद्रुमाश्च भवनानि भवन्तु धन्याः ।
कैकेयि तस्य शयनानि कथं भवेयु-
स्त्वच्चेतसोऽपि कठिनानि शिलातलानि ॥ २२ ॥

किंच । वास इति । हे कैकेयि, तस्य रामस्य । दिव्याम्बरधारिण इति भाव । तारवीणा तरुसबन्धिनीनाम् । सबन्धार्थेऽण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । त्वचा सबन्धि किंचन किंचत् । वल्कलादिकमित्यर्थ । 'त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । वासो वस्त्र भवतु । तथा धन्या श्रीरामस्य निवासत्वेन सफलजन्मानश्छायाप्रधाना द्रुमा वृक्षाश्छायाद्रुमा नमेरुतरव । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समास । 'छायावृक्षो नमेरु स्यात्' इति शब्दार्णव. । नीरन्ध्रद्रुमा वा भवनानि गृहाणि भवन्तु । दिव्यभवनसचारिण इति भाव । किंतु त्वच्चेतसस्तव हृदयादपि कठिनानि कठोराणि । त्वच्चेत एवातिकठिन ततोऽप्यतिकठिनत्वेन तेषा योग्यता कि वक्तव्येति भाव । शिलातलानि शिलाप्रदेशा शयनानि शय्या कथ भवेयु । वल्कलच्छायाद्रुमैर्यथाकथचिदेव यात्रा भविष्यति । किंतु शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यसपन्नशरीरस्य हसतूलिकातल्पस्वापोचितस्य कठिनतरशिलातलान्येव शयनानि भवितु नार्हन्तीत्यर्थ । एतदेव मम हृदय निकृन्ततीति भाव । वृत्त तु पूर्ववत् । रामस्य भावीनि शयनानि शिलातलानि त्वच्चेतसोऽपि कठिनानि कथ भवेयु । त्वच्चेतस कठिनतराणि नैव । किंतु त्वच्चेत शिलातलसमकठिनमिति ध्वन्यते ॥

एवं भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्रचित्ता नाभूदेषा मन्थराक्रान्तवृत्तिः ।
राकाचन्द्रे राजमानेऽप्यबाधं वीरुच्छन्ना चन्द्रकान्तस्थलीव ॥ २३ ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या भर्त्सिता ताच्छील्येनेति भर्त्रा तेन प्राणेश्वरेण दशरथेन 'मृडस्ताच्छील्ये' इत्यड् । भर्त्सितापवादितापि । 'भर्त्सन त्वपवादनम्' इत्यमर । मन्थरया पिशाचकल्पयाक्रान्ताच्छन्ना । निह्नुता इति यावत् । वृत्ति. सद्वर्तनं यस्या सा । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमर । एषा कैकेयी राकाचन्द्रे पूर्णिमाचन्द्रे । 'पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमर । अबाध मेघावरणादिप्रतिबन्धरहित यथा तथा राजमाने प्रकाशमाने सत्यपि वीरुच्छन्ना लताच्छादिता । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमर । चन्द्रकान्तस्थली चन्द्रकान्तमणिभूमिरिव । 'जानपद–' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । आर्द्रचित्ता स्नेहार्द्रहृदया । रामाभिषेकविघाताभिनिवेशपराङ्मुखीति यावत् । नाभून्नासीत् । नहि दुष्टाक्रान्ता प्रयत्नेनापि प्रकृतिं प्रतिपद्यन्त इति भाव । अत्र माङो नञर्थकत्वान्माङि लुङो नाशीरर्थत्वावकाश ।

---

१ 'माभूत्' इति पाठ २ 'निशाया' इति पाठ

अत्र सति भर्त्सितत्वकारणे चित्तस्यार्द्रीभावरूपकार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलंकार । 'तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते' इति लक्षणात्। तथा मन्थराक्रान्तवृत्तित्वस्य विशेषणगत्या चित्तार्द्रीभावाभाव प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलकार । तथा च चन्द्रकान्तस्थलीवेत्यत्र उपमेति त्रयाणामन्योन्यसापेक्षितत्वात्सकर । शालिनीवृत्तम्। 'शालिन्युक्ता म्नौ तगौ गोऽब्धिलोकै' इति लक्षणात् ॥

तदनु मुहूर्तमात्रमपि राममुखावलोकनसुखमनुबुभूषुर्[1]दशरथः कुमारमानयेति सुमन्त्रमादिदेश।

तदन्विति। तदनु कैकेयीचित्तस्यानार्द्रीभावानन्तरम्। मुहूर्तमात्र क्षणमात्र घटिकाद्वयमपि वा । समनन्तर श्रीरामविरहस्यावश्यभावित्वादिति भाव । एतेन कैकेय्या अनिवार्यनिश्चयत्व अधर्मभीरो राज्ञो रामप्रव्राजनविनिश्चिततत्व च सूच्यत इत्यवगन्तव्यम्। 'मुहूर्तमल्पकाले स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्व । राममुखावलोकनेन यत्सुखमानन्दस्तदनुबुभूषुरनुभवितुमिच्छु । श्रीराम दिदृक्षु सन्नित्यर्थ । भुव सन्नन्तात् 'सनाशसभिक्ष उ'। दशरथ कुमार राममानय समीप प्रापयेति सुमन्त्र नाम मन्त्रिणमादिदेशाज्ञापयामास ॥

तेन सत्वरं राजभवनं प्रवेशितो[2] रामः कृतप्रणामः पितरमयथाभूतमुखविकास[3]मारादालक्ष्य चकितः[4] किमिदमिति कैकेयीमन्वयुङ्क्त।

तेनेति। तेन सुमन्त्रेण सत्वरमविलम्बितम् । राज्ञो विलम्बासहिष्णुत्वादिति भाव । 'सत्वर चपल तूर्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमर । राजभवन दशरथगृह प्रवेशित सन् । विशेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्त । राम कृतप्रणाम कृताभिवादन सन् अयथाभूत पृथग्भूत पूर्वापेक्षया विलक्षणो मुखविकासो वक्त्रश्रीर्यस्य त पितर दशरथमारात्समीपे । 'आराद्दूरसमीपयो' इत्यमर । आलक्ष्य दृष्ट्वा चकितो भयसभ्रान्त सन्। इद राज्ञो मुखविकासराहित्यं किम्। कुतो वा जातमित्यर्थ । इत्येव कैकेयीमन्वयुङ्क्तापृच्छत्। 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर ॥

सापि पापाशया प्रत्यवादीत्।

सेति। तत पापाशया पापाभिप्राया। दु सकल्पेति यावत्। 'आशय स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्व । सा कैकेय्यपि प्रत्यवादीत्प्रत्युवाच। श्रीरामप्रश्नस्योत्तर ददावित्यर्थ । वदेर्लुङि सिचि वृद्धि ॥

तदेव विवृणोति—

वत्स, प्रतिश्रुतवरद्वयनिर्वहणे निपुणेतरस्तातस्ते संप्रति सानुशयस्तनयवात्सल्यात्सत्यव्यत्यासत्रासाच्च गाढमगाधे[5] शोकसागरे निमज्जतीति।

वत्सेति। हे वत्स राम, ते तव तात पिता। 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर ।

---

१ 'अनुबुभूषु' कुमारम्' इति पाठ २ 'प्रवेशितस्तत' इति पाठ ३ 'विलास' इति पाठ ४ 'चकितमति' इति पाठ ५. 'अगाधशोक' इति पाठ .

सम्प्रतीदानी प्रतिश्रुत पूर्वं प्रतिज्ञात यद्वरद्वय तस्य निर्वहणे समर्थने। वरद्वय समनन्तर स्वयमेव परिहरिष्यति। निपुण प्रवीणस्तस्मादितर। असमर्थ सन्नित्यर्थ। 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता' इत्यमर। अतएव सानुशय समनसताप सन्। 'रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो' इत्यमर। तनये त्वयि वात्सल्यस्नेहात्। 'श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमर। तथा सत्यव्यत्यास भरताभिषेकाकरणप्रयुक्तसत्यविपर्यासस्तत्रासात्तद्भयाच्च हेतोरगाधे गम्भीरे। दुस्तर इत्यर्थ। शोकसागरे दु खार्णवे गाढ भृशम्। असभावितोन्मज्जनमित्यर्थ। 'प्रगाढ भृशकृच्छ्रयो' इत्यमर। निमज्जति निमग्नो भवतीत्येव प्रत्यवादीदिति पूर्वेण सबन्ध॥

कि तद्वरद्वयमित्याशङ्कायामाह—

वरद्वयं तावत्तव मुनिवृत्त्यैव[1] वने वर्तनमवनेरवनं भरतस्येति[2]।

वरेति। वरद्वय वरयुगलम्। तावच्छब्दोऽवधारणार्थक। 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमर। तव भवतो मुनिवृत्त्या तापसवृत्त्यैव। एवकारो भेदबुद्धिजनकवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदार्थक। वने दण्डकावने वर्तन चतुर्दशवत्सरावस्थानम्। तथा भरतस्यावनेरवन भूरक्षणं च। 'अव रक्षणे' कर्तरि ल्युट्। तव वनवास एको वर, भरतस्य भूपरिपालनमपर इत्यर्थ। इति वाक्यसमाप्तौ। अथवा इति च प्रत्यवादीदिति सबन्ध। यद्वा इति वरद्वय तावद्वरद्वय खल्वित्यन्वय॥

रामस्तदाकर्ण्य प्रमुदितहृदयः कृताञ्जलिरेनां[3] प्रति व्यजिज्ञपत्।

राम इति। रामस्तद्वरद्वयमाकर्ण्य सविशेष श्रुत्वा प्रमुदितहृदयो धीरोदात्ततया विकारमन्त सस्तभ्य सतुष्टान्तकरण सन्। धीरोदात्तलक्षणं तु—'महासत्त्वोऽतिगम्भीर क्षमावानविकत्थन। सुवर्णाचलवद्धीरो धीरोदात्त सुसमत॥' इति। एतेन धैर्यमुक्तम्। 'मनसो निर्विकारत्व धैर्य सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका। अतएव कृताञ्जलिर्विरचितकरसपुट। भक्तिविनयविधेयतालक्षणमेतत्। एना कैकेयी प्रति व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास॥

तदेवाह—

भीतो भूभरत किमम्ब भरतः किंवा वनात्पावना-
त्त्रस्तोऽहं सगरान्ववायककुदस्तातः कुतः शोचति।
दिव्यायाः सरितो निवापकरणाल्लुर्वीं प्रतिज्ञामिमा-
मावाभ्यामभिपूरयिष्यति[4] न चेत्पुत्री कथं स्यादयम्॥ २४॥

भीत इति। हे अम्ब मात, 'अम्बा माताथ बाला स्यात्' इत्यमर। 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' इति ह्रस्व। अत्र सापत्नमातृत्वेऽपि साम्प्रतिकविरोधाचरणतत्परत्वेऽपि भर्तृप्रातिकूल्यपरायणत्वेऽपि स्वय निर्विकारत्वादेवमामन्त्रितवानित्यवगन्तव्यम्। भरतस्त्वत्पुत्रो भूभरतो भूभारात्। न तु वृथाभूभारात्। 'पञ्चम्यास्तसि'

---

१ 'वन्यवृत्त्यैव' इति पाठ २ 'भरतस्य चेति' इति पाठ. ३ 'एना व्यजिज्ञपत्' इति पाठ ४ 'इह पूरयिष्यति' इति पाठ

'भीत्रार्थानां भयहेतु' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । भीतो भयविभ्रान्त किम् । न भीत एवेत्यर्थ । तथाह राम । पावयतीति पावनात्पवित्रताहेतो । न तु नैरर्थक्यापादकात् । 'पूङ् पवने' । कर्तरि ल्युट् । वनात्तपोवनात् । पूर्ववत्पञ्चमी । त्रस्तो भीत किम् । न त्रस्त एवेत्यर्थ । 'चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भी साध्वस भयम्' इत्यमर । अत सगरस्य सगरचक्रवर्तिनोऽन्ववायस्य कुलस्य ककुद श्रेष्ठ । अथवा सगरान्ववायाना राज्ञा श्रेष्ठ । 'वशोऽन्ववाय सतान' इति वशपर्यायेष्वमर । 'ककुद्मत्ककुदौ श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वप्रकाश । अत्र सगरान्ववायग्रहण सर्वेऽपि सगरकुलोद्भवा भगीरथादयो राजानो दुस्तरप्रतिज्ञापारावारपारीणा एव, अतस्तत्कुलश्रेष्ठस्यास्येदृक्प्रतिज्ञाकुल्यावतरण कियदिति सूचनार्थमित्यवगन्तव्यम् । अतोऽस्मत्पिता मादृशपुत्रजनको दशरथ कुतो हेतो शोचति खिद्यति । न कुतोऽपि शोचितव्यमित्यर्थ । शोककारणयोरुभयोरप्यन्यतरस्याभावादिति भाव । तत्कुत इत्याशङ्क्याह—दिवि भवा दिव्या तस्या सरितो वियद्गङ्गाया निवापकरणात्पितृतर्पणाञ्जलिविधानात् । अस्मत्पूर्वमहाराजभगीरथकर्तृकादिति भाव । 'निवाप पितृतर्पणम्' इत्यमर । लघ्वीमल्पाम् । न ततोऽप्यधिका वेत्यर्थ । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । इमा प्रतिज्ञा वरद्वयरूपाम् । अयमस्मत्तात । आवाभ्या स चाह चावाभ्या साधनभूताभ्याम् । भरतेन मया चैत्यर्थ. । 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इति सर्वग्रहणादत्यदादिना भरतेन सहास्मदस्त्यदादित्वादेकशेष । 'युवावौ द्विवचने' इत्यावादेश । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यकारोऽन्तादेशश्च । नाभिपूरयिष्यति चेन्न निर्वहिष्यति चेत् । कथ कुत पुत्री प्रशस्तपुत्रवान् । प्रशसायामिनि । स्याद्भवेत् । न स्यादेव । पुनाम्नो नरकात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या अनन्यसाधारणनिरयोद्धरणैकसूत्राणा पुत्राणामस्माकं जनने बहुक्लेशभागिनोऽस्य राज्ञोऽस्मत्पूर्वराजस्य निर्व्यूढप्रतिज्ञापेक्षया अल्पतराया अस्या निर्वहणाभावे कुतो वा न पुत्रशब्दवाच्यता । कुतो वाय पुत्रवान्स्यात् । तस्मादावाभ्यामेतदङ्गीक्रियते तातेनापि न शोचितव्यमित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

वनभुवि तनुमात्रत्राणमाज्ञापितं मे
सकलभुवनभारः स्थापितो वत्समूर्ध्नि ।
तदिह सुकरतायामावयोस्तर्कितायां
मयि पतति गरीयानम्ब ते पक्षपातः ॥ २५ ॥

वनेति । हे अम्ब, मे मह्यं घनभुवि कान्तारसीम्नि तनुमात्रस्य मामकदेहस्यैकस्यैव त्राणं रक्षणम् । अल्पभारभरणमित्यर्थ । आज्ञापितमादिष्टम् । ममैतत्सुकरमिति भाव । किंतु वत्सो बाल । भारोद्वहनासमर्थ इति यावत् । तस्य भरतस्य स्वगर्भसभूतस्य मूर्ध्नि शिरसि सकलभुवनभारोऽशेषभूभार. गुरुतरत्वाद्दुर्वह इत्यर्थ । स्थापितो निक्षिप्त । 'भुवन विष्टपे लोके सलिलेऽपि वियत्यपि' इति विश्व । ततस्तस्मात्कारणादिहास्मिन्कार्यद्वये विषये । आवयो । भरतस्य मम चेत्यर्थ । सुकरतायां सौकर्ये तर्कितायामालोचिताया सत्या गरीयान्गुरुतर । गुरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना गुरोर्गरादेश । ते तव पक्षपात आदरो मयि पतति

प्रसरति । स्वतनये भरते सपत्नीनन्दने मयि चादरानादराभ्या सुखासुखसपादक-राज्याभिषेकवनवासविधानार्थं प्रयत्न कृत , सोऽय विचार्यमाणे विपरीतो जात । अतस्तदेतद्गुरूकरणप्रवृत्तौ मर्कटभावन्यायप्रायं सुखार्थं चन्दनलेपे वातोद्रेकप्रसङ्ग-कल्प चाभूदित्यर्थं । अतएव विषमालंकार —'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना सा स्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधा ॥' इति लक्षणात् । मालि-नीवृत्तम् ॥

आस्ता तावद्युक्तिरचना । सुनिश्चित वक्तव्यान्तरमस्तीत्याह—

किंच ।

तातः स्ववाचा व्यवहृत्य हृद्यं वत्साभिषेकोत्सवमङ्गलं मे ।
प्रमाणसंज्ञस्य मयार्पितस्य किं पूर्णपात्रस्य न पात्रमासीत् ॥ २६ ॥

किंचेति । तत्प्रकारमेवाह—**तात इति** । तातोऽस्मत्पिता स्ववाचा स्वमु-खोच्चारितेन नियोगवचनेनैव न भवद्वचने भरताभिषेकमभिनन्दयतो मम स्ववच-नेन चेत्किमु वक्तव्यमिति भाव । हृद्य मनोहर वत्सस्योभयोरप्युपलालनीयस्य भर-तस्याभिषेको मूर्धाभिषेक स एवोत्सव 'उत्सूते हर्षमित्येष उत्सव परिकीर्तित ' इत्युक्तलक्षण स एव मङ्गल कल्याण मे मह्य व्यवहृत्योक्त्वा । कथयित्वेति यावत् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर । मयार्पितस्य दत्तस्य प्रणामसज्ञस्य नमस्कारा-ख्यस्य पूर्णपात्रस्योत्सवादिषु देयवस्तुन पात्र योग्यो नासीत्किं न जात किमिति काकु । तातेन भरताभिषेक क्रियत इति वक्तव्यम् , मया चाङ्गीकारपूर्वक नमस्कर्तव्य चेत्यर्थ । सत्यसधस्य स्वस्य स्वमुखोच्चारणे क सकोच । ततो नि सकोच वदत्विति तात्पर्यम् । 'उत्सवादिषु यद्देय पूर्णपात्र तदुच्यते' इत्यभि-युक्ता । 'योग्यभाजनयो पात्रम्' इत्यमर । अत्र नासीत्किमिति काक्वा राज्ञो योग्यतापादनद्वारा रामस्य भरताङ्गीकरणमाक्षिप्यत इति गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । तदु-क्तम्—'अगूढमपरस्याङ्ग वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । सदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्त-मसुन्दरम् ॥' इति । वृत्तमुपजाति ॥

तत्क्षणमशनिहत इव पर्वतः, सर्वत परीतदवदहन इव वनस्पतिः दिवस्पतिपदभ्रंशविधुर इव नहुषः पपात निःसंज्ञः पङ्क्तिरथः ।

तत्क्षण इति । तस्मिन्नेव क्षणे । रामस्य भरताभिषेकाङ्गीकारसमय इत्यर्थ । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । पङ्क्तिरथो दशरथ । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्य-मर । अशनिहतो वज्रविदारित पर्वत इव । सर्वत समन्तात्परीतदवदहनो व्या-प्तदवाग्निर्वनस्पतिर्वृक्ष इव । 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पै फलद्रुमे' इति विश्व । दिव स्वर्गस्य पतिर्दिवस्पतिरिन्द्र । 'शतमन्युर्दिवस्पति ' इतीन्द्रपर्यायेष्वमर । 'षष्ठ्या पतिपुत्र-' इत्यादिना अलुकि कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वम् । तस्य पदाभ्रंशेन प्रच्युत्या विधुरो विश्लिष्ट । 'विधुर पत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती । नहुषो ययातिपितेव नि सज्ञो विचेतन सन् पपात । रामविरहा-

सहिष्णुत्वान्मुमूर्च्छेत्यर्थ ।–पुरा किल नहुष कुतश्चित्पुण्योदयात्स्वर्गे इन्द्रत्व प्राप्य तत्र निजाहङ्कारहुङ्कारप्रकोपितेन कुम्भसम्भवेन भुजङ्गो भवेति शप्त स्वर्गपदात्प्रच्युतो भुवि पपात—इति पौराणिकी कथा । वक्ष्यति चारण्यकाण्डे । उपमालङ्कार ॥

तत सा पितृनिदे[१]शमाचरेति राममादिदेश ।

तत इति । ततस्तदनन्तर सा कैकेयी पितुर्दशरथस्य निदेशमाज्ञामाचर विधेहीति राममादिदेशाज्ञापयामास ॥

ततो राम किमकार्षीदित्यत आह—

स एषः ।

मातुराज्ञां वहन्मूर्ध्नां मालामिव महायशाः ।
वनाय रामो वव्राज जगतामवनाय च ॥ २७ ॥

स इति । योऽय कैकेय्याज्ञप्त स एष महायशा किर्तिसपन्नो रामोमातु कैकेय्या आज्ञा वनवासाय व्रजेत्येवरूपशासन माला पुष्पस्रजमिव मूर्ध्नां वहन् । शिरसा धारयन्नित्यादरोक्ति । वनाय । दण्डकावन प्रतीत्यर्थ । 'क्रियार्थोपपद–' इत्यादिना चतुर्थी । तथा जगतामवनाय जगद्रक्षणाय च वव्राज जगाम । वनं प्रति गन्तुमैच्छदित्यर्थ । वनवासे दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्या लोकनिर्वाहस्य जायमानत्वाज्जगतामवनायेत्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । उपमालङ्कार ॥

असौ स[२]मासाद्य सद्य कौसल्यासदनमभिषेकप्रतिबन्धं कैकयीनिर्बन्धमात्मनश्च वनवास प्रणामानन्तरं तस्यै न्यवेदयत् ।

असाविति । असौ राम सद्योऽविलम्बेन कौसल्यासदन निजमातृगृह समासाद्य प्रविश्याभिषेकस्य निजराज्याभिषेकस्य प्रतिबन्धमन्तरायभूत कैकेय्या निर्बन्ध सकटम् । वरद्वयाख्यपाशेन राजानं निर्बन्ध्य भरतस्याभिषेकप्रवर्तनरूपाभिनिवेशमित्यर्थ । तथा आत्मनो वनवास च प्रणामानन्तर नमस्कारानन्तरकाले तस्यै कौसल्यायै न्यवेदयत् । कथितवानित्यर्थ ॥

सैत[३]दाकर्ण्य विदीर्णहृदया विषदिग्धमुखशिलीमुखविद्धश्रवणयुगलेव सहसा नि[४]पत्य विललाप ।

सैतदिति । सा कौसल्या एतद्रामवनवासवचनमाकर्ण्य श्रुत्वा विदीर्णहृदया विदलितान्तरङ्गा सती । तस्य वज्रप्रहारप्रायत्वादिति भाव । शिली शल्यं मुखे यस्य शिलीमुखम् । विषदिग्ध विषरूषित मुखमग्रभागो यस्य स तथोक्त य शिलीमुखो बाण । 'मुख स्यादग्रभागेऽपि', 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्युभयत्राप्यमर । तेन विद्ध सप्रहृत श्रवणयुगल कर्णयुग्म यस्या सा तथोक्तेवेत्युत्प्रेक्षा । तथा चैतद्वचनस्य विशिष्टबाणवदत्यन्तदु सहत्व सूच्यते । सहसा शीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्यय

१ 'निदेशविचारमचिरम्', 'निदेशमविचारम्' इति पाठ २. 'समासाद्य कौसल्या' इति पाठ ३ 'एतत्' इति पाठ ४ 'भूम्या निपत्य' इति पाठ

त्वम्' इति शाकटायन । निपत्य भुवि पतित्वा । स्थातुमशक्यत्वादिति भाव । विललाप परिदेवनवती बभूव । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर ॥

तदेवाह—

रेखारथाङ्गसरसीरुहशङ्खचिह्ने
क्षेमंकरे तव करे जगतां त्रयाणाम्।
कान्तारकन्दखननं रचयेति नून-
माबद्धवान्प्रतिसरं भगवान्वसिष्ठः॥ २८॥

रेखेति। रेखा एव रथाङ्गानि चक्राणि च सरसीरुहाणि च शङ्खाश्च । रथाङ्गाद्याकाररेखा इत्यर्थ । ते चिह्नानि यस्य तस्मिन्। सामुद्रिकशास्त्रोक्तमहाभाग्यसपत्तिसूचकतया तादृग्लक्षणलक्षित इत्यर्थ । त्रयाणा जगता भूर्भुव स्वर्लोकाना स्वर्गमर्त्यपातालाना वा । उपलक्षणमेतत्। अशेषलोकानामित्यर्थ । क्षेम करोतीति क्षेमंकरे शुभकरे। 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्च' इति खच्। 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागम । तव करे हस्ते। 'बलिहस्ताशव करा' इत्यमर । कान्तारे अरण्ये कन्दानामभ्यवहारोचिताना मूलविशेषाणा खननमवदारणम्। 'कान्तार वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमर । रचय विधेहि। जीवनोपायार्थमिति भाव । इति मत्वेति शेष । भगवान्। 'उत्पत्तिं च विनाश च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति॥' इत्युक्तलक्षणो वसिष्ठ प्रतिसर हस्तसूत्रमाबद्धवान्निबद्धवान्नूनम्। अन्यथा कथमेवं भवेदिति भाव । 'ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । अत्र राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामुक्तस्य प्रतिसरस्य कन्दखननार्थत्वेनोत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा। सा च नूनमिति व्यञ्जकसद्भावाद्वाच्या। 'यत्रान्यधर्मसबन्धादन्यत्वेनोपकीर्तितम्। प्रकृत हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षा प्रचक्षते॥' इति लक्षणात्॥

अत्रान्तरे रामाभिषेकविघातमसहमानो निरूढाभिमानो लक्ष्मणस्तावदूच इत्याह-

तत्र सौमित्रिरतिमात्रप्रवृद्धमन्युः शतमन्युसमानमेवमग्रजमकथयत्।

तत्रेति। तत्र कौसल्याविलापसमये। सुमित्राया अपत्य सौमित्रिर्लक्ष्मण । 'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ्प्रत्यय । अतिमात्रप्रवृद्धमन्यु श्रीरामवनवासकथाया श्रोतुमशक्यत्वादत्यन्तप्रवृद्धकोप सन् शतमन्युसमान भोगैश्वर्यादिसपत्त्या इन्द्रतुल्यमित्युपमा। अग्रजं ज्येष्ठभ्रातर श्रीराम प्रत्येव वक्ष्यमाणरीत्याकथयदवोचत्॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आर्य, [1]अकार्यमिदं [2]लोकगर्हणार्हायाः कैकेय्या [3]वचसा रजसा जरसा च समाक्रान्तस्वान्तया कृत्याकृत्यविवेकमूकस्य राज्ञः प्रज्ञाशैथिल्यान्निःसृतेन वचसा संत्यज्य राज्यमटवीपर्यटनं विधातुम्।

---

१ 'न कार्यम्' इति पाठ २ 'लोकगर्हणीयाया' इति पाठ ३ 'वचसा जरसा' इति पाठ.

आर्येति । हे आर्य पूज्य, इदमेतदकार्यमयुक्तम् । तवैतन्नोपपद्यत इत्यर्थ । किमिदमित्यत आह—लोकेति । लोकगर्हणार्हाया ईदृगकार्यकरणशीलत्वाल्लोकनिन्द्यायाः । 'कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमर । कैकेय्या वचसा विप्रलापेन रजसा रजोगुणेन च । 'रजो रजोगुणे धूलौ परागार्तवयोरपि' इति शाश्वत । जरसा वार्धकावस्थया च । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जराशब्दस्य जरसादेश । समाक्रान्तस्वान्ततया समभिभूतान्त करणतया हेतुना । 'स्वान्त हृन्मानस मन ' इत्यमर । कृत्याकृत्यविवेकमूकस्य कार्याकार्यविवेकशून्यस्य । उक्तत्रितयमध्य एकैकमप्यनर्थाय भवति, मेलने तु किमु वक्तव्यमिति भाव । राज्ञ प्रज्ञाशैथिल्याद्बुद्धिमान्द्यान्निसृतेन वचसा निर्गतेनानर्थकवाक्येन राज्यं प्रजापरिपालनात्मक राजकृत्य सत्यज्य विहाय । अटवीपर्यटनमरण्यसचार विधातु कर्तुम् । अकार्यमिति पूर्वेण सबन्ध ॥

ननु भवतु यथा तथा वा, श्रेयस्कामेन पुसा गुरुनिदेशोऽवश्य कर्तव्य । अन्यथा निषेवस्मरणादित्याशङ्क्य तत्र युक्ति वक्ति—

किंतु तुभ्यमनभ्यर्थमानाय प्रथमैव पित्रा प्रदत्ता ननु पृथिवी ।

किंत्विति । किंतु । तत किमुच्यते चेदित्यर्थ । अनभ्यर्थमानायायाचमानाय । पुन पुनर्याञ्चानिर्बन्धेनानुपद्रवकारिण इत्यर्थ । अभ्यर्थमानायैव दत्त पुनर्न ग्राह्यम् । अनभ्यर्थमानाय चेत्किमु वक्तव्यमिति भाव । 'अत्रेमेऽर्थयतेरर्थो याच्ञेर्याञ्चावरोधने' इति वचनात् । तुभ्य भवते । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदानम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । पित्रा पृथिवी भू प्रदत्ता ननु वितीर्णा खलु । अत प्रगृहीताया पुनरग्रहणेन तवापि प्रतिग्रहपरित्यागदोष । तस्यापि नतवय दत्तापहरणदोष । तस्मादुभयतारकत्वात्त्वया पुनरवश्य पृथ्वी ग्राह्येति तात्पर्यम् ॥

ननु तथापि न ममाय धर्म पुरुषार्थव्याहृतिहेतुत्वादिति न मन्तव्यम् । 'क्षत्रियस्य परो धर्म प्रजानामेव पालनम्' इति मनुवचनात् । वस्तुतो धर्ममार्गभ्रशेऽपि सम्यक्प्रजापालनतत्परस्य पुरुषस्य मोक्षसाधकत्वादित्याह—

क्षत्रधर्मोऽपि धर्म्यात्पथः[1] प्रमाद्यापि[2] वर्णाश्रमरक्षणतः समीचीनः प्रायेण पुरुषं निश्रेयसे नियोजयेत् ।

क्षत्रेति । समीचीन समर्थ क्षत्रधर्म क्षत्रियकुलाचारोऽपि । वस्तुस्वभावावधारणार्थकोऽयमपिशब्द । धर्मादनपेतो धर्म्य । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्यय । तस्मात्पथो मार्गात् । 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी । प्रमाद्यापि प्रमाद प्राप्यापि । धर्ममार्गानवहितो भूत्वापीत्यर्थ । वर्णा ब्राह्मणादय , आश्रमा ब्रह्मचर्यादय , तेषा रक्षणत परिपालनाद्धेतो । प्रायेण भूम्ना । 'प्रायो भूम्न्यन्तगमने' इत्यमर । पुरुषम् । नितरा श्रेयो निश्रेयसम् । 'अचतुर—' इत्यादिना सूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातित । तस्मिन्सकलपुरुषार्थाध्यक्षे नियोजयेत्प्रवर्तयेत् । मोक्षाधिकारिण कुर्यादित्यर्थ । कुतश्चित्कारणाद्धर्ममार्गप्रमादेन वैगुण्येऽपि स्वधर्मत्वात्सम्यक्प्रजापरि-

---

१ 'सत्पथ ' इति पाठ २ 'प्रमाद्योऽपि' इति पाठ

पालनात्मकस्य क्षत्रधर्मस्य मुनिजनोचिताटवीपर्यटनरूपपरधर्मानुष्ठानापेक्षया श्रेष्ठत्वाच्छ्रेयस्करत्व सभवति। 'श्रेयान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मो भयावह ॥' इति भगवद्वचनादिति भाव ॥

अथ दैवबलाल्लङ्घनेनापि पौरुषस्य पुरुषार्थसमर्थनसामर्थ्यसभवात्क्षत्रधर्मनिर्वाहक पुरुषकार एव समाश्रयणीय इत्याह—

नियतं नियतिबलमतिलङ्घ्य पौरुषमेव धीरस्य पुरुषार्थान्समर्थयेत्।

नियतमिति। पुरुषस्य कर्म पौरुष पुरुषकार एव। 'पौरुष पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्व। युवादित्वादण्। अवधारणार्थोऽयमेवकार। नियत निश्चितं यथा तथा। नियतिबल दैवबलम्। 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्व। अतिलङ्घ्यातिक्रम्य। धीरस्य धैर्यशालिन पुस पुरुषार्थान्धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थान्समर्थयेन्निर्वहेत्। स्वशक्त्या पौरुषनिर्वाहस्यैव पुरुषार्थलाभो नत्वन्यस्य। अत पुरुषकार एव समाश्रयणीय इति भाव ॥

इत्थ स्वमतमुपन्यस्य तस्य फलितमाह—

मा भूत्त्वत्पदपद्मयोररुणिमा कान्तारसंचारतः
पाणौ पाटलिमा मनाक्प्रसरतु ज्याकर्षणादेव मे।
कैकेयीपरिभूततातवचने नम्रो भवान्मा स्म भू-
त्किंचिन्मामकमार्य शौर्यजलधे नम्रं धनुर्वर्तताम्॥ २९॥

मा भूदिति। हे आर्य पूज्य, शौर्यजलधे। अपारशौर्यसपन्नेत्यर्थ। त्वत्पदपद्मयोर्भवच्चरणारविन्दयो कान्तारसचारतोऽरण्यसचारादरुणिमा आरुण्यम्। लौहित्यमिति यावत्। 'वर्णदृढादिभ्य ष्यञ्च' इति चकारादिमनिच्। मा भून्मास्तु। 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ्। किंतु ज्याकर्षणान्मौर्व्याकर्षणात्। 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमर। मे मम पाणौ हस्त एव पाटलिमा रक्तिमा। 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्यमर। पूर्ववदिमनिच्। मनागीषत्प्रसरतु प्रवर्तताम्। तथा भवान्कैकेय्या परिभूतस्य विमोहितस्य तातस्य पितुर्वचने विषये नम्र प्रह्व। विधेय इति यावत्। मास्म भूत्। मा भूयादित्यर्थ। स्त्रैणवचनस्यानादरणीयत्वादिति भाव। 'स्मोत्तरे लङ् च' इति चकारादाशीरर्थे लुङ्। 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेध। 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुषत्वम्। किंतु किंचिदीषन्मामक मदीयम्। 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेश। धनुर्नम्र सत् वर्तताम्। स्त्रीपरतन्त्रस्य पितुर्वचननियन्त्रिततया कान्तारसचारतत्परो मा भव। किंतु मौर्व्याकर्षणपूर्वक मदीय धनुरायम्य बाणप्रयोगेण कार्याकार्यविचारविधुरममित्रभूत पितर हनिष्यामीत्यर्थ। तथा च रामायणे—'प्रोत्साहितोऽय कैकेय्या सतुष्टो यदि न पिता। अमित्रभूतो नि शङ्क वध्यता बध्यतामिति ॥' तथा स्मृतिश्च—'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत। उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति

---

१ 'नियतेर्बल' इति पाठ २ 'पुरुषस्य धीरस्य' इति पाठ ३ 'र्थानर्थयेत्' इति पाठ ४ 'किंवा' इति पाठ

शासनम् ॥' इति । लक्ष्मणो धीरोद्धतत्वादित्थमुक्तवानित्यनुसवेयम् । लक्षण तु— 'दर्पोत्थाश्चर्यभूयिष्ठश्चण्डवृत्तिर्विकत्थन । मायावी सुलभक्रोध स धीरोद्धत उच्यते॥' इति । अत्र साम्यैकत्वेन प्राप्तयो श्रीरामपादपद्महस्तारुणिमपाटलिम्नो श्रीरामपादपद्मारुणिमान कठोरोक्त्या वर्जयित्वा पाणौ नियमनादेक परिसख्यालकार । तथोत्तरार्धे श्रीरामधनुर्नम्रत्वयो प्राप्तयो श्रीरामनम्रत्व वर्जयित्वा धनुषि नियमनादपर इति तयोर्वापेक्षित्वात्सकर । 'एकस्य वस्तुन प्राप्तावनेकत्रैकदा यदा । एकत्र नियम सा हि परिसख्या निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

एवमाचक्षाणं लक्ष्मण रामः सान्त्वयन्नेवावोचत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्याचक्षाण वदन्तम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्माद्धातो शानच् । लक्ष्मण राम सान्त्वयन्सामवादैरुपलालयन्नेव । 'सामसान्त्वमुभे समे' इत्यमर । अवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वत्स सवितृवंशजातानां पितृनिदेश एव देशिकः सर्वकर्मसु ।

वत्सेति ॥ हे वत्स लक्ष्मणेत्यादरेणामन्त्रणम् । सवितृवंशजाताना सूर्यवशोद्भवाना राज्ञा पितृनिदेश पितृनियोग एव सर्वकर्मसु सकलकार्येषु देशिक आचार्य । उपदेष्टेति यावत् । सूर्यवशोद्भवा सर्वे पितुराज्ञापरिपालनतत्परा एवेत्यर्थ । अतो नास्माकमिद विरुद्धमिति भाव ॥

न केवलमस्माकमियं मर्यादा, किंतु पूर्वेषामन्येषामपीत्याह—

बहवः खलु पितृनिदेश[1]गौरवाद्गोहत्यामपि मातृवधमपि तारुण्यविनिमयमपि कण्डु[2]रैणुकेयपूरुप्रभृतयः कुर्वाणा[3] निर्विचारमाचारवतामग्रण्या इति गण्यन्ते ।

बहव इति । कण्डुर्नाम महर्षि । रेणुकाया अपत्य रैणुकेयो जामदग्न्यो राम । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । पूरुर्ययातिनन्दन । प्रभृतिग्रहणात्सगरपुत्रादय । कण्डुश्च रैणुकेयश्च पूरुश्चेति द्वन्द्व । ते प्रभृतिरादिर्येषा ते तथोक्ता । बहवोऽनेके पूर्वे महात्मान पितृनिदेशे पित्राज्ञाया गौरवादादरातिशयात् गोहत्यामपि । न तु यस्यकस्यचिज्जन्तोर्हत्याम् । 'हनस्त च' इति हन्तेर्भावे क्यप् । तकारश्चान्तादेश । स्त्रीत्व लोकात् । तथा मातृवधमपि । न तु यस्या कस्याश्चित्स्त्रियो वधम् । तथा तारुण्यस्य यौवनस्य विनिमयो बुद्धिपूर्वकपरिवृत्तिस्तमपि । न तु यस्यकस्यचिद्वयसो विनिमयम् । अत्यन्ताकृत्यविनियोजक एव पितृनिदेशो न लङ्घनीय , इयत्कालवनवासविनियोजकस्तु किं वक्तव्यमित्यपिशब्दत्रयार्थ । निर्विचार विचाररहित यथातथा धर्मशास्त्रनिषिद्ध गोहत्यादिमहापातक कथकार कर्तुमुपयुक्त स्यादिति शङ्काशून्यमित्यर्थ । कुर्वाणा आचरितवन्त करोतेस्ताच्छील्ये शानच् । तेनाचरणेनाचारवता सदाचारसपन्नानाम् । अग्र नयन्तीत्यग्रण्य श्रेष्ठा । 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विप् । 'अग्र

---

१ 'वचन' इति पाठ २ 'मृकण्डु' इति पाठ ३ 'कुर्वाणास्ते' इति पाठ

ग्रामाभ्या नयतेर्णो वक्तव्य ' इति णत्वम् । इत्येवं गण्यन्ते सख्यायन्ते । प्रशस्यन्ते खल्वित्यर्थ । पितृनिर्देश गुरु कुर्वतामीदृगकार्यकरणमेव प्रशसाहेतुरभूत् । किमुत वनवासादिकार्यकरणमिति भाव ॥

उक्तमर्थ निगमयति—

तस्माद्वश्यं वश्य एव पितुरवगाहे गहनमिति ।

तस्मादिति । यस्मात्पितृनियोगोऽवश्यमनुष्ठेयस्तस्मात्कारणादित्यर्थ । अवश्य निश्चित पितुर्वश्यो वश गत एव सन् । नतु विमत इत्येवकारार्थ । 'वश गत ' इति यत्प्रत्यय । गहनमरण्यमवगाहे प्रविशेयेत्यवोचतेति पूर्वेण सबन्ध । अत्र रामायणम्—'ऋषिणा च पितुर्वाक्य कुर्वता व्रतचारिणा । गौर्हता कण्डुना धर्म जानतापि विपश्चिता ॥ जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥ अस्माक तु कुले पूर्व सगरस्याज्ञया पितु । खनद्भि सागरैर्भूमिमवाप्त सुमहान्वध ॥' इति । पूरुस्तु न रामायणे सगृहीत । तस्येय कथा महाभारतादौ कथिता—पूर्व शुक्रशापवशादसमयसप्राप्तदु सहजराभारविह्वलेन पित्रा ययातिना नियुक्त पूरु स्वतारुण्य तस्मै दत्त्वा तज्जरा स्वय गृहीतवानिति । अत्र गोहत्याद्युद्दिष्टक्रमेण कण्ड्वादीनामुद्देशात्क्रमापरनामा यथासख्यालकार—'उद्दिष्टाना पदार्थाना पूर्व पश्चाद्यथाक्रमम् । उद्देशो नु भवेद्यत्र तद्यथासख्यमुच्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

तत्र विस्तृतपुत्रवात्सल्या कौसल्या तेन सह गन्तुमभिलषन्ती कृतप्रणामेन रामेण सविनयमेवमभिहिता ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये विस्तृतपुत्रवात्सल्या समधिकपुत्रस्नेहा कौसल्या तेन सह पुत्रेण साक गन्तुम् । वन प्रतीति शेष । अभिलषन्ती कामयमाना सती । कृतप्रणामेन विहितनमस्कारेण रामेण सविनयं सप्रश्रयमेव वक्ष्यमाणरीत्याभिहितोक्ता ॥

तत्प्रकारमेवाह—

कान्तारभाजि मयि केकयराजपुत्र्याः
कार्कश्यकन्दलितया दलितस्य वाचा ।
तातस्य शोकदहनग्लपितं शरीरं
मातस्त्वया न तु कदाचिदुपेक्षणीयम् ॥ ३० ॥

कान्तारेति । हे मात , मयि कान्तारभाजि अरण्य गते सति । केकयराजपुत्र्या क्षत्रियतनयाया । अत क्षात्र युक्तमेव करिष्यतीति भाव । कार्कश्येन क्रौर्येण । 'कर्कश कठिन क्रूरम्' इत्यमर । कन्दलितयोत्पन्नया वाचा । शस्त्रधाराकल्पयेत्यर्थ । दलितस्य विदारितस्य । पीडितस्येत्यर्थ । तातस्यास्मत्पितु सबन्धि शोकदहनग्लपित मद्विरहजनितशोकानलेन पीडितम् । सतप्तमिति यावत् । शरीर त्वया कदाचित्क्षणमात्रमपि नोपेक्षणीयं नानादरणीयम् । तुरवधारणार्थक । किंतु

तत्तत्कालोचितोपचारै सर्वदा परितोषणीयमित्यर्थ । वाक्शस्त्रविदलनमेव दु सहम, तत्रापि शोकानलसतापश्चेत्किमु वक्तव्यम् । नखव्रणोपरि मुसलाघातप्रायत्वादिति भाव । मयैकेनैव वन प्रति गम्यते । पतिदेवतया त्वया तु तदुपचारतात्पर्येण गृह एव स्थातव्यमिति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः सा तनयस्य स्वस्त्ययनाय समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमाशिषमाचचक्षे ।

तत इति । ततस्तदनन्तर सा कौसल्या तनयस्य रामस्य स्वस्त्ययनाय । माङ्गल्यसपादनार्थमित्यर्थ । समस्तदेवताकीर्तनपुर सरीमिन्द्रादिसकलदेवतास्तुतिपूर्विकाम् । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्ते' इति टप्रत्यये 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । आशिषमाचचक्ष उवाच । 'यन्मङ्गल सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥' इत्याद्याशीर्वाद चकारेत्यर्थ ॥

तदनु रामस्तामभिवन्द्य निष्क्रान्तः प्रक्रान्तनेपथ्यायाः सीतायाः प्रासादमाससाद ।

तदन्विति । तदन्वाशीरुक्त्यनन्तर रामस्ता कौसल्यामभिवन्द्य नमस्कृत्य निष्क्रान्त मातृगृहाद्विनिर्गत सन् प्रक्रान्तमारब्ध नेपथ्यमभिषेकोचितवेषो यस्यास्तस्या सीताया प्रासाद सदनमाससाद विवेश ॥

तत श्रीराम किमकरोदित्याह—

कल्याणवादसुखितां सहसैव कान्तां
कान्तारचारकथया कलुषीचकार ।
अम्भोदनादमुदितां विपिने मयूरीं
संत्रासयन्निव धनुर्ध्वनिना पुलिन्दः ॥ ३१ ॥

कल्याणेति । कल्याणवादेन राज्याभिषेकमङ्गलकथनेन सुखिता सजातसुखाम् । तारकादित्वादितच् । ता कान्ता प्रियतमा सीता कान्तारचारकथयारण्यसचारवार्तया विपिनेऽम्भोदनादेन जलदगर्जितेन मुदितामानन्दिताम् । मद्यामतिशयेन रौतीति मयूरी मयूराङ्गनाम् । पृषोदरादित्वात्साधु । 'जातेरस्त्रीविषयात्–' इति ङीष् । धनुर्ध्वनिना धनुष्टङ्कारेण पुलिन्दो व्याध इव सत्रासयन्भीषयन्सहसा सद्य एव कलुषीचकार सक्षोभयामास । कैकेयीवचननियन्त्रितेन राज्ञा नियुक्तोऽह वन प्रति गमिष्यामीत्येवरूपवचनेन विमनीचकारेत्यर्थ । उपमालकार । नात्र नीचोपमाशङ्का धर्मप्राधान्यकथनेनैव तथात्वोपपत्ते कित्वत्र सत्रासनमात्र एव कविविश्रान्ति । अन्यथातिप्रसङ्गादित्यलम् । वृत्त पूर्ववत् ॥

तत किमत आह—

अयमेनामनुगन्तुमुपक्रान्तामकथयत् ।

---

१ 'उपगन्तुम्' इति पाठ

अयमिति। अयं श्रीरामोऽनुगन्तुमनुसर्तुमुपक्रान्ता कृतादरामेना सीता प्रत्य-कथयदवोचत्॥

तदेवाह—

> **प्रिये जनकनन्दिनि प्रकृतिपेशलामीदृशीं**
> **कथं ग्लपयितुं सहे तव शिरीषमृद्वीं तनुम्।**
> **गृहीतहरिणीगणत्रिकविसारिनानाशिरा-**
> **क्षत[१]क्षरितशोणितारुणवृकानने कानने॥ ३२॥**

प्रिय इति। प्रीणातीति प्रिया। 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्यय। अकारान्त-त्वाट्टाप्। हे प्रिये जनकनन्दिनि जनकराजपुत्रि। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्र-हणसामर्थ्यान्नन्द्यादित्वाल्ल्युट्प्रत्यय। टित्वान्ङीप्। एतत्सबोधनद्वय कान्तारसचारा-नर्हताद्योतनार्थम्। प्रकृत्या पेशला चारुतराम्। 'चारौ दक्षे च पेशल' इत्यमर। अतएव शिरीषमृद्वी शिरीषपुष्पवन्मृदुलामीदृशीमित्थभूताम्। सुखोपचारोचितामि-त्यर्थ। तव तनु शरीरम्। गृहीत दष्ट यद्धरिणीगणत्रिक कुरङ्गनिकुरुम्बत्रिकप्रदेश। वृको हि जिघृक्षितजन्तोस्त्रिकप्रदेशमेव प्रथम गृह्णातीति प्रसिद्धि। 'पृष्ठवशाधरे त्रिकम्' इत्यमर। तत्र विसारिण्यो नि सरन्त्यो नानाशिरा नानाविधनाड्य। 'नाडी तु धमनि शिरा' इत्यमर। ताभ्योऽक्षतमविच्छिन्न यथा तथा। यद्वा तासा क्षतेभ्यो व्रणेभ्य क्षरित परिस्रुत यच्छोणितमसृक्तेनारुणानि वृकाणामीहामृगाणामाननानि यस्मिस्तस्मिन्। हिंस्रप्रचुरतयात्यन्तभयकर इत्यर्थ। 'कोकस्त्वीहामृगो वृक' इत्य-मर। काननेऽटव्या ग्लपयितु परिक्लेशयितु कथ सहे कुतो वा मृष्ये। न कथंचि-दपि सह इत्यर्थ। एवमकथयदिति पूर्वेण सबन्ध। पृथ्वीवृत्तम्। लक्षणं तूक्तम्॥

तदनु नानाविध[२]प्रयत्नेनाप्यनुन्मिषदनुजिगमिषाशैथिल्यायां मै-थिल्यां लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसाये वासिष्ठाय सुयज्ञाय भूषणमशेषं नागसहस्रेण सह शत्रुंजयाह्वयं [३]मातुलदत्तं मत्तहस्तिनम-गस्त्यकौशिकाभ्यां च [४]महार्घाणि रत्नानि वितीर्य तदनु निर्जरारिवी-र्यमुषी धनुषी निरपायत्राणकर्मणी वर्मणी निर्मर्यादशिलीमुखकृता-नुषङ्गौ निषङ्गौ निर्वर्तितवीरपाणौ कृपाणौ वरुणेन जनकसदसि दत्तमेतत्स[५]मस्तमायुधजातमादाय मामनुगच्छेति सौमित्रिमन्वग्र-हीत्।

तदन्विति। तदनु तदनन्तर मैथिल्या जानक्या नानाविधेन हितबुद्ध्या खलु वचोमयेन। तदभिधीयते—'सदा सुख न जानामि दु खमेव सदा वनम्' इत्यादि रामायणोक्तप्रकारेणापि प्रयत्नेन। बहुप्रकारैरप्युपकारैरित्यर्थ। अनुन्मिषदनुदयद-

---

१ 'क्षति' इति पाठ २ 'प्रयत्नशतेन' इति पाठ ३ 'अतुल मातुलदत्त हस्तिनम्' इति पाठ ४ 'महार्हाणि च रत्नानि वितीर्य निर्जरारातिं' इति पाठ ५ 'सर्वमादाय' इति पाठ

नुजिगमिषाशैथिल्यमनुगमनेच्छादौर्बल्यं यस्यास्तस्याम् । अनिवृत्तानुसरणेच्छाया सत्यामित्यर्थ । तथा लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसायेऽनिवर्तितानुयात्रोद्योगे सति । अनवसितेत्यत्र 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातो कर्मकर्तरि क्त । ततो नञ्समास । ततो वासिष्ठाय वसिष्ठपुत्राय । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सुयज्ञाय सुयज्ञनाम्न आचार्याया अशेष भूषण भूषणजातम् । कनकरत्नमयकेयूराङ्गदकुण्डलाद्यशेषभूषणानीत्यर्थ । शत्रूञ्जयतीति शत्रुंजय । 'सञ्ज्ञाया भृतॄवृजि—' इत्यादिना खच्प्रत्यय । 'अरुर्द्विषत्—' इत्यादिना मुमागम । स इत्याह्वयो यस्य तम् । शत्रुजयनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थ । मातुलेन दत्त मत्तहस्तिन मत्तेभ च नागसहस्रेण सह गजसहस्रेण साकम् । 'ग्राहाश्चाहिगजा नागा ' इति वैजयन्ती । वितीर्य दत्त्वा । तथागस्त्यकौशिकाभ्या कुम्भसभवविश्वामित्राभ्या च महार्घाण्यमूल्यानि । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ ' इत्यमर । रत्नानि मणिकाञ्चनादीनि श्रेष्ठवस्तूनि च । 'रत्न श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्व । वितीर्य तदनु निर्जरारीणा देवद्विषा दैत्याना वीर्य प्रभाव सामर्थ्य वा मुष्णतोऽपहरत इति तथोक्ते । 'अमरा निर्जरा देवा ', 'वीर्य शुल्के प्रभावे च तेज सामर्थ्ययोरपि' इत्यमरशाश्वतौ । धनुषी च निरपाय निरातङ्क त्राणकर्म रक्षणकृत्य ययोस्ते तथोक्ते वर्मणी कञ्चुके । 'तनुत्र वर्म कञ्चुकम्' इत्यमर । तथा निर्मर्यादा असख्येया ये शिलीमुखा बाणास्तै कृतोऽनुषङ्गोऽनुबन्धो ययोस्तौ । अक्षयसायकावित्यर्थ । निषङ्गौ तूणीरौ च । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो ' इत्यमर । निर्वर्तित निष्पादित वीरपाण रणसमाप्त्यनन्तरकर्तव्यमधुपान याभ्या तौ । शत्रुसहारकावित्यर्थ । 'वीरपाण तु यत्पान वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमर । कृपाणौ खड्गौ चेत्येतत्समस्तम् । 'नपुसकमनपुंसकेन—' इत्येकशेष । जनकसदसि जनकयज्ञसभाया वरुणेन मे मह्य दत्तमायुधजातमस्त्रकलापमादाय गृहीत्वा मामनुगच्छानुसरेति सौमित्रि लक्ष्मणमन्वग्रहीदनुगृहीतवान् । आज्ञापितवानित्यर्थ । तथा च श्रीरामायणम्—'ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महती वरुण स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी ते प्रदर्शय ॥ उभे च कवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ । आदित्याविव तौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ सत्कृत्य निहित सर्वमेतदाचार्यस्य सद्मनि । स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥' इति । अत्रैके व्याख्यातार किंचिदाशङ्क्य समादधु । तत्प्रकारस्तु—ननु जनकयज्ञे धनुरादिप्रदानस्याश्रवणात्कथमप्रसिद्धे तदनुवाद क्रियते । सत्यमेतत् भगवतो वाल्मीकेरिय शैली प्रस्तुतार्थप्रतिपादनापारवश्याद्यत्र वक्तव्यमर्थं तत्रानुक्त्वोत्तरत्र केनचिद्व्याजेन प्रसिद्धमनुवदतीति । यथा बालकाण्डे नाभिहित मणिबन्धनम् 'मणिरत्नमिदं दत्त वैदेह्यै श्वशुरेण मे' इति सुन्दरकाण्डेऽभिहितवान्, अयोध्याकाण्डे वक्तव्य काकासुरवृत्तान्तम् 'स पित्रा च परित्यक्तो य सुरैश्च महर्षिभि ' इत्यादि सुन्दरकाण्ड उक्तवानिति । अतस्तदनुसारिणा तत्रभवता भोजेनापि तथैवोक्तत्वान्न विरोध इति मन्तव्यम् ॥

तत किमित्यत आह—

सीतापि निजाभरणजातं[1] सुयज्ञपत्न्यै न्यदात्[2] ।

---

१ 'गणम्' इति पाठ २ 'विदधे' इति पाठ

सीतापीति । चार्थोऽपिशब्द । निजाभरणजात रत्नकेयूराङ्गदरशनादिस्वकीयभूषणकलाप सुयज्ञस्य पत्न्यै भार्यायै न्यदाद्दत्तवती । महाप्रभो श्रीरामस्याचार्यसभावन तत्पत्न्या सीतायास्तत्पत्नीसभावन युक्तमित्यर्थ ॥

ततः सौमित्रिरपि[1] स्वाधीनेन धनेन कंचित्कौसल्याश्रितमुपाध्यायमतोषयत् ।

तत इति । तत सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽपि स्वाधीनेन स्वायत्तेन । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । धनेन रत्नकाञ्चनादिरूपेण द्रव्येण कौसल्याश्रितम् । कौसल्याया प्रत्येक पुरोहितमित्यर्थ । कंचित्तैत्तिरीयाचार्यमुपाध्याय ब्राह्मणमतोषयत् । स्वकीयद्रव्यप्रदानेन सभावयामासेत्यर्थ । एतेन सौमित्रेर्निजजनन्यपेक्षया कौसल्यायामेवात्यन्तादर सूच्यते ॥

तत्र सकुटुम्बाय त्रिजटाभिधानाय[2] निर्धनाय द्विजातये स्वहस्त[3]निक्षिप्तदण्डपतितदेशावधिकं गोधनं च कपिञ्जलादिभ्यो[4] द्विजातिभ्यश्च रघुपतिर्वित्तानि विविधानि विततार ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये रघुपति सकुटुम्बाय कुटुम्बसहिताय । पत्नीपुत्रसहितायेत्यर्थ । त्रिजट इत्यभिधान नामधेय यस्य तस्मै निर्धनायोञ्छवृत्तये कस्मैचिद्विजातये । स्वहस्तेन त्रिजटहस्तेन निक्षिप्त परिक्षिप्त । दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसीति ब्राह्मणाना गोग्रहणचापल्यप्रदर्शनार्थमुदीरितश्रीरामवचनवशात्प्रेरितो यो दण्डस्तस्य पतितदेश स एवावधिर्मर्यादा यस्य तथोक्तम् । तावद्देशस्थमित्यर्थ । गोधन गोव्रज च । 'गोकुल तु गोधन स्याद्गवा व्रजे' इत्यमर । तथा कपिञ्जलो नाम ब्राह्मण आदिर्येषा ते तथोक्तास्तेभ्यो द्विजातिभ्य कठकलापमाणवकादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विविधानि नानारूपाणि वित्तानि गोरत्नाम्बरयानादीनि द्रव्याणि । 'द्रव्य वित्त स्वापतेयम्' इत्यमर । विततार विश्राणितवान् । 'विश्राणन वितरणम्' इत्यमर ॥

ततस्ते पौरनारीणां निश्वासझञ्झानिल[5]चलदधरकिसलयानामस्र[6]सलिलासारेण शोकपावकेन च वपूंषि मनांसि च सिक्त्वा दग्ध्वा च निषिद्धपरिजनानुगमनतया प्रकाशितप्रवाससिद्धान्ता शुद्धान्तान्निश्चक्रमुः ।

तत इति । ततो विश्राणनानन्तरम् । ते सीतारामलक्ष्मणा । निश्वासैरेव झञ्झानिलै सध्वनिमहामारुतैश्चलन्ति वलमानान्यधरकिसलयान्योष्ठपल्लवा यासा तास्तथोक्तास्तासा पौरनारीणा वपूंषि मनासि च । अस्रसलिलासारेणाश्रुजलधारासपातेन । 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्व । शोकपावकेन शोकदहनेन सिक्त्वार्द्रीकृत्य दग्ध्वा सताप्य च । वपूष्यस्रसलिलासारेण सिक्त्वा मनासि शोकपावकेन

---

१ 'सौमित्रिरपि स्वधनेन' इति पाठ २ 'त्रिजटाभिधाय द्विजातये' इति पाठ
३ 'स्वहस्ततलनिक्षिप्तदण्डदेशा' इति पाठ ४ 'काम्पिल्यादिभ्यो' इति पाठ
५ 'विश्वासान्निश्वासजृम्भानिल इति पाठ ६ 'अश्रु' इति पाठ

दग्ध्वा चेति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । तथोद्वेलं विषादमुत्पाद्येत्यर्थः । निषिद्धपरिजनानुगमनतयैकान्तिकत्वान्निवारितभृत्यानुयात्रतया हेतुना प्रकाशित-प्रकटीकृतः प्रवाससिद्धान्तो वनवासनिश्चयो यैस्तथोक्ताः सन्तः शुद्धान्तादन्तःपुरा-न्निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः ॥

तत्र ।

> सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा
> मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम् ।
> इत्याकलय्य नियतं पिदधे विधाता
> [1]बाष्पोदयेन नयनानि शरीरभाजाम् ॥ ३३ ॥

तत्रेति । तत्र निर्गमनसमये ॥ **सीतेति** । सीता पुरा पूर्वं गगनचारिभिरपि खेचरैरपि । किमुतान्यैरिति भावः । अदृष्टानवलोकिता । महाराजपरिग्रहत्वादिति भावः । इयं सीता सकलमानवनेत्रपात्रं समस्तजनदृग्गोचरा मा भून्मास्तु । 'माङि लुङ्' इत्यादिनाशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः । इत्येवमाकलय्य विचार्य विवक्त इति विधाता युक्तायुक्तसाधनतत्परो ब्रह्मा बाष्पोदयेनाश्रूत्पादनेन शरीर-भाजां प्राणिनां नयनानि नेत्राणि पिदधे आच्छादितवान् । नियतं निश्चितमित्युत्प्रे-क्षायाम् । श्रीरामप्रवासमसहमाना मानवाः सोद्वेगं रुरुदुरित्यर्थः । 'अपिधानतिरो-धानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्य-पेरकारलोपः ॥

[2]ततः ।

> रुद्धापि यान्तमनुगच्छति मैथिली मां
> वत्सो जहाति न कदाचन लक्ष्मणोऽपि ।
> इत्येतयोरनुगतिं प्रतिबोध्य गन्तुं
> भूयोऽपि राजभवनं प्रविवेश रामः ॥ ३४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । **रुद्धेति** । मैथिली सीता रुद्धा बहुप्रयत्नेन निवारितापि यान्तं वनं प्रति गच्छन्तम् । यातेः शतृप्रत्ययः । मामनुगच्छत्यनुस-रति । तथा वत्सोऽनुजो लक्ष्मणोऽपि कदाचन क्षणमात्रमपि मां न त्यजति । 'सो-ऽप्यनुगच्छतीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणैतयोः सीतालक्ष्मणयोरनुगतिमनुयात्रां प्रति-बोध्य विज्ञाप्य । दशरथायेति शेषः । गन्तुं वनं प्रति यातुं रामो भूयः पुनरपि राज-सदनं दशरथगृहं प्रविवेश । सर्वत्र तदाज्ञाया एव प्राधान्यादिति भावः ॥

तस्मिन्सुमन्त्रेण विज्ञाप्य [3]प्रदर्शिते भूपतिर्भूताविष्ट इव विष्टरान्नि-पत्य सदारः सदारब्धितपरिदेवनो वनोत्कण्ठां स्वयमप्यकरोत् ।

---

१. 'बाष्पोदकेन' इति पाठः २ 'ततः' इति क्वचिन्नास्ति ३ 'दर्शिते दाशरथौ' इति पाठः

तस्मिन्निति । तस्मिञ्श्रीरामे सुमन्त्रेण मन्त्रिवृद्धेन विज्ञाप्य रामोऽयं भवद्दर्शनार्थं समागत इति विज्ञापनं कृत्वा । इत्थंभूतव्यवहारस्य राजधर्मत्वादिति भावः । प्रदर्शिते दृग्गोचरीकृते सति भूपती राजा भूताविष्टः पिशाचाक्रान्त इव । 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः । विष्टरादासनात् । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातनात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । निपत्य शोकवेगस्य सोढुमशक्यत्वान्मूर्च्छया भुवि पतित्वेत्यर्थः । सदा अविच्छिन्नम् । क्रियाविशेषणमेतत् । रचितपरिदेवनः कृतविलापः सन् । सदारः कौसल्यासहितः स्वयमपि वनोत्कण्ठां वनवासौत्सुक्यम् । 'वनोत्कण्ठमतिम्' इति पाठे वनवासोत्सुकां बुद्धिम् । अकरोत् ॥

तदा सुमन्त्रः कैकेयीमब्रवीत् ।

तदेति । तदा तस्मिन्समये सुमन्त्रः कैकेयीमब्रवीदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देवि, विरम[1] रामाभिषेकसमुन्मिषिताह्लादाङ्कुरावग्रहादाग्रहात् ।

देवीति । हे देवि कैकेयि, रामाभिषेकेण श्रीरामराज्याभिषेकोत्सवेन सम्यग्जलसेकेन च समुन्मिषितः समुत्पन्नो य आह्लादाङ्कुर आनन्दकन्दलः इति रूपकम् । तस्यावग्रहात्प्रतिबन्धकादाग्रहादभिनिवेशात् । 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिना पञ्चमी । विरम विरता भव । तादृगाग्रहं परित्यजेत्यर्थः । 'व्याङ्परिभ्य –' इति परस्मैपदम् ॥

पुनस्तस्या दौःशील्यपरित्यागार्थं तन्मातृगोचरमितिहासमाह—

पुरा खलु वरद[2]प्रसादादवगतसकलप्राणिभाषणतया पर्यङ्कपर्यन्तपरिसरत्पिपीलिकालापे कृतहासं तव पितरं हसनकारणं पृष्ट्वा तद्विवरणं पत्युर्मरण[3]करमित्यवेत्यापि भूयसो निर्बन्धात्कुपितेन राज्ञावज्ञाताया मातुस्ते विधां[4] मानुकुर्वीथा इति ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । वरदस्य वरप्रदातुः कस्यचिद्योगिनः प्रसादादनुग्रहादवगतसकलप्राणिभाषणतया विज्ञातसकलजन्तुवचनतया हेतुना पर्यङ्कपर्यन्ते शयनसमीपे परिसरन्तीनां प्रसर्पन्तीनां पिपीलिकानां भूविवरसंचारिसूक्ष्मजन्तुविशेषाणामालापे भाषणे विषये कृतहासं किमेते अज्ञानजन्तवः समालपन्तीति हसितवन्तं तव पितरं केकयं हसनकारणं हासहेतुं पृष्ट्वा । केनापि हेतुनायं हसतीति जिज्ञासयानुयुज्येत्यर्थः । तद्विवरणं हसनकारणकथनं पत्युर्भर्तुर्मरणकारणमित्यवेत्य ज्ञात्वापि । तद्वचनादेवेति भावः । भूयसो बहुलात् 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति भूरादेशो बहोर्लोपश्च । निर्बन्धात्प्रयासकरणाद्धेतोः कुपितेन क्रुद्धेन राज्ञा केकयेनावज्ञाताया अवमानितायास्ते तव मातुर्विधां प्रकारम् । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः । मानुकुर्वीथाः । मानुकुरुष्वेत्यर्थः । भर्तृप्रतिकूलाचरणेन मातृवद्विगर्हणीया मा भूरित्यर्थः । करोतेर्लिङि आथाङ् । इत्यब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥

---

१ 'विरम विरम' इति पाठः २ 'ब्रह्मणो वरप्रसादात्' इति पाठः ३ 'मरणहेतु' इति पाठः ४ 'मार्गं मा कुर्वीथा' इति पाठः

सुमन्त्रवचन श्रुत्वा सा किमकार्षीदित्यत आह—

ततः ।

कृतासमञ्जनिर्यासं सगरं केकयात्मजा ।
निदर्शनत्वे[1] निर्दिश्य निरबध्नान्निजं पतिम् ॥ ३५ ॥

तत इति । केकयात्मजा कैकेयी । कृतो विहितोऽसमञ्जनाम्न पुत्रस्य निर्यास परित्यागो येन तम् । असमञ्जाख्यपुत्रत्यागिनमित्यर्थ । सगर राजान निदर्शनत्वे दृष्टान्तत्वे निर्दिश्य । सगरवत्त्वमपि पुत्र परित्यजेति निरूप्येत्यर्थ । निज पतिं स्वभर्तार निरबध्नान्निरुत्तर चकारेत्यर्थ ॥

अत्रान्तरे कैकेयीवचनमसहमान कश्चिदमात्यवृद्ध प्रत्यवोचदित्याह—

तत्र ।

सिद्धार्थको महामात्यस्तत्परित्यागमब्रवीत् ।
सरयूपातिता[2]नेकप्रजामरणकारणात् ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र कैकेयीनिर्बन्धवाक्यसमये सिद्धार्थक सिद्धार्थकनामा महामात्य सुमन्त्रादन्योऽमात्यप्रवर । अमा सह भवतीत्यमात्य । शुभाशुभकार्येषु सदा सह वर्तत इत्यमात्य । 'अव्ययात्त्यप्' । सरयूपातिताना सरयूनदीनिक्षिप्तानामनेकप्रजाना बहुजनाना मरणमेव कारण निमित्त तस्मात् । तत्परित्याग तस्यासमञ्जस्य त्याग समञ्जस सकलसद्गुणाभिरामस्य तु परित्याग कथ समञ्जस इति भाव ॥

इत्थ बहूपालम्भेऽप्यवार्यनिश्चयामवबुध्य राजा राममेवमुवाचेत्याह—

अथ दशरथेन रामः सपरिच्छद एव गच्छेति निर्दिष्टः केवलं खनित्रपिटकौ[3] वल्कलयुगलं च प्रार्थयत ।

अथेति । अथामात्योक्त्यनन्तर दशरथेन राम सपरिच्छद' सपरिवार सन्नेव गच्छ व्रजेत्येवं निर्दिष्टो नियुक्त सन् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद इति विग्रह । 'पुंसि सञ्ज्ञाया घ प्रायेण' इति घप्रत्यय । 'घादेरुपसर्गस्य' इति ह्रस्व । खनित्रपिटकौ खनित्रमवदारण खननसाधनम् । कुद्दालादिकमित्यर्थ । पिटक कन्दमूलफलाद्याहरणयोग्य कण्डोल । तौ केवल तावेव । 'खनित्रमवदारणे', 'कण्डोलपिटकौ' इति चामर । केवलशब्दस्त्ववधारणार्थक । तथा वल्कलयुगल वल्कलवस्त्रयुग्मं च । प्रार्थयतायाचत । त्यक्तसङ्गस्य मम परिच्छदेन कार्यं किम्, अपि तु मुनिजनोचित वल्कलखनित्रपिटकमात्रमेव दातव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थ. ॥

अत्रान्तरे श्रीरामविवासनदीक्षिता कैकेयी विलम्बासहिष्णुतया द्रुततरं वल्कलान्याजहारेत्याह—

सुखोचितानां सुव्यक्तदिव्यलावण्यसंपदाम् ।
त्रयाणामपि कैकेयी वल्कलादीन्युपाहरत्[4] ॥ ३७ ॥

---

१ 'निदर्शनेन' इति पाठ २ 'पतित' इति पाठ ३ 'पिटके' इति पाठ. ४ 'वल्कलान्युदपाहरत्' इति पाठ

सुखोचितानामिति। कैकेयी सुखोचिताना सुखार्हाणा सुव्यक्तं स्फुटं यथा तथा दिवि भव दिव्य श्रेष्ठम्। 'तत्र भव' इति भवार्थे यत्प्रत्यय। लावण्यं शरीर-सौन्दर्यादि सपत्लक्ष्मीश्च येषा ते तथोक्तास्तेषाम्। सकलगुणसपन्नानामित्यर्थ। त्र-याणा सीतारामलक्ष्मणानामपि। नैकस्यैव श्रीरामस्येत्यपिशब्दार्थ। वल्कलानि चीराण्युपाहरत्। परिधत्स्वमिति प्रादादिति भाव॥

अथ रघुकुलनाथो मध्यमाम्बानियोगा-
द्गुणवति परिधाने मङ्गलार्हे निराशः।
अधिकुचतटवल्गज्जानकीबाष्पसेका-
दपगतखरभावं वल्कलं पर्यधत्त॥ ३८॥

अथेति। अथ वल्कलाहरणानन्तर रघुकुलनाथो रघुवंशश्रेष्ठ श्रीराम। मध्ये भवा मध्यमा। 'मध्यान्म' इति मप्रत्यय। सा च सा अम्बा च तस्या मध्यमा-म्बाया कैकेय्या नियोगादाज्ञावशात्। मङ्गलार्हे राज्याभिषेककल्याणोचिते गुणवति मार्दवादिगुणसपन्ने तन्तुविनिर्मिते वा परिधानेऽधोंशुके। 'अन्तरीयोपसव्यानपरि-धानान्यधोंशुके' इत्यमर। निराशो नि स्पृह सन्। अधिकुचतटेऽधिकुचतटम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव। तत्र वल्गन्त प्लवन्तो ये जानकीबाष्पा सीतानेत्राम्बूनि तै सेकात्। कठिनतरकुचतटपतनोत्पतनाद्बाष्पबिन्दूना तत्र सक्रमणादिति भाव। तेन जानक्या भर्तुरत्यन्तसान्निध्य वल्कलधारणासहिष्णुत्वं च सूच्यते। 'बाष्पो ने-त्राम्बुधूमयो' इत्यभिधानात्। अपगत खरभाव कार्कश्य यस्य तत्प्राप्तमार्दवम्। सधारणानुकूलमित्यर्थ। वल्कलं पर्यधत्त परिधृतवान्। अत्र केचित्—राज्ञ कैकेयी तृतीयैव महिषी। मध्यमाशब्दप्रयोगस्तु मध्यमाछन्दोवत्प्रसिद्धत्वान्नतु मध्येभवत्वात् अर्जुनस्य कुन्तीसुतमध्यमप्रयोगवदिति वदन्ति। तदेतदविचाररमणीयम्। बकब-न्धप्रयासत्वात्किंचिज्ज्ञप्रामादिकप्रयोगाणामेव तादृक्समाधानत्वात्। किंतु स्वर्गपा-तालयोर्मध्येभवत्वाद्भूलोकस्य यथा मध्यमलोकप्रयोग तथा कौसल्यासुमित्रयोर्मध्ये-भवत्वान्मध्यमेयमिति युक्तमुत्पश्याम। एतदभिप्रायेणैव सर्वज्ञो भोजोऽपि मध्य-माम्बानियोगादिति प्रयुक्तवानित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। मालिनीवृत्तम्॥

तत्र[1] चित्रीयन्त· सर्वे निर्विकारवदनलक्ष्मीकमिक्ष्वाकुकुलाध्यक्षम-ध्यक्षयन्तस्तेषामेव शोकशङ्कुकीलित[2]मानसानामाननेषु पारम्पर्येणा-स्फुरद्विकारः।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्काले श्रीरामवल्कलधारणसमये। सर्वे अशेषा ये जना-श्चित्रीयन्त आश्चर्यं कुर्वन्त। 'नमोवरिवश्चित्रङ क्यच्' इत्यनेन 'चित्रङ् आश्चर्ये' इत्यत क्यच्। निर्विकारा धीरोदात्तत्वादविकारा विकाररहिता प्रसन्ना लक्ष्मीर्मुखशोभा यस्य तम्। शैषिक कप्रत्यय। इक्ष्वाकुकुलाध्यक्षमिक्ष्वाकुलश्रेष्ठ श्रीरामम्। अध्यक्ष प्रत्यक्ष कुर्वन्तोऽध्यक्षयन्त। पश्यन्त इत्यर्थ। अध्यक्षशब्दात्करोतेर्ण्यन्ताल्लट शत्रादेश। शोक एव शङ्कुस्तेन शोकशल्येन कीलितमानसाना विद्धहृदयाना तेषामेव

१ 'तत्र ये' इति पाठ २ 'सकीलित' इति पाठ

जनानामाननेषु मुखेषु । 'मानसेषु' इति पाठे हृदयेषु । 'चित्त तु चेतो हृदयं स्वान्त हृन्मानस मन ' इत्यमर' । पारम्पर्येणाविच्छेदेन । विकारो वैवर्ण्य वैकल्यं च अस्फुरत् । वल्कलवसान श्रीराम दृष्ट्वा सर्वे जना विवर्णवदना विकलमानसाश्च बभूवुरित्यर्थ । निर्विकारदर्शनेन विकारोत्पत्तिश्चित्रमिति भाव ॥

तदानी सर्वसाधारण्याद्वसिष्ठस्योत्पन्न विकारमन्यथा योजयति—

किंतु[1]

सवल्कले दाशरथौ विषादादामीलिताक्षो यदभूद्वसिष्ठः ।
तदेव जातं करणं महर्षेः काकुत्स्थयाथार्थ्यविलोकनस्य ॥३९॥

किंत्विति । तदेवाह—**सवल्कल इति** । दाशरथौ श्रीरामे । 'अत इञ्' । सवल्कले । द्रुमत्वग्विकारवासोधारिणि सतीत्यर्थ । विषादात्खेदाद्वसिष्ठ आमीलिताक्षो द्रष्टुमशक्ततयेषन्मीलितनयन । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्' । अभूदिति यत्तन्मीलिताक्षत्वमेव महर्षे ऋषिश्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य । काकुत्स्थयाथार्थ्यविलोकनस्य श्रीरामतत्त्वदर्शनस्य । भावे क्त । करण साधन जातम् । आमीलितनयनानामृषीणा तत्त्वावमर्शसभवप्रसिद्धे । महर्षेरमुष्यामीलितनयनत्व तारकब्रह्मण श्रीरामस्य तत्त्वावबोधकत्वेनोपकारकमभूदित्यर्थ । तत्त्वानुसधानसमये सयमिनामर्धोन्मीलितनयनत्व योगशास्त्रसिद्धम् । केवलनिमीलने निद्रा स्यात् केवलोन्मीलने विषयदर्शनेनच चित्तविक्षेप स्यादिति । अत्र विषादकृतमीलनस्य तत्त्वानुसधानपरत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । वृत्तमुपजाति ॥

अतएव न व्यथितोऽभूदित्याह—

अस्य पीताम्बरत्यागे किं जाता विक्रियाऽपुरा ।
इति प्रत्यग्दृशां श्रेष्ठो वसिष्ठो नातिविव्यथे ॥ ४० ॥

अस्येति । अस्य श्रीरामस्य पीताम्बरत्यागे काञ्चनाम्बरविसर्जने सति । पीताम्बर त्यक्त्वा वल्कलं दधाने सतीत्यर्थ । अपुरा अपूर्वा । पीताम्बरधारणसमयेऽनुपलभ्यमानेत्यर्थ । पूर्वार्थवाचिनो निपातात्पुराशब्दान्नञ्समास । विकारो विक्रिया जाता उत्पन्ना किम् । न जातैवेत्यर्थ । स्वतो निर्विक्रियाणामलकारानलंकारयोरकिंचित्करत्वादिति भाव । इत्यालोच्येति शेष । प्रत्यग्दृशामन्तर्मुखानाम् । ज्ञानिनामित्यर्थ । श्रेष्ठ प्रशस्य । 'प्रशस्यस्य श्र ' इति श्रादेश । वसिष्ठो नातिविव्यथेऽत्यन्तव्यथा न प्राप । लौकिकानुवृत्त्या किंचिद्व्यथा प्रापैवेत्यतिशब्दार्थ । पीताम्बरं त्यक्त्वा वल्कल धृतवत श्रीरामस्य बाह्याभ्यन्तरविकारराहित्येन विशुद्धचित्स्वभावमनुसधाय न शुशोचेत्यर्थ । उक्त च ज्ञानवासिष्ठे—'यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुख सुखी । नित्य चिदनुसधान' स न शोकेन बाध्यते ॥' इति ॥

सोऽयं मैथिलीवल्कलधारणमरुणदरुणसारथिकुलगुरु ।

स इति । सोऽयमरुणसारथिकुलगुरु । अरुणोऽनूरु सारथिर्यस्यारुणसारथि

१ 'किंतु' इति नास्ति क्वचित्

सूर्य । 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरु' इत्यमर । तस्य कुल वंशस्तस्य गुरुराचार्यो वसिष्ठ । मैथिलीवल्कलधारणमरुणन्न्यवारयत् । अस्या सुकुमार्या राजकुमार्या नेदग्वसनधारण योग्यमिति निवारितवानित्यर्थ । रुधेर्लङि 'रुधादिभ्य श्नम्' इति श्नम्। 'श्नसोरल्लोप' इत्यकारलोपे सयोगान्तलोप । 'अट्कुप्वाङ्–' इत्यादिना णत्वम्। अत्र लक्ष्मणवल्कलधारणाकथनेऽपि श्रीरामस्य तद्धारणकथनात्सीतायाश्च तन्निषेधात्सोऽपि कृतवानेवेत्यनुसधेयम् ॥

तत्र प्रयाणाय प्रणिपतन्तीं स्नुषामाश्लिष्य प्रस्नुतपुत्रवात्सल्या कौसल्या बाष्पगद्गदमवदत्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये प्रयाणाय वनवासयात्रार्थं प्रणिपतन्तीं नमस्कुर्वाणा स्नुषा श्रीरामवधू सीताम्। 'समा स्नुषाजनीवध्व' इत्यमर । आश्लिष्यालिङ्ग्य। प्रस्नुत समुत्पन्न पुत्रे श्रीराम इव वात्सल्य स्नेहो यस्या सा तथोक्ता। स्नुषायामपि सुतनिर्विशेष स्नेहवतीत्यर्थ । कौसल्या बाष्पैर्गद्गदमविस्पष्ट वचनमवदद्वोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

> **घर्मे निदाघकिरणस्य करैः कठोरैः**
> **कान्तारमध्यपदवीषु नखंपचासु।**
> **त्वां वीक्ष्य संस्थुलपदां वनदेवताभि-**
> **र्निन्दिष्यते नियतमेव निमेषहानिः ॥ ४१ ॥**

घर्मं इति। घर्मे ग्रीष्मर्तौ निदाघकिरणस्योष्णाशो कठोरैस्तीक्ष्णै करै किरणै । नखान्पचन्ति सतापयन्तीति नखंपचासु। 'मितनखे च' इति खचि मुमागम । कान्तारमध्यपदवीषु गहनान्तरालमार्गेषु सस्थुलपदा परिस्खलितपादविन्यासाम्। पदवीनामत्यन्तसतप्तत्वात्परिक्लिष्टसचारामित्यर्थ । त्वा वीक्ष्य दृष्ट्वा वनदेवताभि । वनाभिमानिनीभिर्देवताभिरित्यर्थ । निमेषहानि स्वकीयनिर्निमेषत्व निन्दिष्यते गर्हिष्यत एव। निर्निमेषत्वादस्माभिरीदृक्कुमारीपरिक्लेशाविच्छिन्नदर्शनजनितसतापोऽनुभूयते । सनिमेषत्वे तु नैव स्याद्धिक्कष्ट ब्रह्मणा कीमेतत्कृतमित्युपालप्स्यत इत्यर्थ । नियतमित्युत्प्रेक्षायाम्। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ मैथिलीनाथः सलक्ष्मणः सप्रदक्षिणं राजानं जननीजनं च प्रणम्य प्रतिषिद्धप्रतीहारचक्रो निश्चक्राम।

अथेति। अथानन्तर मैथिलीनाथ सीतापति । श्रीराम मैथिलीग्रहण तया च सहित सन्निति सूचनार्थम्। सलक्ष्मणो लक्ष्मणसहित सन्। सप्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणप्रक्रमपूर्वकमित्यर्थ । राजानं दशरथम्। जनन्य एव जनस्त च। कौसल्यादेजननीश्चेत्यर्थ । प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिषिद्धप्रतीहारचक्रो निवारितद्वा स्थनिवह सन्। अनुसरतो द्वारपालकान्निवारयन्नित्यर्थ । निश्चक्राम निर्जगाम। अन्त पुरादेति शेष । 'द्वारि द्वा स्थे प्रतीहार' इत्यमर ॥

---

१ 'आलिङ्ग्य कौसल्या गद्गदम्' इति पाठ २ 'निस्तुलपदाम्' इति पाठ

तत किमित्यत आह—

रथोऽपि[1] दशरथाज्ञापरतन्त्रेण सुमन्त्रेण द्वारि समानीतः ।

रथ इति । दशरथाज्ञापरतन्त्रेण । रामप्रयाणार्थं रथमानयेति दशरथनियुक्तेनेत्यर्थ । सुमन्त्रेण रथो द्वारि द्वारप्रदेशे समानीत सप्रापित । 'स्त्री द्वार्द्वार प्रतीहार.' इत्यमर ॥

तदानीमौत्सुक्यात्प्रथम सीतैव रथमारुरोहेत्याह—

प्रारब्धयात्रस्य रघूद्वहस्य प्रागेव सीता रथमारुरोह ।
आनीलरथ्यं रथमारुरुक्षोरह्नां प्रभोरग्रसरी प्रभेव ॥ ४२ ॥

प्रारब्धेति । सीता प्रारब्धयात्रस्य प्रक्रान्तप्रयाणस्य । वनं प्रति जिगमिषोरित्यर्थ । रघूद्वहस्य रघुनन्दनस्याग्रसरी सती । इद च वाक्यान्तरस्थमप्यन्वयसौकर्यार्थमत्रानुषञ्जनीयम् । अन्यथा 'अन्यारादितरर्ते–' इत्यादिना पञ्चमी स्यात् । प्राक्प्रथममेव रथमारुरोहारूढवती । कथमिव । रथ वहन्तीति रथ्या 'तद्वहति रथयुग–' इति यत्प्रत्यय । आनीला ईषन्नीला । हरिद्वर्णा इत्यर्थ । रथ्या रथवोढारोऽश्वा यस्य त रथमारुरुक्षोरारोढुमिच्छो । रुहे सन्नन्तादुप्रत्यय । अह्ना प्रभोरहर्पते. सूर्यस्याग्रे सरतीत्यग्रसरी पुर सरी । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तें' इति टप्रत्यय । टित्वान्डीप् । प्रभा दीप्तिरिवेति श्रौती पूर्णोपमा । तया च सीतारामयोरत्यन्ताविनाभूतरूप वस्तु व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुध्वनि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

दाशरथी च रथमारुरुहतुः ।

दाशरथी इति । दाशरथी रामलक्ष्मणौ च त रथमारुरुहतुरूढवन्तौ ॥

यथा यथा राघवराजधानीं विहाय सीता विपिनोत्सुकाभूत् ।
तथा तथाजायत यातुकामा लङ्कां विना राक्षसराजलक्ष्मीः ॥४३॥

यथेति । सीता यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीप्सायां द्विर्भाव । राघवराजधानीमयोध्यां विहाय त्यक्त्वा विपिनोत्सुका वनवासोत्कण्ठिताभूत् । तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववद्द्विर्भाव । राक्षसराजलक्ष्मी रावणसाम्राज्यश्री । लङ्का विना । विहायेत्यर्थ । 'पृथग्विना–' इत्यादिना पाक्षिकद्वितीया । यातु कामो यस्याः सा यातुकामा गन्तुमना । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । अजायत जाता । तद्वनवासमूलत्वात्तदपसरणस्येति भाव । वृत्तमुपजाति ॥

आबालवृद्धमनुगच्छति रामभद्र-
मेषा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्याम् ।
इत्यादरादिव धरा बहुधा विधाय
धूलिच्छलान्निजतनुं तमनु प्रतस्थे ॥ ४४ ॥

आबालेति । एषा पुरी अयोध्या । बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धास्तानभिव्याप्या-

---

[1] 'अपि' इति नास्ति क्वचित्

बालवृद्धम्। अभिविधावव्ययीभाव । रामभद्र प्रयान्तं श्रीराममनुगच्छत्यनुसृत्यग-च्छति तत्तस्मात्कारणादिह जगत्यह निर्गुणाननुसरणाद्गुणहीना मा स्या खलु न भवेय किमिति काकु । स्यामेवेत्यर्थ । भक्त्या गौरवेण सङ्गधर्मेण वा महदनुसरणस्य कर्तव्यत्वादिति भाव । इति मत्वेति शेष । धरा भू । आदरात्प्रेमवशान्निजतनु स्वकीयमूर्तिं धूलिच्छलाद्रजोव्याजाद्बहुधा विधाय बहुप्रकार कृत्वा। तमनु श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थ । 'पश्चात्सादृश्ययोरनु' इत्यमर । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम्। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया। 'पुरत' इति पाठे तस्य पुरस्तात्प्रतस्थे जगामेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा वाच्या व्यञ्जकसद्भावात्। सा च धूलिच्छलादिति च्छलशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवोज्जीवितेति सकर । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

नृपसुखविमुखेन स्वेन कान्तेन साकं
दुहितरि विधिपाकात्काननाय व्रजन्त्याम्।
अकुशलमिति मत्वा नूनमह्नाय धात्री
परिजनमुखबाष्पं पांसुभिः पर्यहार्षीत्॥ ४५॥

नृपेति। नृपसुखविमुखेन राजभोगविरक्तेन स्वेन स्वकीयेन कान्तेन साक प्राणनाथेन श्रीरामेण सह। 'जीवितेश प्राणनाथ कान्तो रमणवल्लभौ' इति प्रतापमार्तण्ड । दुहितरि स्वपुत्रिकाया विधिपाकाद्दैवविपर्यासात्काननाय वनाय। 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्थी। व्रजन्त्या गच्छन्त्या सत्याम्। धात्री वसुमती जननी च। 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वप्रकाश । अकुशलममङ्गलमिति मत्वा परिजनमुखेषु भृत्यजनवदनेषु यो बाष्पो नेत्राम्बवह्नाय द्राक्पांसुभि परागै पर्यहार्षीत्परिहृतवती। परिपूर्वाद्धरतेर्लुङि सिचि वृद्धि । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम्। मालिनीवृत्तम्॥

रामानुसाररस[1]निर्गतपौरवर्गा
संस्थानमात्रगृहचत्वरराजमार्गा।
निर्मुक्तभोगभुजगत्वमिव क्षणेन
लघ्वी बभूव रघुपुंगवराजधानी॥ ४६॥

रामेति। रामस्यानुसरणे यो रसो रागस्तेन निर्गत पौरवर्गे पुरजननिवहो यस्या· सा। 'गुणे रागे द्रवे रस' इत्यमर । अतएव संस्थानमात्रा अवस्थित्यैवावशिष्टा । नतु तत्तदनुगुणसभ्रमोज्जृम्भिता इत्यर्थ । ते गृहाश्चत्वराण्यङ्गणानि राजमार्गाश्च यस्या सा। 'अङ्गण चत्वराजिरे' इत्यमर । रघुपुगवाना राजधानी प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी राज्ञा राजधानीति कथ्यते' इति प्रतापमार्तण्ड । निर्मुक्तो भोग कायो यया सा तथोक्ता या भुजगत्वङ्निर्मोकपट्टिका सेव क्षणेन लघ्वी नि सारा। शून्येति यावत्। बभूव 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो' इत्यमर· । उपमालकार । वसन्ततिलकावृत्तम्॥

---

१ 'सह' इति पाठ ·

अथ दशरथः सान्तःपुरजनः पुरान्निर्गत्य गत्यन्तराभावात्तमेव रामं सुचिरमालोकयन्नालोकपथमतिक्रान्ते सुमन्त्राक्रान्तस्यन्दने रघुनन्दने स्यन्दमानबाष्पप्रवाहो मोहमुपगम्य भूम्यां पपात ।

अथेति । अथ श्रीरामनिर्गमनानन्तर दशरथ सान्त पुरजन सावरोधवधूक सन् । पुरादयोध्यानगरान्निर्गत्य । गम्यत इति गतिर्गन्तव्यदेश । अन्या गतिर्गत्यन्तरम् । 'सुप्सुपा—' इति समास । तस्याभावादसभवात् । 'दशोपायगमे गति' इति वैजयन्ती । त राममेव सुचिर बहुकालमालोकयन् । तत सुमन्त्रेण सारथिनाक्रान्तोऽधिष्ठित स्यन्दनो रथो यस्य तस्मिन् । 'शताङ्ग स्यन्दनो रथ' इत्यमर । रघुनन्दने । आलोकपथ दर्शनमार्गम् । 'आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ' इत्यमर । 'ऋक्पू—' इत्यादिना समासान्त । अतिक्रान्तेऽतीत्य गते सति । स्यन्दमानबाष्पप्रवाहो विगलदश्रुपूर सन् । मोह मूर्च्छामुपगम्य भूम्या पपात ॥

तत किं जातमित्यत आह—

ततः परिजनकृताश्वासाल्लब्धसंज्ञाय राज्ञे कौसल्यासदनमरोचत ।

तत इति । ततस्तदनन्तर परिजनै सेवकजनै कृतो विहितो य आश्वासो मूर्च्छापगमोचितोपचारस्तस्माद्धेतो लब्धसज्ञाय पुन प्राप्तचेतनाय राज्ञे दशरथाय ।'रुच्यर्थाना प्रीयमाण' इति चतुर्थी । कौसल्याया सदनं गृहमरोचत निवासार्हतयेष्टमभूत् । तद्गृह प्रविवेशेत्यर्थ । एतेन राज्ञ पूर्व कैकेयीगृहमेव नियतनिवास इति सूच्यते ॥

तत श्रीरामवृत्तान्तमाह—

अथ दाशरथिरहमहमिकया संमूर्च्छन्महाजनौघदुरवगाहतया मन्दायमानस्यन्दनवेगःसकलजनविवेककोकनदं मुकुलयन्मोहतमसा तमसातटमुपागमत् चरमगिरितटमपि सहस्रदीधितिः ।

अथेति । दाशरथि श्रीरामोऽपि । अन्योन्य प्रति श्रेष्ठोऽहमित्यभिमानोऽहमहमिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्पर यो भवत्यहंकार' इत्यमर । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्यय निपातितम् । तस्य वीप्साया द्विरुक्ति सज्ञाया कप्प्रत्यय । तया । अहप्रथमिकयेत्यर्थ । समूर्च्छन्समिलन्यो महाजनौघो बहुजनसघस्तेन दुरवगाहतया दुष्प्रवेशतया मन्दायमानो मन्दीभवन्स्यन्दनवेगो यस्य स तथोक्त सन् मोहस्तम इव मोह इव तमश्चेत्युपमितसमास । तेन मोहान्धकारेण । सकलजनानामशेषजनाना विवेक. कोकनद रक्तोत्पलमिव स इव च कोकनदम् । 'रक्तोत्पलं कोकनदम्' इत्यमर. । मुकुलयन्सकोचयन् । विशेषणमेतत्सूर्येऽपि योज्यम् । तमसा नाम नदी तस्यास्तटमुपागमत्प्राप । तथा सहस्रदीधिति सूर्योऽपि चरमगिरितटमस्ताचलकूटम् । अगमदिति सबन्ध । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्दाशरथिसहस्रदीधित्यो-

---

१ 'अवलोकयन्' इति पाठ २. 'स्यन्दमान' इति पाठ. ३ 'अथ' इति नास्ति क्वचित् ४ 'दाशरथिरपि' इति पाठ. ५. 'शिखरम्' इति पाठ

मुकुलयन्निति समानधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकम् । 'प्रस्तुताप्रस्तुताना च सामान्ये तुल्यधर्मत । औपम्य गम्यते यत्र दीपक तन्निगद्यते ॥' इति लक्षणात्। तच्चोपमया सकीर्यते ॥

आविःप्रलापमटवीं भजतो जनस्य
काकुत्स्थपादविरहासहमानसस्य ।
आस्तीर्णपर्णशयनान्यभवन्गृहाणि
मूलस्थलानि तमसातटभूरुहाणाम् ॥ ४७ ॥

आविरिति । आवि प्रलापमाविर्भवत्परिदेवन यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अटवी भजत प्रविशत । काकुत्स्थपादविरहस्य श्रीरामचरणारविन्दवियोगस्य न सहत इत्यसहिष्णु । पचाद्यच्। तन्मानस यस्य तस्य । आस्तीर्णान्यास्तृतानि यानि पर्णानि तान्येव शयनानि शय्या येषा तानि तमसातटभूरुहाणा तमसानदीतीररुहतरूणा मूलस्थलानि मूलप्रदेशा गृहाणि मन्दिराण्यभवन् । तेषु विशश्रमुरित्यर्थ । यद्यपि 'गृहा पुसि च भूम्न्येव' इत्यमर । तथापि नपुसकत्वे कविरेव प्रमाणम् । अत्र मूलस्थलेषु गृहत्वरूपणाद्रूपकालकार ॥

अथ निशीथे दाशरथिः सुमन्त्रेण संमन्त्र्य वञ्चितजनसंहतिरतिविनतानन्दनेन स्यन्दनेन वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकानामनदीत्रयपरिष्कृतामिक्ष्वाकवे मनुना दत्तां वसुमतीमतीत्य विविधवनगहनवीरुत्तृणपटलपिहितरथतुरगखुरमुद्रया पदव्या गङ्गातरङ्गसंगतमूलं गगनगङ्गालिङ्गितशृङ्गं शृङ्गवेरपुरालंकारमिङ्गुदीपादपमुपागमत् ।

अथेति । अथानन्तर दाशरथि श्रीरामो निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर । सुमन्त्रेण सह समन्त्र्य निद्राणानिमान्पौरान्विलोक्य गमिष्यामीत्यालोच्य वञ्चितजनसहति प्रतारितानुगतपौरवर्ग सन् । विनतानन्दनमतिक्रान्तोऽतिविनतानन्दनस्तेन । वैनतेयाधिकजवेनेत्यर्थ । 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समास । स्यन्दनेन रथेन करणेन । वेदश्रुतिश्च गोमती च निष्यन्दिका चेति नामानि यस्य तत्तथोक्त यन्नदीत्रय तेन परिष्कृताम् । वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकाख्याभिस्तिसृभिर्नदीभिर्भूषितामित्यर्थ । 'सपर्युपेभ्य करोतौ भूषणे' इति सुडागम । तथा इक्ष्वाकवे राज्ञे मनुना पित्रा वैवस्वतमनुना दत्ता वसुमती भूमिम् । कोसलदेशमित्यर्थ । अतीत्यातिक्रम्य । एतेनास्य राज्यलक्ष्म्या तृणीकार सूच्यते । विविधानि नानाप्रकाराणि वनानि सचारयोग्यानि गहनानि दुष्प्रवेशान्यरण्यानि तेषु वीरुधा लताना तृणाना च पटलेन जालेन पिहिताच्छादिता । अनुपलभ्यमानेति यावत् । रथतुरगखुरमुद्रा रथाश्वखुरन्यासो यस्या तया पदव्या मार्गेण । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानात्तृतीयोपपत्ति । गङ्गाया भूतलवाहिन्या मन्दाकिन्यास्तरङ्गैरूर्मिभि सगत मूल यस्य तम् । गङ्गातीररुहमित्यर्थ । एतेनात्यन्तपवित्रता

---

१ 'गोमतीनिष्यन्दिनी' इति पाठ २ 'शृङ्गिवेर' इति पाठ

सूच्यते । तथा गगनगङ्गयाकाशगङ्गयालिङ्गितमाश्लिष्टं शृङ्गमग्रभागो यस्य तम् । इत्यौन्नत्यातिशयोक्ति । शृङ्गवेरपुरस्य गुहनगरस्यालंकारभूतमाभरणभूतम् । शोभावहमित्यर्थ । इङ्गुदीपादप तापसतरुमुपागमत् । तन्मूलप्रदेशमशिश्रयदित्यर्थ । 'इङ्गुदी तापसतरु' इत्यमर ॥

ततः[1] ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैर्दृश्यं शुभैः कर्मभिः
श्रुत्वा मातृवरद्वयादुपगतां वृत्तिं च वैखानसीम् ।
अत्युज्जृम्भितहर्षशोकजनितैर्बाष्पैर्निषादाधिपः
शीताशीतगुणान्वितैरविरलैः संपृक्तवक्त्रोऽभवत् ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वेति । निषादा वनगोचरजात्यन्तरास्तेषामधिपो राजा गुह । अनेकजन्मरचितै । जन्मान्तरसहस्राचरितैरित्यर्थ । शुभै कर्मभिर्व्रतनियमोपवासादिसत्कृत्यैर्हेतुभिर्दृश्यं साक्षात्करणीयम् । राम दृष्ट्वा । तथा मातु कैकेय्या वरद्वयात्पूर्वोक्ताद्वरयुग्माद्धेतोरुपगता प्राप्ताम् । वैखानसाना वानप्रस्थाना सबन्धिनी वैखानसीम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । वृत्तिं च । जटावल्कलधारणकन्दमूलाद्यशनवनवासव्यापार चेत्यर्थ । 'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस' इति यादव. । श्रुत्वा । अत्युज्जृम्भिताभ्यामत्युत्कठाभ्या हर्षशोकाभ्यामानन्दविषादाभ्या जनितै । श्रीरामदर्शनाद्धर्ष । वनवासश्रवणाच्छोक इति विवेक । अत एव शीताशीतगुणाभ्या शीतोष्णगुणाभ्यामन्वितै समवेतै । हर्षजत्वाच्छीतगुणान्वितत्वम्, शोकजत्वादशीतगुणान्वितत्वमिति विवेक । अविरलै सान्द्रैर्बाष्पैरश्रुभि सपृक्त वक्त्र । परिक्लिन्नवदनोऽभवत् । श्रीरामदर्शनवनवासश्रवणजनितानन्दविषादाभ्या शीताशीतगुणान्वितान्यश्रूण्यवर्तयदित्यर्थ । अतएव यथाक्रममन्वयात्क्रमापरनामा यथासख्यालंकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

सोऽयं प्रिय[2]सुहृत्समासाद्य गुहः कृताञ्जलिरञ्जसा रघुनाथमनुनाथितवान् ।

स इति । सोऽय प्रियसुहृत्प्रियमित्रम् । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो' इति निपात । गुह समासाद्य समीपमागत्य कृताञ्जलिर्विरचितकरसपुट सन् । विनयलक्षणमेतत् । अञ्जसा याथार्थ्येन । न त्वौपचारिकतयेत्यर्थ । 'तत्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम्' इत्यमर । रघुनाथ श्रीराममनुनाथितवान्याचितवान् । प्रार्थितवानित्यर्थः । 'नाथृ याञ्चायाम्' इति धातो क्तवतुप्रत्यय ॥

तत्प्रकारमेव विवरिष्यन्नादौ तावत्सविनयमाविष्करोति—

देव, पितृनियोगप्रवणान्तःकरणमपि भवन्तं विज्ञापयितु[3]मज्ञ[4]जानपदरीतिर्भारती मां मुखरयति ।

---

१. 'तत्र' इति पाठ २ 'प्रिय' इति नास्ति क्वचित्. ३ 'विज्ञापितुम्' इति पाठ . ४ 'अज्ञात' इति पाठ

देवेति । हे देव स्वामिन्, पितृनियोगप्रवणं पित्राज्ञापरतन्त्रमन्त करण यस्य त तथोक्तमपि । अनिवार्यनिश्चयमपीत्यर्थ । भवन्त प्रति विज्ञापयितु वक्तव्यार्थ कथयितुमज्ञानामविवेकिना जानपदाना जनपदवासिना प्रकृतीना रीति शैली यस्या सा तथोक्ता । पामरसाधारणीत्यर्थं । भारती सरस्वती मा मुखरयति । मुख वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी 'खमुखकुञ्जेभ्यो रो वक्तव्य '[1] इति रप्रत्यय । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ' इत्यमर । तत 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताल्लट् । मुखरीकरोति । व्याहारयतीत्यर्थ । अतो विज्ञापयामीति भाव ॥

सप्रति यद्विज्ञापनीय तदाह—

अस्त्येतदनिवार्यवीर्योद्भटभटदुर्गवर्गयुक्तमनुषक्तभोग्यजातमन्थर मन्थराहृदयतोदावहमस्मदीयं राज्यम् ।

अस्तीति । अनिवार्यवीर्योद्भटा अनतिक्रमणीयपराक्रमोज्जृम्भिता भटा वीरा योधा यस्मिन्स तथोक्तो यो दुर्गवर्गो[2] गिरिदुर्गादिगुप्तिस्थाननिवहस्तेन युक्त सगतम् । दुर्गेत्यत्र दु खेन गम्यतेऽत्रेति विग्रह । 'सुदुरोरधिकरणे' च इति गमेर्ड । इत्थभूतस्यैव च राज्ञामाश्रयणीयत्वादिति भाव । तथाह मनु —'धनुर्दुर्ग महीदुर्गमब्दुर्ग वार्क्षमेव च । नृदुर्ग गिरिदुर्ग च समाश्रित्य वसेन्नृप ॥' इति । तथानुषक्तमनपायि यद्भोग्यजात स्रक्चन्दनादिभोगार्हवस्तुविशेषसमृद्धिस्तेन मन्थर निर्भरम् । परिपूर्णमित्यर्थ । एवभूतस्यैवोपादेयत्वादिति भाव । तथा मन्थराया युष्मद्राज्याभिषेकविघातकारिण्या कैकेयीदास्या हृदयतोदावह मनोव्यथाकरम् । एतद्विघटने तस्या अनधिकारादिति भाव । अस्मदीयमस्मत्सबन्धि । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसज्ञाया वृद्धाच्छ । एतद्राज्यम् । अय देश इत्यर्थ । अस्ति वर्तते ॥

अस्तु प्रस्तुते कि तत्राह—

तदेतदनिदंप्रथमप्रवृत्तं[3] परिगृह्य किंचिदनुगृह्य च[4] परिजनयोग्यभाग्यभाजनममुं[5] जनममुञ्चन्नेव तातादेशं[6] देशेऽस्मिन्विस्मयनीयानुभावमुनिवृन्दं मन्दाकिनीसंदर्शनेन मन्दायमानजननीजनवियोगदुर्दशश्चतुर्दश दशरथकथिताः समाः समापयतु भवानिति ।

तदिति । हे राम, भवान् । इद प्रथम यस्य तदिदप्रथमम् तन्न भवतीत्यनिदंप्रथमम् । अनूतनमित्यर्थ । प्रवृत्त व्यापारो यस्य तत्तथोक्तम् । पूर्व यदाकदाचिदपीदृङ्महाराजापरिपालितत्वादिति भाव । एतत्पूर्वोक्तप्रकारमेतद्राज्य परिगृह्य स्वीकृत्य । तथा अमु जनम् । मामित्यर्थ । परिजनस्य भृत्यवर्गस्य योग्यमर्ह यद्भाग्य भागधेयं तस्य भाजन पात्रम् । किंचिदीषत् पूर्णानुग्रहस्यानर्हत्वादिति विनयोक्ति । अनुगृह्य । भृत्यत्वेन नियुज्येत्यर्थ । तथा तातादेशम् । मुनिवृत्त्या वनमाश्रयेत्येवंरूपं पितृनियोगमित्यर्थ । स्वयममुञ्चन्नपरित्यजन्नेव । विस्मयनीय आश्चर्यकरोऽनुभाव-

---

१ 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसख्यान' इति कौ २ 'भटवर्गदुर्गयुक्तम्' इति पाठ ३ 'तदिदमनिशम्' इति पाठ ४ 'च' इति नास्ति क्वचित् ५ 'योग्यभजनम्' इति पाठ. ६ 'तातादेशेन' इति पाठ

स्तप सामर्थ्यं यस्य तत्तादृशं मुनिवृन्द यस्मिंस्तस्मिन् । गङ्गातीरत्वेनात्यन्तपुण्यक्षेत्रत्वान्निरन्तरमहातपोनिष्ठनिवहाधिष्ठित इत्यर्थ । एतेन सहवासयोग्यसपन्नतया निवासार्हता सूच्यते । अस्मिन्देशे जनपदे । मन्दाकिनीसदर्शनेन हेतुना मन्दायमाना मन्दीभवन्ती जननीजनविरहदुर्दशा मातृवर्गविश्लेषजनितविषादो यस्य स तथोक्त. सन् । लोकजननीत्वाद्गङ्गाया इति भाव । एतेन मातॄणामत्यन्तपवित्रता सूच्यते । दशरथेन कथिता निर्दिष्टाश्चतुर्दशसख्याका समा वत्सरान्समापयत्वतिवाहयतु । इत्यनुनाथितवानिति पूर्वेण सबन्ध । सपूर्वादाप्नोतेर्विंचि प्रार्थनाया लोट् । शेषे प्रथम । 'सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा' इत्यमर ॥

तस्मिन्नित्थं प्रार्थनाभाजि सख्यौ प्रत्याचख्यौ रामभद्रः प्रियोक्त्या । मातुर्वाक्याद्वल्कलेनावृतं मे गात्रं क्षात्रप्रक्रियां नार्हतीति ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति । सख्यौ मित्रे तस्मिन्गुह इत्थमनेन प्रकारेण प्रार्थनाभाजि प्रार्थना कुर्वति सति रामभद्र प्रियोक्त्या प्रियवचनेन । अन्यथा तस्य मन क्लेश स्यादिति भाव । प्रत्याचख्यौ प्रत्याख्यातवान् । तत्प्रार्थना निराकृतवानित्यर्थ । किमिति । मातुर्वाक्यात्कैकेयीनियोगवचनात् । अत्र मातृग्रहण पितुर्निर्दोषत्वप्रकाशनार्थम् । वल्कलेनावृतम् । मुनिवेषधारीत्यर्थ । मे मम गात्र शरीरम् । क्षात्रप्रक्रिया क्षत्रियोचितप्रकारम् । राजवेषमित्यर्थ । गृहीतुमिति शेष । नार्हति । योग्य न भवतीत्यर्थ । 'गृहीत न परित्यजेत्' इति न्यायाद्गृहीतपरित्यागस्यानुचितत्वादिति भाव । इति प्रत्याचख्याविति पूर्वेण सबन्ध । शालिनीवृत्तम् ॥

ततस्तु तदनुरोधेन रोधस्तरोरधस्तात्सुमन्त्रनियन्त्रितरथ्ये दाशरथ्योरातिथ्यं समधुपर्कं कर्तुमिव मन्दमन्दमरविन्दवृन्दस्यन्दमानमकरन्दबिन्दुसंदोहवाहिनि वाहिनीतरङ्गमरुति वाति काननगमनावस्थां काकुत्स्थस्य प्रेक्षितुमक्षमायामिव क्षमाभृति चरमे तिरोहितायामह्नामधिदेवतायां संध्यां चरमां रामः समाप्य तस्यां तरुमूलभुवि लक्ष्मणकल्पितं पर्णतल्पमभजत् ।

तत इति । तत प्रत्याख्यानानन्तर तदनुरोधेन गुहानुवर्तनेन रोधस्तरो । गङ्गानदीतटरुहस्य कस्यचिद्वृक्षस्येत्यर्थ । अधस्तादध प्रदेशे सुमन्त्रे नियन्त्रितरथ्ये नियमितरथाश्वे सति दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयो । मधुपर्को मधुगुडादिमधुरपदार्थमिश्रित पूज्याना देयद्रव्यं तेन सह समधुपर्कम् । आतिथ्यमतिथिसत्कार कर्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । अरविन्दवृन्दादब्जषण्डात्स्यन्दमान प्रस्रवन्त मकरन्दबिन्दुसदोहं पुष्परसशीकरनिकुरुम्ब वहतीति तथोक्ते वाहिनीतरङ्गमरुति गङ्गातरङ्गमारुते मन्दमन्दं मन्दप्रकारम्। 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । कर्मधारयसद्भावात्सुपोलुक्। एतेन शैत्यमान्द्यसौरभ्यसपत्तिरुक्ता । वाति प्रसरति सति । वाते शतृप्रत्यय । 'वहति' इति पाठे वहति-प्रवर्तमाने सति । तदा काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य । अत्रैकवचनग्रहणं तस्यैव

---

१. 'रथ्ययो' इति पाठ .

प्राधान्यादित्यवगन्तव्यम्। काननगमनावस्थामरण्ययात्रादुर्दशा प्रेक्षितुं द्रष्टुमक्षमाया-मसहमानायामिवेत्युत्प्रेक्षा। अह्नामधिदेवतायाम्। अह पतौ चरमे क्ष्माभृत्यस्ताचले। 'अस्तस्तु चरमक्ष्माभृत्' इत्यमर। तिरोहितायामन्तर्हितायां सत्याम्। सूर्येऽस्त गते सतीत्यर्थ। रामश्चरमा पश्चिमा सध्यामुपास्य। सायसध्यावन्दन कृत्वेत्यर्थ। तस्या पूर्वोक्ताया तरुमूलभुवीङ्गुदीवृक्षाध प्रदेशे लक्ष्मणेन कल्पित रचित पर्णतल्प पर्णमय-शय्याम्। 'तल्प शय्याट्टदारेषु' इत्यमर। अभजत्प्रापत्। तत्र सविवेशेत्यर्थ। अत्र सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दस्यापि भगवत श्रीरामस्य सध्यावन्दनचरण लोके सप्रदायप्रवर्तनार्थमित्यवगन्तव्यम्। तदुक्त भगवता गीतासु—'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन। स यत्प्रमाण कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥' इति। अथवा 'अह-रह सध्यामुपासीत' इत्यादिसकलशास्त्राभिज्ञस्य समस्तधर्माचरणतत्परस्य लीलाविग्र-हधारिण श्रीरामस्यायुरारोग्यादिसकलश्रेय प्रदत्वात्सध्यावन्दनं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम्। तथाच महाभारते—'पितामह पितॄन्सृष्ट्वा मूर्तिं तामुत्ससर्ज ह। सा प्रात साय-मागत्य सध्यारूपेण वर्तते। एता सध्या यतात्मानो ये तु दीर्घमुपासते। दीर्घायुषो भविष्यन्ति नीरुज पाण्डुनन्दन॥' इति

रामे विदेहसुतया तरुमूलसंज्ञा-
मन्तःपुरं विशति लक्ष्मणसौविदल्लम्।
निध्याय तं नियमितामितबाष्पवृष्टि-
र्निद्रां निरस्य निषसाद निषादनाथः॥ ५०॥

राम इति। रामे विदेहसुतया वैदेह्या सहेत्यर्थ। अत्र सहार्थाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम्। 'वृद्धो यूना–' इति सूत्रादेव प्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेऽपि 'सह-युक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे तृतीया। लक्ष्मण एव सौविदल्ल कञ्चुकी दौवारिको यस्य तत्। सौमित्रिकृतसरक्षणमित्यर्थ। 'सौविदल्ला कञ्चुकिन' इत्यमर। तरुमूल वृक्षाध प्रदेश इति सज्ञा यस्य तम्। तद्रूपमित्यर्थ। अन्त पुर शुद्धान्त विशति प्रविष्टवति सति। निषादनाथो गुहस्त तथाभूत भूतलशायिन श्रीराम निध्याय दृष्ट्वा। 'निर्वर्णन तु निध्यान दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर। नियमितान्तर्निरुद्धामितबाष्प-वृष्टिरविच्छिन्नाश्रुसपातो येन स तथोक्त सन्। श्रीरामदुर्दशादर्शनेन कचित्काल कृतरोदन इत्यर्थ। निद्रा निरस्य त्यक्त्वा निषसाद। लक्ष्मणसलापतात्पर्येण जाग्र-देव तत्रोपविष्टवानित्यर्थ। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

व्यतीतायां विभावर्यामर्यम्णि[1] मरीचिमालाहारिणि पूर्वोर्वीधर-मूर्ध्नि विरचितजटाबन्धौ[2] सह सीतया दाशरथी भागीरथीकच्छम-गच्छताम्।

व्यतीतायामिति। विभावर्यां रजन्याम्। 'विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी' इत्यमर। व्यतीताया प्रभाताया सत्याम्। पूर्वोर्वीधरमूर्ध्न्युदयाचलशिखरे। 'उदय पूर्वपर्वत' इत्यमर। अर्यम्णि सूर्ये मरीचिमालाहारिणि तेज पुञ्जधारिणि। अभ्युदिते सतीत्यर्थ। दाशरथी रामलक्ष्मणौ। विरचितो विहितो जटाना बन्धो

---

१ 'अर्यममरीचिवीचिमाला' इति पाठ   २ 'जटाबन्धौ दाशरथी' इति पाठ.

वटवृक्षक्षीरैर्ग्रथनं याभ्या तौ । सीतया सह भागीरथीकच्छ गङ्गातीरमगच्छतां प्रा-स्रवन्तौ । 'जलप्रायमनूप स्यात्पुसि कच्छस्तथाविध ' इत्यमर ॥

तत्र रामः प्रहृष्टचेताः सीतामाचष्ट ।

तत्रेति । तत्र भागीरथीकच्छे राम प्रहृष्टचेतास्तद्दर्शनेनात्यन्तसंतुष्टान्त करण सन् । सीतामाचष्टावोचत् ॥

तदेवाह—

मेध्याश्वमार्गपरिमार्गणसंभवस्य
दिव्यौषधिं कपिलकोपमहाज्वरस्य ।
तातानुतर्पणपचेलिमभागधेयां
भागीरथीं भगवतीं शरणं भजामः ॥ ५१ ॥

मेध्येति । मेध्य पवित्र । यद्वा 'प्रजापतिरश्वमसृजत यो मेधायालभ्यते । आशासाना मेधपतिभ्या मेधम्' इत्यादि श्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचन । यथा 'त्वमेव पितृमेध ' इतिवत् । 'मेध क्रतौ धिया मेधा' इति विश्वश्च । तथाच मेधे साधु मेध्य । 'तत्र साधु ' इति यत्प्रत्यय । अथवा मेधार्हो मेध्य । 'तदर्हम्' इति यत्प्रत्यय । स चासावश्वश्च । अश्वमेधीयाश्व इत्यर्थ । तस्य मार्गपरिमार्गणे वर्त्मान्वेषणे सभव उत्पत्तिर्यस्य तस्य कपिलकोपमहाज्वरस्य कपिलमुनिक्रोधरूपमहामयस्य दिव्यौषधिमसाधारणौषधीभूताम् । तदुपशान्तिकरीमित्यर्थ । तथा तातानुतर्पणेनास्मत्पूर्वपितृसतर्पणेन पचेलिम परिपक्व भागधेयं भाग्य यस्यास्ताम् । परोपकाराचरणोपयोगितयैव जन्मसाफल्यसभवादिति भाव । पचेलिमेत्यत्र 'कर्मकर्तरि केलिमर्वाच्य ' इति केलिमर्प्रत्यय । भगवती पूज्या भागीरथी गङ्गा शरण भजाम प्राप्नुम । यतोऽस्मत्कुलमहत्तरेण भगीरथेनेन्द्रपरिमुषिताश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलानलदग्धाना पितृणा स्वर्लोकप्रापणायावतारिता कार्यसिद्धिं कृतवती, अतो भागीरथीनाम्नेय व्यवह्रियते । तस्मादस्माकमपि शरणागताना कार्यसिद्धिं करिष्यतीति तद्भजन युक्तमेवेति भाव । स्पष्टोऽत्र रूपकालंकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनन्तरं रामः सान्त्ववचननिवारितसुमन्त्रः ससौमित्रिर्मङ्गलानि प्रार्थयमानया तया मैथिल्या सह गुहेनानीतां नावमारुरोह ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तर भागीरथीभजनानन्तरं राम सान्त्ववचनै प्रियोक्तिभिरेव निवारित । त्व पुनरयोध्या प्रति याहीति निवर्तित सुमन्त्रो येन स तथोक्त । अत्र सान्त्वग्रहण तन्मन खेदनिरासार्थमित्यवगन्तव्यम् । ससौमित्रि· सलक्ष्मण सन् । मङ्गलानि । 'पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमत । निदेशं पालयत्वेन गङ्गे त्वदभिरक्षित ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तकल्याणानीत्यर्थ· । प्रार्थयमानया याचमानया । 'याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधै·' इत्यभिधानात् । तया सुसतया मैथिल्या सह जानक्या साकम् । गुहेनानीता भृत्यद्वारा अर्पितामित्यर्थ । नावं तरीमारुरोहाधिष्ठितवान् । 'स्त्रिया नौस्तरणिस्तरि ' इत्यमर ॥

---

१ 'दुर्नयस्य' इति पाठ· २· केलिमर उपसख्यानम्·

स एष निषिध्य निषादाधिपतेरनुगमनमपि तूर्णमेव वितीर्णसुरसरित्पूरः संपूर्णसस्ये वत्साभिधाने जनपदे कृतपदश्चललक्ष्यवेधनचतुरश्चतुरो मृगान्निहत्य कुत्रचिद्वनस्पतिमूले निशामनैषीत्।

स इति। यो नावमारुरोह स एष रामो निषादाधिपतेर्गुहस्यापि। सुमन्त्रानुसरणनिषेधसमुच्चयार्थकोऽयमपिशब्द। अनुगमनमनुसरण निषिध्य त्वया सम्यग्भक्ति प्रदर्शिता, अतस्त्वमत्रैव वसेति निवार्य। तूर्ण क्षिप्रमेव। विलम्बेऽन्तराय स्यादिति भयादिति भाव। वितीर्णसुरसरित्पूरो विलङ्घितगङ्गाप्रवाह सन्। 'निस्तीर्ण' इति च पाठ। सपूर्णसस्ये। व्रीह्यादिसकलसस्यसमृद्ध इत्यर्थ। वत्स इत्यभिधानमाख्या यस्य तस्मिञ्जनपदे देशे। 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमर। कृतपद। प्रविष्ट इत्यर्थ। चललक्ष्यवेधनचतुरश्चलशरव्यसप्रहारनिपुण। अतएव चतुरश्चतु सख्याकान्मृगान्वराहादीन्निहत्य प्रहृत्य। क्षत्रधर्मत्वेनानिषिद्धत्वादिति भाव। कुत्रचित्कस्मिश्चिद्वनस्पतिमूले वृक्षाध प्रदेशे निशा रात्रिमनैषीद्यगमयत्। 'मत्स्याभिधान' इति प्रामादिक पाठ। उक्त च श्रीरामायणे—'तत सम्रृद्धाञ्शुभसस्यशालिन क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमत्। तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्य पृषत महारुरुम्।' इत्यादि॥

अन्येद्युर्वन्येन पथा प्रयातास्ते प्रयागे प्रतायमानहोमधूमप्राग्भारं भरद्वाजाश्रमं श्रयन्तश्चाभिवन्द्य तममन्दहर्षं महर्षिमनेनादिष्टवर्त्मना वैकर्तनीपूरोपप्लवं प्लवेन वैणवेन निस्तीर्य शमधनजनसंविधानशमितशात्रवसकलसत्वचरित्रविचित्रं चित्रकूटाचलमभजन्।

अन्येद्युरिति। अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने। 'सद्य –' इत्यादिना निपातितमव्ययम्। 'अद्यात्राह्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात्। तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादय॥' इत्यमर। ते सीतारामलक्ष्मणा वने भवो वन्यस्तेन पथारण्यवर्त्मना प्रयाता प्रस्थिता सन्त प्रयागे प्रयागाख्ये पुण्यक्षेत्रे प्रतायमानो व्याप्नुवान। तनोतेर्यकि लट शानचि मुमागम। 'तनोतेर्यकि' इत्यनुनासिकस्य वैकल्पिकोऽकार। होमधूमप्राग्भारो होमधूमसमूहो यस्मिंस्तम्। हव्यगन्धिधूमानुमेयमित्यर्थ। प्राग्भारशब्द समूहे रूढ। भरद्वाजाश्रम भरद्वाजाख्यमहर्षेस्तपोवन श्रयन्त आश्रयन्त. सन्त। अमन्दहर्ष निजागमनादमन्दो हर्ष आनन्दो यस्य त महर्षिमृषिश्रेष्ठं त भरद्वाजमभिवन्द्य नमस्कृत्य च। राम स्वय तारकब्रह्मणि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात्। 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इत्यादिस्मरणात्क्षत्रिमर्यादा प्रवर्तितवानिति सूचितम्। अनेन महर्षिणादिष्ट यद्वर्त्म चित्रकूटमार्गस्तेन। विकर्तनस्य सूर्यस्यापत्य स्त्री वैकर्तनी यमुना नदी। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप्। तस्या पूर प्रवाह

१ 'अवतीर्ण' इति पाठ. २ 'चलल्लक्ष्य' इति पाठ ३ 'प्रभाते' इति पाठ ४ 'प्रतीयमान' इति पाठ ५ 'भारद्वाजाश्रममाश्रयन्त' इति पाठ ६ 'महर्षिजनेन' इति पाठ'. ७ 'शात्रवसत्वचारित्रम्' इति पाठ ८ 'चरित्र विचित्रम्' इति पाठ ९ 'चित्रकूटमचलम्' इति पाठ १० 'अभजन्त' इति पाठ

एवोपप्लव आपत्तम् । मार्गनिरोधकत्वादिति भाव । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमर । वैणवेन वेणुमयेन प्लवेनोडुपेन । 'उडुप तु प्लव कोल' इत्यमर । निस्तीर्य तीर्त्वा । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्व स एव धन येषा ते शमधना महर्षयस्त एव जनास्तेषा सनिधानेन सानिध्येन शमितशात्रवाणि प्रशान्तवैराणि यानि सकलसत्त्वानि गोव्याघ्रादिसमस्तजन्तवस्तेषा चरित्रेणान्योन्यसाहचर्यरूपेण विचित्रमाश्चर्यकरम् । निर्वैरदेशत्वान्निवासार्हमित्यर्थ । चित्रकूटं नामाचल पर्वतमभजन्प्रापु ॥

अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु माद्य-
त्परभृतगलचञ्चत्पञ्चमैरञ्चितासु ।
जनकदुहितृयोगाज्जातसाकेतसौख्य-
श्चिरमरमत रामश्चित्रकूटस्थलीषु ॥ ५२ ॥

अनुजेति । अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु सौमित्रिनिर्मितपर्णशालामनोहरासु । तथा माद्यत्परभृताना मत्तकोकिलाना गलेषु कण्ठकुहरेषु चञ्चन्त प्रसरन्तो ये पञ्चमा स्वरविशेषास्तै । 'पिक कूजति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । 'वनप्रिय परभृत कोकिल पिक' इत्यमर । अञ्चितासु मनोहरासु 'अञ्चे पूजायाम्' इति इडागम । चित्रकूटस्य स्थलीष्वकृत्रिमभूमिषु । 'जानपद–' इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीष् । रामो जनकदुहितृयोगाज्जानकीसागत्याद्धेतो । 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमर । जातमुत्पन्न साकेतेऽयोध्याया यत्सौख्यमानन्दस्तत्सदृश सौख्य यस्य स तथोक्त सन्निति निदर्शनालकार । चिर बहुकालमरमताक्रीडत । 'साकेत स्यादयोध्याया कोसलानन्दिनी तथा' इति यादव ॥

अथ मां वनवासनैरस्यादपि [3]नाम रामः समाह्वयेदिति [4]प्रत्याशया परतन्त्रः सुमन्त्रः कानिचिदहानि गुहसकाशे नीत्वा निराशस्ततः प्रतिनिवृत्तो निवृत्तोत्सवामयोध्यामासाद्य [5]निर्दाशरथिरयं समागत इति [6]शोकातिरेकातुरपौरजनजनितदीनाक्रन्दमन्दीभूतने[7]मिघोषाद्‌वरुह्य रथाद्दशरथं प्रयाणोन्मुखप्राणं प्राणंसीत् ।

अथेति । अथ चित्रकूटभजनानन्तरं वनवासे क्लेशभूयिष्ठे वनसचारे नैरस्याद्वेषादपि नाम । अस्मत्सहवासानुरागाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थ । नामेति सभावनायाम् । 'नाम प्राकाश्यसभाव्यकुत्साभ्युपगमेषु च' इति विश्व । रामो मां समाह्वयेदाकारयेदित्येवंभूतया प्रत्याशया प्रत्याकाङ्क्षया परतन्त्र पराधीन । तादृगाशाबद्ध सन्नित्यर्थ । सुमन्त्रो गुहसकाशे गुहनिकटे कानिचिदहानि । द्वित्राणि दिना-

१ 'कुलम्' इति पाठ २ 'रञ्जितासु' इति पाठ ३ 'नाम' इति नास्ति क्वचित्. ४ 'प्रत्याशयो' इति पाठ ५ 'निर्दाशरथि सारथिरिति' इति पाठ ६. 'शोकातिरेकात्पौर' इति पाठः ७ 'नेमी' इति पाठ

नीत्यर्थ । तथाच रामायणम्—'तत सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथि ' इति। नीत्वा गमयित्वा ततस्तदनन्तर निराश । दृढप्रतिज्ञस्य कुतो नैरस्य कुत पुनराह्वानमित्याशारहित सन्। प्रतिनिवृत्त प्रत्यावृत । निवृत्तोत्सवाम्। निरानन्दामित्यर्थ । अयोध्यामासाद्य प्राप्य । निर्दाशरथिर्दाशरथिरहित पुनरय समागत इति हेतोर्य शोकातिरेको विषादातिशयस्तेनातुरैर्विह्वलै पौरजनैर्जनित उत्पादितो यो दीनाक्रन्द आर्तघोषस्तेन मन्दीभूतोऽन्तर्हितो नेमिघोषश्चक्रधाराध्वनिर्यस्य तस्मादित्याक्रन्दातिशयोक्ति । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमि ' इत्यमर । रथादवरुह्य । प्रयाणोन्मुखा उत्क्रमणोद्युक्ता प्राणा यस्य तम् । पुत्रवियोगवेदनासहिष्णुत्वेनासन्नमरणमित्यर्थ । दशरथ प्राणंसीत्प्रणतवान्। नमेर्लुङ् । 'यमरमनमाता सक्च' इति सगागम । चकारादिडागमश्च । 'इट ईटि' इति सिचो लुक् । 'नेटि' इति प्रतिषेधाद्वृद्ध्यभाव । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति णत्वम् ॥

एतद्दर्शनेन विसंज्ञो दशरथः कौसल्यासुमित्राभ्यां समाश्वासितः कथं प्रयातं रामेण कथं कथितं मैथिल्या किंवृत्तः सौमित्रिरिति मुहुर्मुहुरश्रुकुण्ठितकण्ठः सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त।

एतदिति। एतद्दर्शनेन सुमन्त्रस्य केवलस्यालोकनेनेत्यर्थ । विसज्ञो विचेतन । मूर्च्छित इति यावत्। अथ कौसल्यासुमित्राभ्याम्। कैकेय्या अनभिमततया बहिर्भूतत्वादिति भाव । समाश्वासित । यथा ससज्ञ स्यात्तथोपलालित सन्नित्यर्थ । दशरथ । रामेण कथ केन प्रकारेण प्रयात प्रस्थितम्। भावे क्त । ननु दु खेन प्रयात किमित्यर्थ । तथा मैथिल्या कथ कया रीत्या कथितमुक्तम्। ननु निर्वेदेन कथित किमित्यर्थ । तथा सौमित्रि किंवृत्त कथभूतव्यापार । अनुवर्तनतत्परो वा उत न वेत्यर्थ । इत्येव मुहुर्मुहु पुन पुन । वीप्साया द्विरुक्ति । अश्रुकुण्ठितकण्ठो बाष्पगद्गदवचन सन्। सुमन्त्रमन्वयुङ्क्तापृच्छत्। 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर ॥

सोऽपि राज्ञे व्यजिज्ञपत्।

स इति। सुमन्त्रोऽपि राज्ञे दशरथाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देव, कथं ब्रवीमि। कठिनहृदयोऽहम्।

देवेति। हे देव राजन्, कथ कुतो वा ब्रवीमि कथयामि । प्रत्युत्तरमिति शेष । कुत । यतोऽहं कठिनहृदयो निर्दयचित्त. । अरण्ये राम विहाय पुनरागतत्वात्तस्य तादृग्यात्राकथनव्यालोलरसनत्वाच्चेति भाव ॥

एवमात्मान विनिन्द्य सप्रति प्रश्नत्रयस्य क्रमेणोत्तरमाह—

सेवारसानुगतपौरमनोरथस्य
दूरे रथस्य च सुतौ तव वर्तमानौ।

---

१. 'पारे' इति पाठ

भूत्वा विदेहदुहितुर्नवसौविदल्लौ
भागीरथीतटवने पथिकावभूताम् ॥ ५३ ॥

सेवेति। हे देव, तव सुतौ त्वत्पुत्रौ रामलक्ष्मणौ सेवारसेन भजनानुरागेणानुगता अनुसृता ये पौरा पुरवासिनो जनास्तेपा मनोरथस्यानुवर्तनरूपाभिलाषस्य। तथा रथस्य स्यन्दनस्य च दूरे विप्रकर्षे वर्तमानौ। तमसातीरे निद्राणाना पौराणा निसृष्टत्वाच्च वनवासतत्पराणामस्माकं किमनेन रथेनेति परित्यक्तत्वाच्चेति भाव। भागीरथीतटे यद्वनं तत्र विदेहदुहितुर्वैदेह्या नवसौविदल्लौ नूतनकञ्चुकिनौ भूत्वा। तत्परिरक्षणतत्परौ सभूयेत्यर्थ। एतत्सौविदल्लस्येदप्रथमत्वाज्जागरूकत्वद्योतनार्थत्वान्नवत्व द्रष्टव्यम्। पन्थान गच्छत इति पथिकौ। पादचारिणाविति यावत्। 'पथ ष्कन्' इति ष्कन्प्रत्यय। अभूताम्। अत्र पूर्वार्वे मनोरथरथयो केवलप्रकृतयोर्दूरीकृतत्वतुरयधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता। उत्तरार्धे तु दाशरथ्योर्नवसौविदल्लत्वरूपणाद्रूपकालकार इत्यनयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात्ससृष्टि। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरमप्यस्तीत्याह—

किंच[1]।

देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभरं क्षीरैः स्वधेनूद्भवैः
सेक्तुं नालमरुन्धतीपतिरभूत्तस्याभिषेकोत्सवे।
सिक्तो हन्त स एष मैथिलसुताबाष्पोदकोत्पादकै-
र्न्यग्रोधक्षरितैर्जटां रचयितुं क्षीरैर्निषादाहृतैः ॥ ५४ ॥

किंचेति। तदेवाह—**देवेति।** हे देव, अरुन्धतीपतिर्वसिष्ठोऽभिषेकोत्सवे राज्याभिषेकमहोत्सवे तस्य त्वत्तनयस्य युष्मत्पुत्रस्य रामस्य कुन्तलभर चिकुरनिकुरुम्बम्। 'चिकुर कुन्तलो वाल' इत्यमर। स्वधेनूद्भवै स्वस्य या धेनु कामधेनुस्तदुद्भवैस्तत्सभूतै। अत्यन्तश्लाघ्यैरित्यर्थ। क्षीरै सेक्तुमार्द्रीकर्तुम्। तदानीं गोक्षीराभिषेकस्य शास्त्रविहितत्वादिति भाव। शक्तो नाभूत्। वैवर्ण्यापत्तिभयादिति भाव। अलमिति 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इत्यनेन तुमुन्। 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर। स एष कुन्तलभरो मैथिलसुताया सीताया बाष्पोदकोत्पादकैरश्रुजलोत्पत्तिहेतुभिर्निषादाहृतैर्गुहपरिजनानीतैर्न्यग्रोधक्षरितैर्वटवृक्षोद्भवै। 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट.' इत्यमर। क्षीरैर्जटा रचयितु सिक्त आर्द्रीकृत। हन्तेति खेदे। अत्रारुन्धतीपते कामधेनुक्षीराभिषेकशक्तत्वेऽपि तदशक्तत्वोक्ते सबन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्ति। तया च कुन्तलभरस्य तादृग्रामणीयक व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुध्वनि। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तस्या विदेहदुहितुः पदयोर्नखेषु
लाक्षां विनाप्यरुणिमा सहसा बभूव।

---

[1] 'किंतु' इति पाठ.

वन्ये पथि प्रियतमेन सह व्रजन्त्या
वैवर्ण्यमाविरभवन्न कदापि वक्त्रे ॥ ५५ ॥

तस्या इति। वन्ये पथि कान्तारमार्गे प्रियतमेन भर्त्रा श्रीरामेण सह व्रजन्त्या गच्छन्त्यास्तस्या विदेहदुहितुर्वैदेह्या पदयोश्चरणयोर्नखेषु लाक्षा विनापि। अलक्तकद्रव्याभावेऽपीत्यर्थः। 'पृथग्विना–' इत्यादिना द्वितीया। अरुणिमा लौहित्यम्। 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च' इति चकारादिमनिच्। सहसा शीघ्रं बभूव प्रादुर्बभूव। पल्लवकोमलत्वाच्चरणनखेष्वारुण्यमरण्यसंचारेणाविरभूदित्यर्थः। वक्त्रे मुखे तु कदापि कदाचिदपि वैवर्ण्यं कान्तिहैन्यं नाविरभवन्न प्रादुरभूत्। पूर्ववदेव वक्त्रमशोभतेत्यर्थः। प्रियतमसाहचर्यादिति भावः। तद्वचनं तु किमपि न श्रुतमिति वाक्यशेषः। अत्र लाक्षारूपकारणं विनाप्यरुणिमारूपकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालंकारः। तथा कान्तारसंचाररूपकारणसद्भावेऽपि वैवर्ण्यरूपकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरित्यनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः स्पष्टा। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

सीतापतेः किसलयैः परिकल्प्य तल्पं
संचार्य सत्वदमनाय निशासु दृष्टिम्।
धन्वी तदङ्घ्रिभजनादिव पुण्यलभ्या-
दस्वप्न एव वनवर्त्मनि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ ५६ ॥

सीतेति। धन्वी धनुर्धरः। 'व्रीह्यादित्वादिनिः'। लक्ष्मणो वनवर्त्मनि कान्तारमार्गे निशासु रात्रिषु सीतापतेः सीतासमेतस्य श्रीरामस्येत्यर्थः। किसलयैः पल्लवैस्तल्पं शय्यां परिकल्प्य निर्माय। सुखशयनार्थमिति भावः। तथा सत्त्वदमनाय। दुष्टजन्तून्दमयितुमित्यर्थः। 'सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः। दृष्टिं संचार्य दिक्षु प्रसार्य। पुण्यलभ्यात्पुण्यैर्व्रतोपवासादिसुकृतविशेषैर्लभ्यात्प्राप्यात्तदङ्घ्रिभजनात्तस्य श्रीरामस्याङ्घ्रिभजनाच्चरणसेवाया इवेति हेतूत्प्रेक्षा। अस्वप्नो निर्निद्रः। जागरूक एवेति यावत्। देवश्चेति गम्यते। एवकारः क्षणमात्रनिद्रासंबन्धमपि व्यवच्छिनत्ति। अभूज्जातः। महात्मनस्त्रभवतः श्रीरामस्य पादसेवाया देवभूयप्रापकत्वादिति भावः। अस्वप्न इत्यत्र अभिधाया प्रस्तुतैकगोचरत्वादेव विषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः। स चोत्प्रेक्षानिर्वाहकत्वाद्वाच्यसिद्ध्यङ्गम्॥

एवं सुमन्त्रनिवेदितपुत्रचरित्रश्चरमगिरिशिखरजुषि निगमवपुषि ज्योतिषि हृदयलग्नशोकशल्यां कौसल्यां समाश्वास्य[1] नरपतिरित्थमकथयत्।

एवमिति। एवमुक्तरीत्या सुमन्त्रेण निवेदितं विज्ञापितं पुत्रयो रामलक्ष्मणयोश्चरित्रं व्यापारो यस्य स तथोक्तः। सुमन्त्रमुखादाकर्णितपुत्रस्नुषावृत्तान्त इत्यर्थः। नरपतिर्दशरथो निगमवपुषि त्रयीतनौ ज्योतिषि सूर्ये चरमगिरिशिखरजुष्यस्ताचलकूटभाजि। अस्तंगते सतीत्यर्थः। हृदयलग्नः शोक एव शल्यः शङ्कुर्यस्यास्ताम्।

१ 'आश्वास्य' इति पाठः

दुरन्तशोकाक्रान्तान्त करणामित्यर्थ । कौसल्या समाश्वास्य तत्कालोचितैर्वचनैरुपला-ल्येत्थ वक्ष्यमाणरीत्याकथयदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

पुरा खलु सरयूरोधसि विविधतरुनिवहपिहितदि[1]वस्पतौ मृगयास्पृहया कमपि समयमगमम् ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालकारे । विविधतरुनिवहेन नानाविधवृक्षसदोहेन पिहितदिवस्पतौ छादितसूर्ये । सूर्यतेजसोऽप्यनवकाशप्रद इति तरूणा सान्द्रत्वातिशयोक्ति । सरयूरोधसि सरयूनदीतीरे मृगयास्पृहयाखेटकेच्छया कमपि समयम् । कस्मिंश्चित्काल इत्यर्थ । 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद ' इत्यमर । 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । अगमममगच्छम् ॥

तत किमत आह—

तत्र ।

तत्रेति । तत्र सरयूरोधसि ॥

तोयादानस[2]दानपुष्करगजभ्रान्त्या तपस्वी मया
विद्धः कश्चन शब्दवेधनविदा पाथः स[3]रय्वां हरन् ।
तत्पित्रोर्जरदन्धयोरनुमृतिं कर्तुं चि[4]तिं चिन्वतोः
शापो मय्यपतद्भवानपि सुतप्रेम्णा प्रणश्येदिति ॥ ५७ ॥

तोयेति । तोयादानेनोदकग्रहणेन सनाद सबृहित पुष्कर शुण्डाग्र यस्य स तथोक्तो यो गज स इति भ्रान्त्या भ्रमेण । 'पुष्कर करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमर । शब्दवेधनविदा शब्दानुसारेण । लक्ष्यसप्रहाराभिज्ञेनेत्यर्थ । मया सरय्वा नद्या पाथ उदकम् । 'कबन्धमुदक पाथ ' इत्यमर । हरन्पित्रर्थं कमण्डलुना सशब्द सगृह्णन्कश्चन तपस्वी मुनिपुत्र शरेण विद्ध सप्रहृत । तत किमत आह—**तदिति** । जरन्तौ जराजीर्णौ तौ च तौ अन्धौ च तयो 'जराजीर्णौ जरन्नपि' इत्यमर । विशेषणयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इति समास । अत एवानुमृति पुत्रमनुसृत्य स्मरणं कर्तुं चितिमग्निदीप्तकाष्ठसचय चिन्वतो प्रार्थयतो । न चात्रात्मघातदोष । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यत । भृग्वग्निजलसपातैर्मरण प्रविधीयते ॥' इति स्मरणात् । तस्य तपस्विन पित्रोर्मातापित्रोः 'पिता मात्रा' इत्येकशेष । शापो मय्यपतत्पपात । अगर्जिताशनिवदिति भाव । किमिति । भवास्त्वमपि सुतप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन प्रणश्येन्म्रियादिति । 'शेषे प्रथम ' इति प्रथम. । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

शरविद्धस्तपस्वी कि जात इत्यत आह—

अहं वैश्यस्य शूद्रायां जातस्तस्मान्न संभवेत् ।
ब्रह्महत्येति मामुक्त्वा स्वर्गतो दुर्गतो मुनिः ॥ ५८ ॥

---

१. 'विवस्वति वेतस्वति' इति पाठ. २ 'निदान' इति पाठ ३. 'सरय्वा हरन्' इति पाठ ४. 'चितां' इति पाठ

अहमिति । अहं वैश्यस्य वणिज शूद्राया शूद्रजातीयाङ्गनायाम् । 'शूद्रा तज्जातिरङ्गना' इत्यमर । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति ' इत्युक्तत्वान्न ङीप् । जात करण । न तावद्वैश्योऽप्यसावित्यर्थ । 'वैश्यात्करण शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्य । 'शूद्राविशोस्तु करण ' इत्यमरश्च । तस्मात्कारणाद्ब्रह्महत्या न सभवेत् । कुतो ब्रह्महत्येति भाव । इति मा प्रत्युक्त्वा दुर्गत शरसप्रहारदुरवस्थाक्रान्तो मुनि स्वर्गत स्वर्लोक गत । 'स्वरव्यय स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया ' इत्यमर । तथा च श्रीरामायणे—'ब्रह्महत्याकृत पाप हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरह राजन्माभूत्ते मनसो व्यथा ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जानपदाधिप ॥' इति ॥

तदवश्यं वश्य एवास्मि मृत्योरिति स्मृतिपथगतराम एव विरराम ।[1]

तदिति । तत्तस्मान्मुनिशापकारणादवश्य निश्चित मृत्योरन्तकस्य वश्यो वश गत एवास्मि । नात्र सदेह इत्येवकारार्थ । इत्युक्त्वेति शेष । स्मृतिपथगत स्मरणगोचरो रामो यस्य स तथोक्त सन्नेव । राममनुशोचन्नेवेत्यर्थ । विरराम निर्वचनोऽभूत् । कण्ठगतप्राणोऽभूदित्यर्थ । 'व्याङ्परिभ्यो रम ' इति परस्मैपदम् ॥

> **मुनिशापकृतोत्पत्तिर्विपत्तिर्निष्प्रतिक्रिया ।**
> **ततो दशरथायाशु दिदेश दशमीं दशाम्[2] ॥ ५९ ॥**

मुनीति । ततो विरामानन्तर मुनिशापेनोक्तरूपेण कृतोत्पत्तिर्यस्या सा तथोक्ता मुनिशापजनितेत्यर्थ । निष्प्रतिक्रिया प्रतिक्रियारहिता । उपायान्तरैरपरिहार्येत्यर्थ । विपत्तिरापत् । दशरथाय । दशाना पूरणी दशमी । 'तस्य पूरणे डट्' इति डट् । 'नान्तादसख्यादेर्मट्' इति डटो मडागम । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । ता दशमी दशा मरणावस्था दिदेश दत्तवती । अमोघमुनिशापानुसारेणैवाय ममारेत्यर्थ । मन्मथावस्थास्वस्या दशमत्वादित्थ निर्देश । तदुक्तम्—'दृङ्मन सङ्गसकल्पो जागर कृशता रति । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥' इति दशरूपके ॥

> **[3]नाक्रान्तस्त्रिदिवः परैः सुमनसां कान्ता न बन्दीकृता**
> **नाकीर्णं पुरुहूतशासनधरैः साकेतबाह्याङ्गणम् ।**
> **नादिष्टाः सचिवाश्च भूतलपरित्राणाय यद्यप्यसौ**
> **नाकं शोकवशादगाद्दशरथो नास्थां वहन्वाहने ॥ ६० ॥**

नेति । अत्र यद्यपीति पद सर्वत्रानुसबध्यते । यद्यपि विचार्यमाणे परै शत्रुभिस्त्रिदिव स्वर्गो नाक्रान्तो नास्कन्दित । तथा यद्यपि सुमनसा देवानाम् । 'सुमना पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमान्' इति वैजयन्ती । कान्ता न बन्दीकृता नोपगृहीता । शत्रुभिरिति शेष । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमर । तथा यद्यपि पुरुहूतशासनधरैरिन्द्राज्ञाकरैर्दूतै साकेतबाह्याङ्गणमयोध्यापुरबहिश्चत्वरम् । 'स्यात्साकेतमयोध्यायाम्' इत्यमर । नाकीर्ण न सकीर्णम् । इन्द्राज्ञया निजाह्वानार्थ-

---

१ 'नरपति श्रुतिमार्गगत' इति पाठ   २ एतदनन्तरम् 'किं बहुना' इति क्वचित्
३ 'नाक्रान्त त्रिदिवम्' इति पाठ

मागतैर्देवदूतैर्न सकुलमित्यर्थ । तथा यद्यपि भूतलपरित्राणाय भूमण्डलसंरक्षणार्थं सचिवा मन्त्रिणो नादिष्टा नाज्ञप्ता । राज्ञो देशान्तरगमने भूभारस्य सचिवेषु निक्षिप्तत्वादिति भाव । तथापीति शेष । असौ दशरथ शोकवशात्पुत्रविरहजनितशोकायत्तत्वाद्धेतो । 'वश आयत्तताया च' इत्यमर । वाहने रथ आस्थामादर न वहन्नगृह्णन्नेव । वाहनं विहायैवेत्यर्थ । नाकं स्वर्गम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाक' इत्यमर । अगात्प्राप । पूर्वं त्रिदिवस्य पराक्रमादिनिमित्तसभवे तत्र गच्छति । इदानी तु तादृङ्निमित्ताभावेऽपि तत्रागादित्याश्चर्यमित्यर्थ । अतएव विभावनालकार । पुत्रशोकातुरया स्थूलशरीर विहाय सूक्ष्मशरीरेण स्वर्लोकं जगामेति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ दशरथप्रशंसामांसलैः कैकेयीनिन्दाकन्दलितै रामगुणकीर्तनगुणितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारवैर्मुखरितेषु दिङ्मुखेषु ।[1]

अथेति । अथ राज्ञ स्वर्लोकगमनानन्तर दशरथस्य प्रशसया महाराजोऽय सत्यसध स्वर्लोक गत इत्याद्युपश्लोकेन मासलै प्रचुरै । तद्भूयिष्ठैरित्यर्थ । सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्प्रत्यय । कैकेय्या निन्दया पापिष्ठयानया रामे प्रव्राजिते तद्विरहशोकातुरो राजा कालधर्मं गत इत्यादिगर्हणेन कन्दलितै समुद्भूतै रामस्य गुणकीर्तनेन गुर्वाज्ञापरतन्त्र सत्यधर्मपरायणोऽय मुनिव्रतचारी वन गत इत्यादिसद्गुणवर्णनेन गुणितैरावर्तितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारवैरन्त पुरस्त्रीजनविलापाक्रन्दैर्दिङ्मुखेषु हरिदन्तरालेषु । वदनेषु चेति गम्यते । मुखरितेषु वाचालितेषु । प्रतिध्वनितेषु सत्स्वित्यर्थ ॥

तत किं जातमित्यत आह—

अभूदराजकम्लानसद्गणं गगनाङ्गणम् ।
आलोक्येव तदा शान्तमशेषं च महीतलम् ॥ ६१ ॥

अभूदिति । तदा तस्मिन्समये । न विद्यते राजा चन्द्रो यस्य स तथोक्त । कृष्णपक्षरात्रित्वाच्चन्द्ररहित इत्यर्थ । शैषिक कप्प्रत्यय । अतएव म्लानस्तेजोहीन. सद्गणो नक्षत्रमण्डल यस्य तत्तथोक्त गगनाङ्गणं नभ स्थलमालोक्य दृष्ट्वेवेत्युत्प्रेक्षा । अशेष कृत्स्न महीतलं भूमण्डल च । अराजको दशरथरहित. । अतएव म्लान. सद्गुण साधुजननिवहो यस्य तत्तथोक्त सच्छान्तं स्तिमितमभूत् । 'वा दान्त–' इत्यादिना निपात । चन्द्राहित्येन गगन यथा तेजोहीननक्षत्रक भवति, तथा दशरथमहाराजराहित्येन भूतलमपि खिन्नसाधुजनमभूदित्यर्थ । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे क्षत्रे क्षत्रियशक्रयो ' इति विश्व । 'सन्सत्ये विदुषि श्रेष्ठे साधौ भवति च त्रिषु । सत्क्लीबमृक्षे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषयो सापेक्षत्वात्सकर ॥

---

[1] 'द्विगुणितै' इति पाठ.

ततः प्रभाते वसिष्ठवचसा सचिवास्तैलद्रोण्यां निक्षिप्य क्षितिपतेस्तनुं क्षिप्रमेव भरतमकथितदशरथकथा एव आनयतेति दूतान्केकयेषु प्रेषयामासुः ।

तत इति । ततः परिदेवनानन्तरं प्रभाते प्रातःकाले सचिवा मन्त्रिणः । 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः' इत्यमरः । वसिष्ठस्य वचसा भरतागमनपर्यन्तमेतच्छरीरं रक्षन्त्विति नियोगवचनेन क्षितिपतेः परेतस्य दशरथस्य तनुं कलेवरं तैलद्रोण्यां तैलपूरितकाष्ठाम्बुवाहिन्यां निक्षिप्य । उच्छूनत्वादिना वैरूप्याभावार्थमिति भावः । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी' इत्यमरः । अकथितदशरथकथा अनिवेदितदशरथवृत्तान्ताः सन्त एव । अन्यथा कार्यविघातापत्तेरिति भावः । भरतं क्षिप्रमविलम्बितमेवानयत प्रापयतेति । आदिश्येति शेषः । दूतान्संदेशहारिणः केकयेषु देशेषु प्रेषयामासुः प्रहितवन्तः । 'स्यात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः ॥

तेऽपि जितपवनजवनवाजिसंकोचितपथास्तुरगपतिपुरे दुःस्वप्नदूयमानमानसं भरतमभिवन्द्य गुरुनियोगं व्यजिज्ञपन् ।

तेऽपीति । तेऽपि दूताश्च जितपवनाः पवनाधिकवेगा जवनाः जवशीलाश्च । 'जुचङ्क्रम्य—' इत्यादिना युच् । ये वाजिनोऽश्वास्तैः संकोचितः संकोचं प्रापित इव पन्था येषां ते तथोक्ताः सन्तः । तादृगश्ववेगवशात्संकुचिततया प्रतीयमानमार्गदैर्घ्या इत्यर्थः । तुरगपतेरश्वपतेः केकयस्य पुरे पट्टणे दुःस्वप्नेन स्वपितुर्दुरवस्थाशंसिस्वप्नेन दूयमानं परितप्यमानं मानसं यस्य तं तादृशं भरतमभिवन्द्य नमस्कृत्य गुरोर्वसिष्ठस्य नियोगं शीघ्रमागन्तव्यमित्येवंरूपामाज्ञां व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासुः ॥

सोऽयं मातामहेन युधाजिता चानुज्ञातः कतिपयैरेव दिनैरनिमित्तसंपातेन सातङ्कः साकेतमाससाद ।

सोऽयमिति । सोऽयं भरतो मातामहेन मातुः पित्रा केकयेन युधाजिता मातुलेन चानुज्ञातः कतिपयैरेव दिनैः कैश्चिदेवाहोभिः । मातुलगृहनिर्गमनदिनमारभ्याष्टमे दिन इत्यर्थः । तथा रामायणे—'अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः' इति कैकेयीं प्रति भरतवचनम् । अनिमित्तसंपातेन दुर्निमित्तपरम्परया सातङ्कः सभयसंभ्रमः सन्साकेतमयोध्यामाससाद प्राप ॥

अतिचकितमतिः पुरेव पश्यन्पुरमयथापुरचारपौरवर्गम् ।
न्यविशत भरतः परीतदूतः पितृर्भवनं पितृकाननादनूनम् ॥ ६२ ॥

अतीति । परीतदूतः परिवेष्टितदूतो भरतः । पुराभावमनतिक्रम्य यथापुर

---

१ 'सचिवा' इति नास्ति क्वचित् २ 'निक्षिप्य क्षिप्रमेव' इति पाठः ३ 'कथमेव' इति पाठः ४ 'यवनहय' इति पाठः ५ 'दुःस्वप्नदूयमान' इति पाठः ६ 'निदेशम्' इति पाठः ७ 'अतिनिमित्तभूतसातङ्क' इति पाठः ८ 'पितृभवने पितृकाननादनूने' इति पाठः

यथापूर्वम् । यथार्थेऽव्ययीभाव । 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वम् । 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । तन्न भवतीत्ययथापुरम् । ततश्चारशब्देन 'सुप्सुपा–' इति समास । अयथापुरश्चार प्रचार परिपाटी यस्य स तथोक्त । पौराणा चार आचार प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन्स तथोक्तम् । श्रीरामवनवासराजविपत्तिभ्या विषण्णजन-सकुलमित्यर्थ । पुरमयोध्या पुरा निकट एव पश्यन्नवलोकयन् । 'स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा' इत्यमर । अत एवातिचकितमतिरत्यन्तभयसभ्रान्तान्त करण सन् । पितृकाननाच्छ्मशानादनूनमन्यून भूताक्रोशभूयिष्ठत्वात्तत्कल्पम् । पितुर्दशरथस्य भवन गृह न्यविशत प्रविष्टवान् । 'श्मशान स्यात्पितृवनम्' इत्यमर । पुष्पिताग्रावृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

स पितरमनवेक्ष्य तत्र मातुः सदनगतः प्रणिपत्य तामपृच्छत् ।
क नु मम गतवान्पितेति सैषा परुषतरं भरताय वाचमूचे ॥ ६३ ॥

स इति । स भरतस्तत्र भवने पितर दशरथमनवेक्ष्यादृष्ट्वा मातु कैकेय्या सदनगतो गृहं प्रविष्ट सन् ता मातर प्रणिपत्य गुरुजनादरतत्परत्वान्नमस्कृत्य मम पिता दशरथ क नु कुत्र गतवानित्यपृच्छत्पृष्टवान् । अथ सैषा कैकेयी भरताय । भरत प्रतीत्यर्थ । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । परुषतरमत्यन्तकर्णकठोर यथा तथा वाचमूच उक्तवती । वृत्त पूर्ववत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वनचर इव साकं मैथिलीलक्ष्मणाभ्यां
पितृविधिमभिरोद्धुं प्रस्थितो रामभद्रः ।
तदनु तव पिताभूत्कालधर्मानुयात-[१]
स्त्वमनुभव यथेच्छं निःसपत्नां धरित्रीम् ॥ ६४ ॥

वनचर इति । रामभद्रो मैथिलीलक्ष्मणाभ्या साक पितृविधिं पितृनियोगमभिरोद्धुमनुवर्तितु वनचरो मुनिरिव प्रस्थितो गत । मुनिवेषधारी सन् त्व गच्छेति पित्राज्ञप्त सन् अरण्यं गत इत्यर्थ । तदनु तदनन्तरमसौ तव पिता दशरथ कालधर्म मरणमनुयातोऽनुगत । मृत इत्यर्थ । 'स्यात्पञ्चता कालधर्म.' इत्यादि मृतिपर्यायेष्वमर । अतस्त्वं नि सपत्ना निष्कण्टका धरित्री यथेच्छ स्वच्छन्दमनुभव । परिपालयेत्यर्थ । मालिनीवृत्तम् ॥

मयूरीव महानागं कैकेयी केकयात्मजा ।
भारत्या भरतं चक्रे परिक्षुभितमानसम् ॥ ६५ ॥

मयूरीति । केकयात्मजा कैकेयी भारत्या उक्तरूपया वाचा भरतम् । मयूरी बर्हिणी । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । केकया स्ववाण्या । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमर । महानागं महाभुजङ्गमिव परिक्षुभितमानसं क्षुब्धहृदय चक्रे ।

---

१ 'अनुकूल.' इति पाठ .

'मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यभिधानात् । मयूर्यास्तद्विरोधित्वा-दिति भाव । पूर्णोपमालकार ॥

तदनु भरतश्चिरतरं विलप्य विलुप्यमानविवेकः कैकेयीमकथयत्।

तदन्विति। तदनु कैकेयीवचनानन्तर भरतश्चिरतर बहुकाल विलप्य । पितृ-भ्रात्रुद्देशेन परिदेवनं कृत्वेत्यर्थ । विलुप्यमानो लोप प्राप्नुवन्विवेको यस्य स त-थोक्त । पितृमरणभ्रातृप्रव्रजनश्रवणलुप्तबुद्धिस्फुरणतया कर्तव्याकर्तव्यविचारविधुर इत्यर्थ । कैकेयीमकथयदवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

परिणतिपरुषाणां पाप्मनां संनिपाता-
न्न हि भवसि चतुर्णां सा त्वमस्माकमम्बा।
तदिह तनयवत्यः संलपिष्यन्ति कामं
श्रुतिपुटरचितार्तैस्त्वां सवित्रीमकीर्तेः॥ ६६॥

परिणतीति। हे कैकेयि, परिणतिपरुषाणा पर्यन्तदुर्दशानुसधायकाना पाप्म-नामेवविधपापानाम्। 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा' इत्यपर । सनिपातात्सङ्घाताद्धेतो । सा तथाभूता त्व चतुर्णां श्रीरामादीनामस्माक अम्बा माता न भवसि हि न जायसे खलु। ईदृक् पापिष्ठा त्वमस्माकमम्बा भवितु नार्हसीत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणात्। इहास्मिँल्लोके तनयवत्य पुत्रवत्य स्त्रिय । तथाभूतानामेव परिज्ञानसभवादिति भाव । त्वा श्रुतिपुटयो श्रोत्रगोलकयो रचिता विहितार्ति पीडा यया सा तथोक्ता तस्या । श्रोतॄणामत्यन्तखेदकारिण्या इत्यर्थ । अकीर्तेर्दुष्कीर्तै सवित्रीमम्बा काम-मत्यन्त सलपिष्यन्ति । पापाचारेय किमेतदकृत्यमकरोत्। यतो दुर्निवारापकीर्ति-मूलमभूदित्यन्योन्यसभाषण करिष्यन्तीत्यर्थ । 'सलापो भाषण मिथ ' इत्यमर । 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भगवद्वचनादिति भाव । अत्र कैकेय्या निजमातृत्वमपह्नुत्याकीर्तिमातृत्वस्यारोपादपह्नवभेद । एतदादिश्लोकचतुष्टय मालि-नीवृत्तम्॥

तदनु तन्मुखादाकृष्टदृष्टिरनुजमिदमवादीत्।

तदन्विति। तदनु तदनन्तर तन्मुखात्कैकेयीवदनादाकृष्टापसारिता दृष्टिर्यस्य स तथोक्त । ईदृगपकारकारिण्या मुख किमवलोकनीयमिति जुगुप्सया तदपनीत-चक्षु सन्नित्यर्थ । अनुज शत्रुघ्न प्रतीद वचनमवादीदवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

अविरलमिनवंशं[1] दग्धुमाश्रित्य तापं
जनमनसि किरन्त्यां हन्त सत्यां भवत्याम्।
अनुसवनमपापैर्दैवता पूज्यमाना
वहति कथमिदानीमाश्रयाशाभिधानम्॥ ६७॥

---

१ 'अविकलम् इति' पाठ

अविरलमिति । भातीति भवत्या पूज्यायाम् । 'भातेर्डवतु' इत्यौणादिको डवतुप्रत्यय । 'उगितश्च' इति ङीप् । सत्या साध्व्याम् । अस्या कैकेय्यामिति सोल्लुण्ठनोक्ति 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमर । अविरलम् । सान्द्रवृद्धमिति यावत् । 'अविकलम्' इति पाठे वैकल्यरहितम् । अक्षतमित्यर्थ । इनवंश सूर्यवश वेणुवनं च गम्यते । दग्धु नाशयितु भस्मीकर्तु च । आश्रित्याधिष्ठाय । जनाना मनसि हृदये ताप सतापमौष्ण्य च किरन्त्या विक्षिपन्त्याम् । प्रवर्तयन्त्या सत्यामित्यर्थ । वशविनाशकारिण्यास्तस्या सज्जनमन सतापहेतुत्वादिति भाव । सवनेष्वनुसवनम् । प्रातरादिसवनत्रयेऽपीत्यर्थ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । अपापै सुकृतिभिर्यजमानै पूज्यमाना देवता । पावक इत्यर्थ । इदानीमस्मिन्नवसर आश्चर्यं काष्ठगुल्मादिकमश्नातीत्याश्रयाश स इत्यभिधान नामधेय कथ वहति प्राप्नोति । न वोढव्यमित्यर्थ । सति प्रतिपक्षे स्वप्रतिष्ठाया अनिर्वाहत्वादिति भाव । 'आश्रयाशो बृहद्भानु कृशानु पावकोऽनल' इत्यमर । हन्त अप्रच्युतास्मद्वशस्येय प्रच्युतिं सपादितवतीति खेद इत्यर्थ । अत्रोपमेयस्याधिक्यकथनापेक्षयोपमानस्य पावकस्याश्रयाशाभिधानवहनाक्षेपात्प्रतीपालकार । 'यत्रोपमानस्याक्षेप कैमर्थक्येन कथ्यते । यद्वोपमेयभावोऽत्र प्रतीप स्यादलकृति ॥' इति लक्षणात् ॥

पुत्रपीडनमतिदु सहदु खकारणमिति दर्शयितुमितिहासमाह—

अविरतकृषितान्तं[1] वत्समालोक्य धेनो-
रपि समजशतानां[2] मातुरस्रं बभूव ।
तदिह तनयशोक संतरेदेकपुत्रा
कथय कथमिदानीं कोसलेन्द्रस्य पुत्री ॥ ६८ ॥

अविरतेति । अविरताविच्छिन्ना । मध्याह्नपर्यन्तमिति यावत् । तया कृष्या कर्षणेन तान्तं ग्लान खिन्नं वत्स तनयौ । बलीवर्दावित्यर्थ । जातावेकवचनम् । स्ववश्यत्वाद्वत्सत्वेन निर्देश । 'वत्सो ना कुटजे वर्षे तर्णके तनयादिके' इति वैजयन्ती । आलोक्य दृष्ट्वा । समं तुल्य जायन्त इति समजा पुत्रास्तेषा शताना मातु । अनेकपुत्रजनन्या अपीत्यर्थ । धेनो कामधेनो गगनस्थाया इति शेष । अस्रमश्रु बभूव । तनयक्लेशजनितशोकवशाद्रुदितवतीत्यर्थ । 'रोदनं चास्रमश्रु च' इत्यमर । ततस्तस्मात्कारणादेक श्रीराम पुत्रो यस्या सा तथोक्तैकपुत्रा कोसलेन्द्रस्य पुत्री कौसल्या । इहास्मिँल्लोक इदानीं तनयशोक पुत्रविरहजनितशोकम् । अतिदुस्तरमिति भाव । कथं केनोपायेन सतरेत्तरितु शक्नुयात् । न केनापि सतरेदेवेत्यर्थ । कथय ब्रूहीति विषादाभिनयवचनम् । बहुपुत्रसपन्नापि स्वर्लोकनिवासिन्यपि कामधेनुरपि साक्षादनात्मजस्यापि वत्सस्य क्लेशमसहमाना शोचितवती । एवंभूता कौसल्या शोचिष्यतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थ । तथा श्रीरामायणम्—'यस्या पुत्रसहस्राणि साति शोचति कामधुक् । किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ॥' इति । अत्र कामधेन्वपेक्षयासाराया

१- 'तृषितार्तम्' इति पाठ.. २ 'तनुज' इति पाठ .

कौसल्यायाः शोकसंतारणाशक्तत्वस्य कैमुत्यन्यायेन कथितत्वादर्थापत्तिरलंकारः । 'एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथापतेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलंक्रिया ॥' इति लक्षणात् ॥

अपिबदियममन्त्रे कालयोगान्नरेन्द्रे
वरयुगरसनाभ्यां प्राणवायुं तदीयम् ।
अपनगरममुष्या वर्तनं युक्तरूपं
पितृवनवसुमत्यां क्वापि वल्मीकवत्याम् ॥ ६९ ॥

अपिबदिति । इयं कैकेयी भुजगी च प्रतीयते । नरेन्द्रे राज्ञि दशरथे विषवैद्ये च । 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति विश्वः । कालयोगात्कालवशात् । न विद्यते मन्त्रः उपायचिन्तनं भुजगस्तम्भनमन्त्रश्च यस्य तस्मिन्नमन्त्रे । पूर्वं मन्त्रसंपन्नत्वेऽपि कालवशात्तद्विहीने सतीत्यर्थः । वरयुगमेव रसने ताभ्यां तदीयं नरेन्द्रसंबन्धिनम् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । प्राणवायुमपिबत्पीतवती । वरयुगापदेशेन नरेन्द्रं निहतवतीत्यर्थः । 'पाघ्राध्मा–' इत्यादिना पिबादेशः । अतोऽमुष्याः कैकेय्याः । नगरादपसृत्यापनगरम् । अयोध्यानगरं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावसमासः । 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वम् । वल्मीकवत्यां भुजगीनिवासोचितवामलूरप्रचुरायाम् । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । क्वापि कस्यांचित्पितृवनवसुमत्यां श्मशानभुवि वर्तनमवस्थानं युक्तरूपं प्राशस्त्येन युक्तम् । 'प्रशंसायां रूपप्' इदंक्क्रूरसमाचारेयं नगरान्निर्वासनीयेत्यर्थः । अत्र वरयुगे रसनात्वरूपणात्कैकेय्यां भुजगीत्वप्रतीतेः श्लेषसंकीर्णैकदेशवर्ति सावयवरूपकम् । यथा पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थं प्रति हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

एषा निकृष्टमतिरात्मगुणोचितेषु
वंशेषु सत्सु बहुधा पिशिताशनानाम् ।
माकन्दशालिनि वने विषवल्लरीव
हा हन्त केकयकुले कथमाविरासीत् ॥ ७० ॥

एषेति । निकृष्टमतिर्नीचबुद्धिरेषा कैकेयी आत्मगुणोचितेषु निजदुर्गुणानुगुणेषु पिशिताशनानां राक्षसानां वंशेषु बहुधा बहुप्रकारेण सत्सु विद्यमानेषु सत्सु । माकन्दैश्चूतवृक्षैः शालतेऽभीक्ष्णमिति माकन्दशाली । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । तस्मिन्वने उद्याने विषवल्लरी विषमञ्जरीव । 'वल्लरी मञ्जरी समे' इत्यमरः । केकयस्य राज्ञः कुले । सकललोकश्लाघ्ये महाराजवंश इत्यर्थः । कथं कुत आविरासीदुदिताभूत् । तादृङ्महाराजकुलेऽस्या उत्पत्तिरनुचितेत्यर्थः । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

जननीतिविहीना मे जननीति स धर्मवित् ।
निरयान्निरयाद्वीरो निरयादिव सानुजः ॥ ७१ ॥

जननीतीति । वीरो देयदानादिषु वीर्यशाली धर्मविद्धर्मज्ञः स भरतो मे मम

जननी माता जनाना नीत्या मर्यादया विहीनेति। उक्त्वेति शेष । सानुज । सशत्रुघ्न सन्नित्यर्थ । निरयात्। रलयोरभेदान्निलयात्। कैकेयीगृहान्निरयान्नरकादिव। 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गति स्त्रियाम्' इत्यमर । निरयान्निरगात्। नि पूर्वादयगताविति धातोर्लङ्। उपमानुप्रासयो संसृष्टि ॥

तत्र[1] सामात्यः समुपेत्य[2] पत्युश्चिताधिरोहणमभिलषन्तीं[3] कौसल्यां भरत. शपथशतैर्निवार्य वसिष्ठादिष्टेन[4] पथा दशरथाय सदा याग-शीलाय[5] यायजूकाभिप्रेतं प्रेतकृत्यमकरोत्[6]।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये भरत सामात्य समन्त्रिवर्ग सन् समुपेत्य समीपमागत्य। कौसल्याया इति शेष । पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य चिताधिरोहणमनुगमनमभिलषन्ती कामयमानाम्। 'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मृत्या तस्या पतिव्रताधर्मत्वादिति भाव । कौसल्या शपथशतै । 'कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन। सत्यसध सता श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गत ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तानेकशपथैरित्यर्थ । निवार्य चिताविरोहणाभिनिवेशान्निर्वर्त्य । वसिष्ठेन निजकुलाचार्येण महर्षिणादिष्टेन पथान्त्येष्टिमार्गेण सदा यागशीलाय दशरथाय। यायजूकोऽश्वमेधादिबहुयज्ञकर्ता। 'इज्याशीलो यायजूक' इत्यमर । 'यजजपदशा यङ' इति यजतेर्यङन्तादूकप्रत्यय । तस्याभिप्रेतमभिमत प्रेतकृत्य दहनादिमृतसस्कारमकरोत्। 'मृत प्रेत परासुश्च' इति वैजयन्ती ॥

तत कि जातमित्यत आह—

ताते पितृवनं याते यातुं भ्रातृवनं तथा।
भरतः प्रार्थयामास प्राञ्जलिः प्रकृतीः कृती ॥ ७२ ॥

तात इति। कृतमनेन कृती कुशल । कृतकृत्य इत्यर्थ । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्यय । भरतस्ताते पितरि दशरथे पितृवन श्मशान याते गते सति। परलोकगामिनि सतीत्यर्थ । तथा तेन प्रकारेण स्वय भ्रातृवनम्। श्रीरामाधिष्ठितं दण्डकावनमित्यर्थ । यातु गन्तु प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन्। 'कुगतिप्रादय' इति समास । प्रकृतीरमात्यान्। 'प्रकृति सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्व । प्रार्थयामास याचितवान् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

अथ[7] ताभ्यां सुमित्राकौसल्याभ्यामन्तःपुरजनेन च साकमनुनीतो भरतो[8] भवनमभजत।

अथेति। भरतोऽनुनीतो वसिष्ठसुमन्त्रादिभि. प्रार्थित. सन्। ताभ्या मातृत्वेन

---

१ 'तत इति पाठ' २ 'समुपेत्य' इति नास्ति क्वचित्. ३ 'चितारोहणम्' इति पाठ ४ 'अधिष्ठितेन' इति पाठ ५ 'सदा यागशीलाय' इति नास्ति क्वचित् ६ 'प्रेतकृत्यमशेषम्' इति पाठ.. ७ 'अथ' इति नास्ति क्वचित् ८. 'सह भरत.' इति पाठ

प्रसिद्धाभ्या कौसल्यासुमित्राभ्याम्। कैकेय्या अनादराभिभूतत्वादिति भाव । तथा-न्त पुरजनेनान्येन राजावरोधवधूजनेन च साक भवन गृहमभजत प्रविवेश ॥

अथ यथाविधिविहितौर्ध्वदैहिकं गमितचतुर्दशदिवसं दिवसकरकुलहितेन[1] पुरोहितेन नगरवृद्धैः सार्धममात्याः समुपेत्य मुकुटस्य[2] भरणाय प्रार्थयामासुः।

अथेति। अथ गृहप्रवेशानन्तरम्। विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम्। 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभाव । ऊर्ध्वदेहोद्भवमौर्ध्वदैहिक परलोकक्रियाम्। 'मृतार्थ तदहर्दान त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्' इत्यमर । 'ऊर्ध्वदेहाच्च' इति वक्तव्याट्ठक्। अनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धि । विहितमाचरितमौर्ध्वदैहिक येन त तथोक्तम्। गमिता नीताश्चतुर्दशसङ्ख्याका दिवसा येन त भरतम्। अमा सह वसन्तीत्यमात्या मन्त्रिण । 'अव्ययात्त्यप्'। दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन वसिष्ठेन तथा नगरे पट्टणे ये वृद्धा ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धास्तैश्च सार्धं समुपेत्य समीपमागत्य मुकुटस्य राजचिह्नस्य कोटीरस्य भरणाय प्रार्थयामासुर्याचितवन्त । मूर्धाभिषिक्तो भूत्वा भुव परिपालयेत्यनुनीतवन्त इत्यर्थ । ननु 'क्षत्रियस्य षोडशाहानि' इति षोडशाहाशौचसद्भावात्कथ चतुर्दशदिवसमित्युच्यत इति चेत्सत्यम्। 'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरत शुचि' इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेण दशाहेनाशौचनिवृत्तौ द्वादशेऽहनि श्राद्ध कृतवानिति मन्तव्यम्। चतुर्दशदिवसमिति तु वास्तवत्वादविरोध । तथाच रामायणे—'ततो दशाहेऽपि गते कृताशौचो नृपात्मज । द्वादशेऽहनि सप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥' तथा—'तत प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे। समेत्य राज्यकर्तारो भरत वाक्यमब्रुवन् ॥' इति। 'तत प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे। विललाप महाबाहुर्भरत शोकमूर्च्छित ॥' इति त्रयोदशेऽह्नि भरतस्य शोकविह्वलत्वेन प्रसाधयितुमयुक्तत्वात् 'दिवसेऽथ चतुर्दशे' इति श्रीरामायण उक्तम्। अत्र तु गमितचतुर्दशदिवसमित्यनेन चतुर्दशस्याप्यह्नो गमितत्वात्पञ्चदशेऽह्नीत्यायातम्। तथाच श्रीरामायणविरोध इति चेत्, तर्हि यद्यपि विरोधो दुर्वार, तथापि यथाकथचिदुपान्त्यन्यायेन चतुर्दशदिवस एव परिणमयितव्यम्। यद्वा गमित इत्यत्र वर्तमानार्थे क्तप्रत्यये क्रियमाणे गमितो गम्यमान । नीयमान इति यावत्। चतुर्दशदिवसो येन तमिति चतुर्दशदिवस एव पर्यवस्यति तदा न कोऽपि विरोध इत्यलमतिसप्रङ्गेन ॥

ततस्तान्निर्बध्नतः सोऽयं प्रत्यवादीत्।

तत इति। तत प्रार्थनानन्तर निर्बध्नतो मुकुटभरणार्थं निर्बन्ध कुर्वतस्तानमात्यान्प्रत्यवादीदुवाच ॥

तदेवाह—

बहुभिरिह किमुक्तैस्त्यक्तसौमित्रिवृत्ति-[3]
र्मुकुटमपि[4] वहेयं युष्मदाज्ञा हि पूज्या।

---

१ 'हितकरैर्नगरवृद्धै' इति पाठ २ 'मुकुटाभरणाय भरत प्रार्थयामासु' इति पाठ ३ 'वृत्ति' इति पाठ ४ 'अथ' इति पाठ

मम परमवकाशः पर्णशालानुकूलः
क्वचिदपि विपुलायां नास्ति चेद्दण्डकायाम् ॥ ७३ ॥

बहुभिरिति । इहेदानी बहुभिरनेकैरुक्तैरुक्तिभि । भावे क्त । किम् । न किंचिदपीत्यर्थ । वृथा कालक्षेपावहत्वादिति भाव । किंतु त्यक्ता विसृष्टा सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य वृत्तिर्वर्तन श्रीरामकैंकर्यरूप येन स तथोक्त सन् । मुकुटमपि वहेय धारयेयम् । राज्याधिपत्यमङ्गीकुर्यामित्यर्थ । अपिशब्द सभावनायाम् । कुत । युष्माकमाप्ताना भवतामाज्ञा नियोग पूज्या हि माननीया खलु । अवश्यकर्तव्येत्यर्थ । कथं चेद्विपुलाया विस्तृताया दण्डकाया क्वचित्कुत्रचिदपि मम पर्णशालानुकूल पर्णशालानिर्माणानुगुण । तावन्मात्र इत्यर्थ । अवकाशोऽन्तर परमत्यन्त नास्ति चेत् । तथा वहेयमिति सबन्ध । अतो लक्ष्मणवच्छ्रीरामकैंकर्यतत्परेणैव मया भूयते किं मुकुटभरणादरेणेति तात्पर्यम् ॥

इत्युक्त्वा श्री[1]रामसेवोत्सुकमना निश्चक्राम ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुक श्रीरामकैंकर्योत्कण्ठित मनश्चित्त यस्य स तथोक्त सन्निश्चक्राम निर्जगाम । गृहादिति शेष ॥

तत्र ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्भरतनिर्गमनसमये ॥

अनुप[2]धि रचयित्वा सत्पथे पांसुलत्वं
सु[3]जननयनसौख्यप्रातिकूल्यं च कृत्वा ।
नरपतिगृहमध्यात्तूर्णमुद्घूर्णमाना
कुटिलगतिरुदस्थान्मन्थरा नाम वात्या ॥ ७४ ॥

अनुपधीति । अनुपध्यकपटम् । अगूढमिति यावत् । क्रियाविशेषणमेतत् । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधय ' इत्यमर । सत्पथे श्रीरामाभिषेकाचरणरूपसाधुमार्गे । अन्यत्र सता नक्षत्राणा पन्थास्तस्मिन्नाकाशे । 'ऋक्पू —' इत्यादिना समासान्त । पासवो दोषा अस्या सन्तीति पासुला । 'स्वैरिणी पासुला च स्यात्' इत्यमर । सि मादित्वाल्लच्प्रत्यय । तस्या भावस्तत्त्वम् । तद्विघातकरणरूपदोषकारित्वमित्यर्थ । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुवद्भावो वक्तव्य । अन्यत्र पासव परागा अस्य सन्तीति पासुलत्वम् । रचयित्वा प्रकटयित्वासाद्य च । अतएव सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्य सज्जननेत्रोत्सवविघातम्, अन्यत्र सुष्ठुजनाना नयनसौख्यस्य नेत्रसुखस्थिते प्राति कूल्य विरोध च कृत्वा । उद्घूर्णमाना परिभ्रममाणा । एकत्रोन्मत्तत्वात्, अन्यत्र स्वभरणाच्चेति भाव । कुटिलगतिर्वक्रगति । एकत्र कुब्जत्वात् अन्यत्र तादृक्चक्रचङ्क्रमणशीलत्वाच्चेति भाव । मन्थरा नाम मन्थरेति प्रसिद्धा वात्या वातसहति । 'पाशादिभ्यो य ' इति यत्प्रत्यय । नरपतिगृहमध्याद्राजभवनान्तरात् । तूर्णं क्षिप्रमुदस्थादुत्थितवती । निर्गतवतीत्यर्थ । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्येतस्य प्रत्युदाहरण-

---

१ 'राम ' इति पाठ २ 'अनवधि' इति पाठ ३ 'भुवन' इति पाठ .

मेतत्। अत्र प्रकृताप्रकृतगत श्लेषालकार । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्द-मात्रसाधर्म्यम्। श्लेषोऽय श्लिष्टत्व सर्वत्राद्यद्वयेनान्त्य ॥' इति लक्षणात् ॥

केशहस्तं स्वहस्तेन गृहीत्वा तद्वधोद्यतम्।
कौसल्या वारयामास क्रुद्धं रामानुजानुजम्॥ ७५॥

केशहस्तमिति । ततस्तदनन्तर क्रुद्ध तद्दर्शनात्कोपोद्रिक्तमतएव स्वहस्तेन निजकरेण केशहस्त मन्थराकेशकलापम्। 'पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमर । गृहीत्वा तस्या मन्थराया वध उद्यतमुद्युक्तम्। ईदृक्पापिष्ठायाववे न स्त्रीहत्यादोष प्रसज्येतेति तद्विध्वसने विहिताग्रहमित्यर्थ । रामानुजस्य भरतस्य लक्ष्मणस्य वानुज शत्रुघ्न कौसल्या वारयामास । किमनेन क्षुद्रदासीनिग्रहेणेति तन्निर्बन्धाभिनिवेशान्निवारितवतीत्यर्थ । एतेनास्या साध्वीजनोचितदयासौशील्यादि गुणसपत्ति सूचितेति मन्तव्यम् ॥

तत्र सान्तःपुर एव पुरान्निर्गत्य शिल्पिवर्गसमीकृतसरणिर्भरतः पुरतः[1] प्रसृतनरगजरथतुरगचरणक्षुण्णक्षोणीतलसमुत्कीर्णेन रेणुनिकुरुम्बेण जम्बालयन्नम्बरगङ्गां गङ्गां च सुमन्त्रभणितगुणनिवहगुहानुमत्या निस्तीर्य दूरादेवाश्रमद्वारे[2] निवेशितबलभारो भरद्वाजाभिवन्दनमकरोत्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये भरत सान्त पुर एव कौसल्याद्यन्त पुरस्त्रीसहित सन्नेव शिल्पिवर्गेण खनकवर्धकीवृक्षतक्षकीप्रमुखशिल्पिनिवहेन समीकृता गर्तपाषाण-गुल्मादिनिरसनेन ऋजूकृता सरणिर्मार्गो यस्य स तथोक्त सन्। पुरत पुरस्तात्प्रसृ-ताना प्रवृत्ताना नराणा गजाना रथाना तुरगाणा च चरणै पदै क्षुण्णमवदारित यत्क्षोणीतल तस्मात्समुत्कीर्णेन समुत्थितेन रेणुनिकुरुम्बेण पांसुभरेणाम्बरगङ्गामा-काशगङ्गा जम्बालयञ्जम्बालवतीं कुर्वन् पङ्किलयन्नित्यसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । 'निषद्वरस्तु जम्बाल पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमर । जम्बाशब्दात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश । तथा सुमन्त्रेण भणितो वर्णितो गुणनिवह सौशील्यसौहार्दादिसद्गुणसपत्तिर्यस्य तथोक्तस्य गुहस्य निषादनाथस्यानुमत्याङ्गीकारेण गङ्गा भूतलवाहिनीं च निस्तीर्य तीर्त्वा। अस्माभि क्रियमाणमतिथिसत्कार परिगृह्य पुनर्गन्तव्यमिति प्रार्थ्यमान गुह सान्त्ववचनै प्रसाद्य। तदनुमत्या तेन सहैव गङ्गा सतीर्येत्यर्थ । दूराद्दूरत एव विप्रकृष्टदेश एव। महर्षेरमर्षोदयभयादिति भाव । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारात्पञ्चमी। आश्रमद्वारे तपोवनप्रतिहार-प्रदेशे निवेशितबलभार सस्थापितसेनानिवह सन्। महर्ष्याश्रमपीडाभयात्क्रोशा-देव विसृष्टसैन्य इत्यर्थ । तथा श्रीरामायणम्—'भरद्वाजाश्रम दृष्ट्वा क्रोशादेव नर-र्षभ । बल सर्वमवस्थाप्य जगाम सपुरोहित ॥' इति। अथ भरद्वाजस्य मुनेर-भिवन्दन पादवन्दनमकरोत् ॥

---

१ 'पुरत ' इति नास्ति क्वचित् २ 'द्वारि' इति पाठ

सोऽयं प्रीतमना मुनिर्भरद्वाजो भरतं जननीजनमपि प्रत्येकमालोक्य सेनामप्याहूय यथोचितमातिथ्यमकुरुत ।

स इति । सोऽय मुनिर्मननशीलो भरद्वाज प्रीतमनास्तदागमनात्सतुष्टान्त करण सन् । भरत जननीजनमपि कौसल्यादिभरतमातृजन च प्रत्येक विविक्तमालोक्य । दयादृष्ट्यानुगृह्येत्यर्थ । सेना भरतचमूमप्याहूय आनीयतामित सेनेति भरतमाज्ञाप्य । तद्भृत्यमुखेनाकारयित्वेत्यर्थ । यथोचित यथार्हमातिथ्यमतिथिसत्कारमकुरुत कृतवान् ॥

तत्प्रकारमेव वर्णयति—

तथातिथ्यं चक्रे भरतबलभाजां तनुभृतां
भरद्वाजः सोऽयं भ्रुकुटिभटकल्पाखिलसुरः ।
तपस्तप्त्वा घोरं दिवि सुमनसस्तत्फलभुजो
यथा तेषां तोषं क्षणमभिलषेयुर्मुनिकृतम् ॥ ७६ ॥

तथेति । भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गमात्रेणैव हेतुना ईषदसमाप्ता भटा भटकल्पा । किंकरप्राया इति यावत् । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर' इति कल्पप्प्रत्यय । तेऽखिलसुरा अखिलदेवा यस्य स तथोक्त । लोकत्रयेऽप्यस्यासाध्य न किंचिदस्तीति भाव । अतएव सोऽय भरद्वाज । भरतस्य बलभाजा चमूचराणाम् । 'भजो ण्वि । तनुभृता शरीरिणा तथा तेन प्रकारेणातिथ्यमभ्यञ्जनस्नानवासोगन्धमाल्यालकारमृष्टान्नपानाद्यतिथिसत्कार चक्रे चकार । 'अतिथेर्ञ्य' इति तादर्थ्ये ञ्यप्रत्यय । कथ चकारेत्यत आह—घोर दुष्कर तपो व्रतोपवासादिरूप तप्त्वा कृत्वा सुमनसो देवा सन्त । अतएव दिवि स्वर्गे तत्फलभुजस्तस्य तपस फलभुजो रम्भासभोगादिफलभोक्तार पुरुषा मुनिकृत भरद्वाजेन विहित तेषा भरतचमूचराणा तोषमानन्द क्षणं क्षणमात्रं यथाभिलषेयु । क्षणमात्रमपीदृक्परितोषोऽस्माक सभवेद्यदि तर्हि कृतार्था भवेमेति यथा वाञ्छेयुस्तथा चकारेत्यर्थ । सर्वेऽपि चमूचरा मुनिकृतातिथ्यवशात्स्वर्गसुखादप्यधिक सुखमनुबभूवुरित्यर्थ । अत्र स्वर्गिणा तत्परितोषणाभिलाषणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद । शिखरिणी वृत्तम् । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलाग शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥

इति तद्दिनं दिनशतकल्पं तत्र नीत्वा मुनेर्निदेशेन सर्वे[3] चित्रकूटवनोद्देशमविशन् ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण । तद्दिन मुनिदर्शनदिन दिनशतकल्पम् । श्रीरामदर्शनौत्सुक्याद्बहुदिनतुल्यमित्यर्थ । तत्र भरद्वाजाश्रमे नीत्वा गमयित्वा । अथ मुनेर्निदेशेन भरद्वाजाज्ञया सर्वे भरतादयश्चित्रकूटस्य पर्वतस्य वनोद्देश वनप्रदेशमविशन्प्रविष्टवन्त ॥

---

१ 'मुनिर्भरत तज्जननी' इति पाठ. २ 'अप्याहूय' इति पाठ. ३ 'सर्वेऽपि' इति पाठ.

तत्र संन्यस्तसैन्यस्तत इतो गुहेन सह राममन्विष्यन्हव्यगन्धिना गन्धवहेन धूमगन्धेन च दूरादेव विभाव्यमानमचलमृगगणमदृश्यरूपाभिर्वनदेवताभिरवकीर्यमाणबलिकुसुममशेषपिशिताशनपिशाचोच्चाटनमन्त्रायमाणलक्ष्मणचापघोषश्रवणसमुचितसामीप्यप्रदेशं नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्यवैखानसकुटुम्बिनिबिरीसभूभागमनोकहशाखावलम्बमानवल्कलाजिनममरतरुशाखापचितैरभिनवपल्लवभङ्गशबलैरम्बरचरपतिपृतनागणकरकिसलयविमुक्तैरविरलैः कुसुमनिकरैरभ्यर्च्यमानजानकीनिवासतरुमूलवेदिकमालक्ष्यमाणखड्गकार्मुकनिषङ्गमतिथिजनसपर्यापर्युत्सुकसौमित्रिसमाहृतकन्दमूलफलकल्पितैकदेशमविनाभूतजनकदुहितृचरणनलिनविन्यासमपहसितसाकेतरामणीयकं रामाश्रमं भरतः ससंभ्रममभजत ।

तत्रेति । भरतस्तत्र वनोद्देश एव सन्यस्तसैन्यस्त्यक्तानीक सन् । श्रीराममनस्यन्यथाप्रतीत्यनुदयार्थमिति भाव । तथा गुहेन सह गहनमार्गवेदिना निषादाधिपेन साक तत इत प्रदेशे राममन्विष्यन्मृगयन् । हूयत इति हव्यमाज्यादि तद्गन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तेन हव्यगन्धिना गन्धवहेन वायुना धूमगन्धेन होमधूमसौरभ्येण च दूराद्विप्रकृष्टदेश एव विभाव्यमानमनुमीयमानमचला निर्भयदेशत्वादपलायमाना मृगगणा हरिणादिमृगयूथा यस्मिंस्तम् । अदृश्यरूपाभिरन्तर्हिताकाराभिर्वनदेवताभिर्वनाभिमानिनीभिर्देवताभिरवकीर्यमाणानि विक्षिप्यमाणानि बलिकुसुमानि पूजोपहारपुष्पाणि यस्मिंस्तम् । वनदेवतानामप्यर्चनीयमित्यर्थ । 'करोपहारयो पुंसि बलि' इत्यमर । अशेषा समस्ता ये पिशिताशना क्रव्यादास्त एव पिशाचा भूतग्रहविशेषास्तेषामुच्चाटनमन्त्रवदाचरन्नुच्चाटनमन्त्रायमाणो यो लक्ष्मणचापघोष सौमित्रिधनुष्टकारस्तच्छ्रवणस्य तदाकर्णनस्य समुचितो योग्य सामीप्यप्रदेश प्रान्तभूमिर्यस्य तम् । निरन्तरलक्ष्मणचापघोषघुमघुमायमानसमीपदेशमित्यर्थ । नूतनपरिकल्पिता श्रीरामसहवासेन कृतार्थत्व सपादयितु प्रत्यग्र निर्मिता पर्णशालास्तासु वसन्तीति वास्तव्या वसन्त । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्ययो वृद्धिश्च । वैखानसास्तपोविशेषलब्धसञ्ज्ञास्तापसविशेषा । यद्वा ब्रह्मणो नखजाता वैखानसा । 'ये नखजास्ते वैखानसा' इति श्रुते । यद्वा विखनसमुनिना प्रोक्त सूत्रमविकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसा । नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्याश्च ते वैखानसकुटुम्बिनो वानप्रस्थसासारिकाश्च तैर्निबिरीसो निबिडो भूभागो भूप्रदेशो यस्य तम् । 'निबिड निबिरीस च दृढ बाढं प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'नेर्बिडज्बिरीसचौ' इति निशब्दाद्बिरीसच्प्रत्यय । 'निबिडित' इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अनोक-

१ होमधूमेन इति पाठ २ 'अचपलमृग' इति पाठ ३ 'अशेषित' इति पाठ ४ 'निबिडित' इति पाठ. ५ 'अमु तरु' इति पाठ ६ 'शाखारचितै' इति पाठ ७ 'सेना' इति पाठ ८. 'अविरलै' इति नास्ति क्वचित् ९ 'साकेतम्' इति पाठ

हाना वृक्षाणा शाखास्ववलम्बमानानि ससमानानि सस्थानकानि वल्कलानि चीरवसनान्यजिनानि कृष्णाजिनानि च यस्मिस्तम् । तथामरतरुशाखाभ्य कल्पवृक्षशाखाभ्योऽपचितैर्लूनैरभिनवपल्लवभङ्गशबलैर्बालप्रवालशकलमिश्रणकर्बुरवर्णै । 'चित्र किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमर । अम्बरचरपते सिद्धगन्धर्वादिखेचराधीश्वरस्येन्द्रस्य य पृतनागण सैन्यनिवहस्तस्य करकिसलयविमुक्तै पाणिपल्लवविकीर्णैरविरलै सान्द्रै कुसुमनिकरै पुष्पनिकुरुम्बैरभ्यर्च्यमाना सपूज्यमाना जानकीनिवासतरुमूलवेदिका सीतानिकेतनवृक्षाव प्रदेशवितर्दिका यस्मिस्तम् । 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमर । आलक्ष्यमाण परिदृश्यमान खङ्गकार्मुकनिषङ्ग यस्मिस्तम् । अतिथिजनाना सपर्याया पर्युत्सुकेन प्रोत्साहेन सौमित्रिणा समाहृतैरानीतै कन्दमूलफलै कल्पित समृद्ध एकदेशो यस्य तम् । कन्दा वर्तुलमूलपिण्डा मूलानि दीर्घाकाराणि इति विवेक । अविनाभूता निरन्तरानुवृत्ता जनकदुहितृचरणनलिनविन्यासा जानकीपादपद्ममुद्रा यस्मिस्तम् । अपहसित परिहसितम् । धिक्कृतमिति यावत् । साकेतरामणीयकमयोध्यापुरसौभाग्य येन तम् । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' । रामाश्रम श्रीरामनिवासस्थान सभ्रमेण सतोषजनितवेगेन सहित यमिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा ससभ्रममभजत प्राप । अत्र साकेतरामणीयकस्यापहसितत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद ॥

अथावासं शान्तेरकृतसुकृतानामसुलभं
नवाम्भोदश्यामं नलिननयनं वल्कलधरम् ।
जटाजूटापीडं भुजगपतिभोगोपमभुजं
ददर्श श्रीमन्तं विपिनभुवि सीतासहचरम् ॥ ७७ ॥

अथेति । अथाश्रमभजनानन्तर शान्तेरावास शमैकनिकेतनम् । अकृतसुकृतानामनाचरितपुण्यकर्मणा जनानामसुलभं दुष्प्रापम् । नवाम्भोदश्याम नीलमेघश्यामलाङ्गम् । नलिननयन पुण्डरीकाक्षम् । वल्कलधर वल्कलवस्त्रधारिणम् । जटाजूट एवापीड शेखरो यस्य तम् । 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमर । भुजगपतेरादिशेषस्य भोग काय स एवोपमा सादृश्यं ययोस्तौ तादृशौ भुजौ यस्य तम् । वृत्तायतपीवरबाहुमित्यर्थ । श्रीमन्त सहजशोभासपन्नम् । नित्ययोगे मतुप् । सीतासहचर जानकीसमेत श्रीराम विपिनभुवि कान्तारसीम्नि ददर्श । एतदादि शिखरिणी वृत्तम् ॥

ततस्तस्योपान्ते जनकयजनाधीनजननां
ववन्दे वैदेहीं रजनिकररेखामिव नवाम् ।
अरण्यानां पुण्यात्पदकमलमुद्रापरिचया-
दयोध्यासध्रीचीमविकलमवस्थां विदधतीम् ॥ ७८ ॥

तत इति । तत श्रीरामदर्शनानन्तरं तस्य श्रीरामस्योपान्ते पार्श्वदेशे नवा नूतना रजनिकररेखा चन्द्रकलामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । भूलोकगतायाश्चन्द्रकलाया अप्रसिद्धत्वान्नोपमा । जनकस्य राज्ञो यजनाधीनं यज्ञायत्त जनन जन्म यस्यास्ताम् ।

हलमुखकृष्टजनकयज्ञक्षेत्रसमुत्पन्नामित्यर्थ । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । तथा पुण्यात्पवित्रात्पदकमलमुद्रापरिचयान्निजपादपद्मविन्याससस्थानाद्धेतो । अरण्याना विपिनानाम् । 'अटव्यरण्य विपिनम्' इत्यमर । अविकल दृढ यथा तथा। अयोध्यासध्रीचीमयोध्यासहचरीम् । तत्सदृशीमित्यर्थ । अत एवोपमालकार । अवस्था दशा विदधतीम्। सपादयन्तीमित्यर्थ । यत्र निजसचारस्तस्यैवायोध्यापुर-सब्रह्मचारित्वादिति भाव । दधाते शतरि 'उगितश्च' इति ङीप्। 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । वैदेहीं जानकी ववन्दे नमश्चकार। श्रीरामस्य दर्शन सीतायाश्च वन्दनमिति नैतच्चोद्यमुद्भावनीयम् । श्रीरामापेक्षयापि तत्पत्न्या परमपतिव्रताया तस्यामेवात्यन्तादरसभवादिति भाव । सध्रीचीत्यत्र सहाञ्चतीति सध्रीची। 'ऋत्विक्-' इत्यादिना क्विन्प्रत्यय । 'सहस्य सध्रि' इति सहशब्दस्य सध्र्यादेश । 'अनिदिता-' इत्यादिना नकारलोप । 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घ । अञ्चते 'उगितश्च' इति ङीप्। उक्तालकारयो परस्परनैरपेक्ष्यात्ससृष्टि ॥

स्वतःसिद्धं यस्मिन्नितरदुरवापं विजयते
सुमित्रापुत्रत्वादपि जगति रामानुजपदम्।
यदीयाक्षिद्वन्द्वप्रतिनिधि भवेदम्बुजयुगं
निशीथे निर्निद्रं यदि तमपि साक्षादकृत सः॥ ७९॥

स्वत सिद्धमिति। इतरदुरवाप भ्रात्रन्तरदुष्प्रापम्। भिन्नोदरदुर्लभमित्यर्थ । रामानुज इति पद शब्दो यस्मिँल्लक्ष्मणे। सुमित्रापुत्रत्वात्। सापत्नमातृजनितत्वेन भिन्नोदरत्वादपीत्यर्थ । कौसल्यागर्भसभूतत्वाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थ । तथात्वे रामानुजपद स्वत सिद्धत्वस्याविवाद एवेति भाव । यद्वा सुमित्राया आपुत्रत्वादीषत्पुत्रत्वादस्य सुमित्रागर्भसभूतत्वमात्रमेव । पुत्रलाभफलस्य तु कौसल्यागामित्वादिति भाव । अत्रापिरेववारणार्थक । अथवा सुमित्रमकृत्रिमसुहृत्। आपुत्रमीषत्पुत्र । पुत्रकल्प इत्यर्थ । 'पितृसमो ज्येष्ठ' इति न्यायस्यात्रैव प्रसिद्धत्वादिति भाव । सुमित्रश्चासौ आपुत्रश्चेति विशेषणसमास । तस्य भावस्तत्त्वात्। अन्यस्यैतादृशत्वाभावादित्यपिशब्दार्थ । यद्वा सुमित्रापुत्रत्वात्सुमित्रापुत्रत्व विहायेत्यर्थ । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी। अत्रापिरेवकारार्थक । स्वत सिद्ध निसर्गसिद्ध सत् जगति लोके विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते। 'पुण्यैर्यशो लभ्यते' इति न्यायादिति भाव । 'विपराभ्या जे' इत्यात्मनेपदम्। तथा अम्बुजयुगमरविन्दयुग्मम् । कर्तृ । निशीथेऽर्धरात्रे। 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर । निर्निद्र यदि प्रफुल्ल चेत्। यस्य लक्ष्मणस्य सबन्धि यदीयम्। तच्च तदक्षिद्वन्द्व नेत्रयुगलं च तस्य प्रतिनिध्युपमान भवेत्स्यात् नास्योपमान किंचित्पश्याम इति भाव । एतेन लक्ष्मणस्य सर्वत्र निद्राराहित्य सूच्यते। त लक्ष्मणमपि भरत साक्षादकृत प्रत्यक्षीचकार। अपश्यदित्यर्थ । करोतेर्लुङि सिच-कित्वान्न गुण । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोप । अत्राम्बुजयुगस्य निर्निद्रनिशीथत्वासबन्धेऽपि तत्सभावनया सबन्धकथनादतिशयोक्ति । तदेतत् 'पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यात्' इत्याद्युदाहृत्यालकारसर्वस्वकार स्पष्टीचकार॥

तदनन्तरं मरुपथे पृथु[1]तरग्रीष्मोष्मणि दैवात्कृतोपलम्भमम्भोरुह-तटाक सुधासार[2]पूरितापं भूरिताप सतृष्ण इव कृष्णसार. [3]सरभसं समुपेत्य पाद[4]योर्निपत्य चिर रुदन्दशरथक[5]थां कथयित्वा मैथिलीस-हिताय सलक्ष्मणाय रामाय शोकमूर्च्छां प्रायच्छत् ।

तदनन्तरमिति । अत्र राम भरत इति च पदद्वयमध्याहर्तव्यम् । तदनन्तर श्रीरामसीतालक्ष्मणदर्शनानन्तरम् । पृथुतरोऽत्यन्तबहुलो ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तु जनितसतापो यस्मिंस्तस्मिन् । दु सहसतापकारिणीत्यर्थ । मरुपथ ऊषरस्थलवर्त्मनि। निर्जलदेश इति यावत् । 'ऋक्पू –' इत्यादिना समासान्त । दैवाद्भाग्यवशात् । 'दैव दिष्ट भागवेय भाग्यम्' इत्यमर । कृतोपलम्भम् । उपलब्धि प्राप्तमित्यर्थ । सुधाया अमृतस्य सार इव सार उत्कृष्टाशो यासा ता पूरिता परिपूर्णाश्च । कर्तरि क्त । आपो यस्मिंस्तम् । अमृतप्रायपय परिपूर्णमित्यर्थ । 'ऋक्पू –' इत्यादिना समासान्त । अम्भोरुहतटाक पद्मसरोविशेषम् । भूरितापो बहुलसताप । अतएव सतृष्ण पिपासातुर कृष्णसारो हरिणविशेष इवेत्युपमा । भरत सरभस सवेग यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो' इत्यमर । राम समुपेत्य प्राप्य पादयोर्निपत्य चिर रुदन्रोदन कुर्वन्दशरथस्य कथा परलोकयात्रारूपा वार्ता कथयित्वा मैथिलीसहिताय सलक्ष्मणाय च रामाय शोकेन या मूर्च्छा ता प्रायच्छद्दत्तवान् । भरतमुखाद्दशरथप रलोकयात्रा श्रुत्वा सीतारामलक्ष्मणा शोकवशान्मूर्च्छा प्रापुरित्यर्थ । 'पाघ्राध्मा–' इत्यादिना दाणो यच्छादेश ॥

तत किमित्यत आह—

वे[6]लोल्लङ्घनमेतेषां शोकोदन्वति तन्वति ।
अगस्त्यायितमेतस्मिन्वसिष्ठेनात्मवेदिना ॥ ८० ॥

वेलेति । एतेषा श्रीरामादीना सबन्धिन्येतस्मिन्पूर्वोक्ते । शोक उदन्वानिवेत्यु-पमितसमास । अगस्त्यायितमित्युपमालिङ्गात् । तस्मिञ्शोकोदन्वति दु खसागरे । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु । वेलोल्लङ्घन कूलातिवर्तन मर्यादातिक्रमण च । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमर । तन्वति कुर्वति । उद्वेले सतीत्यर्थ । आत्मवेदिना आत्मतत्त्वज्ञेन । शोकापनयकोविदेनेत्यर्थ । वसिष्ठेन महर्षिणा । अगस्त्येनेवाचरितमगस्त्यायितम् । कुम्भसभवोऽम्भोधिमिव वसिष्ठस्त-दीयशोकसरम्भ स्तम्भितवानित्यर्थ । 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृ-त्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ । ततो भावे क्त । उपमालकार ॥

तत. [7]प्रतिपद्य संज्ञामनुज्ञया गुरोरमरसरिति विरचितसमुचित-निवापकृत्यं प्रणिपत्य [8]रामं प्रतिनिवर्तयितुं भरतः [9]प्रावर्तत ।

---

१ 'प्रथिततर' इति पाठ २ 'धारा' इति पाठ ३ 'सरभसमुपेत्य' इति पाठ ४ 'निपत्य पादयोश्चिरतर' इति पाठ ५. 'कथामपि' इति पाठ ६ एतत्पूर्वं 'रामज-ननीजनोऽपि तत्र निपत्य सुचिरमरोदीत्' इति क्वचित् ७. 'प्रपद्य' इति पाठ ८. 'राममस-कृत्प्रवर्तयितुम्' इति पाठ ९. 'प्रार्थयत्' इति पाठ.

तत इति। ततस्तदनन्तरं सञ्ज्ञां चेतनां प्रतिपद्य प्राप्य। प्रतिबुध्येत्यर्थः। 'सञ्ज्ञा-नामनि गायत्र्यां चेतनायां रवेः स्त्रियाम्' इति विश्वः। गुरोरनुज्ञया वसिष्ठनिर्देशेना-मरसरिति गङ्गायां विरचितमारचितं समुचितं न्याय्यं तत्कालोचितं वा निवा-पकृत्यं पितृतर्पणकर्म येन तम्। 'इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम्। यदन्नः पुरुषो भुङ्क्ते तदन्नास्तस्य देवताः॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्या तदानीं सम्भ-वद्भिः पदार्थैर्निर्वर्तितपितृयज्ञमित्यर्थः। रामं प्रणिपत्य नमस्कृत्य भरतः प्रतिनिवर्त-यितुं वनवासात्प्रत्यावर्तयितुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत्। श्रीरामं प्रतिनिवर्तनार्थं विज्ञाप-यितुमुपाक्रमतेत्यर्थः॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

विकर्तनकुलस्य यदनुकूलं गुणगणस्य यदनुगुणं यशोरूपस्य य-दनुरूपं समाचारस्य यत्समुचितं प्राचीनभाग्यस्य यद्योग्यं लोकगर्ह[1]-णाय यदनर्हं श्रुतस्य वा यत्सदृशं तादृशमाशयं प्रकाशयन्ती भरतो-पज्ञा विज्ञापना।

विकर्तनेति। तत्रानुकूलादिशब्दानां प्रायशस्तावदेकार्थकत्वम्। तथापि किंचिद्व्याख्यायते—विकर्तनकुलस्यार्कवंशस्य। 'विकर्तनार्कमार्तण्ड—' इत्यमरः। यद्यादृगिति सर्वत्र यच्छब्दार्थः। अनुकूलं समतम्। गुणगणस्य विद्याविन-यादिसंपत्तेर्यदनुगुणमनुवृत्तम्। यशोरूपस्य प्रशस्तयशसः। 'प्रशंसायां रूपप्'। 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः। यदनुरूपमर्हम्। समाचारस्य सम्यगाचारस्य यत्समु-चितं न्याय्यम्। प्राचीनभाग्यस्य पुरातनपुण्यस्य यद्योग्यं युक्तम्। लोकगर्हणाय लोकापवादाय यदनर्हमयोग्यम्। लोकनिन्दानिवर्तकं यादृगित्यर्थः। श्रुतस्य शास्त्रस्य यत्सदृशं समानम्। अविरुद्धमित्यर्थः। 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः। तादृशं तादृ-क्प्रकारमेव। विधेयप्राधान्यात्पुलिङ्गनिर्देशः। आशयमभिप्रायम्। 'आशयः स्याद-भिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः। प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती विज्ञापना प्रार्थना भरतस्य। उपज्ञायत इत्युपज्ञा। भरतेनैवादौ ज्ञातेत्यर्थः। 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्म-ण्यण्प्रत्ययः। कर्तरि षष्ठ्या समासे 'उपज्ञोपक्रमम्—' इत्यादिना नपुंसकत्वेऽपि विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता। 'उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने' इत्यमरः। म-हाकुलीनत्वादिगुणसंपन्नत्वस्य यथा युक्तं स्यात्तथा भरतो विज्ञापितवानिति फलि-तार्थः। श्रीरामप्रतिनिवर्तनार्थमनन्यसाधारणीं विज्ञापनां कृतवानिति तात्पर्यम्॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तत्क्षणं क्षणप्रभाभङ्गुरलक्ष्मीसमावेशलक्ष्मणि क्षोणीपतिशतधृतो-ज्झिते मुकुटे विघटिताशं सादरं[2] प्रणिपत्य मां पादुकाभ्यां परिष्कुरुतं

---

१ 'गर्हणीयाय' इति पाठः। २ 'रामं प्रणिपत्य सादरम्' इति पाठः।

युवामिति रघुवरचरणौ स्वयमेव प्रार्थ्य प्रतिश्रयितुं स्थण्डिलशायिचरणमिव बभार भरतस्योत्तमाङ्गम् ।

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । 'अत्यन्तसयोगे द्वितीया' । क्षण प्रभा द्युतिर्यस्या सा क्षणप्रभा विद्युत्तद्वद्भङ्गुरा भङ्गशीला । अतिचञ्चलेत्यर्थ । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' । तस्या लक्ष्म्या राज्यश्रिय समावेशस्य सप्राप्तेर्लक्ष्मणि चिह्ने । तथा क्षोणीपतिशतैरनेकक्षोणीपतिभिभृत च तदुज्झित च त्यक्त चेति स्नातानुलिप्तव त्पूर्वकालसमास । तस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि हेयत्व सूच्यते । मुकुटे कोटीरे विघटिताश त्यक्तस्पृह भरतस्योत्तमाङ्ग शिर । 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमर । अतएव सादर सगौरव प्रणिपत्य नमस्कृत्य युवा पादुकाभ्या भवदीयाभ्या परिष्कुरुत मामलकुरुतम् । नहि मे तद्व्यतिरेकेण मुकुटमलकार इति भाव । 'सपर्युपेभ्य करोतौ भूषणे' इति सुट् । करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । इत्येव रघुवरचरणौ रघुनायकपादौ स्वयमेवोत्तमाङ्गमेव प्रार्थ्य याचयित्वा प्रतिश्रयितु निजप्रार्थनामङ्गीकर्तुम् । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय ' इत्यमर । स्थण्डिले भूतले शेते व्रतवशादिति स्थण्डिलशायी। 'य स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ' इत्यमर । 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति णिनि । तस्य यच्चरणमाचरण स्थण्डिलशायित्वरूप तद्बभारेवेत्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चिद्व्रती स्वेष्टदेवताया यावदनुग्रहमध शयने व्रतनियमादितात्पर्येणावतिष्ठते, तथा भरतस्योत्तमाङ्गमपि श्रीरामचरणान्तिकटे पादुकादानरूपानुग्रहणपर्यन्त निपत्यातिष्ठदित्युत्प्रेक्षार्थ ॥

तत श्रीराम किमकरोदित्यत आह—

त्वया मया च कर्तव्यः सत्यवाचः पितुर्विधिः ।
इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम् ॥ ८१ ॥

त्वयेति । सत्यवाच सत्यवचनस्य पितुर्दशरथस्य विधि । चतुर्दशवत्सरावधिकभूपरिपालनवनवासनियोग इत्यर्थ । त्वया मया च । पुत्राभ्यामावाभ्यामित्यर्थ । कर्तव्योऽवश्य विधेय । अन्यथा दोषस्मरणादिति भाव । इत्युक्त्वेति शेष. । भारती भरतसबन्धिनीमपि भारती प्रार्थनावाच राम प्रत्यादिशत्प्रत्याख्यातवान् । पुत्रस्य पित्राज्ञोल्लङ्घनमनुचितमतोऽवश्य मया नियतकाल वन वस्तव्यम्, त्वया च प्रजापरिपालनतत्परेण भवितव्यमिति निराकृतवानित्यर्थ । तादृग्विनयादिसद्गुणसपन्नस्य भरतस्यैव प्रार्थना प्रत्याख्यातवान् । किमुतान्यस्येति कि वक्तव्यमस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालकत्वमपीत्यपिशब्दार्थ ॥

अथ कि तत्राह—

तत्र जाबालिप्रार्थनायामपि व्यर्थायाम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये ॥ **जाबालीति** । अत्र रामायणम्—'आश्वासयन्त

---

१ 'चरणद्वयम्' इति पाठ २ 'परिरचयितु' इति पाठ ३ 'चरितम्' इति पाठ ४ एतत्पूर्वम् 'तथाहि' इति क्वचित् ५ 'कर्तव्यम्' इति पाठ ६ 'वच ' इति पाठ . ७ 'तत्र' इति नास्ति क्वचित्

भरत जाबालिर्ब्राह्मणोत्तम । उवाच राम धर्मज्ञ धर्मापेतमिद वच ॥ साधु राघव माभूत्ते बुद्धिरेव निरर्थका । प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विन ॥ क कस्य पुरुषो बन्धु किमाप्त कस्य केनचित् । यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ तस्मान्माता पिता चेति राम सज्येत यो नर । उन्मत्त इति विज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥' इत्येवभूताया जाबालेर्महर्षे प्रार्थनाया याच्ञायामपि व्यर्थीयामनङ्गीकृताया सत्याम् । जाबालिवचनेऽपि निराकृते सतीत्यर्थ । महर्षेरपि वचनं नाङ्गीकृतम् । किमुतान्यस्येत्यपिशब्दार्थ । भरतप्रार्थनानङ्गीकारसमुच्चयार्थको वा ॥

भरतस्तदनु प्रार्थ्य लेभे लाभविदां वरः ।
काकुत्स्थपादुकाकारं महार्घं मुकुटद्वयम् ॥ ८२ ॥

भरत इति । तदनु जाबालिप्रार्थनानन्तरम् । लाभविदामधिकफलप्राप्तिव्यवहारपरिज्ञातॄणाम् । विदेर्ज्ञानार्थात्सपदादित्वात्क्विप् । वर श्रेष्ठ । 'देवाद्वृते वर श्रेष्ठे' इत्यमर । भरत । प्रार्थ्य । 'अधिरुह्यार्य पादाभ्या पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेम विधास्यत ॥' इति रामायणोक्तरीत्या याचयित्वा । काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य पादुकाकार महार्घममूल्यम् । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ ' इत्यमर । मुकुटद्वय कोटीरयुगल लेभे प्राप । किमेतेनापकर्षावहेन राजलक्षणकोटीरेणेति परिहृत्योत्कर्षावह मस्तकालकारोत्तम पादुकाद्वय स्वीकृतवानित्यर्थ । धर्मिष्ठ ज्येष्ठ परित्यज्य राज्य परिपालनमपूज्यमिति मत्वा तदीयपादुकाद्वयपुरस्कारेण राज्य कर्तु तद्द्वय सगृहीतवानिति भाव । अत्र लाभविद्वरपदार्थस्य विशेषणगत्या मुकुटद्वयप्राप्तिपदार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलकार । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

स एष सानुजः प्रायादयोध्यां भ्रातृशासनात् ।
अटवीं पितृसंदेशाद्ययौ रामः सलक्ष्मण ॥ ८३ ॥

स इति । स एष भरत सानुज सशत्रुघ्न सन् भ्रातृशासनाच्छ्रीरामनियोगादयोध्या प्रायात्प्रापत् । तथा राम सलक्ष्मण सन् पितृसदेशात्पितृशासनादटवी दण्डकारण्य ययौ । यथा श्रीरामस्य पित्राज्ञा परिपालनत्वेन गरिष्ठा तथा भरतस्य भ्रात्राज्ञेत्यर्थ । एतेन भरतस्य पित्राज्ञापेक्षयापि भ्रात्राज्ञैव गरीयसीति सूच्यते ॥

विलङ्घ्य विविधान्देशान्भरतो धृतवल्कलः ।
विषयं स्वमुपाश्रित्य विषये विमुखोऽभवत् ॥ ८४ ॥

विलङ्घ्येति । भरतो धृतवल्कल सन् । ज्येष्ठे धर्मिष्ठे वल्कलधारिणि सति मम समीचीनवस्त्रधारणमनुचितमिति परिधृतवल्कलवसन इत्यर्थ । विविधान्नानाविधान्देशान्, भरद्वाजाश्रमादिप्रदेशाञ्जनपदान्वा । विलङ्घ्यातिक्रम्य । तत स्व स्वकीय विषय कोसलदेशमुपाश्रित्य विषये राजार्हे भोगे विमुखो निरास्थोऽभवत् ।

१ 'महर्घम्' इति पाठ २ 'समुपाश्रित्य' इति पाठ

भ्रातृवत्कन्दमूलफलाहारेण शरीरयात्रातत्परोऽभूदित्यर्थ । अत्राय ध्वनि —भरतो नाम कश्चन मुनिर्विविधास्तिर्यङ्मनुष्यादिरूपेण बहुप्रकारान् दिश्यन्त इति देशान् शरीराणि विलङ्घय । तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तच्छरीरोपाध्यवच्छिन्नतया यावत्कर्मानुभव स्थित्वा तत्तत्कर्मक्षये तानि सर्वाण्यतिक्रम्येत्यर्थ । धृतवल्कलश्चरशरीराव-च्छिन्नदशाया वैराग्याद्वल्कलधारी सन् । ख खहृदयाकाशान्तस्थविषय ज्ञेयतया निर्दिष्ट चिदानन्दात्मक ब्रह्मोपाश्रित्य कुतश्चिद्भाग्योदयाद्ध्यानगोचर कृत्वा । विषये तुच्छे सासारिकसुखे विमुखो विरक्तोऽभवत् । अत्राभिधाया प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृतमुनिगोचरशब्दमूलोऽय ध्वनिरिति सक्षेप ॥

ततश्चायं यावदार्यस्य प्रत्यागमनं तावदयोध्यां नाध्यास्ये । तस्मिन्नवधिमतिक्रम्य चिरायति यदि[1] सद्य एवाश्रयाशमाश्रित्यापि[2] प्राणान्नन्दयिष्यामीति नन्दिग्रामसंज्ञमाश्रममशिश्रयत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमय भरत । यावद्यावत्पर्यन्तमार्यस्य श्रीरामस्य प्रत्यागमन तावत्तावत्पर्यन्तमयोध्या नगरी नाध्यास्ये नाधितिष्ठामि । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इत्यकर्मत्वम् । सति वनवासिनि ज्येष्ठे तत्र राज्य कर्तुमनर्हत्वादिति भाव । तथा तस्मिञ्श्रीरामेऽवधि चतुर्दशवत्सरात्मकमर्यादामतिक्रम्योल्लङ्घ्य चिरायति यदि । शीघ्र नायाति चेदित्यर्थ । सद्योऽविलम्बेनैवाश्रयमश्नातीत्याश्रयाशमनलमाश्रित्यापि प्राणान्नन्दयिष्यामि सतोषयिष्यामि । तदनन्तरविरहस्याग्निप्रवेशादप्यत्यन्तदु सहत्वादिति भाव । प्राणपरितोषकोपायान्तरात्यन्ताभावसूचकोऽयमपिशब्द । इति । प्रतिज्ञायेति शेष । नन्दिग्राम इति सज्ञा नामधेय यस्य तमाश्रम निवासमशिश्रयदाश्रितवान् । तत्रार्यपादुकयो राज्याभिषेक कृत्वा तत्परतन्त्रतया राज्य परिपालयन्नतिष्ठदित्यर्थ । श्रयतेर्लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' इति चङ् । 'चङि' इति द्वित्वम् । ननु 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना' ॥' इति श्रुतेरात्महन्तॄणा महानर्थश्रवणाद्धर्मशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽय भरत कथमाश्रयाशाश्रयणरूपप्रतिज्ञा कृतवानिति चेत्, सत्यमेव कथयति भगवती श्रुति । तथाप्यातुरस्य भरतस्यात्यन्तसौभ्रात्रप्रदर्शनार्थकत्वादित्थ प्रतिज्ञेति वेदितव्यम् ॥

दाशरथिरपि शमधनजनकथितनिशिचरगणरचित[3]कदनपरिहरणाय गहनजठरमवजगाहे ।

दाशरथिरिति । दाशरथि श्रीरामोऽपि शमधनजनैर्महर्षिभि कथित निवेदित निशिचरगणरचित राक्षसनिवहकृत यत्कदनमाश्रमोपप्लवरूप तस्य परिहरणाय निरसनार्थम् । महोपद्रवकारिराक्षससहरणेन महर्षीन्स्वस्थान्कर्तुमित्यर्थ । गहनजठर कान्तारान्तरालमवजगाहे प्रविवेश ॥

---

१ 'यदि' इति नास्ति क्वचित् २ 'प्राणानपि निन्दिष्यामीति' इति पाठ ३ 'रचित' इति नास्ति क्वचित्

विस्तीर्णाक्षैर्विपिनहरिणैर्वीतभीतिप्ररोहै-
र्दर्भग्रासेऽप्यकृतरुचिभिः सस्पृहं वीक्ष्यमाणः।
रामः प्राप्य प्रकृतिमहितं स्थानमत्रेर्महर्षे-
र्जग्राहस्म प्रमुदितधियः प्रेमपर्यां सपर्याम्॥ ८५॥

विस्तीर्णेति। रामो वीतोऽपगतो भीतिप्ररोहो भयाविर्भावो येषा तै । प्रसन्नत्वादिगुणदर्शनजनितविस्रम्भादनुत्पन्नभयैरित्यर्थ । अतएव विस्तीर्णान्यौत्सुक्याद्विस्तारितान्यक्षीणि येषा तै । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्' । तथा दर्भाणा ग्रासे कवलेऽप्यकृतरुचिभिरविहितादरै । श्रीरामदिव्यमूर्तिदर्शनव्यासङ्गान्निजदेहयात्रायामप्यासक्तिरहितैरित्यर्थ । विपिनहरिणैररण्यमृगविशेषै सस्पृह साभिलाषं यथा तथा वीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमान सन् । श्रुति भव-पद्मभवप्रमुखानामप्यगोचरो भगवान्सीतालक्ष्मणोपेत श्रीराम पङ्क्त्यपरि गङ्गाप्रवाहवदस्माक पुरत प्रादुरासीदिति सकलजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नेत्रैर्विशिष्टमृगादिभिरपि सविस्मय परिदृश्यमान इत्यर्थ । तिरश्चामेवाय विलोकनीय किमुतान्येषामिति भाव । प्रकृत्या स्वभावेन महित पूज्यमत्रेरत्रिनाम्नो महर्षे स्थान प्राप्य प्रमुदितधियोऽस्य महर्षे सबन्धिनी प्रेमपर्यां प्रीतिपूर्विका सपर्यामतिथिपूजा जग्राह स्वीकृतवान् । यथार्हातिथिसत्काराचरणतत्परेण महर्षिणा यावदुत्साह सभाविता पूजा गृहीतवानित्यर्थ । 'पूजा नमस्यापचिति सपर्यार्चार्हणा समा' इत्यमर.। सकललोकपूज्यस्यास्य भगवतो रघुनन्दनस्य महर्षिपूज्यत्व युक्तमेवेति भाव ॥

तत किमत आह—

सीतामप्यनसूयाभिधानस्य पत्नी स्वभूषणैरतोषयत्।

सीतामिति। अनसूयेत्यभिधानमाख्या यस्या सा तथोक्ता तस्य महर्षेरत्रे पत्नी भार्या सीता श्रीरामधर्मपत्नीमपि स्वभूषणै स्वकीयालकारैरतोषयदमोदयत्। वस्त्रमाल्यादिदानेन सभावयामासेत्यर्थ । साध्वीमणे साध्वीमणितोषण युक्तमिति भाव । तथा रामायणम्—'इद दिव्य वर माल्य वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गराग च वैदेहि महार्ह च विलेपनम्॥ मया दत्तमिद सीते तव गात्राणि शोभय॥' इति॥

खण्डनाय वसुधावधूमनःपुण्डरीकतुहिनत्विषां द्विषाम्।
दण्डकावनमवाप राघवश्चण्डभानुरिव मेघमण्डलम्॥ ८६॥

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणेऽयोध्याकाण्डः समाप्तः।

खण्डनायेति। राघवो रघुवशोद्भव श्रीराम वसुधैव वधूर्भार्या । तत्त्वतस्तस्य श्रीमहाविष्णुत्वेन भूपतित्वादिति भाव । तस्या मन एव पुण्डरीक सिताम्भोजम्। 'पुण्डरीक सिताम्भोजम्' इत्यमर । तस्य तुहिनत्विषा हिमकराणाम्। चन्द्राणामिति यावत्। चन्द्रवत्तदुल्लासनिरसनहेतुभूतानामित्यर्थ । अधर्माचरणतत्परत्वेन मन सतापकारित्वादिति भाव । न चानेकचन्द्रग्रहण दोषाय । विशेष्याबाहुल्येनोपचरितत्वादित्युक्त विद्यानाथेन—'प्रोद्यन्मुक्तौघताराप्रकरपरिवृतस्वर्वधूवक्त्रचन्द्रा' इति । द्विषा राक्षसाना खण्डनाय सहरणार्थम्। वस्तुत स्वय दुष्टराक्षस-

शिक्षणार्थमवतीर्णत्वात्तेषा चावश्यमुपलालनीयाया वसुधारूपनिजभार्याया मानसोल्लासनिरसनकृत्यकारित्वाच्चेति भाव । चण्डभानु सूर्यो मेघमण्डलमभ्रवृन्दमिव दण्डकावनमवाप । तत्समीप जगामेत्यर्थ । रूपकोपमयो ससृष्टि स्पष्टा । शब्दानुप्रासस्तु चमत्कारकारितया सप्रदायशुद्धिद्योतकतया च श्रीरामायणायोध्याकाण्डान्तिमश्लोकतुरीयपादान्तिमोपमामत्राप्यन्ते प्रयुक्तवानित्यनुसधेयम्। तथा च श्रीरामायणम्—'इतीव तै प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजै कृतस्वस्त्ययन परतप । वनं सभार्य प्रविवेश राघव सलक्ष्मण सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥' इति । रथोद्धता वृत्तम्। 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दिन्दिरसदोहामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतसस्य वचनान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायामयोध्याकाण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रार्यैरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
अयोध्याकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

अरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य विपिनं महत्तदनु मैथिलीवल्लभो
महाबलसमन्वितश्चलितनीलशैलच्छविः ।
निशाचरदवानलप्रशमनं विधातुं शरै-
श्चचार सशरासनः सुरपथे तडित्वानिव ॥ १ ॥

प्रविश्येति । तदनु दण्डकावनसमीपप्राप्त्यनन्तरं महाबलसमन्वितः । अप्रमेयपराक्रमशालीत्यर्थः । एतेनाविसंवादितया सकलराक्षसशिक्षणदक्षत्वं सूच्यते । अन्यत्र महाबलो वायुस्तेन समन्वितः । तत्प्रेरित इत्यर्थः । चलितस्य सचलतो नीलशैलस्येन्द्रनीलाचलस्य च्छविरिव च्छविर्यस्य स तथोक्तः । सामान्यमेतत् । एतेनात्यन्ताश्चर्यकरत्वं महौन्नत्यं च सूच्यते । मैथिलीवल्लभः सीतापतिः श्रीरामो महद्विपुलं विपिनं दण्डकारण्यं प्रविश्य शरैर्बाणैर्नीरैश्च । 'शरो दध्याद्यग्रसारे बाणे काण्डे तृणान्तरे । शरं तु नीरे' इति नानार्थरत्नमाला । निशाचरा राक्षसा दवानला वनवह्नय इवेत्युपमितसमासः । तडित्वानिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् तेषां प्रशमनं विनाशमुपशमनं च विधातुं कर्तुं सशरासनो धनुर्धरः सन् । अन्यत्र सेन्द्रचापः । सुरपथ आकाशे । 'ऋक्पू-' इत्यादिना समासान्तः । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञाया पदकार्यं (दकार ?) न भवति । किंतु झयो मतुपो यकारस्य वकारः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाविकारेणापदत्वान्न जश्त्वम् । चचार । विजहारेत्यर्थः । अत्रोत्तरार्धे श्लेषानुप्राणितोऽयमुपमालंकारः स्पष्टः । चलितनीलशैलेत्यत्र नीलशैलस्य चलनासंभवादियमभूतोपमेत्याचार्यदण्डिप्रभृतयो बभणुः । अतएवाप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालंकारिकाः सर्वे वर्णयन्ति । पक्षच्छेदात्पूर्वं यदि विवक्षा तदैवोपमेत्यलम् । पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् । अत्र श्रीरामायणारण्यकाण्डाद्यपद्याद्यपदं प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तच्च 'प्रविश्य तु महारण्यम्' इति ॥

तदनु[1] कण्डूलवरशुण्डालकपोलकषणविषमितामितविटपसालषण्डनिर्यातनिर्यासगन्धानघ्यात्तगन्धान्विदधानैराहुतिगन्धैरनुमीयमानानविनाभूतजलाशयानाश्रमभागानभितश्चरतोरातिथ्यशमितमार्गश्रमयो राम लक्ष्मणयोरध्वानं रुरोध विराधाभिधानो यातुधानः ।

तदन्विति । कण्डूर्नाम नखाद्युल्लेखनापनेयस्त्वग्रोगविशेषः । सा एषामस्तीति कण्डूलाः । सिध्मादित्वाल्लच् । शुण्डास्तुण्डा एषां सन्तीति शुण्डालाः । 'प्राणिस्थादातो

---

१ 'ततः' इति पाठः २ 'कण्डूलापनयनपटुशुण्डाल' इति पाठः ३ 'मितानमितविकटविटप' इति पाठः ४ 'श्राहुति' इति पाठः ५ 'गन्धैर्धूमस्तोमैः' इति पाठः ६ 'श्रमित', 'प्रश्रमित' इति पाठौ ७ 'दाशरथ्यो:' इति पाठः ८ 'तरसा रुरोध', 'सहसा रुरोध' इति पाठौ

लजन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थीयो लच्प्रत्यय । रेफान्तपक्षे 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो र ' इति रप्रत्यय । कण्डूला ये वरशुण्डालकपोला मत्तेभगण्डस्थलानि तेषा कषणेन सघर्षणेन विषमिता विशकलीकृता अमिता असख्याताश्च विटपा शाखा यस्य स तथोक्त । 'विटप पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्भशाखयो ' इति विश्व । तादृशो य सालपण्ड सर्जतरुनिवहस्तस्मान्निर्यातो निर्गतो निर्यासगन्धो मज्जाविशेषामोदो येषा ते तथोक्ता-नप्यात्तगन्धान्पुन स्वीकृतामोदान् । अभिभूतामोदानिति गम्यते । विदधानै । नि-र्यासगन्धविधुरत्वेऽपि पुन स्वाभिव्याप्त्या बहुलतरगन्धसपन्नान्कुर्वाणैरित्यर्थ । 'साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णका सस्यसवर '। 'आत्तगन्धोऽभिभूत स्यात्' इति चामर । आ-हुतिगन्धैर्हूयमानहविराद्यामोदैर्हेतुभि । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो ' इति विश्व । अनुमीयमानानभ्यूह्यमानान् । दूरादेवेति शेष । इमे ऋष्याश्रमा भवितु-मर्हन्ति आहुतिगन्धवत्त्वात्सप्रतिपन्नाश्रमवदित्यनुमितिविषयीक्रियमाणानित्यर्थ । अ-विनाभूता सर्वत प्रतिपन्ना जलाशया ह्रदा येषु तान् । श्रमहारिण इत्यर्थ । आश्रम-भागानभितस्तपोवनाना समन्तात् । 'अभित परित–' इत्यादिना द्वितीया । चरतो सचारतत्परयोरातिथ्येन मुनिविरचितातिथिसत्कारेण । 'अतिथेर्न्य ' इति न्यप्रत्यय शमित शान्ति गमितो मार्गश्रमोऽध्वगमनप्रयुक्तखेदो ययोस्तयो । 'श्रम खेदोऽध्व-रत्यादे ' इति लक्षणम् । रामलक्ष्मणयोर्दाशरथ्योरध्वानं मार्गम् । विराध इत्यभिधान नाम यस्य स तथोक्तो यातुधानो राक्षसो रुरोध निरुद्धवान् । 'यातुधान पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर ॥

स एष रोषभीषण[1]वेषस्त्रिशिखशिखावतंसित[2]विविधमृगशव[3]शत-हृदय• शतह्रदातनय• सीतामपजहार । व्याजहार च दाशरथी ।

स इति । रोषेण सहजामर्षेण भीषणो भयकरो वेषो यस्य स तथोक्त । नन्द्या-दित्वाल्ल्युट् । त्रिशिखशिखया त्रिशूलाग्रेणावतसितानि प्रोतानि विविधमृगशवशत-हृदयानि शतसख्याकसिहादिनानाविधमृगमृतशरीरवक्ष प्रदेशा यस्य स तथोक्त सन् भक्षणार्थ शूलाग्रपोतसिहाद्यनेकमृगनिवह इत्यर्थ । तथा रामायणम्—त्रीन्सिंहाश्च-तुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषता दश । सविषाण वसादिग्ध गजस्य च शिरो महत् ॥ अवसज्यायसे शूले निनदन्त महास्वनम्' इति । शतह्रदायास्तनय स एष सोऽय विराध सीतामपजहारापहृतवान् । दाशरथी रामलक्ष्मणौ प्रति च व्याजहारोवाच । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर ॥

व्याहारप्रकारमेवाह—

कौ युवां युवानौ, कुतस्त्यौ, वामाचारवत्प्रतिभाति[4] वामाचारः । चीरं वपुषि, जटाः शिरसि, करे च चण्डकोदण्डः । क्वायमाकल्पः, क्व कल्पलताकल्पेयमनल्पाभरणा तरुणीति ।

---

१ 'भीषणस्त्रिलोकी' इति पाठ २ 'शिखरावतसित' इति पाठ ३ 'शत ' इति पाठ• ४ 'प्रतिभाति मे' इति पाठ

काविति । युवानौ तरुणौ युवा भवन्तौ कौ । कस्मिन्वंशे जातावित्यर्थ । कुत कस्माद्देशादागतौ कुतस्त्यौ । 'अव्ययात्त्यप्' । वा युवयो । 'युष्मदस्मदो षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ' इति वामादेश । आचार प्रवृत्तिर्वामाचारवद्वक्राचारवत् । अतिरम्याचारवदिति परमार्थ । 'वामस्तु वक्रो रम्ये स्यात्सव्ये वामस्थितेऽपि च' इति शब्दार्णवे । 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वतिप्रत्यय । प्रतिभाति परिस्फुरति । कुत । वपुषि देहे चीर वल्कलम् । शिरसि जटा । करे च चण्ड प्रकाशमान कोदण्डो धनुर्यस्य स तथोक्त । अय परिदृश्यमान आकल्पो जटावल्कलशरचापासिधारणरूपो वेष । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यम्' इत्यभिधानात् । क्व । कल्पलताकल्पा कल्पवल्लीसदृशी । सकलमनोरथपूरणीत्यर्थ । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर' इति कल्पप्प्रत्यय । अनल्पाभरणा सकलाभरणभूषितेयमेषा तरुणी सुन्दरी । क्व च । मुनिवेषधारणस्त्रीसाहचर्ययोरत्यन्तविरुद्धत्वादिति भाव । इति व्याजहारेति सबन्ध ॥

दाशरथिरपि कथितनिजान्वयो विराधाङ्के वेपमानां विदेहदुहि[1]तरं विलोक्य सकोपः सौमित्रिणा साकं रक्षोवक्षसि शिलीमुखान्नि[2]चखान ।

दाशरथिरिति । दाशरथि श्रीरामोऽपि कथित उक्तो निजान्वयो निजवशो येन स तथोक्त सन् । इक्ष्वाकुवशप्रभवत्वादिनिजकथा कथयित्वेत्यर्थ । विराधस्याङ्के । कटिप्रदेश इति यावत् । वेपमाना भयसभ्रान्ततया कम्पमाना विदेहदुहितर वैदेही विलोक्य । अतएव सकोप सामर्ष सन्सौमित्रिणा साक लक्ष्मणेन सह रक्षोवक्षसि विराधोर स्थले । शिली शल्य मुखे येषा ते शिलीमुखा बाणास्तान्निचखान निखातवान् । सप्तभिर्बाणै रक्षोवक्षो विदारयामासेत्यर्थ । 'धनुषा ज्यागुणवता सप्तबाणान्मुमोच ह' इति श्रीरामायणे । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमर ॥

तत कि तत्राह—

वि[3]शिखे विशिखे त[4]स्मिन्विधातृवरवर्मणि ।
सीतां वि[5]क्षिप्य चिक्षेप शूलं रक्षो रघूद्वहे ॥ २ ॥

विशिख इति । विधातृवरो ब्रह्मवर एव वर्म कञ्चुक यस्य तस्मिन् । अभेद्यकवच इत्यर्थ । 'तनुत्र वर्म दशनम्' इत्यमर । अतएव तस्मिन्विराधे विषये विशिखे । रामबाणेष्वित्यर्थ । जातावेकवचनम् । अतएव शिलीमुखानिति न बहुवचनविरोध । विगता शिखा अग्राणि यस्य तस्मिन् । अकिंचित्करेषु सत्स्वित्यर्थ । रक्षो विराध । सीता विक्षिप्य विहाय रघूद्वहे रघुनायके विषये शूल चिक्षेप प्रयुयोज ॥

तदनु शूलमखण्डयदञ्जसा शितशिखं रघुनायकसायकः ।
नियतमेव विराधविरोधिनां हृदयशूलमपि त्रिदिवौकसाम् ॥ ३ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तर रघुनायकस्य सायको बाण शितशिख तीक्ष्णाग्र

---

१ 'विदेहराज' इति पाठ २ 'निजघान' इति पाठ ३ एतत्पूर्वम् 'तत' इति पाठ क्वचित् ४ 'तत्र' इति पाठ ५ 'निक्षिप्य' इति पाठ

शूल विराधप्रयुक्त त्रिशूलमञ्जसा शीघ्रमखण्डयदच्छिनत् । तथा विराधविरोधिनाम् । विराधोपद्रुतानामित्यर्थ । त्रिदिव स्वर्ग ओक स्थान येषा तेषा देवाना नियत नित्यानुस्यूतम् । एवकारस्त्वयोगव्यवच्छेदार्थक । हृदयशूल हृच्छूलमप्यखण्डयत् । श्रीरामबाणखण्डित विराधशूल निरीक्ष्य देवा विशल्यान्त करणा बभूवुरित्यर्थ । अत्र द्वयो शूलयो प्रकृतयोरेव खण्डनक्रियारूपसाम्यादौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । द्रुतविलम्बितम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

विराधोऽपि क्रुधा सरभसमभिपत्य स्कन्धे निधाय रामलक्ष्मणौ गतिनिरोधापराधपरिहाराय[1] हिमकराहिमकरौ[2] प्रस्थे वहन्विन्ध्य इव प्रतस्थे ।

विराध इति । विराधोऽपि क्रुधा शूलखण्डनजनितक्रोधेन सरभस सवेगम् । 'रभसो वेगहर्षयो ' इति विश्व । अभिपत्याभ्युपगम्य । गतिनिरोधापराधपरिहाराय निजागमनप्रतिबन्धनिराकरणार्थं रामलक्ष्मणौ स्कन्धे । असयोरित्यर्थ । निधायारोप्य हिमकराहिमकरौ चन्द्रसूर्यौ प्रस्थे सानौ । 'स्नु प्रस्थ सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर । वहन्धारयमाणो विन्ध्यो विन्ध्याचल इव प्रतस्थे चचाल । 'समवप्रविभ्य स्थ ' इत्यात्मनेपदम् । अत्र विन्ध्यस्य मेरुस्पर्धया चन्द्रसूर्यगतिनिरोधकौन्नत्यसभवेऽपि प्रस्थानासभवादुत्प्रेक्षा ॥

रामस्तत्र विराधवधोद्युक्तं सौमित्रिमेवमभिदधे ।

राम इति । तत्र तस्मिन्समये रामो विराधस्य वधे हिसायामुद्युक्त सन्नद्ध सौमित्रिमभिदध उवाच ॥

तदेवाह—

या तु नः पद्वी सैषा[3] यातुनश्चास्य लक्ष्मण ।
यातुकामं तयैवेदं यातु कामं न हन्यताम् ॥ ४ ॥

येति । हे लक्ष्मण, या तु यैव । तुशब्दस्त्ववधारणार्थक । नोऽस्माक सबन्धिनी पदवी मार्ग । अस्मज्जिगमिषिता पदवीत्यर्थ । सैषैवास्य यातुनो राक्षसस्य पदवी । 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर । अस्त्वेव । कि तत्राह—इदं रक्षस्तया पदव्यैव । यातु कामो यस्य तद्यातुकाम गन्तुकामम् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । अत काम यथेच्छ यातु गच्छतु । यातेर्लोट् । न हन्यता न वध्यताम् । दुर्गमेऽस्मिन्कान्तारमार्गेऽस्मद्वहनतात्पर्येणोपकारत्वादय न हन्तव्य इत्यर्थ । नह्यस्माभिरस्मात्क्षुद्ररक्ष कीटकाद्भेतव्यम् । किंतु कतिपयोद्वहनेन सुख गत्वानन्तरममु निहन्व । अतो यथेच्छ गच्छत्वित्यर्थ । एतेनास्यात्यन्तधैर्यसपत्ति सूच्यते । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका । अत्र श्रीरामस्य कान्तारसुखसचारे काकतालीयन्यायेनान्यस्यार्थस्य रक्षोवहनस्य कारणत्वकथनात्समाधिरलकारः । 'कारणान्तरयोगात्कार्यस्य सुकरत्व समाधि ' इति सूत्रम् ॥

---

१ 'परिहरणायैव' इति पाठ २ 'मिहिरहिमकरौ' इति पाठ . ३. 'सेय' इति पाठ .

अयि कवलय मामम् विमुञ्चेत्यतिकरुणं रुदतीमवेक्ष्य सीताम्।
अरमरचयतामुभावसिभ्यां पिशितभुजं भुजभारहीनमेनम्॥ ५॥

अयीति। अयि हे राक्षस, मा कवलय भक्षय। अमू रामलक्ष्मणौ विमुञ्च त्यज। 'शे मुचादीनाम्' इति नुम्। इत्युक्त्वेति शेष। स्वापेक्षयापि तयोरत्यन्तप्रेमातिशयत्वस्य सभवादिति भाव। अतिकरुणमतिदीन रुदन्ती रोदन कुर्वाणा सीतामवेक्ष्य दृष्ट्वा उभौ रामलक्ष्मणौ। अर क्षिप्रम्। 'लघु क्षिप्रमर द्रुतम्' इत्यमर। असिभ्या खड्गाभ्यामेन पिशितभुज क्रव्याद विराधम्। भुजावेव भारस्तेन हीन रहितमरचयतामकुरुताम्। लक्ष्मण सव्यबाहु रामो दक्षिण च चिच्छेदेत्यर्थ। तथा श्रीरामायणम्—'तस्य रौद्रस्य सौमित्रि सव्य बाहु बभञ्ज ह। रामोऽपि दक्षिण बाहु तरसा तस्य रक्षस॥' इति। पुष्पिताग्रा वृत्तम्। 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात्॥

ततस्तीक्ष्णतरप्रहरणगवाक्षितवक्षसा रक्षसा नपरित्यक्तेषु प्राणेषु पराक्रमाविषयपराक्रमौ प्राक्रमेतामेतौ तदङ्गगलितरुधिरधारासेकेन खननक्षमायां काननक्षमायां राक्षसशवोचितमवटमतिविशङ्कटमुत्पादयितुम्।

तत इति। ततो भुजच्छेदानन्तर तीक्ष्णतरप्रहरणेन गाढतरप्रहारेण गवाक्षवत्कृत गवाक्षित छिद्रितम्। 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त। वक्ष उर स्थलं यस्य तेन तथोक्तेन। शैषिकस्य कपो वैभाषित्वान्न कप्। तेन रक्षसा विराधेन प्राणेषु नपरित्यक्तेषु सत्सु। तस्मिन्नमृते सतीत्यर्थ। नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समास। एतौ रामलक्ष्मणौ पराक्रमस्य भुजबलस्याविषयोऽगोचर पराक्रमः काठिन्य यस्या सा तस्याम्। अशक्यायामित्यर्थ। तथा तस्य विराधस्याङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो गलितया परिस्रवन्त्या रुधिरधारया रक्तप्रवाहेण य सेक आप्लवस्तेन खननक्षमायामवदारणयोग्याया काननक्षमाया कान्तारक्षित्याम्। 'क्षितिक्षान्त्यो क्षमा युक्ते क्षम शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमर। राक्षसशवस्य राक्षसकुणपस्योचितमनुरूपम्। 'यादृशा तादृशी गति' इति वचनादिति भाव। राक्षसाना प्रेताना गर्तप्रक्षेपणस्य धर्मत्वादिति भाव। तेनैवोक्त श्रीरामायणे श्रीराम प्रति—'रक्षसा गतसत्त्वानामेष धर्म सनातन। अवटे ये निधीयन्ते तेषा लोका सनातना॥' इति। अतिविशङ्कटमत्यन्तविशालम्। 'विशङ्कट पृथु बृहद्विशाल पृथुल महत्' इत्यमर। अवटं गर्तम्। 'गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे' इत्यमर। उत्पादयितु रचयितु प्राक्रमेतामुपक्रान्तवन्तौ॥

तत्क्षणमेव क्षणदाचरोऽपि संजातप्रत्यभिज्ञो रामाय व्यजिज्ञपत्।

तत्क्षणमेवेति। तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे। गर्तरचनासमय एवेत्यर्थ।

---

१ 'क्षुरप्रप्रहरण' इति पाठ २ 'विकटमवटम्' इति पाठ. ३. 'प्रत्यभिज्ञ सन्सराम' इति पाठः.

'अत्यन्तसयोगे द्वितीया'। क्षणदाचरो विराधोऽपि सजाता स्मृत्यारूढा प्रत्यभिज्ञा पूर्वानुभूतस्ववृत्तान्तपरामर्शो यस्य तथोक्त सन्। रामाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास। निजवृत्तान्तमिति शेष। 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आत्मनो गन्धर्वकुलसंभवं रम्भापरि[1]रम्भणारम्भसंरम्भं तच्छ्रवणकुपितवैश्रवणद[2]त्तां रक्षोरूपिणीं शापव्यापदं तस्यास्तथाविधमवसानं च।

आत्मन इति। आत्मन स्वस्येति सर्वत्र सबध्यते। गन्धर्वाणा देवयोनिविशेषाणा देवगायकाना कुले वशे सभवमुत्पत्तिम्। तथा रम्भाया वैश्रवणस्नुषाया परिरम्भणारम्भसरम्भमालिङ्गनोद्योगसभ्रम च। तथा तच्छ्रवणेन रम्भापरिरम्भणारम्भसरम्भाकर्णनेन कुपित क्रुद्धो वैश्रवण कुबेरस्तेनैव दत्तामतिसृष्टाम्। विश्रवसोऽपत्य वैश्रवण इति विग्रह। 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृतेर्विश्रवणादेश। 'किनरेशो वैश्रवण' इत्यमर। रक्षोरूपिणीम्। राक्षसरूपदायिनीमित्यर्थ। शापव्यापद शापरूपमहाविपत्ति च तस्या शापव्यापदस्तथाविध तादृक्प्रकारम्। वनवाससचारतत्परेण रामेण श्वभ्रप्रक्षेपणरूपमित्यर्थ। अवसानमन्त च। व्यजिज्ञपदिति सबन्ध। अत्रेद रामायणवचनम्—'अभिशापादह घोरा प्रविष्टो राक्षसी तनुम्। तुम्बुरुर्नाम गन्धर्व शप्तो वैश्रवणेन ह॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मा महायशा। यदा दाशरथी रामस्त्वा वधिष्यति सयुगे॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्ग गमिष्यति। इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह॥' इति॥

रक्षोवधः प्रकृत इत्ययमेव शंसे-
त्स्वर्गाय गायकपदं गमितो विराधः।
नागालयाय वपुरस्य वदेदितीव
श्वभ्रे तदक्षिपदिषुप्रहतं स रामः॥ ६॥

रक्ष इति। रक्षोवधो राक्षससहार प्रकृत प्रक्रान्त। रामेणेति शेष। इति। एतद्वचनमित्यर्थ। गायकपद गन्धर्वस्थान गमित प्रापितोऽय विराध एव स्वर्गाय। स्वर्गलोकवासिभ्य इत्यर्थ। शसेत्। स्वर्गलोकगतममु दृष्ट्वा देवा प्रक्रान्तो राक्षसवध इति जानीयुरित्यर्थ। तथास्य विराधस्य वपुर्मृतशरीर कर्तृ। नागालयाय। पाताललोकवासिभ्य इत्यर्थ। 'अधोभुवनपाताल बलिसद्म रसातलम्। नागलोक' इत्यमर। रक्षोवध प्रवृत्त इति वदेत्कथयेत्। भूलोके तु प्रसिद्धमेवेति भाव। इति मत्वेति शेष। स राम इषुभिर्बाणै प्रहत प्रकर्षेण हत तद्विराधवपु श्वभ्रे गर्तेऽक्षिपत् क्षिप्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा। पातालपर्यन्तगम्भीरे गर्ते तद्वपुर्निपातितवानित्यर्थ॥

---

१ 'परिरम्भ' इति पाठ २ 'दत्त' इति पाठ

तदनु नाकलोकभजनाय पुरुहूतेन समाहूतस्य भगवतः शरभङ्गस्याश्रमपदं रघुपतिरभजत ।

तदन्विति । तदनु विराधवधानन्तर रघुपति श्रीरामो नाकलोकभजनाय स्वर्लोकनिवासार्थं पुरुहूतेनेन्द्रेण समाहूतस्य तावक तप फलितम्, अत स्वर्लोक भजेत्याकारितस्येत्यर्थ । समस्तमुनिजनसमभिलषणीयसानिध्येनेन्द्रेण स्वय समाहूतत्वात्कि तस्य माहात्म्य कथनीयमिति भाव । भगवत पूज्यस्य शरभङ्गस्य शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमपद तपोवनस्थानमभजत प्राप ॥

तत्र ।

दशशतनयनेऽपि वीक्ष्यमाणे दशरथपुत्रसिषेविषैव जाता ।
मनसिजशरभङ्गकारिवृत्तेर्मनसि मुनेः शरभङ्गनामभाजः ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् ॥ **दशेति ।** दशशतानि नयनानि यस्य तस्मिन्सहस्राक्षे वीक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यपि । अलभ्यदर्शने देवेन्द्रे दृष्टे सत्यपीत्यपिशब्दार्थ । मनसिजशराणा मन्मथबाणाना भङ्ग करोतीति तद्भङ्गकारिणी वृत्तिर्वर्तन यस्य तथोक्तस्य । जितेन्द्रियस्येत्यर्थ । भङ्गकारीत्यत्र 'स्त्रिया पुवत्–' इत्यादिना पुवद्भाव । शरभङ्ग इति नाम भजतीति तथोक्तस्य मुने । 'निर्वृत्त सर्वतत्त्वज्ञ कामक्रोधादिवर्जित । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनि ॥' इत्युक्तलक्षणस्य शरभङ्गमुनेर्मनसि दशरथपुत्रसिषेविषैव श्रीरामभजनेच्छैव । सेवते सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । जाता समुत्पन्ना । निरतिशयनिर्मलनित्यानन्दस्वरूपस्य भक्तजनपारिजातस्य भगवत श्रीरामस्य भजनानन्द विहाय स्वर्लोके न किमपि भोक्तव्यमस्ति, अतस्तत्सेवा कृत्वा स्वर्लोकमागमिष्यामीतीन्द्र प्रेषितवानित्यर्थ । अतएवेन्द्रवाक्यमुल्लङ्घ्यापि श्रीरामभजनमस्य युक्तमिति भाव । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

स मुनिराश्रमस्थं काकुत्स्थमातिथ्येन समाराध्य तत्सांनिध्याच्छुद्धां मन्त्रपूतामाहुतिमिवात्मतनुं अतनूष्मणि तनूनपाति पातयित्वा शाश्वतं पदं समाश्रितवान् ।

स इति । स मुनि शरभङ्ग । आश्रमे तिष्ठतीत्याश्रमस्थम् । निजभाग्यवशादाश्रम प्रत्यागतमित्यर्थ । 'सुपि स्थ' इति कप्रत्यय । काकुत्स्थ ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्ण श्रीराममातिथ्येनातिथिसत्कारेण समाराध्य सम्यक्पूजयित्वा । तस्य श्रीरामस्य सानिध्यात् । सनिधानेन शुद्धा पवित्रामात्मतनु निजशरीर मन्त्रेण ऋग्यजु-स्सामादिना मन्त्रवादेन पूता पवित्रामाहुतिमाज्याहुतिमिवेत्युपमा । अतनुरमन्द ऊष्मा यस्य तस्मिन् । जाज्वल्यमान इत्यर्थ । तनूनपाति जातवेदसि । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमर । पातयित्वा निक्षिप्य । शाश्वत पद ब्रह्मस्थान समाश्रितवान् । मुक्तोऽभूदित्यर्थ । 'आत्मा वारे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादिश्रुत्या परमात्मरूपश्रीरामदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वान्मुक्तिर्युक्तैवेति भाव । 'वृद्ध

---

१ 'आहुतिम्' इति पाठ २ 'आत्मनस्तनु' इति पाठ

शौचक्रियालुप्त प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय । आत्मान घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभि ।।' इति वचनाच्छरभङ्गस्य न्याय्य एवाग्निप्रवेश इति मन्तव्यम् ।।

ततस्तीक्ष्णतपसः सुतीक्ष्णस्य[1] निदेशेन[2] देशात्तस्मादुच्चलितः सलिलनिधिपानसंभावितजीवनाभावशङ्कया शरणाश्रयणाय लम्बमाननीलाम्बुदकुटुम्बसंदेहावहेन नानानोकहनिवहेन पिहिताभोगमगस्त्याश्रमं रामः[3] ससंभ्रममाससाद । अकथयच्च मैथिलीम् ।

तत इति । तत' शरभङ्गमोक्षानन्तर रामस्तीक्ष्ण निशित तपो व्रतोपवासादिरूप यस्य तथोक्तस्य सुतीक्ष्णस्य मुनेर्निदेशेनाज्ञया । एतेन सुतीक्ष्णसदर्शनमपि कृतमिति सूचितम् । तस्माद्देशात्सुतीक्ष्णाश्रमप्रदेशात् । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । उच्चलित प्रस्थित सन् । सलिलनिधिपातेन समुद्राचमनेन सभाविता सप्रतिपन्ना या जीवनाभावशङ्का जीवनस्योदकस्य । जीविकायाश्चेति गम्यते । अभावशङ्काभावोत्प्रेक्षा तया हेतुना । शरणाश्रयणाय । शरण गन्तुमित्यर्थ । लम्बमान स्रसमान यन्नीलाम्बुदकुटुम्ब नीलमेघनिकुरुम्बम् । तदिति सदेहावहेन सशयप्रदेन नानानोकहनिवहेन नानाविधवृक्षषण्डेन पिहिताभोगमाच्छादितदेशविस्तारम् । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' इत्यपेरकारलोप । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर । अगस्त्यमुनेराश्रम ससभ्रममाससाद प्राप ॥ **अकथयदिति ।** मैथिली प्रत्यकथयदुक्तवांश्च । मनोविनोदार्थमाख्यायिका कथयितुमारब्धवानिति भाव । अत्रानोकहनिवहविशिष्टनीलाम्बुदसदेहवत्त्वोत्प्रेक्षणात्सदेहोज्जीविनी गुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति सकर । सदेहशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वेन भ्रान्तिमदलकार इति विवेक ॥

कथनप्रकारमेवाह चतुर्भि —

तस्येदमाश्रमपदं सरसीरुहाक्षि[4]
संख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्य ।
भर्ता समस्तसरितां कुपितस्य यस्य
हस्तारविन्दमकरन्ददशामवाप ॥ ८ ॥

तस्येत्यादिना । हे सरसीरहाक्षि पद्मलोचने मैथिलि, इदमेतत्परिदृश्यमान सख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्यागणनीयमाहात्म्यमुख्यनिलयस्य तस्य मुनेराश्रमपदमाश्रमस्थानम् । यत्तदोर्नित्यसबन्धात्तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षायामाह—समस्तसरिता भर्ता समुद्र कुपितस्य क्रुद्धस्य यस्य मुनेरगस्त्यस्य हस्त एवारविन्द तत्र मकरन्ददशा पुष्परसावस्थामवाप । ईदृङ्माहात्म्यसपन्नोऽय मुनिरिति भाव । रूपकालकार । तथा परिच्छिन्ने मुनिहस्तेऽपरिच्छिन्नसमुद्रस्याधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलकार । 'आधाराधेययोरानुरूप्याभावेऽधिको मत ' इति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१. 'सुतीक्ष्ण' इति पाठ २ 'निदेशात्' इति पाठ ३ 'रामः ससभ्रमम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'सरसीरुहाक्षी' इति पाठ

इह समदगजेन्द्रन्यस्तहस्तातिभारा-
त्पथि नियमितशाखः सल्लकीवृक्ष एषः ।
अभिनयति निकामं सगतोच्छ्रायहानि-
र्मुनिवरकरपाताद्भुग्नविन्ध्याद्रिमुद्राम् ॥ ९ ॥

इहेति । इहास्मिन्पथ्याश्रममार्गे समदगजेन्द्रेण मत्तमहामतङ्गजेन न्यस्तो विश्रमार्थं पल्लवभक्षणार्थं वा निक्षिप्तो यो हस्तो निजशुण्ड स एवातिभारो भारातिशयस्तस्माद्धेतो नियमितशाखो भुग्नशाख । अतएव निकाममत्यन्त सगता प्राप्ता उच्छ्रायहानिरौन्नत्यभङ्गो यस्य स तथोक्त । उत्कृष्ट श्राय उच्छ्राय । घञन्तेनोपसर्गस्य समानोपसृष्टाद्भञ्प्रत्यय । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति नियमात् । एषोऽय परिदृश्यमान । सल्लकी चासौ वृक्षश्चेति विशेषणसमास । गजभक्ष्याख्यवृक्षविशेष । अत्र वृक्षशब्दस्य सामान्यवाचकत्वान्न पौनरुक्त्य चूतवृक्ष इत्यादिवत् । 'गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुहवा सुरभीरसा । महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥' इत्यमर । 'सल्लकी स्याद्गजप्रिया' इति हलायुधश्च । मुनिवरस्यागस्त्यस्य महामुने करपाताद्धस्तेन नियमनाद्धेतो । भुग्नस्यावनतस्य विन्ध्याद्रेर्मुद्रा परिपाटीमभिनयति नाटयत्यनुकरोति । प्रकटयतीत्यर्थ । एतन्मुनिनियमितविन्ध्याद्रिमुद्रानुकरणमेतन्मुन्याश्रमस्थवृक्षस्य युक्तमिति भाव । पुरा किल मेरुस्पर्धया प्रवर्धमान सूर्यमार्गविरोधिन विन्ध्याचलं त्रिदशाभ्यर्थितोऽगस्त्य स्वहस्तेन नियमितवानिति पौराणिकी कथा । अत्राभिनयते सादृश्यपर्यवसानादुपमा । तथा मुद्रामित्यत्र तत्सदृशी मुद्रामिति सादृश्यस्यापेक्षादसभवद्वस्तुसबन्धरूपो निदर्शनालकार इत्यनयो ससृष्टि । मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्[2]महापथधिया वदनं विगाह्य
निर्गन्तुमक्षमतया जठरे लुठद्भिः ।
वन्यैर्गजैरजगरा· पिशिताशनेभ्यो
वातापिदानवदशामुपदेशयन्ति ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमेऽजगरास्तिलित्सापरनामानो महाङ्गा सर्पविशेषा कर्तार । 'तिलित्स स्यादजगर' इत्यमर । महापथधिया महामार्ग इति भ्रान्त्या । अतएव भ्रान्तिमदलंकार । वदन निजवक्त्रकुहर विगाह्य प्रविश्य । निर्गन्तु पुनरागन्तुमक्षमतयासमर्थतया । सकटत्वादिति भाव । जठरे कुक्षिगोलके लुठद्भिर्वर्तमानैर्वनेभवैर्वन्यैर्गजै पिशिताशनेभ्य क्रव्यादेभ्य । वातापिदानवदशा वातापिनामकदानवावस्थामुपदेशयन्त्युपदेश कारयन्ति । उपमा । उपपूर्वाद्दिशतेर्ण्यन्ताल्लट् । पूर्वममुष्य महात्मनोऽगस्त्यस्योदरे वातापिनामा दानव एवमेव परिलुठञ्जीर्णोऽभूत् । अतो युष्माभि कैतवाचरणैर्न भवितव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थ । अत्रोक्तार्थासबन्धेऽपि तत्सबन्धकथनादतिशयोक्तिभेद । स च पूर्वोक्तभ्रान्तिमता सापेक्षितत्वात्सकीर्यते ।

---

१ 'विनमित' इति पाठ २ 'असिन्' इति पाठ

अत्र श्रीरामायणवचनम्—'अगस्त्योऽपि तथा देवै प्रार्थितोऽथ महर्षिभि । अनुभूय किल श्राद्धे भक्षित स महासुर ॥' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आश्चर्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किंच ।

चुलुकगतसमुद्रास्वादने कुम्भयोने-
रितरकरनिरस्ता मक्षिकोत्सारतरीत्या ।
गगनगतिविहीना ये घनाः पल्वलान्ते
विपिनमहिषवेषैः केवलं ते वलन्ते ॥ ११ ॥

किंचेति । चुलुकेति । ये घना मेघाश्चुलुकगतसमुद्रस्य दक्षिणकरतलस्थसागरस्यास्वादने । पानसमय इत्यर्थ । मक्षिकोत्साररीत्या मक्षिकानिराकरणप्रक्रियया कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्य कुम्भसभव' इत्यमर । इतरकरेण सव्यहस्तेन निरस्ता निराकृता । जाता इति शेष । ते घना गगनगतिविहीना निराकरणजनितदौर्बल्यान्नभोमार्गसचरणसामर्थ्यरहिता सन्त । पल्वलान्तेऽल्पसरोमध्ये । 'वेशन्त पल्वल चाल्पसर' इत्यमर । विपिनमहिषवेषैररण्यलुलायभूमिकाभि केवलमत्यन्त वलन्ते सचलन्ते । वन्यमहिषव्याजेन परिलुठन्तीत्यर्थ । अत्र वेषशब्देन महिषत्वमपह्नुत्य विशिष्टघनत्वप्रतिपादनात्सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । मालिनीवृत्तम् ॥

एवं विपिनविलोकनविस्मितमतिस्तदुटजनिकटमासाद्य रामः शिष्यैः प्रवेशितः सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दमरविन्दसंभवमिव[3] वृन्दारकैर्मुनिवृन्दारकैश्च परिवृतं कोपहुंकारनिरहंकाराय नहुषाय भुजंगभावदूषिताय दत्तभुजंगभावं खगगतिनिरोधकल्यवैपुल्ययोर्दुरवगाहमहावनयोर्विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्गाधतागाधतातस्करकरोदरमुदरजातवेदो[4]विरचित[5]वातापिदानवावलेपलोपं लोपामुद्रावल्लभं सकलसरिद्वल्लभनिःशेषीकरणवाडवं वाडवप्रशस्त[6]मपास्तसमस्ताशमप्युपगतदक्षिणाशं वृषैकतानजन्मानमपि कुम्भजन्मानं भगवन्तमगस्त्यमपश्यत् ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विपिनविलोकनेन तपोवनदर्शनेन विस्मिता विस्मय प्राप्ता मतिर्यस्य स तथोक्तो रामस्तस्यागस्त्यस्य मुनेरुटजनिकट पर्णशालाभ्यर्णम् । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । आसाद्य प्राप्य । शिष्यैर्मुन्यन्तेवासिभि श्रीरामोऽय मुनिसदर्शनाकाङ्क्षितया समागतस्तस्मै निवेदयन्त्विति लक्ष्मणवाक्येन मुनये निवेद्य तदनुमत्या पुनरागतैरित्यर्थ । प्रवेशितो मुनिसमीप प्रापित सन् । सकल-

---

१. 'तत्र' इति पाठ २ 'चुलक' इति पाठ ३ 'अरविन्दभवमिव वृन्दारकवृन्दै' इति पाठ ४ 'उदरजातजातवेदो' इति पाठ . ५. 'जितवातापि' इति पाठ.. ६ 'ब्राह्मणश्रेष्ठम्' इति पाठ

लोकेनाशेषभुवनस्थजनेन वन्द्यमाने नमस्क्रियमाणे चरणारविन्दे पादपद्मे यस्य तम्। 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । वृन्दारकैर्देवैस्तथा मुनिवृन्दारकैर्मुनिमुख्यैश्च परिवृत परिवेष्टितम्। सकलमुनिसेव्यमित्यर्थ । 'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्युभयत्राप्यमर । अतएवारविन्दसभव ब्रह्माणमिव स्थितमित्युपमा। तथा कोपहुकारेण निजरोषजनितहुकारेण निर्गतोऽहकारो यस्य तस्मै। भुजगभावेन शचीविटभावेन दूषितायावलिप्ताय नहुषाय ययातिजनकाय राज्ञे दत्तो भुजगभाव सर्पत्व येन तस्मै। 'भुजङ्गो विटसर्पयो' इत्युभयत्राप्यभिधानात्। पुरा किल नहुषो राजा कुतश्चित्पुण्यवशात्सशरीर स्वर्ग प्राप्य तत्रेन्द्र सन् शचीजारणार्थं यानमधिरुह्य गच्छन्साहकार सर्प सर्पेति भगवन्तमाक्षिप्य कोपहुकारकारिणा तेन सर्पो भवेति शप्त इति पौराणिका कथा कथयन्ति। खे गच्छन्तीति खगा पक्षिणस्तेषामपि गतिनिरोधे गमनप्रतिबन्धे कल्य समर्थ वैपुल्य विशालत्व ययोस्तयोर्दुरवगाह दुष्प्रवेश महावन महाकाननमगाधजल च ययोस्तयो । 'वने सलिलकानने' इत्युभयत्राप्यमर । विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्विन्ध्याचलसमुद्रयो सबन्धिन्यौ ये गाधतागाधते औन्नत्यगाम्भीर्ये तयोस्तस्करमवलोपक करोदर करो हस्त उदर कुक्षिश्च यस्य त तथोक्तम्। करतलनियमितविन्ध्यत्वात्कुक्षिनिक्षिप्तसमुद्रत्वाच्चेति भाव । असाधारणसामर्थ्यैकनिकेतनमित्यर्थ । अत्र विन्ध्यस्य गाधता समुद्रस्यागाधतेति च यथाक्रममन्वयाद्वनेत्यत्र श्लेषससृष्टो यथासख्योऽलकार । तथोदरजातवेदसा जाठराग्निना विरचितो विहितो वातापिदानवावलेपलोपो वाताधिनामकदानवगर्वनिवारण येन त तथोक्तम्। 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व । लोपामुद्राया वल्लभ दयितम्। 'मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी' इत्यमर । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे' इति विश्व । सकलानामशेषाणा सरिता नदीना वल्लभ पति समुद्रस्तस्य नि शेषीकरणे निरवशेषतापादने वाडव वडवानलम्। पूर्व निजोदरस्य सामर्थ्यवर्णनम्, इदानीं स्वस्येति न पौनरुक्त्यम्। अत्र मुनौ वाडवत्वरूपणाद्रूपकम्। तेन प्रसिद्ध वडवानलस्यैतच्छोषकत्वमित्यपूर्वरूप वस्तु व्यज्यते। वाडवप्रशस्त ब्राह्मणोत्तमम्। 'वाडवो वडवानल', 'आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवा' इति चामर । अपास्तसमस्ताश निरस्ताशेषतृष्णमप्युपगतदक्षिणाश प्राप्तदक्षिणारूपद्रव्यातितृष्णमिति विरोध, अधिष्ठितयाम्यदिशमिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलकार । 'आशा दिगतितृष्णयो' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती। उक्त च ब्रह्माण्डपुराणे—'अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थित । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दन ॥' इति। तथा वृषैकतान सुकृतैकायन जन्म यस्य तम्। सकलधर्मैकनिकेतनावतारतया महानुभावमित्यर्थ । वृषभायत्तजन्मानमिति च प्रतीयते। तथापि कुम्भजन्मान क्षुद्रकुम्भोद्भवमिति विरोध । उर्वशीदर्शनात्प्रस्कन्नस्य मित्रावरुणरेतस कुम्भे निक्षिप्तत्वात्तत्सभवत्वेनास्य वस्तुगत्या परिहारात्पूर्ववदलकार । माहात्म्ये तावन्नोत्पत्तिस्थान प्रयोजकमिति भाव । भगवन्त षड्गुणैश्वर्यसपन्नमगस्त्यमपश्यत्। 'सुकृते वृषभे वृष', 'एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि' इति चामर ॥

तत श्रीराम किमकार्षीदित्याशङ्क्याह—

प्रभामिवार्कीं तमसां निहन्त्रीं ब्राह्मीं दधानं नियमेन लक्ष्मीम् ।
तपोनिधिं शौर्यनिधिं प्रसन्न[1] स्वनाम संकीर्त्य ननाम रामः ॥ १२ ॥

प्रभामिति । आर्कीमर्कसबन्धिनी प्रभा दीप्तिमिव तमसामज्ञानजनितमोहाना-मन्धकाराणा च निहन्त्री विध्वसकारिणीम् । 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । ब्राह्मी लक्ष्मी ब्रह्मतेजो नियमेन नैयत्येन निष्ठापारतन्त्र्येण समित्कुशाद्यागन्तुकसा-धननिष्पाद्यकर्मविशेषेण वा हेतुना । दधान धारयन्तम् । 'नियमस्तु स यत्कर्म नि-त्यमागन्तुसाधनम्' इत्यमर । तपसो व्रतोपवासादिसहितमेध्याशनरूपस्य निधि निधानमगस्त्य शौर्यनिधिर्महाशौर्यसपन्न । प्रसन्नो निर्मलान्त करण इति च । वि-शेषणद्वयेन दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहसामर्थ्योक्ति । राम स्वनाम सकीर्त्य ननाम । 'श्रीरामवर्माह भो अभिवादये' इति निजनामोच्चारणपूर्वक नमश्चकारेत्यर्थ । ज्या-यसा नमस्कारे तथा शास्त्राचारादिति भाव । 'अभिवादात्पर विप्रो ज्यायासमभि-वादयेत् । असौनामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्तयेत् ॥' इति मनुस्मरणात् । अत्र श्लेषसकीर्णोपमा । वृत्तमुपजाति ॥

अतः परमहर्षेण महर्षिणा प्रणीताभिराशीर्भिः सह मुरशासनशरासनं सरसिजासनास्त्रं सौत्रामणं तूणीरयुग्मं रुक्ममयकोशं खड्गं च प्रतिगृह्य[2] तदाज्ञया गोदावरीतटनिकटप्रकटितां पञ्चवटीमसेवत ।

तत इति । ततो नमस्कारानन्तरम् । राम इत्यध्याहार । परमहर्षेण । सा-क्षात्परब्रह्मरूपोऽय श्रीरामो मद्दर्शनापदेशेनागत्य स्वय प्रत्यक्षोऽभूत्कृतनमस्कारश्चाभू-दित्युत्पन्नामन्दानन्दतुन्दिलान्त करणेनेत्यर्थ । महर्षिणागस्त्येन । प्रणीताभि स्वय महर्षित्वात्तस्य च प्रतीत्या राजपुत्रत्वाच्च विरचिताभिराशीर्भि सहाशीर्वादै सा-कम् । मुरशासनशरासन वैष्णवचापम् । सरसिजासनास्त्र ब्रह्मास्त्रम् । सुत्राम्ण इद सौत्रामणमैन्द्र तूणीरयुग्ममक्षयसायकतूणयुगलम् । तथा रुक्ममयकोश हिरण्मय-पिधान खड्ग च प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो' इत्यमर । तदाज्ञया तस्यागस्त्यस्य निदेशेन गोदावर्यास्तटनिकटे रोध समीपे प्रकटिता प्रसिद्धाम् । पञ्चाना वटाना समाहार पञ्चवटी ताम् । तदुपलक्षितत्वात्तदाख्यया प्रख्यात कंचिदाश्रममित्यर्थ । असेवत निवासार्थमभजत । पञ्चवटीत्यत्र 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना समास । 'सख्यापूर्वो द्विगु' इति द्विगुसज्ञा । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु-स्त्रिया भविष्यति' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगो' इति ङीप् ॥

तत्र विस्तृतपक्षद्वन्द्वमप्यप्रतिद्वन्द्वं[3] शौर्यावस्थाप्रत्ययं[4] कृतापरोक्ष-मिव तार्क्ष्यं महामहीध्रकल्पं गृध्रराजमद्राक्षीत् ॥

तत्रेति । तत्र पञ्चवट्या श्रीरामो विस्तृत विशाल पक्षद्वन्द्वं गरुद्युग्मं यस्य तम् ।

---

१. 'प्रपन्न' इति पाठ २ 'प्रगृह्य' इति पाठ ३ 'अप्रतिद्वन्द्वशौर्यं' इति पाठ ४. 'प्रलयाय' इति पाठ

'पक्ष पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति यादव । अप्रतिद्वन्द्वमविद्यमानप्रतिभटम् । जगदेकवीरमित्यर्थ । अत शौर्यावस्थाया महाशौर्यमर्यादाया प्रत्ययमधीनम् । लोकोत्तरशौर्यसीमानमित्यर्थ । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमर । 'अप्रतिद्वन्द्वशौर्यावस्थप्रत्ययम्' इति पाठेऽप्रतिद्वन्द्वाया निरुपमाया शौर्यावस्थाया प्रत्यय कृतमपरोक्षमपरोक्षता येन त प्रत्यक्ष तार्क्ष्य गरुडमिव स्थितमित्युपमा । 'गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्य ' इत्यमर । महीं धरतीति महीध्र । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यय । यथाह वामन —'महीध्रादयो मूलविभुजादौ तथा दर्शनात्' इति । महामहीध्रकल्प महापर्वतसन्निभम् । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्यय । गृध्राणा राजानं गृध्रराज जटायुषम् । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति टच् । अद्राक्षीदपश्यत् । दृशेर्लुङि सिचि वृद्धि ॥

पानेन हीनजलमब्धिमपास्य नूनं
मैनाक एष मुनिमाश्रयतीति जाताम् ।
शङ्कामिमां रघुपतेः कथितात्मवंश-
स्त्वत्तातमित्रमहमित्यहरज्जटायुः ॥ १३ ॥

पानेनेति । एषोऽय मैनाक पर्वत । सिद्धवत्कृतनिर्देशोऽत्र तथा प्रतीयमानत्वादित्यवगन्तव्यम् । पानेन मुनिकर्तृकपानक्रियया हेतुना हीनजल जलरहितम् । स्थलप्रायमित्यर्थ । अब्धि समुद्रमपास्य त्यक्त्वा । पूर्व पक्षच्छेदोद्यतपुरदरभयात्तत्र निलीयमानत्वादिति भाव । यथाह कालिदास —'मैनाकमम्भोनिधिबद्धसौख्यम्' इति । मुनिमगस्त्यमाश्रयत्यनुसरति । स्वाश्रयभङ्गकारिण स्वस्याश्रयणीयत्वादिति भाव । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । इत्येवप्रकारेण जातामुत्पन्नामिमा रघुपते श्रीरामस्य शङ्का वितर्कम् । 'शङ्का वितर्कभययो ' इति शाश्वत । जटायु कथितात्मवशो विनताया कश्यपाज्जातस्यारुणस्य गरुडाग्रजस्य तनयोऽहं श्येनीगर्भसभव सपातेरनुज इत्याद्युपवर्णितनिजान्वयवृत्तान्त सन् । अह त्वत्तातस्य दशरथस्य मित्र सुहृत् । 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्व । इत्युक्त्वेति शेष । अहरत्परिहृतवान् । श्रीराममुक्तसदेहरहितमकार्षीदित्यर्थ । तथा रामायणम्—'द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च । तस्माज्जातोऽहमरुणात्सपातिश्च ममाग्रज । जटायुरिति मा विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम' इति । अत्र कविसमतसादृश्यान्महोन्नते जटायुषि मैनाकसदेहोदयात्तस्य च तेनैव परिहृतत्वान्निश्चयान्त सदेहालकार । अत्र शङ्काशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलकार । स चोत्प्रेक्षयाङ्गेन सकीर्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रामस्तु दशरथमिव तं पश्यन्काश्यपसंभूतं संपातेरनुजमनुजरचितपर्णशालः पञ्चवट्यां कंचित्कालं गमयामास ।

राम इति । रामस्तु रामोऽपि काश्यपसभूतम् । कश्यपपौत्रमित्यर्थ । सपातेरनुज त जटायुषं दशरथमिव पश्यन्पितुरतिसुहृत्त्वात्तमिव बहुमन्यमान सन् ।

---

१ 'काश्यपकुलसभूतम्' इति पाठ

अनुजरचितपर्णशालो लक्ष्मणनिर्मितोटज सन् पञ्चवट्या कंचित्समयं कियन्त कालं गमयामास यापयामास ॥

अथ शूर्पणखागमन वक्तु तत्कालोद्दीपक हेमन्त वर्णयति—

अथ कदाचिदुपचीयमानमनोभववैभव· पाककपिशकलममञ्जरी[1]पुञ्जपिञ्जरीभूतकेदारप्रपञ्चः पञ्चबाण[2]रणप्रयाणोचितवीरपाणवत्पत्रपुटपातदृश्यावश्यायबिन्दुसंदोहश्चन्द्रातपे निरानन्दतां चन्दनानुलेपने निर्लोलुपतां चन्द्रशालायां निराशतां चन्द्रोपल[3]स्थले निरास्थतां वातायनसेवने निरुत्सुकतां वापीकूपोपकण्ठे निरुत्कण्ठतां वासरावसानेऽनादरतां[4] वारिविहारे निराकाङ्क्षतामुत्पलमालायामुपेक्ष्यतामुपवनभजनेऽप्युद्विग्नतां च[5] जनानां जनयन्गम्भीराभोगगर्भगृहस्य च घ[6]नेष्टकारचितभित्तेरश्लक्ष्णतिरस्करिणीपटलस्य च शशोदररोममृदुकम्बलस्य च कालागरुधूमस्य च काश्मीराङ्गरागस्य च निर्धूमाङ्गारभरितहसन्तिकायन्त्रस्य च सुभगंकर· रेणु[7]कणायमानतुषारधूलिधूसरवासरः सरसीरुह[8]दावपावकस्तुहिनव्रणितला[9]सिकाधरदलदूरीकृतदंशकुल्य· प्रक्षीणतारुण्यपण्याङ्गनाङ्गवत्प्रयातसौभाग्यप्रपासन्निवेशस्तालवृन्तविश्रान्तिकाल[10]· कामिनीस्तनभरगिरिदुर्गसीम्नि निर्भयनिलीननिदाघभावो दिवाभीतव्रातस्याप्यनतिभयंकरदिवाकरश्चकोरनिकरस्याप्यनतिक्षेमंकर[11]सुधाकर· कादम्बकदम्बस्याप्यनतिप्रियंकर[12]कमलाकर कृत[13]करयुगलस्वस्तिकाबन्धनतया नीहारातङ्कशङ्कया हृदयकमलमिव गोपायन्तमश्रान्तदन्तवीणाव्यापारवेपमानाधरपुटतया शीतिकापिशाचिकानिर्हरणाय निपुणं मन्त्रजपमिव कुर्वन्तमविरलपुलकपालीककम्बलितकलेवरतया सकरुणविधिवितीर्णरोमकम्बलकृताङ्गरक्षमिव भिक्षामटन्तं दुर्गतवर्ग निर्घृणा कदाचिदपि कमला ना[14]लोकितवतीति तस्यै सासूय इव तदीयावासतामरसं[15] सपत्रकोशं विनाशयन्गगनमतङ्गजकरपुष्करोत्थितश[16]ीकरनिकराकारैरतिपरुषस्मरशरता[17]पप्रतप्तगगनाङ्गनाङ्गस्रवत्स्वेद[18]सदृक्षैरक्षी[19]णहिमप्रकरैरखिलजगान्तःकरणानि सीमन्तयन्हेमन्तसमयः समुदजृम्भत ॥

---

१ 'कलममञ्जुमञ्जरी' इति पाठ २ 'पञ्चवाणप्रयाणो' इति पाठ ३. 'चन्द्रकान्तस्थले' इति पाठ . ४ 'निरादरताम्' इति पाठ ५ 'च' इति नास्ति क्वचित् ६ 'घनेष्टिकारचितभित्तिश्लक्ष्ण' इति पाठ ७ 'करेणुकरनिकरवर्त्मकणायमान' इति पाठ ८ 'गहनदाव' इति पाठ ९ 'लासिकाधरदूरीकृतवशकुल·' इति पाठ १०. 'कर' इति पाठ ११ 'निशाकर' इति पाठ १२. 'प्रीतिकर' इति पाठ १३. 'करयुगकृत' इति पाठ १४. 'नालोकयतीति' इति पाठ १५. 'तामरसकोशनाशयन्नङ्गजमतगज' इति पाठ १६ 'शशिकर' इति पाठ १७ 'जाततापं' इति पाठ १८ 'स्वेदबिन्दु' इति पाठ १९ 'अक्षीणमहिमहिमप्रसारै·' इति पाठ

अथेत्यादिना । अथ पञ्चवट्या कियत्कालयापनानन्तरम् । कदाचित्कस्मिश्चित्समये । शरत्कालावसान इत्यर्थ । हेमन्तसमय समुपजृम्भतेत्यन्वय । कीदृशो हेमन्तसमय इत्याकाङ्क्षाया तमेव विशिनष्टि—उपचीयमान प्रवर्धमान । चिनोते कर्मणि शानच् । मनोभववैभवो मन्मथप्रभाव कामोत्सवो वा यस्मिन्स तथोक्त । उद्दीपकत्वादिति भाव । पाकेन पक्वावस्थया कपिशा पिशङ्ग्यो या कलममञ्जर्य शालिविशेषकणिशगुच्छास्तासा पुञ्जै कदम्बकै पिञ्जरीभूत केदारप्रपञ्चो व्रीहिक्षेत्रविस्तारो यस्मिन्स तथोक्त । तत्र तेषा पचेलिमत्वसभवत्वादिति भाव । अपिञ्जर पिञ्जर सपद्यमान पिञ्जरीभूत । अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । 'कुगतिप्रादय' इति समास । 'शालय कलमाद्याश्च', 'कणिश सस्यमञ्जरी' इति चामर । पञ्चबाणस्य मारमहावीरस्य रणप्रयाणे जैत्रयात्राप्रारम्भ उचितमनुरूप यद्वीरपाण वीराणामवश्यकर्तव्य मधुपानम् । तेषा तथाचारादिति भाव । 'वीरपाण तु यत्पान वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमर । 'तेन तुल्य' इति तद्धितगतार्थी उपमा । 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वतिप्रत्यय । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इत्यव्ययसज्ञा । पत्रपुटानि तरुपलाशसपुटानि तान्येव पात्राणि चषका इति रूपकम् । तेषु दृश्य सलक्ष्यमाणोऽवश्यायबिन्दुसदोहो नीहारशीकरनिकुरुम्बो यस्मिन्स तथोक्त । 'अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिन हिमम्' इत्यमर । तथा चन्द्रातपे चन्द्रिकाया निरानन्दता प्रीतिराहित्य चन्दनानुलेपने पटीरचर्चाया निर्लोलुपता निरपेक्षताम् । चन्द्रशालाया शिरोगृहे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इत्यमर । निराशतामभिलाषराहित्यम् । चन्द्रोपलस्थले चन्द्रकान्तमणिकुट्टिमे । 'उपल प्रस्तरे मणौ' इति विश्व । निरास्थतामासक्तिरहितत्वम् । वातायनसेवने गवाक्षमार्गानुवर्तने । 'वातायन गवाक्ष स्यात्' इत्यमर । निरुत्सुकतामपरितोषताम् । वापीना दीर्घिकाणा कूपानामुदपानाना चोपकण्ठेऽन्तिकसचारे निरुत्कण्ठता निरुल्लासताम् । वासरावसाने सायकालेऽनादरतामतत्परताम् । वारिविहारे जलक्रीडाया निराकाङ्क्षता नि स्पृहत्वम् । उत्पलमालाया कुवलयदाम्न्युपेक्ष्यतामुदासीनताम् । उपवनभजन उद्यानवनसेवनेऽप्युद्विग्नता निरुत्साहताम् । जनाना जनयन्नुत्पादयन् । कालान्तरोपयोगिना चन्द्रातपादिशीतलोपचाराणा तदानीमनुपयुक्तत्वेनानपेक्षत्वात्तेषु निरानन्दत्वादिजनक इत्यर्थ । अत्र चन्द्रातपनिरानन्दत्वादीना केवलप्रकृतानामेवोत्सादनक्रियारूपधर्मसबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा । तुल्ययोगिता । तदुक्तम्—'प्रस्तुताना तथान्येषा केवल तुल्यधर्मत । औपम्य गम्यते यत्र सा स्मृता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् । तथा—गम्भीरस्तुषारवातादिदुष्प्रवेशगाम्भीर्ययुक्त आभोगो विस्तारो यस्य तथोक्त यद्गर्भगृहमावासागारम् । 'गर्भागार वासगृहम्' इत्यमर । तस्य च घन नीरन्ध्र यथा तथा इष्टकाभी रचिता या भित्ति कुड्यम् । तस्याश्च शीतबाधानिवर्तकत्वेनोपयोगित्वादिति भाव । 'भित्ति स्त्री कुड्यमेडूकम्' इत्यमर । 'इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु' इति ह्रस्व । अश्लक्ष्णोऽतनु । सुघटित इति यावत् । तस्य तिरस्करिणीपटलस्य प्रतिसीरानिकरस्य । 'श्लक्ष्ण दभ्र कृशं तनु', 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इति चामर । 'तिरसोऽ-

न्यतरस्याम्' इति णत्वम् । शशस्य मृगविशेषस्योदरे कुक्षिप्रदेशे यानि रोमाणि कोमलतनूरुहाणि तन्निर्मित यन्मृदुकम्बलम् । अथवा तद्वन्मृदु यत्कम्बल सुखस-स्पर्शकम्बल तस्य च । 'शीत नैव वितीर्यते प्रियतमैरालिङ्गन कम्बलम्' इति चारुचर्यावचनादिति भाव । कालागरुधूमस्य कृष्णागरुधूमस्य च । काश्मीराङ्गरागस्य कुङ्कुमविलेपनस्य । 'काश्मीरपङ्केन कृतप्रलेपो हैमन्तकानाशु निहन्ति दोषान्' इति तस्य दोषनिवर्तकत्वेन तदानीमपेक्षितत्वादिति भाव । 'कुङ्कुम घुसृण पुण्य प्रोक्त लोहितचन्दनम् । काश्मीरजन्म विद्धि कालेय जाङ्गल स्मृतम् ॥' इति हलायुध । निर्धूमाङ्गारैर्धूमरहिताङ्गारैर्भरित पूर्ण हसन्तिकायन्त्रमङ्गारशकटीरूपयन्त्र तस्य च । 'अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि' इत्यमर । निर्धूमग्रहण नेत्रयोरनुद्वेजकत्वा-र्थमित्यवगन्तव्यम् । सुभग कुर्वन्त्यनेन सुभगकरो भाग्यकर । गर्भागारादीना शैत्यक्लेशनिवर्तकत्वेनोपयोगित्वात्तज्जन्मसत्तासाफल्यसपादक इत्यर्थ । 'आढ्यसु-भगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञ करणे ख्युन्' इति ख्युन्प्रत्यय । 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागम । अत्रापि पूर्ववद्गर्भगृहादीना प्रकृतानामेव सौभाग्यलाभरूपधर्मसबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता तया रेणुकणायमाना रेणुकणवदाचरन्त । अतिसूक्ष्माकारा इत्यर्थ । आचारक्यङ-न्ताल्लट शानजादेश । तादृशा ये तुषारा नीहारास्त एव धूलय परागा इति रूपकम् । ताभिर्धूसरा धूम्रा वासरा दिवसा यस्य स तथोक्त । सरसीरुहाणा दावपावको दावाग्नि तुषारतुषानलेन तद्ध्वसकरत्वादिति भाव । 'वने च वनवह्नौ च दवो दावश्च कथ्यते' इति शाश्वत । तुहिनेन व्रणितानि व्रणवत्कृतानि । स्फुटितानीत्यर्थ । व्रणशब्दात्करोतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तादृशानि यानि लासि-काना पण्यस्त्रीणामधरदलान्यधरोष्ठपल्लवानि तेषा दूरीकृत दूरतोऽपास्त दशकृत्य दन्तक्षतक्रिया यस्मिन्स तथोक्त । स्वत स्फुटिताना दशकृत्यासहत्वादिति भाव । 'वशकृत्य–' इति पाठे दूरीकृत दूरत परिहृत वशकृत्य वेणुनादक्रिया यस्मिन् । स्फुटितानामधराणा वेणुपूरणासमर्थत्वादिति भाव । कुलवधूजनाधरपुटाना दशकृ-त्यानौचित्याल्लासिकाग्रहण द्रष्टव्यम् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमर । प्रक्षीणतारु-ण्यपण्याङ्गनाङ्गवद्वृद्धवेश्यावयववदित्युपमा । प्रयातसौभाग्योऽपगतरामणीयक प्रपास-न्निवेश पानीयशालिकासस्थान यस्मिन्स तथोक्त । विटाना पान्थाना चानपेक्षित-त्वात्प्रसाधनाभावेन वृद्धपण्याङ्गनाङ्गाना प्रपासन्निवेशाना चापगतरामणीयक द्रष्ट-व्यम् । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमर । घञर्थे कविधानम् । तालवृन्ताना व्यज-नाना विश्रान्तिकालो विश्रमसमय । ग्रीष्मर्तावितरस्ततो व्याधूननजनितानन्दसभवा-दिति भाव । 'व्यजन तालवृन्तकम्' इत्यमर । कामिनीना तरुणीना स्तनभर कुचभार एव गिरिदुर्गसीमा गिरिदुर्गस्थान तत्र निर्भय निरातङ्क यथा तथा निलीनो निगूढतया प्रवर्तमानो निदाघभाव ऊष्मत्व यस्मिन्स तथोक्त । तदानी कामि-नीकुचभरेष्वत्यन्तौष्ण्यस्य विद्यमानत्वादियमुत्प्रेक्षागम्या रूपकसकीर्णा । एतेन हेमन्तनिदाघयोर्जेतृजेतव्यभावो व्यज्यते । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बु-नोरपि' । 'भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इति विश्वप्रकाशामरौ ।

दिवाभीतव्रातस्य दिवा अह्नि भयशीलस्य घूकनिकरस्यापि । 'दिवान्ध कौशिको घूक' इत्यमर । अनतिभयकर मन्दप्रकाशत्वादीषद्भयकर सूर्यो यस्मिन्स । 'मेघर्तिभयेषु कृञ' इति खचि 'अरुर्द्विषद्-' इत्यादिना मुमागम । चकोरनिकरस्यापि चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषनिवहस्यापि । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी' इत्यभिधानात् । अनतिक्षेमकरो नीहारावरणेन मन्दरश्मित्वादीषत्तृप्तिकर सुधाकरश्चन्द्रो यस्मिन्स । 'क्षेमप्रियमद्रेण्च' इति खचि मुमागम । कादम्बकदम्बस्यापि कलहसनिकुरुम्बस्यापि । 'कादम्ब कलहस स्यात्' इत्यमर । अनतिप्रियकरा पद्मोल्लासहान्या ईषत्प्रियजनका कमलाकरा सरासि यस्मिन्स । प्रियकरेत्यत्र पूर्ववत्खच्प्रत्ययमुमागमौ । तथा करयुगलस्य हस्तयुग्मस्य स्वस्तिक स्वस्तिकाकार सन्निवेशविशेषो व्यत्यासस्थापकस्वस्तिकशब्दार्थस्तद्रूपो यो बन्ध स कुत शीतबाधानिवर्तकवसनकम्बलाद्याच्छादनाभावादुरसि विरचितो येन स तथोक्त । शीतबाधया व्यत्यस्तहस्ताच्छादितोरस्थल इत्यर्थ । तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना । नीहारातङ्का तुहिनोपद्रवा या शङ्का भीतिस्तया । 'शङ्का वितर्कभययो' इति यादव । हृदयकमल हृत्पद्म गोपायन्तं रक्षन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय' इत्यायप्रत्यय । दन्ता एव वीणा वल्लकी वाद्यविशेष । शैत्यजनितकम्पवशेन ध्वननशीलत्वादश्रान्त निरन्तर यो दन्तवीणाव्यापारश्चलनरूपक्रियाविशेषस्तेन वेपमानाधरपुटतया कम्पमानावरोष्ठतया हेतुना शीतिकाया शैत्यबाधाया पिशाचिकायाश्च निर्हरणाय ता निराकर्तुम् । उच्चाटयितु चेत्यर्थ । निपुण समर्थ मन्त्रजप मन्त्रोच्चारण कुर्वन्तमिति वेत्युत्प्रेक्षा । अविरलपुलकपाल्या सान्द्ररोमाञ्चप्रपञ्चेन कवलित ग्रस्तम् । आच्छादितमिति यावत् । कलेवर शरीर यस्य तत्तया हेतुना । सकरुणेन दयालुना विधिना ब्रह्मणा वितीर्ण दत्त यद्रोमकम्बल तनूरुहरूपकम्बल तेन कृताङ्गरक्ष विरचिताङ्गसगोपनमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षाणा तिसृणा ससृष्टि । भिक्षामटन्त भिक्षाचरणतत्पर दुर्गतवर्ग दरिद्रसमूहम् । 'दरिद्रो दुर्गतोऽपि स' इत्यमर । निर्घृणा निष्करुणा । 'कारुण्य करुणा घृणा' इत्यमर । कमलं लीलापद्ममस्या अस्तीति कमला लक्ष्मी । अर्शआद्यच्प्रत्यय । 'लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमर । नालोकितवती न दृष्टवती । करुणाकटाक्षवीक्षणेन तस्य धन्यता नापादितवतीत्यर्थ । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । अथवा आलोकितवती न भवतीत्यर्थ । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारवचनाद्भवन्तीति लट पूर्वाचार्याणा सज्ञा । इति मत्वेति शेष । तस्यै कमलायै । तस्या कमलायामित्यर्थ । 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना यप्रति कोप' इति चतुर्थी । सासूय सेर्ष्यं सन्निवेत्युत्प्रेक्षा । सपत्रकोश सपर्णकुड्मल सहवाहनार्थौघ च । 'पत्र वाहनपर्णयो', 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो' इति विश्वामरौ । तस्या इद तदीय कमलासबन्धि यदावासतामरस निवासपङ्केरुहम् । 'पङ्केरुह तामरसम्' इत्यमर । तद्विनाशयन्विध्वसयन् । तत्रस्थाया कमलाया प्रतीकारस्य दुष्करत्वेन तदीयावासतामरसप्रतीकारकथनात्प्रत्यनीकालकार । तदुक्तम्—
'बलिन प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कार प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥'
इति । सा चोक्तोत्प्रेक्षोज्जीवितेति सकर । सपत्रकोशमिति श्लेषस्तु विशेष । तथा

गगनमेव मतङ्गज कुञ्जर । 'मतङ्गजो गजो नाग कुञ्जरो वारण करी' इत्यमर । तस्य करपुष्करेण हस्ताग्रेणोत्थित उत्क्षिप्तो य शीकरनिकरो जलबिन्दुसदोहस्तदाकारैस्तद्रूपै । इति रूपकसकीर्णताद्रूप्योत्प्रेक्षागम्या । 'पुष्कर करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमर । अत्र पुष्करशब्देनैव करप्रतीते पुन करग्रहण करलब्धकर्णावतसादिवद्द्रष्टव्यम् । अतिपरुषस्मरशरतापेनात्यन्तकठोरमन्मथबाणकृतसज्वरेण प्रतप्त सतप्त यद्गगनमेवाङ्गना तस्या अङ्ग शरीर तस्मात्स्रवन्स्स्रवमाणो य स्वेदो घर्माम्बुकणगणस्तत्सदृक्षैस्तत्सदृशैरित्युत्प्रेक्षा । अभूतोपमा । गगनस्याङ्गस्वेदयोरप्रसिद्धत्वादित्युक्त प्राक् । 'दृक्षे च' इति समानस्य स । अमूर्तस्य गगनस्यैव स्मरशरसतप्तत्व किमुतान्यस्येत्याश्चर्यमिति भाव । अक्षीणहिमप्रकरैरविच्छिन्नतुषारासारैरध्वगान्त करणानि पान्थहृदयानि सीमन्तयन्विदारयन् । हेमन्तसमयो हेमन्तकाल समुदजृम्भत विजृम्भितोऽभूत् ॥

यत्र कान्ता न पश्यन्ति क्लान्ता विरहवह्निना ।
निशावसानवेलां च वेलां च व्यसनाम्बुधेः ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्हेमन्ते विरहवह्निना प्रियवियोगाग्निना क्लान्ता निपीडिता कान्ता स्त्रियो निशावसानवेला रजनीविरामकाल व्यसनाम्बुधेर्दु खसागरस्य वेला कूल च न पश्यन्ति । दु सहविरहवेदनावशात्तयोस्तथानवधिकत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भाव । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमर । अत्र वेलयोरुभयोरपि प्रकृतयोरेवादर्शनक्रियारूपधर्मसाम्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥

तत्र पर्णशालामध्यमध्यासीनं लक्ष्मणाग्रजमुपससाद[1] शूर्पणखा ।

तत्रेति । तत्र हेमन्ते । शूर्पं शोणितभाजनम् । 'नखि विदूषणे' इति धातो । शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रिया नखीयति दूषयतीति शूर्पणखा । यद्वा शूर्पाकाराणि नखानि यस्या सा शूर्पणखा नाम राक्षसी रावणस्वसा । 'पूर्वपदात्सज्ञायामग' इति णत्वम् । 'नखमुखात्सज्ञायाम्' इति न ङीप् । पर्णशालामध्यम् । तन्मध्य इत्यर्थ । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनमधिष्ठितम् । 'ईदास' इतीकार । लक्ष्मणाग्रज राममुपससाद प्राप । कामातुरतयेति भाव । भाविकार्यकरणदक्षत्वाल्लक्ष्मणग्रहण द्रष्टव्यम् ॥

तस्मिन्नुज्जृम्भितोष्णस्तनतटदयिताहीनसंहारकाले
काले प्रालेयधाराकवचितगगनाभोगदिक्चक्रवाले ।
कामान्धा राक्षसी सा पतिमतिमतनोन्मैथिलीप्राणनाथे
लक्ष्मीलीलारविन्दे नवपिशितधियं तन्वती श्येनिकेव ॥१५॥

तस्मिन्निति । प्रलयादागत प्रालेयम् । 'तत आगत.' इत्यण् । 'केकयमित्रयुप्रलयाना यादेरिय' इति यशब्दस्येयादेश । प्रालेयधाराभिर्नीहारासारै कवचित

---

१ 'उपससर्प' इति पाठ .

आवेष्टितो गगनाभोगो गगनविस्तारो दिक्चक्रवाल दिङ्मण्डलं च येन तस्मिंस्तथोक्ते । 'चक्रवाल तु मण्डलम्' इत्यमर । अतएवोज्जृम्भितोष्णं प्रवृद्धोष्म स्तनतट कुचमण्डल यासा ताभिर्दयिताभिर्वधूभिर्हीना विहीना वियुक्ता । विरहिण इत्यर्थ । तेषा सहारकाले प्रलयकाले । अथवा तेषा सहारे सहरणक्रियाया काले कृतान्तरूपे । 'कृतान्तानेहसो काल' इत्यमर । 'हसन्ती च हसन्ति च हसन्तीं वामलोचनाम् । हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नरा दैववञ्चिता ॥' इति वचनाद्विरहिजनमारक इत्यर्थ । तस्मिन्काले हेमन्तसमये । कामेनान्धा । विवेकदृष्टिशून्येत्यर्थ । सा पूर्वोक्ता राक्षसी शूर्पणखा । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । लक्ष्म्या लीलारविन्दे विहारपद्मे, लीलया करधृतकमले वा । नवपिशितधिय नूतनमासबुद्धिं तन्वती कुर्वती । तादृग्भ्रान्ति प्राप्नुवतीत्यर्थ । 'पिशित तरस मासम्' इत्यमर । नवग्रहण जिघृक्षोत्पादनार्थमित्यवगन्तव्यम् । श्येनिकेव श्येनाङ्गनेव । वर्तमानेति शेष । श्येनो गृध्रजातीय कपिञ्जलादिक्षुद्रखगग्राही पक्षिविशेष । 'जातेरस्त्री–' इत्यादिना ङीप् । तत स्वार्थे क । 'केण' इति ह्रस्व । मैथिलीप्राणनाथे सीतावल्लभे श्रीरामे । एतेनास्य सभोगार्थ स्त्र्यन्तरात्यन्ताभाव सूच्यते । पतिमतिं पतिरय मे भूयादिति बुद्धिमतनोदकरोत् । पतित्वेनावृणोदित्यर्थ । श्येनिका लीलारविन्दे मासबुद्धिमिव शूर्पणखा श्रीरामे प्रियतमबुद्धि चकारेत्यर्थ । अथवा राक्षसी श्येनिका लक्ष्मीलीलारविन्दे पिशितधियमिव मैथिलीप्राणनाथे पतिमतिं तन्वती विदधाना सती अतनोत् । वरमिति शेष । त्व मे पतिर्भवेति श्रीराममवृणोदित्यर्थ । उपमालकार । स चारविन्दे श्येनिकाया पिशितभ्रान्त्युदयकथनाद्भ्रान्तिमताङ्गेन सकीर्यते । स्रग्धरावृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥

ततस्तेन जानकीजानिरिति जानीहि जनमिमं[1] ममानुजमतिमनुजबलमबालमबलावियुक्तं[2] युक्तमाश्रयितुं तवेति रामेण प्रत्याख्याता सौमित्रिमुपेत्य यथामनीषितमभाषत ।

तत इति । तत पतित्वेन वरणानन्तरम् । इममेन जनम् । मामित्यर्थ । तस्याखण्डितमहिमातिशयद्योतनार्थमिदशब्देन निर्देश । जानकी जनकमहाराजपुत्री जाया यस्य जानकीजानि सीतापति । 'जायाया निङ्' इति निङादेश । ईदृक्सौभाग्यशालिनी महाकुलप्रसूतेय सन्निहिता मम भार्या, निसर्गतोऽह चैकपत्नीव्रतशील , तस्मान्मम त्वद्वरणमयुक्तमिति भाव । इति जानीहि । जानकीपतिमवबुध्यस्वेति प्रातीतिकोऽर्थ । परमार्थस्तु दशरथनन्दनरूपेण जननाज्जनम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनार्थ राजपुत्रत्वेनावतीर्णमित्यर्थ । इम मा जानीहि सीतारूपिण्या लक्ष्म्या पति श्रीमहाविष्णु । तथाच राक्षससहर्तुर्विष्णोर्न राक्षसीवरण युक्तमिति भाव । इति जानीहि । तत किमित्याशङ्क्याह—'गुरुणापि समं हास्य कर्तव्य कुटिल विना' इत्यादिन्यायेन भ्रातृविषयमपि परिहास प्रयोजयन्रामो लक्ष्मणविषयत्वेन प्रवृत्त्याभासप्रत्यायकैस्तात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकै शिष्टशब्दै , प्रलोभनार्थमुत्तरमनुभाषते—

---

१ 'जनममुम्' इति पाठ २ 'बलमबला' इति पाठ

ममेत्यादिना । ममानुज सोदरम् । नतु य कंचन । सौशील्यसौन्दर्यादिभिर्मत्तुल्यमित्यर्थ । मनुजानतिक्रान्तमतिमनुजम् । 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समास । तद्भुजबल यस्य तम् । अमानुषबाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थ । अबाल तरुणम् । रतिक्षममिति यावत् । अबलावियुक्तमनूढभार्यमसन्निहितभार्य वा । अतो भार्यापेक्षिणमित्यर्थ । सा च त्वमेव भविष्यसीति भाव । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयितु भार्यात्वेनानुवर्तितु तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थ । अन्तराशयस्तु—ममानुज धर्मशीलत्वादिना मत्सम ब्रह्मचारिणमित्यर्थ । अतिमनुज पुरुषोत्तमो विष्णुरिति यावत् । तस्येव भुजबल यस्य तम् । विष्णुतुल्यपराक्रममित्यर्थ । बालोऽविवेकी न भवतीत्यबालस्तम् । विवेकिनमित्यर्थ । अबलावियुक्त परदारपरिग्रहादिशून्यम् । एकपत्नीव्रतमित्यर्थ । आश्रयितु युक्तमिति काकु । न युक्तमित्यर्थ । इत्यनेन प्रकारेण रामेण प्रत्याख्याता प्रत्युक्ता निराकृता वा सा शूर्पणखा सौमित्रिमुपेत्य । तात्पर्यानभिज्ञतया श्रीरामवचन स्वानुकूलमेव मन्वाना मन्दबुद्धिरिय लक्ष्मणसमीप गत्वेत्यर्थ । मनीषितमनतिक्रम्य यथामनीषितम् । यावदभिलाषमित्यर्थ । अभाषत मा परिगृहाणेत्यवोचत । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभाव । 'यथासादृश्यवीप्सार्थपदार्थानतिवृत्तिषु' इत्यभिधानात् ॥

तत कि जातमित्यत आह—

तेनापि भद्रे तस्यार्यस्य दासोऽहं दासभार्यापदमनार्य नन्वार्याया[१] कुलजातायास्तस्मात्तमेव भजेथा[२] ।

तेनेति । भद्रे हे कल्याणि, आर्यस्य श्रेष्ठस्य तस्य श्रीरामस्य यस्त्वया प्रथमवृतस्तस्याह दासो भृत्य । अत कुलजाताया सत्कुलप्रसूताया । आर्याया इति यावत् । नार्या वध्वा । 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमर । दासभार्यापद भृत्यभार्यास्थानम् । तथाभूतत्वमित्यर्थ । 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । अनार्य नन्वयुक्त खलु । दासभार्या भूत्वा दासीभाव गन्तुमसाम्प्रतमित्यर्थ । तस्मात्कारणात्तमार्य श्रीराममेव भजेथा प्राप्नुया । आर्याया आर्यभजन युक्तमित्यक्षरार्थ । वास्तवार्थस्तु विरुद्धलक्षणया अपह्नवेन हे अमङ्गले । कुजवासरे अमङ्गले मङ्गलशब्दप्रयोगवत्, 'अभद्रे जाते सर्वभद्र जातम्' इत्यादिप्रयोगवद्द्रष्टव्यम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य श्रीरामस्य भार्या त्वमेव भविष्यसीति भाव । ईदृश लक्ष्मणमाश्रयितु भार्यात्वेनानुवर्तितु तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूल प्रातीतिकोऽर्थ । सर्वसुपर्वसार्वभौमस्य तस्य प्रसिद्धस्य श्रीरामस्य श्रीमहाविष्णुरूपिणोऽह दासो भक्त । श्रीविष्णुरूपश्रीरामभक्तत्वेनात्यन्तपावन इत्यर्थ । अत कुलकान्ताया भवत्या नार्या दासस्य श्रीविष्णुभक्तस्य भार्याया यत्पद तद्वरणमयुक्तम् । शून्यान्दोलिकारोहणवाञ्छितवदित्यर्थ । तस्मात्त विष्णुरूपं राममेव भजेथा शरणं गच्छे । यत ईदृगपकारिणी त्व मुक्ता भविष्यसीत्यर्थ ॥

---

१ 'कुलसभूताया' इति पाठ २. एतदनन्तरम् 'किंच' इत्यधिक क्वचित्

अक्रूरसत्त्वां[1] भयानककाननसंचाराचतुरां विहाय वैदेहीं तत्रभवतीमेवासौ परिग्रहीष्यतीति लक्ष्मणेनाभिहिता वीतमतिः[2] सा तदीयं वचनमनुमतममनुत[3] ।

अक्रूरेति । अथ 'गुरुणापि सम हास्यम्' इत्यादिन्यायेन लक्ष्मण श्रीरामे सीतायामपि परिहास प्रयुङ्क्ते । किंतु । अक्रूरसत्त्वामदृढचित्तामतएव भयानके भयकरे कानने सचाराचतुरा सचरणाशक्ताम् । यद्वा सचारेणाचतुरा विह्वलाम् । वनवासप्रतिबन्धभूतामित्यर्थ । वैदेही विदेहराजपुत्रीम् । न तु सदेहराजपुत्रीम् । अतएव कृशाङ्गीमित्यर्थ । 'अनुदरा कन्या, अलवणा यवागू' इत्यादिभाष्यकारवचनादीषदर्थवाचिनञर्थकोऽय विशब्द । निपातनाव्ययानामनेकार्थत्वाद्विदेहशब्दोऽय राजविशेषण राजपुत्रीविशेषण वा, त्व तु नोक्तत्रयविशेषणविशिष्टेति भाव । ईदृशी सीतामपहाय त्यक्त्वा । तत्रभवती त्वामेव । पूज्यामित्यर्थ । 'इतराभ्योऽपि दृश्यते' इति प्राग्दिशीयस्त्रल्प्रत्यय । 'सुप्सुपा' इति समास । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'त्रिषु तत्रभवान्पूज्यस्तथैवात्रभवानपि' इति यादव । असौ श्रीराम परिग्रहीष्यति स्वीकरिष्यतीति प्रातीतिकोऽर्थ । वस्तुतस्तु अक्रूरसत्त्वा प्रसन्नहृदया विशिष्टकाननसचारेणाचतुरा पीडिताम् । सुकुमारीमित्यर्थ । यद्वा तत्सचारभीरुमित्यर्थ । भीरुत्वस्यैव कुलस्त्रीधर्मत्वादिति भाव । विदेहराजपुत्री जनकमहाराजकन्यका महाकुलप्रसूता विशिष्टदेहराजपुत्रीम् । अतएव तत्रभवती बहुमाननीया सीताम् । एतादृशसकलगुणसपन्नत्वेनापरित्यागार्हामित्यर्थ । विहाय कठोरहृदया कुलवधूधर्मपरित्यागेनाततायितया काननस्वैरसचारतत्परा राक्षसीत्वेनाकुलजाता विकृताकारा च । अतएव तत्रभवतीं विरुद्धलक्षणयाऽपूज्या परित्यागार्हा त्वा परिग्रहीष्यतीति काकु । न परिग्रहीष्यत्येवेत्यर्थ । इत्येवप्रकारेण तेन लक्ष्मणेनाभिहिता प्रत्युक्ता सती । वीतमति परिहासाशयानभिज्ञतया नष्टबुद्धि सा शूर्पणखा तदीय लक्ष्मणोक्त वचनमनुमतमनुकूलममनुताबुध्यत । तत्र वीतमतिपदार्थस्य विशेषणगत्या मननशब्दार्थ प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलकार ॥

तत सा किमकरोदित्यत आह—

दशरथात्मजयुग्मनिरीक्षणक्षणसमाकुलबुद्धिरियं दधौ ।
उभयकूलसमस्थितशाद्वलभ्रमगतागतखिन्नगवीदशाम्[4] ॥ १६ ॥

दशरथेति । दशरथात्मजयुग्मस्य रामलक्ष्मणयोर्निरीक्षणक्षणेन दर्शनोत्सवेन समाकुला ससभ्रमा बुद्धिर्यस्या सा अनयो कतर भजामीति दोलायमानमानसेत्यर्थ । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो क्षण ' इत्यमर । इय शूर्पणखा । उभे च ते कूले च उभयकूले । अत्र 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति पृथक्सूत्रग्रहणादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यत्वग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव

---

१ 'क्रूरसत्व' इति पाठ २ 'निहित हितमिति तदीय' इति पाठ ३ 'वचनममनुत' इति पाठ ४ 'समुत्थित' इति पाठ

स।धुरित्यनुसधेयम् । यथाह कैयट —अत्र 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति नित्यग्रहणस्येद प्रयोजन वृत्तिविषय उभशब्दप्रयोगो माभूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति । एतद्याख्यात मदीयशृङ्गारनाटके । तयो पूर्वोत्तरनदीतीरयो सम तुल्य यथा तथा स्थितौ शाद्वलौ शष्पश्यामदेशौ । शादा शष्पाण्यनयोर्देशयो सन्तीति शाद्वलाविति विग्रहः । 'शाद्वल शादहरिते' इत्यमर । 'शाद कर्दमशष्पयो ' इति विश्वश्च । 'नडशादाड्ड्वलच्' इति वलच्प्रत्यय । तयोर्यो भ्रम कुत्र वा गच्छामीति चित्तसभ्रमस्तेन हेतुना गतागताभ्या यातायाताभ्या खिन्ना खेद प्राप्ता या गवी गौर्धेनु । 'गोरतद्धितलुकि' इति समासान्तष्टच् । टित्वान्डीप् । तस्य दशामवस्था दधौ धृतवती । 'दशा वर्ताववस्थायाम्' इति विश्व । रामलक्ष्मणयोरन्यतरप्राप्त्याशान्दोलनेन परमखिद्यतेत्यर्थ । अत्रान्यधर्मस्यान्यत्रासभवात्तत्सदृशी दशामिति सादृश्याक्षेपादसभवद्वस्तुसबन्धरूपो निर्दशनालकार । तदुक्तम्—'असभवद्वस्तुयोगादुपमानोपमेययो । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥' इति लक्षणात् ॥

वृषस्यन्ती वृषस्कन्धं राघवं रावणानुजा ।
भूय· शूर्पणखा भेजे शूर्पकारातिबाधिता ॥ १७ ॥

वृषस्यन्तीति । वृष पुमान् । 'वृष स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रजे । पुराशिभेदयो शृङ्ग्या मूषकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति विश्व । वृष पुरुषमात्मन इच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमर । 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यच् । 'अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि' इत्यसुगागम । 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम्' इत्यर्थनियम । तत शतृप्रत्यय । 'उगितश्च' इति ङीप् । रावणानुजा रावणस्वसा शूर्पणखा शूर्पक शम्बरापरनामा कश्चिदसुरस्तस्यारातिस्तेन बाधिता पीडिता सती । जगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहश्रीरामदर्शनजनितमदनातुरा सतीत्यर्थ । वृषस्य वृषभस्य स्कन्धाविव स्कन्धौ भुजशीर्षे यस्य तम् । स्कन्धौन्नत्यस्य महापुरुषलक्षणत्वादिति भाव । राघव श्रीराम भूय पुनरपि भेजे प्राप ॥

तदनु जनकदुहितुरनितर[1]युवतियोग्यं भाग्यं राम[2]स्य रूपरामणीयकं च[3] निरूप्य पुनरेवमचिन्तयत् ।

तदन्विति । तदनु भजनानन्तरमिय शूर्पणखा जनकदुहितुर्जानक्या सबन्ध्यनितरयुवतियोग्यमनन्यवधूसाधारण भाग्य श्रीरामपत्नीत्वरूप भागधेयम् । तथा रामस्य रूपरामणीयकमाकारसौन्दर्य च 'रूप स्वभावे सौन्दर्य आकारश्लोकयोरपि' इति विश्व । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' । यद्वा कुण्डलमुक्ताहारनूपुराङ्गदादिचतुर्विधभूषणाभावेऽपि भूषितवदवभासमान आकारविशेषो रूपम् । तदुक्त भावप्रकाशे—'आवेध्यारोप्यनिक्षेप्य भूषणीयैरभूषितम् । यद्भूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥' इति । 'अङ्गान्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयैर्विभूषणै । येन भूषणवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥

---

१ 'युवती' इति पाठ २ 'रामस्य रामणीयक' इति पाठ ३ 'च' इति नास्ति क्वचित्.

इति तस्य रामणीयक रमणीयत्व च निरूप्य निदिश्य । पुन शब्दो वाक्यालकारे । एव वक्ष्यमाणप्रकारेणाचिन्तयच्चिन्तितवती ॥

तत्प्रकारमेवाह—

लावण्याम्बुनिधेरमुष्य दयितामेनामिवैनं जनं
कस्मान्नासृजदस्मदन्वयगुरोरुत्पत्तिभू पद्मभूः।
आस्तां तावदरण्यवासरसिके हा कष्टमस्मिन्निमां
कान्ति काननचन्द्रिकासमदशां किं निर्ममे निर्ममे ॥ १८ ॥

लावण्यमिति । अस्मदन्वयगुरोरस्मत्कुलश्रेष्ठस्य । अस्मत्कुलकूटस्थस्य पुलस्त्यस्येत्यर्थ । 'गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे' इति विश्व । उत्पत्तिभूर्जन्मस्थानम् । साक्षाज्जनक इति यावत् । तथा चास्मत्पितामहेनास्माक हिताचरणतत्परेण भवितव्यमिति भाव । पद्मभूर्ब्रह्मा । लवण एव लावण्य कान्तिविशेष । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यङ्प्रत्यय । 'लवणो रसरक्षोऽब्धिभेदेषु लवणादिषु' इति विश्व । यद्वा 'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति भूपाल । तदम्बुनिधे । अपरिच्छिन्नलावण्यसपन्नस्येत्यर्थ । अमुष्य श्रीरामस्य दयिता भार्यामेना सीतामिव । एन जनम् । मामित्यर्थ । कस्माद्धेतोर्नासृजन्न सृष्टवान् । प्रपितामहसबन्धत्वादित्थमेव स्रष्टव्या । तथा मामकाङ्क्ष न सृष्टवान्कुहको विधातेत्यर्थ । एव चेदियमिवाहमप्यस्य लावण्याम्बुधेर्भार्या भूत्वा धन्यता प्राप्नुयामिति भाव । किमनयाकाण्डचिन्तयेति स्वमनसि स्वयमेव निषेधति—**आस्तामिति ।** एतत्सर्जनविषयकचिन्तनमास्ता तिष्ठतु । गतजलसेतुबन्धनप्रायेणानेन किमित्यर्थ । किंत्वरण्यवासरसिके वनवासतत्परे । राज्यस्त्रीसभोगादिनिस्पृह इत्यर्थ । 'अत इनिठनौ' इति रसशब्दान्मत्वर्थीयष्ठन्प्रत्यय । कुतो निर्ममे । ममेत्येतद्विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ममत्वाद्वाञ्छिताद्रहितो निर्ममस्तस्मिन् । वैराग्यसपन्न इत्यर्थ । 'अस्मिञ्श्रीरामे काननचन्द्रिकासमदशामरण्यचन्द्रिकाप्रायाम् । उपभोगानुपयोगितया निष्फलामित्यर्थ । इमामेतादृशी कान्ति लावण्यसपत्ति किं किमर्थं निर्ममे निर्मितवान् । अरण्यचन्द्रिकावन्निरर्थकत्वादीदृक्कान्तिनिर्माणमयुक्तमित्यर्थ । प्रायश एतादृशानुपयुक्तनिर्मातैवाय विधातेति भाव । हेति खेदे । कष्टम् । ब्रह्मण एतादृशकान्तिनिर्माणप्रयासवैफल्यात्कृच्छ्रमित्यर्थ । अथेदृक्पुरुषालाभात्स्वस्या कष्टमित्यर्थं । एवमचिन्तयदिति सबन्ध ॥

तत किं जात तत्राह—

सीतामाहर्तुकामामसुलभविषयप्रार्थनोद्दामकामां
सौमित्रिः शस्त्रपाणिर्दशमुखभगिनीं तामनार्यां निवार्य।
कामक्रोधात्मिकानामहमहमिकया प्रेङ्खतामायतानां
तस्याः श्वासानिलानामकुरुत तरसा मार्गविस्तारकृत्यम्॥ १९ ॥

सीतामिति । सीतामाहर्तुं कामो यस्यास्ताम् । रामलक्ष्मणकृतावमानजनित-

---

१ 'एतत्' इति पाठ २ 'अस्मिञ्जने' इति पाठ ३ 'अधिकानाम्' इति पाठ .

क्रोधात्सीताग्रहणेच्छयाभ्युद्गच्छन्तीमित्यर्थ । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । असुलभो दुर्लभो यो विषय श्रीरामसभोगरूपार्थस्तस्य प्रार्थनाया तत्प्राप्तियाच्ञायामुद्दामो बहुल कामोऽभिलाषो यस्यास्ताम् । मूर्खतयात्यन्तालभ्यलाभाकाङ्क्षिणीमित्यर्थ । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमर । अतएवानार्या दुर्बुद्धिमती ता पूर्वोक्ता दशमुखभगिनी रावणानुजा सौमित्रिर्लक्ष्मण । शस्त्र पाणौ यस्य स शस्त्रपाणि खड्गहस्त सन् । 'सप्तम्युपमान–' इत्यादिना बहुव्रीहि । 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत ' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्य परनिपात । निवार्य निरुध्य । अलभ्यवस्तुवाञ्छाविशेष काम , तदभावान्मन प्रज्वलन क्रोध , तदात्मकानामहमधिकोऽहमधिक इत्यन्योन्य प्रति योऽभिमानोऽसावहमहमिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्पर यो भवत्यहकार ' इत्यमर । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्यय निपातितम् । तस्य वीप्साया द्विरुक्ति । सज्ञाया कन्प्रत्यय पृषोदरादित्वादिति सुभूतिचन्द्र । तयाहमहमिकया हेतुना प्रेङ्खता परिलुठताम् । नासाविवरयो सकुचितत्वेन सकटत्वादिति भाव । आयताना दीर्घाणा तस्या शूर्पणखाया श्वासानिलाना निश्वासमारुताना तरसा बलेन रहसा वा । 'तरसी बलरहसी' इत्यभिधानात् । मार्गस्य विस्तारकृत्य विस्तारक्रियामकुरुत कृतवान् । सकुचितमार्गे तद्विस्तारकृत्यस्य युक्तत्वादिति भाव । श्रीरामाज्ञया खड्गेन तन्नासिका चिच्छेदेत्यर्थ । तस्यास्तथैव प्रायश्चित्तत्वादिति भाव । एतेन कर्णच्छेदोऽपि लक्ष्यते । तथाच श्रीरामायणम्—'इत्युक्त्वा लक्ष्मणस्तस्या क्रुद्धो रामस्य पश्यत । उद्धृत्य खड्ग चिच्छेद कर्णनास महाबल ॥' इति । अत्र नासिकाच्छेदनरूपकारणप्रस्तुतेनैव मार्गविस्ताररूपस्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तिरलकार । 'कारण गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सबन्ध तत्पर्यायोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

ततस्तस्या निकृत्तकर्णनासिकायाः कनीयस्याः परिभवं वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च जनस्थानवर्ती समरमुखमुखरः खरश्चतुर्दशसहस्रसंख्याकशाखं चतुर्दशाध्यक्षरक्षितं रक्षोबलं रामलक्ष्मणौ जिघृक्षुः प्रेषयामास ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । जनस्थान नाम दण्डकारण्यमध्यभूप्रदेशस्तत्र वर्तितु शीलमस्यास्तीति जनस्थानवर्ती । तदधिप इत्यर्थ । ताच्छील्ये णिनिप्रत्यय । समरमुखे रणाग्रे मुखर सिंहनादाडम्बरतत्पर । रणशूर इत्यर्थ । खरो नाम राक्षसाधिपति । निकृत्तं छिन्न कर्णनासिक यस्यास्तस्यास्तथाभूताया कनीयस्या अनुजायास्तस्या शूर्पणखाया परिभवं कर्णनासिकच्छेदनरूप भङ्ग वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च । वदने दृष्ट्वा वचने श्रुत्वा इति यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालकार । तदनन्तरमेव शूर्पणखया तत्समीप गत्वा प्रत्यक्ष स्वमुखभङ्ग प्रदर्श्य श्रीरामलक्ष्मणकथाया कथितत्वादिति भाव । वचन इत्यत्र अपादाने वक्तव्येऽप्यधिकरणविवक्षाया सप्तमी। रामलक्ष्मणौ जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छु सन् । ग्रहे सन्नन्तादुप्रत्यय ।चतुर्दशसहस्रसख्याका ।

१ 'सहस्रसख्य' इति पाठ .

शाखा व्यूहा यस्य तत्तथोक्तम् । स्वय चतुर्दशसहस्रसख्याकराक्षसाधिपतित्वादेकैक-सहस्रकल्पितैकैकव्यूहमित्यर्थ । अतएव चतुर्दशाध्यक्षैश्चतुर्दशसख्याकसेनानायकै रक्षित परिपालितम् । एकैकव्यूहस्यैकैकनायकेन भाव्यत्वादिति भाव । रक्षोबल राक्षससैन्य प्रेषयामास प्रहितवान् ॥

अथ दाशरथिर्निरीक्ष्य दिक्षु रक्षोगणमुपसर्पन्तमपसर्पभूतया[1] शूर्पणखया दर्शितसरणि[2]रर[3]णिरिव मन्थनात्पूर्वम[4]नाविष्कृततेज·प्रसर[5]ः सीतारक्षणे लक्ष्मणमादिश्य यातुधानवधं तथाविधम[6]करोत् ।

अथेति । अथानन्तर दाशरथि श्रीराम । अपसर्पभूतया चरसमया । अवस्थान प्राप्तयेत्यर्थ । 'अपसर्पश्चर स्पृश ' । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूत प्राण्यतीते समे त्रिषु' इति चामर । शूर्पणखया दर्शिता निवेदिता सरणिर्मार्गो यस्य तम् । अतएवोपसर्पन्त समीप प्रत्यागच्छन्त रक्षोगण राक्षससैन्य निरीक्ष्य । मन्थनात्पूर्वमरणिरग्निनिर्मन्थनदार्विव । 'यूपाग्र तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयो ' इत्यमर । अनाविष्कृतोऽप्रकटितस्तेज प्रसर प्रभावस्फूर्तिरनलप्रकाशश्च यस्य स । निर्मन्थनदारुण्यग्निवन्निगूढप्रताप इत्यर्थ । श्लेषसकीर्णेयमुपमा । 'तेजोऽनले प्रभावेऽह्नि ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती । लक्ष्मण सीतारक्षण आदिश्याज्ञाप्य । स्वयमसहायशूरत्वात्तादृक्सकटे वधूना रक्षणीयत्वाच्चेति भाव । तथाविध तादृक्प्रकार यातुधानवध राक्षससहारमकरोत् । 'यातुधान पुण्यजन ' इत्यमर ॥

कीदृग्विध राक्षसवधमकरोदित्यत आह—

यथा[7] तपोधननिधनकरकरनिकुरुम्ब[8]मिदं परुषभाषणस्पृहयालुतालुजातमिदं परदारनिरीक्षणनिरपत्रपनेत्रवृन्दमिदं ता[9]पसावसथचारणचतुरं चरणयुगलमिदमिति निशिततरनि[10]जशरश[11]कलीकृतनिशिचरश[12]रीरावयवानाहृत्याहृत्य प्रत्युटजं प्रदर्शयद्भि[13]स्तपोधनाध्वशुद्धिं विधध्वमिति गृध्रराजनिदेशादिव देशान्तरादापतद्भि[14]ः कङ्ककाक[15]प्राचीकप्रायैः पतद्भि[16]रनवकाशमभूदाकाशम् ।

यथेति । यथा येन प्रकारेणेदमेतत्तपोधननिधन मुनिहिंसा करोतीति तथोक्त करनिकुरुम्ब हस्तकदम्बकम् । 'निकुरुम्ब कदम्बकम्' इत्यमर । इद परुषभाषणाय कठोरवचनाय स्पृहयालु स्पृहावत् । स्पृहयतेरदन्ताच्चुरादिणिचि 'स्पृहिगृहि—'

---

१ 'भूतया तया' इति पाठ २ 'निदर्शित' इति पाठ ३ 'अरणिमिव' इति पाठ ४ 'प्राक्' इति पाठ ५. 'प्रसर' इति पाठ ६ 'अतनुत' इति पाठ. ७ 'यथा' इति नास्ति क्वचित् ८ 'निकुरम्ब' इति पाठ ९ 'तापसावसथचारणचतुर चरणयुगलमिद' इति नास्ति क्वचित् १० 'निज' इति नास्ति क्वचित् ११ 'शरशतशकलित' इति पाठ १२ 'निशिचरावयवान्' इति पाठ १३ 'दर्शयद्भि ' इति पाठ १४ 'आपतद्भि· पतद्भि ' इति पाठ १५ 'काक' इति नास्ति क्वचित्. १६ 'पतद्भि ' इति नास्ति क्वचित्

इत्यादिनाळुच्प्रत्यय । अतोलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुण । तालुजातं काकुद-निवह । 'तालु तु काकुदम्' इत्यमर । इद परदाराणा परस्त्रीणा निरीक्षणे सस्पृहा-वलोकने निरपत्रप निर्लज्जम् । 'लज्जा सापत्रपान्यत ' इत्यमर । नेत्रवृन्द नयनस-मूह । इद तापसावसथेषु तपस्विनिवासेषु चारणे सचारे चतुर निपुण चरणयुगलम् । इत्येवप्रकारेण निशिततरैरतितीक्ष्णैर्निजशरै स्वकीयबाणै शकलीकृतानि खण्डितानि यानि निशिचरशरीराणि राक्षसकलेवराणि तेषामवयवान्पूर्वोक्तकरप्रभृत्यङ्गान्याहृत्य प्र-त्युटज प्रतिपर्णशालम् । 'अव्यय विभक्ति–' इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभाव । 'पर्ण-शालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । प्रदर्शयद्भि प्रत्यक्षीकुर्वद्भि । तेषामानन्दार्थमिति भाव । व्यञ्जकाभावाद्गम्योत्प्रेक्षा । तपोधनाध्वशुद्धिमाश्रममार्गशोधन विधध्व राक्ष-सशतभक्षणेन कुरुध्वमित्येवभूताद्गृध्रराजस्य जटायुषो निदेशादाज्ञावचनादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अन्यो देशो देशान्तरम् । तस्मात्तद्विषयेभ्य इत्यर्थ । 'सुप्सुपा' इति समास । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमर । आपतद्भिरागच्छद्भि कङ्ककाक-प्राचीकप्रायै । कङ्का लोहपृष्ठापरनामका पक्षिविशेषा । 'लोहपृष्ठस्तु कङ्क स्यात्' इत्यमर । 'कङ्को गृध्रो लोहपृष्ठ ' इति वैजयन्ती च । काका ध्वाङ्क्षा प्राचीका मास-भुज पक्षिविशेषा , तत्प्रायैस्तद्भूयिष्ठैस्तद्रूपैर्वा । 'प्रायो भूयोमृत्युतुल्यबाहुल्यानशनेषु च' इत्येकाक्षर । प्राचीकशब्द पक्षिवाचको निघण्ट्वन्तरेषु मृग्य । यद्वा 'प्राचिकोल्का पिपीलिका' इति स्त्रीलिङ्गविशेषेऽप्यमर । तत्र मधुमक्षिका प्राचिका इति तद्व्या-ख्यातार । तथा कङ्ककाका प्राचिका इव नीरन्ध्रत्वसाम्यात्तत्प्रायैस्तत्प्रचुरै पतद्भि-रण्डजै । 'पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजा ' इत्यमर । आकाशमन्तरिक्षमनवका-शमवकाशरहितम् । नीरन्ध्रमिति यावत् । अभूत् । तथाविध यातुधानवधमकरो-दिति सबन्ध ॥

तँतो निकृत्तशिरसि त्रिशिरसि विस्रगन्धिना शरीरस्रुतवसास्रोतसा प्रेत्यापि क्रियमाणाश्रमदूषणे दूषणे चँ रोषभीषणवीक्षणखरः खरो राघवमाहवायाह्वयत ॥

तत इति । ततो राक्षसबलवधानन्तर त्रिशिरसि त्रिशिरोनामराक्षससेनानायके निकृत्त रामबाणच्छिन्न शिरो यस्य तस्मिंस्तथोक्ते सति । तथा दूषणे दूषणाख्यसेना-पतौ प्रेत्य मृत्वापि । जीवनदशाया कि वक्तव्यमिति भाव । विस्रगन्धोऽस्यास्तीति विस्रगन्धिनामगन्धिना 'विस्र स्यादामगन्धि यत्' इत्यमर । 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिप्रत्यय । अथवा विस्रमामगन्धिवस्तु तस्येव गन्धो यस्य तत्तथोक्तेने-त्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहि । 'उपमानाच्च' इति गन्धस्येकारोऽन्तादेश । शरीराच्छ-रविदलितनिजगात्रात्स्रुतेन स्रवता वसास्रोतसा हृन्मेद प्रवाहेण । 'हृन्मेदस्तु वपा वसा' इत्यमर । क्रियमाणमाश्रमदूषण तपोवनबीभत्स येन तस्मिंस्तथोक्ते । तस्मिन्नपि निहते सतीत्यर्थ । रोषभीषणाभ्या क्रोधावेशभयकराभ्या वीक्षणाभ्या नेत्राभ्या खरस्तीक्ष्ण । दुर्दर्श इत्यर्थ । 'तिग्म तीक्ष्ण खर तद्वत्' इत्यमर । खरो राक्षस आ-

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'च' नास्ति क्वचित्

ह्वायाह्वार्थम्। योद्धुमित्यर्थः। राघवं श्रीराममाह्वयत सर्वयाहूतवान्। निहतैरेभी राक्षसैः का श्लाघा। मां जित्वा खलु तव कृतकृत्यतेत्यात्मनोऽसहायशूरत्वगर्वोदाकारितवानित्यर्थः। ह्वयतेर्लुङि 'सर्वायामाङ' इत्यात्मनेपदम्। 'लिपिसिचिह्वश्च' 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्लेरङादेशः। तत्रायं परमार्थः स्फुरति। तत्प्रकारमेवाह—श्रीरामोऽयं साक्षाद्विष्णववतारः। तदेतेन निहताना निश्चिता ननु परमपदप्राप्तिः। एवं च सत्येतावतो राक्षसान्निहत्य हतशेषमेकममुं किं हनिष्यामीति यद्युपेक्षेत तदेतन्ममानिष्टं स्यात्। तस्मात् 'आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपि' इति क्षत्रियधर्मत्वेनाह्वाने सति पुनर्न निवर्तेत, तथा च ममेष्टसिद्धिः स्यादिति मत्वाहूतवानिति॥

तत्र विपश्चिद्भिरप्यनिश्चीयमानजयापजयमनिमेषैरप्यननुसंधीयमानशरसंधानमोक्षमभूदभूतपूर्वं द्वंद्वयुद्धम्।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्समये विपश्चितो विद्वांसः। सदिग्धार्थनिर्धारका इति यावत्। तैरपि। किमुतान्यैरिति भावः। अनिश्चीयमानावनिर्धार्यमाणौ जयापजयावन्यतरविषयौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। अन्योन्यं तुल्यबलतया निर्धारितुमशक्यत्वादिति भावः। न विद्यते निमेषो येषां तैरनिमेषैः। सुरैरिति यावत्। तैरपि। किमुतान्यैः सनिमेषैरिति भावः। अननुसंधीयमानावविभाव्यमानौ शराणां रामखरबाणानां संधानमोक्षौ मौर्वीयोजनविसर्गौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। तथा क्षिप्रहस्तत्वादिति भावः। पूर्वं भूतं भूतपूर्वम्। 'सुप्सुपा' इति समासः। ततो नञ्समासः। निरुपममित्यर्थः। द्वंद्वस्यासहायशूरयोर्द्वन्द्वं युद्धमभूत्। श्रीरामखरयोरिति भावः। अत्र जयपराजययोर्निश्चयसंबन्धेऽपि तथा शरसंधानमोक्षयोरनुसंधीयमानत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्त्योश्च परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः॥

ततः[2] खरो गृहीतकोदण्डः सकृदनुभूयमाननमनोन्नमनायासः[3] समरसमापनचतुरं[4] चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं[5] दाशार्हशरासनं ग्राहयितुकाम इव रामहस्तात्प्राक्तनं चापं शरैरपजहार।

तत इति। ततो द्वन्द्वयुद्धानन्तरं गृहीतकोदण्डश्चापपाणिः खरः सकृदेकवारमनुभूयमानोऽनुभवगोचरीक्रियमाणो नमनोन्नमनायासो ज्याकर्षणप्रयासः शरसंधानमोक्षप्रयासो वा येन स तथोक्तः सन्। असकृच्छरसंधानमोक्षप्रयासेऽपि क्षिप्रहस्तत्वात्तथाभूत इव प्रतीयमान इति वेगातिशयोक्तिः। समरसमापने रणसमाप्तिकरणे चतुरं निपुणम्। क्षिप्रमेव रिपुमारकत्वादिति भावः। चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं ब्रह्मास्त्रसंधानक्रियायोग्यम्। तेनैव स्वशिरसश्छेत्स्यमानत्वादिति भावः। दशार्हस्य संबन्धि दाशार्हं वैष्णवं पूर्वमगस्त्यदत्तं शरासनं चापं ग्राहयितुं ग्रहणं कारयितुं कामो यस्य स तथोक्त इवेति फलोत्प्रेक्षा। रामेणेति शेषः। उत्तरत्र तस्यैव ग्रही-

---

१ 'अनिमिषैः' इति पाठः। २ 'तत्र' इति पाठः। ३ 'त्वसकृत्' इति पाठः। ४ 'चतुरं' इति पाठः। ५ 'संधानार्हं' इति पाठः।

ष्यमाणत्वादिति भाव । ग्रहेर्ण्यन्तात्तुमुन्। तत 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । रामहस्तात्सकाशात्। प्राक्तन पुरातनम्। पूर्व वृतमित्यर्थ । 'सायचिर-' इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययस्तुडागमश्च । चाप शरैरपजहारापहृतवान्। निजहस्तलाघव प्रदर्शयञ्श्रीरामचाप मुष्टिप्रदेशेऽखण्डयदित्यर्थ । तथाच रामायणे—'ततोऽस्य सशर चाप मुष्टिदेशे महात्मन । खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्हस्तलाघवम्' इति ॥

सोऽपि कोपपावकेन[1] यावकितानन: कुम्भसंभवदत्तं धनुराधत्त।

स इति। स श्रीरामोऽपि कोपपावकेन चापखण्डनजनितकोपाग्निना यावकवत्कृत यावकितम्। शोणीकृतमित्यर्थ । 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । तदानन यस्य स तथोक्त सन्। कुम्भसभवदत्तमगस्त्यमुनिदत्त धनुर्वैष्णव चापमावत्त गृहीतवान्। 'अगस्त्य कुम्भसभव' इत्यमर ॥

खरपरुषि शरासने गृहीते खरकिरणान्वयशेखरेण तेन।
खररघुवरयो रणं समाप्तं खरनखरायुधयोरिव क्षणेन॥ २०॥

खरेति। खरकिरणान्वयशेखरेण सूर्यवशावतसेन। यद्वा खरकिरणान्वयाना सूर्यवशजराजन्याना शेखरेण शिखामणिना। 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमर । तेन श्रीरामेण खराणि निबिडानि परूषि पर्वाणि यस्य तस्मिन्। दुष्प्रधर्षण इत्यर्थ । 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमर । शरासने वैष्णवधनुषि गृहीते स्वीकृते सति। खररघुवरयो खरासुरश्रीरामयो खरनखरायुधयो रासभसिंहयोरिव। 'रासभा गर्दभा खरा' इत्यमर । क्षणेनाल्पकालेन रण समरम्। 'अस्त्रिया समरानीकरणा' इत्यमर । समाप्तम्। अभूदिति शेष । गर्दभसिंहयोर्यावदन्तर तावत्खरराघवयोरपीत्युपमार्थ । श्रीरामेण वैष्णवधनुर्गृहीत्वा तत्रेन्द्रदत्तमहास्त्रसधानेन क्षिप्रमेव खरवधोऽपि कृत इत्यर्थ । स च प्रकृतप्रकृतेनैव स्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तमुक्तोपमया ससृज्यते। इन्द्रशरेण खरवधे रामायणवचनम्—'धनुर्दत्त मघवता सुरज्येष्ठेन धीमता। सदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खर प्रति॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा। बलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हत खर ॥' इति। केचित्तु खरनखरायुधयोरिवेत्यत्र 'कुक्कुटश्चरणायुध' इत्यभिधानात्तीक्ष्णकुक्कुटयोरिवेति कथयन्ति तदत्यन्तारमणीयम्। श्रीरामे हीनोपमादिदोषप्रसङ्गादित्यलम्॥

खरवधपरिशुद्धे दण्डकारण्यभागे
मुनिभिरभिहितानामाशिषां तादृशीनाम्।
स्वयमचरमपात्रं स्वैर्गुणैर्मन्थराभू-
त्तदनु मनुकुलेन्दुः सानुजः शौर्यराशिः॥ २१॥

खरेति। दण्डकारण्यभागे दण्डकावनप्रदेशे खरवधेन खरासुरसहारेण परिशुद्धे परिपूते। निर्बाधे सतीत्यर्थ । अतएव मुनिभिस्तद्विषयवासिभिस्तापसैरभिहिताना निर्बाधस्थितिलाभजनितानन्दातिरेकेणोक्ताना तादृशीना तथाविधानाम्। अमोघानामित्यर्थ । आशिषा स्वस्तिवचसाम्। 'स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यादौ' इत्यमर । मन्थरा

---

१ 'पावकयावकितानन' इति पाठ.

कैकेयीदासी । स्वै स्वकीयैर्गुणै कैकेयीदुर्मन्त्रबोधनश्रीरामराज्याभिषेकविघातकत्व-वनवासप्रेरकत्वादिभि स्वयमचरमपात्रमाद्यभाजनमभूत् । 'दैवानुकूल्ये किं नाम न शिवाय प्रवर्तते' इति न्यायेन दैवानुकूल्येऽगुणमपि सगुण भवति, यतो विरुद्धाचरण-तत्परापि मन्थरा मुन्याशीर्वादानामपात्र नाभूत्, किंतु प्रथमपात्रमित्येतच्चित्रमि-त्यर्थ । तस्या एवोक्तरीत्या मुनिविरोधिराक्षसनाशनिदानत्वादिति भाव । 'योग्यभा-जनयो पात्रम्' इत्यमर । तदनु तदनन्तर शौर्यराशि । अतिशौर्यशालीत्यर्थ । सानुज सलक्ष्मण । मनुकुलेन्दुवैवस्वतमनुसतानाह्लादकर श्रीराम स्वैर्गुणै शौर्यौ-दार्यमुनिजनक्षेमकरत्वादिभिरचरमपात्रमभूदिति सबन्ध । मन्थरामूलेनाय समागत्या-स्माक निरुपद्रव चकारेति सानन्द मुनय श्रीरामस्याशिष प्रयुञ्जते स्मेत्यर्थ । अत्र शौर्यराशिरिति शौर्यतद्वतोरभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्ति । तथा मन्थराया अचर-मपात्रत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिरित्यनयो ससृष्टि ॥

ननु साक्षाद्राक्षसहन्तार सकलसद्गुणाभिराम विहायामान्याया मन्थराया कथ मुनिजनाशीर्वादाचरमपात्रमिति कविराशङ्क्य नैतावद्राक्षससहार एवेय मूलम्, किंतु त्रिलोककण्टकरावणादिसहारेऽपि चेति मनसि कृत्वा तद्युक्तमेवेत्याह—

तथाहि ।

प्राग्मन्थरेति महिषीति वरद्वयीति
धर्मव्ययव्यथितभूपतिभारतीति ।
काकुत्स्थकाननकथेति च सन्ति संज्ञा·
पौलस्त्यहीन[1]भुवनत्रयभाग्यपङ्क्तेः ॥ २२ ॥

तथाहीति । तदेव विवृणोति ॥ **प्रागिति** । प्राक्प्रथम मन्थरेति । ततो महिषी कैकेयीति । तदनु वरद्वयी पूर्वदत्तवरद्वयमिति । अनन्तर धर्मव्ययव्यथितस्य धर्मच्युतिनिपीडितस्य भूपतेर्दशरथस्य भारती रामवनवासप्रेरकवाक्यमिति । काकु-त्स्थकाननकथा श्रीरामवनवासवार्तेति च । एव पूर्वस्योत्तरोत्तरप्रेरकत्वेन प्रसिद्धा मन्थरादय इत्यर्थ । पौलस्त्येन लोककण्टकेन रावणेन हीन रहित यद्भुवनत्रय त्रै-लोक्य तस्य भाग्यपङ्क्तेर्निर्बाधस्थितिहेतुभूतभागधेयश्रेण्या सज्ञा नामधेयानि वर्तन्ते । अतो मन्थराया अचरमपात्रत्व युक्तमिति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ शूर्पणखाया लङ्कागमनवृत्तान्तमाह—

अथ शूर्पणखा लङ्कामपि जनस्थानमिव विजनस्थानं काकुत्स्थेन कारयितुं दशकण्ठोपकण्ठे कृत्येव निपत्य रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यं वैदेह्या देहसौन्दर्यं खरप्रमुखैः साकमनीकस्य चतुर्दशसहस्र[2]संख्याकस्य पञ्चताकरणकारणभूतामात्मावज्ञां च विज्ञापयामास ।

अथेति । अथ खरप्रमुखराक्षससहारानन्तर शूर्पणखा लङ्कापुर रावणराज-धानीमपि जनस्थान खरासुरदेशमिव विजन जनरहित स्थान यस्य तत्तथोक्तम् । शून्यमित्यर्थ । काकुत्स्थेन श्रीरामेण कारयितुम् । विध्वसयितुमिवेत्यर्थ । अतएव

१ 'भीत' इति पाठ २ 'सख्यस' इति पाठ

फलोत्प्रेक्षागम्योपमयाङ्गेन सकीर्णा। सीताहरणोपदेशादिना तथा भविष्यमाणत्वादिति भाव। करोतेर्ण्यन्तात्तुमुन्। 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तु कर्मत्वविकल्पात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया। दशकण्ठोपकण्ठे रावणसमीपे कृत्येव मरणाविदेवतेव। 'कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभि' इत्यमर। 'क्यङ् च' इति चकारात्क्यङ्। निपत्य भुवि पतित्वा। रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम्। यथातथाभावमनतिक्रम्य यथातथम्। यथारूपमिति यावत्। 'यथार्थ तु यथातथम्' इत्यमर। यथार्थेऽव्ययीभाव। 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वम्। 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम्। तस्य भावो याथातथ्यम्। ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यङ्प्रत्यय। ङित्त्वादादिवृद्धि। 'दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बर। कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मज॥' इत्यादि श्रीरामलक्ष्मणतत्त्वस्वरूपमित्यर्थ। तथा वैदेह्या देहसौन्दर्यम्। अन्यूनानतिरिक्तावयवसनिवेशप्रयुक्तजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहरामणीयकमित्यर्थ। तदुक्तम्—'अङ्गप्रत्यङ्गकाना य सनिवेशो यथोचितम्। सश्लिष्टसविबन्ध यत्सौन्दर्यमिति चोच्यते॥' इति। तथा खरप्रमुखै साक खरदूषणत्रिशिरप्रभृतिभि सह। 'साक सत्रा सम सह' इत्यमर। चतुरधिका दश चतुर्दश सहस्राणि यस्या सा तथोक्ता सख्या यस्य तत्तथोक्तस्य। अनीकस्य राक्षससैन्यस्य। 'अनीक तु रणे सैन्ये' इति विश्व। पञ्चताकरणे मरणकर्मणि कारणभूता कारणत्वेन पर्यवसिताम्। 'स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्त प्रलयोऽत्यय। अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरण निधनोऽस्त्रियाम्॥' इत्यमर। आत्मावज्ञा कर्णनासिकाच्छेदनरूपनिजावमानना च विज्ञापयामास विज्ञापितवती। सीतारामकथाकथनेन रावणस्य कामक्रोधावुद्दीपयामासेत्यर्थ। 'रीढावमाननावज्ञा' इत्यमर॥

ततो रावण किं कृतवानित्यत आह—

स दण्डकायां कृतदण्डकायां स्वसारमेनां प्रथितस्वसार।
निशाम्य रामस्य निशम्य वृत्त चक्रे रुषं राक्षसचक्रवर्ती॥ २३॥

स इति। प्रथित सकललोकप्रख्यात स्वसार स्वकीयभुजबल यस्य स तथोक्त। 'सारो बले स्थिराशे च' इत्यमर। राक्षसचक्रवर्ती राक्षससार्वभौम स रावणो दण्डकाया दण्डकारण्ये कृतो लक्ष्मणविरचितो दण्ड कर्णनासिकाच्छेदनरूपशासन यस्य स तथोक्त कायो देहो यस्यास्तामिति बहुव्रीहि। 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञा हिंसाया लगुडेऽपि च। मर्यादाया सैन्यभेदे' इति वैजयन्ती। 'कायो देह क्लीबपुसो' इत्यमर। एना स्वसार भगिनी शूर्पणखा निशाम्य दृष्ट्वा। 'शमोऽदर्शने' इत्यत्र शमोऽदर्शनार्थेऽमित्वाद्ध्रस्वादेशाभाव। तथा रामस्य वृत्त पूर्वोक्तरूपचरित निशम्य श्रुत्वा। तन्मुखादेवेति शेष। 'निशम्यतीति श्रवणे तथा निशिमयत्यपि' इति भट्टमल्ल। अत्र निशाम्यतेरिद रूपमन्यथा निशमय्येति स्यात्। अतएवाह वामन—'निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदौ' इति। रुष चक्रे। मत्पराक्रमानभिज्ञतया वनगोचरोऽय राम कियत्कार्यं कृतवानिति चुकोपेत्यर्थ। वृत्तमुपजाति। उपेन्द्रवज्रा॥

ततः प्रस्थाप्य जनस्थाने राक्षसानष्टौ नष्टनीतिरयं ताटकेयं हाटकमृगं पुरस्कृत्य सीताह्वां हरिणीं गृहीतुं तस्यावसथमाससाद ।

तत इति । ततो रोषानन्तरं जनस्थाने खरालयेऽष्टराक्षसान्प्रस्थाप्य तत्परिपालनार्थं प्रेषयित्वा नष्टनीतिर्हतनयः । अमार्गवर्तीत्यर्थः । अयं रावणः । ताटकाया अपत्यं ताटकेयो मारीचः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्येयादेशः । तद्रूपो हाटकमृगो मायाकल्पितहिरण्मयहरिणः । 'हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः । हाटकस्य हाटकमयो वा मृगो हाटकमृग इति विग्रहः । षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे सति मयडादिग्रहणाभावेऽप्यदोषः । तं पुरस्कृत्य पुरोधाय सीताह्वां सीताभिधानां हरिणीं मृगीं गृहीतुम् । विचार्येति शेषः । यथा लोके लुब्धकः कञ्चन मृगं पुरस्कृत्य वनं गत्वा तद्विप्रलब्धमृगान्तरं गृहीतुमिच्छति तद्वदित्यर्थः । तस्य मारीचस्यावसथं स्थानमाससादाविवेश । 'स्थानावसथवास्तु च' इत्यमरः । अत्रैव जनस्थानं प्रति राक्षसप्रेरणं सीतापहरणात्पूर्वमुक्तम् । श्रीरामायणे तु तदनन्तरम् । इत्येवं पौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनो विरोधः पुराणान्तरात्समाधेयः । ताटकेयं हाटकमृगमित्यत्र रूपकशङ्का न कार्या । तस्यारूपहेतुत्वान्मारीचे तु हाटकमृगत्वस्यागमसिद्धेरनारोप्यमाणत्वादिति ॥

मारीचोऽप्याकर्णितरावणमतः प्रयत्नशतैरप्यनिवार्यमाणे तस्मिन्सुबाहुमेव बहुमन्यमानो गत्यन्तराभावात्तदभ्यर्थनामङ्गीकृत्य जातरूपमयमृगरूपं गृहीत्वा सीतां वञ्चयितुं पञ्चवटीमवगाहत ।

मारीच इति । मारीचोऽप्याकर्णितं श्रुतं रावणस्य मतं सीतापहरणरूपं चिकीर्षितं येन स तथोक्तः सन् । तस्मिन्रावणे प्रयत्नशतैरपि । 'अपि रामो न सङ्क्रुद्धः कुर्याल्लोकानराक्षसान् । अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तबहुप्रयत्नैरित्यर्थः । अनिवार्यमाणे निवारयितुमशक्ये सति । तद्विनाशकालस्य प्रत्यासन्नत्वादिति भावः । सुबाहुं सुबाहुनामानं स्वभ्रातरमेव । यो हि विश्वामित्राध्वरे श्रीरामेण निहत इति भावः । बहु भूयिष्ठं मन्यमानः । सुबाहुवत्पूर्वमेवात्मनो मरणं इदानीमेतादृशनिर्बन्धो न स्यात्, अतः स एव धन्य इत्यवबुध्यमानः सन्नित्यर्थः । गत्यन्तराभावात्तद्विपरीतबुद्धिनिवर्तनं आत्मनो विमोचने वोपायान्तराभावात् । 'देशोपायगमे गतिः' इति वैजयन्ती । अभ्यर्थनामङ्गीकृत्य ततो जातरूपमयं काञ्चनविकारः । विकारार्थे मयट् । यो मृगस्तद्रूपं तदाकारं गृहीत्वा स्वीकृत्य । राक्षसानां कामरूपत्वान्मायाकनकमृगभूमिकां धृत्वेत्यर्थः । 'चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने' इत्यमरः । सीतां वञ्चयितुं प्रलोभयितुं पञ्चवटीमवगाहत सेवत । प्रविवेशेत्यर्थः ॥

दशमुखोऽपि जलधरपथस्थापितरथो दाशरथिविघट्टने कृतास्थस्तस्थौ ।

---

१ 'नष्टमतिः' इति पाठः २ 'सीताह्वया' इति पाठः ३ 'मतिः' इति पाठः ४ 'तस्मिन्रावणे' इति पाठः ५ 'अभ्युपेत्य' इति पाठः ६ 'अगाहत' इति पाठः

दशमुख इति। दशमुखो रावणो जलधराणां मेघानां पन्था जलधरपथोऽन्तरिक्षम्। 'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्तः। 'तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्' इत्यमरः। तत्र स्थापितो निक्षिप्तो रथो येन स तथोक्तः। निजकपटाप्रकाशार्थमिति भावः। दाशरथिविघट्टने रामलक्ष्मणवियोजने कृतास्थो विहितादरः। तदेकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः। तस्थौ स्थितवान्॥

विपिनमवजगाहे राक्षसानां करोटी-
रसकृदसकृदाविर्बाष्पमालोक्य शोचन्।
कृतरुचिरिव वर्त्मन्यङ्कुशानां कुशानां
पथिकचरणलाविन्यङ्कुरे न्यङ्कुरेषः॥ २४॥

विपिनमिति। अथानन्तरमेष न्यङ्कुः कनकमृगरूपो मारीचः। 'न्यङ्कुर्गुरुकुलस्थाया शिष्ये मीने मुनौ मृगे' इति नानार्थरत्नमाला। 'कृष्णसाररुरुन्यङ्कु' इत्यमरश्च। राक्षसानां खरादीनां करोटीः शिरोस्थीनि। कपालानीति यावत्। 'शिरोस्थनि करोटिः स्त्री', 'कपालः कर्परः समौ' इत्यमरवैजयन्त्यौ। असकृदसकृत्पुनः पुनः। बहुवारमित्यर्थः। वीप्सायां द्विर्भावः। आविर्बाष्पं प्रादुर्भवदश्रुजलं यथा तथा। 'बाष्पोऽश्रुण्यम्बुधूमयोः' इति वैजयन्ती। आलोक्य दृष्ट्वा। शोचन्। 'हा कष्टम्। जनस्थानवासिनां रामेण खलु निहताः सर्वेऽपि बान्धवाः। तदेषामिमाः करोट्यः परिलुठन्त्यो दृश्यन्ते। स्वात्मनोऽप्यस्मिन्देशे मरणं निश्चितम्' इति मनसि विषीदन्सन्नित्यर्थः। तथा वर्त्मनि विपिनमार्गेऽङ्कुशानां नैशित्यसाम्यात्सृणिप्रायाणाम्। 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः' इत्यमरः। कुशानां दर्भाणां सबन्धीनि। 'अस्त्री कुशं कुथो दर्भः' इत्यमरः। अतएव पथिकानां पान्थानां चरणान्पादतलानि लुनातीति पथिकचरणलावी। 'कर्मण्यण्'। अङ्कुरे। अङ्कुरेष्वित्यर्थः। कृतरुचिः कृताभिलाष इव। पश्यतां स्वकपटाप्रकाशनार्थं मृगजातिधर्ममनुवर्तमान इवेत्यर्थः। वस्तुतस्तु न तथेति भावः। विपिनं पञ्चवटीनिकटारण्यमवजगाहे प्रविवेश। वैदेह्या लोचनगोचरीभवदिति भावः। मालीनीवृत्तम्॥

तदनु जनकपुत्रीयाञ्चया तं[1] जिघृक्षु-
र्हरिणमनुजगाहे चापमादाय रामः।
समय इति च भेजे वक्त्रमातत्य[2] मृत्युः
कुशिकसुतमखाजौ भ्रष्टमेनं जिघांसुः॥ २५॥

तदन्विति। तदनु मृगप्रवेशानन्तरं रामो जनकपुत्र्या जानक्या याञ्चया 'आर्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः। आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति॥' इत्यादि प्रार्थनया हेतुना तं हरिणं मायाकनकमृगं जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुः सन्। ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। 'न लोकाव्यय–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। चापमादायानुजगाहेऽनुसृत्य जगाम। तथा मृत्युरन्तकश्च। समयोऽयमेव कवलनावसर इति मत्वेति शेषः। वक्त्रमातत्य व्यादाय कुशिकसुतमखाजौ विश्वामित्राध्वरसमय-

१ 'तज्जिघृक्षुः' इति पाठः. २ 'माशम्' इति पाठः

प्रवृत्तयुद्धे । 'समित्याजिसमिद्युधः' इत्यमरः । भ्रष्टः गलितम् । श्रीरामबाणेन समुद्रमध्ये जीवत एव तस्य प्रवेशितत्वादिति भावः । एनं मारीचं मायामृगं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः सन् । हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः, पूर्ववत्षष्ठीप्रतिषेधः । भेजे । तदन्तिकं प्रापेत्यर्थः । श्रीरामजिघृक्षितस्य तस्यावश्यभाविमरणकत्वादिति भावः । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

आकृष्य दूरमुटजादथ दर्शिताशः[1]
क्रव्याश[2] एष रघुनाथशरेण विद्धः ।
कार्तस्वरैणतनुतां विजहौ हतोस्मी-
त्यार्तस्वरेण सह रामवचोनिभेन ॥ २६ ॥

आकृष्येति । अथानन्तरमेषः पूर्वोक्तः । क्रव्यं मांसमश्नातीति क्रव्याशो मायामृगरूपो मारीचः । 'कर्मण्यण्' । 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । दर्शिता उत्पादिता आशा ग्रहणाकाङ्क्षा येन स तथोक्तः सन् । हस्तलभ्यवत्पुनः पुनर्मायया सन्निहितत्वादिति भावः । श्रीरामस्योटजात्पर्णशालायाः सकाशाद्दूरं विप्रकृष्टमाकृष्य । उत्तरोत्तराशोत्पादनेन दूरं नीत्वेत्यर्थः । 'प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि' इति रावणस्य कृतसंकेतस्य तथाभूतत्वादिति भावः । अथ रघुनाथस्य श्रीरामस्य शरेण बाणेन विद्धः प्रलोभेन दूराकर्षणजनितकोपात्सम्प्रहृतः सन् । हतोस्मि मृतो भवामीत्येवंरूपेण रामवचसा सदृशेन रामवचोनिभेन । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अतएव 'स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥' इत्यमरः । आर्तस्वरेण सह 'हा सीते, हा लक्ष्मण' इति दीनाक्रन्दनेन साकम् । एवं चेत्सीता रामं प्रति लक्ष्मणं प्रेषयेत् । तच्छून्ये पर्णशालाभ्यन्तरे सीतां रावणोऽपहरेदिति कपटोपायादिति भावः । कार्तस्वरमयी हिरण्मय्येणतनुर्मृगशरीरं यस्य कार्तस्वरैणतनुस्तस्या भावस्तत्ता तां विजहौ तत्याज । 'हिरण्यं हेम हाटकम् । रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥' इत्यमरः । दीनाक्रन्दनपूर्वकं कृत्रिममृगशरीरं परित्यज्य पूर्वरूपं धृतवानित्यर्थः । तथाच रामायणे—'म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् । श्रुत्वा तुच्छमती रक्षो दध्यौ येन तु लक्ष्मणम् ॥ इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये तां रावणो हरेत् । सम्प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ॥ सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च । मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमात्मनः ॥ चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥' इति । अत्रार्तस्वरेण सह देहत्यागकथनात्सहोक्तिरलंकारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'सहोक्तिस्तु सहार्थस्य बलादेकार्थवाचकः' इति ॥

एतदाकर्ण्य विदीर्णहृदया हृदयदयितप्रेम्णा कर्तव्याकर्तव्यमजानाना जानकी जानीहि भ्रातरमिति सौमित्रिमादिदेश ।

एतदिति । एतच्छ्रीरामवचनसदृशमार्तवचनं जानक्याकर्ण्य श्रुत्वा हृदयदयिते

१ 'दर्शिताङ्गः' इति पाठः २ 'क्रव्यादः' इति पाठः

मनोवल्लभे। प्राणेश्वर इति यावत्। श्रीरामे प्रेम्णा स्नेहेन हेतुना। 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह' इत्यमर। विदीर्णहृदया विदलितान्तरङ्गा। अतएव कर्तव्याकर्तव्य विधेयाविधेय कृत्यमजानानानवबुध्यमाना। इतिकर्तव्यताशून्या सतीत्यर्थ। 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच्। 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेश। भ्रातर श्रीराम जानीहि परामृशेत्येवप्रकारेण सौमित्रिमादिदेश। राक्षसेभ्यो रामस्य विपत्तिमाशङ्क्येत्थमाज्ञापयामासेत्यर्थ। तथा रामायणम्—'आर्तस्वर तु त भर्तुर्विज्ञाय सदृश वने। उवाच वचन सीता गच्छ जानीहि राघवम्॥' इत्यादि॥

ततश्चार्ये, न कार्यमिदमादिष्टम्। दिष्टदोषान्मिथ्याप्रतीतिः परिभवति[1] भवतीं परम्।

तत इति। ततश्च निदेशानन्तर च। हे आर्ये पूज्ये जानकि, इदमादिष्टमयमादेश। भावे क्त। न कार्यं न कर्तव्यम्। भ्रातर जानीहीत्येवमाज्ञप्तु न युक्तमित्यर्थ। कुत। दिष्टदोषात्कालविपर्यासात्। 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमर। अथवा दिष्टदोषाद्दैवप्रातिकूल्यात्। 'दैव दिष्ट भागधेयम्' इत्यमर। मिथ्याप्रतीतिर्विपर्ययज्ञानम्। अरामसबन्धिन्यार्तस्वरे तत्सबन्धित्वेन भ्रान्तिरित्यर्थ। भवती त्वा परमधिक परिभवति तिरस्करोति। लोके चाकचक्यदोषाच्छुक्तौ रजतभ्रान्तिप्रतिपत्तिवत्तवापि अतस्मिंस्तद्ग्रहणमुत्पन्नमभूत्। अत पर भ्रान्तासीत्यर्थ॥

ननु त्वयाप्ययमार्तस्वर प्रत्यक्षमनुभूत। स च रामस्य विपत्तिमन्तरा नोपपद्यते। अत कथ मम भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य नैतद्विश्वसितु योग्यमित्याह—

त्रिभुवनैकधनुर्धरस्य शौर्यराशेरार्यस्य[2] कः श्रद्दधीत कौणपघुण[3]निमित्तां विपत्तिमिति प्रणिपत्य प्रत्याचक्षाणं लक्ष्मण[4] हृदयतोदकारिण्या वाण्या मोहविह्वला सा बह्वतर्जयत्।

त्रिभुवनेति। त्रयाणा भुवनाना समाहारस्त्रिभुवनम्। 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना समाहारसमास। 'पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति स्त्रीलिङ्गताप्रतिषेध। 'पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारत' इत्यमर। तत्रैकधनुर्धरस्य जगदेकधानुष्कस्येत्यनेनास्त्रबलसपन्नत्वोक्ति। शौर्यराशेर्महाशौर्यसपन्नस्येति शारीरबलसपन्नत्वोक्ति। एवविधस्यार्यस्य महात्मन श्रीरामस्य कोणपा राक्षसास्ते घुणा कीटविशेषा इव तन्निमित्ता तन्मूलाम्। यद्वा मृगभूमिकया प्रच्छन्नमप्यमु निजबुद्ध्या राक्षस निश्चित्याह—कोणपो राक्षसो मारीच स घुणस्तन्निमित्ता तन्मूलाम्। 'राक्षस कोणप. क्रव्यात्' इत्यमर। विपत्तिं प्राणसकटं को विवेकी श्रद्दधीत विश्वसेत्। न श्रद्दधीतैवेत्यर्थ। 'पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसै। अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतु न सशयः॥' इति श्रीरामायणेऽप्युक्तत्वादिति भाव.। 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपात.। इत्येवप्रकारेण प्रणिपत्य नम-

---

१ 'पराभवति' इति पाठ २ 'रामार्यस्य' इति पाठ ३ 'कौणप' इति पाठ. ४ 'लक्ष्मण' इति नास्ति क्वचित्

स्कृत्य प्रत्याचक्षाणं प्रत्यालपन्त लक्ष्मण हृदयतोदकारिण्या मनोव्यथोत्पादिकया वाण्या वाचा। 'अनार्यकरुणारम्भ नृशस कुलपासन। अहं तव प्रिय मन्ये रामस्य व्यसन महत्॥' इत्याद्यारभ्य 'न त्वह राघवादन्य पदापि पुरुष स्पृशे' इत्यन्तया श्रीरामायणोक्तप्रकारयेत्यर्थ। मोहेन प्रियविपत्त्याशङ्काजनितचित्तवैकल्येन विह्वला विक्लवा सती सा जानकी बहु भूयिष्ठमतर्जयदभर्त्सयत्। अनिन्दयदिति यावत्। तर्जयते परस्मैपद कविप्रयोगात्सिद्धम्। तर्जयतेरनुदात्तत्वेऽपि तस्यानुदात्ततश्च-क्षिङो ङित्करणेनानुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति। अत-एव 'तर्जयति भर्त्सयति चेत्यपि दृश्यते' इति भट्टमल्ल॥

तामेता सीतावाणीमसहमानो लक्ष्मण पुनरुवाचेत्याह—

भूयोऽपि लक्ष्मण[1] प्रजावतीं परुषभाषिणीमेवमभाषत।

भूय इति। भूय पुनरपि लक्ष्मण परुषभाषिणी कर्णकठोरालापिनी प्रजावती भ्रातृभार्या सीतामेव वक्ष्यमाणरीत्याभाषतावोचत। 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमर॥

लक्ष्मणवाक्यमेव विवृणोति—

सुमुखि मम सुमित्रा सत्यमम्बा यदासी-[2]
स्तदभजमवितर्क मातृसंपर्कसौख्यम्।
अहह विधिविपाकाद्व्याहरन्ती दुरुक्ति
त्वमसि विपिनमध्ये मध्यमाम्बा हि जाता॥ २७॥

सुमुखीति। हे सुमुखि मधुरभाषिणि जानकि। 'स्वाङ्गात्–' इत्यादिना ङीष्। यत् यस्मात्कारणात्त्व मम सत्य यथार्थम्। अकपटमिति यावत्। सुमित्रा सुमित्रा-रूपिण्यम्बा मातासीरभू। सुवचनोपलालनादिना निजजननी जातासीरित्यर्थ। तत्तस्मात्कारणादवितर्क नि शङ्क मातृसपर्केण मातृसान्निध्येन यत्सौख्यमानन्दस्त-दभज प्राप्नवम्। अन्वभूवमित्यर्थ। एतावत्पर्यन्तमिति शेष। मातृत्वे तव त्वत्स-हवाससौख्यानुभवस्य युक्तत्वादिति भाव। सपदीदानी तु विधिविपाकाद्दैवप्रातिकू-ल्याद्धेतो। 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमर। विपिनमध्येऽरण्यमध्ये त्व दुरुक्तिं कर्णकठोरवचन व्याहरन्ती आलपन्ती सती। 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमर। मध्यमाम्बा कैकेय्यपि जातासि। न केवल सुवचनेन सुमित्रैव, किंतु दुर्वचनेन कै-केय्यपि जातेति कृत्वोभयथापि त्व ममाम्बैव भवसि। अत पुत्रे मयि काप्यन्य-शङ्का न कार्येति भाव। मध्यमाम्बाशब्दो व्याख्यात। मालिनीवृत्तम्॥

इत्युक्त्वा भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे तत्क्षणमेव रन्ध्रान्वेषी दशक-न्धरः स्यन्दनं विहाय विहाय[3]स्थलादवतीर्य निजान्तःकरणेऽप्यमान्तं रागं बहि[4] प्रकटयन्निव कपटसंन्यासिवेष[5] पर्णशालाभ्यर्णमासदत्।

---

१ 'परुषभाषणभाषिणी प्रजावती' इति पाठ २ 'आसीत्' इति पाठ ३ 'भ्रातृजाया भ्रातृ' इति पाठ ४ 'धृतकाषायपटसन्यासवेष' इति पाठ ५ 'पर्णशालामाससाद' इति पाठ

इतीति । इत्येवमुक्त्वा लक्ष्मणे भ्रातृसमीप श्रीरामनिकट प्रतिगच्छतीति तद्गामिनि सति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । विलम्बे कार्यविघातादिति भाव । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । रन्ध्रमपहरणोचितसमयमन्विषत्याकाङ्क्षत इति रन्ध्रान्वेषी । दशकन्धरो रावण स्यन्दन शताङ्गम् । 'शताङ्ग स्यन्दनो रथ ' इत्यमर । विहाय त्यक्त्वा । विहाय स्थलादाकाशमण्डलादवतीर्यावरुह्य । 'पुस्याकाशविहायसी' इत्यमर । 'निजान्त करणे निजमानसेऽप्यमान्तम् । अत्युत्कटत्वान्निर्गच्छन्तमित्यर्थ । रागमनुराग लौहित्य च । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति विश्व । बहिर्बाह्येऽपि प्रकटयन्प्रकाशयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । सा च रागयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति सकर । कपटसन्यासिवेषो मायाभिक्षुवेषधारी सन् । सद्य एव तस्या अनुद्वेगार्थमिति भाव । पर्णशालाभ्यर्ण सीतानिवासपर्णशालोपकण्ठमासदत्प्राप । सदेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेश । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमर ॥

रामाश्रमाद्विगतलक्ष्मणसन्निधाना-
त्सीतां जहार चपल· पिशिताशनेन्द्रः ।
मालां [1]नवोत्पलमयीं पललभ्रमेण
देवालयादिव निरस्तजनादलर्कः ॥ २८ ॥

रामेति । चपलश्चञ्चल । अनियतचित्त इत्यर्थ । पिशिताशनेन्द्रो राक्षसचक्रवर्ती रावणो विगत लक्ष्मणस्य सन्निधान सान्निध्य यस्य तस्मात् । लक्ष्मणरहितादित्यर्थ । रामाश्रमाच्छ्रीरामनिवासात् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सीता जहारापहृतवान् । साधारणवधूभ्रान्त्येति भाव । कथमिव । निरस्तजनादर्चकादिजनशून्याद्देवालयाद्देवतायतनात् । पूर्ववत्पञ्चमी । नवोत्पलमयी नूतनेन्दीवरविकाराम् । तद्ग्रथितामित्यर्थ । नवग्रहणमम्लानताद्योतनार्थम् । विकारार्थे मयटि ङीप् । माला स्रज पललभ्रमेण सकालखण्डान्त्रभ्रान्त्या । अन्यथा पललशब्दस्य केवलमासपरत्वे तस्य रक्तवर्णत्वेन नीलोत्पलमालाया तद्भ्रान्त्यनुदयात् । अलर्क सापस्मारशुनक इवेत्युपमा । अलर्कस्य मालापहरणे यो लाभ स एव सीतापहर्तु रावणस्यापीत्युपमार्थ । 'शुनको भषक श्वा स्यादलर्कस्तु स योगित ' इत्यमर । अत्र कश्चिद्रहस्योपदेश कथित श्रीरामायणव्याख्यातृभि —यद्यपि लक्ष्मीरूपा सीता, विष्णुरूपरास्य मृगान्वेषणसमये राम एव तिरोहिता, तथापि तस्मिन्समये देवै स्वकार्यार्थ श्रीरामानुमत्या मायया निर्मिता सीता तत्र स्थापिता, ता रावणो जहारेति । अन्यथा रामस्य वियोगाङ्गीकारेण क्षणमात्रमपि विश्लेषाभावप्रतिपादक 'विष्णोरेषानपायिनी' इति वाक्यमप्रमाण स्यात् । ननु क्षणमात्रविश्लेषस्यानङ्गीकारे विवाहात्पूर्व सबन्धाभाव कथमिति चेन्न । सर्वदा स्वस्मिन्विद्यमानाया एव सीताया लोकव्यवहारमनुसरञ्जनकस्य गृह आविर्भाव परिकल्प्य विवाहादिलीला-

१ 'महोत्पल' इति पाठ·.

करणात्। अन्वेषणविलापनाद्यनुकरणमात्र तच्च स्त्रीसङ्गिनामियमवस्थेति प्रख्यापनार्थम्। अत एवोक्त श्रीभागवते—'स्त्रीसङ्गिनामिति गतिं प्रथयश्चचार' इति। रावणकुम्भकर्णयो पूर्वं वरप्रदानादेव स्ववध्यत्वे सिद्धे यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तयोर्वध सभवति तथापि मायारूपसीता कल्पयित्वा तदपहरणापराधेन रावणहननादिकथाप्रवर्तनेन लोक पवित्रीकर्तु परदारापहर्तुरेव विनाश इति ज्ञापनार्थं चेत्यलमतिकथया। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

तत कि जातमित्यत आह—

हा नाथ क्व चिरायसीति बहुशो व्याक्रुश्य बाष्पाविलं
चक्षुर्दिक्षु विमुञ्चतीं दशरथस्याद्यामवेक्ष्य स्नुषाम्।
रे रे राक्षस मा वधू प्ररुदतीं मुञ्चेति गृध्राधिपो
रुद्ध्वाध्वानमनल्पकोपमकरोदग्रेवणं रावणम्॥ २९॥

हेति। हेति खेदे। नाथ प्राणेश्वर श्रीराम, क्व कुत्र चिरायसि विलम्बसे। येनैतादृश्यवस्था सप्राप्तेति भाव। इत्यनेन प्रकारेण बहुशो बहुवारम्। 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्प्रत्यय। व्याक्रुश्योच्चैराक्रन्द्य बाष्पाविलमश्रुकलुष चक्षुर्दिक्षु दिगन्तरेषु विमुञ्चती प्रसारयन्तीम्। श्रीरामागमनाशयेति भाव। दशरथस्याद्या स्नुषा ज्येष्ठपुत्रकलत्रत्वाज्ज्येष्ठस्नुषामवेक्ष्य दृष्ट्वा। रे रे इति प्रकृतेर्भर्त्सने चापलाद्विरुक्तोऽय शब्दो हीनसबोधनवाची। 'हीनसबोधने तु रे' इत्यमर। 'चापले द्वे भवत' इति द्विरुक्ति। 'सभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिकोपदेशाच्च सभ्रम। तत्र 'स्वरितमाम्रेडिते—' इत्यादिना प्राप्तस्य प्लुतस्य स्वर प्लुत। 'साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्या' इति पाक्षिक प्रतिषेध। 'शास्त्रत्याग साहसम्' इति हरदत्त। राक्षसेति तस्य नामाप्युच्चरितुमनुचितमित्यामन्त्रितमिति मन्तव्यम्। सीतापहरणसाहस मा कुर्वित्यर्थ। प्ररुदतीं प्रकर्षेण क्रोशन्तीं वधू स्नुषा मुञ्च त्यज। 'मा प्रतिरुध' इति वा पाठ। तत्पक्षे निरोध मा कुर्वित्यर्थ। 'समा स्नुषाजनीवध्व' इत्यमर। अत्र दशरथस्यात्मप्रियसुहृद्भावेन भ्रातृत्वात्तत्स्नुषाया अपि स्वस्नुषात्वाद्वधूग्रहण द्रष्टव्यम्। इति। उक्त्वेति शेष। गृध्राधिपो जटायुरग्रेवणम्। वनपुरोभाग इत्यर्थ.। 'वन पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्य' इति वननकारस्य णत्वम्। अध्वान मार्ग रुद्ध्वा निरुध्य रावण प्रत्यनल्पकोपमधिकक्रोधमकरोत्। अनुचितकारिण रावण विजित्य सीता मोचयितुमुद्युक्तवानित्यर्थ। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

एव मिथोमथनेन परस्परप्रहारेण सक्रुद्धौ सम्यक्कुपितौ यौ गृध्रराक्षसराजौ जटायु-रावणौ तयो समर युद्ध समभूत् । सम्यक्प्रवृत्तमित्यर्थ ॥

तत कि तत्राह—

दशमुखरथमाशु ध्वस्तरथ्यं विसूतं
शिथिलतरवरूथं शीर्णचक्रं स चक्रे ।
गरुदभिहतशक्तिप्रासबाणा[1]सखड्ग-
त्रिशिखविशिखतूणीपाशकुन्तः शकुन्तः ॥ ३१ ॥

दशमुखेति । स शकुन्त पक्षी जटायु । 'शकुन्तपक्षिशकुनि–' इत्यमर । शक्तय आयुधविशेषा । प्रास्यन्त इति प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयुधविशेषा । तदुक्त वृत्तिकारेण—'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' इत्यत्र प्रास्यन्त इति प्रासा इति । बाणा इषवोऽस्यन्तेऽनेनेति बाणास कार्मुकम् । 'कर्मण्यण्' । 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् । इष्वास' इत्यमर । खड्गश्चन्द्रहास । 'खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय' इत्यमर । त्रिशिख त्रिशूलम् । विशिखा बाणा । 'पृषत्कबाणविशिखा' इत्यमर । तूण्यौ तूणीरौ । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो । तूण्याम्' इत्यमर । पाशा रज्ज्वपरपर्याया आकर्षणसाधनायुधविशेषा । कुन्ता प्रासा प्रसिद्धा । 'प्रासस्तु कुन्त' इत्यमर । एते रावणप्रयुक्ता आयुधविशेषा गरुद्भ्या पक्षाभ्यामभिहता पराहता यस्य स तथोक्त सन् । 'गरुत्पक्षच्छदा पत्रम्' इत्यमर । दशमुखरथ रावणस्यन्दनमाशु क्षिप्रं ध्वस्ता विनाशिता रथ्या रथवोढारोऽश्वा यस्य तम् । 'रथ्यो वोढा रथस्य य' इत्यमर. । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्यय । विगत सूत सारथिर्यस्य विसूतम् । 'सूत क्षत्ता च सारथि' इत्यमर । शिथिलतरोऽत्यन्तविश्लिष्टो वरूथो रथगुप्तिर्यस्य तम् । 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमर । शीर्णे विच्छिन्ने चक्रे रथाङ्गे यस्य तम् । तथोक्तं चक्रे कृतवान् । सीताविमोचनाभिनिवेशतया यावच्छक्ति बीभत्सं चकारेत्यर्थ । मालिनीवृत्तम् ॥

तत कि तत्राह—

राक्षसासिक्षतः क्षिप्रं पपात पततां वरः ।
मैथिलीपक्षपातेन पक्षपातमवा[2]प्य सः ॥ ३२ ॥

राक्षसेति । स पतता वरोऽण्डजमण्डलेश्वरो जटायुर्मैथिल्या पक्षपातेनासक्तिविशेषेण हेतुना । राक्षसासिक्षतो रावणचन्द्रहासविदलित सन् । पक्षपातं गरुद्भङ्गमवाप्य क्षिप्र [illegible] । पक्षपाततत्पराणा पक्षपातप्राप्तिर्युक्तैवेति भाव । असिनिर्भिन्नपक्षो भु[illegible] [illegible]दित्यर्थ । 'पक्ष पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । तथा [illegible]—'स च्छिन्नपक्ष सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा । निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्प[illegible] ॥' इति ॥

---

१ 'बाणासि' इति पाठ. २ 'प्य' इति पाठः.

तत्क्षणमन्यरथाधिरूढेन रावणेन भूयोऽपि नीयमाना जानकी श्रृङ्गसंगतप्लवंगपञ्चके[1] पञ्चचूड[2] इव क्ष्माधरकुमारे[3] कस्मिंश्चित्सुग्रीवसात्कृतदशग्रीवप्रतापानलसदृशं वालिविनाशपिशुनं महोल्कापातप्रतिमं रामसाहाय्यकप्रोत्साहनाय पुत्रमभिपतत्पतङ्गबिम्बशङ्कावहं कनकपिशङ्ग[4]कौशेयमयोत्तरीयान्तरितमाभरणजाल[5]मपातयत्।

तत्क्षणमिति। तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे। जटायुनिपातानन्तरक्षण इत्यर्थः। अन्यरथाधिरूढेन रथान्तराधिष्ठितेन। पूर्वरथस्य जटायुषा विध्वस्तत्वादिति भावः। रावणेन भूयः पुनरपि नीयमानापह्रियमाणा जानकी शृङ्गसगत शिखरोपविष्ट प्लवगाना सुग्रीवादिकपीना पञ्चक यस्य तस्मिस्तथोक्ते। 'कपिप्लवगप्लवगशाखामृगवलीमुखा' इत्यमरः। अतएव पञ्च चूडा शिखा यस्य तस्मिन्। 'शिखा चूडा केशपाश' इत्यमरः। क्ष्माधरकुमारे राजकुमार इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। राजकुमारस्य पञ्चचूटत्वासभवाद्युपनयनकालीनत्वविवक्षा तदोपमैवेति विवेकः। कस्मिंश्चित्क्ष्माधरे पर्वते। ऋष्यमूक इत्यर्थः। सुग्रीवसात्कृतो ब्रह्मणा सुग्रीवाधीन कृत। 'देये त्रा च' इत्यत्र चकारात्सातिप्रत्ययः। तथाभूतो यो दशग्रीवप्रतापानलो रावणप्रतापाग्निस्तत्सदृश तत्तुल्यम्। अत्र रावणप्रतापानलस्य सुग्रीवसात्कृतत्वेन स्वत सिद्धत्वसदेहादुपमोत्प्रेक्षयो सदेह सकरः। वालिविनाशस्य पिशुन सूचको यो महोल्कापातस्तत्प्रतिम तत्सदृशमित्यादि पूर्ववत्सदेहात्सकरः। उत्तरत्र एतत्प्रत्यक्षीकरणतत्परसुग्रीवप्रत्यायितेन श्रीरामेण तथा करिष्यमाणत्वादिति भावः। 'कर्णेजप सूचक स्यात्पिशुन' इत्यमरः। रामस्य यत्साहाय्यक सहायकर्म। 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्'। तत्र प्रोत्साहनाय प्रेरणार्थ पुत्र सुग्रीव प्रत्यभिपततोऽभ्यागच्छत पतङ्गस्य सूर्यस्य यद्बिम्ब मण्डलम्। 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमरः। तच्छङ्कावह तत्सदेहजनक तद्भ्रान्तिजनकं वा। अतस्तावेवालकारौ। तथा पतङ्गबिम्बस्य पतनासभवात् अभूतोपमोत्प्रेक्षा वा मतभेदादित्युक्त तदेतदुज्जीवितमुक्तालकारद्वयमिति सकरः। क[illegible] कनकवद्वा पिशङ्गं कपिश यत्कौशेयम्। 'कौशेयं कृमिकोशोत्थम्' इत्यमरः। तन्मय तद्रूप यदुत्तरीय सव्यान तेनान्तरित निबद्धम्। 'सव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः। आभरणजाल हारनूपुराद्याभरणकलापमपातयत्। रावणेन नीयमाना मामिमे वानरा श्रीरामाय कथयेयुरिति मत्वा पातयामासेत्यर्थः॥

तत्पतनमपि स्वतेजःपतनमिव नालक्षयं[6]ल्लङ्कालंकारभूतामशोकवनिकां मैथिलीमनयं[7]दनयाभिज्ञो दशग्रीवः।

तदिति। तत्पतनमपि तस्याभरणजालस्य पतनमपि स्वतेज पतनमिव निजप्रतापनिपातमिव नालक्षयन्न पर्यालोचयन्। 'न कलयन्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः।

---

१ 'ऋष्यमूकशृङ्ग' इति पाठ २ 'पञ्चचूडाधर इव' इति पाठ ३ 'क्ष्माधरे' इति पाठ ४ 'कपिश' इति पाठ ५ 'भारम्' इति पाठ ६ 'न पश्यन्' इति पाठ ७ 'अनयत्' इति पाठ

कामान्धत्वादिति भाव । नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समास । नयाभिज्ञो नीतिनिपुण । 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता' इत्यमर । स न भवतीत्यनयाभिज्ञ । दुर्विनीत इत्यर्थ । 'अनयज्ञ' इति पाठे नय जानातीति नयज्ञ स न भवतीत्यनयज्ञ । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । न तु 'इगुपध–' इत्यादिना कप्रत्यय । अतएवाह भगवान्कात्यायन —'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदो भवति' इति 'प्रतिषेधे च' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृत्याप्यर्थस्य समर्थनात्ततो नञ्समास । अनयज्ञ । नीतिशास्त्राचारशून्य इत्यर्थ । दशग्रीवो रावणो मैथिली सीता लङ्काया अलकारभूता लङ्कालकारभूतामलकारोपमिताम् । तत्प्रायामित्यर्थ । 'भूत क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयो' इति विश्व । अशोकवनिका निजविहारोचितोद्यानवनिकामनयत् । तत्र निक्षिप्तवानित्यर्थ । दुहादित्वान्नयतेर्द्विकर्मकत्वम् । अत्र रामायणम्—'ह्रियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती । ददर्श गिरिशृङ्गस्थान्पञ्चवानरयूथपान् ॥ तेषा मध्ये विशालाक्षी कौशेय कनकप्रभम् । उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ मुमोच यदि रामाय शसेयुरिति भामिनी । वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये विनिक्षिप्त सुभूषणम् । सभ्रान्तस्तु दशग्रीवस्तत्कर्म च न बुद्धवान् ॥' इत्यादि ॥

अशोकवनिका लेभे राक्षसीपरिवेष्टिताम् ।
सीतां मारुतिवालाग्निस्तम्भनार्हामिवौषधिम् ॥ ३३ ॥

अशोकेति । अशोकवनिका कर्त्री राक्षसीभिर्निगूढत्वेन सगोपनार्थं रावणनियुक्तराक्षसस्त्रीभि परिवेष्टिता परिवृता सीताम् । मारुतस्यापत्य पुमान्मारुतिर्हनूमान् । 'अत इञ्' इतीञ् । तस्य वाले लाङ्गूले योऽग्नि सुन्दरकाण्डे वक्ष्यमाणरूपस्तस्य स्तम्भने निरोधनेऽर्हां योग्याम् । शक्तामित्यर्थ । ओषधिं लताविशेषमिव । लेभे प्रापेवेत्युत्प्रेक्षा । सीतान्वेषणसमये लङ्का प्रविष्टो हनूमान्सीतामालोक्य निजागमनज्ञापनार्थमशोकवनिका भङ्क्त्वा पितृनियुक्तेनेन्द्रजिता निबध्यानीतो वाले वस्त्रै सवेष्ट्याग्निना प्रज्वालितो वैदेहीनिवासतयैकामशोकवनिकामन्तरेण कृत्स्ना लङ्का ददाहेति सुन्दरकाण्डे वक्ष्यति ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसामधिपतेर्वाग्वागुरावेष्टिते
कृत्वा हाटकताटकेयहरिणे शार्दूलविक्रीडितम् ।
आगच्छन्ननुजेन तत्र गदितामाकर्ण्य वार्तां ततः
सीतासंगमलालसस्तदुटजं रामः प्रतस्थे द्रुतम् ॥ ३४ ॥

काकुत्स्थ इति । काकुत्स्थो रघुनायकोऽपि रक्षसामधिपते रावणस्य वाक्प्रेरणवचन सैव वागुरा मृगबन्धिनी । रज्जुनिर्मितजालविशेष इति यावत् । तया आवेष्टिते आवृते । नियमित इत्यर्थ । 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यमर । हाटकस्य विकारो हाटकमयो यस्ताटकेयो मारीचस्तस्मिन्नेव हरिणे मृगे । शार्दूलविक्रीडित शार्दूलो व्याघ्र । 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमर । तस्य विक्रीडितवद्विक्रीडित

कृत्वा । शार्दूलवृत्त निहत्येत्यर्थ । अथानन्तरमागच्छन् तत्रागमनसमयेऽनुजेन लक्ष्मणेन गदितामुक्ता वार्ताम् । दीनाक्रन्दश्रवणविषण्णसीतानिष्ठुरवचनप्रेरितोऽहमागतोऽस्मीत्येवरूपवृत्तान्तमित्यर्थ । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त ' इत्यमर । आकर्ण्य श्रुत्वा ततस्तदनन्तरं सीताया सगमे समागमे लालसोऽत्यन्ताभिलाष सन् । विजने वने तद्विपत्तेरवश्यभावित्वादिति भाव । तदुटज तस्या सीताया उटज पर्णशाला प्रति । तद् इति वा च्छेद । रामो द्रुत शीघ्र प्रतस्थे चचाल । अत्र भिन्नवाक्यस्थत्वात्काकुत्स्थरामशब्दयोर्न पौनरुक्त्यम् । यद्वा काकुत्स्थ ककुत्स्थवशोद्भव इति विशेषणत्वेन वा योजना । अत्र वाक्ताटकेययोर्वागुराहरिणरूपणेन काकुत्स्थे मृगयुत्वप्रतीतेरेकदेशवर्तिरूपकम् । तच्च शार्दूलविक्रीडितमित्यत्र तत्सदृश विक्रीडितमिति सादृश्याक्षेपादसभवद्वस्तुसबन्धरूपनिदर्शनया सापेक्षितत्वात्सकीर्यते । शार्दूलविक्रीडितमित्यत्रास्यापि वृत्तस्य शार्दूलविक्रीडितत्वात्कवेश्चातुर्यमनुसधेयम् । 'सूर्याश्वैर्मसजास्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अयं कथं स्यादिति बाष्पगर्भमालोक्यमानो वनदेवताभिः ।
विलोकयन्केवलपर्णशालां विनष्टचेता विललाप रामः ॥ ३५ ॥

अयमिति । अय श्रीराम कथ कथभूत स्याद्भवेत् । प्रियतमारहितपर्णशाला दृष्ट्वेति शेष । इति मत्वेत्यर्थ । बाष्पाण्यश्रूणि गर्भे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा वनदेवताभिरालोक्यमानो दृश्यमान सन् । तासामपि शोचनीय इति भाव । राम केवला सीतारहित्येन शून्या पर्णशालामुटजं विलोकयन् । अतएव विनष्टचेता भग्नोत्साह सन् । विललाप परिदेवयामास । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर । 'महात्मगुरुदेवानामश्रुपात क्षितौ यदि । देशभ्रशो महद्दु ख मरण च भवेद्ध्रुवम् ॥' इति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाच्छ्रीरामस्य क्षिप्रमेव महद्दु खप्राप्तिसूचनार्थं बाष्पगर्भमित्युक्तम् । वृत्तमुपजाति ॥

विलापप्रकारमेवाह पञ्चभि —

हा कष्टमत्र नहि सा किमिदं प्रवृत्त-
मालोकयामि चटुलामिह पादमुद्राम् ।
मां वीक्ष्य नूनमगृहीतमृगं मुहूर्त-
मन्तर्हिता तरुषु रोषवतीव सीता ॥ ३६ ॥

हा कष्टमिति । हेति खेदे । कष्टं कृच्छ्रम् । प्राप्तमिति शेष । कुत । अत्रास्या पर्णशालाया सा सीता नहि नास्ति खलु । 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारवचनाद्भवतीति लट पूर्वाचार्याणा सज्ञा । इदमेतत्सीताभावरूप कार्यं किं प्रवृत्तम् । केन कारणेन सजातमित्यर्थ । तथेहास्मिन्प्रदेशे चटुला पादमुद्राम् । विकलितान्पादविन्यासानित्यर्थ । आलोकयामि पश्यामि । किमेतदित्यर्थ । इत्येवमुक्त्वा स्वयं कथंचिदन्यथोत्प्रेक्षते—मामिति । अगृहीतमृगमनाहृतहिरण्मयहरिण

---

१ 'विलीनचेता ' इति पाठ

मा वीक्ष्य सीता रोषवती कुपितेव । वस्तुतस्तु न तथा । परमप्रेमास्पदे मयि रोषाभावादिति भाव । तरुषु वृक्षेषु मुहूर्तं क्षणमात्र घटिकाद्वितय वा । 'मुहूर्तमल्प काले स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्व । अन्तर्हितान्तर्धान गता । नूनमित्युत्प्रेक्षा । लोके हि कान्ता कान्ते स्वाभिमतार्थासग्रहीतरि सति रोषविडम्बनया कुत्रचिन्निगूटतया कंचित्काल रमयन्ति तद्वदित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एव सामान्याकारेण विलप्य सप्रति सीतामामन्त्र्य विलपति—

त्वदभिलषितपूर्त्या वञ्चित॰ पञ्चवट्या-
मचरमचरमोऽहं मोहभाजां प्रजानाम् ।
तदिह सरलबुद्धे नैष रोषस्य कालः
सुमुखि मम मुखं किं सोढसीतावियोगम् ॥ ३७ ॥

त्वदिति । हे सरलबुद्धे ऋजुबुद्धे सुमुखि सुन्दरानने जानकीति सबोधनद्वये नैव विप्रलम्भस्त्वया कर्तुं नोचित इति सूच्यते । त्वदभिलषितपूर्त्या तवाभिलषित मरण्येऽपि सहसचाररूपो मनोरथ । चित्रमृगाहरणरूपो मनोरथो वा । तस्य पूर्त्या पूरणेन हेतुना वञ्चितो विप्रलब्ध प्रतारित व्यामोहित इति यावत् । अह मोहभाजाम् । स्त्रैणानामित्यर्थ । प्रजाना जनानाम् । 'प्रजा स्यात्सततौ जने' इत्यमर । चरमोऽन्तिमो न भवतीत्यचरम आद्य । अग्रेसर सन्नित्यर्थ । पञ्चवट्यामचर सचरितवानस्मि । एतावत्पर्यन्त त्वत्साहचर्यात्त्वन्मनोरथपरिपूरणतत्परतया व्यवहृतवानस्मीत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणादिह महारण्ये रोषस्यैव कालो न । रोष कर्तुमय समयो न भवतीत्यर्थ । सत्यपि रोषहेतावीदृग्वनवाससकटे मन समावायानुकूल्येनैव वर्तितव्यत्वादिति भाव । अस्तु वाय रोषकाल । मम विरहासहिष्णुत्वाद्वा त्वयैव कर्तुमयुक्तमित्याह—हे सुमुखि, मम मुख च यत्त्वत्सहवासेनैव सोल्लासमिति भाव । सोढ क्षान्त सीतायास्तव वियोगो विरहो येन तत्तथोक्त कि सीताविरहसहिष्णु भवति किम् । न भवत्येवेत्यर्थ । अत सर्वथा रोष परित्यज्य सन्निधेयमिति भाव । अत्र सीतेत्यन्यापदेशग्रहणमखण्डितप्रेमास्पदत्वद्योतनार्थम् । मालिनीवृत्तम् ॥

तथाप्यपूर्वमृगाहरणे यदि तवाभिलाषस्तदानेन तुच्छेन मायामृगेण किम् । इतोऽप्यत्यन्त श्लाघ्यमानेष्यामीत्याह—

यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि
चान्द्रं हरामि हरिणं मम सन्निधेहि ।
यावन्न मुञ्चसि मया हृतमेणमेनं
तावद्दधातु तव वक्त्रतुलां मृगाङ्कः ॥ ३८ ॥

यदीति । हे मृगाक्षि कुरङ्गनयने जानकि, अपूर्वमृगेऽसाधारणमृगे कौतुक कुतूहलम् । अभिलाष इति यावत् । 'कौतूहल कौतुक च कुतुक च कुतूहलम्' इत्यमर । अस्ति यदि वर्तते चेत् । तवेति शेष । तर्हि चन्द्रस्यायं चान्द्र । चन्द्रनिष्ठ

---

१. 'पूर्त्यै' इति पाठ

इत्यर्थ । 'तस्येदम्' इत्यण्। त हरिण हराम्यानयामि । यद्वा हरिष्यामीत्यर्थ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय । अतो मम सन्निधेहि सन्निहिता भव । मत्समीपं प्रत्यागच्छेत्यर्थ । अतो मया हृतमानीतमेन चान्द्रमेण हरिण यावद्यावत्पर्यन्त न मुञ्चसि न त्यजसि । कौतुकादिति भाव । तावन्मृगोऽङ्कश्चिह्न यस्य मृगाङ्कश्चन्द्रस्तव वक्त्रेण निष्कलङ्केन त्वदीयवदनेन तुला सादृश्य दधातु धारयतु । सभावनाया लोट् । तदनन्तरमिदानीं वा वक्त्रसादृश्यधारणकथैव नास्तीत्यर्थ । अत्र तुला दधात्विति सभावितार्थोपमानया चोपमानादुपमेयस्याधिक्यप्रतिपादनरूपो व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलकारेणालकारध्वनि । लोकोत्तरलावण्यसपन्नभवन्मुखावलोकनाभावे मम कथ निर्वाह इति फलितार्थ । वक्त्रतुलामित्यत्र 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्यत्रासादृश्यपर्यायस्यैव तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादत्र सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तृतीयासमास । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इत्थ विलापेऽप्यसन्निहितायास्तस्या मृति निश्चिनोति—

सप्राणा चेज्जनकतनया किं न तिष्ठेत मह्यं
हिंस्रैः सत्त्वैर्न खलु[1] निहता रक्तसिक्ता न पृथ्वी[2]।
गोदावर्या[3] पुलिनविहृतिं रामशून्या न कुर्या-
द्युक्तं नक्तंचरकवलनात्संस्थिता सर्वथा सा ॥ ३९ ॥

सप्राणेति । जनकस्य तनया जानकी । विशिष्टपितृजन्यत्वात्परमसाध्वीत्यर्थ । सप्राणा चेत्सजीविता यदि । मह्यम् । अत्यन्तविरहासहिष्णव इति भाव । न तिष्ठेत किमात्मान प्रकाशयन्ती न वर्तेत किम् । वर्तेतैवेत्यर्थ । अतो न प्राणसहितेति। तिष्ठतेर्लिङि 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । तर्हि व्याघ्रादिभिर्भक्षिता किम् । नेत्याह—हिंस्रै सत्त्वैर्व्याघ्रादिघातुकजन्तुभि । 'शरारुर्घातुको हिंस्र' इत्यमर । न निहता खलु न हिंसिता खलु । कुत । पृथ्वी भू रक्तसिक्ता रुधिरक्लिन्ना न भवतीत्यर्थ । तथा चेद्रक्तसिक्ता भवेदेवेति शेष । तर्हि गोदावरीतीरे विहर्तु गतवती किम् । तथाभूतापि न भवतीत्याह—गोदावर्याम् । लक्षणया गोदावरीतीर इत्यर्थ । 'गोदावर्या' इति षष्ठ्यन्तपाठे तस्या पुलिनेषु सैकतेषु विहृति विहारम् । 'तोयोत्थित तत्पुलिन सैकत सिकतामयम्' इत्यमर । रामेण प्रियतमेन मया शून्या विरहिता सती न कुर्यान्न विदध्यात् । युक्तम् । प्रियतमविरहितविहारस्य पतिव्रतानामधर्मत्वादिति भाव । किंतु सा जानकी सर्वथा सर्वप्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्' । नक्तचरकवलनाद्राक्षसकर्तृकभक्षणाद्धेतो सस्थिता नष्टा । युक्तम् । एतद्विचारण सगतमित्यर्थ । 'सस्था स्थितौ व्यवस्थाया नाशे' इति विश्व । अत्रैव बहुधा सदिह्य निश्चयपर्यवसानकथनान्निश्चयान्त सदेहालकार । मन्दाक्रान्ता ॥

लोकान्तरप्रणयिनं श्वशुरं प्रणन्तु-
माज्ञप्तकालमतिलङ्घ्य यदि प्रयासि ।

---

१ 'किल' इति पाठ . २ 'भूमि' इति पाठ ३ 'गोदावर्यां' इति पाठ

विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साध्वि तस्मै
सौमित्रिरेव भरते निदधातु राज्यम् ॥ ४० ॥

लोकान्तरेति । हे जानकि, लोकान्तरप्रणयिन स्वर्गस्थ श्वशुर पत्यु पितर दशरथ प्रणन्तु नमस्कर्तुम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । आज्ञ प्तश्चतुर्दशवत्सरात्मकतया नियुक्तो य कालस्तमतिलङ्घ्योल्लङ्घ्य । तावन्त कालमया पयित्वैवेत्यर्थ । तदानी साग्रैव वर्षस्यावशिष्टत्वादिति भाव । 'अविलङ्घ्य' इति पाठे स्पष्टार्थ । प्रयासि यदि गच्छसि चेत् । यद्यपि परमपतिव्रतायास्तव मा पति-मुत्सृज्य पुरस्ताद्गमनमनुचितम्, तथापि श्वशुरप्रणामौत्सुक्येन गच्छसि चेदित्यर्थ । तर्हि हे साध्वि पतिव्रते । अतो मद्विरह न सहिष्यसीति भाव । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमर । तस्मै श्वशुराय विज्ञाप्य प्रियवियुक्ताह स्थातु न शक्नोमीति नि-वेद्य मामपि समाह्वयाकारय । प्रवेशयेत्यर्थ । 'हूतिराकारणाह्वानम्' इत्यमर । त्व-द्विनाशादात्मनोऽपि विनाशो निश्चित इति भाव । तर्हि राज्यस्य का गतिरित्याह— सौमित्रिर्लक्ष्मण एव भरते राज्य निदधातु निक्षिपतु । स्वर्लोकयात्रातत्परेण श्रीरा-मेणाह कर्तव्यताया नियुक्त इति भरत मदाज्ञापरिपालनतत्पर साम्राज्येऽभिषेक्ष्य-त्विति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

इत्थं विलप्य दयितां विपिने विचिन्व-
न्रामो न तत्र धृतिमान्न च लक्ष्मणोऽपि ।
तादृग्विधामपि कथां कथयन्स्ववाचा
वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेताः ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवन कृत्वा रामस्तत्र तस्मिन्वि-पिनेऽरण्ये दयिता प्रेयसी सीता विचिन्वन्मृगयन्धृतिमान्धैर्यवान्नाभूत् । किंतु सीता-विरहवेदनया विषण्णहृदयोऽभूदित्यर्थ । तथा लक्ष्मणश्च धृतिमान्न च । नाभूदेवे-त्यर्थ । तद्दु खस्यैतद्दु खत्वादिति भाव । किंतु तादृशी विधा प्रकारो यस्यास्ताम् । इत्थमिति वक्तु श्रोतु वाशक्यामित्यर्थ । तथाभूतामपि कथा श्रीरामविलापप्रकार-वाक्यप्रबन्ध स्ववाचा निजकण्ठोक्त्या कथयन्पुन पुनर्वर्णयन्कठोरचेता कठिनहृ-दय । निर्दय इति यावत् । वल्मीकाज्जन्म यस्य स तथोक्त । स चासौ मुनिश्च स एव वाल्मीकिरेव धृतिमानभूत् । सकललोकानन्दकरसमस्तसद्गुणाभिरामस्य तत्रभ-वत श्रीरामस्य तादृग्विषादवैक्लव्याभिव्यञ्जकविलापकथाकथनादनिर्विण्णचित्ततया स एवातिधैर्यसपन्नोऽभूदित्यर्थ । पेलवचित्तानामस्माक कथ धृतिमत्त्वमिति भाव । वृत्त पूर्ववत् ॥

ततः[3] प्रारभमाणप्रयाणान्प्राणानवष्टभ्य जटायुस्तत्र[2] इतः क्रियमा-णसीतान्वेषणं सलक्ष्मणं राममालक्ष्यन्नवोचत ॥

---

१. 'दशाम्' इति पाठ. २ 'तत्र' इति पाठ.. ३ 'तत इत' इति क्वचिन्नास्ति

तत इति। ततस्तदनन्तर प्रारभमाणमुपक्रम्यमाण प्रयाण परलोकयात्रा यैस्तान् उत्क्रमणशीलानित्यर्थ । प्राणाञ्जटायुरवष्टभ्य सस्तभ्य । निरुध्येत्यर्थ । श्रीरामाय वार्ताकथनार्थमिति भाव । तत इत प्रदेशेषु क्रियमाणसीतान्वेषणम् । सीतामन्विष्यन्तमित्यर्थ । सलक्ष्मण सौमित्रिसहित राममालक्षयन्पश्यन्नेवमवोचतोक्तवान्। ब्रूञो वचेर्वा लुङि 'वच उम्' इत्युमागमे गुण ॥

किमित्यवोचतेत्यत आह—

आयुष्मन्, मां खड्गविक्षतपक्षति क्षितितले निक्षिप्य क्षिप्रमपजहार मैथिलीं रावण इति॥

आयुष्मन्निति। हे आयुष्मन्। प्रशसाया मतुप्। सकललोकहिताचरणतत्परतया सफलजीवनेत्यर्थ । खड्गविक्षतपक्षतिं चन्द्रहासविदलितपक्षमूलम् । 'स्त्री-पक्षति पक्षमूलम्' इत्यमर । मा क्षितितले निक्षिप्य। परिश्रान्त मा पक्षविच्छेदपूर्वकं भूमौ पातयित्वेत्यर्थ । रावण क्षिप्र द्रुत मैथिली जानकीमपजहारापहृतवान्। इत्यवोचतेति पूर्वेण सबन्ध । तथाच रामायणम्—'परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावण । सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम्॥' इति॥

तत किं जात तत्राह—

स्वयमपि शरभङ्गस्वीकृतां भङ्गहीनां
सपदि गतिमवाप्तः संहृतायुर्जटायुः।
नयनसलिलमिश्रं रामहस्तेन दत्तं
दशरथदुरवापं प्राप नैवापमम्भः॥ ४२॥

स्वयमिति। जटायु सपदि सद्य एव । श्रीरामस्य सीतापहरणवार्ताकथनसमय एवेत्यर्थ । सहृतायुस्त्यक्तजीवित सन् । स्वयमपि शरभङ्गेण मुनिना स्वीकृता प्राप्ता भङ्गहीनामक्षताम्। शाश्वतीमित्यर्थ । गतिं वैकुण्ठ स्थानमवाप्त प्राप्त सन्। निजभाग्योदयेन परब्रह्मरूपस्य श्रीरामस्य दिव्यमङ्गलविग्रहसाक्षात्काराच्छरभङ्गवन्मुक्त सन्नित्यर्थ । नयनसलिलमिश्र बाष्पोदकमिश्रितम् । पितृसखित्वेन तस्य पितृवद्रोदनार्हत्वादिति भाव । रामहस्तेन दत्त दशरथस्य दुरवाप दुर्लभम्। असान्निध्यादिति भाव । नैवाप पितृतर्पणसबन्धि । 'पितृदान निवाप स्यात्' इत्यमर । अम्भ प्राप। पितृनिर्विशेष तस्यौर्ध्वदैहिक रामश्चकारेत्यर्थ । उक्तञ्च रामायणे—'ततो गोदावरी गत्वा नदी नरवरात्मजौ । उदक चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ॥' इति । ननु तिरश्चा कर्मानधिकारादग्निसस्कारानर्हत्वाच्चोत्तमलोकाभावेन कथमस्य मुक्तियुक्तत्वमिति चेन्न। 'मया त्वं समनुज्ञात शाश्वती मुक्तिमाप्नुहि' इति श्रीरामायणोक्तत्वादस्त्येवास्य मुक्ति । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—'मत्कृते मरण यस्मात्त्वया प्राप्त द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि॥' इति। 'सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथ' इति

---

१ 'क्षिप्रतरम्' इति पाठ.

मुक्तमध्यपरिगणनाज्जटायुषो मुक्तिप्राप्तिः सिद्धेत्यवगम्यत इत्युपरम्यते । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ दक्षिणारण्यानीं प्रति प्रस्थिते काकुत्स्थे राक्षसी काचिदयोमुखीनाम सौमित्रिमभिभूय तदीयेन शस्त्रेण शूर्पणखासिद्धिमभजत ॥

अथेति । अथ जटायुमुक्त्यनन्तरम् । काकुत्स्थे श्रीरामे । महदरण्यमरण्यानी। 'महारण्यमरण्यानी' इत्यमरः । 'इन्द्रवरुण—' इत्यादिना ङीप् । आनुगागमश्च । दक्षिणा दक्षिणदिगवस्थिता सा च सारण्यानी च । तां प्रति प्रस्थिते चलिते सति । जटायुषा तद्दिगवस्थितेन रावणेन सीतापहरणस्योक्तत्वादिति भावः । अयोमुखीनामायोमुखीति नाम्ना प्रसिद्धा काचिद्राक्षसी सौमित्रिं लक्ष्मणमभिभूय 'एहि रस्यावहे' इत्युक्त्वा 'समालम्बितलक्ष्मणाम्' इत्याद्युक्तप्रकारेणाक्षिप्य तदीयेन सौमित्रिसबन्धिना शस्त्रेण खड्गेन शूर्पणखाया रावणभगिन्या या सिद्धिर्मुखभङ्गरूपनिष्पत्तिस्तत्सदृशी सिद्धिमिति निदर्शना । अलभत प्राप । शूर्पणखेव लक्ष्मणखड्गनिकृत्तकर्णनासिका बभूवेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । विकृत्तस्तना च बभूव । तथा चोक्तं श्रीरामायणे—'एवमुक्तस्तु कुपितः खड्गमुद्यम्य लक्ष्मणः । कर्णनासे स्तनौ तस्या विचकर्तारिसूदनः ॥' इति ॥

ततः क्रौञ्चारण्यसरण्या प्रयातावेतौ महर्षेः स्थूलशिरसः शापात्कोणपतां प्रपन्नः पन्नगपतिभोगभीषणाभ्यां भुजाभ्यां बबन्ध यथार्थनामा कबन्धः ॥

तत इति । ततोऽयोमुखीकर्णनासिकास्तनच्छेदानन्तरम् । क्रौञ्चारण्यस्य सरण्या मार्गेण । 'अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः । सरणिः' इत्यमरः । अत्र तृतीयोपपत्तिर्व्याख्याता । प्रयातौ प्रस्थितावेतौ रामलक्ष्मणौ कर्म । स्थूलशिरसस्तन्नाम्नो महर्षेर्ऋषिश्रेष्ठस्य शापात्कोणपतां राक्षसत्वं प्रपन्नः प्राप्तो यथार्थनामान्वर्थाभिधानः कबन्धो राक्षसः पन्नगपतेः कुण्डलीश्वरस्य भोगः कायस्तद्वद्भीषणाभ्यां भयकराभ्यां भुजाभ्यां बबन्ध । रुरोधेत्यर्थः । वस्तुतस्तु श्रीरामस्य साक्षाद्विष्णोः शेषाङ्कशायित्वाल्लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वाच्च तयोर्नायं बन्धो न दुःखहेतुश्चेति ज्ञापयितुं पन्नगपतिभोगभीषणाभ्यामिति भुजविशेषणमुक्तमित्यनुसंधेयम्। कबन्ध इत्यत्र विरुद्धलक्षणया कस्य शिरसो बन्धोऽस्यास्तीति कबन्ध इति विग्रहः । अपमूर्धकलेवर इत्यर्थः । 'कबन्धः सलिले प्रोक्तमपमूर्धकलेवरम्', 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इति विश्वामरौ । प्रकृतेऽपीन्द्रवज्राभिघाताद्रक्षोविभुग्नशिरस्कतया कबन्धत्वाद्यथार्थनामत्वमस्येति भावः । तथाच रामायणे लक्ष्मणं प्रति कबन्धवाक्यम्—'पुरा मम महाबाहो महाबलपराक्रम । रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुपितो मया । विचिन्वन्विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ॥ तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैव घोरशापाभिधायिना । एतदेव नृशंसं ते रूपमस्त्वतिगर्हितम् ॥ इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ॥' इति ॥

---

१ 'प्रति' इति नास्ति क्वचित्. २ 'तदनु' इति पाठः.

तदनन्तरमनश्रुपात्रेषु राक्षसीनेत्रेषु सदोत्पादिततरवारिभ्यां[1] रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्यां कबन्धबाहुयुगलं कदलीलावमलूयत[2] ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर निरोधानन्तरम् । अनश्रुपात्रेष्ववाष्पयोग्येषु । निजभर्तृमहिम्ना कदापि शोकाद्युपहत्यभावादनाघ्राताश्रुगन्धेष्वित्यर्थ । 'योग्यभाजनयो पात्रम्' इत्यमर । राक्षसीनेत्रेषु राक्षसाङ्गनानयनेषु । सदा सर्वदोत्पादिततराण्यतिशयेनोत्पादितानि । 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना तरप्प्रत्यय । तानि वारीणि बाष्पोदकानि याभ्या तौ ताभ्याम् । राक्षसखण्डनेन शोकोत्पादकत्वान्निरन्तरराक्षसीनेत्रजलोत्पादकाभ्यामित्यर्थ । रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्या खड्गाभ्याम् । 'तरवारिर्मण्डलाग्र खड्गकौक्षेयकौ समौ' इत्यमर । कबन्धबाहुयुगल कदलीमिव लूत्वा कदलीलावमलूयताच्छिद्यत । कदलीकाण्डमिवानायासेनाखण्ड्यतेत्यर्थ । 'कदलीलाववत्' इत्यपपाठ । 'उपमाने कर्मणि च' इति णमुल्प्रत्यय । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग ' इति लूञोऽनुप्रयोग । निर्बन्धकुपितौ श्रीरामलक्ष्मणौ निजासिभ्या कबन्धस्य दक्षिणसव्यबाहू चिच्छिदतुरित्यर्थ । अत्र करणयोरपि तरवार्यो‍ कर्तृत्वव्यपदेशस्तयोरखण्डितत्वद्योतनार्थम् । तथाच रामायणम्—'दक्षिणो दक्षिण बाहुमसक्तमसिना तत । चिच्छेद रामो वेगेन सव्य वीरस्तु लक्ष्मण ॥' इति ॥

तदनु दनुकबन्धेनादरादर्थितौ तौ
गिरितटभुवि देहं देहतुस्तस्य भीमम् ।
अकथयदथ शापापायतुष्टः स रामं
तपनतनयमैत्र्या मैथिलीं प्राप्नुहीति ॥ ४३ ॥

तदन्विति । तदनु बाहुच्छेदानन्तर दनुवंशोद्भवत्वाद्दनु स चासौ कबन्धश्चेति विशेषणसमास । यद्वा दनुरित्यस्य पूर्वनाम । तथा श्रीरामायणेऽरण्यकाण्डे–'एवमुक्तस्तु रामेण वाक्य दनुरनुत्तमम्' इति । 'दनो सकाशात्तत्वेन प्रभाव ते महात्मन ' इति शबरी प्रति वाक्य च । तथा 'दनुर्नाम श्रिय पुत्र शापाद्राक्षसता गत ' इति किष्किन्धाकाण्डे चोक्तत्वात् । तथाच दनुनामो चासौ कबन्धश्च दनुकबन्ध इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपीसमास । शाकपार्थिवादिराकृतिगण । तेन दनुकबन्धेनादराद्गौरवादर्थितौ । 'मित्र चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्या सस्कृतोऽग्निना' इति याचितौ तौ रामलक्ष्मणौ गिरितटभुवि गिरिप्रदरसीम्नि । 'गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतु ' इति रामायणात् । भीम भयकर तस्य कबन्धस्य देह कलेवर देहतुर्भस्मीचक्रतु । 'दह भस्मीकरणे' इति धातोर्लिट् । 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अथ दहनानन्तरम् । शापापायेन मुनिप्रयुक्तशापान्तेन तुष्टस्तोष गत सन् । कबन्धो राम प्रत्यकथयदवोचत् । किमिति । तपनतनयमैत्र्या सुग्रीवस्नेहेन मैथिली सीता प्राप्नुहि लभस्वेति । उक्तञ्च श्रीरामायणे—'श्रूयता राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानर ' इत्यारभ्य 'स ते सहायो मित्र च सीताया परिमार्गणे' इत्यन्तेन । मैत्र्येत्यत्र ब्राह्मणादित्वात् 'गुणवचन—' इत्यादिना ष्यञ्प्रत्यय ।

---

१ 'सदोत्पादितवारिभ्या तरवारिभ्या रामलक्ष्मणयो.' इति पाठ २ 'लावमिव' इति पाठ

'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। स च 'मातरि षिच्च' इति षित्त्वादेव सिद्धे मातामहशब्दस्य गौरादिपाठेनानित्यत्वज्ञापनाद्वैकल्पिक। अतएवाह वामन—'ष्यञ षित्करणादीकारो बहुलम्' इति। 'स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययो ष्यञ्क्वचिच्च वुञ्। औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्य वुञ्प्रागुदाहृत ॥' इत्यमर। मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्नृष्यमूकमार्गमुपदिश्य स्वर्गं गते मतङ्गाश्रमवासिन्या तप[1]स्विन्या शबर्या कृतां सपर्यां प[2]रिगृह्य रामस्तदनुज्ञया म[3]नोज्ञविविधविहगकूजितं मृगगणवि[4]हरणमनोहरं गहनपदमवगाह्य व्या[5]कोशकुशेशयपरिचयकषायैर्वनदेवतालतादोलानुकूलैः कूलायतलीलापरवशवशावल्लभमदाम्बुचुम्बिभि शम्बराशतिशरधिसद[6]शतटरुहसहकारशिखरविसरदासवासारसीकरशेखरैर्विविधलतालासिकालास्योपदेशदेशिकायमानै कायमानसमानाभोगलतागृहकेलिलुब्धलुब्धकपुरंध्रीशिथिलधम्मिल्लमल्लिकागन्धमांसलैर्मल्लिकाक्षपक्षविक्षोभक्षोदीभूतपाथ पाथेयैस्तटवनपवनैरनुकम्प्यमान पम्पामभजत् ॥

इति श्रीमद्विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे श्रीमदरण्यकाण्डः समाप्त ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन्कबन्धे ऋष्यमूकमार्गं सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकाख्यपर्वतवर्त्मोपदिश्य निवेद्य स्वर्गं गते सति मतङ्गस्य महर्षेराश्रमे वसति ताच्छील्येनेति मतङ्गाश्रमवासिन्या। ताच्छील्ये णिनि। तपस्विन्या व्रतोपवासादितपोनिष्ठया। 'अस्मायामेधास्रजो विनि' इति विनिप्रत्यय। शबर्या शबरस्त्रिया मतङ्गशिष्यया कयाचिद्विरक्तरमण्या कृता विहिता सपर्यामर्घ्यपाद्यादिरूपपूजाम्। 'पूजा नमस्यापचिति सपर्यार्चार्हणा समा' इत्यमर। राम परिगृह्य स्वीकृत्य निरन्तरभक्तिपरतन्त्रत्वाच्छबर्यास्तद्विरचिताया अपि पूजाया महात्मनो भक्तवत्सलस्य श्रीरामस्य ग्राह्यत्वादिति भाव। ततस्तदनुज्ञया तस्या शबर्या नियोगेन मनोज्ञानि मनोहराणि विविधान्यनेकप्रकाराणि विहगकूजितानि शुकसारिकादिपक्षिरुतानि यस्मिंस्तत्तथोक्त मृगगणाना हरिणचमरदुर्वारमृगयूथाना विहरणेन स्वैरसचारेण मनोहर हृदयानन्दकर गहनपदमरण्यस्थानमवगाह्य प्रविश्य। अथ व्याकोशकुशेशयपरिचयेन सफुल्लकमलपरिशीलनेन कषायै सौरभ्यसपन्नै। 'प्रफुल्लोत्फुल्लसफुल्लव्याकोशविकचस्फुटा' 'सहस्रपत्र कमल शतपत्र कुशेशयम्' इति चामर। 'रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे' इति यादव। वनदेवताना या लतादोला लतारूपप्रेङ्खोलिकास्तासामनुकूलैरनुगुणै स्वप्रयत्न विनैव ततस्तच्चालनहेतुत्वादिति भाव। कूले पम्पारोधस्यायतलीलापरवशा अविच्छिन्नक्रीडापरतन्त्रा। तिर्यग्दन्तप्रहाररूपव्यापारतत्परा इत्यर्थ। ये वशाना करिणीना वल्लभा मत्तमतङ्गजास्तेषा मदाम्बु दानोदकं चुम्बन्त्य-

१ 'तपस्विन्या' इति नास्ति क्वचित् २ 'राम परिगृह्य' इति पाठ ३ 'मनोज्ञकूजितविहगमृग' इति पाठ ४ 'विहार' इति पाठ ५ 'व्याकोच' इति पाठ, ६ 'तटरुहाकार' इति पाठ

वबध्नन्तीति तथोक्तै। मन्दगन्धसबन्धबन्धुरैरित्यर्थ। 'वशा स्त्री करिणी वन्ध्या' इत्यमर। शम्बराराातिशरधिसदृशानि पञ्चबाणतूणीरसरूपाणीत्युपमा। यानि तटरुहसहकारशिखराणि तीररुहातिसौरभरसालाग्रमञ्जर्य। अत्र शिखरशब्देन तद्गतमञ्जर्यो लक्ष्यन्ते। 'शिखर शैलवृक्षाग्रशिखापुलककोटिषु' इति विश्व। तेभ्यो विसरन्स्रसमानो य आसवासारो मकरन्दधारासपातस्तस्य शीकरकणा एव शेखरा अवतसा येषा तैस्तथोक्तै। माकन्दमकरन्दबिन्दुसदोहसुन्दरैरित्यर्थ। 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ', 'शीकरोऽम्बुकणा स्मृता' इति चामर। विविधा नानाप्रकारा लता मल्लिकामालत्यादिस्तबकास्ता एव लासिका नर्तक्य इति रूपकम्। तामा लास्योपदेशे नाट्यक्रियासशिक्षणे देशिका गुरव इवाचरन्तो देशिकायमानास्तै। नाट्यविद्याचार्या इव तासा नर्तनप्रवर्तकैरित्यर्थ। आचारक्यजन्ताल्लट शानजादेश। अत्र विचित्रलताचलनेन मारुताना देशिकायमानत्वोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा। 'नर्तकीलासिके समे', 'ताण्डव नटन नाट्य लास्य नृत्य च नर्तने' इति चामर। काय मित मान प्रमाण यस्य स कायमानोऽङ्गणादौ स्तम्भादिनिर्मितपुरुषप्रमाणोन्नतो मण्डपविशेषस्तत्समानस्तत्सदृश आभोगो विस्तारो येषा तेषु लतागृहेषु लतावितानमयनिकेतनेषु केलिलुब्धाना क्रीडागृध्नूना लुब्धकपुरध्रीणा पुलिन्दसुन्दरीणा ये शिथिलधम्मिल्ला विश्लथकचभारास्तेषु या मल्लिकास्तृणशून्यकुसुमानि तासा गन्धेन सौरभ्येण मासलै परिपूर्णै। 'कबरी केशवेशोऽथ धम्मिल्ल सयता कचा' इत्यमर। 'मल्ली तु मृत्पात्रतृणशून्ययो' इति रत्नमालायाम्। मल्लिकाक्षा मलिनचञ्चुचरणा हसविशेषा। 'राजहसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै सिता। मलिनैर्मल्लिकाक्षा' इत्यमर। तेषा पक्षविक्षोभेन गरुदभिघातेन क्षोदीभूत चूर्णीभूतम्। नीहाराकारेण शकलीकृतमित्यर्थ। तादृश यत्पाथ उदक तदेव पाथेय केवल येषा तै। तत्सहकृतैरित्यर्थ। 'कबन्धमुदक पाथ' इत्यमर। 'क्षोदीभूतम्' इत्यत्राक्षोद क्षोद सपद्यमान क्षोदीभूत इति विग्रह। अभूततद्भावे च्वि। 'कुगतिप्रादय' इति समास। पाथेयमित्यत्र पथि साधु पाथेयम्। 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्प्रत्यय। एव शैत्यमान्द्यसौरभ्यसपन्नैस्तटवनपवनैस्तीरकान्तारमारुतैरनुकम्प्यमानो दोधूयमान सन्। विरहिणा वेदनोद्दीपकत्वादिति भाव। पम्पा नाम पुष्करिणीमभजत। तत्तीर प्रापेत्यर्थ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतसस्य वञ्चनान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया साहित्यमञ्जूषिकाख्यायामरण्यकाण्ड समाप्त॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता।
अरण्यकाण्डव्याख्यासौ पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा॥

किष्किन्धाकाण्डम् ।

अथ किष्किन्धाकाण्डो व्याख्यायते—

**स तां सतां बुद्धिमिव प्रसन्नां पम्पां वियोगज्वरजातकम्पः ।
विलोकयंल्लोकनिविष्टकीर्तिरार्तिं रघूणां प्रवरः प्रपेदे ॥ १ ॥**

स तामिति । स विराधखरत्रिशिरोदूषणकबन्धादीनामयत्नसंहरणेन प्रसिद्ध-पराक्रमयुक्त । अतएव लोकनिविष्टकीर्तिर्जगद्विख्यातयश सपन्नो रघूणा प्रवरो रघुनायक सता साधूना बुद्धि चित्तवृत्तिमिव प्रसन्ना निर्मलाम् । एकत्र स्वाभाव्यादन्यत्र रागाद्यनुपहतत्वाच्चेति भाव । ता चिकीर्षितरावणवधोपयोगिसुग्रीवाधिष्ठितामृष्यमूकसमीपवर्तिनी पम्पा विलोकयन्पश्यन् । अतएव वियोगेन सीताविरहशोकातिशयेन यो ज्वर सताप । इन्द्रियक्षोभ इति यावत् । तेन जात उत्पन्न कम्पो गात्रवेपथुर्यस्य स तथोक्त सन् । आर्तिं मदनपीडा प्रपेदे प्राप । तस्या प्रसन्नत्वेऽपि विरहिणामुद्दीपकत्वात्परामय व्यथामनुबभूवेत्यर्थ । 'आर्ति पीडाधनुष्कोट्यो' इत्यमर । अत्र बुद्धिमिवेत्येक पदम् । 'इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च' इति वक्तव्यात् । अतएव समासगा श्रौती पूर्णोपमा । वृत्तमुपजाति । अत्रादौ 'स ता पुष्करिणी गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् । राम सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रिय ॥' इति श्रीरामायणकिष्किन्धाकाण्डाद्यपद्यादिमपदप्रयोगेण चातुर्य दर्शित कविनेत्यनुसधेयम् ॥

ततस्तस्यास्तटवने नानानोकहनिवहपरिष्कृते निभृतेतरभ्रमणपर[1]भृतव्रातचञ्चूमयविपञ्चीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्चिता संततकुञ्चितपञ्च[2]शरशरासनवञ्चितपथिकजनसंचारप्रपञ्चा प्रमदचञ्चलचञ्चरीककुलकञ्चुकितमाधवीमाधवीभूतिरुदजृम्भत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर नानाविधानामनोकहाना चूतचाम्पेयादितरुविशेषाणा निवहेन निकुरुम्बेन परिष्कृते भूषिते । 'सपरिभ्या करोतौ भूषणे' इति सुडागम । तस्या पम्पायास्तटवने परिसरवर्तिकानने निभृतेतरमनिभृतमतिचपल भ्रमणमौत्सुक्यप्रयुक्तसभ्रमो यस्य तथोक्तो य परभृतव्रात पिकनिकर । 'वनप्रिय परभृत कोकिल पिक इत्यपि' इत्यमर । तस्य चञ्चूमयी त्रोटीरूपा । चञ्चूशब्देन कण्ठोऽपि लक्ष्यते । तत्रैव स्वराविर्भावात् । 'चञ्चूस्त्रोटिरुभे स्त्रियाम्' इत्यमर । ताद्रूप्ये मयट् । 'स्त्रिया पुवत्—' इत्यादिना पुंवद्भाव । तादृशी या विपञ्ची वीणा । 'विपञ्ची वल्लकी वीणा' इति वैजयन्ती । 'वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची' इत्यमरश्च । तस्या सकाशात्समुदञ्चिता समुत्पन्ना ये पञ्चमाख्या स्वरविशेषा । 'पिक कूजति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । तैरञ्चिता मनोज्ञा । 'अञ्चे पूजायाम्' इतीडागम । तथा सतत निरन्तर-

---

१ 'परिभ्रमण' इति पाठ   २ 'शरासनशरासारवञ्चितसचरपथिकप्रपञ्चा' इति पाठ

माकुञ्चितं शरसंधानार्थमवनमितं पञ्चशरशरासनं मन्मथकार्मुकं तेन वञ्चितो निवारितः पथिकजनानां विरहिणां संचारप्रपञ्चो यातायातप्रचारो यस्यां सा । तथा प्रमदं मकरन्दलाभात्प्रमत्तं यच्चञ्चरीककुलं रोलम्बनिकुरम्बं तेन कञ्चुकिता कञ्चुकवत्कृता । आवेष्टिता इत्यर्थः । 'तत्करोति—'इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । ता माधव्योऽतिमुक्तलता यस्यां सा । 'इन्दिन्दिरश्चञ्चरीको रोलम्बो बम्भरश्च सः', 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता' इति चामरः । यद्वा मधोर्वसन्तस्येयं माधवी । 'मधुर्वसन्ते चैत्रेऽथ' इति विश्वः । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्'इत्यादिना ङीप् । भूतिः संपदुदजृम्भतोज्जृम्भितवती । 'भूतिर्भस्मनि संपदि' इत्यमरः ॥

यत्र कान्तैर्वियुक्तानां युक्तानामपि सुभ्रुवाम् ।
दोलाकर्म वितन्वन्ति मनांसि च वपूंषि च ॥ २ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्वसन्तसमये कान्तैः प्रियतमैर्वियुक्तानां कान्तैर्युक्तानामपि सुभ्रुवां सुन्दरीणां मनांसि हृदयानि च वपूंषि शरीराणि च दोलाकर्म दोलालीलां वितन्वन्ति कुर्वन्ति । विरहिणां मनांसि प्रियवियोगवेदनया दोलायमानानि भवन्ति । प्रियसंगतानां वपूंषि तु वसन्तोत्सवे प्रियैः साकं दोलाखेलनलाभात्तादृशखेलनजनितसुखमनुभवन्तीत्यर्थः । अतएव यथाक्रममन्वयात्क्रमापरनामा यथासंख्यालंकारः । तथा मनसां वपुषां वर्ण्यतया प्रकृतानामेव दोलाकर्मवितन्वनक्रियारूपधर्मसंबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितेयं चोक्तालंकारेणाङ्गेन संकीर्यते ॥

करतलैरपचायमथेक्षणैरपचयं च वनेषु जनेषु च ।
सुमनसां मनसामपि यद्दिने विरचयन्ति विलोलविलोचनाः ॥३॥

करतलैरिति । यद्दिने । यस्य वसन्तस्य दिनेष्वित्यर्थः । विलोलविलोचनाश्चञ्चलाक्ष्यः करतलैर्निजहस्तप्रदेशैर्वनेषूद्यानवनेषु । सुमनसां पुष्पाणाम् । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः । अपचीयत इत्यपचायः लवनम् । उपसृष्टाद्वुञ् । अथेति वाक्यारम्भे । ईक्षणैर्दृष्टिभिर्जनेषु मनसाम् । अपचीयत इत्यपचयमपहारम् । आकर्षणमिति यावत् । 'अपहारस्त्वपचयः' इत्यमरः । विरचयन्ति वितन्वन्ति । अलंकारौ पूर्ववदुन्नेयौ । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

तस्मिन्नसमशरसमरसमये पम्पां समया[1] पर्यटन्पर्याकुलहृदयो हृदयदयितां हृदि लक्षयंल्लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नसमशरसमरसमये पञ्चबाणरणकाले । वसन्तसमय इत्यर्थः । पम्पां समया पम्पायाः समीपे । 'समयानिकषाशब्दौ सामीप्येऽप्यव्यये मतौ' इति हलायुधः । 'अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि दृश्यते' इति द्वितीया । पर्यटन्संचरन् । पर्याकुलहृदयो व्याकुलान्तःकरणः श्रीरामो हृदयदयितां

---

१ 'उपचार' इति पाठः २ 'समन्तात्' इति पाठः

सीता हृदि लक्ष्यन्निरन्तरभावनया हृदये विलोकयन् । लक्ष्मणं प्रतीदमनेन प्रकारेणाभाषतावोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

आधौ सिद्धौषधिरिव हिता केलिकाले वयस्या
पत्नी त्रेतायजनसमये क्षत्रियाण्येव युद्धे ।
शिष्या देवद्विजपितृसमाराधने बन्धुरार्तौ
सीता सा मे शिशिरितमहाकानने का न जाता ॥ ४ ॥

आधाविति । अत्र यत्तदोर्नित्यसबन्धादुत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाद्यच्छब्दोऽध्याहार्य । या सीता मे ममाधौ मानसव्यथाया सत्याम् । 'पुस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमर । आधिग्रहणेन तज्जन्यशारीरामयो लक्ष्यते । सिद्धौषधिरिव सजीविन्याद्यौषधिविशेष इव । हिता पथ्या । आरोग्यकरीत्यर्थ । तादात्विकोपचाराचरणहितोपदेशादिनाधि निरस्य तज्जनितव्याधेरपि निवर्तकत्वादिति भाव । तदुक्त ज्ञानवासिष्ठे—'आधिजा व्याधयस्तत्र द्रव्यमन्त्रशुभक्रमै । चिकित्सनादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्ति त्वं च वेत्सि तत् ॥' इति । केलिकाले क्रीडासमये वयस्या सखी । अनपायिनीत्यर्थ । 'आलि सखी वयस्या च' इत्यमर । तथा त्रेतायजनसमये त्रेताया आहवनीयाद्यग्नित्रयस्य यजनसमये हविरादिद्रव्यदानपूजाकाले । 'त्रेता त्वग्नित्रये युगे'इत्यमर । त्रेताशब्दो व्याख्यातो बालकाण्डे 'त्रयस्त्रेताग्नितेजस 'इत्यत्र । पत्नी सहधर्मिणी । पत्युरनया यज्ञ सपद्यत इति पत्नीति विग्रह । 'पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमर । युद्धे क्षत्रियाण्येव क्षत्रियकुलोद्भवैव । क्षात्रयुक्तधर्मोपदेशतत्परैवेत्यर्थ । पलायनाद्युपदेशव्यवच्छेदकोऽयमेवकार । 'अर्यक्षत्रियाभ्या च' इति स्वार्थे ङीप् । आनुगागमश्च । तथा देवानामिष्टदेवानाम्, द्विजाना वसिष्ठादिब्राह्मणानाम्, पितॄणा दशरथकौसल्यादीना च समाराधने पूजाया विषये शिष्या अन्तेवासिनी । भयभक्तिश्रद्धापूर्वकमुचितोपचारकरणतत्परेत्यर्थ । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमर । तथा आर्तावागन्तुकपीडाया सत्या बन्धु प्रियसुहृत् । हितोपायोपदेशादिना तन्निरसननिपुणेत्यर्थ । जातेति सर्वत्रानुषज्यते । सा सीता मे मम शिशिरित स्वसाहचर्येण पूर्व शिशिरीकृत यन्महाकानन महारण्य तस्मिन्का न जाता कापि नाभूत् । आध्यादिषु पूर्वं तत्तदानुगुण्येन तथा तथा जाता, इदानीं त्वस्मिन्महारण्ये न कापि जातेति महत्कष्टमापन्नमित्यर्थ । ईदृग्गुणगणशालिन्या सीताया विरहे कथ मम निर्वाह इति भाव । सिद्धौषधिरिवेत्युपमा स्पष्टा । अन्यत्र रूपकमित्यनयो ससृष्टि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

मलयगिरिचरोऽयं मन्मथाधोरणाज्ञा-
मथितपथिकवर्गो मारुतव्यालहस्ती ।
विरचयति मदीये शैत्यसौरभ्यमान्द्यै-
स्त्रिविधमदसमृद्धो मानसे वप्रलीलाम् ॥ ५ ॥

---

१ 'व्याजहस्ती' इति पाठ .

मलयेति। मलयगिरिचरो मलयाचलवर्ती। एकत्र दाक्षिणात्यत्वादन्यत्र तद्भवत्वाच्चेति भाव। तदुक्तम्—'हिमवद्विन्ध्यमलया गजाना प्रभवा नगा' इति। तथा मन्मथ एवाधोरणो हस्तिपकस्तस्याज्ञया नियोगेन मथितो व्याकुलितो मदितश्च पथिकवर्ग पान्थनिवहो येन स तथोक्त। एकत्रोद्दीपकत्वादन्यत्र निरङ्कुशत्वाच्चेति भाव। 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन' इत्यमर। अथ प्रवर्तमानो मारुत एव व्यालहस्ती दुष्टगज। 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे' इत्यभिधानात्। व्यालशब्देनैव हस्तिप्रतीतौ पुनर्हस्तिग्रहण करिकलभकर्णावतसाविव द्रष्टव्यम्। शैत्यसौरभ्यमान्द्यैस्त्रिविधस्त्रिप्रकारो यो मदो दानोदक परप्रहरणहेतुभूतदर्पो वा तेन समृद्ध सपूर्ण सन्। शैत्यादिगुणत्रितयरूपमदोन्मत्त इत्यर्थ। मदीये मानसे वप्रलीलामुत्खातकेलि विरचयति तनोति। अत्यन्तवैकल्यापादकवेदनोत्पादनेन मन्मनोविदारण करोतीत्यर्थ। 'उत्खातकेलि शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवे। हस्तिमात्रस्यैव वप्रक्रीडा दु सहा। तस्य तु पुनराधोरणाज्ञप्तत्व दुष्टत्व त्रिविधमदसमृद्धत्व च यदि तदा किमु वक्तव्यमिति भाव। मारुते शैत्यादिगुणवर्णन कविसमयसिद्धत्वादिति द्रष्टव्यम्। अत्र मारुते व्यालहस्तित्वरूपणान्मन्मथस्याधोरणरूपण गम्यत इत्येकदेशवर्ति सावयवरूपकम्। मालिनीवृत्तम्॥

ततो[1] दुःसहविरहकृशानुभावं[2] कृशानुभावं भावसंधुक्षणविचक्षणलक्ष्मणवचनधार्यमाणधैर्यं राघवमग्रतः सुग्रीवो विलोक्य वालि[3]प्रहितापसर्पधिया सुदूरमपससर्प॥

तत इति। ततो भीषणानन्तर दु सह सोढुमशक्यो यो विरहकृशानोर्विरहानलस्य भावश्चेष्टा। व्यापार इति यावत्। तेन कृश क्षीणोऽनुभाव सामर्थ्यं चित्तस्वास्थ्य यस्य त तथोक्तम्। 'कृशानु पावकोऽनल' इत्यमर। अनुगतो भावोऽनुभाव इति घञन्तेन प्रादिसमास। न तूपसृष्टाद्धञ्प्रत्यय। 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इत्यनुपसर्गाद्भवतेर्घञ्विधानात्। अतएव काशिकायाम्—'कथ प्रभावो राज्ञा प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासे' इति चोद्यपरिहारौ। भावसधुक्षण स्वभावानुसधानम्। पुन प्रकृतिप्रापणमिति यावत्। धुक्षेर्ल्युट्। तत्र विचक्षणानि निपुणानि लक्ष्मणवचनानि तैर्धार्यमाण धारणविषयीक्रियमाण धैर्य चित्तस्थैर्यं येन तं तथोक्तम्। 'सस्तम्भ राम भद्र ते मा शुच पुरुषर्षभ। नेदृशाना मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम्॥' इति श्रीरामायणे लक्ष्मणोक्तवचनालम्बितधैर्यमित्यर्थ। 'भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमर। राघव श्रीराममग्रत पुरोभागे सुग्रीवो विलोक्य दृष्ट्वा वालिना प्रहितो वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं प्रेषितो योऽपसर्पो गूढचार स इति धिया। तद्भ्रान्त्येत्यर्थ। 'अपसर्पश्चर स्पश। चारश्च गूढपुरुष' इत्यमर। सुदूरमतिविप्रकृष्टमपससर्पापसृतवान्। पूर्वाधिष्ठितस्थल परित्यज्य स्थलान्तर जगामेत्यर्थ॥

---

१ 'एवम्' इति पाठ २ 'भावम्' इति नास्ति क्वचित् ३ 'प्रणिहिता' इति पाठ

स तु संमन्त्र्य मन्त्रिभिस्तयोराशयमवजिगमिषुः प्रभञ्जनात्मजं प्राहिणोत् ॥

स इति । स तु सोऽपि सुग्रीव । षाड्गुण्यचिन्तन मन्त्र स एषामस्तीति मन्त्रिण । तैरमात्यै सह । 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्य ' इत्यमर । अत्र सहादिशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यताया 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया । समन्त्र्य सम्यग्विचार्य तयो रामलक्ष्मणयोराशयमभिप्रायमवजिगमिषुरवगन्तुमिच्छु । जिज्ञासु सन्नित्यर्थ । अवपूर्वाद्गमे सन्नन्तादुप्रत्यय । प्रभञ्जनात्मज पवमानतनय हनूमन्त प्राहिणोत्प्रेषितवान् । तत्समीपमिति शेष । तस्यैव महाबुद्धिसपन्नत्वेन दूत्ये प्रेषणीयत्वादिति भाव ॥

सोऽपि श्रीराम प्रति जगामेत्याह—

तपनपवनयोर्यः प्राप्तवान्पुत्रभावं
शतमखकृतपालिर्विद्यया जन्मना च ।
स तु दशमुखकीर्तिस्तोमसोमस्य पक्ष-
श्चरम इव तनूमान्प्राप रामं हनूमान् ॥ ६ ॥

तपनेति । यो हनूमान्विद्यया सकलशास्त्राभ्यासेन जन्मनोत्पत्त्या च हेतुना तपनपवनयो सूर्यपवमानयो पुत्रभाव पुत्रत्वं प्राप्तवान्गतवान् । 'मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवास्तिमिरापह । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिका कलाम् ॥ यदा च शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्र दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ भविता त्रिषु लोकेषु न कश्चिच्छास्त्रदर्शन ॥' इत्युत्तरकाण्डे भगवत सूर्याल्लब्धवरत्वकथनात्तत्सकाशात्सकलशास्त्राध्ययनेन सूर्यपुत्रत्व प्राप्तवान् । शिष्यस्योपाध्यायपुत्रत्व चोक्त श्रीरामायणे वालिन प्रति श्रीरामवाक्यम्—'ज्येष्ठभ्राता पिता वापि यश्च विद्या प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्ये च पथि वर्तिन ॥' इति । 'धर्मश्चेदत्र कारणम्' इति पाठान्तरम् । 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्या प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितर स्मृता ॥' इति । तथा 'तत्र राजा प्रशस्तश्च केसरी नाम वै पिता । तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्या वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥'इति तत्रैवोक्तत्वाज्जन्मना वायुपुत्रत्वं च प्राप्तवानित्यनुसधेयम् । अतएव यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालकार । तथा शतमखेनेन्द्रेण कृता विरचिता पालिरङ्को वामहनुभङ्गरूपो यस्य स तथोक्त । बाल्ये क्षुधार्तस्य फलमोहात्सूर्यं ग्रहीतुकामस्यास्येन्द्रवज्राभिघातेन गिरिपतनस्येव हनुभङ्गस्य जातत्वादिति भाव । 'पालि स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु' इत्यमर । एतेन बाल्य एवेन्द्रवज्रप्रहारसहनशक्तस्यास्य किं वक्तव्यं शक्तिसपन्नत्वमिति सूच्यते । तथा चोक्तगुणविशिष्टतयास्यैव दूतत्व युक्तमित्यवगम्यते । यथाह कामन्दक —'प्रगल्भ स्मृतिमान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठित । अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥' इति । दशमुखस्य रावणस्य कीर्तिस्तोमो

---

१ 'अवजिगमिषुराञ्जनेय प्रभञ्जनसजातम्' इति पाठ २. 'वाणी' इति पाठ .

यशोमण्डल स एव सोमश्चन्द्रस्तस्य तनूमान्मूर्तिमान्। 'स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनू' इत्यमर । चरम पक्ष कृष्णपक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा । कालक्रमेणास्य तत्क्षयकरत्वादिति भाव । स तु सोऽपि हनूमान्। 'शरादीना च' इति दीर्घ । राम प्राप । उक्तालकारयो ससृष्टि । मालिनीवृत्तम् ॥

स एव स्वीकृतभिक्षुवेषः[1] सविनयमेतावाबभाषे ॥

स इति । स्वीकृतभिक्षुवेष स्वीकृतसन्यासिवेष स एव हनूमान् । चाराणा तथैवाचारादिति भाव । 'भिक्षुरूप ततो भेजे चारबुद्धितया कपि' इति श्रीमद्रामायणे सविनयं सप्रश्रयम्। एतौ रामलक्ष्मणावाबभाष उवाच । अत्र महापुण्यस्य परमभागवताग्रगण्यस्य हनूमतोऽपि रूपान्तरस्वीकरणे किमुतातिक्रूरस्य दुर्विनीतस्य रावणस्य सीतापहरणसमस्य इत्यनुसधेयम् ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

भवन्तौ[2] कान्ताकारौ कान्तारं कथमिदमवातरतम् ॥

भवन्ताविति । कान्ताकारौ मनोहररूपौ । 'कान्त मनोहर रुच्यम्'इत्यमर । भवन्ताविदमेतत् । दुष्प्रवेशमित्यर्थ । कान्तार काननम् । 'गहन कानन वनम् । कान्तारम्' इत्यमर । कथ केन हेतुनावातरतमवतीर्णवन्तौ । प्रविष्टवन्तावित्यर्थ ॥

विचित्रतरजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि दिनस्यास्य सुदिनत्वाद्भवन्तौ न जीमूतौ ॥

विचित्रतरेति । किच विचित्रतराभ्यामत्यन्ताश्चर्यकराभ्या जिष्णुकोदण्डाभ्या जैत्रचापाभ्याम्, तथा विचित्रतरेण नानावर्णसपूर्णत्वादतिचित्रेण जिष्णुकोदण्डेनेन्द्रधनुषा च मण्डितौ । 'मडि भूषायाम्' इति धातो कर्मणि क्त । 'जिष्णु शक्रे धनजये जैत्रे च' इति विश्व । तथाप्यस्य दिनस्य सुदिनत्वाद्युष्मद्दर्शनात्, मेघच्छन्नत्वाभावेन च सुदिनत्वाद्धेतो । भवन्तौ युवा जीमूतौ मेघौ न भवत इत्यर्थ । तथा चेत् । 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यभिधानाद्दुर्दिनत्वमेव स्यादिति भाव । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यमर । जीमूतशब्दो व्याख्यात ॥

जटावल्कलयुतावपि जङ्गमत्वाद्भवन्तौ न कल्पवृक्षौ ॥

जटेति । किच जटावल्कलैर्ग्रथितकवचवल्कलवसनै शिखात्वग्भिश्च युतौ सहितावपि । 'शाखाशाले शिफाजटे', 'त्वक्स्त्री वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इति चामर । जङ्गमत्वात्सचारशीलत्वाद्भवन्तौ कल्पवृक्षौ न भवत । तथात्वे स्थावरत्व स्यादिति भाव ॥

तमोपहालोकै[3]कलितावपि यौगपद्यभास्वर[4]सांनिध्याद्भवन्तौ न पुष्पवन्तौ ॥

---

१ 'भिक्षुक' इति पाठ २ 'भवन्तौ कनरौ' इति पाठ, ३ 'ललितौ' इति पाठ. ४ 'भास्वरतेज सानिध्यात्' इति पाठ

तमोपहेति। किंच तमोपह्यालोकेनाज्ञाननिरासकदर्शनेन तद्ध्वान्तविध्वंसकद्योतनेन कलितौ युक्तौ। 'राहौ ध्वान्ते गुणे तम', 'आलोकौ दर्शनोद्योतौ' इति चामर। तथापि यौगपद्यभास्वरयोर्युगपत्प्रकाशनशीलयोर्युवयो सानिध्यात्सनिधानाद्धेतो। भवन्तौ पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ न भवत। तथात्वे यौगपद्यभास्वरसानिध्यमेव न स्यादिति भाव। अत कौ युवामिति वाक्यशेष। 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच्। पुष्प विकासोऽनयोरस्तीति पुष्पवन्ताविति विग्रह। 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमर। अत्र स्थानत्रयेऽपि श्लेषभङ्ग्या जीमूतत्वादिना सदिह्य सुदिनादिहेतुभिर्निषेधेऽपि निश्चयपर्यवसानाभावाच्छेषसमाहितविरोधानुप्राणितशुद्धविषय सदेहालंकार। 'विषयो विषयी यत्र सादृश्यात्कविसमतौ। सदेहगोचरौ स्याता सदेहालङ्कृतिस्त्रिधा ॥' इति लक्षणात् ॥

कुशस्तम्भेऽपि संभूतं सौरभ्यमिव भासते।
तपोवेषेऽपि सौन्दर्यं युवयोर्युवयोगिनोः ॥ ७ ॥

कुशेति। कुशस्तम्भे दर्भकाण्डे। अपिशब्दो विरोधसूचक। तत्र यदाकदापि सौरभ्यानुदयादिति भाव। सभूत समुत्पन्न सौरभ्यमामोद इव। तपोवेषे। जटावल्कलधारणरूपतपस्विवेषसमुचितवेषेऽपीत्यर्थ। युवानौ च तौ योगिनौ च तयोर्युवयोगिनोस्तरुणतपस्विनोर्युवयोर्भवतो सौन्दर्यं रामणीयक भासते प्रकाशते। भवतोरिव तपस्विषु सौन्दर्यावभासन न कुत्रचिदपि दृष्टचरम्। अतो युवामपूर्वतपस्विनावित्याशय। अत्र कुशस्तम्भस्य पवित्रत्वादिधर्मै प्रशस्तत्वेऽपि हेम्न इव तस्य कदापि सौरभ्यासभवादभूतोपमेयम्। तया च परमपवित्रत्वनिरुपमसौन्दर्यसपन्नत्वादिवस्तु व्यज्यते ॥

अथ महता निकटे कपटमनुचितमिति मत्वा स्वाशय प्रकाशयन्नाह—

युष्मद्वार्तासुधास्वादलुब्धयोः श्रोत्रयोः सुखम्।
स्वयमेव ग्रहीतुं मे जिह्वा प्रह्वा प्रवर्तते ॥ ८ ॥

युष्मदिति। युष्मद्वार्ता युष्मद्वृत्तान्त सैव सुधामृतं तस्यास्वादे लुब्धयोर्गृध्नवो। युष्मन्मुखाद्भवदीयवार्ताकर्णनलोलुपयोरित्यर्थ। श्रोत्रयोर्मदीयकर्णयो सुखमानन्द कर्म मे मम जिह्वा रसना। 'रसज्ञा रसना जिह्वा' इत्यमर। स्वयमेव ग्रहीतुमनुभवितुं प्रह्वा नम्रा सती प्रवर्तते। युष्मच्छ्रीमुखाद्भवदीयवार्तामनाकर्ण्यैव महत्सदर्शनजनितप्रभाववशादहमेव त्वा वक्तु प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थ ॥

कश्चिदस्ति समस्तवानरपतिः सुग्रीव इति ॥

कश्चिदिति। सुगीव इति नाम्ना प्रसिद्ध कश्चित्समस्तवानरपति सर्वकपीश्वरोऽस्ति वर्तते ॥

अस्तु। तत कि तत्राह—

तेन भ्रातृभयादृष्यमूकमुपाश्रितेन युवाभ्यां समं[1] सख्यमिच्छता

---

१. 'सह' इति पाठ.

प्रेषितं[1] हनूमदभिधानं भिक्षुरूपच्छन्नं[2] वानरमिमं[3] जनमाञ्जनेयं प्रभञ्जनसंजातं जानीतमिति ॥

तेनेति । भ्रातुर्वालिनो भयाद्धेतोर्ऋष्यमूकं ऋष्यमूकाख्यं गिरिमुपाश्रितेनाधिष्ठितेन । मतङ्गशापात्तस्य तत्रागन्तुमशक्यत्वादिति भावः । अतएव युवाभ्यां समं भवद्भ्यां साकं सख्यं मैत्रीमिच्छता काङ्क्षता तेन सुग्रीवेण प्रेषितं वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं प्रहितम् । अतएव भिक्षुरूपेण सन्यासिवेषेण छन्नं गुप्तमिममेनं जनमाञ्जनेयमञ्जनागर्भसंभूतम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । प्रभञ्जनाद्बीजनिषेक्तुः पवनात्संजातं समुत्पन्नम् । 'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः' इत्यमरः । हनूमानित्यभिधानं यस्य तं तथोक्तं हनूमदभिधानं वानरं जानीतमवधारयतमित्याबभाषे इति संबन्धः ॥

ततस्तदीयं वचनमाकर्ण्य कर्णयुगलसुधावर्षि देवर्षिप्रतिमो दाशरथिस्तमुपाश्लिष्य तद्दर्शितेन पथा विरचितभुवनसौख्यं सख्यं तपनतनयेन साकमग्निसाक्षिकमकरोत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । कर्णयुगलसुधावर्षि । स्वाभिलषितार्थवेदकत्वाच्छ्रवणानन्दकरमित्यर्थः । तदीयं हनूमत्संबन्धि वचनमाकर्ण्य । देवर्षिप्रतिमः स्वमाहात्म्याद्देवर्षिसदृशः । महानुभाव इत्यर्थः । दाशरथिः श्रीरामः । सानुज इति शेषः । तं हनूमन्तमुपाश्लिष्य । आरुह्येत्यर्थः । 'पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः' इति श्रीरामायणवचनादिति भावः । तद्दर्शितेन हनूमन्निर्दिष्टेन पथा मार्गेण । गत्वेति शेषः । तपनतनयेन साकं सुग्रीवेण सह विरचितभुवनसौख्यमुत्पादितनिखिललोकानन्दम् । तस्य सकललोककण्टकरूपरावणसंहारमूलत्वादिति भावः । सख्यं मैत्रीम् । 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । अग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अग्निसाक्षिकमकरोत् । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः । ततः शैषिकः कप्प्रत्ययः । 'स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षणे' इति न्यायेनान्योन्यारुचिर्न जाता । अवश्यभाविनः कार्यस्य ब्रह्मणापि निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः । तथाच रामायणम्—'ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् । सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥' इति ॥

योगं वितन्वति हनूमति राघवस्य
वैवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ।
मेने विधिर्घटयितुं कपिमिन्द्रपुत्रं[4]
वैवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ॥ ९ ॥

योगमिति । हनूमत्याञ्जनेये राघवस्य विवस्वतः सूर्यस्यापत्येन वैवस्वतेन । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । समं वर्तितुं शीलमस्यास्तीति समवर्तिना । सर्वदापि साम्येनैव वर्तनशीलेनेत्यर्थः । ताच्छील्ये णिनिः । हरिणा कपिना सुग्रीवेण योगं संगतिं

---

१ 'हनुमदभिधानं दधानम्' इति पाठः. २ 'प्रतिच्छन्नम्' इति पाठः. ३ 'इमं जनम्' इति नास्ति क्वचित्. ४ 'हरिम्' इति पाठः.

वितन्वति कुर्वति सति। 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्यमर । विधिर्दैवं च। 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमर । इन्द्रपुत्र कपिम्। वालिनमित्यर्थ । वैवस्वतेन सूर्यतनयेन समवर्तिना। प्राणिना कर्मानुरूपदण्डप्रवर्तनशीलनेत्यर्थ । हरिणा यमेन घटयितु मेने। श्रीरामसुग्रीवसख्यान्मृत्यु प्रत्यासन्नो वालिन इति फलितार्थ । 'श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तक', 'समवर्ती परेतराट्', 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु॥' इति चामर । अत्र विधेरीदृक्मननासबन्धेऽपि तत्सबन्धकथनादतिशयोक्तिभेद । तथा द्वितीयपादस्य चतुर्थे सयमनात्सदष्टयमक शब्दालकार । वसन्ततिलकावृत्तम्॥

ततस्तत्क्षणसंभूतविस्रम्भाय प्रतिश्रुतवालिवधाय कथितनिजमन्मथदशाय[1] दाशरथये सुग्रीवो दशग्रीवनीयमानसीतापातितानि कानिचिदाभरणान्यदर्शयत्॥

तत इति। ततस्तदनन्तरम् । तत्क्षणसभूत सख्यकरणक्षण एव सजात विस्रम्भो विश्वासो यस्य तस्मै। तत्समागमस्य सद्य एव प्रत्ययजनकत्वादिति भाव । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । प्रतिश्रुत प्रतिज्ञातो वालिवधो येन तस्मै। भवद्द्वेषिण वालिन हत्वा तारया सह तत्साम्राज्य तुभ्य दास्यामीति कृतप्रतिज्ञायेत्यर्थ । 'अङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । कथिता उक्ता निजा स्वीया मन्मथदशा सीताविरहप्रयुक्तमन्मथावस्था येन तस्मै । प्रियतमावियोगेनाहमेवं विषण्णो जात, तत्त्वयावश्य तदन्वेषणार्थं प्रयत्न कर्तव्य इत्यावेदितात्मीयवेदनायेत्यर्थ । 'दशा वर्ताववस्थायाम्' इति विश्व । दाशरथये श्रीरामाय। सुग्रीव । दशग्रीवेण रावणेन नीयमानया ह्रियमाणया सीतया पातितानि त्यक्तानि कानिचित्कियन्त्यप्याभरणानि भूषणान्यदर्शयद्दर्शयामास॥

प्रत्यर्पितानां कपिपुंगवेन रामः स्वकान्ताधृतभूषणानाम्।
संस्कारहान्या[2] परिधूसराणां प्रक्षालनं बाष्पजलैश्चकार॥१०॥

प्रत्यर्पितानामिति। राम कपिपुगवेन कपिश्रेष्ठेन सुग्रीवेण प्रत्यर्पितानाम्। तथा सस्कारहान्या अक्षालनेन शोधनाभावात्परिधूसराणा परितो मलिनाना स्वकान्ताधृतभूषणाना बाष्पजलैर्निजनेत्राम्बुभि प्रक्षालन परिशोधनम्। निर्मलभावमिति यावत्। चकार। तानीमानि खलु तदीयानि भूषणानीति पुन पुन पश्यन्नश्रूणि मुमोचेत्यर्थ । अत्र क्षालनकरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तथाच तस्य तादृशी प्रियतमाविषयप्रेमातिभूमिरिति वस्तु व्यज्यते। इन्द्रवज्रावृत्तम्॥

ततः सौमित्रिफणितनिर्बन्धसंधुक्षितधैर्येण रामेणानुयुक्तो वालिवैरकारणं भानुसूनुरित्थमकथयत्॥

तत इति। ततो भूषणदर्शनजनितशोकानन्तरं सौमित्रिफणितैर्महात्मनस्तवैव शोककालसत्व युक्तमित्याद्युपलालनवाक्यैर्यो निर्बन्धस्तेन संधुक्षितं सदानित

१. 'मन्मथ' इति नास्ति क्वचित्. २. 'हान्यात्' इति पाठः.

धैर्यं यस्य तेन । लक्ष्मणवाक्यवशात्पुन प्रकृतिमापन्नेनेत्यर्थं । रामेण । भानुसूनु सुग्रीव । वालिवैरकारणमनुयुक्त पृष्ट सन् । अनुपूर्वाद्युजे कर्मणि क्त । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । अतएव दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । इत्थमकथयत्कथयामास ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

पुरा खलु निखिलरिपुकुलतिमिरनिचयमरीचिमालिनं वालिनं मायावी नाम दानवः कश्चन दुन्दुभेर्भ्राता युद्धाय रुद्ध्वा तद्बलचलितधृतिरुरगनगरकुहरमगाहत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालकारे । निखिलरिपुकुलमशेषशत्रुमण्डलमेव तिमिरनिचयोऽन्धकारपटल तस्य मरीचिमालिनं सूर्यम् । सकलशत्रुकुलसहारिणमित्यर्थं । वालिनम् । दुन्दुभेर्भ्राता ज्येष्ठ । मायावीति यथार्थनाम्ना प्रसिद्ध । 'अस्मायामेधास्रजो विनि' इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्यय । कश्चन कोऽपि दानव । युद्धाय युद्धं कर्तुम् । रुद्ध्वा निरुध्य । तस्य वालिनो बलेन पराक्रमेण चलिता भ्रष्टा धृतिर्धैर्यं यस्य स तथोक्त सन् उरगनगरकुहर पातालगुहामगाहत प्राविशत् ॥

तदनु गुहां[3] गाहमानेन मानशालिना हेममालिना[4] वालिना बिलमुखपालनाय निहितस्तस्योत्थानवेलां परिपालयन्नहं[5] चिरकाले व्यतीते[6] फेनस्त्यानं मांसविसृतमसृक्पूरमवेक्ष्य भ्राता मे निहत इति निश्चिनवम् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तर गुहा दानवप्रविष्टकुहर गाहमानेन प्रविशता । कृत । मानशालिना परविदारणाभिमानधनेन । नतु यथाकथञ्चिज्जीवनतत्परेणेत्यर्थं । हेममाला इन्द्रदत्तकनकमालिकास्यास्तीति हेममालिना । व्रीह्यादित्वादिनि । वालिना । बिलमुखपालनाय गुहाद्वारसरक्षणाय । दानवान्तराप्रवेशार्थमित्यर्थं । निहितो नियुक्त । अहमिति शेष । तस्य वालिन उत्थानवेला पुनरागमनसमयं परिपालयन् । तदा चिरकाले व्यतीते । साग्रसवत्सरेऽतीते सतीत्यर्थ । 'तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्र सवत्सरो गत' इति रामायणात् । तत फेनेन सूक्ष्मतरबुद्बुदमण्डलेन स्त्यान घनीभूत यन्मास पिशितं तेन विसृत व्याप्तमसृक्पूरं रक्तप्रवाहमवेक्ष्य दृष्ट्वा मे मम भ्राता वाली निहत इति निश्चिनवं निरधारयम् । तादृगसृग्दर्शनेन तथा भ्रान्तोऽस्मीत्यर्थं ॥

तदनु विपुलोपलपटलपिहितबिलमुखस्तस्मै दत्त्वा स्वयमुदश्रुरुदकं नैवापमवापं शोकान्ध. किष्किन्धाम् ॥

---

१ 'चकित' इति पाठ २ 'अवगाहत' इति पाठ. ३. 'गुहाम्' इति नास्ति क्वचित्. ४ 'हेममालिना' इति नास्ति क्वचित्. ५. 'प्रतिपालयन्' इति पाठ. ६. 'अप्यतीते' इति पाठ.. ७. 'नि सृत' इति पाठ. ८ एतदनन्तरम् 'स वलीमुखबल' इत्यधिकं क्वचित्.

तदन्विति । तदनु निर्वारणानन्तर विपुलोपलपटलेन विस्तृतशिलाफलकेन महत्तरशिलानिकरेण वा । पिहितमाच्छादित बिलमुख गुहाद्वार येन स नथोक्तः सन् । दानवस्य पुनर्निर्गमनाभावार्थमिति भाव । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो' इत्यपेरकारलोप । स्वयमुदश्रुरुद्गतबाष्प सन् । तस्मै वालिने नैवापमुदक पितृतर्पणजल दत्त्वा । शोकेन भ्रातृनिधनजनितविषादेनान्ध इतिकर्तव्यतामूढ सन् । किष्किन्धा वालिपालितनगरीमवाप प्राप्नवम् । प्रविष्टवानस्मीत्यर्थ ॥

अथ विदितवृत्तान्तैरमात्यैरभिषेचिते मयि वाली मायाविनं निहत्य खरतरभुजपरिघविघट्टितबिलवदनपिधानस्तरसा रसातलात्पुरं प्रविष्टोऽतीव रुष्टः प्रभ्रष्टाशयं बहुश. प्रणिपतन्तं प्रतिपादितयाथातथ्यममुं जनं निरागसमपि नगरान्निरकासयत् ॥

अथेति । अथानन्तर विदितो विज्ञातो वृत्तान्तो वालिविनाशरूपवार्ता येषां तैरमात्यैर्मन्त्रिभिर्मय्यभिषेचिते राज्याभिषिक्ते सति । स वाली मायाविन दानव निहत्य सहृत्य खरतराभ्यामतिशयेन कठिनाभ्या भुजपरिघाभ्या निजभुजार्गलाभ्या विघट्टित विदारित बिलवदनपिधान गुहाद्वाराच्छादनशिलाफलक यस्य स तथोक्तः सन् । तरसा रहसा रसातलात्पातालकुहरात्पुर किष्किन्धानगरी प्रविष्टस्तदातिरुष्ट । बिलमध्येऽय दानवेन निहत स्यादिति तन्मुखमाच्छाद्य स्वयमजानन्निवागत्य राज्यसुखमनुभवत्येष द्रोहीत्यत्यन्तरोषाक्रान्तचित्त सन्नित्यर्थ । प्रभ्रष्टाशयमेतद्दर्शनाद्विनष्टबुद्धिम् । इतिकर्तव्यताशून्यमित्यर्थ । अतएव बहुशो बहुवार प्रणिपतन्तम् । अज्ञानादेव कृतम्, अतो मदपराध क्षमस्वेति पुन पुन पादयोर्निपतन्तमित्यर्थ । तथा प्रतिपादित सम्यक्कथित याथातथ्यं याथार्थ्य येन त तयोक्तम् । रक्तप्रवाहदर्शनेन त्वदीयनिधनमाशङ्क्य दानवोऽय पुनर्निर्गमनाक्षमतया बिलमध्ये म्रियतामिति तन्मुखमाच्छाद्यागतोऽस्मि, नतु द्रोहेणेति कथितवस्तुगतिमित्यर्थ । याथातथ्यमरण्यकाण्डे व्याख्यातम् 'रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम्' इत्यत्र । निरागस वस्तुतो निरपराधमपि । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर । अमु जनम् । मामित्यर्थ । नगरात्किष्किन्धानगरान्निरकासयन्निष्कासितवान् । 'निरासयत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थ ॥

तदनु तदनुधावनात्कांदिशीकस्य मम पर्वतेऽस्मिन्नकुतोभयसंचारकारणमाकर्ण्यताम् ॥

तदन्विति । तदनु निष्कासनानन्तर तदनुधावनात्तस्य वालिन कर्तुं अनुधावनादनुसृत्य धावनात् । 'भीत्रार्थाना भयहेतु' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । कादिशीकस्य भयद्रुतस्य । 'कादिशीको भयद्रुत' इत्यमर । ममास्मिन्पर्वते ऋष्यमूके । नास्ति कुतो भयमत्रेत्यकुतोभय । वालिभयशङ्काशून्य इत्यर्थ । मयूरव्यसका-

---

१. 'वाली' इति नास्ति क्वचित्. २ 'याथातथ्य मा नगरान्निरागसमपि' इति पाठ.

दिषु 'अचोच्चनीचोच्चपराचोच्चावचावाचाकुतोभयात्' इति तत्पुरुषे निपातनात्साधु । स चासौ सचारश्च तस्य कारण हेतुमाकर्ण्यता श्रूयताम् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरैकदा वालिनमतनुभुजबलमखिलकुलाचलचलनचतुरं चतुरर्णवलङ्घनजङ्घालं दुन्दुभिर्नाम वृन्दारकारिर्लुलायकायः परिभूय समरे समतिष्ठत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । एकदा एकस्मिन्दिने । अतनुभुजबलमनल्पबाहुपराक्रमशालिनम् । अतएवाखिलकुलाचलाना महेन्द्रादिसप्तकुलपर्वताना चलने विलोलतापादने चतुरम् । अतिशक्तमित्यर्थ । 'महेन्द्रो मलय सह्य शुक्तिमानृक्षपर्वत । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता ॥' इत्यादि विष्णुपुराणवचनम् । तथा चतुर्णामर्णवाना लङ्घनमतिक्रमणमित्युत्तरपदसमास । तत्र जङ्घाल जङ्घावेगवन्तम् । अतिजवमित्यर्थ । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमर । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थीयो लच्प्रत्यय । वालिन लुलायकायो महिषाकृति । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्' इत्यमर । दुन्दुभिर्नाम दुन्दुभिरिति प्रसिद्धो वृन्दारकारि सुररिपु । कश्चिद्दानव इत्यर्थ । परिभूय तिरस्कृत्य । 'अनादर परिभव परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमर । समरे युधि समतिष्ठत सस्थित मृत । वालिना निहतोऽभूदित्यर्थ । 'सस्थाचारे स्थितौ मृतौ' इत्यमर । सपूर्वात्तिष्ठतेर्मरणार्थाल्लुङ् । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् ॥

तदनु निहतस्य तस्य शरीरं वाली बलावलेपेन सकललोकविलयविलोलललितातुलबलपवनचलितलघुतूललीलया मतङ्गाश्रमक्षितौ क्षिप्रमक्षिपत् ॥

तदन्विति । तदनु निहतस्य मृतस्य तस्य दुन्दुभे शरीर वाली बलावलेपेन निजभुजबलगर्वेण हेतुना । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व. । सकललोकविलये जगत्प्रलये विलोलो विशेषेण चञ्चल । 'लोलश्चलसतृष्णयो' इत्यमर । ललितो विकसित । व्यापनशील इति यावत् । 'लल विकासे' इति धातो. कर्तरि क्त । अतुलबलो निरुपमशक्तिश्च य पवन । प्रलयकालप्रचण्डमारुत इत्यर्थ । तेन चलितमुद्धूत यल्लघुतूल तस्य लीलया तत्सदृशलीलयेति निदर्शना । मतङ्गस्य महर्षेराश्रमक्षितौ तपोवनसीम्नि । क्षिप्र द्रुतमक्षिपत्प्रेरयामास । निपातयामासेत्यर्थ ॥

तत्र वालिकरनुन्ननिष्पतद्दुन्दुभिप्रभवरक्तबिन्दुभिः ।
पाटलं तदभवन्मुनेर्वनं तस्य वक्त्रमपि रोषपाटलम् ॥ ११ ॥

---

१. 'अतुल' इति पाठ २ 'तदनु' इति नास्ति क्वचित् ३ 'शव बाहुबलावलेपेन वाली सकल' इति पाठ ४ 'विलोलदनिलबलचलित' इति' पाठ ५ 'प्रसृत इति पाठ . ६ 'रोषदूषितम्', 'रोषरूषितम्' इति पाठौ.

तत्रेति। तत्र तस्मिन्क्षेपणसमये वालिन कराभ्या नुन्न प्रेरित । 'नुदविद–' इत्यादिना निष्ठातकारस्य नकार । अतएव निष्पतन्निर्गच्छन्यो दुन्दुभिर्दुन्दुभिकायस्तत्प्रभवैस्तदुत्पन्नै रक्तबिन्दुभि शोणितपृषतै मुनेर्मतङ्गस्य सबन्धि तत्प्रसिद्ध वन तपोवन पाटल रक्तवर्णमभूत्। तथा तस्य मुनेर्वक्त्र वदनमपि रोषेण निजतपोवनमलिनीकरणजनितकोपेन रूषितमवलिप्त सत्पाटलमभवत्। कोऽय मदीयतपोवनस्य कालुष्यमापादितवानिति मुनिर्भृशमाग्रहाविष्टोऽभूदित्यर्थ । अत्र मुनिवदनरक्तयो प्रकृतयोरेव पाटलितत्वसबन्धादौपम्यस्य गम्यत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता। रथोद्धतावृत्तम्॥

ततो मतङ्गशापबलाद्वालिवश्यमृष्यमूकं विमृश्यास्मिन्विस्मृतपुरनिवाससुखे मयि सुचिरं निवसति सति॥

तत इति। ततस्तदनन्तर मतङ्गस्य वालिनैव तत्कृतमिति निजतपोबलेन विज्ञातवतो मतङ्गमहामुने शापबलात्। 'इहानेनाप्रवेष्टव्य प्रविष्टस्य वधो भवेत्' इत्येवरूपरामायणोक्तशापवशादित्यर्थ । ऋष्यमूकमवालिवश्यम्। वालिन प्रवेष्टुमशक्यमित्यर्थ । विमृश्यालोच्य। अस्मिन्नृष्यमूके मयि पुरनिवासेन पट्टणनिवासेन यत्सुख जात तद्विस्मृत येन तस्मिंस्तथोक्त इति विधेयविशेषणम्। राज्यसुखादप्यधिकसुखानुभवितरीत्यर्थः। सुचिर बहुकाल निवसति वर्तमाने सति॥

अयमसुखयदेवं देव धीमान्हनूमा-
न्रिपुरिति भवतोऽपि त्रस्तमस्तौजसं माम्।
दवहुतवहधूमस्तोम इत्यम्बुवाहा-
च्चकितमिव मयूरं मारुतो वारिशीतः॥ १२॥

अयमिति। हे देव स्वामिन्, ऊहापोहार्थविज्ञानेन तत्त्वनिर्धारण धी । सा नित्यमस्यास्तीति धीमान्। नित्ययोगे मतुप्। अयमिति हस्तनिर्देश । हनूमान्। रिपुर्वालिप्रहितोऽय य कश्चन शत्रुरिति। मत्वेति शेष । भवतस्त्वत्तोऽपि। मत्सख्यार्थ समागतादपीत्यपिशब्दार्थ । त्रस्त भीतमस्तौजस नष्टतेजस्क मामेवमनेन प्रकारेण। युष्मत्प्रवृत्तिपरामर्शपूर्वकसख्यानुसधानरूपेणेत्यर्थ । असुखयदतोषयत्। कथमिव। वारिशीत सलिलसपर्कशीतो मारुतो वायुर्दवहुतवहस्य दावानलस्य धूमस्तोमो धूमपटलमिति मत्वा । अम्बुवाहाज्जलधरात्। आत्मोल्लासकरादेवेति भाव । चकित भयसभ्रान्तम्। मह्यामतिशयेन रातीति मयूर बर्हिणमिव। 'मयूरो बर्हिणो बर्हीं' इत्यमर । पृषोदरादित्वात्साधु । अत्र श्रौती पूर्णोपमा। साचाम्बुवाहे धूमस्तोमभ्रमाद्भ्रान्तिमताङ्गेन सकीर्यते। वृत्त मालिनी॥

श्रुत्वाथ रामः शोकोदग्रां सुग्रीवगिरम्, यद्येवं महाभाग, मा भैषीः। मम शिलीमुख एव वलीमुखस्य तस्यासून्कालक्षेपमपास्य

१. 'सुचिर निवसति सति मयि' इति पाठ.

पास्यति' इत्युक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितदुन्दुभिकलेवरभ[1]रस्तत्कर्मणाप्यतृप्तस्य[2] सुग्रीवस्य प्रार्थनया सप्तभुवन[3]स्तम्भसंभावनया किल सप्तधा धात्रा[4] प्रवर्ध्यमानपरिणाहारोहान्सप्तसालाननविधेयया[5]तुधानकुलवधविधायकेन[6] सायकेन विव्याध ॥

श्रुत्वेति। अथानन्तरं रामः शोकोदग्रा शोकबहुलां सुग्रीवगिरं श्रुत्वा। हे महाभाग प्लवगमण्डलसार्वभौम, यद्येवम्। त्वदुक्तप्रकार एव निश्चितश्चेदित्यर्थः। मा भैषीर्भयपरवशो मा भूः। कुतः। मम शिलीमुख एव। 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः। तस्य बलीमुखस्य कपेर्वालिनः। 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः' इत्यमरः। असून्प्राणान्। 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' इत्यमरः। कालक्षेपं कालविलम्बमपास्य त्यक्त्वा। क्षिप्रमेवेत्यर्थः। पास्यति हरिष्यति। इत्येवमुक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं विश्वासोत्पादनार्थम्। 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः। पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितो दशयोजनपर्यन्तं क्षिप्तो दुन्दुभिकलेवरमेव भरो येन स तथोक्तः सन्। पूर्वं वाली निजभुजाभ्यां यावद्बलमुद्धाम्येदं कलेवरमुत्क्षिप्तवान्, तदेतत्पादाङ्गुष्ठेन निक्षिप्तं चेत्तस्मादप्यधिकबलोऽयमिति मयि विश्वासोऽस्य भवेदित्याशयेन तथा कृतवानित्यर्थः। ततस्तत्कर्मणा पादाङ्गुष्ठेन दुन्दुभिकलेवरप्रेरणरूपकृत्येनाप्यतृप्तस्य। पूर्वं मेदोमांसादिनातिभारवदिदमिदानीं तु केवलास्थिप्रायम्, अतएव तत्प्रेरणेन कथं मम विश्वासो भवेदित्यपरितुष्टस्येत्यर्थः। सुग्रीवस्य प्रार्थनया याञ्चया हेतुना। सप्तानां भुवनानां लोकानां स्तम्भसंभावनयाधारस्तम्भकरणेच्छया। किलेत्यलीके। वस्तुतस्तु स्वभाव एवेति भावः। अतएवोत्प्रेक्षा। सप्तधा सप्तप्रकारैः। 'प्रकारवचने थाल्'। धात्रा ब्रह्मणा प्रवर्ध्यमानावुपचीयमानौ परिणाहारोहौ विशालतोच्छ्रायौ येषां तान्। अतिविशालानभ्रंकषांश्चेति भावः। 'परिणाहो विशालता', 'नगाद्यारोह उच्छ्रायः' इति चामरः। सप्त सप्तसंख्याकान्सालान्सर्जकतरूनविधेययातुधानकुलवधविधायकेन दुर्विनीतराक्षसकुलगर्वविनाशकेन सायकेन बाणेन विव्याध। बिभेदेत्यर्थः॥

सोऽयं सायको निकटगिरिकटकमपि पाटयामास ॥

स इति। सोऽयं सायकः। येन सालान्बिभेद सोऽयमित्यर्थः। निकटगिरिकटकं समीपस्थपर्वतनितम्बमपि पाटयामास। 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः। दुन्दुभिकायप्रेरणमात्रेणायं मां न विश्वसितवान्, किंतु निजवानरस्वाभाव्येन मत्प्रभावं ज्ञातुमशक्नुवन्नेव सप्तसालनिर्भेदनं याचितवान्, तथाच तावन्मात्रभेदने मम कियद्धस्तलाघवमित्यभिनिवेशवता श्रीरामेण तस्य तथा प्रयुक्तत्वादिति भावः। तथाच श्रीरामायणम्—'स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः। भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थं सप्त भूमिं विवेश ह॥' इति॥

---

१. 'भर' इति नास्ति क्वचित्. २ 'तस्य सुग्रीवस्य' इति पाठः. ३ 'भुवनभवन' इति पाठः. ४ 'धान्या वर्धमान' इति पाठः ५. 'अप्यविधेय' इति पाठः. ६. 'विविधवध' इति पाठः.

निर्भिन्नसालकटकोऽस्मि यथा तथा त्वं
पौलस्त्यसालकटकं युधि पाटयेति ।
ऊचे शिलादलनजातरवेण नूनं
तस्मै वलीमुखवराय शिलीमुखः सः ॥ १३ ॥

निर्भिन्नेति । यथा येन प्रकारेणाह निर्भिन्ना विदारिता सालकटका सप्तसालगिरिनितम्बो येन स तथोक्तोऽस्मि । तथा तेन प्रकारेण त्व पौलस्त्यस्य रावणस्य सालकटक पुरप्राकारनितम्बप्रदेशम् । 'प्राकारवृक्षयो साल साल सर्जतरु स्मृत ' 'कटक वलये सानौ राजधानीनितम्बयो ' इत्युभयत्रापि विश्व । युधि युद्धे पाटय विदारय । इत्येवप्रकारेण स शिलीमुखो रामबाण शिलादलनजातरवेण पाषाणविदारणजनितध्वनिना तस्मै वलीमुखवराय सुग्रीवायोचे उक्तवान् । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । तादृग्रामबाणसामर्थ्य निरीक्ष्य सुग्रीवो वालिन निहनिष्यत्ययमिति विश्वसितवानित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततस्तत्[1]प्रत्ययादाहूतेन पुरुहूतत[2]नयेन सार्धं तस्य त[3]लातलयुद्धे प्रवृद्धे सुजनदुर्जनयोर्भेदं रूपतोऽपि विवेक्तुमक्षमतया स[4]दसि वाचंयमतामुपेत इव वाग्मी तयोरप्येकवेषकर्मणोर्भेदमनवगच्छन्नमुक्तशरोऽभूद्दाशरथिः ।

तत इति । तत सालविदारणानन्तर तत्प्रत्ययात्सालविदलनरूपविश्वासादाहूतेन युद्धार्थमाकारितेन पुरुहूततनयेन सार्धं वालिना सह तस्य सुग्रीवस्य । तलैश्च तलैश्च प्रहृत्येद युद्ध प्रवृत्तमिति तलातलम् । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति समास । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'इच्कर्मव्यतिहारे' इति नेत्वम् । तच्च तद्युद्ध च तस्मिन् । मुष्टियुद्ध इत्यर्थ । प्रवृद्धे बहुले सति । सुजनदुर्जनयोर्भेदमन्तर रूपत आकृतिवशाद्विवेक्तु विविच्य वक्तुमक्षमतयाऽसमर्थतया हेतुना सदसि सभायाम् । वाच यच्छतीति वाचयमो मौनी । 'तपस्वी तापस पारिकाङ्क्षी वाचयमो मुनि ' इत्यमर । 'वाचि यमो व्रते' इति खच्प्रत्यय । 'वाचयमपुरदरौ च' इति निपातनान्मुमागम । तस्य भावस्तत्ता ताम् । निर्वचस्त्वमित्यर्थ । उपेत प्राप्त । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूक । 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्ग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमर ।'वाचो ग्मिनि ' इति ग्मिनिप्रत्यय. । स इवेत्युपमा । दाशरथि श्रीराम । तयोर्वालिसुग्रीवयोरपि सबन्धिनोर्वेषकर्मणोर्हाराद्याभरणजनितशोभाचेष्टितयोर्भेदमन्तरमनवगच्छन्नजानन् । अमुक्तशरोऽप्रयुक्तबाणोऽभूत् । यथा वाग्मी तुल्यरूपत्वात्सुजनदुर्जनयोर्भेदमजानन्नयमेष इति वक्तु न शक्नोति, तथा श्रीरामोऽपि तयोस्तुल्यवेषकर्मत्वात्तत्स्वरूपभेदमजानानो मूलघातभयाच्छर प्रयोक्तुमशक्नुवस्तूष्णीमुदास्ते स्मेत्यर्थ ॥

---

१ 'प्रत्याहूतेन' इति पाठ . २ 'तनुजेन' इति पाठ . ३ 'तलातलियुद्धे प्रवृत्ते सति सज्जन' इति पाठ ४ 'मनसि विचारयन्सदसि' इति पाठ .

तत किमित्यत आह—

सुग्रीवस्तु वालिबलासंहतया लब्धदैन्यो वदान्य इव रोममार्गणापातमार्गे चक्षुर्विक्षिपन्नपगतधृति सुदूरमपासरत्॥

सुग्रीव इति। सुग्रीवस्तु। तुशब्दोऽप्यर्थक। न सहत इत्यसह। पचाद्यच्। वालिबलस्य वालिपराक्रमस्यासहतयाक्षमतया लब्धदैन्य प्राप्तदीनभाव। विह्वल सन्नित्यर्थ। वदान्यो बहुप्रद इव। 'स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमर। राममार्गणापातमार्गे श्रीरामसायकागमनमार्गे। अर्थिजनागमनमार्गे चेति श्लेषसकीर्णेयमुपमा। 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इति निघण्टु। चक्षुर्विक्षिपन्दृष्टि प्रसारयन्। तदागमनाशयेनेति भाव। ततोऽपगतधृतिर्निरस्तधैर्य सन्। सुदूरमतिविप्रकृष्टदेशमपासरदपसृतवान्। पलायितवानित्यर्थ॥

तत किमत आह—

तमेनमृष्यमूके मूकवत्त्रपया निषण्णं विषण्णहृदयं दयालुरालोक्य त्रैलोक्यैकधन्वी रामस्तद्भेदमवगन्तुकाम कामप्यभिज्ञानमालां सुग्रीवग्रीवायां बाणनिवारणनिपुणां सिद्धौषधिमिव बद्ध्वा भूयोऽपि वालिनमाहवायाह्वयेति तमादिदेश॥

तमिति। त्रपया पराजितलज्जया हेतुना ऋष्यमूके ऋष्यमूकगिरौ भाषणश्रवणाशिक्षितो मूकस्तेन तुल्य तद्वत्। निर्वच इवेत्यर्थ। 'मूकस्तु वक्तु श्रोतुमशिक्षिते' इत्यमर। 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वतिप्रत्यय। निषण्णमुपविष्ट विषण्णहृदय विषादाक्रान्तचित्तम्। 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनै' इति लक्षणात्। तमेन सुग्रीवमालोक्य विलोक्य दयालु कारुणिक। परदु खप्रहाणेच्छुरित्यर्थ। 'स्याद्दयालु कारुणिक' इत्यमर। तथा त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्यय। तत्रैकधन्वी। जगदेकधानुष्क इत्यर्थ। 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्क' इत्यमर। व्रीह्यादित्वादिनि। विशेषणद्वयेनाप्यस्य कार्यनिर्वहणदक्षत्व सूच्यते। स रामस्तद्भेद वालिसुग्रीवयोर्भेदमन्तरमवगन्तुकामो ज्ञातुमिच्छु सन्। 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप। कामपि काचित्। अभिज्ञायत इत्यभिज्ञान लक्षण तथाभूता च सा माला च तामभिज्ञानमालाम्। भेदप्रत्यायकगजपुष्पमालामित्यर्थ। गजपुष्पी नागपुष्पीनाम लता। उक्तञ्च श्रीरामायणे—'ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायिताम्। लक्ष्मणो गजपुष्पी ता तस्य कण्ठे व्यसर्जयत्॥' इति। न चैव श्रीरामस्यात्र कर्तृत्वविरोध प्रयोजककर्तरि तथात्वोपचारादिति। सुग्रीवग्रीवाया बाणनिवारणे शरनिपातनिवर्तने निपुणा समर्था सिद्धौषधिमिवेत्युत्प्रेक्षा। बध्वासज्य भूय पुनरपि वालिनमाहवायाहवं कर्तुमाह्वयाकारयेति त सुग्रीवमादिदेशाज्ञप्तवान्॥

---

१ 'सहनतया' इति पाठ. २ 'राम' इति नास्ति क्वचित् ३. 'सदा चक्षु' इति पाठ ४ 'अतिदूरम्' इति पाठ ५ 'हृदयालु' इति पाठ.

पुनरप्यवाप्य किष्किन्धां पर्जन्य इव गर्जति तस्मिन्सुत्रामपुत्रस्ताराभिहितां हितोक्तिमतिक्रम्य दुरतिक्रमतया नियतेः समारब्धसमरो दाशरथेर्निशिततरशरशकलितनिजविशालवक्षःस्थलः क्षितितले निपपात ॥

पुनरिति । तस्मिन्सुग्रीवे पुनर्भूयोऽपि किष्किन्धामवाप्य पर्जन्यो मेघ इव गर्जति गर्जन् कुर्वति सति । सुत्रामपुत्रो वाली तारया निजभार्ययाभिहितामुक्ता हितोक्ति हितवचनम् । 'ससहायमहं मन्ये सुग्रीव तमुपागतम् । अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्य स गर्जति ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तरूपामित्यर्थ । अतिक्रम्योल्लङ्घ्य । नियतेर्दैवस्य । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति शाश्वत । दुरतिक्रमतया दुर्विलङ्घ्यतया हेतुना । अतिक्रमणस्य कर्तुमशक्यतयेत्यर्थ । समारब्धसमर प्रक्रान्तयुद्ध सन् । तथा दाशरथे श्रीरामस्य निशिततरोऽतितीक्ष्ण स चासौ शरश्च तेन शकलित विदलित निज स्वीय विशाल पृथुल वक्ष स्थलमुर प्रदेशो यस्य स तथोक्त सन् । क्षितितले भुवि निपपात । न्यपतदित्यर्थ ॥

अथ विदितवृत्तान्ता संततताश्रुनिष्यन्दकलुषिततरतारा तारा नगरान्निर्गत्य वारिवारितं वारणयूथपतिमिव निर्भयनिरीक्ष्यमाणं सुग्रीवमुद्गतग्रीवमुत्थातुमक्षमतया क्ष्मातलार्पितकूर्परयुगलं गलदसृक्प्रसरशारशरीरं शरासनशिखरन्यस्तहस्तेन संनिकर्षस्थितेन काकुत्स्थेन कृतसंलापमपेताडम्बरमिवाम्बुनिधिमस्तोन्मुखमिव मयूखमालिनं वालिनमालिङ्ग्य स्वाङ्कोत्तंसिततदुत्तमाङ्गा रघुनाथमित्थमकथयत् ॥

अथेति । अथ पतनानन्तरम् । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो वालिवधरूपवार्ता यस्या सा तथोक्ता । अतएव सतताश्रुनिष्यन्देन निरन्तरबाष्पसपातेन कलुषिततरे अत्यन्तरूषिते तारे कनीनिके यस्या सा । 'तारकाक्ष्ण कनीनिका' इत्यमर । तारा वालिपत्नी नगरादन्त पुरान्निर्गत्य वार्या गजबन्धनस्थाने । 'वारी तु गजबन्धिनी' इत्यमर । वारित निबद्ध वारणयूथपति गजयूथनाथमिव स्थितमित्यर्थ । उपमालकार । 'यूथनाथस्तु यूथप ' इत्यमर । अतएव निर्भय भयरहित यथा तथा निरीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमान सुग्रीवो यस्य तम् । उद्गतग्रीवमात्मप्रहर्तृप्रतीक्षणार्थमुन्नमितकन्धरम् तथाप्युत्थातुमक्षममसमर्थम् । दृढप्रहारवेदनयेन्द्रियपाटवाभावादिति भाव । अतएव क्ष्मातलेऽर्पित निक्षिप्त कूर्परयुगल कफोणिप्रदेशयुग्मं यस्य त तथोक्तम् । तदवष्टम्भेन स्थितमित्यर्थ । 'स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर' इत्यमर ।

---

१. 'दाशरथिशरशकलीकृतवक्ष स्थल ' इति पाठ . २. 'सहसा पपात' इति पाठ· ३ 'सतत' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तारा तारान्तरात्' इति पाठ.. ५ 'सुग्रीव निर्भयनिरीक्ष्यमाण' इति पाठ ६ 'गलगलदसृक्पूर' इति पाठ' ७. 'विन्यस्त' इति पाठ.. ८. 'अम्बुधिम्' इति पाठ·.

गलदसृक्प्रसरेण स्यन्दमानशोणिताभिव्याप्त्या शार कृष्णरक्तसितवर्णयुक्त शरीरं यस्य तम् । 'कृष्णरक्तसिते शार' इति यादव । अथवा शार सपृक्त शरीर यस्य तम् । 'शरभ करभ शार सपृक्त खचित समा' इति हलायुध । तथा शरासनशिखरे चापकोट्या न्यस्तो निक्षिप्तो हस्तो यस्य तेन तथोक्तेन । धानुष्काणा तथाचारादिति भाव । सनिकर्षस्थितेन समीपवर्तिना काकुत्स्थेन श्रीरामेण सह कृतसलाप विहितसभाषणम् । 'पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽनु प्राप्तस्त्वया गुण । यदह युद्धसरब्धस्त्वत्कृते निधन गत ॥' इत्यादि रामायणोक्तसभाषणतत्परमित्यर्थ । 'सलापो भाषण मिथ' इत्यमर । तथापेताडम्बरमपगतसरम्भम् । कल्लोलाद्यभावेन स्तिमितमित्यर्थ । 'आडम्बरोऽस्त्री सरम्भ' इत्यमर । आडम्बरशब्दो व्याख्यात 'अम्बुरुहडम्बरचौर्यनिघ्नम्–' इत्यत्र । अम्बुनिधिं समुद्रमिव । तथा– अस्तोन्मुखम् । अस्त गच्छन्तमित्यर्थ । मयूखमालिन सूर्यमिव स्थितमित्युपमाद्वयम् । वालिनमालिङ्ग्याश्लिष्य स्वाङ्कोत्तसित निजोत्सङ्गनिक्षिप्त तस्य वालिन उत्तमाङ्ग शिरो यस्या सा तथोक्ता । सती 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्क', 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इति चामर । रघुनाथ श्रीराम प्रतीत्थ वक्ष्यमाणप्रकारेणाकथयदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह श्लोकषट्केन—

> **कारुण्यं निरवधि यत्तव प्रसिद्धं**
> **शीतांशो॰ सहजमिवार्तिहारि शैत्यम् ।**
> **तत्सर्वं मनुकुलनाथ रम्यकीर्ते**
> **मत्पापात्कथय कथं त्वया निरस्तम् ॥ १४ ॥**

कारुण्यमिति । हे मनुकुलनाथ मनुवशनायक । महाकुलीनेत्यर्थ । तादृशस्यापि मनुवशस्य त्वयैव सनाथत्वम् । अतस्त्वन्माहात्म्य किं वर्णनीयमिति भाव । तथा हे रम्यकीर्ते रमणीयकीर्तिसपन्न श्रीराम, शीताशोश्चन्द्रस्य सहज नैसर्गिकमार्तिहारि परोपतापशान्तिकरम् । विशेषणद्वयमेतत्कारुण्येऽपि योज्यम् । शैत्य शिशिरत्वमिव तव निरवधि निर्मर्यादम् । इयत्तावच्छिन्नपरिमाणशून्यमित्यर्थ । यत्कारुण्य करुणा । स्वार्थे ष्यञ् । प्रसिद्ध लोकविख्यातम् । अभूदिति शेष । 'कारुण्य करुणा घृणा' इत्यमर । सर्वं समग्र तत्कारुण्य मत्पापान्मदीयदुष्कृताद्धेतो । पतिविपत्ते पत्नीदुरदृष्टहेतुकत्वादिति भाव । त्वया कथ कुत निरस्त त्यक्तम् । कथयाभिधेहि । निरपराधोऽय मत्प्राणेश्वरस्त्वयाकारुणिकेनेव कथ निष्कारण निहत इति भाव । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥

एव साधारण्येनोपालभ्य सप्रति स्वस्या अप्युपहतिं प्रार्थयते—

> **एवंविधे प्रियतमेऽप्यनपेतजीवां**
> **मां राक्षसीति रघुपुंगव साधु बद्ध्वा ।**
> **बाणं विमुञ्च मयि संप्रति ताटकारे**
> **श्रेयो भवेद्दयितसंगमकारिणस्ते ॥ १५ ॥**

प्राणेश्वरे । एवंविध ईदृक्प्रकारे । मृते सत्यपीत्यर्थः । अनपेतजीवामनिर्गतप्राणां मा राक्षसीति राक्षसीप्रायेति साधु सम्यग्बुद्ध्वा ज्ञात्वा । प्रियतमविपत्तिसहनत्वस्य राक्षसीलक्षणत्वादिति भावः । मदुक्तप्रकारेण राक्षस्या सम्प्रतीदानीं बाणं विमुञ्च । मा प्रहरेत्यर्थः । ताटकान्तकस्य तव राक्षसीसंहरणमुचितमेवेति भावः । ननु ताटकासंहनने परोपद्रवशान्तिरूपं फलं लब्धम् । त्वत्प्रहारात्किं फलमित्यत आह— श्रेय इति । दयितेन सह संगमं करोतीति दयितसंगमकारिणः । प्राणेश्वरेण मां योजयत इत्यर्थः । ते तव महच्छ्रेयो महानभ्युदयः पुण्यं वा । भविष्यतीति शेषः । 'मृते म्रियेत या नारी सा विज्ञेया पतिव्रता' इति स्मरणान्ममायं धर्म एव । तथाच तादृशधर्मप्रवर्तकस्य तव सुकृतं किं वर्णनीयमिति भावः । 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः । एतदारभ्य श्लोकचतुष्टयपर्यन्तं वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ननु तथापि हिंसा मह्यं न रोचत इत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

साधारणी क्षितिभुजां मृगयेति पूर्वं-
मुक्ता त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन् ।
शाखामृगीं तदिह मारय मां शरेण
को नाम राम मृगयुर्दयते मृगीणाम् ॥ १६ ॥

साधारणीति । हे सत्यवादिन् यथार्थभाषणशील । अतस्त्वया सत्यमेव सर्वथा परिपालनीयमिति भावः । ताच्छील्ये णिनिः । क्षितिभृतां राज्ञां मृगयाखेटः । 'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः । साधारणी सकलसंमता । 'मृगयाघाय न भूभृतां घ्नताम्' इति तस्या न्याय्यत्वादिति भावः । 'अश्नीन्द्रसाधारणादञ्वक्तव्यः' इति विकल्पात्पक्षे ङीप् । इत्येवं पूर्वं पुरा त्वयैव त्वन्मुखेनैव जनसंसदि जनसमाजे । न त्वसाक्षिकमित्यर्थः । उक्ता । 'यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः' इति कथितेत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिहेदानीं शाखामृगीं वानरीम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । मां शरेण बाणेन मारय विदारय । प्राणैर्वियोजयेत्यर्थः । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हे राम, को नाम को वा । मृगान्यातीति मृगयुर्मृगसंहरणशीलः । 'मृगय्वादयश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । मृगीणां मृगाङ्गनानां दयते दयां कुरुते । दयया मृगाङ्गनाः को वा मृगयुरुपेक्षत इत्यर्थः । अतस्त्वं सत्यवचनानुसारेणावश्यं मां प्रहरेति भावः । दयाक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' 'तस्य वानुकरोति' इत्यादिवत्संबन्धमात्रविवक्षायां मृगीणामिति षष्ठी न विरुध्यते । यथाह भारविः— 'सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्' इति । तथा श्रीहर्षेण च—'साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । सकुतूहलि तस्य मनश्चलितं चरितं महात्मना श्रोतुम् ॥' इति ॥

संप्रति वालिप्रहरणप्रयुक्ताभिमानोऽपि न कार्य इत्याह—

संत्रस्य पूर्वममुतस्तव बन्धुरेष
भेजे यथाद्रिमकुतोभयमृष्यमूकम् ।

---

१. 'क्षितिभृताम्' इति पाठः. २ 'उक्तम्' इति पाठः.

भर्ता ममायमपि राम शरैरभेद्यं
प्राप्तो मदीयहृदयच्छलमद्रिदुर्गम्॥ १७॥

संत्रस्येति। हे राम, एषोऽय तव बन्धु सुहृत्सुग्रीव । पूर्वममुतोऽमुष्माद्वालिन । 'भीत्रार्थाना भयहेतु' इत्यपादानत्वात्पञ्चम्यास्तसि । सन्त्रस्य सन्त्रास प्राप्य यथा येन प्रकारेण । नास्ति कुतोऽपि भयमत्रेत्यकुतोभयम्। वालिभयशङ्काशून्यमित्यर्थ । मयूरव्यसकादिषु निपातनात्साधुरित्युक्तम्। ऋश्यमूकमद्रिम्। गिरिदुर्गमित्यर्थ । भेजे प्राप। तथाय मम भर्ता प्राणेश्वरो वाल्यपि अमुतोऽमुष्मात्त्वत्त सुग्रीवाद्वा। सन्त्रस्य शरैस्तावकबाणैरभेद्य भेत्तुमशक्यमिति काठिन्यातिशयोक्ति । अकुतोभयमित्यर्थ । मदीयहृदय मामकमानसमिति छल कपट यस्य तत्तथोक्तमद्रिदुर्ग प्राप्त प्रविष्ट । अतो मद्धृदयप्रहरणे तद्गतस्यापि प्रहरणसभवात्तवायमभिमानो युज्यत इति भाव । मृतोऽपि मद्धृदयादनपेतो मत्प्राणेश्वर इति फलितोऽर्थ । अत्र छलशब्देन हृदयमपह्नुत्याद्रिदुर्गत्वेनासत्यत्वप्रतिपादनादपह्नवालकार । 'छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनमपह्नव' इति सर्वस्वसूत्रम्॥

किच तत्प्रहरणाभावे तव धन्वित्वप्रसिद्धिरपि न सिध्येदित्याह—

नाहं सुकेतुतनया न च सप्तसाली
वाली न च त्रिभुवनप्रथितप्रभाव[1]।
तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरभेद्या
धन्वी कथं भवसि राघव मामविद्धा॥ १८॥

नेति। अह सुकेतुतनया ताटका न। न भवामीत्यर्थ । 'यक्ष सुकेतुर्द्रुहिणप्रसादाल्लेभे सुता कामपि ताटकाख्याम्' इत्युक्त बालकाण्डे। तथा सप्ताना सालाना समाहार सप्तसाली। सालतरुश्रेणिश्च न न भवामि। अत्र पञ्चवटीवत्प्रक्रिया। तथा त्रिभुवनप्रथितप्रभाव । सकललोकविख्यातप्रतापशालीत्यर्थ । वाली च न न भवामि। यद्येव तर्हि त्वयाहमपि प्रहृता स्यामिति भाव । अत्र वालिनो विशेषणोपादानान्नायुक्तग्रहणदोष । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय स्वभावोक्त्यार्थत्वात्। तदुक्त रसाकरे—'ध्वन्यत्वादे रसोत्कर्षे भावोक्तौ दोषवारणे। विशेषण विशेष्यस्य नास्त्ययुक्तगुणग्रह ॥' इति गुणो विशेषणम्। किंतु वज्रहृदया वज्रवत्कठोरहृदया अतएव विशिखैर्बाणैरभेद्या भेत्तुमशक्या तारास्मि । अत हे राघव, मामेतादृशीमविद्धा असहृत्य धन्वी धानुष्क कथ भवसि। न भवस्येवेत्यर्थ । वेध्यवेधने क समर्थो भवेत्। अतो मामवेध्या विद्धा आत्मनो धन्वित्वप्रथा दृढीकुरुष्वेत्यर्थ ॥

इत्थमुपालम्भेऽपि तूष्णीं तिष्ठन्तमुद्वीक्ष्योत्प्रेक्षते—

क्षितिपतितनयानां हन्त गर्भेश्वराणां
किमु निरवधि मौग्ध्यं शौर्यवज्जन्मसिद्धम्।

---

[1] 'स्थलम्' इति पाठ.

मम हृदि निरपाये वर्तमाने कपीन्द्रे
रघुवर यदमुष्मै तिष्ठसे चापपाणिः ॥ १९ ॥

क्षितिपतीति। गर्भेश्वराणा गर्भमारभ्येश्वराणाम्। जन्मप्रभृत्यैश्वर्यसपन्नानामित्यर्थ। क्षितिपतितनयाना राजकुमाराणा निरवधि निर्मर्यादम्। महत्तरमित्यर्थ। मौग्ध्य विचारमूढत्वम्। 'मुग्ध सुन्दरमूढयो' इति विश्व। शौर्येण तुल्य शौर्यवदित्युपमा। 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' इति वतिप्रत्यय। जन्मसिद्ध किमु स्वभावसिद्ध किम्। हन्तेति विषादे। 'हन्त हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविषादयो' इत्यमर। कुत। यद्यस्मात्कारणात् हे रघुवर रघुनायक, निरपाये निरातङ्के इति हृदयविशेषण कपीन्द्रविशेषण वा। मम हृदि हृदयदेशे कपीन्द्रे वालिनि वर्तमाने तिष्ठति सति। अमुष्मै कपीन्द्राय चाप पाणौ यस्य स चापपाणि सन्। पुन पुन प्रहर्तुमिति भाव। 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहि। 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपात। तिष्ठसे। आत्मानं प्रकाशयन्वर्तस इत्यर्थ। तस्मादसाध्यसाधने प्रवृत्तत्वात्तवापि राजपुत्रस्य शौर्यवन्मौग्ध्यमाजन्मसिद्धमिति भाव। सर्वथा मदीयहृदयविदारण कर्तव्यमिति प्रलापवाक्यसमुदायार्थ। तिष्ठतेर्लट्। 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम्। अत्र स्वाभाविकश्रीरामावस्थानस्य निजहृदयस्थवालिप्रहरणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालकार। मालिनीवृत्तम् ॥

एवं विलपन्त्या हारायिताश्रुधारायास्तारायाः परिदेवनरवैर्बाष्पाम्बुकणाभ्युक्षणैरक्षीणैर्[1] निश्वासानिलैश्च कृताश्वास इव लब्धसंज्ञो वाली निजनन्दनं रघुनन्दने[2] समर्प्याङ्गदमङ्गसङ्गिनीं कांचन काञ्चनस्रजं[3] शोकावनतग्रीवाय सुग्रीवाय दत्वा निजभुजबलप्रशान्तासुरोऽयं[4] प्रशान्तासुरभूत् ॥

एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण विलपन्त्या परिदेवयन्त्या हारा इवाचरन्त्यो हारायिता अश्रुधारा बाष्पसपाता यस्यास्तस्या। सप्रलाप रुदन्त्या इत्यर्थ। ताराया सबन्धिभिरक्षीणैरविच्छिन्नैरिति सर्वत्र सबध्यते। परिदेवनरवैर्विलापाक्रन्दैर्बाष्पाम्बुकणाभ्युक्षणैरश्रुबिन्दुसेकैर्निश्वासानिलैर्निश्वासमारुतैश्च। मूर्च्छितोज्जीविकोपचारप्रायैरिति भाव। कृताश्वास पुनरुज्जीवित इवेत्युत्प्रेक्षा। लब्धसज्ञ उक्तविवेकशाली वाली निजनन्दनमात्मजमङ्गद रघुनन्दने श्रीरामाय। अधिकरणविवक्षाया सप्तमी। समर्प्य। बालोऽय त्वया रक्षणीय इति तदधीन कृत्वेत्यर्थ। तथा रामायणम्—'बालश्चाकृतबुद्धिश्च ह्येकपुत्रश्च मे प्रिय। तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबल ॥ सुग्रीवे चाङ्गदे चैव निधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥' इति। तथाङ्गसङ्गिनी कण्ठप्रालम्बिनीं काचन कामपि काञ्चनस्रज हेममालाम्। इन्द्रदत्तामित्यर्थ। शोकावनतग्रीवाय

---

१ 'अक्षीणश्वासानिलै' इति पाठ २ 'इक्ष्वाकुनन्दने' इति पाठ. ३ 'मालाम्' इति पाठ ४. 'अयम्' इति नास्ति क्वचित्.

भ्रातृनिधनकारित्वप्रयुक्तशोकावनतकधराय सुग्रीवाय दत्वा। तत्कधरायामासज्ज्येत्यर्थ। 'इमा च मालामाधत्स्व दिव्या सुग्रीव काञ्चनीम्' इत्यादि रामायणे। निजभुजबलेन स्वकीयबाहुपराक्रमेण प्रशान्ता विनिहता असुरा यस्य तथोक्त। महावीर इत्यर्थ। अथ वाली प्रशान्तासुरुत्क्रान्तप्राणोऽभूत्। मृतोऽभवदित्यर्थ॥

तत्र हा सकलभुवनबहुमतबाहुबल[1] गोलभगन्धर्वसिन्धुरपञ्चताकरणपञ्चानन दशमुखभुजभुजङ्गभोगनिरोधा[2]हितुण्डिकायितबालवलय वालिन्, [3]कथं गतोऽसीति बाष्पाविलमुखा वलीमुखास्तस्य रामाज्ञया यथाभिप्रेतं प्रेतकृत्यं [4]सर्वं निर्वर्तयामासुः॥

तत्रेति। तत्र तस्मिन्वालिमरणसमये। हेति खेदे। 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमर। सकलभुवनबहुमतबाहुबल अशेषलोकश्लाघनीयभुजशक्तिसपन्न। तथा गोलभनामा यो गन्धर्वो देवयोनिविशेष स एव सिन्धुरो गजस्तस्य पञ्चताकरणपञ्चानन निधनविधानसिह इति श्लिष्टपरम्परितरूपकम्। तद्विनाशकेत्यर्थ। 'सिंहो मृगेन्द्र पञ्चास्य' इत्यमर। तथा दशमुखभुजा रावणबाहव एव भुजङ्गभोगा सर्पकाया। 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययो' इत्यमर। तेषा निरोधे नियन्त्रणे अहितुण्डिको व्यालग्राही तद्वदाचरितमहितुण्डिकायित बालवलय लाङ्गूलमण्डल यस्य स तथोक्तेति सबोधनत्रयम्। अत्र रूपकोपमयो सकर। 'विषवैद्यो जाङ्गलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिक' इत्यमर। कथ गतोऽसि एतादृशवीर्यसपन्न कुतो मृतोऽसीति बाष्पाविलमुखा अश्रुपरिवृताननना वलीमुखा वानरा रामाज्ञया तस्य वालिन। अभिप्रेतमनतिक्रम्य यथाभिप्रेतम्। यथार्हमित्यर्थ। प्रेतकृत्य दहनादिप्रेतसस्कार सर्व निर्वर्तयामासु। चक्रुरित्यर्थ॥

[5]ततो जाम्बवत्प्रमुखा वलीमुखगणा दाशरथिनिदेशात्सुग्रीवं काञ्चनकलशोदकैर[6]भ्यषिञ्चन्॥

तत इति। ततस्तदनन्तर जाम्बवत्प्रमुखा जाम्बवदादयो वलीमुखगणा वानरसङ्घा दाशरथिनिदेशाच्छ्रीरामाज्ञावचनात्सुग्रीव काञ्चनकलशोदकै शातकुम्भसभृततीर्थजलैरभ्यषिञ्चन्। वानरसाम्राज्याभिषिक्त चक्रुरित्यर्थ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे रामश्यामपयोमुचा।
अभिषेक्तु स्थिता मेघास्तन्महीं महिषीमिव॥ २०॥

अभिषिक्त इति। सुग्रीवे। तुशब्दोऽवधारणार्थक। सुग्रीव एवेत्यर्थ। 'तु स्याद्भेदेऽवधारणे' इत्यमर। राम एव श्यामपयोमुक् नीलमेघस्तेनाभिषिक्ते सति। मेघा जलदास्तन्महीं तस्य सुग्रीवस्य महीं महिषी राज्ञीमिव। अभिषेक्तु स्थिता। प्रवृत्ता। श्रीरामजलदेन केवलसुग्रीवाभिषेके कृते जलदाना तन्महिष्यभिषेकप्रवृत्तिर्युक्तैवेति भाव। वर्षासमय सप्राप्त इति फलितार्थ। रूपकोत्प्रेक्षयो सकर॥

---

१. 'बलानलशलभायिताहितबललिलितगन्धर्व' इति पाठ २ 'निरोधायाहि' इति पाठ. ३. 'विलय कथ' इति पाठ ४ 'सर्वे' इति पाठ ५ 'तत' इत्यादि ६ 'अभ्यषिञ्चन्' इत्यन्त क्वचिन्नास्ति

आर्यायान्वेषणा कार्या शरदीत्युक्तसंविदा।
कपीन्द्रेणार्थितो रामः किष्किन्धावर्तनं प्रति ॥ २१ ॥

आर्येति। हे आर्य स्वामिन् श्रीराम, शरदि शरत्काले। आर्याया सीताया अन्वेषणा गवेषणा कार्या कर्तव्या। तदानी कार्यसौकर्यादिति भाव। इत्येवमुक्त-सविदा विज्ञप्तप्रतिज्ञानेन। 'सविदागू प्रतिज्ञानम्' इत्यमर। कपीन्द्रेण सुग्रीवेण कारुणिक श्रीराम किष्किन्धावर्तन प्रति किष्किन्धाप्रवेशमुद्दिश्यार्थितो याचित ॥

तत कि तत्राह—

न योग्या नगरप्राप्तिरित्युक्तवति राघवे।
सुग्रीवप्रार्थनाप्यासीद्भरतप्रार्थनासमा ॥ २२ ॥

नेति। नगरप्राप्ति पट्टणप्रवेश योग्या अर्हा न न भवति। पितृनिदेशपरि-पालनार्थं वनवासिनो मम पट्टणप्रवेशानर्हत्वादिति भाव। तथाच श्रीरामायणम् —'चतुर्दश समा सौम्य ग्राम वा यदि वा पुरम्। न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपालक ॥' इति। इत्येव राघव उक्तवति सति। सुग्रीवप्रार्थनापि भरतप्रार्थनया समा सदृश्यभूत्। यथा भरतप्रार्थनया श्रीरामोऽयोध्या न प्रविष्टवान्, तथा सुग्रीवप्रार्थनया किष्किन्धामपि न प्रविष्टवानित्यर्थ। उपमालकार। तथाच भरतस्य सुग्रीवौपम्यं श्रीरामस्य दृढव्रतत्व च गम्यते ॥

अथ वर्षर्तु वर्णयति—

दत्तार्जुनविकासेन धार्तराष्ट्रान्निरस्यता।
तेन जीमूतकालेन देवकीनन्दनायितम् ॥ २३ ॥

दत्तेति। दत्तोऽर्जुनविकास पार्थमानसोल्लास। अन्यत्र ककुभतरुपुष्पविकसन च येन तथोक्तेन। 'अर्जुन ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयो' इत्यमर। धार्तराष्ट्रान्नीलचञ्चुचरणहसविशेषान्। अन्यत्र धृतराष्ट्रापत्यानि दुर्योधनादीन्। निरस्यता निराकुर्वता। 'राजहसास्तु ते चञ्चूचरणैर्लोहितै सिता। मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्रा सितेतरै ॥' इत्यमर। तेन प्रक्रान्तेन प्रसिद्धेन वा। जीमूतकालेन वर्षासमयेन देवकीनन्दनेन श्रीकृष्णेनेवाचरित देवकीनन्दनायितम्। उक्तरीत्या श्रीकृष्णकल्पो वर्षासमय प्रवृत्त इत्यर्थ। 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च'। 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ। अतो भावे क्त। जीमूतशब्दो व्याख्यात। श्लिष्टविशेषणेयमुपमा श्लेषो वा मतभेदात् ॥

अस्माकं रूपलक्ष्मीमसकृदपहसत्यात्मकान्त्या तदास्तां
भर्तारं नः सुरेन्द्रं किमपि न गणयन्वालिनं द्राग्जघान।
इत्थं मत्वैव वैरं झटिति घनघटा राघवस्याहवोत्था-
माशामाशाश्च रुद्ध्वा स्तनितमिषमहासिंहनादान्वितेनुः ॥ २४ ॥

अस्माकमिति। अस्माक रूपलक्ष्मीमाकारशोभामात्मकान्त्या निजदेहभासा।

---

१. 'तत्र आस्माकीम्' इति पाठ. २. 'नाद ततान' इति पाठ

इन्द्रनीलसच्छाययेति भाव । असकृद्बहुवारमपहसत्यपहास करोति । तदपहसनमास्ता तिष्ठतु । किंतु नोऽस्माक भर्तार स्वामिन सुरेन्द्र देवराज किमपि किंचिदपि न गणयन् । न लक्षीकुर्वन्निति भाव । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । वालिनम् । तत्पुत्रमिति भाव । द्राक् द्रुतम् । अविचार्येत्यर्थ । जघान हिंसितवान् । 'द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुतम्' इत्यमर । इत्थमनेन प्रकारेण वैर विरोध मत्वा झटिति शीघ्र घनघटा मेघवृन्दानि आहवोत्था युद्धसमुत्थिता राघवस्याशा वाञ्छाम् । उत्साहमिति यावत् । आशा दिशश्च । 'आशा दिगतितृष्णयो' इति रत्नमाला । रुद्ध्वा निरुध्य । वर्षासमये जैत्रयात्राया अनुपयुक्तत्वादिति भाव । स्तनितमिषेण । गर्जितव्याजेन महासिंहनादान्वितेनुश्चक्रु । इति सापह्नवोत्प्रेक्षा । स्रग्धरावृत्तम् । लक्षण तूक्तम् ॥

तत्र तस्मिन्समये—

उपचितजीवनधारा सत्पथभाजो निरस्तसंतापाः ।
भूपा इव नवमेघाः पौरस्त्यमहाबलाकुलिता' ॥ २५ ॥

उपचितेति । उपचितजीवनधारा प्रवृद्धोदकसपाता । अन्यत्र उपचिता जीवनधारा दानोदकधारा यैस्ते तथोक्ता । निरन्तरदानशीला । 'सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि' इत्युदकधारापूर्वकत्वात्सर्वेषा दानानामिति भाव । अथवा उपचिता धर्माचरणादिना वर्धिता जीवनधारा आयुर्दैर्घ्य यैस्ते तथोक्ता । तथा सत्पथभाज आकाशमार्गसचारिण । अन्यत्र सन्मार्गवर्तिन । निरस्तसतापा निरसितपरितापा । अन्यत्र निरस्ताश्रितजनमन परितापा । तथा पौरस्त्यमहाबलाकुलिता पौरस्त्य पूर्वदिग्भव प्राच्य । अग्रत उत्पन्न इत्यर्थ । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्प्रत्यय । तादृशो यो महाबलो वायुस्तेनाकुलिता उद्धत । अन्यत्र रलयोरभेदात्पौलस्त्यस्य रावणस्य महाबलेन प्रभूतबाहुपराक्रमेणाकुलिता विह्वलीकृता । नवमेघा नूतनजलधरा । दिव्याकाशे भूपा राजान इव जाता इति शेष । श्लेषसकीर्णेयमुपमा । आर्यावृत्तम् ॥

तेन किल रघुपतिरतिमात्रप्रवृद्धमन्युः शतमन्युशरासनशारतरतारापथां घनरवमुखरितहरिन्मुखाभोगां कदम्बवनपवनाकम्पनिराडम्बरकादम्बकुटुम्बामम्बुदकवलिताम्बरां शिलीन्ध्रसंबन्धबन्धुरवसुंधरां विकचकुटजनिचयकवचितमहारण्यां प्रावृषेण्यां प्रक्रियां प्रेक्षमाणो लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तेनेति । तेन जीमूतकालेन हेतुना । किलेति संभावनायाम् । सभावितेन जीमूतकालेनेत्यर्थ । 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर । रघुपति श्रीरामोऽतिमात्र निर्भर प्रवृद्धो वृद्धि गतो मन्यु क्रोधो यस्य तथोक्त सन् । उज्जीवकलाज्जैत्रयात्राप्रतिबन्धकलाच्च क्रुद्ध सन्नित्यर्थ । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । शतम-

१ 'घनतरघनरव' इति पाठ २ 'कम्प' इति पाठ

न्युशरासनेनेन्द्रधनुषा शारतरोऽत्यन्तशबलवर्णस्तारापथ आकाशो यस्या ता तथो-क्ताम्। घनरवैर्घनगर्जितैर्मुखरिता प्रतिध्वनिता हरिन्मुखाभोगा दिगन्तकुहरा यस्या ता तथोक्ताम्। कदम्बवनपवनाकम्पेन नीपवनवायुसचारेण निराडम्बराणि विहारा-डम्बरविधुराणि कादम्बकुटुम्बानि कलहसमिथुनानि यस्यास्ताम्। 'तूल च नीपप्रिय-ककदम्बाश्च हलिप्रिये', 'कादम्ब कलहस स्यात्' इति चामर। अम्बुदकदम्बेन मेघवृन्देन कवलित निगीर्णम्। आच्छादितमिति यावत्। अम्बरमाकाश यस्या ताम्। शिलीन्ध्रसबन्धेन कन्दलीकुसुमसगत्या बन्धुरा मनोहरा वसुधरा भूर्यस्या ताम्। वसूनि धारयतीति वसुधरा। 'सञ्ज्ञाया भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागम। 'कन्दल्या च शिलीन्ध्र स्यात्' इति शब्दार्णवे। विकचकुटजनिचयैर्वि-कसितगिरिमल्लिकाकुसुमनिकुरुम्बै कवचितान्याच्छादितानि महारण्यानि यस्या ताम्। 'कुटजो गिरिमल्लिका' इति हलायुध। प्रावृषि भवा प्रावृषेण्याम्। 'प्रावृष एण्य' इति एण्यप्रत्यय। प्रक्रिया परिपाटी प्रेक्षमाण सन् लक्ष्मणमिद वक्ष्यमा-णवचनमभाषतावोचत्॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति। अयमित्यादिश्लोकषट्केन–

अयं कालः कालप्रमथनगलाभैरभिनवै-
रहंयूनां यूनामपहरति धैर्यं जलधरैः।
स्मराधारा धारापरिचितजडा वान्ति सहसा
नभस्वन्तः स्वन्त· कथमिव वियोगः परिणमेत्॥ २६॥

अय मिति। अय वर्तमान कालो वर्षासमय कालप्रमथनगलाभै मृत्युजयक-ण्ठसच्छायै। वारिपूरितत्वादतिनीलैरित्यर्थ। 'कालो मृत्यौ महाकाये समये यमकृ-ष्णयो' इति विश्व। कुत·। अभिनवैर्नूतनैर्जलधरै करणै। अहयूनामहकारिणाम्। तारुण्यमदगर्वेणाजेयमन्यानामित्यर्थ। 'अहयु स्यादहकारी' इत्यमर। 'अहशुभमो-र्युस्' इति युस्प्रत्यय। यूना तरुणाना धैर्यं धीरत्वम्। निर्विकारचित्तत्वमिति यावत्। अपहरति विलोपयति। तरुणीप्रवणान्त करणान्करोतीत्यर्थ। 'मनसो निर्विकारत्व धैर्य सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका। तथा स्मराधारा। मन्मथोद्दीपका इत्यर्थ। धारापरिचयजडा वारिसपर्कशीतला। नभस्वन्त प्रावृड्वाता। 'नभस्वद्वातपवनप-वमानप्रभञ्जना' इत्यमर। सहसा अकस्मात्। अतिवेगेनेत्यर्थ। 'सहसेत्याकस्मि-काविमर्शयो' इति श्लेषव्याख्याने। 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम्' इति शाकटायन। वान्ति प्रसरन्ति। अत स्वन्त स्वस्वरूप। अतिदृढ इति यावत्। 'अन्तोऽस्त्र्यपि सिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति वैजयन्ती। अथवा स्वन्तो दुरन्त। क्षयोन्मुख इति यावत्। वियोगो विरहस्ते। कथमिव कुतो वा। इवशब्दो वाक्यालंकारे। परिणमेत्परिपाक गच्छेत्। सुक्रान्तो भवेदिति यावत्। न परिणमेदेवेत्यर्थ। सत्यामुद्दीपनसामग्र्या तस्य दुरूपत्वादिति भाव। छेकानुप्रासोऽलकार। 'भवेद-

१. 'परिचय' इति पाठ·

व्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयो आवृत्तिर्यत्र स बुधैश्छेकानुप्रास इष्यते ॥' इति लक्षणात् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

महासमरसूचकः प्रतिदिशं मनोजन्मनो
मयूरगलकाहलीकलकल' समुज्जृम्भते ।
पयोदमलिने दिने परुषविप्रयोगव्यथां
नरेषु वनितासु वा दधति हन्त के का इति ॥ २७ ॥

महासमरेति । प्रतिदिश दिशि दिशि मनोजन्मनो मन्मथस्य । जगदेकवीरस्येति भाव । महासमरसूचको महारणज्ञापको मयूरगलकाहलीकलकलो मयूरगला नीलकण्ठकण्ठा एव काहल्यो वाद्यविशेषास्तासा कलकल कोलाहल । केकारवाडम्बर इति यावत् । समुज्जृम्भते विजृम्भितो भवति । 'काहल भृशशुष्कयो । वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलि काहल कल ॥' इति विश्व । 'कोलाहल कलकल' इत्यमरश्च । किमिति समुज्जृम्भित इत्यत आह—पयोदमलिने दिने । वार्षिकवासरेष्वित्यर्थ । परुषविप्रयोगव्यथा दु सहविरहवेदना नरेषु पुरुषेषु मध्ये वनितासु स्त्रीषु वा मध्ये के नरा का वा वनिता दधति धारयन्ति । हन्तेति विषादे । तेषा तासा च सहारकालस्य सप्राप्तत्वाद्विषाद इत्यर्थ । इत्येव समुज्जृम्भत इति सबन्ध । के मूर्ध्नि कायति कूजतीति केका मयूरवाणी । यथाहामरसिंह —'केका वाणी मयूरस्य' इति । तादृशी वाणी पदशो विभज्य नरवनितावाचकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालकार । स च नरेषु के वनितासु का इति च यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालकारेणाङ्गेन सकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अम्भोधरोदरविनिर्गतवारिधारा-
संमर्दमांसलसमीरसमीर्यमाणैः ।
आमोदवीचिनिचयैः कुटजप्रसूनै-
राकाशमेतदवकाशविहीनमासीत् ॥ २८ ॥

अम्भोधरेति । अम्भोधरोदरेभ्यो जलधरगर्भगह्वरेभ्यो विनिर्गता विनि सृता या वारिधारास्ताभि सह समर्दे सग्रामकरणे मासलो बलवान् । वारिधाराविभेदकतया प्रवृत्त इत्यर्थ । मास बलमस्यास्तीति मासल इति विग्रह । सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्प्रत्यय । 'बलवान्मासलोऽसल' इति वृत्तिकार । 'बलवान्मासलोऽसल' इत्यमरश्च । तेन समीरेण वायुना समीर्यमाणैरामोदवीचीना गन्धपरम्पराणा निचय समुदायो येषा तै । अविच्छिन्नगन्धबन्धुरैरित्यर्थ । 'आमोदो गन्धहर्षयो' इति विश्व । कुटजप्रसूनैर्गिरिमल्लिकाकुसुमै । 'जयोऽथ कुटज शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका' इत्यमर । एतत्परिदृश्यमानमिव स्थितमाकाश नभोऽवकाशविहीन नीरन्ध्रमासीत् । अत्राकाशस्यावकाशविहीनत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धकथनादतिशयोक्तिभेद । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

घनश्यामलपत्रस्य व्योमन्यग्रोधशाखिनः ।
प्ररोहा इव लक्ष्यन्ते वारिधारा धरां गता' ॥ २९ ॥

घनेति । धरा भुव गता प्राप्ता वारिधारा रोदोन्तराले दण्डायमानतया प्रवृत्ता उदकधारा, घना मेघा एव श्यामलपत्राणि नीलपलाशानि यस्य तस्य । अन्यत्र घनवच्छ्यामलानि अथवा घनानि सान्द्राणि श्यामलानि च पत्राणि यस्य तत्तथोक्तस्य व्योम्न आकाशस्येव न्यग्रोधशाखिनो वटवृक्षस्य । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वट' इत्यमर । प्ररोहा जटा इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते । तथा वारिधाराणा प्रवृत्तत्वात्प्ररोहत्वोत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणितेति सकर । अत्र इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । 'इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालकारेषु' इति गणव्याख्याने ॥

अम्भःपूरसुसंपूर्णास्तटस्थतरुपुष्पिणीः ।
नदी· पश्येह सौमित्रे प्रवृद्धाश्च दिने दिने ॥ ३० ॥

अम्भ इति । हे सौमित्रे लक्ष्मण, इह प्रावृट्काले अम्भ पूरेण पय प्रवाहेण सुष्ठु सपूर्णा सुसपूर्णा । तटे तिष्ठन्तीति तटस्थाना तीररुहाणा तरूणा कदम्बकुटजादिवृक्षाणा पुष्पाण्यासु सन्तीति तटस्थतरुपुष्पिणी । वायुवशान्निपतितपुष्पव्याप्ता इत्यर्थ । तथा दिने दिने प्रतिदिनम् । वीप्साया द्विर्भाव । प्रवृद्धा प्रवृद्धिं गता नदीश्च पश्य । अत्राय ध्वनि —अम्भ पूरसुसपूर्णा । मदनरसातिरेकवतीरित्यर्थ । तटशब्देनात्र निकट प्रतीयते । तटस्था निकटस्था । अनपायिन इति यावत् । ते तरवस्तरुवत्स्थिता प्रिया यासा तास्तथोक्ता । अतएव पुष्पिणी विकासवतीरिति बहुव्रीहिगर्भितविशेषणसमास । अत प्रवृद्धा केलिलाभाद्वृद्धिं गता नदी स्त्रिय पश्येति ॥

अम्भोधिपाने सलिलेन साकमापीतमौर्वाग्निशिखाकलापम् ।
तप्तोदरा वारिधरा वमन्ति विद्युल्लतोन्मेषमिषेण नूनम् ॥ ३१ ॥

अम्भोधीति । अम्भोधिपाने समुद्रजलपानसमये सलिलेन साकमापीत निपीयमानमौर्वाग्निशिखाकलाप वडवानलज्वालाजाल कर्म । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमर । वारिधरा मेघास्तप्तोदरा सतप्तकुक्षिकुहरा सन्त । विद्युल्लतोन्मेषमिषेण तडिल्लतास्फुरणव्याजेन वमन्त्युद्गिरन्ति । बहिर्निर्गमयन्तीत्यर्थ । अत्र लालादिनिरसनवाचिना वमनशब्देनोपचारान्निर्गमनमात्रमुच्यत इति चारुत्वातिशय । तदुक्त दण्डिना—'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षा विगाहते ॥' इति । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । सा च मिषशब्देन विद्युल्लतोन्मेषस्यापह्नुत्यासत्यत्वप्रतिपादनात्सापह्नवोत्प्रेक्षेति सकर ॥

अथ जैत्रयात्रोपयोगी शरत्काल सप्राप्त इति वक्तु वर्षापगम वर्णयति—

इत्थं प्रवृत्तेषु घनदिनेषु दाशरथिना कथमपि नीतेषु तदाकारकान्ति गमितमिव शनै·शनैर्मेघमण्डलं पाण्डुरमभूत् ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेषु घनदिनेषु मेघाकुलितदिवसेषु । वार्षिकवासरेष्वित्यर्थ । दाशरथिना श्रीरामेण कथमपि गरीयसा प्रयत्नेन । अत्यन्त-

---

१ 'अय श्लोक क्वचिन्न दृश्यते' २ 'कान्तिविजितमिव' इति पाठ .

प्रयासेनेत्यर्थ । नीतेषु गमितेषु सत्सु । अतएव तदाकारकान्ति तस्य श्रीरामस्याकार-कान्ति शरीरशोभाम्। विरहजनितपाण्डुरप्रभामित्यर्थ । गमित प्रापितमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'ससर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायादिति भाव । शनै शनैर्दिनक्रमेण । वी-प्सायां द्विर्भाव । मेघमण्डल पाण्डुर धवलवर्णमभूत् । 'वलक्षो धवलोऽर्जुन । हरिण पाण्डुर पाण्डु' इत्यमर ॥

तस्य चा[1]पव्यापारवेलायां न संनिधातव्यमित्यन्त[2]रिक्षादन्तर्हितं किल पाकशासनशरासनम् ॥

तस्येति । तदा तस्य श्रीरामस्य चापव्यापारवेलाया शरासनोद्योगकाले न सनि-धातव्य सनिधौ न स्थातव्यम् । न प्रत्यक्षे भवितव्यमिति यावत् । मद्व्यापारकाले स्वव्यापारस्यायुक्तत्वादिति भाव । इति किल । इति मत्वेत्यर्थ । कीलेत्यलीके । वस्तुतस्तु न तथेति भाव । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । अतएवोत्प्रेक्षा । अन्त-रिक्षादाकाशात्तत्सकाशात्पाकशासनशरासनमिन्द्रधनुरन्तर्हितमपगतम् । अदृश्यता मतमित्यर्थ ॥

रघुपतिचापघोषसमयो भवितेति कि[3]ल
व्युपरतमुद्भटं घनघटाजनितं स्तनितम् ।
श्वसितमरुद्भि[4]रस्य विजितः किल शान्तिमगा-
त्परिचितकेतकीकुटजनीपवनः पवनः ॥ ३२ ॥

रघुपतीति । रघुपतिचापघोषस्य श्रीरामधनुष्टंकारस्य समय कालो भविता भविष्यति । प्रत्यासन्न इत्यर्थ । भुवो लुट् । इति किल । एव मत्वेन्युत्प्रेक्षा । उद्भ-टमुज्जृम्भित घनघटाजनित मेघवृन्दसमुद्भूत स्तनित गर्जित व्युपरत विनिवृत्तम् । प्रशान्तमभूदित्यर्थ । तथास्य विरहिण श्रीरामस्य श्वसितमरुद्भिर्निश्वासमारुतै । अविच्छिन्नतया प्रवर्तमानैरिति शेष । विजित किल निर्जित इवेत्युत्प्रेक्षा । परिचि-तानि परिशीलितानि केतकीकुटजनीपवनानि केतकीना कुटजाना गिरिमल्लिकाना नीपाना कदम्बाना च वनानि येन स तथोक्त । पवनो वायुश्च शान्तिमगादुपर-तोऽभूत् । वृत्तमुन्नेयम् ॥

तापोपशान्तिनटनात्कृतलोकहर्षा
वर्षानटी गगनरङ्गतलात्प्रयाता ।
अम्भोदवाद्यमचिरेण शशाम सर्व
निर्वापिताश्च सहसैव तडित्प्रदीपाः ॥ ३३ ॥

तापेति । वर्षा प्रावृडेव नटी नर्तकी । 'स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूम्नि वर्षा' इत्यमर । तापोपशान्ति सतापोपशमनमेव नटन नाट्य तस्माद्धेतो । 'ताण्डव नटन नाट्यम्' इत्यमर । कृत उत्पादितो लोकाना जनाना प्रेक्षकाणा च हर्ष आनन्दो यया सा तथोक्ता सती । रज्यन्तेऽस्मिन्नटा इति रङ्गो नाट्यस्थानम् ।

---

१. 'चापस्य' इति पाठ . २ 'अन्तरिक्षान्तरात्' इति पाठ . ३. 'भिया व्युपरत' इति पाठ . ४ 'अत्र' इति पाठ

'रङ्गौ तु स्थानरागौ च' इति वैजयन्ती । तस्य तल प्रदेश । गगनमेव रङ्गतलं तस्मात्प्रयातापगता । अभूदिति शेष । तथा सर्वमशेषमम्भोद एव वाद्य वीणावेणु-मृदङ्गादि । सर्वाण्यप्यम्भोदवाद्यानीत्यर्थ । अचिरेण सहसा शशाम शान्ति जगाम। तथा तडितो विद्युत एव प्रदीपा दीपज्वालाश्च सहसा क्षिप्रमेव निर्वापिता । प्रशान्ता इत्यर्थ । एव समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् । वस्तुतस्तु रूपकोपमयो साधकबाधकप्रमाणाभावात्सदेहालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

क्रमेण वाहिनीजातं सकलं भाविनीं वानरवाहिनीपूर्तिमसहमान-मिव तनिमानमभजत ॥

क्रमेणेति । सकलमशेषं वाहिनीजात नदीव्यूह कर्तृ । सर्वा अपि नद्य इत्यर्थ । भाविनी भविष्यन्तीम् । 'भविष्यति गम्यादय ' इति भविष्यदर्थे णिनि । वानरवा-हिनीपूर्तिं कपिसेनानदीपूरणमसहमानममृष्यमाणमिवेत्युत्प्रेक्षा । वाहिनीजातस्य । वाहिन्यन्तरपूर्त्यसहनं युक्तमेवेति भाव । क्रमेण दिनक्रमेण तनिमान तनुत्वमभ-जत । 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती ॥

तथा[1] दुर्दिनापाये लङ्कायामपि राजहंसनिःशङ्कसंचारो भविष्य-[2]तीति मत्वा किल भूम्यामपि समजनि राजहंसनि·शङ्कसंचारः ॥

तथेति । तथा दुर्दिनाना मेघच्छन्नदिवसाना रावणकृतान्तकदुष्टदिवसाना चा-पायेऽपगमे सति । एकत्र शरदागमवशात्, अन्यत्र श्रीरामविक्रान्तिवशाच्चेति भाव । 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमर । लङ्काया रावणपुर्यामपि । सातङ्कसचारयोग्याया-मपीति भाव । राजहसयोश्चन्द्रसूर्ययो । तथा राजहसाना श्रीरामादिराजश्रेष्ठाना कलहसानां चेति गम्यते । नि शङ्कसचारो निर्भयप्रवृत्तिर्निरातङ्कविहारश्च । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो ', 'भानुर्हंस सहस्राशु ' इति विश्वप्रकाशामरौ । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहसयो ' इत्यन्यत्र विश्व । भविष्यतीति मत्वा । किले-त्युत्प्रेक्षा । भूम्यामपि राजहसनि शङ्कसचार कलहसनिरातङ्कविहारो राजश्रेष्ठनिरा-धारजैत्रयात्रा च समजनि सजात । जने कर्तरि लुङ् । 'दीपजन–' इत्यादिना च्लेश्चिणादेश ॥

एवं प्रोषितायामपि प्रोषितजनशेमुषीमुषि प्रावृषि ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण प्रोषितजनाना प्रवसितनराणाम् । विरहिणामिति यावत् । शेमुषी प्रज्ञा धैर्य मुष्णाति विलोपयतीति प्रोषितजनशेमुषीमुषि । 'मुष स्तेये' क्विप् । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धी प्रज्ञा शेमुषी मति ' इत्यमर । प्रावृषि वर्षर्तौ प्रोषितायामपगतायां सत्यामपि ॥

तत कि तत्राह—

कामक्षिप्तपृषत्कभिन्नहृदयच्छिद्रप्रणालीगल-
न्मैत्रीसारलघौ प्रति[3]श्रवभरं निर्वोढुमप्यक्षमे ।

---

१ 'तथा' इति नास्ति क्वचित्, 'तदा' इति पाठ २. 'सभविष्यति' इति पाठ..
३ 'प्रतिश्रुतगिरम्' इति पाठ

सुग्रीवे चिरसंस्थितां शमयितुं रागान्धतां तादृशीं
किष्किन्धां द्रुतमाप कोपकलुषो रामाज्ञया लक्ष्मणः ॥ ३४॥

कामेति। कामक्षिप्ता मन्मथप्रयुक्ता ये पृषत्का बाणा । 'पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगा ' इत्यमर । तैर्भिन्न विदारित यद्धृदय चित्त वक्षश्च । 'हृदयं जीविते चित्ते वक्षस्याजीवभावयो ' इति शब्दार्णव । तस्य छिद्र रन्ध्रमेव प्रणाली जलनिर्गमनमार्ग । 'प्रणाली पयस पदव्याम्' इत्यमर । तया गलन्निर्गच्छन्मैत्रीसार सख्यस्थिरांशो यस्य स तथोक्त । अतएव लघौ नि सारे क्षुद्रे च । अविच्छिन्नकामकेलिपरतन्त्रतया विस्मृतसख्यसबन्ध इत्यर्थ । मैत्री व्याख्याता । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमर । अतश्च प्रतिश्रव सीतान्वेषणाङ्गीकार स एव भरस्तमपि । किमुतान्यदिति भाव । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधय ' इत्यमर । निर्वोढु समर्थयितुमक्षमेऽशक्ते सुग्रीवे चिरसस्थिता चिरकालमारभ्य वर्तमाना तादृशीमनिर्वाच्या रागेण स्त्रीसभोगासक्त्या यान्धताविवेकिता ता शमयितु निर्वापयितुम् । स्त्रीलम्पटता निर्वर्त्य प्रस्तुतकार्ये प्रवर्तयितुमित्यर्थ । कोपकलुषो रोषाक्रान्तविक्षिप्तहृदयो लक्ष्मणो रामाज्ञया किष्किन्धा द्रुतमाप प्राप । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तत:[१] सौमित्रिरतिरुष्टः[२] प्रविष्ट इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽप्यनङ्गसंगरसंगतपरिश्रमादजातजागरः सुग्रीवस्तद्दर्शनत्रासंसंचलितसकलप्लवंगबल[३]किलकिलायितेन प्रबुद्धः सचिवयोः प्लक्षप्रभावनाम्नोः प्रभावेण प्रकृतिं प्रपेदे ॥

तत इति। तत सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽतिरुष्टोऽत्यन्तरोषाविष्ट सन् प्रविष्ट किष्किन्धा प्रत्यागत इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽपि । अनङ्गसगरसगतपरिश्रमाद्रतिरणसप्राप्तखेदाद्धेतो । 'श्रम खेदोऽध्वरत्यादे ' इति लक्षणात् । अजातजागरोऽनुत्पन्नप्रबोध. सुग्रीवस्तस्य रोषावेशवतो लक्ष्मणस्य दर्शनाद्यस्त्रास साध्वस तेन सचलिताना सम्भ्रान्ताना सकलाना समस्ताना प्लवगबलाना वानरसेनाना किलकिलायितेन किलकिलध्वन्याचरणेन हेतुना । किलेत्यनुकरणशब्द । प्रबुद्धो बोध प्राप्त सन् । प्लक्ष प्रभावश्चेति नामनी ययोस्तयो सचिवयोर्मन्त्रिणो प्रभावेणोद्वेगनिवर्तकवचनसामर्थ्येन प्रकृति पूर्वावस्था प्रपेदे प्राप । तथाच रामायणम्—'सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् । वानरान्वानरपते चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्र सह बन्धुभि । गच्छ शीघ्र महाभाग रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम् ॥' इति ॥

त[६]स्मिन्सुग्रीवे राघवरोषस्य कारणं निरूपयति सति सद्य एव[७] मुखरितहरिन्मुखो[८]ऽभूल्लक्ष्मणस्य ज्याघोषः[९] ॥

---

१ 'सश्रिताम्' इति पाठ २. 'तत्र' इति पाठ ३ 'अतीव रुष्ट ' इति पाठ . ४ 'जातत्राससकुलित' इति पाठ ५ 'कुल' इति पाठ ६ 'ततस्तस्मिन्' इति पाठ . ७. 'सद्य एव' इति नास्ति क्वचित् ८ 'दिङ्मुख ' इति पाठ . ९. 'लक्ष्मणज्याघोष ' इति पाठ .

तस्मिन्निति । तस्मिंस्तथा प्रकृतिमापन्ने सुग्रीवे राघवस्य प्राणप्रियसखस्यापि लक्ष्मणस्य श्रीरामस्य वा रोषस्तस्य कारण निरूपयति । 'न मे दुर्व्याहृत किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् । लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्ध किमिति चिन्तये ॥' इत्यादि रामायणोक्तरीत्या पर्यालोचयति सतीत्यर्थ । मुखरितहरिन्मुख प्रतिनादितदिगन्तरालो लक्ष्मणस्य ज्याघोषो गुणध्वनिरभूत् । निजागमनज्ञापनार्थं लक्ष्मणो धनुष्टङ्कार चकारेत्यर्थ ॥

तत्रासनं द्रुतमपास्य पतिः कपीनां
तत्रास नम्रवदनो घनचापघोषात् ।
संतोषमोक्षमिव[1] भूरि भजन्भुजंगः
[2]संतापनाशपिशुनात्तरुणाभ्रघोषात् ॥ ३५ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये कपीना पति सुग्रीवो द्रुत शीघ्रमासन सिंहासनमपास्य त्यक्त्वा । आसनादुत्थायेत्यर्थ । घनचापघोषान्महाकार्मुकध्वनेर्नम्रवदनोऽव नतानन सन् तत्रास बिभाय । कथमिव । सतापनाशपिशुनाद्ग्रीष्मादिजनितसज्वरोपशान्तिसूचकादिति विशेषण चापघोषेऽपि योज्यम् । तरुणाभ्रघोषान्नूतनमेघगर्जिताद्भूरि भूयिष्ठ यथा तथा सतोषमोक्षमानन्दविघात भजन्प्राप्नुवन्निति विशेषण सुग्रीवेऽपि योज्यम् । भुजङ्ग सर्प इव । 'सर्प पृदाकुर्भुजगो भुजङ्ग ' इत्यमर । अत्र तरुणाभ्रघोषस्य नीलकण्ठोल्लासकत्वात्तेषा च 'नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यभिधानाद्भुजङ्गभुक्त्वाच्च भुजङ्गत्रासहेतुत्वमवगन्तव्यम् । उपमालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

त[3]त्र प्रतिश्रुत[4]कार्यप्रोत्साहनाय कु[5]पितेन भ्रात्रा प्रेषि[6]त इति मारुतिना धार्यमाणधैर्यः सुग्रीवः सौमित्रिं सान्त्वयितुं तारां प्रेषितवान् ॥

तत्रेति । तत्र वित्रासनसमये प्रतिश्रुत प्रतिज्ञात यत्कार्य सीतान्वेषणरूपकृत्य तस्य । 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमर । प्रोत्साहनाय प्रवर्तनार्थम् । कुपितेन विलम्बाद्रुष्टेन भ्रात्रा रामेणैष लक्ष्मण प्रेषित प्रहित । इत्युक्त्वेति शेष । मारुतिना हनूमता वार्यमाण वारणविषयीक्रियमाण धैर्य यस्य तथोक्त । मारुतिवचनात्पुनर्लब्धधैर्य सन्नित्यर्थ । सुग्रीव सौमित्रि सान्त्वयितु सामवचनैरुपलालयितुम् । 'सामसान्त्वमुभे समे' इत्यमर । तारा निजवधू प्रेषितवान् । प्रथम स्वस्यैव दर्शने पुन कोपोद्बोधो भविष्यति, स्त्रीदर्शने तु नैवमिति मत्वा ता प्रहितवानित्यर्थः । तथा रामायणम्—'त्वद्दर्शनविमुक्तात्मा न स्म कोप करिष्यति । न हि स्त्रीषु महात्मान क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥' इत्यादि ॥

द्राग्वारुणीभजननिह्नुतराजतेजो
निष्क्रान्ततारमुपशान्ततमोविकारम् ।

---

१ 'पोषम्' इति पाठ २ 'सतोष' इति पाठ ३ 'तत ' इति पाठ ४ 'कार्यस्य' इति पाठ ५ 'प्रणयकुपितेन' इति पाठ ६ 'प्रेषित एष इति' इति पाठ ।

पूर्वाशया विशति सत्पथभाजि मित्रे
सत्यं निशान्तसमयस्य निशान्तमासीत्॥ ३६॥

द्रागिति। द्रागञ्जसा वारुणीभजनेन सुरासेवनेन निह्नुतमाच्छादित राज्ञ प्रभो सुग्रीवस्य तेज प्रतापो यस्य तत्तथोक्तम्, अन्यत्र वारुणीभजनेन प्रतीचीसगत्या निह्नुतमन्तर्हित राजतेजश्चन्द्रप्रकाशो यस्मिंस्तत्। 'सुरा प्रत्यक्च वारुणी' इत्यमर। 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे' इति विश्वप्रकाश। निष्क्रान्ता निर्गता तारा सुग्रीवपत्नी यस्मात्तत्तथोक्तम्, अन्यत्रापगतनक्षत्रम्। उपशान्तो निवृत्तस्तमोविकारो मोहविक्रिया, अन्यत्रान्धकारव्याप्तिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। अस्य सुग्रीवस्य निशान्त गृह कर्तृ। 'निशान्त गृहशान्तयो' इति विश्व। सत्पथभाजि सन्मार्गवर्तिन्याकाशमार्गसचारिणि च मित्रे सुहृदि लक्ष्मणे अर्के च। 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्व। पूर्वाशया पूर्वप्रतिज्ञार्थकाङ्क्षया हेतुना पूर्वदिशा च विशति प्रविशति सति। सत्य यथार्थम्। अतएवोत्प्रेक्षा। निशाया रजन्या अन्तोऽवसान तत्सम तत्तुल्यम्। प्रभातकल्पमित्यर्थ। आसीत्। श्लिष्टविशेषणेयमुपमा॥

सा तु रामा रामानुजमासाद्य चैनमवोचत[1]॥

सेति। सा तु सैव रामा। 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर। 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा' इति न्यायान्निजगुणसपदा। लक्ष्मणप्रसादनपाटवातिशयद्योतनार्थं रामेत्युक्तमित्यवगन्तव्यम्। रामानुज लक्ष्मणम्। रामवद्गुणग्राहित्वप्रकटनार्थमित्थ निर्देश। आसाद्य प्राप्य। एन रामानुज प्रत्यवोचतोक्तवती च॥

तत्प्रकारमेवाह—

प्राचीनं व्यसनं सुरेन्द्रतनयाज्जातं वने भ्राम्यतः
सुग्रीवस्य निराकृतं खररिपोर्बाणेन सालच्छिदा।
अद्यास्य व्यसनं तु पञ्चविशिखादासीदुपेन्द्रात्मजा-
त्सौमित्रे तदपि प्रशान्तमभवज्ज्याघोषमात्रेण ते॥ ३७॥

प्राचीनमिति। सुरेन्द्रतनयाद्वालिनो जातमुत्पन्नम्। अतएव वनेऽरण्ये भ्राम्यत सचरत। 'वा भ्राश–' इत्यादिना श्यन्प्रत्यय। सुग्रीवस्य प्राचीन पुरातन व्यसन विपत्। 'व्यसन विपदि भ्रशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमर। खररिपो खरसुरान्तकस्य श्रीरामस्य सबन्धिना सालच्छिदा सप्तसालविदारिणा बाणेन निराकृत निरस्तम्। वालिन निहत्य तद्व्यसन निराकृतमित्यर्थ। अद्येदानी तु। इन्द्रमुपगत उपेन्द्र इन्द्रानुजो विष्णुस्तस्यात्मजात्तनयात्। प्रद्युम्नरूपेणावतीर्णत्वादिति भाव। पञ्च अरविन्दादयो विशिखा बाणा यस्य तस्मान्मन्मथात्। महावीरादिति भाव। अन्यत्पूर्वविलक्षण व्यसनम्। स्त्रीव्यसनमित्यर्थ। आसीत्। हे सौमित्रे, तद्व्यसनमपि ज्याघोषमात्रेण गुणध्वनिमात्रेण प्रशान्त निवृत्तमभवत्। इन्द्रपुत्रकृत-

---

[1] 'चैवमवोचत्' इति पाठ.

व्यसन तद्भ्रात्रा निरस्तम् । इन्द्रानुजपुत्रकृतव्यसन तु त्वया निरस्तमिति क्रमोऽयं युक्त इति भाव । भवदीयचापघोषश्रवणोत्तरक्षण एव निवृत्तकामतन्त्र सुग्रीवो युष्मत्कार्यनिर्वाहपरतन्त्रतया वर्तते । अतस्त्वया महाराजपुत्रेण न कोपितव्यमिति फलितार्थ । अत्र श्रीरामस्य शरेण व्यसननिरासकत्वमस्य तु चापघोषमात्रेणैवेति व्यतिरेको व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तदनन्तरं तारासान्त्ववचनप्रशान्तकोपेन[1] सौमित्रिणा साकं तपनतनयः सविनयमाश्रित्य दाशरथिं प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर ताराया सान्त्ववचनेनोक्तरूपसामवाक्येन हेतुना प्रशान्तकोपेन निवृत्तरोषेण सौमित्रिणा साक लक्ष्मणेन सह तपनतनय सुग्रीव सविनय भयभक्तिप्रयुक्तविनयसहित यथा तथा दाशरथिं श्रीराममाश्रित्याधिगम्य प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् । व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ॥

देव, कपिबलम[2]खिलकुलाचलनिलयमनिलतनयेनाहूतं पुरुहूत इव पुलोमजापहा[3]रिणमनुह्लादं रावणं रणे नि[4]हनिष्यसीति ॥

देवेति । हे देव स्वामिन् श्रीराम, अखिलकुलाचलनिलय महेन्द्राद्यशेषकुलपर्वतनिकेतन कपिबलमनिलतनयेन हनूमताहूतम् । अत पुलोमजा शचीमपहरतीति पुलोमजापहारिणम् । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमर । अनुह्लाद नाम दानव पुरुहूत इन्द्र इवेत्युपमा । रावणम् । सीतापहारिणमिति शेष । रणे निहनिष्यसि विनाशयिष्यसीति व्यजिज्ञपदिति सबन्ध । अत्रेन्द्रेणेप्सिता पौलोमी तत्पितु पुलोमनाम्नोऽनुमत्यानुह्लादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तार पुलोमानमपहर्तारमनुह्लाद च निहत्य ततस्ता प्रत्यानीतवानिति पौराणिकी कथात्रानुसधेया ॥

ततः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

> **ककुभि कुलिशपाणेर्मैथिलीं तां विचेतुं**
> **विनतमथ दिशायां मारुतिं प्रेतभर्तुः ।**
> **वरुणदिशि सुषेणं यक्षराजाश्रितायां**
> **हरिति शतबलिं च प्राहिणोद्वानरेन्द्रः ॥ ३८ ॥**

ककुभीति । वानरेन्द्र सुग्रीवस्तामपहृता मैथिली सीता विचेतुमन्वेष्टु कुलिशपाणेरिन्द्रस्य ककुभि केन सूर्येण कुभ्नाति द्योतयतीति ककुप् तस्याम् । प्राच्यामित्यर्थ । विनत विनताख्य वानरसेनाधिपतिम् । अथेति वाक्यारम्भे, अनन्तर वा । प्रेतभर्तुर्यमस्य दिशायाम् । दक्षिणस्या दिशीत्यर्थ । 'आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा' इति वचनाट्टाप् । मारुतिं हनूमन्तं च । अत्र युवराजस्याङ्गदस्य प्राधा-

---

- १ 'सान्त्वनप्रशान्त' इति पाठ २ 'अखिलमखिल' इति पाठ. ३. 'हारिण बालाभिधानम्' इति पाठ॰. ४ 'हनिष्यतीति' इति पाठ.

न्येऽपि कार्यसाधकत्वान्मारुतिग्रहणमिति मन्तव्यम् । तथा वरुणस्य दिशि प्रतीच्या सुषेण स्वस्य श्वशुरम् । तथाच रामायणम्—'अथ प्रस्थाप्य च हरीन्सुग्रीवो दक्षिणा दिशम् । अब्रवीन्मेघसकाश सुषेण नाम वानरम् ॥ ताराया पितर राजा श्वशुर भीमविक्रमम् ॥' इति । तथा यक्षराजाञ्चिताया कुबेराधिष्ठिताया हरिति । उत्तरस्या दिशीत्यर्थ । शतबलिं शतबलिनामान वानरनायक च प्राहिणोत्प्रेषयामास मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु दिनेषु केषुचिद्गतेषु मासातिपातनासहो नियतमुदग्रदण्डः सुग्रीव इति सत्वरमितर[1]दिगन्तरप्रेषितेषु प्रतिनिवृत्तेषु[2] प्लवङ्गबलेषु पितृपतिहरिति प्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनीलप्रभृतयोऽप्यलब्धसीतोपलब्धयस्तनयनाशकुपितकण्डु[3]शापनिःशेषितचराचरमप[4]रिचितचारप्रान्तरं कान्तारं क्रान्त्वा[5] कान्तारे कस्मिंश्चिदसुरमेकं निरीक्ष्य रक्षःपतिरिति बुद्ध्वा[6] युद्धसंनद्धा बभूवुः ॥

तदन्विति । तदनु वानरप्रेषणानन्तर केषुचिद्दिनेषु गतेष्वतिक्रान्तेषु सत्सु । मासातिपातनस्य मासातिक्रमणस्यासहोऽसहिष्णु । प्रेषणसमये रामायणश्लोक — 'ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्य वसन्वध्यो भवेन्मम' इत्येकमासमात्रस्यावधे कृतत्वादिति भाव । पचाद्यच् । कुत । नियतं निश्चितमुदग्रदण्डश्चण्डशासन । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञ ' इति वैजयन्ती । सुग्रीव इति मत्वा । इतरदिगन्तरप्रेषितेषु दक्षिणदिग्व्यतिरिक्तदिक्त्रयप्रहितेषु प्लवङ्गबलेषु विनतप्रमुखवानरसैन्येषु सत्वर तूर्ण प्रतिनिवृत्तेष्वनधिगतसीतावृत्तान्ततया प्रत्यागतेषु सत्सु पितृपतिहरिति दक्षिणस्या दिशि प्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनीला प्रभृतयो येषा ते तथोक्ता । प्रभृतिग्रहणाद्गजगवाक्षगवयादयोऽपि गृह्यन्ते । तेऽपि वानरोत्तमा अलब्धसीतोपलब्धयोऽप्राप्तमैथिलीलाभा सन्त । तनयनाशेन निजपुत्रनिधनेन कुपितस्य क्रुद्धस्य कण्डुनाम्नो महर्षे शापेन नि शेषिता विध्वसिताश्चराचरा जङ्गमस्थावरा मृगपक्षिवृक्षगुल्मादयो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । तथाच रामायणम्—'कण्डुर्नाम महाभाग सत्यवादी तपोधन । महर्षि परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षण ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवार्षिक । प्रणष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनि ॥ तेन धर्मात्मना शप्त कृत्स्न तत्र महद्वनम् । अशरण्य दुराधर्ष मृगपक्षिविवर्जितम् ॥' इति । परिचितचार प्रवृत्तप्राणिसचार तच्च तत्प्रान्तर निकटप्रदेशश्च तन्न विद्यते यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अत्यन्तदुर्गममित्यर्थ । 'प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा' इत्यमर । तत्कान्तार विपिन क्रान्त्वातिक्रम्य कस्मिंश्चित्कान्तारे कुत्रचिदरण्य एकमसुर निरीक्ष्य रक्ष पती रावण इति बुद्ध्वा ज्ञात्वा युद्धसनद्धा समरसनाहवन्तो बभूवु ॥

---

१ 'इतरेषु' इति पाठ २ 'निवृत्तेषु' इति पाठ ३ 'कण्व' इति पाठ ४ 'अपरञ्चितचारप्रान्तारम्' इति पाठ ५ 'तीर्त्वा' इति पाठ ६ 'बुध्वा युद्धाय सनद्धा ' इति पाठ•

निशिचरपतिरित्यवेत्य रोषादशनिनिपातनिभेन ताडनेन ।
असुरहितममुं प्रहृत्य दैत्यं सुरहितमेव चकार वालिसूनुः ॥ ३९ ॥

निशिचरेति । वालिसूनुरङ्गदो निशिचरपती रावण इत्यवेत्य ज्ञात्वा । तमिति शेष । रोषात्सीतापहरणरूपाकृत्यकरणजनितकोपाद्धेतोरशनिनिपातनिभेन दम्भोलिप्रहारसदृशेन ताडनेन मुष्टिघातेन । असुरेभ्यो हितमसुरहितम् । 'चतुर्थीतदर्थ–' इत्यादिना समास । सुराणामहित चामु दैत्य प्रहृत्य निगृह्य सुरहितमेव चकारेति विरोध । स चासुरहितमचेतन प्रहृत्य सुगणा हित सुख चकारेति परिहाराच्छेषानुप्राणितो विरोधाभासोऽलकार ॥ 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

ततस्तारेयवचनात्ततइतो विचित्य निकटगिरिसानुशयाः सानुशयाः सलिलाशया जलचरपतङ्गपतनोत्पतनानुमीयमानपल्वलोपशयं किमपि कुहरमवगाह्य कंचन काञ्चनमयं मयमायानिर्मितं विहिततपोभङ्गायै सुराङ्गनायै हेमायै द्रुहिणेन वितीर्णं मेरुसावर्णिदुहित्रा स्वयंप्रभया कृतावनं वनोद्देशमविशन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर ताराया अपत्य तारेयोऽङ्गद । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । तस्य वचनान्नियोगवाक्याद्धेतो । तनइत तत्र तत्र विचित्यान्विष्य निकटगिरिसानुषु समीपस्थगिरिप्रस्थेषु शेरत इति तथोक्ता सानुशया । गहनसचारजनितश्रमातिरेकात्तत्र तत्र सविशन्तीत्यर्थं । 'अधिकरणे शेते' इत्यच्प्रत्यय । अतएव सानुशया ससतापा । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो' इति विश्व । वानरा सलिलेष्वाशया वाञ्छया । पिपासयेत्यर्थं । जलचरपतङ्गाना हसकारण्डवादिजलवर्तिपक्षिविशेषाणा पतनोत्पतनै प्रडीनोड्डीनगतिविशेषैरनुमीयमानमभ्यूह्यमानं यत्पल्वलं सरस्तस्योपशयमाश्रयम् । अन्त स्थकासारमित्यर्थं । किमपि किंचित्कुहर भूविवरगर्भमवगाह्य प्रविश्य । कचन कमपि काञ्चनमयं हिरण्मय मयस्यासुरशिल्पिनो मायया विचित्रशक्त्या निर्मित रचितम् । तथा विहिततपोभङ्गायै कृततपोविघ्नायै । तस्मिन्नेव वने पूर्व हेमया मयतपोभङ्गस्य विहितत्वादिति भाव । हेमायै हेमाख्यायै सुराङ्गनायै अप्सरसे द्रुहिणेन नृत्यगीतसतोषितेन विधात्रा वितीर्णं दत्त स्वयप्रभया तदाख्यया मेरुसावर्णिदुहित्रा पुत्रिकया कृतावन विहितरक्षण वनोद्देश वनप्रदेशमविशन्प्रविष्टवन्त । हेमाया प्रियसखीत्वान्मेरुसावर्णिदुहित्रे सा वन दत्तवतीत्यनुसधेयम् । उक्तंच रामायणे—'दुहिता मेरुसावर्णेरह तस्या स्वयप्रभा । इदं रक्षामि भवन हेमाया वानरोत्तमा ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा । तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥' इति ॥

---

१. 'अवेक्ष्य' इति पाठ २ 'पुत्र' इति पाठ. ३. 'उपशल्यम्' इति पाठ.. ४.'बिलकुहरम्' इति पाठः. ५ 'पिहिताशानभोभाग विहित' इति पाठ.

ततः कृतातिथ्यायाः स्वयंप्रभायाः प्रभावेण बिलादुत्तीर्णानां समयातिपातादापतिष्यति[1] सुग्रीवदण्ड इति विकृतिमुपेत्य संगतमनोगदेनाङ्गदेन पवनतनयवचनप्रत्यय[2]प्रत्यानीतप्रकृतिना सह प्रायोपवेशमुपेयुषां प्लवंगपुंगवानां परिदेवनकथाप्रसङ्गे[3] जटायुषो निधनं निशम्य विन्ध्यरन्ध्राद्विहितसंपात. संपातिर्नामा गृध्रस्तानेवमवादीत्॥

तत इति। तत प्रवेशानन्तर कृतातिथ्याया । अतिथिसत्कारेणोपचरितवत्या इत्यर्थ । स्वयप्रभाया प्रभावेण सामर्थ्येन बिलादुत्तीर्णाना निर्गताना समयातिपातादवधिकालातिक्रमणाद्धेतो । दण्ड्यन्ते निगृह्यन्तेऽनेनेति दण्ड शिक्षा। सुग्रीवस्य कर्तु दण्ड आपतिष्यति। कालातिक्रमणेनास्माश्चण्डशासन सुग्रीवो दण्डयिष्यतीत्यर्थ । इति मत्वा विकृति विकारम्। प्रकृतिवैकल्यमिति यावत्। उपेत्य सगतमनोगदेन सजातमनोव्याधिना। 'रोगव्याधिगदामया ' इत्यमर । अथ पवनतनयस्य हनूमतो वचन तत्कालोचितवाक्य तत्प्रत्ययेन तद्विश्वासेन प्रत्यानीता पुन समाहिता प्रकृति पूर्वावस्था येन स तथोक्तेनाङ्गदेन सह। प्रायोपवेशो नाम दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु स्थण्डिले मरणार्थ सकल्प्योपवेशनम्। 'प्रायो भून्यन्तगमने' इत्यमर । तमुपेयुषा प्राप्तवताम्। 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात । उदग्रसुग्रीवदण्डापेक्षया मरणमेव वरमिति मुमूर्षतामित्यर्थ । उक्तच रामायणे—'उपस्पृश्योदक विन्ध्ये प्राङ्मुखा समुपाविशन्। दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीर समाश्रिता ॥ मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममित स्म ह ॥' इति। प्लवगपुगवाना जाम्बवदादिवानरश्रेष्ठाना परिदेवनकथाप्रसङ्गे—'रामस्य वनवास च क्षयं दशरथस्य च। जनस्थानवध चैव वध चैव जटायुष ॥' इत्यादि विलापगोष्ठीप्रस्तावे जटायुषो निधनं मरण निशम्य श्रुत्वा विन्ध्यरन्ध्राद्विन्ध्यपर्वतकन्दराद्विहितसपात कृतनिर्गम । तत्परामर्शार्थ विनिष्क्रान्त इत्यर्थ । सपातिर्नामा गृध्रो जटायुभ्राता तान्वानरान्। एव वक्ष्यमाणप्रकारेणावादीदवोचत्। तथाच रामायणम्—'सपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहगम । भ्राता जटायुष श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुष ॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरे । उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत्॥'इति॥

तदेवाह—

> **के यूयमक्षतबले[5]ऽप्यभिधाय पापं**
> **वत्से जटायुषि मम श्रवसी दहन्तः।**
> **तस्मात्पुरा किरणदाहितपक्षयुग्मं**
> **तिग्मांशुमुष्णवचसा शिशिरीकुरुध्वे ॥ ४० ॥**

क इति। अक्षतबलेऽप्रतिहतपराक्रमेऽपि वत्सेऽनुजे जटायुषि पाप निधनमभिधायोक्त्वा मम श्रवसी कर्णौ। 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्र श्रुति स्त्री श्रवण श्रव ' इत्य-

---

१ 'पातेन पतिष्यति' इति पाठ २. 'प्रत्ययानीत' इति पाठ. ३. प्रसगेन इति पाठ. ४. 'गृध्रराज.' इति पाठ. ५. 'अक्षयबले' इति पाठ.

मर । दहन्तो भस्मीकुर्वन्त यूय के कस्मात् श्रवोदहनाद्धेतो । पुरा पूर्वम् । सूर्य-मण्डल प्रत्युद्गमनकाल इत्यर्थ । किरणैर्निजगभस्तिभिर्दाहित दग्ध पक्षयुग्म गरुद्युगल येन तम् । तिग्माशु चण्डभानुम् । उष्णवचसा । ततोऽप्यतितीक्ष्णवचनेनेत्यर्थ । शिशिरीकुरुध्वे शिशिरीकुरुथ । पक्षदहनजनितदु खादप्यतिरिच्यते युष्मद्वचनजनितदु खमिति भाव । सपाते सूर्यकिरणदग्धपक्षतया विन्ध्यपतनादिकथा श्रीरामायणेऽनुसधेया । अथ तिग्माशो शिशिरीकरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेद । वसन्ततिलका ॥

ततस्तै॰ प्रस्तावितप्रवृत्तिः संपातिः प्रोषितायुषे जटायुषे निवापाञ्जलिं निर्वर्त्य पुरा कदाचिदामिषान्वेषणाय प्रेषितेन सुपार्श्वनाम्ना समाम्नातं महेन्द्रमहीध्ररन्ध्रविनिर्गतदशवदननीयमानजानकीपरिदेवनं जानान॰ सूक्ष्मचक्षुः पुनरेवमवोचत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर तैर्वानरै प्रस्तावितप्रवृत्तिरादिमारभ्य कथितवृत्तान्त । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त ' इत्यमर । सपाति प्रोषितायुषे मृताय जटायुषे निवापाञ्जलि तर्पणाञ्जलि निर्वर्त्य । कृत्वेत्यर्थ । 'निवाप पितृतर्पणम्' इत्यमर । पुरा पूर्व कदाचित्कस्मिश्चित्समय आमिषान्वेषणाय क्रव्यविचयनाय । आहारानयनार्थमित्यर्थ । प्रेषितेन प्रहितेन सुपार्श्वनाम्ना निजसुतेन स्वतनयेन समाम्नात कथित महेन्द्रमहीध्रस्य महेन्द्राख्यकुलपर्वतस्य । महीध्रशब्दो व्याख्यात आरण्यकाण्डे 'महीध्रकल्प गृध्रराजम्' इत्यत्र । रन्ध्राद्बिलाद्विनिर्गतेन दशवदनेन रावणेन नीयमानाया अपह्रियमाणाया जानक्या परिदेवन विलाप जानानोऽवबुध्यमान । मनस्यनुसदधान इत्यर्थ । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्माच्छानच् । सूक्ष्मचक्षु सूक्ष्मदृष्टि । पूर्वोत्तरानुसधानकुशल इत्यर्थ । सपाति॰ पुनरप्येवमवोचत् ॥

तदेवाह—

अलं कातर्येण । लङ्काभिधानां यातुधानराजधानीमधिवसती सीता दशवदननीता तत्र गच्छन्तु भवन्तः ॥

अलमिति । कातर्येण भयविह्वलत्वेनालम् । कातर्यं न कर्तव्यमित्यर्थ । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । कुत । दशवदननीता रावणापहृता सीता लङ्काभिधाना यातुधानराजधानी राक्षसनगरीमधिवसत्यधितिष्ठति । तत्रास्त इत्यर्थ । 'उपान्वध्याड्वस ' इति कर्मत्वम् । ततस्तत्र लङ्का प्रतीत्यर्थ । भवन्तो गच्छन्तु । 'शेषे प्रथम॰' इति प्रथम ॥

किंच ॥

तस्मिन्नर्थे प्रत्ययान्तर विद्यत इत्याह—**किंचेति** ॥

---

१ 'प्रस्थापितवृत्तान्त ', 'प्रस्तावितवृत्तान्त॰' इति पाठौ. २. 'प्रेषितेन निजसुतेन' इति पाठ .

तदेव विवृणोति—

दिवाकरप्लोषभवां मदार्तिं निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।
जगाद वः कार्यमहार्यधैर्याः क्षणेन तां द्रक्ष्यथ रामपत्नीम् ॥४१॥

दिवाकरेति । दिवाकरेण सूर्येण य प्लोष पक्षदाहस्तस्माद्भवतीति तथोक्ता मदार्तिं मत्पीडाम् । सतापमिति यावत् । निशाकरो नाम निशाकर इति नाम्ना प्रसिद्ध , चन्द्रश्च प्रतीयते । मुनिरतीतानागतदर्शी निरस्यन् । यदा सीतान्वेषणार्थं वानरा आगच्छेयुस्तदा तव पक्षद्वय पुन प्ररूढ भवेदित्यादिवचनप्रत्ययैर्निराकुर्वन् । दिवाकरकृतसतापस्य निशाकरनिवर्तन युक्तमेवेति भाव । हे अहार्यधैर्या अपरिहार्यधैर्यसपन्ना वानरा । अतो धैर्यत्यागो युष्माक न युक्त इति भाव । वो युष्माक कार्यं जगादोवाच । तथाच रामायणम्—'एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूता प्लवगमा । आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहगम ॥' इति । तत्तस्मात्कारणाद्रामपत्नी सीता क्षणेनाल्पकालेन द्रक्ष्यथ प्रेक्ष्यथ । सत्यवचसो मुनेर्वचन नानृत भविष्यतीति भाव । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इति ब्रुवाणं कृतसौहृदं तं संपातिमापृच्छ्य परापरज्ञम् ।
प्रवृद्धहर्षाः प्रथितप्रभावाः प्रतस्थिरे वानरयूथनाथाः ॥ ४२ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण ब्रुवाण कथयन्त कृतसौहृद विरचितसख्य परापरज्ञम् । पूर्वोत्तरपर्यालोचनचतुरमित्यर्थ । त प्रसिद्ध सपातिमापृच्छ्य वय साधयाम इति पृष्ट्वा प्रथितप्रभावा प्रख्यातबलपौरुषा वानरयूथनाथा अङ्गदादिवानरश्रेष्ठा प्रवृद्धहर्षा जानकीवृत्तान्तश्रवणलाभादमन्दानन्दभरिता सन्त प्रतस्थिरे प्रस्थिता । 'समवप्रविभ्य स्थ' इत्यात्मनेपदम् । वृत्तमुपजाति ॥

पर्याप्तप्रमदमुपेयुषां कपीनां
पन्थानं दशमुखमार्गमार्गणाय ।
पाथेयीकृतकपिराजशासनानां
पाथोधिर्नयनपथातिथिर्बभूव ॥ ४३ ॥

पर्याप्तेति । पर्याप्त परिपूर्ण प्रमदो हर्षो यस्मात्तम् । परिपूर्णानन्दकरमित्यर्थ । 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति निपातनात्साधु । पन्थान सपातिकथितमार्गमुपेयुषा प्राप्तवताम् । लब्धप्रवृत्ततया सतुष्टान्त करणानामित्यर्थ । तथा दशमुखमार्गमार्गणाय रावणपदव्यन्वेषणार्थं पाथेयीकृत सबलीकृत कपिराजशासन सुग्रीवाज्ञा यैस्तेषाम् । तीक्ष्णदण्डोऽय सुग्रीव इति तदाज्ञाजीवनेन रावणगत्यन्वेषिणामित्यर्थ । 'पाथेय सबल मतम्' इति यादव । कपीना वानराणा पाथोधि समुद्र नयनपथातिथिर्नेत्रमार्गगोचरो बभूव । अत्र कपिराजशासने पाथेयत्वरूपणाद्रूपकालकार । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥

---

१ 'ममार्तिं' इति पाठ २ 'राजपत्नीम्' इति पाठ. ३ 'परावरज्ञम्' इति पाठ. ४. 'पर्याप्तम्' इति पाठ ५. 'पान्थानाम्' इति पाठ

सुत्रामपुत्रारिशिलीमुखानां स्मृत्वा गणस्तत्र वलीमुखानाम् ।
अपामपारस्य निधेश्च पश्चादवाङ्मुखो वक्तुमवाङ्मुखोऽभूत् ॥४४॥

सुत्रामेति । वलीमुखाना गणो वानरयूथ सुत्रामपुत्रारेर्वालिमथनस्य श्रीरामस्य शिलीमुखाना बाणानाम् । अमोघानामिति भाव । अपारस्य दुस्तरस्यापानिधे समुद्रस्य च स्मृत्वा । अमोघाञ्छ्रीरामबाणान्दुस्तर वारिधि च मनस्यनुसधायेत्यर्थ । उभयत्रापि 'अधीगर्थदयेशा कर्मणि' इति षष्ठी । सा च शेषाधिकाराच्छेषत्वाविवक्षायामेव । कर्मत्वविवक्षाया तु द्वितीया भवतीति वेदितव्यम् । पश्चात्स्मरणानन्तरम् । अवाङ्मुखोऽवनतवदन सन् । वक्तुमाशय कथयितुम् । न विद्यन्ते वाचो मुखेषु यस्य सोऽवाङ्मुखोऽभून्मूकोऽभूत् । श्रीरामबाणानाममोघत्व पाथोनिधेर्दुस्तरत्व चानुसधाय किमत्र कर्तव्यमस्माभिरिति कर्तव्यतामौढ्येन निरुत्तरोऽभूदित्यर्थ । वृत्तमुपजाति ॥

तदनु वानरसेनामेनामवार्यमाणकातर्यामित्थमवददङ्गदः ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरमवार्यमाणमपरिहार्यमाण कातर्य भयविभ्रान्तत्वं यस्यास्तामेना वानरसेना प्रति अङ्गद इत्थ वक्ष्यमाणरीत्यावददवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

किमिति भजथ मौनं वानरा मानहीनाः
सगररचितकुल्योल्लङ्घने कुण्ठिताशाः ।
अकलशभवलेह्यं दुःशमं वाडवाद्यै-
रनवधिमयशोब्धिं किं समर्थास्तरीतुम् ॥ ४५ ॥

किमिति । हे मानहीना अभिमानशून्या वानरा । प्राणसकटेऽपि मानो न त्याज्य इति बोधयितुमेवमामन्त्रितमिति द्रष्टव्यम् । सगररचितकुल्योल्लङ्घने सगरनिखातकुल्यप्रायसागरतरणे कुण्ठिताशा भग्नोत्साहा सन्त । किमिति कस्माद्धेतोर्मौन निरुत्तरता भजथ प्राप्नुथ । न चैतद्युक्तमिति भाव । कुत । कलशभवलेह्यमगस्त्यास्वाद्य न भवतीत्यकलशभवलेह्यम् । किच वाडवाद्यैर्वडवानलप्रभृतिभि । आद्यशब्दाद्गरलानलादिभिरिति च गृह्यते । 'वाडवो वडवानल' इत्यमर । दु शम शमयितुमशक्यम् । 'ईषद्दु—' इत्यादिना खल्प्रत्यय । अनवधिममर्यादम् । शतसहस्रादियोजनपरिमाणरहितमित्यर्थ । प्रसिद्धसागरस्तु नैवभूत इति भाव । अयशोब्धिमपकीर्तिसागर तरीतुमुल्लङ्घयितुम् । 'वृतो वा' इति दीर्घ । समर्थाः शक्ताः किम् । न समर्था एवेत्यर्थ । सागरमिम सुतर यदि न लङ्घयेयुस्तर्हि दुस्तरो दुष्कीर्तिसागर प्रसक्तो भवेत् । तथाच गीतायाम्—'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति न्यायान्महाननर्थ स्यात् । तस्मात्सर्वथैव सागरोल्लङ्घन एव पुनरुत्साहः

---

१. 'पश्यन्' इति पाठ २ 'अकथयत्' इति पाठ ३. 'कूपोल्लङ्घने' इति पाठ. ४ 'वाडवाग्ने' इति पाठ

कर्तव्य इति भाव । अत्र प्रसिद्धसागरादुपमानादुपमेयस्यायश सागरस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालकार । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः [1]पारावारस्य पारीणतायामात्मशक्तेरियत्तां प्रत्येकं कथयत्सु [2]वानरयूथपेषु निर्दिश्याञ्जनेयं प्रभञ्जन[3]संजातं जाम्बवान[4]भिहितवान्॥

तत इति । ततोऽङ्गदवचनानन्तर वानरयूथपेषु गजगवयगवाक्षादिवानरयूथनाथेषु । 'यूथनाथस्तु यूथप ' इत्यमर । पारावारस्य समुद्रस्य पारीणताया पारगतत्वे । समुद्रपारोल्लङ्घन इत्यर्थ । 'समुद्रोऽब्धिरकूपार पारावार ' इत्यमर । प्रत्येकम् । एकैकस्मिन्नित्यर्थ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । आत्मशक्ते स्वसामर्थ्यस्येयत्तामेतायत्ताम् । दशविंशतित्रिंशदादियोजनोल्लङ्घनविषया स्वस्वप्लवनशक्तिमित्यर्थ । तथा च रामायणे—'आबभाषे गजस्तत्र प्लवेय दशयोजनम्' इत्यादि कथयत्सु सत्सु । जाम्बवान्प्रभञ्जनसजात पवनतनयम् । पितृवदत्यन्तजवनद्योतनार्थमेतद्विशेषणम् । आञ्जनेयमञ्जनागर्भसभूत हनूमन्तम् । क्षेत्रातिशयद्योतनार्थमेतत् । निर्दिश्याभिहितवान् । ननु 'भूतले सागरे वापि शैलेषूपवनेषु च । पातालस्यापि वा मध्ये सममाच्छिद्यते गति ॥' इति पूर्वं सुग्रीवसंनिधौ गजादिवानरयूथपै स्वस्वशक्ते प्रख्यापितत्वात्, इदानी 'प्लवेय दशयोजनम्' इत्यादिना पुन किमर्थं स्वस्वप्लवनशक्तिन्यूनतामुक्तवन्त इति चेत्सत्यम् । अधिकशक्तियुक्ता अप्येते रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषण दुष्करमिति मत्वा तादृशकार्यसाधकस्य महाधीरस्य हनूमत प्रोत्साहनार्थं तथोक्तवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

हे वीरा यूथनाथाः परिणतिपरुषः [5]कार्य आसीद्विषाद-
कस्मादस्माकमेतज्जलनिधितरणे शक्तिरेतावतीति ।
स्मृत्वा राज्ञ- प्रतिज्ञामयमनिलसुतो लङ्घनायोन्मुखश्चे-
द्भेदः प्रादुर्भवेत्किं कथयत पयसामास्पदे गोष्पदे वा ॥ ४६ ॥

हे वीरा इति । हे वीरा शूरा , यूथनाथा यूथश्रेष्ठा , यूय चाह च वय तेषामस्माकम् । 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेप । एतस्य जलधेस्तरणे लङ्घने शक्ति सामर्थ्यमेतावतीयती । दशयोजनादिमात्रविषयेत्यर्थ । इत्येवप्रकारेण परिणतिपरुष फलकालविरसो विषादश्चेतोभङ्ग । खेद इति यावत् । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनै ' इति लक्षणात् । कस्माद्धेतो कार्य कर्तव्य आसीत् । नाय कर्तव्य इत्यर्थ । अथवा कार्ये कृतवस्तुनि विषये परिणतिपरुष इत्यादि योजना । कुत । अयमेष इति हस्तनिर्देश । अनिलसुतो हनूमान् । अनिलवदेव तरस्वीति भाव । राज्ञ सुग्रीवस्य प्रतिज्ञाम् 'ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्य वसन्वध्यो भविष्यति' इत्येवरूपाम्, अथवा 'यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति ।

---

१ 'पारावारपारीणतायाम्' इति पाठ . २. 'वानर' इति नास्ति क्वचित् ३ 'सभवम्' इति पाठ ४ 'इत्थमभिहितवान्' इति पाठ ५ 'कोऽयम्' इति पाठ

मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥' इत्येवंरूपा वा प्रतिज्ञावाचं स्मृत्वा । लङ्घनाय समुद्रतरणायोन्मुखोऽभिमुखश्चेत् । उद्युक्तः स्याद्यदीत्यर्थः । तर्हि पयसामास्पदे सागरे । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुडागमः । गोष्पदे गोपादन्यासे वा । भेदोऽन्तरं प्रादुर्भवेदुत्पद्येत किम् । न प्रादुर्भवेदेवेत्यर्थः । कथयत । यद्यत्र प्रत्युक्तिर्विद्यते तर्हि कथयतेत्यर्थः । महात्मनोऽस्य यदि तितीर्षा स्यात्तदा गोष्पदमिव सागरोऽपि सुतर इति भावः । अत्र सागरगोष्पदयोर्भेदसबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात्सबन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्तिः । स्रग्धरावृत्तम् ॥

उद्पतदुपभोक्तुं मण्डलं चण्डभानोः
परिणतफलबुद्ध्या बालभावेऽपि सोऽयम् ।
तदनु कुलिशपातक्षुण्णगण्डाय तस्मै
वरमदिशदमेयं वायुतृप्त्यै विधाता ॥ ४७ ॥

उद्पतदिति । स प्रसिद्धोऽयं हनूमान्बालभावेऽपि बाल्येऽपि परिणतफलबुद्ध्या परिपक्वफलभ्रान्त्या चण्डभानोः सूर्यस्य मण्डलमुपभोक्तुमभ्यवहर्तुमुदपतदुत्पतितवान् । तदनु उत्पतनानन्तरं कुलिशपातेनेन्द्रप्रयुक्तवज्राभिघातेन क्षुण्णगण्डाय भुग्नहनुप्रदेशाय तस्मै हनुमते विधाता ब्रह्मा वायोरेतत्पितुस्तृप्त्यै परितोषार्थम् । तदानीं तनयप्रहरणकोपाद्वायुना स्वसंचारसंकोचेन त्रैलोक्यसंतापस्य विहितत्वादिति भावः । अमेयमसदृशं वरं काङ्क्षितकल्पायुरक्षय्यत्वमजयत्वं ब्रह्मास्त्रनारायणास्त्रपाशुपतास्त्रप्रभृतिभिरभेद्यत्वं चादिशद्दत्तवान् । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे' इत्यमरः । बाल्य एव बहुयोजनोत्पतनदक्षस्यामुष्य वीरस्येदानीं कियदेतच्छतयोजनविस्तीर्णार्णवलङ्घनमिति भावः । तथाच रामायणम्—'प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ । अशस्त्रवध्यता तात समरे सत्यविक्रमम् ॥' इति । अत्र बाल्ये नभोलङ्घनजङ्घालस्यास्येदानीं सागरतरणं कियदिति दण्डापूपिकयार्थान्तरस्यापादनादर्थापत्तिरलंकारः । 'दण्डापूपिकयार्थान्तरार्थपतनमर्थापत्तिः' इति सर्वस्वसूत्रम् । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्थं जाम्बवता परापरविदा[1] संधुक्षितप्राभवः
कृत्वा वृद्धिमुपेयुषा स्ववपुषा त्रैविक्रमं प्रक्रमम् ।
आरुह्याद्रितटं यथोचितमसौ संमान्य सैन्याधिपा-[2]
नासन्नानथ संननाह तरितुं वारांनिधिं मारुतिः ॥ ४८ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ।

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण परापरविदा । पूर्वोत्तरकार्यपर्यालोचनचतुरेणेत्यर्थः । जाम्बवता संधुक्षितः समुपोद्बोधितः प्राभवं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । असौ मारुतिः । त्रयो विक्रमा यस्य त्रिविक्रमो बलिमथनवामनरूपो विष्णुस्तस्येमं

१ 'परावर' इति पाठः २ 'सेनाधिपान्' इति पाठः

त्रैविक्रमं प्रक्रम प्रतापम् । तादृगभिवृद्धिमित्यर्थ । अतएव निदर्शनालकार । उपेयुषा प्राप्तवता स्ववपुषा निजशरीरेण वृद्धि कृत्वा । प्रवृद्धशरीर सन्नित्यर्थ । अद्रितट महेन्द्रशैलसानुमारुह्य । आसन्नान्स्वसमीपस्थान्सैन्याधिपानङ्गदजाम्बवदादिसेनाधिपतीन् । यथोचित यथार्ह समान्य बहूकृत्य । अथानन्तर वारानिधि समुद्र तरितु लङ्घितुम् । विकल्पान्न दीर्घ । सननाह सनाह कृतवान् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतसस्य पञ्चान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनुजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमाख्याया किष्किन्धाकाण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
किष्किन्धाकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

सुन्दरकाण्डम्।

ततोहनूमान्दशकण्ठनीतां सीतां विचेतुं पथि चारणानाम्।
महेन्द्रशैलस्य खगेन्द्रवेगः प्रस्थादुदस्थात्प्रथमान[1]वेगः॥ १॥

तत इति। तत सनाह्वानन्तर खगेन्द्रस्य गरुडस्य वेगो जवो यस्य स तथोक्त इत्युपमा। अतएव प्रथमान पृथुतरो वेगो यस्य स तथोक्त। 'प्रथमान पृथुप्रथम्' इत्यभिधानात्। हनूमान्। दशकण्ठनीता रावणेन हृता सीता विचेतुमन्वेष्टु चारणाना सिद्धचारणगन्धर्वादीना पथि सुरवर्त्मनि। गन्तुमिति शेष। महेन्द्रशैलस्य प्रस्थात्सानुप्रदेशात्। 'स्नु प्रस्थ सानुरस्त्रियाम्' इत्यमर। उदस्थादुत्थितवान्। उत्पूर्वात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोर्लुङ्। 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत्। 'ततो रावणनीताया सीताया शत्रुकर्शन। इयेष पदमन्वेष्टु चारणाचरिते पथि॥' इति श्रीरामायणसुन्दरकाण्डाद्यपद्यमत्रानुसधाय कविना चमत्कृतमित्यनुसधेयम्। वृत्तमुपजाति॥

तदानीमुदन्वदुल्लङ्घनदृढतरनिहितचरणनिष्पीडनं सोढुमक्षमः क्ष्माभृदेष निःशेषनिःसरन्निर्झरौघतया निरन्तरनिष्पतद्बाष्प[2]वर्ष इव इतस्ततो विततजीमूतवृन्दतया[3] पारिप्लवशिथिलधम्मिल्ल इव, संत्रस्य[4]मानकुञ्जरयूथतया संजातश्वयथुरिव, साध्वसधावमानहरिण[6]गण-चरणखरतरखुर[7]कोटिपाटनोद्धूतधातुर्धूलीपालिपाटलित[8]विकटकटकतया क्षरितशोणित इव, तत्क्षणप्रबुद्धकण्ठीरव[9]मुखरितकन्दरतया कृताक्रन्द इव, परिसरगह्वरनिबिरीसनिःसृत[10]सरीसृपतया निर्गलितान्त्रमाल इव, घूर्णमानतरुविटपकोटिताडित[11]जलदवृन्दस्यन्दितसीकरनिकरकोरकिताकारतया समुपजातस्वेद इव, स्फटिकतटोपलपतनदलितकीचकसुषिरसंमूर्छत्पवनफूत्कारपरिपूरितगगनतया प्रवर्धमानोर्ध्वश्वास इव वचसामविषयं दौस्थ्यमभजत॥

तदानीमिति। तदानीमुत्थानसमये उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुदधि। 'उदन्वानुदधि सिन्धु' इत्यमर। 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधु। तस्योल्लङ्घनेऽतिक्रमणे विषये दृढतरमतिगाढ यथा तथा निहिताभ्या निक्षिप्ताभ्या चरणतलाभ्या यन्निष्पीडन तत्सोढुमक्षमोऽसमर्थ एष क्ष्माभृन्महेन्द्रपर्वत। 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वता' इत्यमर। नि शेष निरवशेष यथा तथा नि सरन्निर्गच्छन्निर्झरौघ प्रवाहनिवहो यस्य स तथोक्तस्तया। हेतौ तृतीया। एवमुत्तरत्रापि।

---

१ 'मान' इति पाठ २. 'पूर' इति पाठ ३ 'वृन्दस्यन्दतया' इति पाठ ४ 'सत्रास्यमान' इति पाठ. ५ 'ससाध्वसतया' इति पाठ. ६ 'हरिणी' इति पाठ. ७. 'खरतरखुर' इति नास्ति क्वचित् ८ 'धूलिपटलित' इति पाठ ९ 'कण्ठीरवकण्ठरव' इति पाठ १० 'नि सरत्' इति पाठ ११. 'पाटित' इति पाठ

'प्रवाहो निर्झरो झर ' इत्यमर । निरन्तरमविच्छिन्न विरामरहित वा निष्पतन्निर्गमद्बाष्पवर्षमश्रुवृष्टिर्यस्य स तथोक्त इव । तथा ततइत तत्रतत्र विततजीमूतवृन्दतया वितीर्णमेघवृन्दतया । 'घनजीमूतमुदिर–' इत्यमर । पारिप्लवस्तरल अतएव शिथिलो विश्लिष्टो धम्मिल्ल कचनिचयो यस्य स तथोक्त इव । विश्लथशिखाबन्ध इवेत्यर्थ । 'पारिप्लव तु तरलम्', 'धम्मिल्ल सयता कचा ' इत्यमर । सत्रसमान सत्रास प्राप्नुवान कुञ्जरयूथो गजनिवहो यस्य स तथोक्ततया सजात समुत्पन्न श्वयथु शोफगुणो यस्य स तथोक्त इव । 'शोफस्तु श्वयथु शोथ ' इत्यमर । साध्वसेन भिया धावमानाना पलायमानाना हरिणगणाना मृगयूथाना ये चरणा पादास्तेषा खरतरखुरकोटिभिरतिनिशितशफाग्रै । 'शफ क्लीबे खुर पुमान्' इत्यमर । पाटनेन विदारणेनोद्धूता या धातुधूलिपाल्य सिन्दूरादिधातुरज पुञ्जास्ताभि पाटलितान्यरुणितानि विकटकटकानि निम्नोन्नतनितम्बदेशा यस्य स तथोक्ततया । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे ' इत्यमर । क्षरितशोणितो नि सृतरक्त इव । तत्क्षणे तस्मिन्नुत्पतनसमये प्रबुद्धैर्बोध प्राप्तै कण्ठीरवै सिहै । 'कण्ठीरवो गजरिपु ' इत्यमर । मुखरिता वाचालिता कन्दरा गुहा यस्य स तथोक्ततया । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर । कृताक्रन्दो विहिताक्रोश इव । मुखरितशब्दो वाख्यात । परिसरगह्वरेभ्य पर्यन्तकन्दरेभ्यो निबिरीस निबिड नि सृता निर्गता । प्राणप्रयासेन नि सृता इति यावत् । सरीसृपा व्याला यस्य स तथोक्ततया निर्गलितान्त्रमालो बहिर्निर्गतनाडीसततिरिव । 'निबिड निबिरीस च दृढ गाढ प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'नेर्बिडज्बिरीसचौ' इति निशब्दाद्बिरीसच्प्रत्यय । 'चक्री व्याल सरीसृप ' इत्यमर । घूर्णमानाना परिभ्रममाणाना तरूणा विटपकोटिभि शाखाग्रैस्ताडिताद्विदलिताज्जलवृन्दात्स्यन्दितै प्रसृतै सीकरनिकरैर्जलबिन्दुसदोहै । 'सीकरोऽम्बुकणा स्मृता ' इति निघण्टु । कोरकित सजातकोरक आकारो मूर्तिर्यस्य स तथोक्ततया । 'विटप पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयो ' इति विश्व । समुपजातस्वेद सजातघर्मोदक इव । स्फटिकतटेषु स्फटिकमयसानुषु य उपलास्त एव प्रस्तरा । काठिन्यातिशयद्योतनार्थ स्फटिकग्रहणम् । 'उपल प्रस्तरे मणौ' इत्यमर । तेषु पतनेन दलिताना विदीर्णाना कीचकाना वेणुविशेषाणा सुषिरेषु रन्ध्रेषु समूर्च्छन्त प्रविशन्त ये पवनास्तैरेव फूत्कारै परिपूरित गगन यस्य स तथोक्ततया । 'वेणव कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता ' इत्यमर । प्रवर्धमान समेधमान ऊर्ध्वश्वासो यस्य स तथोक्त इवेति सर्वत्रोत्प्रेक्षा । वचसामविषय वक्तुमशक्य दौ स्थ्य दुरवस्थत्वम् । 'दुरवस्था तु दौःस्थ्य स्यात्' इत्यमरशेष । अभजत्प्राप ॥

कृत्वा मारुतिलङ्घनोत्थितरयात्तत्रानुयात्रां ततः
पर्यायात्पतिता महेन्द्रगहनक्षोणीरुहाणां ततिः ।
मध्येवारिनिधि प्रकाशितशिखा सेतोः कृते भाविनः
सूत्रन्यासनिखातशङ्कुनिवहभ्रान्तिं पयोधौ दधौ ॥ २ ॥

१. 'पतताम्' इति पाठ

कृत्वेति । तत्र तस्मिन्समये मारुतेर्हनूमतो लङ्घनेनोत्तरणेनोत्थित उत्पन्नो यो रयो वेगस्तस्माद्धेतोरनुयात्रा कृत्वा । अनुसृत्य गत्वेत्यर्थ । ततोऽनुयात्रानन्तर पर्यायात्क्रमान्मध्येवारिधि समुद्रमध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावसमास । पतिता महेन्द्रपर्वतस्य गहने ब्रह्मारण्ये वर्तमानाना क्षोणीरुहाणा तति पङ्क्ति प्रकाशिता प्रकटीभूता शिखा अग्राणि यस्या सा तथाभूता सती भाविन करिष्यमाणस्य सेतो कृते निमित्त सूत्रन्यासेन निखाताना शङ्कूना निवहस्य भ्रान्ति पयोधौ सिन्धौ दधौ धृतवती । 'स्थाणुरस्त्री ध्रुव शङ्कु' इत्यमर । उत्प्रेक्षालंकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

पक्षाभिघातरयरेचितवीचिमाला-[1]
त्पाथोनिधेः पवननन्दनविश्रमाय ।
उत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोको
मैनाकभूभृदुदजृम्भत संभ्रमेण ॥ ३ ॥

पक्षेति । पक्षयोरभिघातरयेणाभिघातवेगेन रेचिता निरस्ता वीचिमाला यस्य तस्मात्पाथोनिधे समुद्रात्सकाशात्पवननन्दनस्य हनूमतो विश्रमायोत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोक उन्नतशिखरनिवहव्याप्तस्वर्गलोको मैनाको नाम भूभृन्मैनाकाद्रि सभ्रमेण वेगेनोदजृम्भत । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत किमित्यत आह—

तत्र यात्राप्रत्यूहः प्रत्युद्भूत इति वक्षसा तमधः पातयित्वा प्रयान्तमेनं सान्त्वयन्हिरण्यनाभो बभाषे ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये यात्राया समुद्रलङ्घनप्रयाणस्य प्रत्यूहो विघ्न प्रत्युद्भूत प्रत्युद्गत इति पर्यालोच्य त मैनाक वक्षसा वक्ष स्थलेनाध पातयित्वा प्रयान्त वेगेन गच्छन्तमेन हनूमन्त सान्त्वयन्सामवचनैरुपलालयन्स एष सोऽय हिरण्यनाभो हिरण्यप्रधानो मैनाको बभाष उवाच । 'नाभि प्रधाने' इति विश्व । 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न' इत्यत्राजन्तयोगविभागात्समासान्तोऽच्प्रत्यय ॥

उक्तप्रकारमेव विशदयति—

सागरेण कृतज्ञेन तवाध्वश्रान्तिशान्तये ।[2]
मारुते प्रेरितोऽस्म्यद्य[3] सौम्य विश्रम्य गम्यताम् ॥ ४ ॥

सागरेणेति । हे मारुते, कृत जानातीति कृतज्ञेन । 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । 'अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धित । इक्ष्वाकुसचिवश्चाय नावसीदितुमर्हति ॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्युपकारज्ञेनेत्यर्थ । अत सागरेण सगरनिर्मितेन समुद्रेण तवाध्वश्रान्तयेऽध्वश्रमापनोदनार्थम् । अद्येदानीं प्रेरित प्रचोदित । 'प्रेषित'

---

१. 'माल' इति पाठ . २. 'श्रमे' इति पाठ. ३. 'अत्र' इति पाठः.

इति पाठे प्रहित । अस्मि । अत हे सौम्य साधो, विश्रम्याध्वश्रममपनीय। मयि इति शेष । गम्यताम् ॥

नहि समुद्रप्रेषणमेवात्र निमित्तम्, किंतु सुहृत्सबन्धादपि मदागमनमुपपद्यत इत्याह—

त्वत्पित्राहं परित्रातः पूर्वं पर्वतभेदिनः ।
तस्मान्नास्मि विपक्षोऽद्य सपक्ष इति मां भज ॥ ५ ॥

त्वदिति । हे मारुते, त्वत्पित्रा मारुतेन पूर्वमह पर्वतभेदिन पर्वतपक्षच्छेदिन इन्द्रात्परित्रात परिरक्षित । त्वत्पितृसहायेनाह निर्बन्धविमुक्तोस्मीत्यर्थ । 'भीत्रार्थाना भयहेतु ' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । तस्मात्कारणाद्विपक्ष शत्रु पक्षरहितश्च नास्मि । अद्यास्मिन्नवसरे सपक्ष सुहृत्पक्षसहितश्चेति मत्वा मा भज । विश्रमार्थं मयि निवसेत्यर्थ ॥

एवं प्रार्थयमानमेनं संमान्य कार्यगत्या गते सति हनूमति ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या प्रार्थयमान याचमानमेन मैनाक समान्य मानयित्वा । 'यथा रामविनिर्मुक्त शर श्वसनविक्रम । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्का रावणपालिताम् ॥' इति रामायणोक्तरीत्या प्रतिज्ञाया विहितत्वात्कार्यकालस्यात्ययिकत्वाच्च इहान्तरे मया न स्थातव्यमिति सम्भाधायेत्यर्थ । कार्यगत्या स्वामिकार्यवशेन हनूमति गते गतवति सति ॥

तत कि जात तत्राह—

अवलोक्य हिरण्यनाभमब्धौ वलमानं बलमानमाथिवज्रः ।
शतमन्युरपेतमन्युरासीत्पवमानात्मजसेवनादमुष्मिन् ॥ ६ ॥

अवलोक्येति । वलमानाश्चलनशीलान्मथ्नाति विदारयतीति तथोक्त वज्रं दम्भोलिर्यस्य स तथोक्त । यद्वा वबयोरेकत्वस्मरणात् बलस्य बलाख्यासुरस्य मान गर्वम् । 'गर्वोऽभिमानोऽहकार ' इत्यमर । मथ्नाति नाशयतीति तथोक्त वज्र यस्य स तथोक्त शतमन्यु शतक्रतुरब्धौ वलमान हिरण्यनाभमवलोक्य । लक्ष्य लब्ध्वापीत्यर्थ । पवमानात्मजसेवनाद्धेतोरमुष्मिन्मैनाके विषयेऽपेतमन्युर्विगतमन्युरासीत्। श्रीरामकार्यार्थं प्रवृत्तस्य सेवनाय प्रवृत्तत्वाद्वैरमविगणय्योपशान्तकोपोऽभूदित्यर्थ ॥

तदनु यथापुरं लङ्कापुरं प्रति प्रधावतो हनूमतः सरणिमरुणदरुणसारथेः पदवीं विन्ध्य इव वदनं व्यादाय द्विरसनजननी रंहसा सुरसा ॥

तदन्विति । तदनु मैनाकनिर्गमनानन्तरम् । यथापुर पुरा यथा । पूर्ववदित्यर्थ ।

'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावे 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । लङ्कापुर रावणराजधानी प्रति प्रधावतो वेगेन गच्छतो हनूमत सरणि मार्गमरुणसारथेरनूरुसारथे सूर्यस्य । 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरु' इत्यमर । पदवी विन्ध्य इव सुरसा नाम द्विरसनजननी सर्पमाता रहसा तरसा । 'रहस्तरसी तु रय स्यद' इत्यमर । वदन व्यादाय शतयोजनपरिमित व्यात्त कृत्वारुणत् । रुरोधेत्यर्थ । 'रुधिर् आवरणे' इति धातोर्लङ् ॥

तत किमत आह—

> उज्जृम्भितस्य तरसा सुरसां विजेतुं
> पादौ पयोधिकलितौ पवमानसूनोः ।
> तस्योत्तमाङ्गमभवद्गगनस्रवन्ती-
> वीचीचयस्खलितसीकरमालभारि ॥ ७ ॥

उज्जृम्भितस्येति । तरसा वेगेन सुरसा विजेतुमुज्जृम्भितस्य प्रवृद्धस्यास्य पवमानसूनोर्हनूमतः पादौ पयोधिकलितौ समुद्रसस्थितावभूताम् । तथोत्तमाङ्ग शिरस्तु । 'उत्तमाङ्ग शिर शीर्षम्' इत्यमर । गगनस्रवन्त्या गगनापगाया मन्दाकिन्या वीचीचयेभ्यस्तरङ्गपरम्पराभ्य स्खलिताना विगलिताना सीकराणामम्बुकणाना माला स्रजो बिभर्तीति तथोक्तमभवत् । सुरसावक्त्राधिक निजवपुर्यथा स्यात्तथाय निजसामर्थ्याद्व्यवर्धतेत्यर्थ । 'स्रवन्ती निम्नगापगा' 'सीकरोऽम्बुकणा स्मृता' इति चामर । 'इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु' इति मालाशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । अत्र हनूमदुत्तमाङ्गस्य गगनस्रवन्तीसीकरमालभारित्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

> तनुं तनूकृत्य तदा हनूमान्कृत्वा प्रवेशं[1] जठरे तदीये ।
> ततो विनिष्क्रम्य स चक्रपाणेस्त्रिविक्रमस्य[2] क्रममेव चक्रे ॥ ८ ॥

तनुमिति । तदा तस्मिन्समये तादृग्रूपधारणेन प्रसिद्धप्रभावो हनूमास्तनु निजशरीर तनूकृत्याङ्गुष्ठमात्र कृत्वा । शीघ्रप्रवेशनिर्गमनसौकर्यार्थमिति भाव । तदीये सुरसासबन्धिनि जठरे कुक्षिकुहरे प्रवेश कृत्वा प्रविश्य ततस्तदनन्तर विनिष्क्रम्य वदनपिधानात्पूर्वमेव निर्गत्य । त्रयो विक्रमा पादन्यासा यस्य । बलिबन्धनोद्युक्तस्येत्यर्थ । चक्र सुदर्शन पाणौ यस्य चक्रपाणेर्वामनावतारस्य विष्णो । 'सप्तम्युपमान—' इत्यादिना बहुव्रीहि । 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति सप्तम्या परनिपात । क्रमम् । तत्सदृशप्रकारमित्यर्थ । अतएव निदर्शना । चक्री बलिबन्धनोद्युक्तो वामनो यथा प्रवृद्धो भूत्वा पुन प्रकृतिस्थोऽभूत्तथायमपि तादृग्रूपो बभूवेत्यर्थ । तथाच रामायणम्—'तद्दृष्ट्वा व्यादित त्वास्य वायुपुत्र सुबुद्धिमान् । सुसक्षिप्यात्मन काय बभूवाङ्गुष्ठमात्रक ॥ सोऽभिपत्याथ तद्वक्त्र निष्पत्य च महाजव । अन्तरिक्षे स्थित श्रीमानिद वचनमब्रवीत् ॥' इति । वृत्तमुपजाति ॥

---

१ 'अवगाह' इति पाठ २. 'त्रिविक्रमप्रक्रमम्' इति पाठ .

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

भूयोऽपि सोऽयं रघुनाथदूतश्चिच्छेद गच्छन्नखरैः खराग्रैः ।
नृसिंहरंहः पथि सिंहिकाङ्गं छायानिरोधादुपपन्नमन्युः ॥ ९ ॥

भूय इति । सोऽय सुरसाविजयप्रसिद्धपराक्रमसपन्नो रघुनाथदूतो हनूमान् । भूय पुनरपि गच्छन्पथि मार्गे छायानिरोधादनातपनिग्रहाद्धेतो । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैजयन्ती । उपपन्नमन्यु प्राप्तक्रोध । अतएव नृसिंहस्य रह इव रहो वेगो यस्य स तथोक्त सन्नित्युपमा । सिंहिकाया सिंहिकाख्यायाश्छायाग्रहस्य राहुमातु अङ्ग कलेवर खराग्रैर्निशितमुखैर्नखरैर्निजनखै । 'नख स्यान्नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । चिच्छेद विददार । यथा नृसिंहो हिरण्यकशिपुगात्र तथा अयमपि सिंहिकाङ्ग चिच्छेदेत्यर्थ । 'ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानर । उत्पपाताथ वेगेन मन सपातविक्रम ॥' इति रामायणवचनम् । वृत्त तु पूर्ववत् ॥

तदनु पारावारस्य पारे [1]लम्बशिखरिणि लम्बमानः प्रतनुतरवपुर्लङ्कापुरोत्तरगोपुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसंतानितान्तःकरणोऽभूत् ॥

तदन्विति । तदनु सिंहिकाङ्गभेदनानन्तरमपार पारमस्य दुस्तरत्वात्पारावार समुद्र । पवयोरभेद । तस्य पारेऽपरतीरे । लम्बशिखरिणि लम्बाख्ये गिरौ । 'लम्बमानशिखरिणि' इति वा पाठ । 'स लम्बशिखरे लम्बे लम्बमानपयोधरे' इति रामायणोक्तत्वात् । यद्वा लम्बपर्वतस्यैव लम्बमान इति नामान्तरम् । लम्बमान· प्रविष्ट सन् । प्रतनुतरवपुरत्यन्तसूक्ष्मशरीर सन् । परेषामप्रकाशार्थमिति भाव । लङ्कापुरस्योत्तरगोपुरद्वारमुत्तरपुरद्वारम् । यद्यपि 'पुरद्वार तु गोपुरम्' इत्यमर । तथापि करिकलभकर्णावतसादिवदपौनरुक्त्य द्रष्टव्यम् । आसाद्य प्राप्य । लङ्केय केन मार्गेण सुप्रवेशेति ज्ञातुमिति भाव । नितान्तमत्यन्त चिन्ता एव तन्तुसतानानि सूत्रसततयस्तै सदानित बद्धमन्त करण यस्य स तथोक्तोऽभूत् । दुरन्तचिन्ताक्रान्तान्तरङ्गो बभूवेत्यर्थ । 'बद्धे सदानित मूतम्' इत्यमर ॥

चिन्ताप्रकारमेवाह—

वानरसेना कथं तरेदिममन्तरायं वितन्वन्तमुदन्वन्तम्, तरतुनाम, कथमुपयातु यातुधानराजधानीमिमाम्, सर्वथा वितथमनोरथो दाशरथिः, मोघीकृतार्णवलङ्घनः केवलमहमभवम्, [2]जीविता वा न वेति न जानामि [3]जानकीति [4]तत्र भगवतीं सीतामवजिगमिषुराञ्जनेयः प्रच्छन्नसंचारहेतोरस्तमयं गभस्तिमालिनः केवलमभिललाष ॥

---

१. 'लम्बमानशिखरिणि लम्बमानतनुर्लङ्कापुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसतानितान्त करण ' इति पाठ २ 'जीवति' इति पाठ . ३ 'जानकीम्' इति पाठ ४ 'ततस्तत्रभवतीम्' इति पाठ .

वानरेति । वानरसेनान्तराय सुरसाग्रहणादिरूप विघ्न वितन्वन्त कुर्वाणम् । दुस्तरमित्यर्थ । इममेनमतिविस्तीर्णमुदन्वन्त समुद्र कथ कुतो वा तरेल्लङ्घयेत् । तरितुमशक्योऽयमुदधिरिति भाव । यथाकथचित्सागर तरतु नाम । यातुधानाना राक्षसाना राजधानी त्रिकूटस्थितामिमा लङ्का कथमुपयातु कथ प्राप्नुयात् । सर्वथा प्राप्तुमशक्येत्यर्थ । सर्वथा सर्वप्रयत्नेन पर्यालोचनाया क्रियमाणाया सत्या दाशरथि श्रीरामो वितथमनोरथो व्यर्थसकल्प एव । अहमपि केवलमत्यन्त मोघीकृत विफलीकृतमर्णवलङ्घन येन स तादृशोऽभवमभूवम् । जानकीसदर्शनार्थमागतोऽस्मि बहुप्रयत्नेन । जानकी जीविता वा न वा इति न जानामीत्येव बहुधा सचिन्त्य वृथा चिन्तया कि प्रयोजनमिति निश्चित्य धैर्यमवष्टभ्य तत्र पुरे वनेषु च भगवतीं महानुभावा सीतामाञ्जनेयो हनूमानवजिगमिषुरवगन्तुमिच्छु सन् । प्रच्छन्नेन रहस्येन सचारहेतो सचारनिमित्त गभस्तिमालिन सूर्यस्यास्तमयं केवलमस्तमयमेवाभिललाष चकमे । 'लष कान्तौ' इति धातोर्लिट् ॥

तदनु शातमखस्यागस्त्यसंनिधौ निक्षिप्तचापस्य प्रत्यासीदति प्रयोजनवेलेति प्रचेतसे कथयितुमिव प्रतीचीं दिशं प्रविशति भगवति भास्वति ॥[1]

तदन्विति । तदनु हनूमच्चिन्तानन्तर शातमखस्य शतमखसबन्धिन । 'तस्येदम्' इत्यण् । अगस्त्यस्य सनिधौ निक्षिप्तस्य चापस्य वैष्णवस्य धनुष प्रयोजनवेला कार्यावसर प्रत्यासीदति समागतेति प्रचेतसे वरुणाय कथयितुमिव भगवति महात्मनि भास्वति सूर्ये प्रतीची दिश प्रविशति प्राप्तवति सति ॥

गगनतलमिदमपरमहीधरकटककान्तारसमुद्भवदावपावकशिखाश्रेणिभिः किं[2] शोणितम्, अथवा समीपसमपतत्पतङ्गरश्मिदृढतरवेष्टननिष्ठ्यूतानलतटतपनोपलजालसमुल्लसज्ज्वालापटलैः किमापा[3]टलितम्, आहोस्विदागताय मित्राय महार्घमर्घ्यं प्रदातुं प्रमुदितचेतसा प्रचेतसा तूर्णमर्णवोदरोद्गीर्यमाण[4]माणिक्यकिरणैः किमरुणितम्, आहोस्वित्तारापथतरङ्गिणीसलिलमपि रसयितुमु[5]ज्जृम्भितस्य चरमसागरौर्वाग्नेरर्चिःपुञ्जेन किमि[6]ति रञ्जितमिति सकलजनस्य संदेहसंदोहं संदधाने संध्यारागे समुदञ्चिते, सरसीरुहश्रेणिषु पत्रपुटकपाटपिधानासु प्रतिकुमुदभवनं मकरन्दभिक्षामटत्सु मधुव्रतद्विजेषु, विकचकुवलयकलिकाकर्षण[7]कषायेषु सायंतन[8]वायुषु ततइतः संचरत्सु तिमिरेषु, कालागरुधूमस्तोमश्यामलितेषु दिक्पालपुरगोपुरव्यूहेषु,

---

१ 'शातमखस्य निक्षेपचापस्य प्रत्यासीदति' इति पाठ २ 'किमिह' इति पाठ. ३. 'आपाटलम्' इति पाठ ४. 'अर्णवोद्गीर्यमाण' इति पाठ ५. 'ग्रसितुम्' इति पाठ . ६ 'किमनु' इति पाठ . ७ 'कषण' इति पाठ ८. 'सायवायुषु' इति पाठ.

प्रतिकमलाकरं प्रेङ्खिते विश्लेषवेदनापूर्वरङ्गे रथाङ्गविहंगदीनकेकारे, नक्षत्रमालालंकृते गगनमतङ्गजे॥

गगनतलमिति। इद गगनतलमाकाशमण्डलमपरमहीधरकटकेष्वस्ताचलनितम्बेषु यानि कान्ताराण्यरण्यानि तत्समुद्भवस्य तत्सजातस्य दावपावकस्य दावाग्नेशिखाश्रेणिभिर्ज्वालाजालै शोणित किमरुणीकृत किम्। अथवा समीप निकट प्रति समापतन्नागच्छन्य पतङ्ग सूर्य। 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमर। तस्य रश्मीना किरणानाम्। प्रग्रहाणामिति च गम्यते। दृढतरवेष्टनेनातिगाढसवलनेन निष्ठ्यूतो निर्गतोऽनलोऽग्निर्येषा तानि यानि तटतपनोपलजालानि तटवर्तिसूर्यकान्तमणिनिकरास्तेभ्य समुल्लसद्भि सस्फुरद्भिर्ज्वालापटलैरर्चि पुञ्जैरापाटलितमासमन्तादरुणित किम्। आहोस्विद्यद्वा। 'आहो उताहो किमुत विकल्पे कि किमूत च', 'स्वित्प्रश्ने च वितर्के च' इत्युभयत्राप्यमर। आगताय निजनिवास प्राप्ताय मित्राय सूर्याय सुहृदे च। 'मित्र सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्व। महार्घममूल्यम्। अर्घार्थ पूजार्थ द्रव्यमर्घ्यम्। 'पादार्घाभ्या च' इति यत्प्रत्यय। 'मूल्ये पूजाविधावर्घ', 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामर। प्रदातु प्रमुदितचेतसा सतुष्टान्त करणेन प्रचेतसा वरुणेन तूर्ण मित्रागमनजनितसभ्रमात्सत्वरमर्णवोदरात्समुद्रमध्यादुद्दीर्यमाणान्युदियमाणानि यानि माणिक्यानि तेषा किरणैररुणित किम्। अत्र निष्ठ्यूतोद्दीर्यमाणशब्दयोर्गौणार्थत्वान्न ग्राम्यत्व किंतु सौन्दर्यावहत्वमेवेत्युक्त प्राक्। आहोस्वित्तारापथतरङ्गिणीसलिलमाकाशगङ्गोदकमपि। 'तारापथोऽन्तरिक्ष च' इत्यमर। रसयितुमास्वादयितुम्। पातुमिति यावत्। 'रसो गन्धरसे स्वादे' इति वैजयन्ती। उज्जृम्भितस्योद्गतस्य चरमसागरौर्वाग्ने पश्चिमसमुद्रवर्तिवडवानलस्य। 'और्वस्तु वाडवो वडवानल' इत्यमर। अर्चि पुञ्जेन ज्वालाजालेन। इहेदानी रञ्जितमरुणीकृत किम्। इत्यनेन प्रकारेण सकलजनस्य। सर्वेषा जनानामित्यर्थ। सदेहसदोह सशयातिशय सदधाने समुत्पादयति सध्यारागे समुदञ्चिते समुज्जृम्भिते सति। अत्र गगनतलस्य निर्धारितानेकहेतुनिमित्तारुणितत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा। तदुज्जीवितश्चाय सदेह इति सक्षेप। तथा सरसीरुहश्रेणिष्वम्भोजराजिषु। गृहश्रेणिष्विति च गम्यते। पत्रपुटान्येव कपाटान्यरराणि तानि पिधानानि च्छादनानि यासा तासु। मुकुलितासु सतीष्वित्यर्थ। 'कपाटमरर तुल्ये', 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इति चामर। 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो' इत्यकारलोप। अतएव मधुव्रता भृङ्गा एव द्विजा ब्रह्मचारिण इति रूपकम्। तेषु प्रतिकुमुदभवनम्। कुमुदरूपभवनेष्वित्यर्थ। वीप्सायामव्ययीभाव। मकरन्दभिक्षामुद्दिश्याटत्सु। पुष्परसरूपभिक्षाटनतत्परेषु सत्स्वित्यर्थ। 'अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत' इत्युपदेशात्कपाटपिनद्धगृहान्विहायान्यत्र भिक्षाटनस्य युक्तत्वादिति भाव। सूर्यास्तमये मधुव्रताना मुकुलितसरसीरुहपरित्यागेन विकसितकैरवसचारसभवादियमुत्प्रेक्षा गम्यमाना रूपकसकीर्णा। तथा सायतना सायभवा। 'सायचिर—' इत्यादिना ट्युलप्रत्ययस्तुडागमश्च। ते च

---

१ 'विहगानाम्' इति पाठ

ते वायवश्च तेषु। विकचकुवलयकलिकाकर्षणेन विकसितकोरकसघर्षणेन कषायेषु सुरभिषु सत्सु। 'कलिका कोरक पुमान्', 'रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रस' इत्यमरयादवौ। तिमिरेष्वन्धकारेषु ततइत सचरत्सु व्याप्रियमाणेषु सत्सु। तथा दिक्पालपुराणामिन्द्राद्यष्टदिक्प्रतिपट्टणाना गोपुरव्यूहेषु पुरद्वारसनिवेशेषु कालागरुधूमस्तोमेनाधिवासनार्थं परिकल्पितकृष्णागरुधूमपटलेन श्यामलितेषु मेचकीकृतेषु सत्सु। तथा प्रतिकमलाकरम्। कमलाकरेष्वित्यर्थ। रथाङ्गविहगाना चक्रवाकपक्षिणाम्। 'कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामक' इत्यमर। विश्लेषवेदनाया विरहवेदनाया पूर्वरङ्गे प्रारम्भभूते। दीनक्रेकारे दीनाक्रन्दिते। क्रेमित्यनुकरणशब्द। प्रेङ्खिते समुत्पन्ने सति। तथा गगनमतङ्गज आकाशगज इति रूपकम्। नक्षत्रमालया तारकाश्रेण्या सप्तविंशतिमौक्तिकहारावल्या चालङ्कृते भूषिते सति। 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविशतिमौक्तिकै' इत्यमर॥

अतश्चन्द्रोदयोऽभूदित्याह—

आविर्बभूव पूर्वाद्रेः शृङ्गे शृङ्गारजीवितम्।
तमस्तमालकान्तारकुठारः शशलाञ्छनः॥ १०॥

आविर्बभूवेति। तमोऽन्धकार एव तमालकान्तारं तापिञ्छकाननं तस्य कुठार परशुरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकम्। ध्वान्तविध्वसक इत्यर्थ। 'कालस्कन्धस्तमाल स्यात्तापिञ्छ' इत्यमर। शृङ्गारस्य शृङ्गाराख्यस्य रसस्य जीवित जीवनभूत। ताटस्थ्येनोद्दीपकत्वात्तदुज्जीवक इत्यर्थ। तदुक्तम्—'मलयानिलचन्द्राद्यास्तटस्था परिकीर्तिता' इति। शशलाञ्छनश्चन्द्र। पूर्वाद्रेरुदयपर्वतस्य। 'उदय पूर्वपर्वत' इत्यमर। शृङ्गे शिखर आविर्बभूवोदजृम्भत॥

तत्करास्तमसा रुद्धा रेजिरे गगनाजिरे।
शैवालचयसंच्छन्नाः सरसीव बिसाङ्कुराः॥ ११॥

तदिति। गगनाजिरे गगनाङ्गणे। 'अङ्गण चत्वराजिरे' इत्यमर। तमसान्धकारेण रुद्धाश्छन्नास्तत्कराश्चन्द्रकिरणा सरसि कासारे। 'कासार सरसी सर' इत्यमर। शैवालचयसच्छन्ना शैवालजालाच्छादिता बिसाङ्कुरा मृणालकिसलया इव। 'जलनीली तु शैवाल शैवलोऽथ कुमुद्वती', 'मृणाल बिसम्' इति चामर। रेजिरे चकाशिरे। 'राजृ दीप्तौ' इति धातोर्लिट्॥

तस्मिन्प्रदोषसमये सहसा हनूमा-
न्कीर्तिच्छटाजवनिकामपनीय शत्रोः।
आविर्बभूव सुमनःपरितोषणाय
लङ्काप्रवेशनवनाटकसूत्रधारः॥ १२॥

तस्मिन्निति। तस्मिन्प्रदोषसमये रजनीमुखवेलायाम्। 'प्रदोषो रजनीमुखम्'

---

१. 'यवनिकाम्' इति पाठ.

इत्यमर । लङ्काप्रवेश एव नवो नवीनो नाटकसूत्रधारो नाटकप्रवर्तक प्रगल्भनटो हनूमान् । अत्र नवशब्दग्रहण लङ्कापुरस्य पुरुषान्तराप्रविष्टचरत्वसूचनार्थमित्यवगन्तव्यम् । शत्रो रावणस्य सबन्धिनी कीर्तिच्छटा यशोवृन्दमेव जवनिका प्रतिसीरामपनीयापसार्य । तत्कीर्त्यपनयस्यैतन्मूलत्वादिति भाव । 'वृन्द जाल चक्रवाल जालक पेटका च्छटा' इति वैजयन्ती । 'प्रतिसीरा जवनिका' इत्यमर । सुमनसा देवाना सामाजिकविबुधाना च परितोषणाय । हृदयरञ्जनार्थमित्यर्थ । 'सुमना. पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमान्' इति वैजयन्ती । सहसा शीघ्रमाविर्बभूव । लङ्कापुरमध्यदेशप्रवेशाय प्रवृत्त इत्यर्थ । सूत्र चतुर्विधाभिनयात्मकनाटकसूचना धारयतीति सूत्रधार । 'सूत्र तु सूचके ग्रन्थभेदे तन्तुव्यवस्थयो' इति नानार्थरत्नमाला । सूत्रधारलक्षण तु—'आसूत्रयन्गुणान्नेतु कवेरपि च वस्तुन । रङ्गप्रसाधनप्रौढ सूत्रधार इहोदित ॥' इति । अय तु द्विप्रकार । एक पूर्वरङ्गविधायक इतरस्तु नटापरपर्याय सूत्रधारसदृशगुणाकृति । प्रस्तावनप्रयोजक इति केचित् । तदुक्तम्—'प्रयुज्य रङ्ग निष्क्रान्ते सूत्रधारे सहानुगे । तादृश प्रविशेदन्य सूत्रधारगुणाकृति ॥' इति । अत्र समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्काले लङ्काधिदेवतामात्मना सह विग्रहं विधातुं गृहीतयुवतिविग्रहां मार्गप्रसारस्यार्गलीभूय भूयसा तर्जयन्तीं निर्जित्य तया वानररचितावज्ञोपज्ञं निर्जनिलयविलयं सरसिजासनशासनादावेदयन्त्या विहितानुमतिर्मारुतिर्लङ्कायामविकलमेव मैथिलीं विचिन्वन्नैर्ऋतचक्रवर्तिनः प्रासादमाससाद ।

तत्काल इति । तत्काले पुरप्रवेशसमये मारुतिर्हनूमानात्मना सह स्वेन साक विग्रह कलह विधातु कर्तु गृहीतो युवतिविग्रहो यया ताम् । स्त्रीरूपधारिणीमित्यर्थ । अतएव मार्गप्रसारस्य मार्गसचारस्यार्गलीभूय विष्कम्भता प्राप्य । गमनप्रतिबन्धिनीभूत्वेत्यर्थ । 'तद्विष्कम्भोऽर्गल न ना' इत्यमर । भूयसा बाहुल्येन तर्जयन्ती भर्त्सयन्तीम् । तर्जयते परस्मैपदत्व 'तर्जयन्निव केतुभि' इत्यादौ कालिदासादिप्रयोगदर्शनात्सिद्धम् । 'तर्जयतेरनुदात्तत्वे चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तत्वे प्रयुक्तात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति । अतएव तर्जयति भर्त्सयति चेत्यपि दृश्यते' इति भट्टमल्ल । लङ्काधिदेवता लङ्काधिष्ठानदेवता निर्जित्य मुष्टिघातेन जित्वा । 'मुष्टिनाभिजघानैना हनूमान्क्रोधमूर्च्छित' इति रामायणवचनात् । अथ सरसिजासनशासनाद्ब्रह्मनियोगवशात् । उपज्ञायत इत्युपज्ञाद्यज्ञानम् । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्' इत्यमर । कर्मण्यण्प्रत्यय । वानरेण रचिता विहिता यावज्ञावधीरण सोपज्ञा आद्यज्ञानं यस्य तं तथोक्तम् । 'वानरकृतावधीरण तव यदा स्यात्तदा लङ्काया विनाश'

१. 'मार्गस्य' इति पाठ २ 'ततस्तया' इति पाठ ३. 'निजविलयम्' इति पाठ. ४. 'नैर्ऋति' इति पाठ

इत्यादौ ज्ञातमित्यर्थ । निजनिलयविलय निजनिकेतननाशमावेदयन्त्या । 'इद च तथ्य शृणु मे ब्रुवन्त्या वै हरीश्वर। स्वयं स्वयभुवा दत्त वरदान यथा मम ॥ यदा त्वा वानर कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत्। तदा त्वया हि विज्ञेय रक्षसा भयमागतम् ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या कथयन्त्येत्यर्थ । तया लङ्काधिदेवतया विहितानुमति कृताङ्गीकार सन्। लङ्कायामविकलमेवाप्रतिहतमेव मैथिली विचिन्वन्मृगयन्। नैर्ऋतचक्रवर्तिनो राक्षससार्वभौमस्य रावणस्य प्रासाद हर्म्यमाससाद प्राप ॥

तत्र।

तत्रेति। तत्र तस्मिन्प्रासादासादनसमये ॥

एषा राक्षससार्वभौमनगरी रक्षश्चमूरक्षिता
तस्येदं सदनं सुवर्णशिखरं[1] बिभ्राणमभ्रावलीम्।
एतत्पुष्पकमाहृतं धनपतेरित्यादरान्मारुते-
स्तत्रादर्शयदिन्दुदीपकिरणप्रद्योतिताशा निशा ॥ १३ ॥

एषेति। एषेयं रक्षश्चमूरक्षिता राक्षससेनाभिगुप्ता राक्षससार्वभौमनगरी रावणराजधानी। तथेदमेतत्तस्य रावणस्य सबन्धि सुवर्णशिखर हिरण्मयशृङ्गमभ्रावली बिभ्राण बिभ्रत्। मेघपर्यन्तोन्नतमित्यर्थ । भृञ शानच्। सदन गृहम् । तथैतद्धनपते । धनपति विजित्येत्यर्थ । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वाच्या' । आहृतमपहृत पुष्पक पुष्पकाख्य विमानम् । इत्यनेन प्रकारेणादराच्छ्रीरामकार्यप्रवृत्तत्वजनितप्रीतिवशात्। मारुतेर्हनूमत । इन्दुरेव दीपस्तस्य किरणै प्रद्योतिता-प्रकाशिता आशा दिशो यया सा तथोक्ता निशा रात्रिरदर्शयत्। यथा काचित्कस्मैचिदभ्यागताय रात्रौ दीपप्रभया सर्व द्रष्टव्य प्रदर्शयति तद्वदत्रापीत्यर्थ । चन्द्रोदयवशाद्दिक्प्रकाशे सति मारुति सर्व निर्वर्णयामासेति फलितोऽर्थ । अत्र निशाया प्रदर्शकत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेद । स चैकदेशवर्तिरूपकेण सकीर्यते। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ साक्षाच्चन्द्र एव मारुते साहाय्यकतत्परोऽभूदित्युत्प्रेक्षते—

अपिच ॥

अपिचेति। किचेत्यर्थ ॥

तत्प्रकारमेवाह—

आदित्यः कृतकृत्य एष भविता सीतापतेरीदृशं
साहाय्यं विरचय्य कीर्तिमतुलां[2] आदित्सुना सूनुना।
इत्यालोच्य तदा किल स्वयमपि ख्यातिं गृहीतुं परां
लङ्कायां रघुनाथदूतसरणौ चन्द्रेण दीपायितम् ॥ १४ ॥

आदित्य इति। आदित्य सूर्य कर्ता। सीतापते श्रीरामस्य । एतेन क्षण-

---

१ 'विमानशिखरै' इति पाठ २. 'अमिताम्' इति पाठ..

मात्रमपि तद्विरहासहिष्णुत्व सूच्यते । ईदृशमित्थभूतम् । सीतान्वेषणरूपमित्यर्थ । साहाय्य सहायकर्म । सहायकारित्वमिति यावत् । 'ब्राह्मणादित्वात्ष्यङ्' । विरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । अतुला निरुपमा कीर्ति ख्यातिमादित्सुना-दातुमिच्छुना । सजिघृक्षुणेत्यर्थ । ददाते सन्नन्तादुप्रत्यय । सूनुना पुत्रेण सुग्रीवेण कृतकृत्य कृतार्थो भविता भविष्यत्येव । भवतेर्लुट् । इतीत्थमालोच्य किम् । मत्वा किमित्यर्थ । तदा तस्मिन्समये स्वयमपि परा ख्याति ग्रहीतु सपादयितु लङ्काया रघुनाथदूतस्य हनूमत सरणौ मार्गे चन्द्रेण दीपायित दीपेनेवाचरितम् । तद्वत्सर्वं हनूमते प्रदर्शितमित्यर्थ । अहोरात्रप्रकाशकत्वेन तुल्ययोरावयोरन्यतरस्य ख्यातिस-भवे मया तूष्णीं स्थातु नोपयुज्यत इति मत्वा चन्द्रेणाप्येवमाचरितमित्युत्प्रेक्षितत्वादु-त्प्रेक्षालकार । दीपशब्दादाचारक्यङन्ताद्भावे क्त । वृत्त पूर्ववत् ॥

एवमेव पर्यटन्नस्वप्नसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रा निद्रयाप्यतिशय्य शय्या-गृहे कृतसंवेशं वेशयुवति[1]परिवृतमवरोधवधूजनमप्यनिरोधेन निरी-क्ष्य तत्र वितथमनोरथो मारुतिर्विरचितबहुविधचिन्ताप्रकारः प्राका[2]-राद्वप्लुतः सन्नशोकवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमिष्टदेवताप्रणति[3]-मतनुत ॥

एवमिति । एवमेवोक्तप्रकारेणैव मारुति पर्यटन्सचरन् । सीतानिरीक्षणार्थमिति भाव । न विद्यते स्वप्नो निद्रा येषा तेऽस्वप्ना देवा । 'आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना' इत्यमर । तेषा या सुन्दर्यस्तासा सौन्दर्यमुद्रा रामणीयकपराकाष्ठा निद्रया निद्रा-वस्थयाप्यतिशय्यातिक्रम्य । जाग्रद्दशया तु कि वक्तव्यमिति भाव । शय्यागृहे शयनमन्दिरे कृतसवेश विहितस्वापम् । निद्राणमित्यर्थ । 'स्यान्निद्रा शयन स्वाप स्वप्न सवेश इत्यपि' इत्यमर । वेशयुवतिपरिवृत वेश्याजनपरिवेष्टितम् । 'तच्छ-स्त्वानगर वेशो वेश्याजनसमाश्रय' इत्यमर । अवरोधवधूजन मन्दोदर्यादिन्त पुर-स्त्रीजन च । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर । अनिरोधेनाप्रतिबन्धेन निरीक्ष्य दृष्ट्वा । तत्रान्त पुरे वितथमनोरथ सीतादर्शनालाभाद्व्यर्थमनोरथ । अतएव विरचिता बहुविधा नानारूपाश्चिन्ताप्रकारा विचारपरिपाट्यो येन स तथोक्त । 'कि नु सीताद्य वैदेही मैथिली जनकात्मजा । उपतिष्ठेत विवशा रावण दुष्टचारिणम् ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तनानाविधचिन्ताक्रान्तान्त करण इत्यर्थ । अतएव प्राकारादवप्लुत सन् । लङ्घितप्राकार सन्नित्यर्थ । अशोकवनिकायामपि रावणान्त पुरोचितप्रमदा-जनेऽपि मैथिलीं सीतामन्वेष्टु विचेतुमिष्टदेवताना वसुरुद्राद्यभीष्टदेवताना प्रणति नमस्कारमतनुताकार्षीत् । प्रारब्धकार्यसिद्ध्यर्थमिष्टदेवतानमस्कार चकारेत्यर्थ । तथा रामायणम्—'वसून्रुद्रास्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसा शोकवृद्धये ॥' इति ॥

---

१ 'युवतीजनपरिवृतम्' इति पाठ. २. 'प्रासादात्' इति पाठ ३. 'अभीष्टदे-वताप्रणामाम्' इति पाठ .

असौ जनकनन्दिनीं ततइतो विचिन्वन्क्षणा-
दशोकवनिकामगादपगतान्यमार्गभ्रमः ।
परामभिलषन्गतिं शमधनो यथा निर्मम-
स्त्रयीमखिलकिल्बिषप्रशमनैकदिव्यौषधिम् ॥ १५ ॥

असाविति । असौ हनूमाञ्जनकनन्दिनी जानकीं ततइतो विचिन्वन्मृगय-न्नपगतोऽन्यमार्गभ्रमो मार्गान्तरसचार ससारमार्गविभ्रान्तिश्च यस्य स तथोक्त सन् । विशेषणमेतच्छमधनेऽपि योज्यम् । क्षणात्क्षणमात्रेणाशोकवनिकामगात्प्रापत् । कथमिव । ममेत्येतदव्ययम् । ममत्वाद्वाञ्छिताद्रहितो निर्ममो नि स्पृह । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम्, स एव धन यस्य शमधन । वैराग्यसपन्नो मुनिरित्यर्थ । परा गतिं मुक्तिमभिलषन्वाञ्छन् । अखिलकिल्बिषप्रशमने सकलपापनिरासे एकदिव्यौषधिम् । समस्तपापक्षयकरीमित्यर्थ । त्रयी यथा वेदत्रयीमिव । 'सामान्य विशेषे पर्यवस्यति' इति न्यायेन प्रकृतोपयोगित्वाद्ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्विद्यामिवेत्यर्थ । 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमर । 'इववद्वायथाशब्दा' इति दण्ड्याचार्यानुशासनादुपमालकार । स च त्रय्यामोषधित्वरूपणाद्रूपकालकारेणाङ्गेन सकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

ततस्तस्यां नाग[१]पुंनागतालहिन्तालतमालकृतमालसरलबकुलव[२]ञ्जुलतिलकामलककुटजलिकुचकतककक्कोलाङ्कोल[३]लवङ्गविकङ्कतकेत[४]कीकदम्बो[५]दुम्बरकपित्थाश्वत्थकुरबकमरुबकमा[६]कन्दकुन्दतिन्दुकचन्दनस्यन्दनचम्पकचाम्पेयपनसवेतसपलाशपाटलार[७]सालप्रियाल[८]प्रायैरनेकैरनोकहनिवहैः परिवृतायां[९] परिभ्रमदभ्रंकषवि[१०]कटविटपनिबिडितगगनप्रपञ्चां कांचन काञ्चनमयीं शिंशपामारुरोह ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नागा नागदन्तका, पुनागा देववल्लभा, तालास्तृणराजाह्वया, हिन्ताला श्रीताला, तमालास्तापिञ्छा, कृतमाला आरग्वधा, सरला देवदारुविशेषा, बकुला केसरा, वञ्जुला अशोका, तिलका क्षुरका, आमलकास्तिष्यफला, कुटजा गिरिमल्लिका, लिकुचा लकुचा, कतका जलपङ्कशोधकबीजवृक्षविशेषा, कक्कोलानि कोशफलानि ग्रन्थ्यादिशेषा, अङ्कोला निकोचका, लवङ्गानि देवकुसुमानि, विकङ्कता स्रुवावृक्षा, केतक्यस्तृणद्रुमविशेषा प्रसिद्धा, कदम्बा नीपा, उदुम्बरा जन्तुफला, कपित्था दधिफला, अश्वत्थाश्चलदला, कुरबका रक्तकुरण्टका, मरुबका पिण्डीतका समीरणा वा, माकन्दाश्चूतविशेषा, कुन्दानि माध्यानि, तिन्दुका स्फूर्जका, चन्दना मलयजा, स्यन्दनास्तिनिशा,

---

१ 'पुनाग' इति नास्ति क्वचित् २ 'वञ्जुल' इति नास्ति क्वचित् ३ 'अङ्कोल' इति नास्ति क्वचित् ४ 'केतकी' इति नास्ति क्वचित् ५. 'कदम्बक' इति पाठ ६ 'माकन्द' इति नास्ति क्वचित् ७ 'रसाल' इति नास्ति क्वचित् ८. 'प्रियाल' इति पाठ ९ 'परिवृताम्' इति पाठ . १०. 'विकट' इति नास्ति क्वचित्.

चम्पका हेमपुष्पका, चाम्पेया नागकेसरा, पनसा कण्टकिफला, वेतसा नीवारा, पलाशा किंशुका, पाटला फलेरुहा मुष्कका वा, रसालाश्चूता, प्रियालवो राजादनानि च, इत्येतेषा वृक्षविशेषाणा द्वन्द्व । एतेषामभिधानममरकोशादौ द्रष्टव्यम् । एतत्प्रायैरेतत्प्रचुरैरनेकैर्बहुभिरनोकहनिवहैर्वृक्षषण्डै परिवृताया परिपूर्णाया तस्यामशोकवनिकाया परिभ्रमन्सीतादर्शनार्थमितस्तत सचरन् । अभ्र कषन्तीत्यभ्रकषा अत्युन्नता । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कष' इति मुमागम । तैर्विटपै शाखाविस्तारैर्निबिडितगगनप्रपञ्चामाच्छादितगगनाभोगामित्यतिशयोक्ति । काचन काञ्चनमयी हिरण्मयीम् । ताद्रूप्ये मयटि ङीप् । शिंशपामगरुतरुमारुरोहारूढवान् । यदध प्रदेश एव जानकीनिवासस्थानमिति भाव । 'पिच्छिलागरुशिशपा' इत्यमर ॥

तत्र तत्पत्रसंछन्नगात्र· पुत्रो नभस्वतः ।
न्यग्रोधदलसंलीनजनार्दनदशां दधौ ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्र तस्या शिंशपाया नभस्वत पुत्र पवनतनयो यो हनूमांस्तत्पत्रसछन्न तस्या शिशपाया पत्रसछन्न पलाशाच्छादित गात्र यस्य स तथोक्त सन् । न्यग्रोधदलसलीनस्य वटपत्रशायिनो जनार्दनस्य श्रीमहाविष्णोर्दशा दधौ । अन्येषामप्रकाशार्थ तत्र तथा निलीयातिष्ठदित्यर्थ । तत्रान्यदशाया अन्यस्यासभवात्तत्सदृशी दशामिति सादृश्याक्षेपादसभंवद्वस्तुसबन्धरूपो निदर्शनालकार ॥

ततस्तदवस्तात्सीतामपश्यदित्याह—

मल्लीं चूतवनादिव स्नुहिवने म्लेच्छेन संस्थापितां
मालां देवकुलादिवामिषधिया क्षिप्तां श्मशाने शुना ।
देवीमाश्रमतस्तथा स्वभवनं[1] नक्तंचरेण च्छला-
दानीतामपनीतवेषरचनामालोकयन्मारुतिः ॥ १७ ॥

मल्लीमिति । म्लेच्छेन यवनेन चूतवनात्सहकारोद्यानात् । उद्धृत्येति शेष । स्नुहिवने सीहुण्डिकावने सस्थापिता निक्षिप्ता मल्ली विचकिलालतामिव । 'मल्ली विचकिला शीतभीरु स्यादष्टपत्रिका' इत्यभिधानरत्नमाला । तथा शुना शुनकेनामिषधिया मासभ्रान्त्या देवकुलाद्देवालयात् आकृष्येति शेषः । 'सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथित कुलम्' इति विश्व । श्मशाने पितृवने क्षिप्ता माला स्रजमिव । शोच्यामित्यर्थ । नक्तचरेण रावणेन छलादाश्रमतस्तपोवनात् । अपहृत्येति शेष । स्वभवनमानीता प्रापिताम् । अतएवापनीतवेषरचनामपगतनेपथ्या देवी सीताम् । तदा तस्मिन्समये मारुतिरालोकयदपश्यत् । अनेकैवेयमुपमा । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

---

१. 'स्वभवने' इति पाठ .

पुनरयमेनामालोक्यैवं चिन्तां ततान ॥

पुनरिति। पुनर्भूयोऽप्ययं हनूमानेनामालोक्यैव वक्ष्यमाणप्रकारा चिन्ता विचार ततान चकार ॥

तत्प्रकारमेवाह—

ज्योत्स्नां विनापि निवसेन्निशि शीतभानु-
श्छायां विनापि विलसेद्दिवसेश्वरोऽपि।
एनां विना रघुपतिः परिगृह्य धैर्यं
सप्राण एव वसतीति विचित्रमेतत्॥ १८॥

ज्योत्स्नामिति। निशि रात्रौ शीतभानुश्चन्द्रो ज्योत्स्ना विना चन्द्रिका विहायापि। अत्यन्ताविनाभूतामपीति भाव। विलसेद्विलास प्राप्नुयात्। तथा दिवसेश्वरोऽपि सूर्योऽपि च्छाया विना च्छायानाम्नी निजभार्या कान्ति विहायेत्यर्थं। विलसेत्। नैतच्चित्रमिति भाव। 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययो' इति वैजयन्ती। किन्त्वेना विनेत्थभूतया सीतया वियुक्त सन्। रघुपति श्रीरामो धैर्य मन स्थैर्य परिगृह्यावलम्ब्य। 'मनसो निर्विकारत्व धैर्य सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका। सप्राण सजीव एव वसतीति यत्, एतत्प्राणन विचित्रमाश्चर्यम्। एतादृशरूपलावण्यसपन्ना विहाय क्षणमात्रमपि प्राणान्धारयितुमशक्यत्वादिति भाव। अत्र शीतभानुदिवसेश्वरयोर्ज्योत्स्नाच्छायाविनाभावेन विलसनासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

एवं चिन्तयता हनूमता कथमपि निशीथसमये गते निशीथिनीनाथेऽपि चरमगिरिशिखरोपकण्ठसेवामुत्कण्ठमाने दशकण्ठस्तु निद्राशेषेण स्मरशरप्रहारेण च कलुषीकृताक्षः सरसहरिचन्दनचर्चया जानकीदर्शनेच्छया च प्रकटितरागः परिवर्तितवैकक्षकमालया मुकुटरत्नप्रभया च तिरस्कृतनक्षत्रमालः शनै॰ शनैरविशदशोकवनिकाम्॥

एवमिति। एवमुक्तरीत्या चिन्तयता हनूमता निशीथसमयेऽर्धरात्रकाले गते गमिते सति। 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमर। तथा निशीथिनीनाथे चन्द्रेऽपि चरमगिरिशिखरोपकण्ठसेवामस्ताचलश्रृङ्गसमीपानुवृत्तिमुत्कण्ठमानेऽभिलषमाणे। अस्तोन्मुखे सतीत्यर्थं। दशकण्ठस्तु रावणोऽपि निद्राशेषेण स्वापावशिष्टांशेन स्मरशरप्रहारेण मन्मथबाणवेधेन च कलुषीकृतान्यरुणीकृतान्यक्षीणि लोचनानि यस्य स तथोक्त। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्' इति षच्प्रत्यय। तथा कलुषी-

---

१. 'एनामालोक्य' इति नास्ति क्वचित् २ 'निवसेत्' इति पाठः ३. 'नीते निशीथसमये निशीथिनीनाथे चरम' इति पाठ ४ 'सेवासमुत्कण्ठमाने' इति पाठ. ५. 'शर' इति नास्ति क्वचित्. ६ 'परिवर्तित' इति नास्ति क्वचित् ७ 'नैकक्षमालया' इति पाठ. ८. 'मुकुटतट' इति पाठ.

कृतानि विकलितान्यक्षाणीन्द्रियाणि यस्य स तथोक्त । तथा सरसहरिचन्दनचर्चया सद्रवरक्तचन्दनलेपनेन च। 'गुणे रागे द्रवे रस' इत्यमर । जानकीदर्शनेच्छया च प्रकटित प्रकाशितो रागो लौहित्यमनुरागश्च यस्य स तथोक्त । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इत्यमर । तथा परिवर्तितोपरि सनिवेशेनामुक्ता या वैकक्षकमालोरसि तिर्यक्प्रसादितपुष्पमाला तया च। 'वैकक्षक तु तत्। यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि' इत्यमर । मुकुटग्लप्रभया कोटीरहीरलसन्मणिदीप्त्या च तिरस्कृता न्यक्कृता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमौक्तिकमाला तारकाश्रेणिश्च येन स तथोक्त सन्। एकत्र प्रकृत्या, अपरत्र कान्तिप्रसाराच्चेति भाव। 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकै' इत्यमर । शनै शनैर्मन्दप्रकारम् । मदमदनावेशवशादतिमन्थरमित्यर्थं । अशोकवनिकामविशत्प्रविष्टवान् ॥

रजनिचरमभागे वारसीमन्तिनीनां
करतलकलिताभिर्दीपिकामार्जनीभिः।
दिशि दिशि परिमृष्टं यत्तमस्तत्समस्तं
हृदयमवजगाहे केवलं रावणस्य ॥ १९ ॥

रजनीति। रजनिचरमभागे रात्रिविपरिवृत्तिसमये। अपररात्र इत्यर्थं । वारसीमन्तिनीना वारनारीणाम्। 'नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमर । करतलकलिताभिर्हस्ततलधृताभिर्दीपिकाभिरेव मार्जनीभि शोधनीभिदिशिदिशि प्रतिदिशम् । वीप्साया द्विरुक्ति । यत्तमोऽन्धकारो मोहश्च परिमृष्ट परिशोधितम् । जातमिति शेष । तत्समस्त कृत्स्न तम कर्तृ रावणस्य हृदय केवल हृदयमेवावजगाहे प्रविवेश। यथा लोके स्त्रीकरधृतमार्जन्या परिमृष्टो भूपराग कुत्रचिन्मन्दिरान्तर, यथा वा दिनकरकराभिमृष्ट सर्वतोदिक्क शार्वरमन्धकार गिरिगह्वर प्रविशति तद्वदित्यर्थं। दीपिकाधरवारनारीपरिवेष्टितो रावण परममोहाविष्टहृदयस्तदानीमशोकवनिका प्रविष्ट इति फलितार्थं । अत्र जानकीसगतिहेतुकत्वेन प्रसिद्धस्य रावणहृदयतम प्रवेशस्य दीपिकामार्जनीपरिशोधकहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। सा च तमस श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या रूपकानुप्राणितया निर्व्यूढेति सकर ॥

तत कि तत्राह—

सोऽयं मदान्धहृदयो रघुवीरपत्नीं
सीमन्तिनीति हतनीतिरवाप पापः।
आमूलपल्लवितकोमलसल्लकीति
वैतानपावकशिखामिव वारणेन्द्रः ॥ २० ॥

सोऽयमिति। मदेन दर्पेणान्ध विवेकशून्य हृदयं यस्य स तथोक्त । अतएव हतनीतिर्नष्टनय । दुर्विनीत इति यावत्। तथा पापानि परदाराभिमर्शकल्मषाण्यस्य सन्तीति पाप । दुराचार इत्यर्थं । अर्शआद्यच्प्रत्यय.। सोऽय रावणः

सीमन्तिनी साधारणयोषिदिति मत्वेति शेष । नतु निजकुलनिर्मूलनमूलभूता जानातीति भाव । रघुवीरपत्नी श्रीरामवर्मभार्याम् । वारणेन्द्रो मत्तगज । मूलादारभ्य आमूलम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्यो ' इत्यव्ययीभाव । तत पल्लवितशब्देन 'सुप् सुपा' इति समास । आमूलपल्लविता सजातपल्लवा । तारकादित्वादितच् । कोमला अभिनवा च सल्लकी गजप्रियलताविशेष सेति । मत्वेति शेष । 'सल्लकी स्याद्गजप्रिया' इति हलायुध । वितानस्याय वैतानो यज्ञिय । 'वितानो यज्ञविस्तारे लाभेऽपि क्रतुकर्मणि' इति विश्व । स चासौ पावकश्च तस्य शिखा ज्वालामिवाप प्राप । उपमालकार । अत्र रघुवीरशब्देन श्रीरामवीर्यात्सीतापातिव्रत्यान्निजदुर्नयाच्चास्यासन्नमृत्युत्व सूचितमित्यवगन्तव्यम् ॥

एतद्दर्शनेन[1] वेपमानतनुलता मैथिली कापुरुषविषयपरुषवचनपा[2]रम्पर्येण विदीर्यमाणहृदया हृदयदयिताशय[3]प्रत्ययादमुमेव तृणमन्त[4]रतः कृत्वा स्थिता पर्यभाषत ॥

एतदिति । एतद्दर्शनेनैतस्य रावणस्य कर्मणा दर्शनेनावलोकनेन वेपमाना कम्पमाना तनुलता गात्रवल्ली यस्या सा तथोक्ता मैथिली । कुत्सित पुरुष कापुरुष । 'विभाषा पुरुषे' इति विकल्पात्कुशब्दस्य कादेश । तस्य विषयाणि गोचराणि । दुर्जनोचितानीति यावत् । तादृशानि यानि परुषवचनानि कर्णकठोरदुर्भाषणानि तेषा पारम्पर्येण परम्परया । 'मा दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवात्मान भयान्नेतु त्वमिच्छसि ॥ कामये त्वा विशालाक्षि बहु मन्यस्व मा प्रिये ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या अवाच्यवचनप्रहेलिकयेत्यर्थ । विदीर्यमाणहृदया विशीर्यमाणान्त करणा सती । हृदयदयितस्य प्राणेश्वरस्य श्रीरामस्याशये सर्वदा स्वजिघृक्षारूपाभिप्राये प्रत्ययाद्विश्वासाद्धेतो । अमु रावण प्रत्येव । नतु व्यक्त्यन्तर प्रतीत्यर्थं । तृणमन्तरतो मध्ये कृत्वा स्थापयित्वा स्थिता वर्तमाना सती । पर्यभाषत प्रत्युवाच । रावणस्य साक्षात्सभाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरण द्रष्टव्यम् । यद्वा यथा श्रीरामस्तृणेनैव काकासुर निरसितवान् तथा तेनैव तृणेन त्वामपि निरसिष्यतीति ज्ञापनार्थं वा, पशुसमानस्य तवेद तृणमेव भोज्यमिति बुद्ध्या वा, तृणदशनेन श्रीरामपादयो पतेति बुद्ध्या वा, आत्मप्रशसापरस्य तवैश्वर्यमेतत्तृणसदृशमिति बुद्ध्या वा, जगदेकवीरस्य श्रीरामस्यापराधाचरणेन भवान्सानुबन्धो विनशिष्यतीति तृण छित्त्वा निवेदनार्थं वा, तृणमन्तरत कृत्वा प्रत्युत्तर दत्तवतीत्यर्थं ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अयि[5], सकलसमाचारप्रतिष्ठानिष्ठः परमेष्ठी ननु कुलगुरुर्भवतः परकलत्र[6]रतिरपत्रपां जनयति हि गोत्रजातानाम् ॥

---

१ 'दर्शनवेपमान' इति पाठ . २ 'विषयवचन' इति पाठ ३ 'दयितशौर्य' इति पाठ . ४ 'तृणाय मत्वा तृणम्' इति पाठ ५ 'अयि भो ' इति पाठ . ६. 'कलत्रगात्रनेत्रप्रसक्तिरप्यनिरपत्रपा' इति पाठ .

अयीत्यादिना। अयि इत्यामन्त्रणेन तस्य नामाप्युच्चरितुमनर्हमितीत्थं निर्देशितमित्यवगन्तव्यम्। सकला समस्ता ये समाचारास्तत्तद्वर्णाश्रमोचिता सम्यगाचारास्तेषां प्रतिष्ठाया निष्ठा प्रतिष्ठा तात्पर्यं यस्य स तथोक्त। समस्तसदाचारनिर्वहणधुरीण इत्यर्थ। परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा। 'पर कनि' इति कनिप्रत्यय औणादिक। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। 'स्थास्थिन्स्तृणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम्। भवतस्तव कुलगुरुर्ननु कुलस्वामी ननु। वशप्रवर्तक खल्वित्यर्थ। ब्रह्मणो नप्तृत्वात्त्व महाकुलप्रसूत एव जातोऽसीति भाव। अस्तु। तत किं तत्राह—परेति। परकलत्रेषु परदारेषु रतिरनुरागो यस्य स तथोक्त। भवानिति शेष। 'रति स्मरप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि च' इति विश्व। गोत्रजातानां त्वद्वंशोद्भवानाम्। 'गोत्र वंशे पुमाञ्शैले' इति भागुरि। अपत्रपा लज्जा जनयत्युत्पादयति। ह्रिरववारणे। शेषे प्रथम। त्वदीयजुगुप्सितकर्मवशात्त्वद्वंश्या लज्जिता भवन्तीत्यर्थ। सदाचारप्रतिष्ठानिष्ठपरमेष्ठिवंशजेन त्वया तन्निष्ठेनैव वर्तितव्यम्। नत्वेवंभूतदुराचारेण सदाचाराणां त्वद्गोत्रजातानां लज्जाजनकेन भवितव्यमिति भाव। 'कलत्र श्रोणिभार्ययो' 'लज्जा सापत्रपान्यत' इति चामर॥

तथाच किमत्रेतिकर्तव्यमित्याशङ्क्य मयोपदिश्यमानमेतद्धित तवावश्य कर्तव्यम्। तथाच श्रेयो भविष्यतीत्याह—

भूयोऽपि पञ्चवटीपरिसरममुं जनमनुकूलप्रभञ्जन इवानुकूलः कूलोपकण्ठं परिभ्रष्टां नावमिव यदि नयेथाः, तर्हि तवापि दयते नियतं मदीयो जीवितेशः साक्षाज्जीवितेशोऽपि त्वयि दयालुर्भवेत्॥

भूय इति। अमु जनमित्यात्मनिर्देश। मामित्यर्थ। पुरुषबुद्धिरेव मयि कर्तव्या नतु स्त्रीबुद्धिरिति ज्ञापनार्थमित्थं निर्देश। पञ्चवटीपरिसर पञ्चवट्याश्रमपर्यन्तभुवम्। 'पर्यन्तभू परिसर' इत्यमर। अनुकूलप्रभञ्जनोऽनुकूलवायुरिव परिभ्रष्टां प्रतिकूलवायुवशादमार्गगतां नावं कूलोपकण्ठं तीरप्रान्तमिव। इत्यनेकैवेयमुपमा। भूय पुनरपि नयेथा यदि प्रापयेथाश्चेत्। नयतिर्द्विकर्मक। तर्हि मदीयो जीवितेशो मत्प्राणेश्वर श्रीराम। परमदयालुरिति भाव। 'जीवितेशो यमे कान्ते' इति विश्व। तवापि दारापहरणरूपापराधकर्तुरपि। सबन्धसामान्ये षष्ठीत्युक्तं प्राक्। नियत निश्चित दयते दयां करिष्यति। महापराधी दुराचारोऽयं हस्तगत इति न मारयिष्यतीत्यर्थ। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय। इत्थं शरणागते त्वयि काकासुरवद्दयां करिष्यति। तादात्मिकगुणगणनापरतन्त्रा एव दयालवो न पूर्वापराधपरतन्त्रा इति भाव। अत साक्षाज्जीवितेश प्रत्यक्षान्तकोऽपि त्वयि विषये दयालुर्दयावान्भवेत्। न मारयेदित्यर्थ। श्रीरामदयापात्रस्य कथं मरणमिति भाव॥

---

१ 'अनुकूल' इति पाठ २ 'कूलोपकण्ठपरिभ्रष्टाम्' इति पाठ.

नचैव मत्प्रत्यर्पणेन प्राणत्राणमात्रमेव फलम्, अपितु सकललोकश्लाघनीयश्रीराममैत्रीपात्रमपि भविष्यसीत्याह—

दाशरथेरजय्याया[1] मैत्र्याः पात्रमपि भवितासि ॥

दाशरथेरिति । दाशरथे श्रीरामस्य सबन्धिन्या अजय्याया जेतुमशक्याया अपरिहार्याया । यावज्जीवनभाविन्या इति यावत् । 'जय्यो य शक्यते जेतु जेयो जेतव्यमात्रके' इत्यमर । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधु । मैत्र्या सख्यस्य । मैत्री व्याख्याता । पात्र योग्यो भवितासि भविष्यसि । अभ्युच्चयश्चायं लाभस्तव भवितेति भाव । 'योग्यभाजनयो पात्रम्' इत्यमर ॥

विपक्षे दण्डमाह—

किंतु खरप्रमुखनिशाचरबलमथनसमयरुचिर[2]लग्नसान्द्रवसापङ्कि[3]लमुखमार्यपुत्रस्य शिलीमुखं भवन्तमन्तरेण कः श्रद्दधीत निजहृदयगलितरुधिर[4]धारया प्रक्षालयितुम् ॥

किंत्विति । किंतु । मदुक्तादन्यथाकरण इत्यर्थ । खरप्रमुखनिशाचरबलस्य कोपयुक्तखरासुरप्रभृतिराक्षससेनाया मथनसमये विध्वसनकाले रुचिर यथा तथा । 'सुचिर' इति पाठेऽतिचिरकालमारभ्य । लग्नया ससक्तया सान्द्रवसया मेदुर मेदोविशेषेण पङ्किल पङ्कवत् । पिच्छादित्वादिलच् । मुख अग्र वदन च यस्य त तथोक्तम् । आर्यपुत्रस्य श्रीरामस्य शिलीमुख बाणम् । अलिं चेति प्रतीयते । भवन्तमन्तरेण त्वा विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । निजहृदयात्स्वकीयवक्ष -स्थलाद्गलिता नि सृता या रुधिरधारा तया प्रक्षालयितु शोधयितु क श्रद्दधीत श्रद्धा कुर्यात् । तादृक्छिलीमुखक्षालने त्वमेव श्रद्धावान्नान्य इत्यर्थ । मदुक्तान्यथाकरणे श्रीराम खरविदारणबाणेन त्वदीय वक्षो विदारयिष्यतीति भाव । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपात ॥

आस्ता तावद्रामबाणवार्ता । लक्ष्मणबाणाना त्वयि निपतता को वा निवारयितेत्याह—

अथवा जनस्थानसमरादारभ्य समराभावावग्रहतृषितानां सौमित्रिपत्त्रिचातकानां शोणिताम्बुपारणां तवापनय[5]श्चेत्कः समर्थो निवारयितुम् ॥

अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । जनस्थाने यत्समर खरादिराक्षसमारण रण तस्मादारभ्य । तत प्रभृतीत्यर्थ । 'अन्यारादितरर्ते–' इत्यत्र 'आरभ्यार्थयोगेऽपि' इति वचनात्पक्षे पञ्चमी । अतएव, तथा 'कार्तिक्या प्रभृत्याग्रहायणी' इति भाष्यकारप्रयोगादेव प्रभृतिशब्दयोगात्पञ्चमीति कैयट । समराभाव एवावग्रहो वृष्टिप्रतिबन्ध इति रूपकम् । 'वृष्टिर्वर्ष तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ' इत्यमर । तेन तृषि-

---

१ 'अजेयस्य' इति पाठ २ 'सुचिर' इति पाठ ३ 'वसापङ्कपङ्किलित' इति पाठ ४ 'त्वदङ्गगलितशोणित' इति पाठ ५. 'तवापनयधनतश्चेत्' इति पाठ .

ताना सौमित्रिपत्रिणा लक्ष्मणबाणानामेव चातकाना पक्षिविशेषाणाम् । 'पत्री रोप इषुर्द्वयो ' इत्यमर । शोणिताम्बुपारणा त्वद्रक्ताम्बुपान तदपनयश्चेत्प्रत्यर्पणाभाव-रूपदुर्नयो यदि तर्हि निवारयितु क समर्थ । न कोऽपीत्यर्थ । अमोघाना लक्ष्मणबाणाना गति ब्रह्मापि वारयितु न शक्त । अतस्तद्बाणा अपि त्वद्रुधिर पास्यन्तीति भाव ॥

अथ निशिचरनाथ पञ्चबाणीविभिन्नं[1]
न हि जनकसुतायाः प्रापदेकापि वाणी ।
जनमुपनतमृत्युं पञ्चवक्त्राहिदष्टं
विशति हृतविषाधेरोषधेः किनु शक्ति ॥ २१ ॥

अथेति । अथ जानकीभाषणानन्तर पञ्चानामरविन्दादीना बाणाना समाहार पञ्चबाणी । त्रिलोकीवदत्र प्रक्रिया । तया विभिन्न विदारितम् । अत्यन्तकामोपहतमित्यर्थ । एकबाणभिन्नस्यैवावस्था वक्तु न शक्यते, पञ्चबाणभिन्नस्य तु कि वक्तव्यमिति भाव । निशिचरनाथ रावण जनकसुताया एकाप्युक्ताना वाचा मध्ये काचिदपि वाणी वाग्न प्रापत् । कामान्धहृदयोऽय न कामपि वाणीमश्रृणोदित्यर्थ । आप्नोतेर्लुङ् । हिरवधारणे । 'हिर्हेतावववधारणे' इत्यमर । तत्र दृष्टान्तमाह—जनमिति । उपनतमृत्युमापन्नमरणम् । अतएव पञ्चवक्त्रेण पञ्चमुखेनाहिना सर्पेण दष्टं जन हृतविषाधे । विषदोषपरिहरणशक्ताया अपीत्यर्थ । ओषधे शक्ति सामर्थ्यं विशति किनु । न प्रविशत्येवेत्यर्थ । दृष्टान्तालकार । 'यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यज्ञै स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

एवं जनकदुहितुरवधीरणाफणितिमाकर्ण्य कोपपराङ्मुखो दशमुखस्तामभितो निवसन्तीरारक्षिक[2]राक्षसीरुद्दिश्य[3] 'भवत्यः चतुर्भिरप्युपायैरेनामवश्यं[4] वश्यां कुरुध्वम् । इयमननुकूला चेदिमां हताशां प्रातरशनाय[5] महानसं नयत' इत्यादिश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशान्तमेव प्रविवेश[6] ।

एवमिति । एवमुक्तरूप जनकदुहितु सीताया अवधीरणाफणितिमवमाननावचनमाकर्ण्य कोपपराङ्मुख कोपविह्वलो दशमुखस्तामभित । तस्या सीताया समन्तादित्यर्थ । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । निवसन्तीर्वर्तमाना । आरक्षण सरक्षणं प्रयोजनमासामित्यारक्षिक्य । 'प्रयोजनम्' इति ठकि ङीप् । तत 'स्त्रिया पुवत्–' इत्यादिना पुवद्भाव । ताश्च ता राक्षस्यश्च ता उद्दिश्य । भान्तीति भवत्य । अघटितघटनानैपुण्यसपन्नत्वेन प्रशस्ता हे राक्षस्य । 'भातेर्डवतु ' इत्यौणादिको डवतुप्रत्यय । 'उगितश्च' इति ङीप् । यूय चतुर्भिरप्युपायै सामदान-

---

१ 'पञ्चबाणावभिन्नम्' इति पाठ २ 'आरक्षक' इति पाठ. ३. 'आहूय' इति पाठ ४. 'एना ममावश्यम्' इति पाठ ५ 'प्रातराशाय' इति पाठ ६ 'विवेश' इति पाठ

भेददण्डरूपैश्चतुर्भिरुपायैरप्येना सीतामवश्य नियत वश्याम् । 'वश गत ' इति यत्प्रत्यय । कुरुध्वम् । येन केनाप्युपायेन वशीकुरुध्वमित्यर्थ । अथेय सीताननुकूलाऽवशगा चेत्तर्हि हताशा नष्टबुद्धिरिमा सीता प्रातरशनाय प्रात कालभोजनार्थ महानस पाकस्थानम् । 'समानौ रसवत्या तु पाकस्थानमहानसे' इत्यमर । नयत प्रापयत । एतन्मास विशस्य पचनार्थमिति भाव । नयतिर्द्विकर्मक । इत्येवमादिश्याज्ञाप्य । निशान्ते निशावसाने । प्रभात इत्यर्थ । प्रत्यासन्ने समीपवर्तिनि सति। निशान्त गृहमेव प्रविवेश प्रविष्टवान् । 'निशान्त गृहशान्तयो ' इति विश्व ॥

तदनु[1] क्षणदाचरीणां भीषणवीक्षणवाग्दोषोन्मेषणमुकुलितहृदयपुण्डरीका पुण्डरीकयूथपरिवृतसारङ्गाङ्गनाभङ्गीमङ्गीकुर्वाणा गीर्वाणतरुणीव शापबलाद्वसुधां[2] प्रपन्ना जनकनन्दिनी चिन्तामेवमकरोत् ॥

तदन्विति । तदनु रावणगृहप्रवेशानन्तर क्षणदाचरीणा त्रिजटाप्रभृत्यारक्षिकराक्षसीना पिशाचीना च भीषणानि भयकराणि वीक्षणानि विलोकनानि यस्मिस्तत्तथोक्त तस्माद्वाग्दोषोन्मेषणात् 'तस्य त्व राक्षसेन्द्रस्य भार्या भव यशस्विनि' इत्यादिदुर्वचनोच्चरणात् । तथा वागेव रात्रिस्तस्या उन्मेषणाविर्भावाद्धेतो । 'दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमिष्यते' इत्यभिधानात् । मुकुलीकृत सकुचित हृदयमेव पुण्डरीकमम्भोज यस्या सा तथोक्ता । राक्षसीपरुषभाषणवशान्निर्भिन्नहृदयेत्यर्थ । 'पुण्डरीक सिताम्भोजम्' इत्यमर । श्लेषसकीर्णोऽत्र रूपकालकार । किच पुण्डरीकयूथो व्याघ्रसमूह । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्यमर । तेन परिवृताया उपनिबद्धाया सारङ्गाङ्गनाया हरिणाङ्गनाया या भङ्गी परिपाटी तामङ्गीकुर्वाणानुवर्तमाना । प्राणप्रयाणपर्यन्तावस्था प्राप्नुवानेत्यर्थ । उपमा । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् । तथा शापबलाद्वसुधा प्रपन्ना भूलोक प्राप्ता गीर्वाणतरुणी सुरसुन्दरीव स्थिता जनकनन्दिनी । एव वक्ष्यमाणरूपा चिन्तामकरोत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

नूनं विदितवृत्तान्ते जटायुषि गतायुषि ।
मामिहस्थामार्यपुत्रः[3] किं नाधिगतवान्प्रभुः ॥ २२ ॥

नूनमिति । विदितो ज्ञातो वृत्तान्तो मदपहारवार्ता येन तस्मिञ्जटायुषि गतायुषि मृते सति । आर्यपुत्र श्रीराम इह तिष्ठतीतीहस्थाम् । अत्र लङ्काया स्थिताम् । इहशब्दादव्ययात् 'सुपि स्थ ' इति स्थप्रत्यय । मामनधिगतवान्किमज्ञातवान्कि नूनम् । अन्यथा कथमयं नात्रागच्छेदिति भाव ॥

आहोस्वित्क्रव्यादमायया विपर्यस्तप्रकृतेः काकुत्स्थस्य किम्वनास्था संजायते ॥

---

१ 'भीषणवीक्षणक्षणदाचरीणा वाक्यदोषोन्मेषान्मुकुलित' इति पाठ २. 'वसुधराम्' इति पाठ ३. 'मामिहावस्थितामार्यपुत्र किं नावबुध्यते' इति पाठ

आहोस्विदिति। आहोस्विद्यद्वा। क्रव्यादमायया राक्षसवञ्चनाशक्त्या विपर्यस्तप्रकृतेर्विपरीतभावस्य। पूर्वविलक्षणामवस्थां प्रापितस्येत्यर्थः। काकुत्स्थस्य श्रीरामस्यानास्थानादरः संजायते किं समुत्पद्यते किम्। मयीति शेषः॥

अथवा। तदेवाह—

न केवलं मामहरद्दुरात्मा कृपां च रामस्य निसर्गसिद्धाम्।
इदं न चेत्संश्रितवत्सलः किं भवेत्स तूष्णीं जगदेकवीरः॥२३॥

अथवेति पक्षान्तरे॥ **नेति**। दुरात्मा दुर्हृदयो रावणो मां केवलं मामेव नाहरन्न हृतवान्। किंतु निसर्गसिद्धां स्वभावसिद्धां रामस्य कृपां परदुःखप्रहाणेच्छारूपां दयां चाहरत्। कयापि वा माययापहृतवानित्यर्थः। ननु कथमेतन्निर्णीयत इत्याशङ्क्य तत्र युक्तिं वक्ति—इदमेतत्कृपाहरणं न चेत्तर्हि संश्रितेष्वाश्रितेषु वत्सलः स्निग्धः। निरन्तराश्रितरक्षणतत्पर इत्यर्थः। 'श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः। 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः। जगदेकवीरः। निग्रहानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः। स श्रीरामः तूष्णीं भवेत्किम्। उपेक्षापरतन्त्रो जायेत किम्। न भवेदेवेत्यर्थः। कृपाहरणाभावे कथमित्थं समर्थस्यास्याश्रितेषु तूष्णीभाव इति भावः। अत्र कृपाहरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्॥

इत्थं विलप्य रघुपुंगवमेव[1] संततं चिन्तयन्ती कृच्छ्रान्मूर्च्छामगमत्॥

इत्थमिति। इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवनं कृत्वा रघुपुंगवं श्रीराममेव संततं निरन्तरं चिन्तयन्ती मनसि भावयन्ती सती। कृच्छ्रात्प्राणसंकटान्मूर्च्छां मोहमगमत्। श्रीरामसंवेदनेन रावणभर्त्सनानुसंधानेन च विसंज्ञाभूदित्यर्थः॥

ततः किं तत्राह—

निशाचरीस्तां निरवद्यशीलां निर्भर्त्सयन्तीर्निभृतं निवार्य।
अस्वप्नलोकोत्सवमात्मदृष्टं दुःस्वप्नमेकं त्रिजटा जगाद॥ २४॥

निशाचरीरिति। निरवद्यशीलां निर्दुष्टस्वभावाम्। 'अवद्यपण्य—' इत्यादिना निपातः। तां सीतां निर्भर्त्सयन्तीः परितर्जयन्तीः। भर्त्सयतेः परस्मैपदत्वं व्याख्यातम्। निशाचरीः राक्षसीर्निभृतं निश्चलं निवार्य निषिध्य त्रिजटा नाम काचिद्वृद्धराक्षसी सीतापक्षपातिनी। अस्वप्नलोकस्य देवनिवहस्योत्सवं हर्षजनकम्। श्रीरामाभ्युदयसूचकत्वादिति भावः। 'उत्सूते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः' इति रसाकरे। आत्मदृष्टमात्मनानुभूतमेकं दुःस्वप्नं रावणविनाशसूचकत्वाद्दुष्टं स्वप्नं, जगादोक्तवती। तथाच रामायणम्—'स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः। राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या जयाय च॥' इत्यादि। वृत्तमुपजातिः॥

---

१. 'एव संततम्' इति नास्ति क्वचित्.

न केवलं स्वयमेव कथितवती त्रिजटा, किंतु सीताया आलम्बनभूताप्यभवदित्याह—

किंच ॥

उपघ्नवृक्षस्य परोक्षभावा-
दुपेत्य पृथ्वीं सुचिरं लुठन्त्याः ।
नक्तंचरस्त्रीमुखकर्शितायाः
सीतालतायास्त्रिजटा जटाभूत् ॥ २५ ॥

किंचेति ॥ तत्प्रकारमेवाह—**उपघ्नेति ।** उपघ्नवृक्षस्यान्तिकाश्रयवृक्षस्य । तद्रूपस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । 'स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । 'उपघ्न आश्रये' इति निपातः । परोक्षभावादसांनिध्याद्धेतोः पृथ्वीं भुवमुपेत्य सुचिरम् । अतिचिरकालमारभ्येत्यर्थः । लुठन्त्या विवर्तमानायाः । किंच नक्तंचरस्त्रीणां राक्षसीनां मुखैः परुषवचनैः कर्शितायाः कार्श्यं प्रापितायाः । निपीडितायाः इति यावत् । तथा नक्तंचरस्त्रीणां शिथिल्याख्यकीटकविशेषाणां मुखैर्वदनैः कर्शितायाः कर्तितायाः । नक्तंचरस्त्रीशब्दः शिथिलीवाचकत्वेन निघण्ट्वन्तरेषु मृग्यः । सीताया एव लतायाः । त्रिजटा जटा शिफा । पुनरुत्थानालम्बनेत्यर्थः । अभूदासीत् । 'स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे' इत्यमरः । श्रीरामविजयसूचकशुभनिमित्तकथनेन सीतामाश्वासयामासेत्यर्थः । श्लेषसंकीर्णोऽयं रूपकालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥

तदनन्तरमात्मत्यागाय स्पृहयन्त्यां मैथिल्यां मारुतिरियमनुपेक्षणीया तपस्विनी नीतिमभुञ्चतीति चिन्तां परिगृह्य नेदीयानस्या बभूव ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं त्रिजटास्वप्नकथनानन्तरं मैथिल्यां सीतायामात्मत्यागाय देहत्यागाय । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे' इत्यभिधानात् । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयन्त्यामभिलषन्त्याम् । राक्षसीविरचितोपद्रवासहिष्णुत्वादिति भावः । मारुतिर्हनूमान् । तपस्विनी शोच्या । 'शोच्येऽपि च तपस्विनी' इत्यमरः । अनुपेक्षणीया नानादरणीया । न विलम्बकरणेन हिंसनीयेति यावत् । इति मत्वेति शेषः । नीतिमभुञ्चन्तीम् । नीतियुक्तामित्यर्थः । 'शे मुचादीनाम्' इति मुमागमः । चिन्तामेतत्संमुखीभावविचारं परिगृह्य कृत्वा । अस्या मैथिल्या नेदीयानन्तिकवर्ती बभूव । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इति नेदादेशः ॥

ततः ॥

तत इति । ततो नेदिष्ठत्वानन्तरम् ॥

देव्या दशाननवचोमयवज्रदीर्ण-
कर्णान्तरव्रणविरोपणभेषजानि ।
विस्रम्भणार्थमयथान्वयसंगतानि
रामाभिकीर्तनमधूनि शनैर्न्यषिञ्चत् ॥ २६ ॥

देव्या इति । अथ हनूमान्दशाननस्य रावणस्य वचोमयं वाग्रूपं यद्वज्रमायुधं तेन

दीर्णयोर्विदारितयो कर्णयोरन्तरे यानि व्रणानि क्षतानि तेषा विरोपणे चिकित्साया भेषजान्यौषधानि। 'भेषजौषधभैषज्यानि' इत्यमर । तथान्वयेन वंशेन सगतानि। 'राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्' इत्यादिवशप्रशसापूर्वकाणीत्यर्थ । रामाभिकीर्तनानि श्रीरामनामसकीर्तनान्येव मधून्यमृतानि देव्या सीताया विस्रम्भणार्थम्। विश्वासोत्पादनार्थमित्यर्थ । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । अर्थेन सह नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। शनैरव्यग्र न्यषिञ्चत्। श्रावितवानित्यर्थ । रूपकालकार । वसन्ततिलकावृत्तम्॥

तदनन्तरं समन्तात्प्रसारितनयना जनकतनया तस्यां शाखायां शाखामृगमुद्वीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या चकितहृदया सलक्ष्मणाय रामाय[1] भर्त्रे भद्रमाशंसमाना जनमिमं दुरापस्वापं स्वप्नः कथमाप्नुयादिति विचिन्त्य[2] मायया समायातनैर्ऋत इति[3] बुद्ध्या तस्मान्मारुतपुत्रात्तत्रास॥

तदनन्तरमिति। तदनन्तर श्रीरामसकीर्तनानन्तर जनकतनया सीता समन्तात्। दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थ । प्रसारितनयना कुत एतत्प्रयुक्तमिति प्रवर्तितदृष्टि सती। तस्याम्। नेदिष्ठायामित्यर्थ । शाखाया शिशपाविटपे। स्थितमिति शेष । शाखामृग वानरमुद्वीक्ष्य दु स्वप्नबुद्ध्या दुष्टस्वप्नोऽयमिति भ्रान्त्या। स्वप्ने वानरदर्शनस्याशुभसूचकत्वेन शास्त्रसिद्धत्वादिति भाव । तथा रामायणे—'स्वप्नो मयाय विकृतोऽद्य दृष्ट शाखामृग शास्त्रगणैर्निषिद्ध' इति चकितहृदया सभ्रान्तान्त करणा अतएव सलक्ष्मणाय लक्ष्मणसमेताय। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सत्वम्। भर्त्रे प्राणेश्वराय श्रीरामाय। 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य—' इत्यादिना चतुर्थी। भद्र कुशलमाशसमाना। 'स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय' इति कल्याणाशसन कुर्वाणेत्यर्थ । 'श्वश्रेयस शिव भद्र कल्याण मङ्गल शुभम्' इत्यमर । आङ्पूर्वाच्छसते शानच्। ततो दुरापस्वाप दुष्प्रापनिद्रम्। 'स्यान्निद्रा शयन स्वाप' इत्यमर । एतेन जागराख्या चतुर्थी मदनावस्था सूच्यते। तदुक्तम्—'दृङ्मन सङ्गसकल्पौ जागर कृशता रति । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश॥' इति। इममीदृगवस्थापन्न जनमित्यात्मनिर्देश । स्वप्न स्वप्नदशा कथ कुतो वाप्नुयात्सगच्छेत्। नाप्नुयादेवेत्यर्थ । तन्नान्तरीयकत्वात्तस्येति भाव । तथाच रामायणम्—'स्वप्नोऽपि नाय नहि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दु खेन च पीडिताया' इत्यनेन प्रकारेण विचिन्त्यालोच्य मायया वानरभूमिकया समायात. पुनरागतोऽय नैर्ऋतो रावण इति बुद्ध्या। तद्गोचरभ्रान्त्येत्यर्थ । तस्मात्तथाभूतान्मारुतपुत्रात्तत्रास बिभाय। 'भीत्रार्थाना भयहेतु' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी॥

---

१ 'रामाय' इति नास्ति क्वचित् २ 'विचिन्तयमाना मायासमायाता' इति पाठ
३ 'पति' इति पाठ

तत कि तत्राह—

सोऽपि समवतीर्य वचनवैचित्र्याज्जनकपुत्रीं प्रत्याययितुमाञ्जनेयः कृताञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

स इति। स आञ्जनेयोऽपि समवतीर्य शाखाया सकाशादवरुह्य वचनवैचित्र्यात्तत्कालोचितनिजवचनरचनाविशेषचातुर्याज्जनकपुत्री जानकीं प्रत्याययितुं समाश्वासयितुम्। 'प्रत्याययन्' इति शत्रन्तपाठ आञ्जनेयविशेषणम्। समाश्वासयन्नित्यर्थ। 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमर। कृताञ्जलिर्विरचितकरसपुट सन्। विनयलक्षणमेतत्। व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

विज्ञानप्रकारमेवाह—

कल्याणि त्वद्वियोगेन तीव्रवेगेन ताम्यतः।
राघवेन्द्रस्य दूतं मामन्यथा मा स्म मन्यथाः ॥ २७ ॥

कल्याणीति। हे कल्याणि शोभने जानकि। एतेन सौभाग्याभिधायकेन सबोधनेन श्रीरामस्य कुशल सूच्यते। गौरादित्वान्ङीष्। तीव्रवेगेन चण्डरयेण। दुर्निरोधेनेत्यर्थ। 'तिग्म तीक्ष्ण खर तीव्र चण्डमुष्ण पटु स्मृतम्' इति हलायुध। त्वद्वियोगेन त्वद्विरहेण हेतुना ताम्यतो ग्लायत। क्लिश्यत इत्यर्थ। एतेन व्यापारान्तरासक्तत्वशङ्का न कार्येति सूच्यते। राघवेन्द्रस्य रघुनायकस्य दूत सदेशहरम्। 'स्यात्सदेशहरो' दूत' इत्यमर। मामन्यथा प्रकारान्तरेण मा स्म मन्यथा। न विजानीया इत्यर्थ। 'स्मोत्तरे लङ् च' इति चकारादाशीरर्थे लङ्। 'न माङ्योगे' इत्यडागमाभाव ॥

त्वया सह प्रस्थितचित्तवृत्ति-
र्विभावरीकोकसमानधर्मा।
वचोऽब्रवीन्मैथिलि मन्मुखेन
त्वां कौशलं कोसलराजपुत्रः ॥ २८ ॥

त्वयेति। हे मैथिलि, त्वया सह प्रस्थिता प्रयाता चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्त। त्वदेकायत्तचित्त इत्यर्थ। अतएव विभावर्या रजन्या य कोकश्चक्रश्चक्रवाकस्तस्य समानो धर्मो यस्य स तथोक्त। अतिविरहातुर इत्यर्थ। 'कोकश्चक्रश्चक्रवाक' इत्यमर। 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच्। कोसलाना जनपदाना राजा कोसलराजो दशरथ। तस्य पुत्र श्रीरामो मन्मुखेन मद्द्वारा त्वा कुशलमेव कौशलम्। स्वार्थेऽण्। वच क्षेमवचनमब्रवीदवोचत्। ब्रुवो लङ्। 'ब्रुविशासि—' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम्। 'अकथित च' इति सीताया कर्मत्वम्। उपजातिवृत्तम् ॥

अथ प्रत्ययदार्ढ्याय लक्ष्मणवार्तामप्याह—

अपि च ॥

---

१. 'प्रत्यापयन्','प्रत्याययन्' इति पाठौ.

शिरसा तव सौमित्रिरकरोदभिवादनम् ।
अपृच्छत्सोऽपि भद्रं त्वामधिपश्च वनौकसाम् ॥ २९ ॥

अपि चेति ॥ तदेव विवृणोति—**शिरसेति** । हे कल्याणि, सुमित्राया अपत्य पुमान्सौमित्रिर्लक्ष्मण । 'बह्वादिभ्यश्च' इतीञ्प्रत्यय । शिरसा मूर्ध्ना तवाभिवादन नमस्कारमकरोत्कृतवान् । अथ सुग्रीवसख्यमपि जातमिति सूचयन्नाह—अपृच्छदिति । स प्रसिद्ध वनौकसामधिपोऽपि च वानरेश्वर सुग्रीवश्च । 'मर्कटो वानर कीशो वनौका' इत्यमर । त्वा भद्र कुशलमपृच्छत्पृष्टवान् । दुह्यादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥

एवमभिहितया तया संभूतविस्रम्भतया भयादपेतया तावदनुयुक्तः पवनतनयो वालिमरणकारणं सुग्रीवस्य सख्यमाख्याय प्राचेतसचेत इव संततसंनिहितरामनाममङ्गलमङ्गुलीयकमस्यै प्रायच्छत् ॥[1]

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाभिहितयोक्तया । अतएव सभूतविस्रम्भतया सजातविश्वासतया हेतुना । 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । भयादपेतया । अपगतसाध्वसयेत्यर्थ । 'अपेतापोढ—' इत्यादिना पञ्चमी । तया सीतया । तावत्तदानीमनुयुक्त । कथ सुग्रीवसख्य जातमित्यादि पृष्ट सन् । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । पवनतनयो हनूमान् । वालिमरणकारण सुग्रीवस्य (कर्तु) सख्यं मैत्रीम् । 'सख्युर्य' इति यप्रत्यय । आख्याय सम्यक्कथयित्वा प्राचेतसचेत इव वाल्मीकिमन इवेत्युपमा । सततसनिहितेन निरन्तरसनिकृष्टेन रामनाम्ना मङ्गलं कल्याणरूपम् । विलिखितश्रीरामनामवर्णावलीशोभितमित्यर्थ । अङ्गुलीयक श्रीरामप्रेषितामभिज्ञानमुद्रिकामस्यै सीतायै प्रायच्छद्दत्तवान् । 'पाघ्राध्मा—' इत्यादिना दाणो यच्छादेश ॥

सौख्यावहस्य पवनात्मजनीयमान-[2]
रामाङ्गुलीयकविलोकनवासरस्य ।
सत्यं कलां शततमीं भुवि नैव भेजे[3]
पाणिग्रहोत्सवदिनं जनकात्मजायाः ॥ ३० ॥

सौख्येति । जनकात्मजाया सीताया पाणिग्रहोत्सवदिन विवाहमहोत्सवदिवस (कर्तृ)सौख्यावहस्य परमानन्दकरस्य पवनात्मजेन हनूमता नीयमानमानीतं यद्रामाङ्गुलीयक श्रीरामाभिज्ञाङ्गुलिमुद्रिका तद्विलोकनवासरस्य तत्सदर्शनदिनस्य शततमी शतस्य पूरणीम् । 'तस्य पूरणे डट्'इतिडटो 'नित्यंशतादि मासार्धमाससवत्सराच्च' इति मडागमे टिरवान्डीप् । कलामशम् । 'कला स्यान्मालिकावृद्धौ शिल्पादावशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य' इति विश्व । भुवि सत्य यथार्थ नैव भेजे न प्रापैव । ततोऽपि सहस्रगुणाधिकानन्दजनकत्वादस्येति भाव । अत्र कलाभजनसबन्धेऽप्यसबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'रामनामकमङ्गुलीयकम्' इति पाठ   २ 'दीयमान' इति पाठ .   ३ 'कलाशततमीमपि' इति पाठ.

ततस्तं जानकी निःसीमहर्षा बभाषे ॥

तत इति । ततोऽङ्गुलीयकप्रदानानन्तरं जानकी निःसीमहर्षा निरतिशयानन्दा सती तं हनूमन्तं बभाषे उवाच ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

महाभाग, सर्वथास्य दुरात्मनः प्रत्यासीदति मृत्युरेवमनलाभिधानया विभीषणदुहित्रा स्वमात्रा प्रेषितया भाषितं च । अयमप्यनार्यशीलस्तुरीयमुपायमन्तरेण न मामार्यपुत्रस्य समर्पयिष्यति । नियतमहमपि मासादूर्ध्वं न शक्नुयां प्राणान्कृपणान्धारयितुमिति ॥

महाभागेति । हे महाभाग परहिताचरणभाग्यसंपन्न, सर्वथा सर्वप्रकारेणास्य दुरात्मनः पापिष्ठस्य रावणस्य मृत्युरन्तकः प्रत्यासीदति प्रत्यासन्नो भवति । तत्प्रत्यासादनं तथा निश्चितमित्यर्थः । नह्येतन्मदभ्यूहनमात्रम्, किंत्वाप्तमुखाच्छ्रुतमपीत्याह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । अनलेत्यभिधानं यस्यास्तया तथा स्वमात्रा निजजनन्या अस्मत्पक्षपातिन्या सरमया प्रेषितया एतद्वार्ताकथनार्थं प्रहितया विभीषणदुहित्रा विभीषणपुत्रिकया भाषितं च कथितमपि । अतोऽनार्यशीलस्तुच्छभावोऽयं रावणोऽपि च तुरीयं चतुर्थम् । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति छप्रत्यय आद्यक्षरलोपश्च । उपायमन्तरेण । दण्डोपायं विनेत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । मामार्यपुत्रस्य राजपुत्रस्य श्रीरामस्य । आर्यपुत्रेति राजपुत्राणामभिधानम् । 'आर्यौ ब्राह्मणकुमारयोः राजा च' इति निपातनात् । न समर्पयिष्यति न दास्यति । दण्डोऽप्ययमविलम्बेनैव प्रयोक्तव्य इत्याह—नियतमिति । अहमपि नियतं निश्चितं मासादूर्ध्वम् । एकमासस्योपरिष्टादित्यर्थः । कृपणान्दीनान्प्राणान्धारयितुं निर्वोढुम् । 'शकधृष—' इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । न शक्नुयां शक्ता न भवेयम् । अत ऊर्ध्वं जीवितं त्यक्ष्यामीत्यर्थः । इति बभाषे इति संबन्धः । तथाच रामायणम्—'धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥' इति ॥

एतदाकर्ण्य मारुतिर्महानुभावे, मा भैषीः । भवन्तीं वहन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागरो रघुवरचरणसरसिजसमीपमुपयास्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा इत्यभिहितवान् ॥

एतदिति । एतत्सीतावचनमाकर्ण्य श्रुत्वा मारुतिर्हनूमान् । हे महानुभावे महासामर्थ्यसंपन्ने । सामर्थ्यमत्र परमपातिव्रत्यप्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मा भैषीर्भयं मा प्राप्नुहि । भवन्तीं पूज्यां त्वां वहन्नेव स्कन्धे धारयन्नेव तूर्णमुल्लङ्घितसागर उत्तीर्ण-

---

१ 'मृत्युस्तथैवम्' इति पाठः. २ 'मह्यं च स्वमात्रा' इति पाठः. ३. 'ममार्यपुत्रस्य न' इति पाठः. ४ 'कृपणान्' इति नास्ति क्वचित्. ५ 'राघव' इति पाठः. ६. 'समीपम्' इति नास्ति क्वचित्. ७ 'इत्येव मा समर्थं समर्थयेथा इत्यभिधाय' इति पाठः.

समुद्र सन्। रघुवरस्य श्रीरामस्य चरणसरसिजसमीप पादकमलसमीपमुपयास्यामि प्राप्स्यामि। मामसमर्थं न समर्थयेथा मा मन्यस्वेत्यभिहितवानुवाच ॥

किंच ॥

किंचेति। अपिचेत्यर्थ ॥

महामहीध्रसध्रीचीं सोऽयं वृद्धिमुपेयिवान्।
यया नूनमपांराशिः कुल्यातुल्यां दशां दधौ ॥ ३१ ॥

महामहीध्रेति। सोऽय हनूमान्स्वसामर्थ्यपरिज्ञानाय महता महीध्रेण गिरिणा सध्रीची समाना वृद्धिमुपेयिवान्प्राप्तवान्। 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृत्' इत्यमर। यया देहवृद्ध्यापाराशि समुद्र कुल्यातुल्यामल्पीकृतसरित्समाना दशा स्थिति दधौ धृतवान्। 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमर। हनूमद्देहापेक्षया समुद्रोऽल्प इव प्रतीयत इति भाव ॥

अथ तमुवाच सा जनकराजसुता मुदिता
किमु तव दुष्करं चरणलङ्घितवारिनिधेः।
अपि तु मया सह प्लवगपुंगव यास्यसि चे-
न्नियतमपायिनी परिणमेद्भवतः पदवी ॥ ३२ ॥

अथेति। अथ हनूमद्देहवृद्धिदर्शनानन्तर जनकराजसुता सीता मुदिता सतुष्टा सती तमाञ्जनेयमुवाच—हे आञ्जनेय, चरणाभ्या लङ्घितस्तीर्णो वारिनिधि समुद्रो येन तस्य तव दुष्कर कर्तुमशक्य कार्यं किमु किमस्ति। किंचिदपि नास्तीत्यर्थ। अपितु किंतु। हे प्लवगपुगव वानरोत्तम, मया सह त्व यास्यसि गमिष्यसि चेद्भवत इय पदवी मार्गोऽपायिनी दुष्टा परिणमेद्भवेत्सकटयुक्ता भविष्यति ॥

अन्यच्च ॥

अन्यच्चेति। किंचेत्यर्थ ॥

पातिव्रत्यहुताशनेन यदि तं कुर्यामहं भस्मसा-
त्सत्यं दाशरथेः शरस्य न भवेदात्मोचिता पारणा।
किं चैतस्य यशोनिशापतिरपि प्रम्लानकान्तिर्भवे-
द्धातः शासितरावणे रघुपतौ यात्रा मम श्रेयसी ॥ ३३ ॥

पातिव्रत्येति। हे आञ्जनेय, पातिव्रत्यहुताशनेन पातिव्रत्याग्निना त रावण भस्मसाद्भस्मीभूत कुर्यां करोमि यदि तर्हि दाशरथे श्रीरामस्य शरस्य बाणस्यात्मोचिता स्वानुरूपा पारणा पूर्ति। तृप्तिरिति यावत्। न भवेन्न स्यात्। सत्य यथार्थम्। नात्र सदेह इत्यर्थ। श्रीरामबाणेनैव रावणहनन कर्तव्यमिति भाव। श्रीरामस्यापकीर्त्यावहत्वाच्च ममैतन्न युज्यत इति। पक्षान्तरमाह—किंचेति। किंच। एतन्मात्रमेव न भवतीत्यर्थ। एतस्य दाशरथेर्यशो दानक्षात्रोद्भवासत्समाख्याव-

---

१ 'विशेद्दशाम्' इति पाठ २. 'इयमनपायिनी' इति पाठ. ३. 'तस्माच्छासित' इति पाठ. ४. 'श्रेयसे' इति पाठ.

देव (?) निशापति चन्द्रोऽपीति रूपकम्। प्रम्लानकान्ति प्रक्षीणशोभो भवेत्। स्वसामर्थ्येनैव सीता रावण विनाशितवती, रामस्त्वशक्त एव जात किमित्यपकीर्तिः सभविष्यतीत्यर्थ। अत हे भ्रात इत्यादरेणामन्त्रणम्। रघुपतौ रघुनायके शासितरावणे विध्वसितरावणे। श्रीरामेण रावणे विध्वसिते सतीत्यर्थ। मम यात्रा प्रतिप्रयाण श्रेयसी प्रशस्या। श्रेष्ठेति यावत्। 'प्रशस्यस्य श्र' इति श्रादेश। अतो मयैवमागन्तु न युज्यते। श्रीरामो यथा क्षिप्रमागच्छेत्तथा त्वया प्रोत्साहितव्य इति भाव। उक्तरूपकयो ससृष्टि। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

एवं व्याहृतः पवनसुतो विनीतां[1] सीतां पुनराबभाषे[2]॥

एवमिति। एवमनेन प्रकारेण व्याहृत उक्त सन् एतयेति शेष। पवनसुतो हनूमान् विनीता विनययुता सीता पुनराबभाष उक्तवान्॥

तदेवाह—

> **मायामृगेण तव मैथिलि वञ्चितायाः**
> **शाखामृगेण पुनरागतिरित्ययुक्तम्।**
> **एषा कथापि भुवने वितता[3] यदि स्या-**
> **त्का नाम रामधनुषः प्रथिता प्रशस्तिः॥ ३४॥**

मायेति। हे मैथिलि, मायामृगेण कनकमृगेण वञ्चिताया प्रतारिताया। विप्रलब्धाया इति यावत्। तव। महानुभावाया इति भाव। शाखामृगेण वानरेण पुनरागति प्रत्यागमनमित्येतदयुक्तमनर्हम्। वञ्चनेनापहरण पुन सङ्कोचेनागमन चेत्येतत्सभावितायास्तव न युक्तमिति भाव। राज्ञ्या पुना राजमार्गेणैव गमन युक्तमिति भाव। किं चैषा उक्ता कथा वार्तापि भुवने जगति। 'विष्टप भुवन जगत्' इत्यमर। वितता विस्तृता प्रचुरा स्यात् यदि, तर्हि रामधनुष श्रीरामचापस्य। जगत्त्रयप्रसिद्धस्येति भाव। का नाम का वा प्रशस्ति परनिरासकत्वप्रयुक्तख्याति प्रथिता प्रसिद्धा। स्यादिति शेष। न स्यादेवेत्यर्थ। अतस्त्वयाल्पकालक्लेशसहिष्णुतया प्रस्थातव्यम्, श्रीरामेण पुनरागत्य रावण जित्वा त्व प्रत्यानेतव्या चेत्ययमेव राद्धान्त इति भाव। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

अथ सीताप्रशंसापूर्वक निगमयन्नाह—

किं बहुना। इत्येतदेवं[4] चिन्तितम्। यदर्ह राघवगृहिण्यास्तदेव निश्चितम्। यत्सदृशमीदृशस्य समाचारस्य तदेव प्रकाशितम्। यदनुगुणं रावणापराधप्रतिक्रियायास्तदेवानुमोदितम्। यदनुकूलं कुलवधूशीलस्य तदेव कथितम्। यदुचितं क्षत्रियाणीवाणीप्रक्रमस्य[5] तदेवोपक्रान्तमिति बहुशः प्रशस्य सर्वथा रामलक्ष्मणा लङ्कामिमां

---

१ 'विनीताम्' इति नास्ति क्वचित् २ 'अभाषत' इति पाठ. ३ 'विदिता' इति पाठ. ४. 'एवम्' इति पाठ. ५ 'क्रमस्येति' इति पाठ

प्राप्ताविति जानकि, जानीहि । अनुजानीहीमं जनं प्रस्थातुम् ॥[1]

किमिति । बहुना किम् । कालयापनकरैरनेकैर्वचनैरलमित्यर्थः । कुतः । इत्येतत्प्रकृतमिदं चिन्तितं पर्यालोचितम् । समयोचितत्वेनैतदेव विचारितमित्यर्थः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । किमेतदित्यत आह—यदित्यादिना । राघवस्य रघुवंशोद्भवस्य श्रीरामस्य गृहिण्या धर्मपत्न्या यदर्हं युक्तं तदेव निश्चितं निर्णीतम् । ईदृशस्य । अनिर्वाच्यस्येत्यर्थः । समाचारस्य पातिव्रत्यधर्मस्य यत्सदृशं तुल्यं तदेव प्रकाशितमभिव्यञ्जितम् । रावणापराधप्रतिक्रियाया यदनुगुणमनुरूपं तदेवानुमोदितमभ्युपगतम् । कुलवधूशीलस्य कुलस्त्रीस्वभावस्य यदनुकूलं समतं तदेव कथितमुक्तम् । क्षत्रियाणी क्षत्रकुलोद्भवा । 'अर्यक्षत्रियाभ्यां वा' इति ङीप् । आनुगागमश्च । तस्या वाणीप्रक्रमस्य वचनपरिपाट्या यदुचितं तदेवोपक्रान्तमारब्धम् । इत्येवं बहुशो बहुवारं प्रशस्य प्रस्तूय हे जानकि, सर्वथा सर्वप्रकारेण । प्रकारवचने थाल् । रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमां प्राप्तौ प्रविष्टौ जानीह्यवबुध्यस्व । तथेमं जनम् । मामित्यर्थः । प्रस्थातुं पुनर्गन्तुम् । प्रपूरणशब्दवदुपसर्गेण धात्वर्थस्य बाधः । अतएव । 'प्रस्थानं गमनं गमः' इत्यमरः । अनुजानीह्याज्ञापय ॥

अथ च पुनः प्रष्टव्यं किंचिदवशिष्टं विद्यत इत्याह—

किंच ।

किंचेति ॥

तदेवाह—

काकुत्स्थेन विदितपूर्वमभिज्ञानं किमपि दीयतामिति ॥[2]

काकुत्स्थेनेति । काकुत्स्थेन ककुत्स्थवंशोद्भवेन श्रीरामेण विदितपूर्वम् । पूर्वं विज्ञातमित्यर्थः । 'सुप्सुपा' इति समासः । किमपि किंचिदभिज्ञानं ज्ञापकवस्तु दीयतां प्रतिपाद्यतामित्याबभाष इति संबन्धः ॥

ततः किं जातं तत्राह—

सा तु दीर्घं निश्वस्य निश्चित्य पुरा खलु चित्रकूटतटवने[3] तरुणतरतरुरमणीयतया मन्दीभवन्नन्दनवैभवे[4] रघुनन्दनेनोपधानीकृताङ्कायां[5] मम पयोधरपरिसरे खरतरनखराग्रविरचितविदारणं धाराधरनामानं काकं रघुपतिर्व्यलोकयत्[6] ॥

सेति । सा सीता । तुशब्दोऽप्यर्थः । दीर्घं निश्वस्य । वक्तव्यार्थस्मरणबीजोद्बोधकचिन्तानुवादं सविषादमभिनीयेत्यर्थः । निश्चित्य । तदुक्तम्—'सदृशादृष्टचिन्ताद्या

---

१ 'जानकि, जानीहि जनमिममनुजानीहि प्रस्थातुम्' इति पाठः. २ 'किमप्यभिज्ञानं दीयताम्' इति पाठः. ३ 'नटवन' इति पाठः. ४ 'मन्दीकृत' इति पाठः. ५ 'रघुनन्दनोपधानीकृतोत्सङ्गायां' इति पाठः. ६ 'अवालोकयत्' इति पाठः.

स्मृतिबीजस्य बोधका ' इति । अथ प्रत्यभिज्ञानाख्यायिकामाह—पुरेति । पुरा पूर्वम् । खलुशब्दो वाक्यालकारे । तरुणतरैरत्यन्ततरुणैस्तरुभिर्वृक्षै रमणीयतया सुन्दरतया हेतुना । अथवा तरुणतरास्तरवो यस्मिंस्तत्तथोक्तम्, अतएव रमणीयं च तस्य भावस्तत्ता तया । मन्दीभवन्नन्दनवैभवमिन्द्रोद्यानसौभाग्यातिशयो यस्मात्तस्मिंस्तथोक्त इत्यतिशयोक्ति । चित्रकूटतटवने चित्रकूटाचलतटविपिने रघुनन्दनेनोपधानीकृत उपबर्हीकृतोऽङ्क उत्सङ्गो यस्यास्तस्या । 'उपधान तूपबर्ह ' इत्यमर । मम पयोधरपरिसरे कुचप्रान्ते खरतरनखराग्रैरतिनिशितनखमुखैर्विरचित विदारण खण्डन येन त तथोक्त धाराधर इति नाम यस्य त काक काकासुर रघुपति श्रीरामो व्यलोकयदपश्यत् ॥

तत किमकरोदित्यत आह—

कुशरूपकुशेशयासनास्त्रं
विजहौ वासविवायसे स वीरः ।
अथ तत्कृपया हृताक्षिमात्र-
श्चिरजीवी स दधौ यथार्थसंज्ञाम् ॥ ३५ ॥

कुशेति । स वीर श्रीरामो वासवस्यापत्य पुमान्वासवि- । 'अत इञ्' । स चासौ वायसश्च तस्मिन्निन्द्रपुत्रे काकासुरे कुशरूपकुशेशयासनास्त्र दर्भरूपब्रह्मास्त्र विजहौ प्रायुङ्क्त । अथ प्रयोगानन्तर स तादृगवस्थापन्नश्चिरकालजीवी काकस्तस्य श्रीरामस्य कृपया दयया हृतमक्षिमात्र यस्य स तथोक्त सन् । यथार्थसज्ञा चिर जीवतीति चिरजीवी इत्यन्वर्थनामधेय दधौ । एतदभिज्ञान श्रीरामाय कथयेति वाक्यशेष । सोऽय ब्रह्मास्त्रानुद्रुत सन् शरण्यान्तराभावात्तमेव परमकारुणिक श्रीराम शरण गत्वा पुनस्तत्कृपयामोघाय ब्रह्मास्त्राय नेत्रमेक दत्त्वा मुक्तोऽभूदित्यर्थ । 'चिरजीवी चैकदृष्टिर्मौकुलि पिकवर्धन ' इत्यमर । तथा रामायणम्—'स दर्भ संस्तराद्गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ स त प्रदीप्त चिक्षेप दर्भ त वायस प्रति । ततस्तं वायस दर्भ सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥' इति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

इत्थ वाचकरूपमभिज्ञान दत्त्वा सप्रति वस्तुरूपं दातु प्रावर्ततेत्याह—

सैषा परिचितकथास्मरणाद्द्विगुणितदुर्दशा केशपिनद्धमपरमिदमभिज्ञानमुन्मुच्य ॥

सेति । सैषा सीता परिचितकथास्मरणेन पूर्वानुभूतवृत्तान्तस्मृत्या द्विगुणिता द्विरावृत्ता दुर्दशा दुरवस्था यस्या सा तथोक्ता सती केशपिनद्ध चिकुराच्छादितम् । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमर । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' इत्यपेरकारलोप । नह्यते कर्मणि क्त । अपरमन्यदिद वक्ष्यमाणमभिज्ञानम् । चूडामणिमित्यर्थ । उन्मुच्य विकृष्य ॥

---

१ 'द्विगुण' इति पाठ

चूडामणिं कपिवरस्य ददौ दशास्य-
[1]संत्रासपुञ्जितरुषाग्निदशां कृशाङ्गी।
आदाय तत्प्रणतिपूर्वमसौ प्रतस्थे
माणिक्यगर्भवदनोरगतुल्यबाहुः॥ ३६॥

चूडामणिमिति। कृशानि विरहवेदनावशात्कार्श्यावस्थापन्नान्यङ्गानि यस्या सा कृशाङ्गी तन्वी सीता। 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति ङीप्। दशास्याद्रावणाद्य सत्रासो भीतिस्तेन पुञ्जित पिण्डीभूतो यो रुषाग्नि क्रोधाग्निस्तस्य दशेव दशावस्था यस्य त तथोक्तम्। रुषेत्यत्र हलन्ताद्विकल्पाट्टाप्। अत्रोत्प्रेक्षितानुप्राणिता निदर्शना। चूडामणि शिरोरत्न कपिवरस्य वानरोत्तमस्य हनूमतो ददौ श्रीरामायैतमपि प्रदर्शयेति दत्तवती। अत्र कपिवरस्येति सबन्धसामान्ये षष्ठी। यत 'कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदानम्'इति सप्रदानसज्ञा न भवति। स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वरूपस्याभावात्। नहि स्वीय धनमस्मै दीयते किंतु प्रत्यभिज्ञानप्रदर्शनमात्रेण मणिदानव्यपदेश। तथाच नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्र ददाति इत पृष्ठं ददातीत्यत्रापि प्राप्नोतीति चोद्यमुद्भाव्य। नैतदस्ति। दान हि नाम पूज्यानुग्रहकाम्यया द्रव्यपरित्याग परस्वत्वापादन च। तच्चेह नास्तीति न्यासकारेणोक्तम्। ननु भाष्यकारमते तु चतुर्थ्यैव भाव्यम्। तथाच कैयटकारै कैश्चिदन्वर्थसज्ञाविधानाद्ददातिविषय एव सप्रदानसञ्ज्ञेत्यभ्युपगतम्। दान च स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापत्तिपर्यन्तमिति प्रत्याख्यातमुभयमुक्तमन्यत्र भाष्यकारेण सज्ञाभ्युपगमात्। तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणि विहितस्य सूत्रस्य च प्रत्याख्यान कृतम्। तथा स्वत्वनिवृत्त्यभाववद्ददाते प्रयोगो दृश्यते। 'न शूद्राय मतिं दद्यात्'इति 'खण्डिकोपाध्याय शिष्याय चपेटिका ददाति' इति च सप्रपञ्चमुपपादितत्वादिति। अत कपिवरस्तत्प्रणतिपूर्व तस्या. सीताया नमस्कारपूर्वकमादाय स्वीकृत्य। मणिमिति शेष। माणिक्य गर्भे यस्य तन्माणिक्यगर्भं वदन वक्त्र यस्य तेन तथोक्तेनोरगेण सर्पेण तुल्य सदृशो बाहुर्यस्य स तथोक्त सन्प्रतस्थे प्रस्थितवान्। उपमा। अस्याश्च पूर्वोक्तालंकारेण ससृष्टि। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

ततः कृतकृत्य [2]एव निर्गत्य निजागमनं निशाचरपतेः प्रकाशयितुमशोकवनिकां [4]बभञ्ज प्रभञ्जनात्मजः॥

तत इति। तत प्रस्थानानन्तर प्रभञ्जनात्मजो वायुसूनु कृतकृत्य कृतार्थ सन् निर्गत्य सीतासानिध्यान्निष्क्रम्य निजागमन निशाचरपते रावणस्य प्रकाशयितु प्रकटयितुमशोककवनिका बभञ्ज ममर्द। उत्पाटयामासेत्यर्थ॥

तदेवाह—

स्वकृत्यैः शाखानामवनतिमतीव प्रकटय-
न्नमार्गेण भ्राम्यन्परिकलितभङ्गः सुमनसाम्।

---

१ 'सत्रासपूजितमहाग्निशिख' इति पाठ २ 'तम्' इति पाठ. ३ 'एष निशाचरपते प्रकटयितुम्' इति पाठ. ४ 'प्रबभञ्ज' इति पाठ

द्विजानां संत्रासं श्रुतिमधुरवाचां विरचय-
न्नयं लङ्कोद्याने[1] दशवदनलीलामतनुत ॥ ३७ ॥

स्वेति । स्वकृत्यैर्निजचङ्क्रमणक्रियाभि शाखाना द्रुमाणामतीवात्यन्तमवनति भु-भत्व प्रकटयन्प्रवर्तयन् । अन्यत्र स्वकृत्यैर्निजव्यापारै शाखाना वेदभेदानामतीवा-वनति सम्यग्विवेचनं प्रकटयन्स्फुटीकुर्वन् । 'शाखा वेदप्रभेदेषु', 'बाह्वावङ्घ्रिद्रुमा-ङ्गयो ' इत्युभयत्रापि यादव । तथाऽमार्गेणान्यमार्गेण भ्राम्यन्सचरन् । अन्यत्र लोकविरुद्धमार्गेण वर्तमान । 'वा भ्राश–' इत्यादिना विकल्पाच्छ्यन्प्रत्यय । सुम-नसा पुष्पाणाम् । अन्यत्र देवाना च । परिकलितभङ्ग । विरचितव्यायाम इत्यर्थ । 'सुमना पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमान्' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । तथा श्रु-तिमधुरवाचा श्रोत्रानन्दकरवाचा द्विजानामण्डजानाम् । अन्यत्र श्रुतिमधुरवाचामा-म्नायमनोहरवचनाना द्विजाना विप्राणा सत्रास भय विरचयन्कुर्वन् । 'श्रुति श्रोत्रे तथाम्नाये', 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा ' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । अय हनूमा-ल्लङ्कोद्यानेऽशोकवनिकाया दशवदनलीला रावणविभ्रममतनुत । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रासभवात्तत्सदृशी लीलामिति सादृश्याक्षेपादसभवद्वस्तुसबन्धरूपा निदर्शना । सा चोक्तश्लेषानुप्राणितेति सकर । शिखरिणीवृत्तम् ॥

तदनु सरभसमारक्षिक[2]रक्षोगणनिवेदितप्रमद[3]वनकदनकुपित[4]दश-वदनप्रेषितान्पितृपतिकिंकरभयंकरान्किंकरान्[5]प्रहस्तपुत्रेण जम्बुमा-लिना सह निहत्य चैत्यतोरणमुपगतवति[6] हनूमति ॥

तदन्विति । तदन्वशोकवनिकाभङ्गानन्तर सरभस सवेगम् । 'रभसो वेगह-र्षयो ' इति विश्व । आरक्षो वनपरिपालनं प्रयोजनमस्यारक्षिक । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । स चासौ रक्षोगणश्च । अशोकवनपरिपालकराक्षसनिवह इत्यर्थः । तेन निवे-दित विज्ञापित यत्प्रमदवनकदन वानरकृताशोकवनभङ्ग । 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्त -पुरोचितम्' इत्यमर । 'ङ्यापो सज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्व । तेन हेतुना कुपि-तेन क्रुद्धेन दशवदनेन रावणेन प्रेषितान्प्रहितान्पितृपतिकिंकरभयंकरान्किंकरान् । अशीतिसहस्रसख्याकान्निजकिंकरानित्यर्थ । तथाच रामायणम्—'तेषामशीतिसा-हस्रं किंकराणा तरस्विनाम्' इति । 'मेघर्तिभयेषु कृञ 'इति खशो मुमागम । प्रह-स्तपुत्रेण प्रहस्ताख्यमन्त्रिप्रवरतनयेन जम्बुमालिना सह निहत्य मारयित्वा । हनूमति चैत्यतोरण प्रासादद्वारोपरितनभागमुपगतवत्यधितिष्ठति सति ॥

पुनरपि निशमितामितनिशिचरगणमारणो रावणः सचिवान्पञ्च

---

१. 'लोकोद्याने' इति पाठः. २ 'आरक्षक' इति पाठ . ३. 'प्रमदावन' इति पाठ . ४. 'प्रकुपित' इति पाठ . ५ 'किंकरान्' इति नास्ति क्वचित्. ६ 'मुपागतवति' इति पाठ .

पञ्चाननपराक्रमान्[1]प्रहसनप्रमुखान्वलीमुखं जीवग्राहं गृह्णीध्वमिति प्राहिणोत्।

पुनरिति। पुनर्भूयोऽपि निशमित हतशेषै श्रावितममितनिशिचरगणमारणमशीतिसहस्रसख्याकराक्षसनिवहसहरण यस्य तथोक्त सन्। रावण पञ्चाननपराक्रमान्सिंहतुल्यबलान्प्रहसनप्रमुखान्प्रहसनादीन्पञ्च सचिवान्मन्त्रिसुतान्वलीमुख वानरं जीवग्राह गृह्णीध्वम्। जीवतीति जीव। इगुपधलक्षण कप्रत्यय। जीवन्त गृहीत्वा। जीवग्राहं गृह्णन्त्वित्यर्थ। दूतवधस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाज्जीवतस्तस्य विलोकनकौतुकाद्वेति भाव। 'समूल–' इत्यादिना णमुल्प्रत्यय। कषादित्वादनुप्रयोग। इति। उक्त्वेति शेष। प्राहिणोत्प्रेषितवान्। 'हि गतौ' इति धातो 'हिनुमीना' इति णत्वम्॥

तत्र तानपि तोरणपरिघेण[2] पञ्च पञ्चतां नीत्वा मुहुर्मुहुर्दाशरथिदूतोऽहमित्यात्मानमुद्घोषयन्तं[3] हनूमन्तं नियन्तुं नियन्ता[4] निखिलरक्षसामध्यक्षमक्षकुमारमध्यक्षिपत्[5]॥

तत्रेति। तत्र चैत्यतोरणे तानपि पञ्च सचिवास्तोरणपरिघेण तोरणस्यार्गलेन पञ्चता मरण नीत्वा। निहत्येत्यर्थ। मुहुर्मुहु पुन पुनरह दाशरथिदूत इत्येवमात्मानमुद्घोषयन्तम्। 'दासोऽह कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मण' इति वारवारमात्मान प्रख्यापयन्तमित्यर्थ। हनूमन्त नियन्तु निग्रहीतु निखिलरक्षसा नियन्ता सकलराक्षससार्वभौमो रावणोऽध्यक्ष पुरोवर्तिन समर्थं वाक्षकुमारमक्षाख्यनिजतनूजमध्यक्षिपत्। प्राहिणोदित्यर्थ॥

रक्षःसंघट्टचूर्णीकृतकनकमहाभित्तिचैत्योत्थधूल्या
नक्षत्राणामकाले सरणिमरुणयन्वीरलक्ष्म्या समेतः।
रक्षःशूराख्यशारान्क्षितितलफलके क्षेपणीयां हनूमा-
नक्षक्रीडां विधातुं दशमुखनगरीचत्वरे तत्वरेऽसौ॥ ३८॥

रक्ष इति। रक्ष सघट्टेन राक्षससताडनेन। 'वक्ष सघट्ट–' इति पाठे वक्ष स्थलसघर्षणेन चूर्णीकृता क्षोदिता कनकमहाभित्तय काञ्चनमयोन्नतकुड्यानि यस्य तत्तथोक्त यच्चैत्य प्रासादस्तदुत्थया तदुत्पन्नया धूल्या परागेणाकालेऽनियतकाले नक्षत्राणा सरणिमाकाशमरुणयन्नरुणीकुर्वन्नित्यतिशयोक्ति। अरुणशब्दात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश। अतएव वीरलक्ष्म्या विजयश्रिया समेतोऽसौ हनूमान्। रक्ष शूरा राक्षसयोधा इत्याख्या यासा तास्तथोक्ता शारा अक्षोपकरणानि यस्या तामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहि। क्वचिदपचयविवक्षाया शारशब्दस्य स्त्रीलिङ्गप्रयोग 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदि' इत्यभिधानात्। क्षितितलमेव फलक तस्मिन्क्षेपणीया प्रवर्तनीयामक्षक्रीडामक्षकुमारसहरणखेला पाशद्यूतकेलिं

---

१ 'प्रहस्त' इति पाठ २ 'पञ्चता नीत्वा तोरणपरिघेण' इति पाठ ३. 'दास' इति पाठ. ४. 'नियन्ता' इति नास्ति क्वचित् ५ 'अभ्यक्षमक्षकुमारमाक्षिपत्' इति पाठ.

च दशमुखनगरीचत्वरे लङ्कापुरप्राङ्गणे विधातुं कर्तुं तत्वरे त्वरां कृतवान्। 'रक्ष शूराख्यशारान्क्षितितलफलके क्षेपणीयान्' इति पाठे रक्ष शूरा इत्याख्या येषां ताञ्शारानक्षोपकरणानि क्षितितलफलके क्षेपणीयान्निवासनीयान्। विधायेति शेषः। अन्यत्समानम्। अत्र शारशब्दस्याकारान्तत्वेन पुलिङ्गताया कविरेव प्रमाणम्—'पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवना पाशकाश्च ते' इत्यमरः। श्लेषसंकीर्णोऽयं रूपकालंकारः। स्रग्धरावृत्तम्॥

तत्क्षणं क्षणदाचराणां मिषतामेव निष्पादितरङ्गनिष्पेषकृत्यश्चैत्यप्रासादमुत्पाटितस्तम्भजातजातवेदसा दग्ध्वा भूयोऽप्युपाश्रिततोरणः समीरणसुतो बभूव। एनमपि वृत्तान्तं श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरपतेर्युगपदेव निपेतुः पुत्रे सुत्रामजिति समितिहेतोर्विंशतिदृष्टयः॥

तत्क्षणमिति। तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे क्षणदाचराणां राक्षसानां मिषतां पश्यतामेव सताम्। मिषतः क्षणदाचराननादृत्येत्यर्थः। 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी। रङ्गे रणरङ्गे निष्पेषकृत्यमक्षविनाशकृत्यं निष्पादितं निर्वर्तितं येन स तथोक्तः। तथोत्पाटितस्तम्भजातेन समुत्पाटितस्तम्भसंभूतेन जातवेदसाग्निना। स्तम्भसंभ्रमणजनिताग्निनेत्यर्थः। चैत्यप्रासादं चैत्यगोपुरं दग्ध्वा समीरणसुतो हनूमान्भूयः पुनरप्युपाश्रिततोरणः समधिरूढतोरणान्तरो बभूव। पूर्वतोरणस्य तदा दग्धत्वात्तोरणान्तरसमाश्रितत्वं तत्र द्रष्टव्यम्। तथा च रामायणम्—'प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम्। उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान्पवनात्मजः॥ ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः। तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादं चाप्यदह्यत॥' इति। एनं वृत्तान्तमक्षकुमारविनाशवार्तामपि श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरपते रावणस्य विंशतिदृष्टयो विंशतिसंख्याका अपि दृशः समितिहेतोः। युद्धार्थमित्यर्थः। 'समित्याजिसमिद्युधः' इत्यमरः। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी। पुत्रे निजतनूजे सुत्रामजितीन्द्रजिति युगपदेकवारमेव निपेतुः प्रसस्रुः। त्वमेवास्य साधने समर्थो नान्य इति गौरवादराभ्यामेकदैव निखिलाभिरपि दृष्टिभी रावणः पुत्रमिन्द्रजितमद्राक्षीदित्यर्थः॥

ततः किं तत्राह—

> **अनिमिषभुवने वा व्योम्नि वा भूतले वा**
> **समरमुपगतं त्वां वीक्षितुं कः समर्थः।**
> **इति नुतिवचनेन श्लाघयन्मेघनादं**
> **प्लवगमिह नयेति प्राहिणोद्राक्षसेन्द्रः॥ ३९॥**

अनिमिषेति। न विद्यन्ते निमेषाणि येषां तेऽनिमिषा देवाः। इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। तेषां भुवने स्वर्लोके वा व्योम्न्यन्तरिक्षे भुवर्लोके वा भूतले वा समरमुपगतं रणोन्मुखं त्वां वीक्षितुं द्रष्टुम्। युद्धार्थं तु किं वक्तव्यमित्यर्थः। कः समर्थः शक्तः। न कोऽपीत्यर्थः। भूर्भुवः स्वर्लोकेषु नरचारणसुराणां सर्वेषामपि जगदेक-

---

१ 'अनिमिषताम्' इति पाठः. २ 'तदङ्ग' इति पाठः. ३. 'प्रसाद' इति पाठः. ४ 'पिशिताशनपते.' इति पाठः. ४ 'समति' इति पाठः

वीरेण त्वया निर्जितत्वादिति भाव । इत्येवभूतेन नुतिवचनेन स्तुतिवाक्येन मेघनादमिन्द्रजित श्लाघयन्प्रशसयन्राक्षसेन्द्रो रावण प्लवग वानरमिहात्र नय प्रापयेति। उक्त्वेति शेष । प्राहिणोत्प्रेषितवान् । मालिनीवृत्तम् ॥

नेतुं शोकरसं निशाचरपतेर्हन्तुं चमूं रक्षसां
तस्यान्तःपुरयोषितां रचयितुं मानं विना रोदनम्।
सूर्याचन्द्रमसोः प्रवेशविकलां लङ्कापुरीमग्निना
शुद्धां कर्तुममुष्य वासवजिता जातो रणस्तोरणे ॥ ४० ॥

नेतुमिति। निशाचरपते रावणस्य शोकरस विषाद नेतु प्रापयितुम् । तथा रक्षसा चमू राक्षससेना हन्तु नाशयितुम् । तथा तस्य रावणस्यान्त पुरयोषितोऽवरोधवध्वस्तासा मान विना । निर्मर्यादमित्यर्थ । 'पृथग्विना—' इत्यादिना तृतीयाविकल्पात्पक्षे द्वितीया । रोदनमश्रुमोचन रचयितु कर्तुम् । तथा सूर्याचन्द्रमसोर्दिवाकरनिशाकरयो । अहोरात्र स्वकरप्रसारणेन जगच्छोधकयोरिति भाव । 'देवताद्वन्द्वे च' इति दीर्घ । प्रवेशविकला प्रवेशरहिताम् । रावणभयात्सम्यक्प्रवृत्त्यभावादिति भाव । लङ्कापुरीमग्निना वालानलेन शुद्धा पवित्रा कर्तु चेत्यर्थ । अमुष्य हनूमतो वासवजितेन्द्रजिता सह तोरणे चैत्योपरितनद्वारदेशे रणो जात । अवश्यंभाविनो रणस्य ब्रह्मणापि निवारयितुमशक्यत्वादिति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्॥

संग्रामदुर्दिने तस्मिञ्जहर्ष शरवर्षिणि।
बर्हीव मेघनादेन मेघनादेन मारुतिः ॥ ४१ ॥

संग्रामेति। शरान्बाणाञ्शराणि नीराणि च वर्षतीति तथोक्ते । 'शरोवधायप्रसारे बाणे काण्डतृणान्तरे । शर नीरे च' इति नानार्थरत्नमाला । तस्मिन्पूर्वोक्ते सग्रामदुर्दिन मेघच्छन्नमिव तस्मिन् । 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमर । मेघनादेन पर्जन्यगर्जितेन बर्ही मयूर इव । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमर । मेघनादेनेन्द्रजिता मारुतिर्हनूमाञ्जहर्ष तुतोष । आत्मतुल्यवीरभटयुद्धलाभादिति भाव । तमिममुत्पत्त्यनन्तरमेव मेघवन्नदनशीलत्वान्मेघनाद इति कथयन्ति । श्लेषसकीर्णेयमुपमा ॥

तदनु यातुधानबलप्रधाननिधनक्रुद्धो विविधायुधवैतथ्यं विमृश्य विजयश्रीसंगतगन्धं गन्धवहनन्दनं सदानन्दास्त्रेण बबन्ध दशकन्धरात्मजः ॥

तदन्विति। तदनु तदनन्तरं यातुधानबलप्रधाननिधनेन राक्षससेनानायकविनाशेन क्रुद्ध कुपितो दशकन्धरात्मज इन्द्रजिद्विविधायुधवैतथ्य नानाविधास्त्रव्यर्थता विमृश्य ज्ञात्वा विजयश्रिया वीरलक्ष्म्या हेतुना सगतगन्ध सगतगर्वम्, विजयश्रिया सगतगन्ध प्राप्तसबन्धमिति वा । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो·' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाश । गन्धवहनन्दन मारुतिं सदानन्दास्त्रेण चतुर्मुखास्त्रेण बबन्ध । अयमवध्य इति मत्वा निगृहीतवानित्यर्थ । तथा च रामायणम्—'अव-

---

१ 'चमू' इति पाठ २ 'शुद्धिम्' इति पाठ ३ 'प्रबल' इति पाठ ४ 'सगन्धम्' इति पाठ ५ 'गन्धवाह' इति पाठ ६ 'चतुराननास्त्रेण' इति पाठ

ध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् । निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥' इति ॥

तेन दिव्यास्त्रेण विवशशरीरमेनं पिशिताशनाः शणवल्कलैर्बबन्धुः ॥

तेनेति । तेन दिव्यास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण विवशशरीर परवशगात्रमेन हनूमन्त पिशिताशना राक्षसा शणवल्कलै । वल्कलविशेषरचितरज्जुभिरित्यर्थ । बबन्धु । 'ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिंदमम् । बबन्धु शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च सहतम् ॥' इति श्रीरामायणवचनम् । नन्विन्द्राद्यवध्यस्य महाबलवतो हनूमत कथ राक्षसकृतबन्धनमिति चेत्सत्यम् । पितामहवरदानानुसधानात् रावणदर्शनकुतूहलतया च स्वयमेव निबद्ध इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

स मारुतेर्नैर्ऋतपाशजन्मा बन्धोऽभवद्बन्धविमोक्षहेतुः ।
पुरा पुलस्त्यान्वयपांसनेन बन्दीकृतानां सुरसुन्दरीणाम् ॥४२॥

स इति । स नैर्ऋतपाशेभ्यो जन्म यस्य तथोक्त । राक्षसरज्जुकृत इत्यर्थ । 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपद ' इति वामन । मारुतेर्हनूमतो बन्ध । पुरा पूर्व पुलस्त्यान्वयपासनेन पुलस्त्यब्रह्मकुलदूषकेण रावणेन बन्दीकृतानामुपग्रहीकृतानाम् । कारागृहनिबद्धानामित्यर्थ । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमर । सुरसुन्दरीणा देवतास्त्रीणा बन्धविमोक्षहेतुर्बन्धविमोचनकारणमभवत् । लङ्कादाहादिनोत्तरत्र तथावश्यभावित्वादिति भाव । वृत्तमुपजाति ॥

तदनन्तरमितरहननासहतया निह्नुतस्य दिव्यास्त्रस्य प्रभावं विभावयन्विभावरीचरपतितनूजः पवनतनयं निजपितृसमीपमुपनिनाय ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर बन्धनानन्तरम् । हन्यतेऽनेनेति हननम् । कर्मणि ल्युट् । इतरहननस्यान्यकृतबन्धनस्यासहतयासहिष्णुतया निह्नुतस्य तिरोहितसामर्थ्यस्य दिव्यास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रभाव सामर्थ्य विभावयन्पर्यालोचयन् । विभावरीचरपतितनूज इन्द्रजित्पवनतनयं हनूमन्त निजपितृसमीप रावणनिकटमुपनिनाय प्रापितवान् । दिव्यास्त्रस्येतरसबन्धासहिष्णुत्वमुक्त श्रीरामायणे—'स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रबन्ध स चान्य हि न बन्धमनुवर्तते ॥' इति ॥

सोऽयं ददर्श दशकन्धरमन्धकारि-
लीलाद्रितोलनपरीक्षितबाहुवीर्यम् ।
बन्दीकृतेन्द्रपुरवारवधूकराग्र-
व्याधूतचामरमरुच्चलितोत्तरीयम् ॥ ४३ ॥

स इति । सोऽयं हनूमानन्धकारेरन्धकासुरसहारस्य शिवस्य लीलाद्रि क्रीडाशैल कैलासस्तस्य तोलनेनोच्चालनेन परीक्षित परिशोधितं बाहुवीर्यं भुजशक्तिर्यस्य

१. 'शोण' इति पाठ . २. 'बन्धनमोक्ष' इति पाठ . ३ 'पांसुलेन' इति पाठ . ४. 'निजाह्नुतस्य' इति पाठ . ५. 'तनय ' इति पाठ . ६. 'शौर्यम्' इति पाठ .

तम् । अप्रमेयबाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थ । किंच बन्दीकृतानामिन्द्रपुरवारवधूनामप्सरसां कराग्रैर्व्याधूतानां चामराणां प्रकीर्णकानां मरुता चलितमुत्तरीयं संव्यानं यस्य त तथोक्तमिति स्वभावोक्ति । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् । 'चामरं तु प्रकीर्णकम्', 'संव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमर । दशकंधरं रावणं ददर्श ॥

इत प्रभृति श्लोकपञ्चकं वसन्ततिलकावृत्तम् । अत्र त्रिभिर्दशकन्धरं विशिनष्टि—

आपाटलाधरपुटान्तविराजमान-
दंष्ट्रामह[2]प्रसरशारशरीरकान्तिम् ।
संध्याम्बुदान्तरितमध्यसुधामयूख-
रेखाभिराममिव वासवनीलशैलम् ॥ ४४ ॥

आपाटलेति । आपाटलस्य समन्ताद्रक्तवर्णस्याधरपुटस्याधरदलस्यान्तेऽन्तिके विराजमानं प्रकाशमानं यद्दंष्ट्राणां दन्तविशेषाणां महस्तेजस्तस्य प्रसरेण प्रसारेण शारा कृष्णरक्तसितवर्णा शरीरकान्तिर्देहशोभा यस्य स । 'कृष्णरक्तसितं शार' इति यादव । अतएव सध्याम्बुदेन सध्याकालमेघेन । सध्याग्रहणमत्राम्बुदस्य रक्तवर्णद्योतनार्थम् । अन्तरितमन्तर्हितं मध्यं यस्या सा तथोक्ता या सुधामयूखरेखा चन्द्रकला तयाभिरामं सुन्दरं वासवनीलशैलमिन्द्रनीलाचलमिव स्थितमित्युपमा ॥

संग्रामकेलिपरिघट्टनभग्नमग्न-
दिग्द[1]न्तिदन्तकृतमुद्रभुजान्तरालम् ।
छायात्मना प्रतितरङ्गविराजमान-
शीतांशुमण्डलसनाथमिवाम्बुराशिम् ॥ ४५ ॥

संग्रामेति । पुन सग्रामकेलिषु रणविहारेषु परिघट्टनेन व्याघातेन भग्ना शकलिता अतएव मग्ना सलीनाश्च ये दिग्दन्तिदन्ता दिग्गजदशनास्तै कृता विरचिता मुद्राश्चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तं भुजान्तरालं वक्ष स्थलं यस्य तम् । अतएव छायात्मना प्रतिबिम्बरूपेण । 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययो' इति वैजयन्ती । प्रतितरङ्गं तरङ्गे तरङ्गे विराजमानेन शीतांशुमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन सनाथं सहकृतमम्बुराशिमिव स्थितमित्युपमा ॥

निश्रे[2]यसप्रणयिनीं पदवीं निरोद्धुं
त्रैलोक्यपापपरिपाकमिवात्तरूपम् ।
सूर्येन्दुपावकमहांसि तपोबलेन
जित्वा यथे[3]च्छमभिषिक्तमिवान्धकारम् ॥ ४६ ॥

निश्रेयसेति । नितरां श्रेयो निश्रेयो मुक्ति । 'मुक्ति कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्रेयसामृतम्' इत्यमर । अचतुरादिसूत्रेणाजन्तनिपात । तस्य प्रणयिनीम् । मोक्षप्रापिकामित्यर्थ । पदवीं मार्गं निरोद्धुमावरितुमात्तरूपं मूर्तिमन्तं त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं

१. 'दिग्दन्त' इति पाठ २. 'निश्रेयस' इति पाठ . ३ 'यथेष्टम्' इति पाठ .

त्रिभुवनम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तत्र यानि पापानि तेषा परिपाक परिपक्वमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । तथा सूर्येन्दुपावकाना महासि तेजासि । 'तेजो धाम महो विभा' इत्यमर । तपोबलेन तप सामर्थ्येन । अन्धकारस्येति भाव । यथेच्छ स्वच्छन्द जित्वाभिषिक्त पट्टबद्धमन्धकार ध्वान्तमिव स्थितम् । इत्यनुपात्तगुणनिमित्तस्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्वोत्प्रेक्षया ससृज्यते ॥

सोऽपि प्लवंगमभिवीक्ष्य[1] समीरपुत्रं
चित्रीयमाणहृदयः पिशिताशनेन्द्रः ।
कैलासशैलचलनागसि शापदायी
नन्दीश्वरः स्वयमुपागत इत्यमंस्त ॥ ४७ ॥

स इति । स पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽपि समीरपुत्र वायुनन्दन प्लवग हनूमन्तमभिवीक्ष्याभिमुख दृष्ट्वा चित्रीयमाणमाश्चर्य प्राप्नुवान हृदय यस्य स तथोक्त सन् । कैलासशैलचलनं कैलासपर्वतोद्धरणं तदेवागोऽपराध । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमर । तस्मिन्शापदायी । न केवल मत्क्रीडाशैलोद्धरणमात्रम्, अपि तु यस्मात्त्व वानरमुखतया मामधिक्षिप्तवानसि तस्माद्वानरेणैव त्व विपत्ति गमिष्यसीत्येवरूपशापप्रदातेत्यर्थ । नन्दीश्वर शिवपार्षद । 'शृङ्गीभृङ्गिरिटिस्तुण्डिनन्दिनो नन्दिकेश्वरे' इत्यमर । स्वय साक्षात् । उपागतो वानररूपेण समागत इत्येवप्रकारेणामस्तामन्यत । तथाच रामायणम्—'किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागत । येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया सचालिते पुरा ॥' इति ॥

तत प्रहस्तेन विहितविविधानुयोगः प्रत्यभाषत रावणं मारुतिः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर प्रहस्तेन रावणमन्त्रिणा विहितविविधानुयोगो विरचितनानाविधप्रश्न । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । कुत्रत्य कुतो वा समागत केन वा प्रेषित इत्यादि पृष्ट सन्नित्यर्थ । मारुती रावणं प्रत्यभाषतावोचत् । एतेन प्रष्टार प्रहस्तमलक्षीकृतवानित्यवगम्यते ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

अयमहमहर्पति[2]कुलतिलकस्य सत्यसंधस्य पितृनियोगसमुपगतवनवासनिरतस्य शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्य[3]कुप्यत्खरप्रमुखनिशिचरबलपलालजालकल्पान्तानल[4]कल्पशिलीमुखस्य कपटहरिणहननसमयपरिमुषित[5]दारान्वेषणसंजातसुग्रीवसख्यस्य[6] समुत्खातवालिकण्टकस्य दुर्वृत्तक्षत्रवंशवनपवनसारथेस्तपोनिधेर्जामदग्न्यस्य भुजबलावलेपलोपहेतोः श्रीमतो दाशरथेर्दूतोऽहं सीतामार्गमार्गणाय दिशिदिशि तपनतनयप्रेषितानां वानराणामेकतमः समुद्रलङ्घनजङ्घालस्तव नगरप्रमदवनसीमनि[7] रघुवरधर्मदारान्प्रणम्य प्रतिष्ठासुर्मदी-

१. 'प्लवगममवेक्ष्य' इति पाठ . २. 'अयमहामधिपति' इति पाठ ३. 'वैरूप्यस्य' इति पाठ . ४. 'कल्पानल ' इति पाठ ५ 'समुषित' इति पाठ . ६ 'सख्यसमुत्खात' इति पाठ.. ७. 'प्रमदावनसीम्नि' इति पाठ..

यमागमनं प्रकाशयितुं प्रमथिताशोकवनिकानोकहनिवहस्त्वद्दर्शनकुतूहलेन केवलमनुभूतनैर्ऋतलूतातन्तुसंनहनस्तव परिसरमुपासरम् ॥

अयमिति। अयमहमहापतिरहर्पतिः सूर्यः। अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः। तत्कुलतिलकस्य तद्वंशभूषणस्य। महाकुलीनस्येत्यर्थः। सत्यसंधस्य सत्यप्रतिज्ञस्य। 'संधावधौ प्रतिज्ञायां च' इति वैजयन्ती। अतएव पितुर्दशरथस्य नियोगेनाज्ञया समुपगतवनवासनिरतस्य प्राप्तवनसंचारतत्परस्य। गुर्वाज्ञापरिपालकस्येत्यर्थः। तथा शूर्पकारातिबाधितया मदनपीडितया शूर्पणखया प्राप्तं यद्वैरूप्यं लक्ष्मणकृतकर्णनासाभेदरूपविरूपितं तस्मात्कुप्यन्ति कोपं प्राप्नुवन्ति यानि खरप्रमुखनिशिचरबलानि खरासुरप्रभृतिराक्षससैन्यानि तान्येव पलालजालानि निष्फलव्रीहिराशयः। 'पलालोऽस्त्री स निष्फलः' इत्यमरः। तेषां कल्पान्तानलः प्रलयकालाग्निरूपः शिलीमुखो बाणो यस्येति श्लिष्टपरम्परितरूपकम्। भगिनीवैरूप्यजनितकोपाभियातखरादिराक्षसविध्वंसस्येत्यर्थः। 'शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यस्य' इति पाठे शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखया प्राप्तं वैरूप्यं यस्मात्तस्येति पृथग्विशेषणम्। इदं च तदीयहृदयतोदनार्थमित्यवगन्तव्यम्। तथा कपटहरिणस्य मायामृगस्य हननसमये संहारकाले परिमुषितानां चौर्येणापहृतानां दाराणां भार्यायाः सीताया अन्वेषणे परिमार्गणकाले तद्विषये वा संजातं समुत्पन्नं सुग्रीवस्य सख्यं मैत्री यस्य तथोक्तस्य। एतेनैतस्य मर्मोद्घाटनं श्रीरामस्य सहायसंपन्नत्वं सूचितमित्यवगन्तव्यम्। तथा समुत्खातः समुत्पाटितो वाल्येव कण्टकः सूच्याकारद्रुमाङ्गविशेषो येन तथोक्तस्य। एतेन त्वन्नियन्तृवालिसंहारकस्य त्वदीयसंहरणमीषत्करमिति सूचितम्। 'वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टकः' इति विश्वः। दुर्वृत्तानां दुर्मार्गवर्तिनां क्षत्राणां क्षत्रियाणां वंशः कुलं वर्गो वा स एव वंशवनं वेणुविपिनमिति श्लिष्टरूपकम्। तस्य पवनसारथेर्दावानलस्य। दुर्विनीतक्षत्रियकुलविनाशकस्येत्यर्थः। 'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति यादवः। तपोनिधेस्तपःशीलस्य जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य। गर्गादिलाद्यञ्। गर्गादिराकृतिगणः। तस्य यद्भुजबलं तस्यावलेपो दर्पः। 'दर्पोऽवलेपः' इत्यमरः। तस्य लोपे नाशे हेतुः कारणं तस्येत्यर्थः। एतेन परशुरामभुजबलनिवारकस्यास्य त्वद्विंशतिभुजबलनिवारणं तृणप्रायमिति सूचितम्। श्रीमतः सकलगुणसंपत्तिमतः। अथवा राज्यलक्ष्मीसमृद्धस्य वीरलक्ष्मीसमेतस्य वा निरुपमकान्तिसंपन्नस्य वा सीतालक्ष्मीपतेर्वा। 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि कथ्यते' इति शाश्वतः। दाशरथेर्दशरथमहाराजतनयस्य श्रीरामस्य दूतो दासः संदेशहरः। 'स्यात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः। किंच सीतामार्गस्य मार्गणायान्वेषणाय। दिशिदिशि प्रतिदिशम्। वीप्सायां द्विर्भावः। तपनतनयप्रेषितानां सुग्रीवप्रहितानां वानराणां मध्य एकतमोऽन्यतमः। सर्वेऽपि वानरा मत्तुल्या मदधिकाश्च, तदेकेनैव मयैतादृशकार्यं कृतम्, ते सर्वे मिलिताश्चेत्किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति भावः। समुद्रलङ्घने जङ्घालोऽतिजवः। नभोमार्गेणोत्तीर्णार्णव इत्यर्थः। एतेन मम किमप्यसाध्यं नास्तीति सूचितम्। 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः। तव नगरे लङ्कायां यत्प्रमदवनमशोकवनं तत्सीमनि

तत्प्रदेशे रघुवरधर्मदाराञ्श्रीरामधर्मभार्याम् । 'भार्या जायाथ पु भूम्नि दारा ' इत्य- मर । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रतिष्ठासु प्रस्थातुमिच्छु सन् । तिष्ठते सन्नन्तादुप्र- त्यय । मदीयमागमनम् । मम लङ्कापुरप्रवेशमित्यर्थ । भवत प्रकाशयितु प्रकट- यितु प्रमथित प्रकर्षेण भग्नोऽशोकवनिकानोकहनिवह प्रमदवनवृक्षषण्डो येन स तथोक्त । तथा त्वद्दर्शनकुतूहलेन केवल भवदवलोकनकुतूहलेनैव । न त्वसमर्थत- येत्यर्थ । नैर्ऋता राक्षसा एव लूतास्तन्तुवाया कीटकविशेषा । 'लूता स्त्री तन्तु- वायोऽर्णनाभमर्कटका समा ' इत्यमर । तासा तन्तवो रज्जव । त एव तन्तवो नाभिकोशोत्थसूक्ष्मसूत्राणीति श्लिष्टरूपकम् । तेषा तत्प्रायत्वादित्थ निर्देश । तैर्य- त्सनहन नन्धनं तदनुभूतमनुकृत येन स तथोक्त सन् । तव परिसर प्रान्तदेशमु- पासरम् । प्राप्तोऽस्मीत्यर्थ । 'पर्यन्तभू परिसर ' इत्यमर ॥

आनाकलोकपरिकीर्तितसच्चरित्र-
मत्रोपरुध्य रघुवंशपतेः कलत्रम् ।
वैतानवेदिजनितं पवमानबन्धुं[1]
वस्त्रेण बद्धुमविनीत कथं यतेथाः ॥ ४८ ॥

आनाकेति । आनाकलोक स्वर्गलोकपर्यन्तम् । उपलक्षणमेतत् । सकललोके- ष्वित्यर्थ । 'आकाशे त्रिदिवे नाक-' इत्यमर । परिकीर्तित परिश्लाघित सच्चरित्र साधुसमाचारो यस्य तत्तथोक्त रघुवशपते रघुकुलनायकस्य श्रीरामस्य कलत्र भा- र्याम् । पूज्यामिति भाव । अत्र लङ्कायाम् । अयोग्यस्थल इति भाव । उपरुध्य निरुध्य । हे अविनीत दुर्विनीत । शास्त्रनिषिद्धाचारतत्परत्वादिति भाव । वैतान- वेद्या यागीयपरिष्कृतभूमौ जनितमुत्पन्नम् । 'वेदि परिष्कृता भूमि ' इत्यमर । पवमानबन्धुमग्निं वस्त्रेण बद्धु बन्धन कर्तुं कथ यतेथा यत्न कृतवान्भवे । न यतेथा एवेत्यर्थ । असगतत्वादिति भाव । अत परमपतिव्रता सीता श्रीरामाय प्रत्यर्प्य कुशली भव । अन्यथा महाननर्थ स्यादिति तात्पर्यार्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरं विद्यत इत्याह—

किंच[2] ॥

किंचेति । अपिचेत्यर्थ ॥

प्रेङ्खन्ती पिशिताशया रणमुखे सौमित्रिपत्त्रिक्षतं
त्वद्गात्रं परित' पतत्रिपरिषच्छत्रच्छविं मागमत् ।
द्राक्पौलस्त्य पुलस्त्यवंशविलये संभाविते त्वत्कृते
कान्तानां नयनान्तवान्तसलिलं मा भून्निवापोदकम् ॥४९॥

प्रेङ्खन्तीति । हे पौलस्त्य रावण । सौमित्रिपत्त्रिक्षत लक्ष्मणशरविदारितं त्वद्गात्र परित । त्वच्छरीरस्य समन्तादित्यर्थ । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । पिशिताशया मासतृष्णया प्रेङ्खन्ती प्रसरन्ती पतत्रिपरिषत्कङ्कादिपक्षिनिवहश्छत्रच्छ-

---

१. 'बद्धम्' इति पाठः. २. 'किंच' इति नास्ति क्वचित्.

विमातपत्रशोभा मागमन्न प्राप्नुयात् । 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् । पुषादित्वाल्ले-श्चङादेश । तथा त्वत्कृते त्वन्निमित्त द्राक्क्षिप्रमेव पुलस्त्यवशस्य विलये विशेषतो नाशे । मूलतो हानावित्यर्थ । सभाविते सप्राप्ते सति । कान्ताना स्त्रीणा नयनान्त-वान्तसलिलमश्रुजल निवापोदक पितृतर्पणोदक मा भूत् । त्वद्वशस्य स्वरूपतो विलये तर्पणप्रदातुरभावात्तदेव तर्पणजल मास्त्वित्यर्थ । पूर्ववल्लुङ् । मदुक्ताद्यथाकरण एवमेव भविष्यतीति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

बद्धादरोऽपि परदारपरिग्रहे त्व-
मिक्ष्वाकुनायककलत्रमनार्य मा गाः ।
वाताशनोऽहमिति किं विनतासुतस्य
श्वासानिलाय भुजगः स्पृहयालुतालुः ॥ ५० ॥

बद्धेति । हे अनार्य मूढ । विवेकशून्येत्यर्थ । त्वं परदारपरिग्रहे परस्त्रीसगमे बद्धादरो विहितास्थोऽपीक्ष्वाकुनायककलत्र श्रीरामभार्या मा गा मा प्राप्नुहि । अन्यथा विनिपात स्यादिति भाव । 'माङि लुङ्', 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रति-षेध । कुत । अह वाताशनो वायुभक्षक इति भुजग सर्पो विनतासुतस्य गरुडस्य श्वासानिलाय । श्वासमारुताशनार्थमित्यर्थ । 'स्पृहेरीप्सित' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयालु स्पृहावत्तालु ककुद यस्य स तथोक्त । भवति किमिति शेष । न भव-त्येवेत्यर्थ । अत ईदृशाकार्यकरणे प्रयत्न माकार्षीरिति भाव । स्पृहयतेरदन्तत्वाच्चु-रादिणिचि 'स्पृहिगृहि–' इत्यादिना आलुच्प्रत्यय । अतोलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः । 'तालु काकुदम्' इत्यमर । दृष्टान्तालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

बाहुचन्दननिषङ्गकोटरादुद्धृतो रघुपतेः शरोरगः ।
प्राणवायुमविनीत तावक कालयापनमपास्य पास्यति ॥ ५१ ॥

बाह्विति । बाहुरेव चन्दन पाटीरद्रुमस्तस्य निषङ्ग इषुधिरेव कोटरं निष्कुह । 'निष्कुह कोटर वा ना' इत्यमर । तस्मादुद्धृत आकृष्टो रघुपते शर एवोरग । हे अविनीत दुर्विनीत, तावक त्वदीयम् । 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेश । प्राण एव वायुस्तं कालयापन कालविलम्बमपास्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थ । पास्य-त्यपहरिष्यति । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम् । रथोद्धतावृत्तम् । 'रान्नराविह रथो-द्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

निगमयति—

किं बहुना ।

मायामृगे समरनाटकसूत्रधारे
शाखामृगे च भवतः प्रतिकूलवाले ।
दृष्टोद्यमस्य रघुनायकसायकस्य
मुक्त्वा प्रणामकवचं कवचं किमन्यत् ॥ ५२ ॥

१. 'निर्गत.' इति पाठ .

किं बहुनेति। तत्प्रकारमेवाह—**मायेति**। समर एव नाटकं रूपकविशेष-स्तस्य सूत्रधारे। तत्प्रवर्तक इत्यर्थ। सूत्रधारशब्दो व्याख्यात। मायामृगे त्वत्प्रे-रितकुहनाकनकहरिणे। तथा भवत प्रतिकूल नियामक वाल लाङ्गूल यस्य तस्मि-न्शाखामृगे वालिनि च दृष्टोद्यमस्य परीक्षितव्यवसायस्य। अमोघस्येर्थ। एतेन त्वद्विनाशनमीषत्करमिति सूच्यते। रघुनायकसायकस्य श्रीरामबाणस्य प्रणामो नम-स्कार एव कवचमुरश्छदस्त मुक्त्वा। तद्विनेत्यर्थ। अन्यत्कवच किम्। न किमपी-त्यर्थ। प्रणामपूर्वक सीता श्रीरामाय समर्प्य शरण्य त शरण गत्वा प्राणत्राण कुरुष्वेत्यभिप्राय। 'उरश्छद कङ्कटकोऽजगर कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमर। वसन्त-तिलकावृत्तम्॥

एवं निशम्य कुपितः पिशिताशनेन्द्रः
प्राणानमुष्य हरतेति भटानवादीत्।
आजन्मशुद्धमतिरत्र विभीषणस्तं
दूतो न वध्य इति शास्त्रगिरा रुरोध॥ ५३॥

एवमिति। एवम्। उक्तप्रकार वचनमित्यर्थ। निशम्य श्रुत्वा कुपित क्रुद्ध पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽमुष्य प्राणान्हरत। एन वानर मारयतेत्यर्थ। इत्येव भटा-न्किकरानवादीदाज्ञापितवान्। तत कि तत्राह—अत्रान्तरे आजन्मशुद्धमति स्वभावपरिशुद्धबुद्धिर्विभीषणो रावणानुजस्त रावण दूतो न वध्यो वधार्हो न भवतीति शास्त्रगिरा शास्त्रवचनेन रुरोध निवारयामास। तथाच रामायणम्—'राजधर्म-विरुद्ध च लोकवृत्तेश्च गर्हितम्। तव चासदृश वीर कपेरस्य प्रमापणम्॥' इति। वृत्त पूर्ववत्॥

रावणोऽपि विभीषणभाषणमङ्गीकृत्य 'प्लवङ्गानामङ्गेषु लाङ्गूलमेव वरम्। तदेव कार्पासवाससा संवीतं वह्निसात्कृत्य चत्वरे चत्वरे घो-षानुद्घोष्य सप्रहारं नगरं परितः संचारयत' इति राक्षसानादिदेश॥

रावण इति। रावणोऽपि विभीषणस्य भाषण शास्त्रोपहितवचनमङ्गीकृत्य प्लव-ङ्गाना वानराणामङ्गेष्ववयवेषु लाङ्गूलमेव वालमेव वर श्रेष्ठम्। प्रियमिति यावत्। 'देवाद्वृते वर श्रेष्ठे' इत्यमर। अत कार्पासवाससा। कार्पासतन्तुनिर्मितवस्त्रैरि-त्यर्थ। शीघ्रप्रज्वलनार्थ कार्पासग्रहण द्रष्टव्यम्। सवीतमावेष्टित तदेव लाङ्गूलं वह्निसात्कृत्य वीतिहोत्राधीन कृत्वा। अग्नि प्रज्वाल्येत्यर्थ। 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वी-तिहोत्रो धनजय' इत्यमर। 'देये त्रा च' इति चकारात्सातिप्रत्यय। चत्वरे चत्वरे प्रतिचत्वरम्। प्रतिवीथिमित्यर्थ। वीप्साया द्विर्भाव। घोषान् 'चौर्येणाशो-कवनिकाभङ्गकारी वानरोऽयं लब्धो निबद्धो वध्यते' इत्यादि घोषानुद्घोष्य सप्र-हार ससताडन नगर परित। नगरस्य समन्तादित्यर्थ। 'अभित परित—' इत्या-दिना द्वितीया। सचारयत भ्रामयतेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानादिदेशाज्ञापयामास॥

---

१ 'एतत्' इति पाठ. २ 'वीतिहोत्रसात्कृत्य' इति पाठ.. ३. 'दोषान्' इति पाठ.

तेषु तथा कुर्वाणेषु ।

ततस्तेषु राक्षसेषु तथा रावणोक्तप्रकारेण कुर्वाणेषु विदधानेषु हनूमल्लाङ्गूल कार्पासवासोभिरावेष्ट्याग्निसात्कुर्वत्सु सत्सु । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् ॥

निर्णयाविषयमस्य वालतः कर्णिकारनिकुरुम्बकर्बुर. ।
निर्निमेषगणभाग्यसंचयादुन्मिमेष भगवानुषर्बुधः ॥ ५४ ॥

निर्णयेति । कर्णिकारनिकुरुम्बवत्कनकपुष्पप्रसूनमञ्जरीवत्कर्बुर शबलवर्ण । एतेन सुखस्पर्शत्व सूच्यते । 'कर्णिकार कञ्चुकार कोक कनकपुष्पक । पीतपुष्प किकिरात पीतभद्रो मृदुद्रुम ॥' इति प्रतापमार्तण्ड । भगवान्पूज्य । उषसि बुध्यत इत्युषर्बुध ज्वलन । 'अहरादीना पत्यादिषु' इति रेफादेश । निर्निमेषगणाना देवसङ्घाना भाग्यसचयाद्भागधेयसमृद्धेर्हेतो । लङ्कादाहे तेषामानन्दसभवादिति भाव । अस्य हनूमतो वालतो लाङ्गूले । सप्तम्यर्थे तसि । निर्णयाविषय निर्मर्याद यथा तथा । उन्मिमेष प्रजज्वाल । अत्रानुप्रासाल्कार । रथोद्धतावृत्तम् ॥

तत किमत आह—

एतद्वृत्तान्तमारक्षिकराक्षसीगणगर्वोदीर्णवर्णितमाकर्ण्य[1] दूयमानमानसा जानकी हुताशनमुपस्थाय 'शीतो भव हनूमत.'[2] इति प्राञ्जलिः प्रार्थयत[3] ॥

एतदिति । आरक्षिकराक्षसीगणैर्गर्वोदीर्ण गर्वोद्रिक्त यथा तथा वर्णितं कथितमेतद्वृत्तान्त हनूमल्लाङ्गूलप्रज्वलनवार्तामाकर्ण्य दूयमानमानसा सतप्यमानान्त करणा जानकी हुताशनमग्निमुपस्थायोपास्य हनूमत शीतोऽदाहको भव इत्येवप्रकारेण प्राञ्जलि प्रणता सती प्रार्थयताभ्यर्थितवती । तथाच रामायणम्—'मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपे । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥' इति ॥

घोरस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने-
र्मा भूवमिन्धनमहं क्षणमित्यवेत्य ।
शैत्यं वितत्य दहन. पवमानसूनो-
र्वालाग्रसीम्नि मणिदीप इवावतस्थे ॥ ५५ ॥

घोरस्येति । घोरस्य दारुणस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने सीतापातिव्रत्यरूपानलस्य क्षणम् । क्षणमात्रेणेत्यर्थ । इन्धन दाह्यदारु । अह मा भूव न भूयासम् । 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् । इत्यनेन प्रकारेणावेत्य मत्वा दहन सीतयोपासितोऽग्नि शैत्य वितत्य विस्तार्य पवमानसूनोर्हनूमतो वालाग्रसीम्नि लाङ्गूलाग्रभागे मणिदीप इवावतस्थे स्थितवान् । तदसतापकरत्वेनातिष्ठदित्यर्थ । उपमालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१. 'गणेन गर्वोदीर्णम्' इति पाठ . २. 'हनूमत शीतो भव' इति पाठ. ३ 'प्रार्थयत्' इति पाठ

तदनु पवनतनयोऽपि पुरमिदं न खलु सुव्यक्तं नक्तमालोकयम् । तस्मादनलसाक्षिकमेव पुरमखिलमालोकयामि इति यामिनीचरगणं परिचिततोरणपरिघेण जघान ॥

तदन्विति । तदनु वालप्रज्वलनानन्तर पवनतनयो हनूमानपि नक्त रात्रा-विदमेतत्पुर लङ्कापट्टण सुव्यक्त स्फुटतर नालोकय खलु न दृष्टवानस्मि किल तस्मात्सु-व्यक्तदर्शनाभावाद्धेतो अनलोऽग्नि साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । दाहकपूर्वमेवेत्यर्थ । 'साक्षाद्द्रष्टरि सज्ञायाम्' इतीनिप्रत्यय । अखिल कृत्स्न पुर लङ्कापट्टणमालोकयाम्यालोकयिष्ये । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्यय । इति मत्वेति शेष । यामिनीचरगणं निर्बन्धकराक्षसनिवह परिचिततोरणपरिघेण । पूर्व येन राक्षसाञ्जघ्निवान् तेनैव परिघेणेत्यर्थ । जघान । विनाशितवानित्यर्थ ॥

सीताभिधानकमलां प्रभवे प्रदातुं
लङ्कार्णवं क्षुभितसैन्यतरंगभीमम् ।
वेधा ममन्थ किल रज्जुभुजंगराज-
भोगावृतेन पवनात्मजमन्दरेण ॥ ५६ ॥

सीतेति । वेधा ब्रह्मा सीतेत्यभिधान यस्या सा च सा कमला च ता सीता-रूपिणी लक्ष्मीम् । 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि'इति विष्णुपुराणव-चनात् । प्रभवे श्रीरामरूपिणे विष्णवे प्रदातु क्षुभितानि क्षोभ प्राप्तानि यानि सैन्यानि राक्षससेनास्तैरेव तरगैरूर्मिभिर्भीम भयकर लङ्कैवार्णवस्तम् । रज्जुरेव भुजगराजभोगो वासुकिकायस्तदावृतेन तद्वेष्टितेन पवनात्मजेनैव मन्दरेण मन्थना-चलेन ममन्थ किलालोडयामास खल्वित्युत्प्रेक्षा । सा च समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूप-केण सकीर्यते । 'मन्थानं मन्दर कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्' इति विष्णुपुराणे ॥

अथ दह्यमानायां लङ्कायाम् ॥[1]

अथेति । अथानन्तर लङ्काया दह्यमानाया भस्मीभवन्त्या सत्याम् ।

रक्षःस्त्रीवदनारविन्दरजनी विश्वंभराबर्हिणी-
वर्षारम्यदशां दशाननयशःकादम्बकादम्बिनीम् ।
वैधव्योचितवेषनिश्चितमनोलङ्कावधूटीजटां
वैदेह्यास्त्रिजटासमां समकिरद्धूम्यां हनूमान्दिवि ॥ ५७ ॥

रक्ष इति । रक्ष स्त्रीणा राक्षसाङ्गनाना वदनान्येवारविन्दानि तेषा रजनीम् । तत्सकोचकरीमित्यर्थ । विश्व बिभर्तीति विश्वंभरा भूमि । 'सज्ञायां भृतॄवृजि—' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागम । सैव बर्हिणी मयूरी तस्या वर्षारम्भदशाम् । तदुल्लासकारिणीमित्यर्थ । 'कादम्ब कलहस स्यात्', 'कादम्बिनी मेघमाला' इति चामर । तथा वैधव्यस्य विधवात्वस्योचितोऽप्यनुगुणो यो वेषो नेपथ्य तत्र निश्चितं मनो यस्या सा तथोक्ता सा च सा लङ्का च सैव वधूटी वीरवधूस्तस्या जटा ग्रथि-

१ 'लङ्काया दह्यमानायाम्' इति पाठ .

तकेशपाशरूपाम् । क्षिप्रमेव रावणसहारस्य जायमानत्वादिति भाव । 'स्नुषा जाया वधूटी स्याद्वधूरथ सुवासिनी' इति प्रतापमार्तण्ड । वैदेह्यास्त्रिजटासमा त्रिजटाकल्पाम् । तथाश्वासकारिणीमित्यर्थं । धूम्या धूमसहतिम् । 'पाशादिभ्यो य ' इति यप्रत्यय । हनूमान्दिव्यन्तरिक्षे समकिरत् । प्रवर्धयामासेत्यर्थं । किरतिरय कीर्यमाणकर्मक । यथा 'रज किरति मारुत ' इति । कुत्रचित् करणकोऽपि यथा— 'जगतीरुहोऽपचकिरे कुसुमै 'इति । दृश्यते च धातूनामर्थभेदात्कारकप्रत्ययभेद । अत्राश्लिष्टपरम्परितरूपकालकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

पुनस्तामेव वर्णयति—

अपिच[1] ॥

> **एतद्विक्रमवीक्षणेन जनितामानन्दबाष्पोद्गति**
> **रक्षोनाथभयात्पिधातुमनसा विद्याधराणां मुदा**[2] ।
> **व्याजव्याहृतये यथा परिणमेद्धूम्या तथोज्जृम्भते**[3]
> **स्वर्लोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्कावहा ॥ ५८ ॥**

अपिचेति । किचेत्यर्थं ॥ तत्प्रकारमेवाह—एतदित्यादि द्वाभ्याम्—**एतदिति** । एतस्य हनूमतो विक्रमवीक्षणेन पराक्रमावलोकनेन जनितामुत्पन्नामानन्दबाष्पोद्गतिमानन्दाश्रुप्रसारं रक्षोनाथभयाद्रावणभयात् । एतत्परिज्ञाते रावणोऽस्मान्पीडयिष्यतीति साध्वसवशादित्यर्थं । पिधातुमाच्छादयितु मनो येषा तेषाम् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । विद्याधराणा नभश्चराणा देवयोनिविशेषाणाम् । 'विद्याधराऽप्सरोयक्ष–' इत्यमर । मुदा सतोषेण व्याजव्याहृतये रावणविपत्तिकथनाय यथा परिणमेत्परिणतिं प्राप्नुयात् । रावणस्य महती विपत्सप्राप्ता, तस्मान्न भेतव्यमिति कथयितु यथा पर्याप्नुयादित्यर्थं । यद्वा व्याजव्याहृतयेऽपदेशप्रकाशनाय । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्य च' इत्यमर । यथा परिणमेत् । एतेषामश्रूदयो धूम्यावशाज्जात ,न त्वन्यतोऽभूदिति प्रत्याययितु स्वय यथा पर्यवसिता भवेदित्यर्थं । अथवा व्याजव्याहृतये व्यपदेशकथनाय यथा परिणमेत् । अस्माक नेत्रेषु धूम्याप्रसारादश्रूदयो न त्वानन्दादिनेति कथयितु यथोपयुज्यादित्यर्थं । तथा धूम्या उज्जृम्भतेऽवर्धत । स्वर्लोकपर्यन्त व्याप्तेत्यर्थं । कीदृशी धूम्या । स्वर्लोके स्वर्गलोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्कावहा कालिन्दीसमुत्तुङ्गतरङ्गभ्रान्तिजननी । अत्र स्वत सिद्धस्य धूम्याविजृम्भणस्य व्याजव्याहृतिपरिणामपरत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च कल्लोलशङ्कावहेति भ्रान्तिमता नैरपेक्ष्यात्ससृज्यते । वृत्त पूर्ववत् ॥

> **आदौ नीलांशुकश्रीस्तदनु मरकताबद्धनीवीविभूतिः**
> **कस्तूरीपङ्कभङ्गी क्षणमपि विकचेन्दीवरस्रक्सपत्नी ।**
> **पश्चात्स्निग्धाञ्जनाभा जघनकुचकटीकण्ठनेत्रेषु जाता**
> **दिक्कान्तानां तदानीं दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या ॥ ५९ ॥**

---

१. 'अपि च' इति नास्ति क्वचित् २. 'तदा' इति पाठ . ३ "जृम्भते' इति पाठ .

आदाविति। दशमुखनगरीदाहसभूतधूम्या लङ्कादहनसभूतधूमसहतिस्तदानी तस्मिन्काले दिश एव कान्तास्तासामिति रूपकम्। जघनानि च कुचाश्च कव्यश्च कण्ठाश्च नेत्राणि चेति द्वन्द्व । तत्तत्स्थानीयप्रदेशेष्वित्यर्थ । अत्र यद्यपि प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावेन भाव्य तथापि महाविभाषया विकल्पोऽपि द्रष्टव्य । यद्वा दिक्कान्ताजघनादीना तत्तद्देशपरत्वेन साक्षात्प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवद्भाव । आदौ प्रथमम्। क्षणम्। क्षणमात्रमित्यर्थ । एतच्च सर्वत्र सबध्यते। अनन्तर तदपायादिति भाव । नीलांशुकस्य नीलाम्बरस्य श्रीरिव श्रीर्यस्या सा तथोक्ता जाता। तदनु तदनन्तर मरकताबद्धा गारुत्मतमणिखचिता। 'गारुत्मत मरकतम्' इत्यमर । नीवीविभूती रशनासपत्तिर्यस्या सा तथोक्ता जाता। तत कस्तूरीपङ्कस्य मृगमदकर्दमस्येव भङ्गी परिपाटी यस्या सा तादृशी जाता । अथानन्तर विकचेन्दीवरस्रज प्रफुल्लनीलोत्पलमालिकाया सपत्नी सदृशी जाता। 'ज्ञातिसोदरबन्ध्वादिशब्दा सादृश्यवाचका' इत्याहु । पश्चादनन्तर स्निग्धाञ्जनस्य मृदितकज्जलस्य आभेवाभा यस्या सा तथोक्ता जाता इति सर्वत्रोपमा। अत्र जघनकुचेत्याद्युद्देशक्रमानुसारेण नीलांशुकश्रीरित्यनन्तर कस्तूरीपङ्कभङ्गीत्युद्देशे कर्तव्ये तथानुक्तत्वात्सर्वङ्गभोजेन क्रमोऽत्र न विवक्षित । अन्यत्र क्रमसभवात्स एवालकार । स चोक्तोपमारूपकोक्तेरङ्गाङ्गिभावेन सकीर्यत इति सक्षेप । स्रग्धरा वृत्तम्॥

> **हा तात हा जननि हा सुत हा सहाय**
> **हा पौत्र[1] हा प्रियसखि क नु हा हतोऽस्मि।**
> **इत्यादि पौरपरिदेवनभारवाग्भि-**
> **रापूरि रावणपुरी शिखिना परीता॥ ६०॥**

हा तातेति। हेति सर्वत्र विषादे। 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमर । हा तात जनक। 'तातस्तु जनक पिता' इत्यमर । हा जननि मात , हा सुत पुत्रक, हा सहाय सहचर सहोदरेति वा। हा पौत्र, हा प्रियसखि प्रियभार्ये, क नु कुत्र वा। गतासीति शेष । तथा हा हतोऽस्मि नष्टोऽस्मि इत्यादिरेवमादि, पौरपरिदेवनभार पुरजनविलापातिशयो यासु ताभिर्वाग्भिराक्रोशवचनै शिखिनाग्निना परीता व्याप्ता रावणपुरी लङ्कापुरी आसमन्तादापूरि आपूरिता। 'पूरी आप्यायने' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ्। 'चिण् भावकर्मणो' इति चिण्। वसन्ततिलका वृत्तम्॥

> **यैर्वृन्दारकसुन्दरीजनमुखे नीराजनं निर्मितं**
> **निर्मेघे गगनेऽपि यैर्विरचिता सौदामिनीसंहतिः।**
> **ते द्वित्राण्यपि वासराणि न गता निर्वाणमौर्वानल-**
> **ज्वालाडम्बरमम्बुधौ विदधिरे वालानलोद्यत्कणाः॥ ६१॥**

यैरिति। यैर्वालानलोद्यत्कणैर्वृन्दारकसुन्दरीजनस्य सुरसुन्दरीवृन्दस्य मुखे वदनाग्रभागे नीराजनमारात्रिक निर्मितम्। नीराजनत्वेन परिणतमित्यर्थ । अत्र

---

१ 'पुत्रि' इति पाठ

सुरसुन्दरीणा कल्याणकाल सप्राप्त इति सूचनार्थमित्थ निर्देश इति मन्तव्यम् । तथा यैर्निर्मेघे मेघरहितेऽपि गगने सौदामिनीसहतिर्विद्युल्लताश्रेणिर्विरचिता । तथात्वेन परिणतमित्यर्थ । अशक्यकरणोऽपि रावणवध एवमेव सभविष्यतीति सूचनार्थमित्थ निर्देश ।ते वालानलोद्यत्कणा हनूमल्लाङ्गूलाग्निसमुत्थितस्फुलिङ्गा । द्वे त्रीणि द्वित्राणि । 'सख्ययाव्ययासन्न–' इत्यादिना बहुव्रीहि । 'बहुव्रीहौ सख्येये डजबहुगणात्' इति डच्प्रत्यय समासान्त । तान्यपि वासराणि । तावत्स्वपि वासरेष्वित्यर्थ । 'वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमर । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अम्बुधौ निर्वाण शान्ति न गता न प्राप्ता सन्त । नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समास । और्वानलज्वालाडम्बर वडवाग्निकीलासभ्रम विदधिरे चक्रु । क्षिप्रमेव सकलराक्षससहाराभिद्योतकवैपरीत्यवृत्तिसूचनार्थमित्थ निर्देश इति मन्तव्यम् । अत्राग्निकणाना नीराजननिर्माणाद्यसबन्धेऽपि तत्सबन्धकथनादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

> **आदीप्यमानपवनात्मजवालसङ्गा-**
> **दङ्गारशेषविभवामवलोक्य लङ्काम् ।**
> **व्योम्नि स्थिता निशिचरा स्वगृहाणि नूनं**
> **निर्वापयन्त इव नेत्रभवैः पयोभि ॥ ६२ ॥**

आदीप्यमानेति । आदीप्यमानो जाज्वल्यमानो य पवनात्मजवालस्तस्य सङ्गात्सपर्काद्धेतो । अङ्गार एव शेष शिष्टाशो यस्य स तथोक्तो विभव समृद्धिर्यस्यास्ताम् । कात्स्न्र्येन दग्धामित्यर्थ । लङ्कामवलोक्य । व्योम्न्यन्तरिक्षे स्थिता निशिचरा राक्षसा स्वगृहाणि दह्यमानानि निजमन्दिराणि । यद्यपि 'गृहा पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरस्तथापि महाकविप्रयोगबाहुल्यादविरोधो द्रष्टव्य । नेत्रभवै पयोभिर्बाष्पोदकैर्नून निश्चित निर्वापयन्त प्रशमयन्त इव । अलक्ष्यन्त इति शेष । उत्प्रेक्षालकार । यथा दह्यमान गृहादिकमुन्नतदेशमारुह्य जलै प्रशमयन्ति तद्वदित्युत्प्रेक्षार्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

> **चक्रे शक्रजिदाज्ञया रणमुखे यत्कर्म रक्षोगण-**
> **स्तत्कर्तु क्षणदाचरक्षितिभुजा[1] युक्तोऽप्यशक्तो भवेत्[2] ।**
> **सप्तार्चिश्च हनूमता परिचितो लङ्कामधाक्षीद्यथा**
> **तत्पित्रा मरुता[3] युतोऽपि न तथा दाहक्रियायां पटुः ॥६३॥**

चक्र इति । रक्षोगणो राक्षसनिवह शक्रजिदाज्ञयेन्द्रजिन्निदेशेनोपलक्षित ननु साक्षाच्चक्रे चकार । तत्कर्म क्षणदाचरक्षितिभुजा राक्षससार्वभौमेन रावणेन युक्तोऽपि साक्षात्सहितोऽपि कर्तुमशक्तोऽसमर्थो भवेत् । न शक्नुयादित्यर्थ । तदपेक्षया पुत्रसामर्थ्यस्यैव बलिष्ठत्वादिति भाव । सभावनाया लिङ् । एव सप्त अर्चींषि यस्य

---

१ 'रजनीचरक्षितिभृता' इति पाठ २. 'अयुक्तोऽभवत्' इति पाठ. ३. 'मरुत' इति पाठ.

सप्तार्चिरग्निश्च हनूमत परिचित प्रवर्तित सगतो वा यथा लङ्कामधाक्षीद्ददाह । तथा तत्पित्रा हनूमज्जनकेन मरुता वायुना युत सहितोऽपि दाहक्रियाया दहनकृत्ये पटु समर्थो न भवेत् । वायुपरिचयापेक्षया तत्पुत्रपरिचयस्यात्यन्तजृम्भणहेतुत्वा-दिति भाव । वायुसाहचर्यादप्यधिक लङ्का ददाहेति परमार्थ । अत्र पूर्ववाक्ये रावणसहितस्य राक्षसगणस्येन्द्रजिदाज्ञाकृतकर्मकरणसामर्थ्यसबन्धेऽपि सभावनया तदसबन्धाभिधानात्सबन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्ति । तथा उत्तरवाक्ये वायुसखस्य सप्तार्चिषो हनूमत्परिचयसवीतदाहकृत्यकरणपाटवसबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । अनयो-र्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतया सापेक्षत्वात्परिकर । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तस्मिन्हनूमदरणिप्रभवे हुताशे
शुद्धिं विधाय पतिमेव समेतुमैच्छत् ।
लङ्केश्वरेण रणकेलिकुतूहलेन
बाहोर्बलादपहृता सुरराजलक्ष्मीः ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति । रणकेलिकुतूहलेन युद्धक्रीडासमुत्सुकेन लङ्केश्वरेण रावणेन बाहु-बलाद्भुजपराक्रमादपहृता सीता सुरराजलक्ष्मीरिन्द्रसाम्राज्यश्रीर्हनूमानेवारणिरग्निम-न्थनदारुविशेष । 'निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयो' इत्यमर । स प्रभव कारण यस्य तस्मिन् । तत्समुत्पादित इत्यर्थ । हुतमश्नातीति हुताशनेऽग्नौ कर्मण्यण् । शुद्धि सस्कार विधाय । पापिष्ठरावणसपर्कजनितपाप विशोध्येत्यर्थ । पतिं निजभर्तारमि-न्द्रमेव समेतु सगन्तुमैच्छदिच्छति स्म । यथा कुतश्चित्कारणात्काचन साध्वी कुत्र-चिदपवित्रस्थले स्थित्वा परिणामकाले सस्कारपरिशुद्धा सती पुनर्निजभर्तारमेव जिग-मिषति तद्वदित्यर्थ । इच्छतेर्लङ् । 'आडजादीनाम्' इत्याडागम । 'आटश्च' इति वृद्धि । अत्र सुरराजलक्ष्म्या ईदृशेच्छासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । एतेन रावणस्य विनिपात आसन्न इति सूच्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

निगमयति—

वाचामिदानीं किमु विस्तरेण लङ्कापुरीं रावणबाहुगुप्ताम् ।
काकुत्स्थदूतोऽयमुपेत्य चक्रे कृतान्तदूतस्य सुखप्रवेशाम् ॥ ६५ ॥

वाचामिति । इदानीमस्मिन्नवसरे । सस्कारोचितकाल इत्यर्थ । वाचा विस्त-रेण वचनप्रपञ्चेन । 'विस्तारो विग्रहो व्यास स च शब्दस्य विस्तर' इत्यमर । किमु । न किमपीत्यर्थ । कि त्वय काकुत्स्थदूतो हनूमानुपेत्यागत्य रावणबाहुगुप्ताम् । दुष्प्रवेशामित्यर्थ । लङ्कापुरीम् । कृतान्तदूतस्य । यमकिंकराणामित्यर्थ । 'कृतान्तो यमसिद्धान्त' इत्यमर । सुखप्रवेशा सुखेन प्रवेष्टु शक्या चक्रे । अनाघ्रातनिधन-गन्धाना लङ्कापुरस्थयातुधानाना निधन विधाय तद्द्वारा पूर्वमसंभावितप्रवेशान्यम-किंकरान्स्वसामर्थ्येन प्रवेशयामासेत्यर्थ । एतेनोत्तरत्राप्येतेषा निराघाटसचारत्व सूच्यते । वृत्तमुपजाति ॥

पौलस्त्यपातकिसमागमजायमान-
मेनः पुनान इव वानरयायजूकः ।
निर्वर्तिताक्षविजयो निजवालवह्नौ
हुत्वा पलाशसमिधः सुगतिर्बभूव ॥ ६६ ॥

पौलस्त्येति । वानरो हनूमानेव यायजूको यज्ञकर्ता । 'इज्याशीलो यायजूक' इत्यमर । 'यजजपदशा यङ्' इति यजतेर्यङन्तादूकप्रत्यय । पौलस्त्यो रावण एव पातकी ब्रह्महत्यादिपातकवान् तस्य समागमेन सगत्या जायमान सपद्यमानमेन । 'तत्सयोगी च पञ्चम' इति न्यायात्सभावितदुरितमित्यर्थ । 'कलुष वृजिनैनोऽघमहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमर । पुनान इव विशोधयन्निव । पापापनोदन कुर्वाण इवेत्युत्प्रेक्षा । पूञ शानच् । निर्वर्तिताक्षविजयो विरचिताक्षकुमारनिधन, कृतेन्द्रियजयश्च सन् । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशके चाक्षमिन्द्रियम्' इति विश्व । निजवाले यो वह्निर्हुताशनस्तस्मिन् । पल मासमश्नन्तीति पलाशा । 'पलोऽस्त्री पलल मासम्' इत्यभिधानात् । पलाशा राक्षसास्त एव पलाशसमिध पलाशवृक्षसमिधो हुत्वा सुगतिरप्रतिहतगमन शोभनलोकश्च बभूव । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षानुप्राणित सावयवरूपकालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

लङ्कादाहेऽप्यनार्ता रघुपतिदयितां चारणोक्त्या विदित्वा
सानन्दस्तां प्रणम्य प्रतिगमनविधौ प्राप्य तस्या नियोगम् ।
आरुह्यारिष्टशैलं निधिमपि पयसां स्वैरमुत्तीर्य वेगा-
च्चक्रे गत्वा महेन्द्रं प्लवगकुलपतीन्पूर्णकामान्हनूमान् ॥ ६७ ॥

लङ्केति । लङ्कादाहेऽपि रघुपतिदयिता श्रीरामप्रेयसी सीता चारणाना नभश्चराणा गन्धर्वादीनामुक्त्या वचनेनानार्तामपीडिताम् । अनष्टामिति यावत् । विदित्वा ज्ञात्वा । अतएव सानन्द ससतोषस्ता सीता प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिगमनविधौ प्रतिप्रयाणविधाने विषये । 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमर । तस्या सीताया नियोगमाज्ञा प्राप्य । तत अरिष्टशैलमरिष्टाख्य परपारस्थपर्वतमारुह्य पयसा निधि समुद्रमपि स्वैर यथेच्छम् । अप्रतिहतमिति यावत् । उत्तीर्योल्लङ्घ्य महेन्द्रमङ्गदाद्यधिष्ठित महेन्द्रपर्वत गत्वा हनूमान्प्लवगकुलपतीनङ्गदजाम्बवन्नलनीलादिप्लवगेश्वरान्पूर्णकामान्सपूर्णमनोरथाश्चक्रे । अत्रातिविस्तरकथनयोग्यस्यार्थस्य सक्षेपेणोक्ते सक्षेपो नाम गुण । तदुक्त विद्यानाथेन—'सक्षेपार्थाभिधान यत्सक्षेप परिकीर्तित' इति । स्रग्धरावृत्तम् ॥

अथ यथार्हं सैन्याधिपान्संमान्य मारुतिस्तैरनुयुक्तः स्ववृत्तान्तमखिलमाख्यातवान् ॥

अथेति । अथानन्तर मारुतिर्हनूमान्यथार्हं यथायोग्यं सैन्याधिपाञ्जाम्बवदङ्गदादिसेनापतीन्समान्य मानयित्वा । तै सैन्याधिपैरनुयुक्त । 'कथं दृष्टा त्वया देवी

---

१ 'बल' इति पाठ २ 'एतै' इति पाठ. ३ 'स्वकीयवृत्तान्तम्' इति पाठ.

कथ वा तत्र वर्तते' इत्यादिना पृष्ट सन् अखिलमशेष स्ववृत्तान्तमाख्यातवान् । उत्पतनादिसीतादर्शनलङ्कादाहान्ता निजवार्तामशेषा कथयामासेत्यर्थ ॥

तदनु पवनतनयवचनमुदिता वानरवरूथिनी यूथनाथानुयाता तद्दर्शनजनितमानन्दमानन्दशरधौ दाशरथौ सुग्रीवे च संविभज्येव विवक्षितुमहमहमिकया धावन्ती मध्येसरणि दधिमुखकृतावनं मधुवनं हनूमदनुमत्याभिभूय मधुपानसुखमनुबभूव ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तर पवनतनयवचनमुदिता हनूमद्वाक्यसतुष्टा वानरवरूथिनी कपिसैन्यम् । 'वरूथिनी बल सैन्यम्' इत्यमर । यूथनाथानुयाता जाम्बवदादियूथाधिपानुयाता । तदा तद्दर्शनजनित सीतावलोकनसमुत्पन्नमानन्दमानन्दशरधावानन्दसागरे । नित्यनिरतिशयानन्दपरिपूर्णे इत्यर्थं । दाशरथौ श्रीरामे सुग्रीवे च सविभज्य सम्यग्दिविच्य विवक्षितु द्रष्टुमिति फलोत्प्रेक्षा । सीतावलोकनवार्ताकथनेन श्रीरामसुग्रीवानन्दयोरन्तर परीक्षितुमित्यर्थं । अहमहमिकया परस्पराहकारेण । अहमहमिका व्याख्यातारण्यकाण्डे । धावन्ती धावमाना । अतिवेगेन प्रद्रवती सतीत्यर्थं । सरण्या मध्ये मध्येसरणि । मार्गमध्य इत्यर्थ । 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव । तत्सनियोगादेकारान्तत्व च मध्यशब्दस्य । दधिमुखेन दधिमुखाख्येन सुग्रीवमातुलेन वानरेण कृतमवन रक्षण यस्य तथोक्तम् । 'अव रक्षणे' कर्तरि ल्युट् । तथाच रामायणम्—'यद्रक्षति महावीर्य सदा दधिमुख कपि । मातुल कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मन ॥' इति । मधुवन मधुनामकसुग्रीवोद्यानवनम् । मधुप्रचुरत्वान्मधुवनमित्यर्थसज्ञा । हनूमदनुमत्या हनूमदाज्ञयाभिभूयाक्रम्य मधुपानेन क्षौद्रपानेन यत्सुख तदनुबभूव । यथेष्ट मध्वपिबदित्यर्थ । 'मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमर ॥

अथाब्रवीद्गिरिवरतुङ्गमङ्गदं
कृताञ्जलिर्दधिमुख एष रोषवान् ।
वलीमुखान्मधुभजने शिलीमुखा-
न्भवानिमाञ्झटिति निवारयेदिति ॥ ६८ ॥

अथेति । अथानन्तर रोषवान्मधुवनाक्रान्तजनितकोपवानेष दधिमुखो वनपालकस्तदा कृताञ्जलिर्विरचितकरसपुट सन् । प्रार्थनालक्षणमेतत् । गिरिवरतुङ्गम् । महोन्नतमित्यर्थं । अङ्गद युवराजमब्रवीत् । किमिति । भवान्मधुभजने मधुपाने पुष्परसास्वादे च शिलीमुखानलीन् । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमर । रूपकालकार । इमान्वलीमुखान्कपीन् । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखा' इत्यमर । झटित्यञ्जसा । निवारयेन्निरुन्ध्यात् । इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण सबन्ध. । अन्यथा महोग्रशासन सुग्रीवो दण्डयिष्यतीति भाव । शेषे प्रथम । युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तस्य भवच्छब्दस्य शेषत्वादिति । रुचिरावृत्तम् । 'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभास्जगा' इति लक्षणात् ॥

---

१. 'वचन' इति नास्ति क्वचित्.

अयमप्येनमवोचत्॥

अयमिति। अयमङ्गदोऽप्येन दधिमुखं प्रत्यवोचदुक्तवान्॥

तत्प्रकारमेवाह—

> **दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता मैथिलीति**
> **श्रवणमधु वितीर्णं येन वीरेण मह्यम्।**
> **दधिमुख यदि सोऽयं भाषते को निरुन्ध्या-**
> **न्मधु पिबतु यथेच्छं[1] वाहिनी वानराणाम्॥ ६९॥**

दशमुखेति। दशमुखपुरमध्ये लङ्कापुरमध्ये मैथिली सीता वीक्षिता दृष्टेत्येवभूत श्रवणमधु श्रोत्रामृत येन वीरेण मह्य वितीर्ण दत्तम्। 'विश्राणन वितरणं स्पर्शन प्रतिपादनम्' इत्यमर। हे दधिमुख, सोऽपि वीरो भाषते यद्याज्ञावचनं वदति चेत् क को वा निरुन्ध्यान्निवारयेत्। न कोऽपि निवारयितु शक्नुयादित्यर्थ। 'शकि लिङ् च' इति लिङ्। सकलवानरजीवातुभूतमैथिलीकथामधुप्रदस्येदृङ्मधुपाननिवारण कथ युक्त स्यादिति भाव। अतो वानराणा वाहिनी सेना यथेच्छमिच्छासदृशम्। 'यथेष्टम्' इति वा पाठ। मधु पिबतु। मालिनीवृत्तम्॥

तत कि जात तत्राह—

तदनु भयवशे[2]समुपगतदधिमुखवचनविदितमधुवनकदनपरि[3]गणितजनकदुहितृदर्शनजनितप्रमदभरभरितस्तपनतनयस्तत्र[4] तनुविकृतिमतनुत दधिमुखागमननिमित्तसंपत्तिम्॥

तदन्विति। तदन्वङ्गदवचनानन्तर भयवशेन भयपारतन्त्र्येण समुपगतस्य समीपमागतस्य दधिमुखस्य वचनेन विदित ज्ञात यन्मधुवनकदन वानरकृतमधुवनोल्लुण्ठन तेन परिगणित परिसख्यातम्। निश्चितमिति यावत्। यज्जनकदुहितृदर्शनं सीतावलोकन तज्जनितेन तदुत्पादितेन प्रमदभरेण हर्षातिशयेन भरित सजातभर। आनन्दपरिपूर्ण इत्यर्थ। भरित इत्यत्र तारकादित्वादितच्। प्रमदेत्यत्र 'प्रमदसमदौ हर्षे' इति प्रत्ययान्तो निपात। तपनतनय सुग्रीवस्तत्र तस्मिन्समये दधिमुखागमनमेव निमित्तसपत्ति कारणसामग्री यस्यास्ता तनुविकृतिं मुखविकासनेत्रविस्फारणस्कन्धोन्नमनरोमाञ्चत्वादिगात्रचेष्टामतनुताकरोत्। मधुवनकदनश्रवणात्सीतादर्शन निर्णीय परमानन्दभरितोऽभूदित्यर्थ॥

अनन्तर कपिसेनापि निकटवर्तिन्यभूदित्याह—

> **आरुह्याद्रिमथावरुह्य विपिनान्यासाद्य[5] नानाफला-**
> **न्यास्वाद्य[6] प्लुतमारचय्य[7] वदनैरापाद्य वाद्यक्रमान्।**

---

१. 'यथेष्टम्' इति पाठ २ 'यावेशसमुन्नत' इति पाठ ३ 'परिभणित' इति पाठ. ४. 'तत्र' इति नास्ति क्वचित् ५ 'तदभिमुखा' इति पाठ ६ 'आस्वाद्य' इति पाठ. ७ 'आस्फोट्य' इति पाठ

आलिङ्ग्य द्रुममक्रमं मदवशादाधूय पुच्छच्छटा-
मारादाविरभूदहंप्रथमिकापीना कपीना चमूः ॥ ७० ॥

आरुह्येति । अद्रि मार्गस्थ पर्वतमारुह्याथावरुह्य । पर्वतारोहणावरोहणक्रीडामनुभूयेत्यर्थ । विपिनान्यरण्यान्यासाद्य प्रविश्य नानाफलानि पनसरसालादिविविधफलान्यास्वाद्य भुक्त्वा । द्रुतम् । वल्गितानीत्यर्थ । आरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । वदनैर्मुखैर्वाद्यकमाण्डिण्डिमादिवाद्यध्वनिप्रकारानापाद्य वादयित्वा । तथा द्रुमम् । द्रुमानित्यर्थ । अक्रममपगतक्रमम् । मोहनोद्भावनादिजुगुप्सिताचरणेनापगतमर्यादमित्यर्थ । आलिङ्ग्याश्लिष्य । मदवशान्मधुपानजनितदर्पवशात्पुच्छच्छटा लाङ्गूलजालम् । 'वृन्द जाल चक्रवाल जालक पेटका च्छटा' इति वैजयन्ती । आधूय चालयित्वा । अह प्रथमोऽह प्रथम इति यस्या क्रियाया साहंप्रथमिका । मयूरव्यसकादित्वात्समास । स्वार्थे कप्प्रत्यय । तथा पीना पूर्णा । एतत्पूर्विकया धावमानेत्यर्थ । कपीना चमूर्वानरसेनारात्समीपे । 'आराद्दूरसमीपयो ' इत्यमर । आविरभूत् । आलक्षितेत्यर्थ । अत्र कपिस्वाभाव्येन यथावद्वस्तुवर्णनात्स्वभावोक्तिरलकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

तत कि तत्राह—

निद्राक्षयादरुणितेन समीरपुत्रः
सौमित्रिनेत्रयुगलेन निपीयमान ।
चूडामणि करतले कलयन्ववन्दे
पादारविन्दयुगलं भरताग्रजस्य ॥ ७१ ॥

निद्रेति । समीरपुत्रो हनूमान्निद्राक्षयान्निद्राभावात् । यावद्वनवास निद्राहारयोरभाव इति भाव । अरुणितेन पाटलितेन सौमित्रिनेत्रयुगलेन लक्ष्मणनयनयुग्मेन निपीयमान । अत्यादरेणावलोक्यमान सन्नित्यर्थ । एतेन श्रीरामापेक्षयापि लक्ष्मणस्य भूयान्हनूमदागमनप्रतीक्षणादरोऽविद्यतेति सूच्यते । चूडामणिं सीताया अभिज्ञानभूतं शिरोरत्नं करतले कलयन् । श्रीरामादीना यथा चक्षुर्गोचर स्यात्तथा धारयन्नित्यर्थ । सीता दृष्ट्वा समागत इति प्रथमवचनेनैव ज्ञापनार्थमिति भाव । भरताग्रजस्य श्रीरामस्य पादारविन्द इवेत्युपमितसमासो नतु रूपकम् । अन्ययोत्तरपदप्राधान्ये तत्र वन्दनायोगात् । तयोर्युगल ववन्दे नमश्चकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अक्लेशसंभूतगतागताभ्यां वितीर्णविस्तीर्णमहार्णवोऽपि ।
आनन्दसिन्धौ पृतनासमक्षमक्षस्य हन्ता नितरां ममज्ज ॥७२॥

अक्लेशेति । अक्षस्य हन्ताक्षकुमारमारको हनूमानक्लेशेनानायासेनैव सभूते सजाते ये गतागते यातायाते ताभ्या वितीर्णो विलङ्घितो विस्तीर्णमहार्णव पुरुषान्तरदुस्तरमहासमुद्रो येन स तथोक्तोऽपि । अक्ष्णो समीपे समक्षम् । समीपार्थे-

१ 'निस्तीर्ण' इति पाठ

ऽव्ययीभाव । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य ' इत्यच्प्रत्यय । पृतनाया वानरसेनाया समक्ष पुरत । नितरामत्यन्तम् । अव्ययादाम्प्रत्यय । आनन्दसिन्धावानन्दसागरे ममज्ज मग्नोऽभूत् । ईदृङ्महाकपिवीरवाहिनीमध्येऽहमेक एव महोदधिमुल्लङ्घ्य सीता दृष्ट्वा पुनरागतोऽस्मीत्येवभूतभाषणप्रवर्तकमहाभाग्यसपन्नोऽभवमित्यमन्दानन्दतुन्दिलितान्त करणोऽभूदित्यर्थ । अतएव विरोधाभासोऽलकार । वृत्तमुपजाति ॥

आनीतचूडामणिसंनिधानादाविःप्रमोदेन रघूद्वहेन ।
तत्रानुयुक्तः पवनात्मजन्मा[1] विज्ञापयामास कृतप्रणाम· ॥७३॥

आनीतेति । आनीतस्य हनूमताहृतस्य चूडामणे सीताशिरोरत्नस्य सनिधाना-त्सानिध्याद्धेतो । आवि प्रमोदेन प्रादुर्भूतानन्देन रघूद्वहेन रघुनन्दनेन तत्र तस्मिन्सीतावृत्तान्ते विषयेऽनुयुक्त पृष्ट पवनात्मजन्मा हनूमान्कृतप्रणामो विहितनमस्कार सन् । विज्ञापयामास । सीतावलोकनवार्ता कथयामासेत्यर्थ । पूर्वमागमनानन्तरकर्तव्यतया विहितो नमस्कार इदानी शुभवार्ताकथनप्रारम्भसतोषातिरेकादिति वेदितव्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

लङ्कापुरोपवनसीम्न्यथ[2] राजपुत्री-
मालोकयं निशिचरीगणबाध्यमानाम् ।
केनापि पातकवशेन सुपर्णलोके
बन्दीकृतामिव भुजंगमराजकन्याम् ॥ ७४ ॥

लङ्केति । अथ विज्ञापनानन्तर मङ्गलाचारे वा 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमर । लङ्कापुरस्य रावणराजधान्या उपवनसीम्न्युद्यानवनप्रदेशे । अशोकवनिकामध्य इत्यर्थ । निशिचरीगणबाध्यमाना रक्षकराक्षसीनिवहपरितप्यमानाम् । अतएव केनाप्यनिर्वाच्येन पातकवशेन पापानुबन्धेन सुपर्णलोके गरुडलोके बन्दीकृताम् । कारागारबद्धामित्यर्थ । भुजगमराजकन्या नागकन्यामिव स्थिता राजपुत्री जानकीमालोकयमवलोकितवानस्मि । उपमालकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्तनेन त्वन्मुद्रया च व्यपनीय शोकम् ।
वार्तामभिज्ञानमयीमयाचं प्रस्थातुकामः परिपूर्णकामः ॥ ७५ ॥

देव्या इति । त्वदीयान्वयकीर्तनेन भवदीयवशप्रशंसया त्वन्मुद्रया भवदीयप्रत्यभिज्ञानाङ्गुलिमुद्रिकया च देव्या सीताया शोक विषाद व्यपनीय निरस्य । अतएव परिपूर्णकाम सपूर्णमनोरथ प्रस्थातुकाम पुनरागन्तुमना सन् । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । अभिज्ञानमयीमभिज्ञानरूपाम् । ताद्रूप्ये मयटि ङीप् । वार्ता वृत्तान्तमयाच याचितवानस्मि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

---

१ 'पवमानजन्मा' इति पाठ . २ 'सीमनि' इति पाठ .

ब्रह्मास्त्रवित्रस्तजयन्तकृत्यां कथामभिज्ञाप्य वने प्रवृत्ताम्।
चिरं रुदन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या चूडामणिः प्रेषित एष तुभ्यम्॥७६॥

ब्रह्मेति। ब्रह्मास्त्राद्भयाद्वित्रस्तस्य विशेषत भीतस्य जयन्तस्य जयन्तासुरनाम्न काकासुरस्य कृत्य स्तनोल्लेखनरूपक्रिया यस्या ताम्। वने चित्रकूटतटविपिने प्रवृत्ता सभूता कथामाख्यायिकामभिज्ञाप्याभिज्ञानत्वेनोक्त्वा। चिर चिरकाल रुदन्त्या पूर्वानुभूतार्थस्मरणवशादश्रूणि विमुञ्चन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या जानक्या एषोऽय चूडामणि शिरोरत्न तुभ्य प्रेषित। वाग्रूपं चाभिज्ञानद्वय प्रहितमित्यर्थ। वृत्तमुपजाति।

निगमयति—

किं बहुना॥

किं बहुनेति। बहुना वाग्व्यापारेण किम्। न किमपीत्यर्थ॥

तथापि किंचिद्वक्तव्यमवशिष्ट विद्यत इत्याह—

देव तस्याः प्रतिष्ठासूनसूनाशैकपालितान्।
मुद्रयित्वा प्रपन्नोऽहं तवाभिज्ञानमुद्रया॥७७॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे सुन्दरकाण्डः समाप्त।

देवेति। हे देव स्वामिन्, प्रतिष्ठासून्प्रस्थातुमिच्छून्, उत्क्रमिष्यमाणानित्यर्थ। तिष्ठते सन्नन्तादुप्रत्यय। तथाप्याशैकपालितानाशया त्वदागमनप्रतीक्षयैकया पालितान्गुप्तान्। शिवभागवतवत्समास। तस्या सीताया असून्प्राणान् तवाभिज्ञानमुद्रयाभिज्ञानरूपाङ्गुलिमुद्रिकया तयैवाभिज्ञानमुद्रया मुद्राफलकयेति श्लिष्टरूपकम्। मुद्रयित्वा। निरुध्येत्यर्थ। अह प्रपन्न। आगतोऽस्मीत्यर्थ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतसस्य पञ्चान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमाख्याया सुन्दरकाण्ड समाप्त॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता।
व्याख्या सुन्दरकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा॥

---

१. 'कथामपि ज्ञाप्य', 'कथा च विज्ञाप्य' इति पाठौ २. 'एव' इति पाठ.
३ 'आशोक' इति पाठ ४. 'त्वदभिज्ञान' इति पाठ.

युद्धकाण्डम्।

इत्थ निजचित्रकवितासभाजितसकलकविसमाजेन तत्रभवता भोजराजेन विरचितपञ्चकाण्डसबद्ध चम्पूरामायणप्रबन्ध परिपूरयितुकामेन लक्ष्मणनाम्ना पण्डितवर्येणावशिष्टो युद्धकाण्डो निजवाग्वैभवानुसारेण रचित । सोऽय मयेदानी व्याक्रियते॥

अथ तत्रभवान्कवि स्वचिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय शिष्टाचारसप्राप्तविशिष्टेष्टगुरुचरणारविन्दभोजमहाराजस्मरणरूप मङ्गल निबध्नाति—

दृष्टे[1] यत्र यदृच्छयापि वचसां देवी पुरो वर्तते
सारस्यं महदभ्युदेति सदसि प्रागल्भ्यमुज्जृम्भते।
जायन्ते सकलाः कला अपि नृणां जागर्ति कीर्तिर्नवा
चेतः स्निह्यति[2] तत्र देशिकपदाम्भोजे च भोजे मम॥ १॥

दृष्ट इति । यत्र यस्मिन्देशिकपदाम्भोजे च यदृच्छया लीलयापि । अत्यादरेण चेत्किमु वक्तव्यमिति भाव । दृष्टेऽवलोकिते सति । नृणाम् । मनुष्यमात्रस्येत्यर्थ । एतच्च सर्वत्र सबध्यते । वचसा देवी सरस्वती पुरो वर्तते । उपासनादिप्रयत्नं विनैव स्वय सनिहिता भवतीत्यर्थ । तथा महदनल्पम् । कार्यकारणपर्याप्तमित्यर्थ । सारस्य कवितारसझलम्। अभ्युदेत्यभ्युदय प्राप्नोति । समुत्पद्यत इत्यर्थ । 'अभ्युपैति' इति पाठ आभिमुख्येन समीपमागच्छतीत्यर्थ । तथा सदसि । राजविद्वत्सभास्वित्यर्थ । प्रागल्भ्य सकलविद्याविवरणप्रौढत्वमुज्जृम्भते विजृम्भित भवति। तथा सकला समस्ता अपि कला इतिहासागमाश्चतु षष्टिविद्या जायन्तेऽध्ययनपरिशीलनाभ्यासाभावेनैव तत्त्वतोऽवबुध्यन्ते। तथा नवापूर्वा कीर्ति सत्समाख्या जागर्ति विलसति। तत्र तस्मिन्देशिकपदाम्भोजे गुरुचरणारविन्दे भोजे भोजराजे च मम चेतो मन स्निह्यति। उक्तरीत्या बहुश्रेयस्करत्वान्मामक मनस्तत्र स्नेहयुक्त भवतीर्थ । चतु षष्टिकलास्तु—'इतिहासागमाद्याश्च काव्यालकारनाटकम्। गायकत्व कवित्वं च कामशास्त्र दुरोदरम्॥ देशभाषालिपिज्ञान लिपिकर्म च वाचकम्। सर्वाणि चापदानानि स्वरशास्त्र तु शाकुनम्॥ सामुद्रिक रत्नशास्त्र रथाश्वगतिकौशलम्। मल्लशास्त्र सूदकर्म भूरुहाणा च दोहदम्॥ गन्धवादो धातुवाद खन्यावादो रसस्य च। जालवादोऽग्निसस्तम्भ खड्गस्तम्भो जलस्य च॥ वाच स्तम्भो वय स्तम्भो वश्याकर्षणमेव च । विद्वेषणोच्चाटन च मारण कालवञ्चनम्॥ पयसि प्लवचातुर्थ पादुकासिद्धिरेव च । मृत्सिद्धिर्घटिकासिद्धिरैन्द्रजालिकमेव च॥ अञ्जन नरदृष्टिस्तु वञ्चनं स्वरवञ्चनम्। मणिमन्त्रौषधाना च सिद्धयश्चौरकर्म च॥ चित्रलोहाश्ममृद्दारुवेणुचर्माञ्जनक्रिया । अदृश्यकरणी दूरकरणी मृगयारति ॥ वाणिज्य पाशुपाल्य च कृषिराहवकर्म च । लावकुक्कुटमेषादियुद्धकारणकौशलम्॥ चतु षष्टि-

---

१. एतत्पूर्वम् 'आनीत पवनात्मजेन जनकक्ष्मापालपुत्रीशिरोरत्न मूर्तमिवानुरागमसकृद्वीक्ष्य प्रमोदान्वित । यो लोकत्रककण्टक दशमुख प्रोद्धर्तुमैच्छद्बलात्सोऽय वीरवराग्रणीर्जनकजाजानि सदा पातु न ॥' इति श्लोको दृश्यते क्वचित्. २. 'स्निह्यतु' इति पाठ.

कलाश्चैता कलाविद्भि प्रकीर्तिता ॥' इति। अनुप्रासोऽलकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

सम्प्रति स्वाहकारं परिहरति—

भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्य-
न्नल्पीयसापि वचसा कृतिमत्युदाराम्।
न व्रीडितोऽहमधुना नवरत्नहार-
सङ्गेन किंतु हृदि धार्यत एव तन्तुः ॥ २ ॥

भोजेनेति। तेनासाधारणमहिमास्पदतया प्रसिद्धेन भोजेन। अपिरतिशयार्थे। रचिता प्रणीतामतएवात्युदाराम्। रसालकाराद्युल्लसितशब्दार्थसघटनोज्जृम्भिततयात्यन्तगम्भीरामित्यर्थ। कृति काव्यमल्पीयसात्यल्पेन। ईषन्मात्रगौरवरहितेनापीत्यर्थ। 'द्विवचनविभज्य—' इत्यादिनेयस्प्रत्यय। वचसा पूरयिष्यन्पूरिता करिष्यन्नहमधुनास्मिन्काले। अधुनेति निपातनात्साधु। व्रीडितो लज्जितो न जात क्वाय सर्वज्ञभोजप्रबन्ध, क्व च वा मदीयेनाल्पिष्ठेन वचनेन तत्परिपूरणमिति लज्जा न गतोऽस्मीत्यर्थ। कुत एतदित्याशङ्क्य तत्रार्थान्तर न्यस्यति—किंतु। तथाहीत्यर्थ। तन्तु सूत्र नवरत्नहारसङ्गेन नूतनमाणिक्यहारसमागमेन हृदि वक्षसि मानसे च धार्यत एवासज्यत एव। नतु परिहीयत इत्यर्थ। कुत। अतएव तत्साम्येन मद्वचनस्यापि महाजनपरिग्रहो भविष्यतीति भाव। अर्थान्तरन्यासोऽलकार। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एव निजवाग्व्यापारस्यावकाश सपाद्येदानी चिकीर्षितमाह—

मुद्रामुद्रितजीवितां जनकजां मोहाकुलं राघवं
चूडारत्नविलोकनेन सुचिरं निध्याय निध्याय च।
प्रारेभे हृदि लक्ष्मणः कलयितुं पौलस्त्यविध्वंसनं
धीरः पूरयितुं कथां च विमलामेकेन काण्डेन सः ॥ ३ ॥

मुद्रेति। मुद्रया श्रीरामाभिज्ञानमुद्रिकया मुद्रित स्थापित जीवित यस्यास्ता जनकजा जानकीम्। तथा चूडारत्नविलोकनेन चूडामणिदर्शनेन मोहाकुल मोहविह्वलं राघव च सुचिरमनल्पकालम्। अत्यन्तसयोगे द्वितीया। निध्याय नितरा ध्यात्वा। मनस्यनुसधायेत्यर्थ। 'ध्यै चिन्तायाम्' इति धातोर्निपूर्वात्क्त्वो ल्यबादेश। तथा निध्याय दृष्ट्वा च। 'निर्वर्णनं तु निध्यान दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमर। तथाच जनकजा ध्यात्वा राघव दृष्ट्वेति यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालकार। धीरो धैर्यशाली स प्रसिद्धो लक्ष्मण सौमित्रिरेकेन काण्डेन बाणेन। 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमर। पौलस्त्यविध्वसन रावणसहार कलयितु कर्तु हृदि प्रारेभ उपचक्रमे। मनसि निर्धारितवानित्यर्थ। तथा धीरो विद्वान्स लक्ष्मणो लक्ष्मणनामा कविरेकेन काण्डेन युद्धकाण्डेन विमला निष्कलङ्का कथा रावणसह-

१ 'किं न' इति पाठ.

रणरूपोपाख्यानं पूरयितुं हृदि प्रारेभे मनस्युपक्रान्तवान् । अत्र रामलक्ष्मणयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतगोचरश्लेषालंकारः । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽयं श्लिष्टत्वं सर्वत्राद्यद्वये नान्त्ये ॥' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

कथां पूरयितुं प्रारेभ इत्युक्तम् । संप्रति तामेव कथां प्रस्तौति—

आनन्दमन्थरमनन्तरमाञ्जनेया-
दाकर्ण्य वृत्तिमनघां जनकात्मजायाः ।
दृष्टिर्दशाननरुषा परुषायमाणा
बाणासनोपरि दधे प्रभुणा रघूणाम् ॥ ४ ॥

आनन्देति । अनन्तरं चूडामण्यभिज्ञानप्रदर्शनानन्तरमानन्देन मन्थरं निर्भरं यथा तथा । आनन्दपरिपूरितमित्यर्थः । आञ्जनेयादञ्जनातनयाद्धनूमतः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अनघां निर्दुष्टां जनकात्मजाया वृत्तिं वर्तनं जीवनं वा । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा । रघूणां प्रभुणा श्रीरामेण दशानने रावणे रुषा रोषेण परुषायमाणोग्रायमाणा दृष्टिर्बाणासनोपरि कार्मुकोपरि दधे निचिक्षिपे । महावीरस्वाभाव्याच्छरासनावलोकनसंज्ञयैव सुग्रीवादिभ्यो जैत्रयात्रासंनाहमाज्ञापयामासेत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ सुग्रीवोऽपि दशग्रीवकुपितराघवावलोकनद्विगुणित[1]रणोत्साहः साहाय्यसमनु[2]पालयन्नन्धुमिव सिन्धुमवधार्य धार्यमाणधैर्याद[3]गाधमतिरधिरूढत्रिकूटशृङ्गां[4] लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनीलप्रमुखमप्यखिलानीकं[5] समनीनहत्[6] ॥

अथेति । अथानन्तरं सुग्रीवोऽपि दशग्रीवे कुपितस्य राघवस्यावलोकनेन द्विगुणितो द्विरावृत्तो रणोत्साहो रणप्रयत्नो यस्य स तथोक्तः । 'लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान्प्रयत्न उत्साहः' इति लक्षणम् । सहायस्य भावः साहाय्यं सहायकर्म । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । तस्य समयं संविदमपि । सीताप्रवृत्त्युपलब्ध्यनन्तरं तदपहारिणं वैरिणं संहृत्य पुनस्तामानेष्यामीति पूर्वविहितप्रतिज्ञामित्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । अनुपालयन्ननुवर्तमानः । अगाधमतिर्गम्भीरमतिर्धैर्याद्धीरत्वादन्धुं कूपमिव सिन्धुमवधार्य । तथा सुतरां निश्चित्येत्यर्थः । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः' इत्यमरः । अधिरूढं त्रिकूटशृङ्गं यया ताम् । त्रिकूटाचलशृङ्गाग्रवर्तिनीमित्यर्थः । लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनीलाः प्रमुखाः प्रधाना यस्य तत्तथोक्तम् । अखिलमप्यनीकं वानरसैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । समनीनहत्संनाहयामास । नहतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वोऽभ्यासदीर्घश्च ॥

---

१. 'द्विगुणीकृत' इति पाठः. २. 'साहायकमनुपालम्भम्' इति पाठः. ३. 'धैर्यावगाढमतिः' इति पाठः. ४. 'शिखराम्' इति पाठः. ५. 'वलिमुखानीकम्' इति पाठः. ६. 'समनीनयत्' इति पाठः.

वारिदादपि च रामनामतः पूरिता पुनरपाङ्गधारया।
तत्क्षणं प्रति चचाल दक्षिणं वाहिनीशमखिलापि वाहिनी ॥ ५॥

वारिदादिति। रामनामतो रामाभिधानात्। तद्रूपादित्यर्थ। वारिदाज्जलदादप्यपाङ्गधारया कटाक्षरेखया तथैव धारया पुनर्भूयोऽपि पूरिता समग्रीकृताप्यायिता च अखिला कृत्स्नापि वाहिनी वानरसेना सैव वाहिनी नदी। 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती। तत्क्षण तस्मिन्नेव क्षणे दक्षिण वाहिनीश प्रति दक्षिणसमुद्रमुद्दिश्य दाक्षिण्यगुणयुक्तसेनानायक चेति गम्यते। चचाल प्रतस्थे। श्लेषसकीर्ण समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥

तत्क्षणे[1] समचलित[2]ऋक्षसमुदये[3] कुमुदामोदकारिणि शरभाधिकप्रसादशीले नीलेन्दीवरानन्दिनि दशाननदिशाक्रमणव्यग्रतेजसि समारूढतारानन्दनलक्ष्मणानुगते सरयमुदय[4]सानुमन्तमिव हनुमन्तमधिरोहति निशाचरतिमिरवारण[5]निस्तन्द्रे रामचन्द्रे समन्ततः कन्दलितबहुलहरिजालकोलाहलभरितहरिदन्तरो निरन्तरास्कन्दितनिकटकान्तारावलिर्वलीमुखबलमहाम्बुधिः ससंभ्रममुदजृम्भत ॥

तत्क्षण इति। तस्मिन्क्षणे। तत्काल इत्यर्थ। सम तुल्य चलित प्रस्थित ऋक्षसमुदयो जाम्बवदादिभल्लूकगण, अन्यत्र नक्षत्रमण्डल यस्य तस्मिन्। ऋक्षाच्छभल्लभल्लूक', 'नक्षत्रमृक्ष भ तारा' इति चामर। कुमुदस्य कुमुदनाम्न कपिसेनापतेरामोदं सतोषम्,अन्यत्र कैरवोल्लास करोतीति कुमुदामोदकारिणि। 'कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुद कपौ' इति विश्व। शरभे शरभाख्यसेनापतावधिकप्रसादशीलेऽत्यन्तानुग्रहतत्परे, अन्यत्र शरस्याश्ववालाख्यतृणविशेषस्य कुसुमस्य भा शोभा तस्या अप्यधिकप्रसादशीलेऽतिनिर्मलस्वभावे। नीलेन्दीवराख्य सेनानायक। अथवा नील इन्दीवरमिव तदानन्दिनि तत्परितोषकारिणि, अन्यत्र नीलोत्पलविकासकारिणि। 'नील कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु' इति नानार्थरत्नमाला। दशाननदिशाक्रमणे रावणदिगवस्कन्दने व्यग्रं चटुल तेज प्रतापो यस्य तस्मिन्, अन्यत्र दशसख्याकान्याननानि मुखानि यासा तासा दिशानाम्। दशदिङ्मुखानामित्यर्थ। आक्रमण आवरणे व्यग्र वेगवत्तेजो ज्योतिर्यस्य तस्मिन्। 'तेजोऽनले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती। समारूढ समधिष्ठितस्तारानन्दनोऽङ्गदो येन तेन लक्ष्मणेन सौमित्रिणा अनुगतेऽनुसृते, अन्यत्र समारूढा प्रतिदिनमेकैकताराधिष्ठाननियमात्समधिष्ठिता यास्तारा अश्विन्यादिनक्षत्राणि ता नन्दयतीति तथोक्त स चासौ लक्ष्मणानुगतो लाञ्छनेनानुसृतश्च तस्मिन्। 'लक्ष्मणा' इति तृतीययानुगतशब्देनालुक्समास। निशाचरा राक्षसास्तिमिराणीव,

---

१ 'तत क्षणेन' इति पाठ २ 'समक्षचलित' इति पाठ, ३ 'समुदाये' इति पाठ, ४ 'सरभसम्' इति पाठ ५ 'हरण' इति पाठ.

अन्यत्र शार्वरान्धकाराणि तेषा वारणे विध्वसने निस्तन्द्रे जागरूके रामश्चन्द्र इवे-त्युपमितसमास । उदयसानुमन्तमिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् । तस्मिन् । उदयसा-नुमन्तमुदयाचलमिव हनूमन्त सरय सत्वरमधिरोहत्यधितिष्ठति सति समन्तत सर्वत्र कन्दलित समुत्पन्नो बहुलो भूयिष्ठश्च यो हरिजालकोलाहलो वानरसङ्घकल-कलो घुमघुमध्वनिश्च तेन भरितानि परिपूर्णानि हरिदन्तराणि यस्य स तथोक्त । निरन्तर नीरन्ध्रमास्कन्दिता आक्रान्ता निकटकान्तारावलि समीपारण्यश्रेणिर्येन स तथोक्त समानमेतत् । वलीमुखबलमहाम्बुधिर्वानरसेनासमुद्र इवेत्युपमितस-मास । ससभ्रम साटोपम् । उदजृम्भज्जृम्भितोऽभूत् । 'शरभाविकप्रसादशीले' 'लक्ष्मणानुगते' इत्यत्र च शब्दश्लेष । वस्तुत शब्दभेदेन अर्थद्वयावभासेऽपि जतु-काष्ठवदेकशब्दस्य प्रतीते । अन्यत्रार्थश्लेष । एकनालावलम्बिफलद्वयवदभिन्नपदेना-र्थद्वयप्रतीतेरेतत्सकीर्णेयमुपमा ॥

उत्त्रासकासरमुदञ्चितपञ्चवक्त्रं
वित्रस्तहस्तिविशरारुचमूरुयूथम् ।
आलोललोचनतरङ्गकुरङ्गशाव-
मासीदसीम विपिनं कपिनर्मघोषैः ॥ ६ ॥

उत्त्रासेति । असीम निर्मर्यादम् । अतिविपुलमित्यर्थ । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमर । विपिनमरण्यम् । कर्तृ । कपीना नर्मघोषैर्जैत्रयात्रोत्सवक्रीडोद्घोषै । 'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमर । उत्त्रासा भयविभ्रान्ता कासरा वनमहिषा य-स्मिंस्तथोक्तम् । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा ' इत्यमर । उदञ्चिता उद्भ्रा-न्ता पञ्चवक्त्रा सिहा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'सिहो मृगेन्द्र पञ्चास्य ' इत्यमर । वित्रस्ता विभीता हस्तिनो गजा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । विगता शरारूणा व्याघ्रादिहि-स्रजन्तूना चमूरूणा मृगाणा च यूथा निवहा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'शरारुर्घातुको हिंस्र ' इत्यमर । आलोला साध्वसाद्विलोला लोचनतरङ्गा दृष्टिपरम्परा येषा ते कुरङ्गशावा हरिणशिशवो यस्मिंस्तत्तथोक्त चासीत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सैन्यैस्ततो रघुपतिः सरितां निवेशं
वेशन्तयन्विरलयन्विपिनान्तराणि ।
आरुह्य शैलमपि सह्यमसह्यवातं
मन्दानिलैकनिलयं मलयं जगाम ॥ ७ ॥

सैन्यैरिति । ततो नर्मघोषानन्तर रघुपति सैन्यैर्वानरसेनाभि सरिता नदीना निवेश विन्यासस्थानम् । 'निवेश शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तित ' इति विश्व । वेशन्तयन्वेशन्त कुर्वन् । सेनासमर्दादल्पसरासि कुर्वन्नित्यर्थ । 'वेशन्त' पल्वल चाल्पसर ' इत्यमर । वेशन्तशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश । तथा विपि-नान्तराणि गहनान्तरालानि विरलयन्विरलानि कुर्वन्। वानरसेनासाटोपधाटीविघट्टित-

---

१. 'सह्यमपि शैलम्' इति पाठ

तरुगुल्मपाषाणतया सुगमनानि कुर्वन्नित्यर्थ । पूर्ववच्छतृप्रत्यय । सह्य सह्याख्यमप्य-सह्यो विरहिणा दुष्प्रसहो वातो यस्मिस्त शैल मार्गसबद्ध पर्वतमारुह्य ततो मन्दानि-लैकनिलय मन्दगन्धवाहैकनिकेतन मलय मलयाख्य शैल जगाम । वृत्त पूर्ववत् ॥

गत्वा रामस्तमद्रि सौमित्रिमिदमवादीत् ॥

गत्वेति । रामस्तमद्रि मलयपर्वत गत्वा सौमित्रि प्रतीत्थ वक्ष्यमाणप्रकार वचनमवादीदुक्तवान् । वदेर्लुङि 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु' इति वृद्धि ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

अमी तटसमीपनिर्झरतरङ्गरिङ्गत्पयो-
जडीकृतपटीरभूरुहकुटीरसंसारिण ।
मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरा
दुरासदवनप्रियप्रियतमारुता मारुताः ॥ ८ ॥

अमी इति । तटसमीपेषु सानुप्रदेशेषु ये निर्झरा प्रवाहा । 'प्रवाहो निर्झरो झर' इत्यमर । तेषा तरङ्गेभ्यो रिङ्गद्भि स्खलद्भि पयोभिरम्बुभिर्जडीकृतानि शि-शिरीकृतानि । 'सुषीम शिशिरो जड' इत्यमर । अभूततद्भावे च्विप्रत्यय । तथाभूतानि यानि पटीरभूरुहाश्चन्दनतरव एव कुटीराणि गृहाणि तेषु ससारिणो नियतावस्थानशीला । ताच्छील्ये णिनि । मलयमेखलासु मलयशैलनितम्बप्रदे-शेषु मेदुरा सान्द्रा । 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयो' इति विश्व । दुरासदान्युद्दीपकत्वाद्दु सहानि वनप्रियप्रियतमाना कोकिलाङ्गनाना रुतानि कूजितानि येषु तथोक्ता । 'वनप्रिय परभृत कोकिल पिक इत्यपि' इत्यमर । अमी प्रवर्तमाना मारुता अनिला मे मम मनो विधुरयन्ति विह्वलयन्ति । विकलीकुर्व-न्तीत्यर्थ । यमकानुप्रासयो ससृष्टि । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्यालपन्करुणमेष निरुद्धवेलं
शैलं महेन्द्रमधिगत्य महीमहेन्द्रः ।
आवर्तमुद्रितमिवान्वयभूपतीना-
मक्षय्यकीर्तिनिधिमम्बुनिधिं ददर्श ॥ ९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण करुण दीनमालपन्व्याहरन् । एष महीमहेन्द्रो भूदे-वेन्द्र श्रीरामो निरुद्धवेलमावृतसमुद्रकूलम् । 'वेला कूले च जलधेर्वेला कालविका-रयो' इति विश्व । महेन्द्र शैल महेन्द्राख्यकुलपर्वतविशेषम् । 'महेन्द्रो मलय सह्य शुक्तिमानृक्षपर्वत । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता ॥' इति विष्णुपुराणव-चनात् । एतेन पूर्वोक्तसह्यमलययोरपि कुलपर्वतविशेषत्वमवगन्तव्यम् । अधिगत्य प्राप्य । आवर्तैर्जलभ्रमैर्मुद्रित चिह्नितम् । प्रतिबद्धमिति यावत् । 'स्यादावर्तोऽम्भसा भ्रम' इत्यमर । अन्वयभूपतीना सगरादिनिजकुलभूभुजाम् । क्षेतु शक्य क्षय्य । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपात । ततो नञ्समास । त कीर्ति-

---

१ 'च तमाद्रि' इति पाठ २ 'अधिगम्य' इति पाठ

निधि यशोनिधानमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अम्बुनिधि समुद्र ददर्श । अत्रावर्तेषु समुद्रारोपणाद्रूपकालकार । स चोक्तोत्प्रेक्षया ससृज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

दृष्ट्वा च तमद्भुताकृष्टमना रामस्तदिदमाचष्ट ॥

दृष्ट्वेति । तमम्बुनिधिं दृष्ट्वा चाद्भुताकृष्टमना आश्चर्याविष्टहृदय सन् रामस्तदिद वचनमाचष्टावोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

द्रष्टुं नालमगाधतां फणिपतिः सीमान्तरेखादिशो
द्वीपाः सैकतमण्डलानि तदयं दूरे गिरां वारिधिः ।
येषामेष सुखादखानि नखरैर्येनाथवा पूरित-
स्तेषां नः कुलभूभुजामविहतस्थेम्ने महिम्ने नमः ॥ १० ॥

द्रष्टुमिति । (हे सुग्रीव, उल्लोलकल्लोलवेष्टित चञ्चलतरङ्गवेष्टित कल्लोलिनीना नदीना वल्लभ पति समुद्रस्त द्रष्टु प्रेक्षितुमर्हसि । यद्यस्मात्कारणात्) फणिपति पातालकुहरवासीति शेष । अगाधतामतलस्पर्शताम् । गाम्भीर्यमित्यर्थ । 'अगाध-मतलस्पर्शे' इत्यमर । द्रष्टु नाल न पर्याप्त । 'पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु तुमुन्' । दिश सीमान्तरेखा मर्यादावसानभूप्रदेशा । सिकताना समूहा सैकतानि सिकताम-यानि । 'सैकत सिकतामयम्' इत्यमर । 'सिकताशर्कराभ्या च' इत्यण्प्रत्यय । तेषा मण्डलानि श्रेणयो द्वीपा सिंहलादयो द्वीपविशेषा । तत्तस्मात्कारणादय वारि-धिर्गिरा दूरे । वर्तत इति शेष । अनिर्वाच्य इत्यर्थ । अत एष वारिधिर्येषा न कुलभूभुजामस्मत्कुलप्रसूतपूर्वराजन्यानाम् । सगरकुमाराणामित्यर्थ । नखरै सुखा-दनायासेनाखान्यवदारित । खनतेर्लुङ् । 'भावकर्मणो ' इति चिण् । अथानन्तर येन वा । अस्मत्कुलभूभुजा भगीरथेनैवेत्यर्थ । पूरित आप्यायित । 'गङ्गा सागर-पूरणा' इति पुराणवचनात्तस्याश्च कापिलानलदग्धसगरतनयसतर्पणार्थ महाप्रयत्न-पूर्वकमनेनानीतत्वादिति भाव । तेषा न कुलभूभुजा सगरकुमारभगीरथप्रभृत्यस्मद-न्वयभूपतीनामविहतस्थेम्नेऽप्रतिहतस्थैर्याय । कल्पान्तस्थायिन इत्यर्थ । स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठात् 'वर्णदृढादिभ्य ष्यञ् च' इति चकारादिमनिच् । 'प्रियस्थिर—'इत्या-दिना स्थादेश । महिम्ने माहात्म्याय नमो नमस्कार । 'नम स्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अथ हरीन्द्रोऽपि महेन्द्रोपान्तकान्तारशोभिनि लोभनीयमलय-[२]जातानिले [३]वेलोपवनदेशे रघुपतेर्निदेशेन निवेशयामास बलमखि-लम् ॥ [१]

अथेति । अथानन्तर हरीन्द्र सुग्रीवोऽपि महेन्द्रस्योपान्तकान्तारेण निकटार-ण्येन शोभत इति तथोक्त । लोभनीया मनोहारिणस्ते मलयजातानिला यस्मिस्त-

---

१ अत्रत्यधनुश्चिह्नवर्तिव्याख्याभागस्योपलब्धादर्शेषु मूल नोपलभ्यते. २ 'बालानिले' इति पाठ ३ 'वेलावनप्रदेशे दाशरथेर्निदेशेन' इति पाठ .

स्मिन्वेलोपवनदेशे समुद्रकूलोद्यानप्रदेशे रघुपतेर्निदेशेनाज्ञयाखिलं बल निवेशयामास । प्रतिष्ठापयामासेत्यर्थ ॥

सरसपटीरकुञ्जवनजवनाभिपत-
न्मृगमदगन्धगन्धवहमेदुरितेऽम्बुनिधेः ।
तटनिकटे लुठत्पनसतालरसालफलै-
रुदितमदा विचेरुरुदरंभरयो हरयः ॥ ११ ॥

सरसेति । सरसाणा सान्द्राणा पटीरकुञ्जाना चन्दननिकुञ्जाना वने, अथवा सरसा पटीरकुञ्जा यस्मिंस्तस्मिन्वने, सजवन सम्यग्वेगशील सन् । 'जुचक्रम्य–' इत्यादिना युच् । अभिपतन्प्रसरन् । तथा मृगमदस्य कस्तूर्या गन्धो यस्य स तथोक्तश्च यो गन्धवहोऽनिलस्तेन मेदुरिते । तत्प्रचुर इत्यर्थ । एतेन सुखसचारयोग्यत्व सूच्यते । 'मृगनाभिर्मृगमद कस्तूरी' इत्यमर । अम्बुनिधे समुद्रस्य तटनिकटे कूलोपान्ते लुठद्भि पचेलिमतया वृन्तान्निपत्य भुवि लुठद्भि पनसाना तालाना रसालाना च फलैर्हेतुना उदितमदा उत्पन्नहर्षा । कुत । उदर बिभ्रतीत्युदरभरय स्वोदरपूरका । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' इत्यत्र चकारसामर्थ्यादुदरभरिरिति निपातनात्साधु । हरय कपयो विचेरु । तत्तत्फलभक्षणतत्परतया तत्र विजह्रुरित्यर्थ । वृत्त्यनुप्रासालकार ॥

अथ रावणवृत्तान्तमाह—

अनन्तरमपरमहाम्भोधिमिव चलितमम्भोधिरोधस्यम्भोधिविलङ्घनविशृङ्खललाघवं राघवानीकमनीकोन्मुखं चारमुखादवधार्य धार्यमाणहृदयातङ्कः पङ्कलीनचरण इवैरावणो रावणो विधेयमपरमजानञ्जानकीमप्यविमोक्तुकामः कामपरतन्त्रो मन्त्रिभिः समं समाजमाजगाम॥

अनन्तरमिति । तदनन्तरं सेनानिवेशानन्तरमम्भोधिरोधसि समुद्रकूले चलितमपरमहाम्भोधिमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । तथाम्भोधिविलङ्घने समुद्रतरणे विश्रृङ्खललाघव निराघाटपाटव यस्य तत्तथोक्तमनीकोन्मुखं रणोद्युक्तं राघवानीकं श्रीरामसैन्यम् । 'अनीक तु रणे सैन्ये' इति हलायुध । चारमुखाद्गूढपुरुषवचनादवधार्य श्रुत्वा रावणो धार्यमाणो हृदयातङ्को मनोवेदना यस्य स तथोक्त । अतएव पङ्कलीनचरण कर्दमनिमग्नपाद ऐरावण इन्द्रगज इवेत्युपमा । अपरमन्यद्विधेय कर्तव्यमजानन्ननवबुध्यमान । तर्हि जानकीपरित्याग सकलातङ्कनिरासक करोत्वित्यत आह—कामपरतन्त्रो मन्मथपराधीनोऽतएव जानकीमप्यविमोक्तुकामोऽपरित्यक्तुमना सन् । मन्त्रिभि समं प्रहस्ताद्यमात्यै सह समाज सभामण्डपमाजगाम प्राप ॥

रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्रः प्रहस्तमुख्यानिदमाबभाषे ।
इदं तु मे वाञ्छितमीक्षितं वो वदन्तु यद्वैरिजनोचितं नः ॥१२॥

---

१. 'जलधे' इति पाठ २ 'दरस्फुट' इति पाठ . ३. 'अपरमिव चलित महाम्भोधिम्' इति पाठ . ४. 'कृतसवेश रोदसीलङ्घन' इति पाठ . ५. 'परम्' इति पाठ . ६. 'परतन्त्रित' इति पाठ.. ७. 'पूर्वान्' इति पाठ .

रह इति। तदानीं तस्मिन्समये रजनीचरेन्द्रो रावणो रह एकान्ते। मन्त्रवादस्य रहसि कर्तव्यत्वादिति भाव। 'रहश्चोपांशु चालिङ्गे' इत्यमर। प्रहस्तमुख्यान्प्रहस्तप्रमुखान्मन्त्रिण। इद वक्ष्यमाणं वचनमाबभाष उवाच। भाषणप्रकारमेवाह—**इदमिति**। इदमेतत्। जानक्या अपरित्यागरूपमित्यर्थ। तुशब्दोऽवधारणार्थक। मे मम वाञ्छितमभिलषित वो युष्माकमीक्षितम्। युष्माभिः प्रत्यक्षतो दृष्टमित्यर्थ। 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमाने क्तप्रत्यय। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। अत नोऽस्माक यत्कुल्य वैरिजने प्रत्यासन्न उचित युक्त तद्वदन्तु। सम्यग्विचार्य कथयन्त्वित्यर्थ। उपेन्द्रवज्रावृत्तम्॥

अमी च पुनराशयज्ञा व्यज्ञापयन्[1]॥

अमी चेति। आशय जानक्या अपरित्यागरूपं रावणाभिप्राय जानन्तीति आशयज्ञा। एतेनैतेषामैच्छिकभाषणतत्परत्वमेव नतु नीतिशास्त्रार्थबोधनप्रवृत्तितात्पर्यमिति सूच्यते। अत्र 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय। अतएवाह भगवान्कात्यायन–'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदात्को भवति विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थशब्दमुदाहृत्य व्यर्थत्वसमर्थनात्। अमी प्रहस्तादिमन्त्रिण। पुन शब्दो वाक्यालकारे। व्यज्ञापयन्विज्ञापयामासु॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

देव, जीवत्सु भवदाज्ञापरेष्वनुचरेषु परमस्मासु[2] कस्मादयमपवादो दुरवापोरुभुजपञ्जरानीतां[3] सीतां जातु न जहातु नाथ इत्यभिदधानेषु[4]॥

देवेति। हे देव राजन्। 'देव सुरे घने राज्ञि' इति विश्व। भवदाज्ञापरेषु युष्मन्निदेशकरणतत्परेष्वस्मासु मादृशेष्वनुचरेषु। महावीरेष्वित्यर्थ। पर जीवत्सु प्राणधारितया वर्तमानेषु सत्सु। अयमपवाद सीताहरणाद्याक्षेप। कस्मात्कुतोहेतो। भवेदिति शेष। न कुतोऽपीत्यर्थ। 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरिवादापवादवत्' इत्यमर। अतो नाथ स्वामी। भवानिति शेष। दुरवापेन परेषा दुष्प्रापेणोरुभुजपञ्जरेण महाभुजमण्डलेनानीतामपहृता सीताम्। जातु कदाचिदपि। महासकटेऽपीत्यर्थ। न जहातु न त्यजतु। 'गृहीत न परित्यजेत्' इति वचनादिति भाव। आशिषो लोटि शेषे प्रथम। इत्येवमभिदधानेषु वदत्सु सत्सु॥

ततो[5] रम्भोपहितहठात्कारसंभवशापमम्भोजभवं[6] चैतदुपालम्भान्तरायमावेदयन्तमग्रजन्मानमसमानविनयविज्ञानभूषणो बिभीषण सरोषमिदमवादीत्॥

---

१. 'विज्ञापयामासु' इति पाठ। २ 'परचास्मासु' इति पाठ ३. 'अवापो' इति पाठ. ४. एतदनन्तरम् 'प्रधानेषु' इति क्वचित् ५. 'तत' इति नास्ति क्वचित् ६. 'हठात्कारसभवमम्भोजसभवशापमन्तरायमावेदयन्त दुर्जय तमग्रजन्मान समानयन्विनय' इति पाठ,

तत इति । ततस्तदनन्तरं रम्भोपहितो रम्भानिबन्धनो नलकूबराभिहितशापो हराङ्कसंभवः कैलासोद्धरणे नन्दीश्वरविरचितशापः । ततो द्वन्द्वे 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति एकवद्भावः । यद्वा रम्भोपहितो रम्भापतिर्नलकूबरः स च हराङ्कश्च तौ संभवः कारणं यस्य तं बलादन्यनारीग्रहणे मूर्धा शतधा भविष्यतीति रम्भानिबन्धननलकूबरशापम्, वानरैस्त्वद्वंशविलयो भविष्यतीति नन्दीश्वरशापं चेत्यर्थः । तथाम्भोजभवशापः पुञ्जिकस्थलाख्याप्सरोनिबन्धनब्रह्मशापं चैतस्याः सीताया उपालम्भान्तरायं संभोगप्राप्तिविघ्नमावेदयन्तः प्रहस्तादिभ्यः कथयन्तमग्रजन्मानं ज्येष्ठभ्रातरं रावणम् । विनयो महत्सु प्रह्वीभावः, विज्ञानं शास्त्रजन्यविवेकः । असमानेऽसाधारणे विनयविज्ञाने एव भूषणं यस्य तथोक्तो बिभीषणः सरोषं सामर्षं यथा तथेदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनमवादीदुवाच । अम्भोजभवशापः श्रीरामायणे—'अथ संकुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा भविष्यति न संशयः ॥ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् । नारोपये बलात्सीतां वैदेहीं शयनं मम ॥' इति ॥

बिभीषणोक्तप्रकारमेवाह—अहहेत्यादिचतुर्भिः ।

> अहह विधिनियोगादद्य नक्तंचरेन्द्र
> त्वमसि परकलत्रे दुर्निवारानुरागः ।
> अरुणदवशिखायामामिषग्रासमोहा-
> दविरलकृतजिह्वाचापलः केसरीव ॥ १३ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः । हे नक्तंचरेन्द्र राक्षसेश्वर, अद्येदानीं त्वं विधिनियोगाद्दैववशात्परकलत्रे परदारेषु दुर्निवारो निवारयितुमशक्योऽनुराग आसक्तिर्यस्य स तथोक्तोऽसि । परदारानुषक्ते महापातकत्वेन शास्त्रनिषिद्धत्वात्ततो विनिपात एव न श्रेय इति भावः । कथमिव । अरुणाया रक्तवर्णाया दवशिखाया वनवह्निज्वालायाम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीष्यते' इति शाश्वतः । आमिषग्रासमोहान्मांसपिण्डभ्रान्तिवशात् । 'आमिषं त्वस्त्रिया मांसं तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति वैजयन्ती । अविरलं बहुलं यथा तथा कृतम् । अथवाऽविरलं विरलं संपाद्यमानं कृतं विरलकृतम्, तन्न भवतीत्यविरलकृतं बहुलीकृतं जिह्वाचापलं रसनेन्द्रियप्रियतृष्णा यस्य स तथोक्तः । 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इति समासः । केसरी सिंह इवेत्युपमा । सा च भ्रान्तिमताङ्गेन संकीर्यते । दवाग्निज्वालास्वादनस्य केसरिणो यादृश्यवस्था तादृश्येव तवापीत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

> आकर्ण्य किंनरमुखादनघे स्ववंशे
> काकुत्स्थदारहरणोपगतं[1] कलङ्कम् ।
> हाहेति मीलितदृशः करयोर्युगं तं
> दृष्टौ श्रुतीरपि कथं पिदधातु[2] धातुः ॥ १४ ॥

आकर्ण्येति । अनघे निर्दुष्टे स्ववंशे निजान्वये काकुत्स्थदारहरणोपगतं श्रीराम-

---

१ 'उपनतं' इति पाठः. २ 'दधातु कथं विधातु' इति पाठः.

कृतमायापहरणसंप्राप्तम्। तद्वशोद्भवेन त्वया तस्या अपहृतत्वादिति भावः। कलङ्कमपवादम्। 'कलङ्कोऽङ्कापवादयोः' इत्यमरः। किंनरमुखात्किंनरवचनात्। 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। आकर्ण्य श्रुत्वा। हाहेति प्रकृते विषादातिशयद्योतको द्विरुक्तोऽयं शब्दः। 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमरः। इत्युक्त्वेति शेषः। मीलितदृशस्ताटग्दुर्वार्ताकर्णनजनितखेदातिरेकान्निमीलिताक्षस्य धातुर्ब्रह्मणस्तत्प्रसिद्धं करयोर्युगं हस्तयुग्मं कर्तृ। अष्टावपि। तस्य चतुर्मुखत्वादष्टसंख्याका इत्यर्थः। श्रुतीः श्रोत्राणि कथं पिदधात्वाच्छादयतु। द्वयोरष्टाच्छादनेऽपर्याप्तत्वान्नाच्छादयिष्यत्येवेत्यर्थः। ताटग्वार्ताकर्णने कर्णाच्छादनस्यावश्यकत्वादिति भावः। त्वन्मूलेन कूटस्थस्यापि ब्रह्मणो महात्मनः संतापः संप्राप्तः। अतो दुर्जीवितमिति तात्पर्यम्। 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः। अत्रोक्तव्यवहारासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

पश्येदानीमुदधिपरिखापालिता कुत्र लङ्का
वाचातीतः क्व नु वनचरादागतो दुर्विपाकः।
कर्तुं नक्तंचरपरिभवं कापि मायेति शङ्के
जाता सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति॥ १५॥

पश्येति। इदानीमधुना पश्यावलोकय। किं पश्यामीत्यत आह—उदधिनैव परिखया खेयेन पालिता गुप्ता। दुष्प्रवेशेत्यर्थः। 'खेयं तु परिखा' इत्यमरः। लङ्का कुत्र। वाचातीतोऽनिर्वाच्यो वनचराद्वानरमात्रादागतः संप्राप्तो दुर्विपाको वनभङ्गाक्षकुमारादिराक्षसविक्षोभणगृहदाहादिरूपा दुरवस्था क्व नु कुत्र। तदेतदाश्चर्यमित्यर्थः। अतः नक्तचरपरिभवं राक्षसविध्वंसनं कर्तुं काप्यनिर्वाच्या माया विचित्रशक्तिरेव सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति नामभिरुपलक्षिता सतीत्यर्थः। जाता प्रादुर्भूतेति शङ्के तर्कयामि। अन्यथा कथमीदृग्विपत्तिः संभविष्यतीति भावः। 'मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनम्' इत्युत्प्रेक्षालंकारः। मन्दाक्रान्तावृत्तम्॥

निगमयति—

किं बहुना।

न गणयसि यदि त्वं वानरं वा नरं वा
ननु परिचितवीर्यौ जिष्णुभूकार्तवीर्यौ।
न कलयसि यदि त्वं नन्दिशापं च धातु-
र्वैरमपि नरवर्जं दुर्जयो दैवयोगः॥ १६॥

किं बहुनेति। गतार्थमेतत्॥ **नेति**। हे रावण, त्वं वानरं कपिम्। वा नरं मानुषं वा। न गणयसि यदि न संख्यायसे चेत्। तृणप्रायावेतौ मद्बाहुबलस्य किंचन्मात्रमिति न लक्षीकरोषि चेदित्यर्थः। तर्हि जिष्णुभूः शक्रपुत्रो वाली। 'जिष्णुः शक्रे धनंजये' इति निघण्टुः। स च कार्तवीर्यश्च तौ परिचितवीर्यौ ननु। पूर्वं त्वदनुभूतपराक्रमौ खलु एकेन वालवलयनिबद्धत्वात्, अन्येन यावत्प्रसादं

१ 'मायैव' इति पाठः.

बन्दीकृतत्वाच्चेति भाव । अत्र तादृगरिविनाशकस्य तथाविधकार्तवीर्यकुलनिर्मूलनालकर्माणपरशुरामभङ्गकर्तुश्च श्रीरामस्य त्वद्विनाश कियन्मात्र इत्यन्तनिगूढाभिप्राय । अतस्त्व नन्दिशापम्, वानरैस्तवोपहतिर्भविष्यतीति नन्दीश्वरशाप च नरवर्ज नररहित धातुर्वरमपि । नराद्विनान्यस्मान्न ते विनाश इति ब्रह्मवर चेत्यर्थ । न कलयसि यदि न मनुषे यदि नानुसदधासि चेत् तर्हि दैवयोगो दैवगतिर्दुर्जयो जेतुमशक्य । 'ईषद्दु –' इत्यादिना खल्प्रत्यय । नन्दीश्वरशापब्रह्मवरानुगुण्येन वानराणा नरवेषधारिण श्रीरामस्य च प्रत्यासन्नत्वादत्यासन्नस्तव मृत्युरिति भाव । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्यादि[1]नीत्या सहितं हित[2]मभिवदन्तं निजमनुजमवज्ञाय ज्ञातिरयमरातिपक्षः शिक्षणीय इति शंसन्तं नृशंसं तम[3]रुंतुदाचरणरोषभीषणो बिभीषणो विहाय विहायसि समुत्पतन्तमनूत्पतद्भिश्चतुर्भिरमात्यैः सममतीत्य वारिधि दूरत एव सवितर्कमुन्नीवान्सुग्रीवादीनन्तरिक्षगत एवमा[4]चष्टे ॥

इतीति । इत्यादिरेवमादिर्या नीतिर्नीतिशास्त्रसमतवार्ता तया सहित सबद्ध यथा तथा हितमभिवदन्तम् । आलपन्तमित्यर्थ । कर्तरि क्तप्रत्यय । 'मतिबुद्धि–' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वात् । अनुज बिभीषणमवज्ञायानुचितभाषणैरवमत्य । 'रीढावमाननावज्ञा' इत्यमर । अरातिपक्ष शत्रुपक्षपातोऽय ज्ञातिर्दायाद शिक्षणीयो दण्ड्य । इत्येव शसन्त वदन्त नृशस पापिष्ठम् । 'नृशंसो घातुक क्रूर पापो धूर्तस्तु वञ्चक ' इत्यमर । त रावणमरुतुदाचरणेन मर्मभेदकरावणदुराचारदुर्भाषणादिना यो रोषोऽमर्षस्तेन भीषणो भयकर । अरुतुदेत्यत्र 'विध्वरुषोस्तुद ' इति खशि 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुमागम । बिभीषणो विहाय त्यक्त्वा विहायस्याकाशे समुत्पतन्नुद्गच्छन् । 'पुस्याकाशविहायसी' इत्यमर । अनूत्पतद्भिरनुसृत्योत्पतद्भिश्चतुर्भिरमात्यैरनलादिमन्त्रिभि समम् । अमा सह सुखदु खादिषु भवन्तीत्यमात्या इति विग्रह । 'मन्त्री धीसचिवोऽमात्य ' इत्यमर । अमाशब्दादव्ययात्त्यप् । 'अनलश्च हरिश्चैव सपाति प्रमदस्तथा । एते विभीषणामात्याश्चत्वारो बुद्धिसत्तमा ॥' इति श्रीरामायणे । वारिधिमतीत्योल्लङ्घ्य । दूरत एवान्तरिक्षगत आकाशे गच्छन्नेव स्थित सन्नित्यर्थ । सवितर्कम् 'कोऽय किमस्यागमनप्रयोजनम्' इति ससदेहमुन्नीवानुन्नमितकन्धरान्सुग्रीवादीन्वानरेश्वरान्प्रति । एव वक्ष्यमाणप्रकारेणाचष्टेऽवोचत् । एते वानरा ममाभिधेयमभिप्रायमज्ञायासौ रावणसबन्धीत्यन्यथा करिष्यन्ति । अतो रामसमाश्रयणाभिप्रायमेतेभ्यो निवेद्य एतत्पुरुषकारमुखेनैव राम समाश्रयिष्यामीत्यभिप्रेत्याब्रवीदित्यर्थ । अत्र श्रीरामायणवचनम्—'अन्य एवविध ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर । अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वा तु धिक्कुलपासनम् ॥ इत्येव कुत्सितो भ्रात्रा न्यायवादी बिभीषण । उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भि सह

---

१. 'नीतिसहितम्' इति पाठ २ 'अभिहितवन्तम्' इति पाठ . ३. 'अरुतुदरोषणभाषणो' इति पाठ ४. 'आचचक्षे' इति पाठ

राक्षसे ॥' इति । ननु 'ज्येष्ठभ्राता पिता चैव यश्च विद्या प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥' इति, 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्या प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितर स्मृता ॥' इति ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसाम्यमापाद्यापि त्यागानर्हं रावणं परित्यज्य रामसमीपमागमन विभीषणस्य विरुद्धमिति चेत्, सत्यम् । 'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य निषेवणात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणा नर पतनमृच्छति ॥' इत्याद्युक्तपतनहेतूना रावणे परिपूर्णत्वात् 'न पतितै सह सव्यवहारो विद्यते' इति पतितस्य परित्यागाभिधानात्, 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत । उत्पथ प्रतिपन्नस्य न्याय्यो दण्डो विधीयते ॥' इत्यादिना अपथप्रवृत्तस्य गुरोरपि परित्यागश्रवणाच्च न दोष इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

एवमाचष्टेत्युक्तम्, तत्प्रकारमेवाह—

पौलस्त्यमग्रजनुषं परुषं वदन्तं
संत्यज्य बान्धवजनं च बिभीषणोऽहम् ।
रामं विराममिह विद्विषतामवाप-
मापन्नदैन्यहरणं शरणं ममेति ॥ १७ ॥

पौलस्त्यमिति । अग्रजनुषमग्रजन्मानम् । ज्येष्ठभ्रातरमित्यर्थ । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमर । एतेन स्वस्य रावणसबन्धेन दोषवत्त्वमुक्त भवति । अनेन 'उपाया नैव सिध्यन्ति ह्यपाया बहुशस्तथा । इति या गर्वहानिश्च सैव कार्पण्यमुच्यते ॥' इत्युक्तलक्षणकार्पण्यरूपमङ्ग प्रदर्शितम् । परुष वदन्तमरुतुदभाषणशील पौलस्त्य पुलस्त्यवशोद्भव रावण च । एतेन महाकुलप्रसूतत्वेऽपि दुरदृष्टवशात्पापाचारतया परिहार्यत्व सूच्यते । तथा बान्धवजन पुत्रमित्रकलत्रादिबन्धुवर्ग च सत्यज्य त्यक्त्वा । एतेन प्रातिकूल्यनिरसनरूपमङ्ग प्रदर्शितम् । विभीषणाख्योऽहम् । एतच्छक्तेस्तव राहित्येन तेषा विश्वासोत्पादनार्थं स्वनामसकीर्तनमित्यवगन्तव्यम् । विद्विषता शत्रूणाम् । विरमयतीति विराम विनाशकम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनक्षममित्यर्थ । आपन्नाना तापत्रयनिपीडिताना दैन्यहरण दुर्गतिनिरासकम् । सुरनरतिर्यगात्मना सर्वेषा प्राणिना समाश्रयणीयमित्यर्थ । रमयतीति राम नाम्नैव सकललोकानन्दकर मम शरणं रक्षकमिति । मत्वेति शेष । 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर । अवाप प्राप्तवम् । 'रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इति या सुदृढा मति । स विश्वासो भवेच्चक्र सर्वदुष्कृतनाशकम् ॥' इत्युक्तविश्वासरूपकमङ्ग प्रदर्शितम् । तथाच—'आनुकूल्यस्य सकल्प प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरण तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागति ॥' इति भगवच्छास्त्रोक्ता यथायोगाङ्गा शरणागति प्रदर्शितेति द्रष्टव्यम् । ननु इक्ष्वाकुवशजस्य राज्ञो रामभद्रस्योक्तगुणसपन्नत्वेन परत्व विभीषणेन कथमुक्तमिति चेत्, 'बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपति । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ नानृषि कुरुते काव्य नासुरो विन्दते बलम् । नादेवाशो ददात्यन्न नाविष्णु पृथि-

१. 'चरन्तम्' इति पाठ .

वीपति ॥' इत्यादिवचनैर्भूपतेर्विष्णुरूपत्वावगमेन 'ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा' इत्यादिहनूमद्वचनाद्रामस्य ब्रह्मादिभ्योऽधिकशक्तिकत्वेनावगतत्वात् 'परमापद्गत स्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ या या मे ज्ञायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च । सा सा ममातिधर्मिष्ठा त त धर्मं च पालय ॥' इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा 'धर्मिष्ठस्त्व सदा वत्स तव चैतद्भविष्यति' इति दत्तवरत्वेन च राम सकलजगद्रक्षणार्थमिक्ष्वाकुवशेऽवतीर्ण परमधर्मरूप परमपुरुषरूप श्रीमन्नारायण ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्व रमणीयम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमतिकरुणं समीरयन्तं समीरभुवा च सप्रत्यभिज्ञं[1] विज्ञापितं निशाचरपतेरनुजं निशाम्य[2] तदागमनाय किं कारणमिति शङ्कापरवशे निवेदयति हरीशे दाशरथिरतिदयमानमानसः स्मयमानो[3] मधुरमिदमवादीत्[4]।

अनन्तरमिति । अनन्तरमतिकरुणमत्यन्तदैन्ययुक्त यथातथा समीरयन्तम् । 'सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने। न्यवेदयत मा क्षिप्र विभीषणमुपस्थितम्॥' इति भाषमाणमित्यर्थ । 'वाचा धर्ममवाप्नुहि' इति न्यायेनाक्लेशेन भवता महानुपकार प्राप्स्यतीति निवेदयन्तमिति भाव । तथा समीरभुवा हनूमता च सप्रत्यभिज्ञम् । लङ्काप्रवेशसमये मयाय दृष्टो धर्मिष्ठोऽस्मत्पक्षपातेनोपकारमेवाचरितवानित्या दिप्रत्यभिज्ञासहितमित्यर्थ । विज्ञापित निवेदितम् । निशाचरपतेरनुज बिभीषण निशाम्य दृष्ट्वा । 'शमो दर्शने' इत्यत्र शमो दर्शनार्थे अमित्त्वाद्ध्रस्वादेशाभाव । तस्य निशाचरपतेरागमनाय । आगमनस्येत्यर्थ । कि कारण को हेतु । इतीत्थ शङ्कापरवशे वितर्कतत्परे । 'शङ्का वितर्कभययो ' इति विश्व । हरीशे सुग्रीवे निवेदयति रावणावरजोऽय बिभीषण शरणार्थितया समागत इति विज्ञापितवति सति दाशरथि श्रीरामोऽतिदयमान निरवधिकपरदु खप्रहाणेच्छातत्परत्वाद्दयामापद्यमान मानस यस्य स तथोक्त । तथा स्मयमान । 'स्मितपूर्वाभिभाषी च राघव ' इति वचनाद्वा साक्षाच्छत्रू रावणस्तदनुज एव शरणागतश्चेत्सतोष एवेति वा । शरणागत एव चेद्यो वा को वा भवतु पुनर्निवेदन किमर्थं शरणागतरक्षणदीक्षितस्य मम निकट इति मन्दहास कुर्वाण इत्यर्थ । मधुर सर्वेषा श्रवणानन्दकरम् । इद वक्ष्यमाणप्रकार वचनमवादीदुवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अभयागतो मंदपयाति[5] चेन्मुधा
रघवो भवन्ति लघवो न किं सखे ।
अनुजोऽयमस्तु तनुजोऽथवा रिपोः
करुणापदं हि शरणागतो जनः ॥ १८ ॥

---

१ 'सप्रत्यभिज्ञापितम्' इति पाठ २ 'निशाम्य तदा तदागमनाय' इति पाठ . ३ 'अतिदयमान स्मयमानो' इति पाठ ४. 'अभाषत' इति पाठ ५ 'अयमपयाति' इति पाठ .

अभयेति । हे सखे सुग्रीव, अभयागतोऽभयार्थमागतो जन । मन्मत्त सकाशात् । मुधा व्यर्थम् । अप्राप्तमनोरथ सन्नित्यर्थ । अपयाति चेत् अपगतो यदि । रघवो रघुवशोद्भवा राजान । अथ रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्ये लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्राजत्वात् । लघवो नीचा न भवन्ति किम् । भवन्त्येवेत्यर्थ । न केवल शरणागतसरक्षणवैमुख्येनाह लघु, किंतु पूर्वेषामपि सकलजनशरण्यानामस्मत्कुलभूपतीनामपि नैच्यापादकत्वेन मूलच्छेदको भवामीति भाव । अतोऽय शरणार्थी रिपो शत्रो रावणस्यानुजो वास्तु । अथवा तनुजस्तनयो वा अस्तु । शरणागतो जन करुणापद हि दयापात्र खलु । अतस्तमवश्यमानयतेत्याशय । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥

तदनु हृदयविदा हनूमता सरयमानीतो विनीतोऽयमाशरपतिरवन्दत दाशरथिम् ॥

तदन्विति । तदनु श्रीरामवचनानन्तर हृदयविदाशयाभिज्ञेन हनूमता सरय सत्वरमानीत प्रापितोऽय शरणार्थी आशरपती राक्षसेश्वरो विभीषणो विनीत सन् दाशरथिमवन्दत नमस्कृतवान् । 'राक्षस कोणप क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशर ' इत्यमर ॥

रामस्तमाह विनतं रजनीचरेन्द्रं
दत्तं मयाद्य[1] भवते दशकण्ठराज्यम् ।
अस्मिन्नुदाहरणमग्रजराज्यभोक्ता
सानुप्लवः प्लवनमण्डलसार्वभौम ॥ १९ ॥

राम इति । रामो विनत प्रणत रजनीचरेन्द्र विभीषणमाह ब्रूते स्म । आहेति णलन्तत्वेन ब्रूतित्व भ्रान्तम्(?)तदुक्त वामनेन—'आह ब्रूतिना णलन्तत्वभ्रमात्' इति । उक्तप्रकारमेवाह—हे बिभीषण, अद्येदानी मया । भातीति भवते तुभ्यम् । भातेर्डवतुप्रत्यय । दशकण्ठराज्य रावणसाम्राज्य दत्त वितीर्णम् । अत्र भविष्यदर्थत्वेऽपि भूतत्वेन सिद्धवत्कृत्यानुवाद । एतेन श्रीरामस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालनवीरेयत्वमुक्तम् । तथाच रामायणवचनम्—'निहत्य रावण युद्धे सप्रहस्त सबान्धवम् । राजान त्वा करिष्यामि लङ्काया राक्षसेश्वर ॥' इति । नन्वग्रज घातयित्वा कथ तद्राज्य भोक्तुमुचितमित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—अस्मिन्निति । अस्मिन्नर्थेऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्वालिनो राज्यभोक्ता राज्यानुभवक । अनुसृत्य प्लवन्तीत्यनुप्लवा अमात्यभृत्यादयस्तै सह सानुप्लव । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभाव । प्लवगमण्डलसार्वभौम कपिराष्ट्रचक्रवर्ती सुग्रीव । सर्वभूमेरीश्वर सार्वभौम इति विग्रह । तस्येश्वर 'सर्वभूमिपृथिवीभ्याम्' इत्यण्, 'अनुशतिकादीना च'इत्युभयपदवृद्धि । उदाहरण निदर्शन दृष्टान्त । उपमानमिति यावत् । अतो नात्रानौचित्यशङ्का कार्येति भाव ।

---

१ 'तदद्य' इति पाठ

नाय दृष्टान्तालकार । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वेन बाधात् । कितूदाहरणशब्देन तुल्यत्वाभिधानादुपमालकार । अतएव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपा शब्दा न प्रयोक्तव्या पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावलीकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

उक्तमर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—

तथा[1]हि ॥

तथाहीति । स एव प्रकार इत्यर्थ ॥

तत्प्रकारमेवाह—

> **श्रेयः पदात्पदमु[2]पैति विधेः प्रसादा-**
> **त्प्रायस्तदद्य फलितं हि बिभीषणे [3]तु ।**
> **रेखातपत्रसहितं पदमस्य गृह्ण-**
> **न्नेकातपत्रसहितं पदमेष भेजे ॥ २० ॥**

श्रेय इति । श्रेयो राज्यादिक कर्तृ । विधे प्रसादाद्दैवानुग्रहात् । 'विधिर्विधाने दैवे च' इति विश्व । प्रायो भूम्ना । 'प्रायो भूम्न्यन्तगमने' इत्यमर । पदात्स्थानाच्चरणाच्चेति गम्यते । 'पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । उपैति प्राप्नोतीति यत् इत्यध्याहार । यत्तदोर्नित्यसबन्धात् । न्याय्यवचनमित्यर्थ । अद्येदानीम् । बिभीषणे तु बिभीषण एव । तुशब्दो व्यवच्छेदार्थक । फलित फलवत् । चरितार्थ जातमित्यर्थ । 'तारकादित्वादितच्' हिरवधारणार्थक । कुत । यत् यस्मात् एष विभीषण । रेखा । आतपत्राकाररेखेत्यर्थ । तत्सहित महापुरुषलात्तच्चिह्नितमस्य श्रीरामस्य पद चरणम् । स्थान चेति गम्यते । गृह्णन्स्वीकुर्वन् । एकातपत्रसहितमेकच्छत्रयुक्तम् । नि सपत्नमित्यर्थ । पद साम्राज्य भेजे प्राप । अत श्रेयस पदात् पदान्तरप्राप्तिरिति एतत् फलित जातमिति युक्तमुक्तमिति भाव । श्लेषानुप्राणितोऽय विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

असौ पुनरग्रत एव भरताग्रजापाङ्गसुधातरङ्गाभिषिक्तोऽपि पुनरुक्तराज्याभिषेक· सकलविस्रम्भभाजनतया सुग्रीव इवापरो दशग्रीवबलमखिलमावेद्य सद्य एव लङ्कापुरसमास्कन्दनाय सेनासमुत्तरणहेतुं सेतुं विधातुमा[4]राधय वारांनिधिमिति सविनयमेनं विज्ञापितवान् ॥

असाविति । असौ बिभीषण । पुन शब्दो वाक्यालकारे । अग्रतोऽनुपदमेव भरताग्रजस्य श्रीरामचन्द्रस्यापाङ्गसुधातरङ्गै कटाक्षामृतलहरीभिरभिषिक्तोऽपि पुनरुक्तराज्याभिषेक पुनर्विरचितसाम्राज्याङ्गमूर्धाभिषेक श्रीरामेण करुणाकटाक्षावलोकनपूर्वक लङ्काराज्येऽभिषिक्त इत्यर्थ । सकलविस्रम्भभाजनतया समग्रविश्वास-

---

१ 'तथाहि' इति नास्ति क्वचित् २ 'उदेति' इति पाठ . ३. 'यत्' इति पाठ . ४. 'आराधयतु' इति पाठ

पात्रतया । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमर । अपर सुग्रीव इव स्थित सन् इत्युत्प्रेक्षा । अखिल समग्र दशग्रीवबल रावणशक्ति सैन्य वा । 'बलं सैन्य बल स्थौल्य बलं शक्तिर्बलोऽसुर' इति शाश्वत । आवेद्य । 'अवध्य सर्वभूताना गन्धर्वोरगरक्षसाम् । राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयभुव ॥' इत्यादिना विज्ञाप्येत्यर्थ । सद्योऽविलम्बेनैव लङ्कापुरस्य समास्कन्दनाय समाक्रमणार्थं सेनाया वानरसैन्यस्य समुत्तरणहेतु समुद्रोल्लङ्घनसाधन सेतु विधातु बद्धु वारानिधिं नीरनिधिम् । 'आप स्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमर । आराधय प्रार्थय । इत्यनेन प्रकारेण सविनय सप्रश्रय यथा तथैन श्रीराम प्रति विज्ञापितवान् ॥

तत श्रीराम किमकार्षीदित्यत्राह—

अथ वारांनिधि ध्यायन्नम्भोधिहृदयेशयः ।
व्यानशे दर्भशयनं वेदीमिव हुताशनः ॥ २१ ॥

अथेति । अथ विभीषणविज्ञापनानन्तर श्रीरामो वारानिधि ध्यायन्प्रसादनार्थ चिन्तयन् । अम्भोधिहृदयेऽम्भोधितीरे शेत इति तथोक्त सन् । 'अधिकरणे शेते' इत्यच्प्रत्यय । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक् । दर्भशयन दर्भरूपशयन वेदि परिष्कृतभूमिम् । 'वेदि परिष्कृता भूमि' इत्यमर । हुताशनोऽग्निरिव व्यानशे । तत्राविशिश्ये इत्यर्थ । उपमालकार । तेन प्रार्थनावैधर्म्येऽपि प्रकारान्तरेण कार्यनिर्वाहकत्व शुचित्व च द्योत्यते । तथाच रामायणवचनम्—'एवमुक्त कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपते । सविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशन ॥' इति ॥

तत्र च[1] कुशास्तरणमध्यमध्यासीने देवे[2] रामभद्रे नियन्त्रित इव नियमवशान्निशात्रयमपि[3] निर्ध्यानवति[4] प्रसादं नाससाद यादसांपतिः ॥

तत्रेति । तत्राम्भोधितीरे च कुशास्तरणमध्यम् । दर्भशयनमध्यप्रदेश इत्यर्थ । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनेऽधिष्ठिते देवे स्वामिनि रामभद्रे नियमवशान्निष्ठापारतन्त्र्यान्नियन्त्रिते नियमित इव । वस्तुतस्तु सकलनियन्तृत्वात्तस्य न तथात्वमिति भाव । निशात्रयमपि तिसृषु निशास्वपीत्यर्थ । 'अत्यन्तसयोगे द्वितीया' । निध्यानवति नितरा ध्यानतत्परे सत्यपि यादसा जलजन्तूना पतिर्जलनिधि । 'रत्नाकरो जलनिधिर्याद पतिरपापति' इत्यमर । अतएव प्रसादमनुग्रहम् । आभिमुख्यमिति यावत् । नाससाद न प्राप । तथाच रामायणवचनम्—'तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमु ॥' इति ॥

---

१ 'च' इति नास्ति क्वचित् २ 'निध्यानवति देवे रामचन्द्रे' इति पाठ ३ 'नियतिवशात्' इति पाठ . ४ 'निध्यानवति' इति नास्ति क्वचित् ·

ततश्च श्रीराम कि कृतवानित्याह—

व्यापारयन्नथ विलोचनकोणमब्धौ
कोपारुणं कुटिलितभ्रुकुटीविटङ्कः।
आदातुमैहत धनुः प्रथमो रघूणां
पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय ॥ २२ ॥

व्यापारयन्निति। अत्र निशात्रयानन्तर कोपारुणम्। मया प्रार्थनाया कृतायामपि मत्सामर्थ्यापरिज्ञानेन तूष्णी स्तब्धभावेनैवायमनादृत्य तिष्ठतीति समुत्पन्नकोपसरक्तमित्यर्थ। विलोचनकोण नेत्राञ्चलम्। अब्धौ व्यापारयन्प्रसारयन्कुटिलितो वक्रीकृतो भ्रुकुटिर्भ्रूभङ्गो विटङ्क इव यस्य स तथोक्त। रघूणा प्रथम श्रीरघुनायक। पितामहस्याय पैतामहो य प्रथमसर्ग। अप्सृष्टिरित्यर्थ। 'अप एव ससर्जादौ' इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात्। तस्य समापनाय सक्षयाय। विध्वसनायेत्यर्थ। धनुरादातुमैहतैच्छत्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

आदाय च दुरापं चापमारोपयत विशिखमनलशिखम्॥

आदायेति। दुराप परेषा दुष्प्राप चापमादाय चानलशिस विशिखमाग्नेयास्त्रमारोपयतानुसधितवान्॥

नाथो विमोक्तुमुदयुङ्क्त न यावदेष[1]
पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम्।
संतापिनी[2] नयनवारिमिषेण ताव-
न्मन्दाकिनी किमुत वारुणमाललम्बे॥ २३ ॥

नाथ इति। एषोऽय नाथो रघुनायक पाथोनिधेर्जलनिधे। 'कबन्धमुदक पाथ' इत्यमर। उपरि पावकरूपमस्त्रमाग्नेयास्त्र यावद्यदाविमोक्तु नोदयुङ्क्त नोद्युक्तवान्। तावत्तदानीमेव मन्दाकिनी वियद्गङ्गा सतापिनी स्वप्रियतमस्य महाविपत्ति सप्राप्तेति सतापवती सती। नयनवारिमिषेण नेत्राम्बुव्याजेन। वारुण वरुणदेवताक सलिलास्त्रमाललम्बे किमुत स्वीकृतवती किम्। अत्र पतिविपत्तिनिमित्तकस्य मन्दाकिनीबाष्पस्य बाष्पत्वमपह्नुत्य वारुणास्त्रत्वेनोत्प्रेक्षा। तथाग्नेयास्त्रप्रयोगसतापयो कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वादसगत्यलकार। 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसगति' इति लक्षणात्। अय चोक्तोत्प्रेक्षानुगत इति सकर। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

रुषा विशिखमुच्छिखं जहति राघवे लाघवा-
दजायत रुजायतश्वसितनक्रचक्राकुलम्।
रसातलवलत्तिमि स्तिमितकुम्भिकुम्भीनस-
प्रविष्टगिरिकन्दरं तरलमन्तरं वारिधेः॥ २४ ॥

रुषेति। राघवे श्रीरामे रुषा रोषेणोच्छिखमुद्गतज्वाल विशिख बाणम्। आग्नेयास्त्रमित्यर्थ। 'घृणिज्वाले अपि शिखे', 'पृषत्कबाणविशिखा' इति चामर।

---

१ 'एव' इति पाठ. २ 'ताम्यन्' इति पाठ.

लाघवाद्धस्तलाघवाज्जहति त्यजति सति । जहाते शतृप्रत्यय । वारिधेरन्तर मध्य (कर्तृ)। 'अन्तर परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि। किंतु मध्येऽवकाशे वा' इति वैजयन्ती । रुजा उपताप । 'स्त्री रुग्रुजा चोपताप—'इत्यमर । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' । अथवा रुजेति वेदनाभेद । तयायतान्यतिदीर्घाणि श्वसितानि निश्वासा यस्य तथोक्तेन नक्रचक्रेण कुम्भिकापरपर्यायजलग्राहव्यूहेनाकुल सकुलम् । 'नक्रस्तु कुम्भीनस' इत्यमर । रसातले पाताले वलन्तो वलमानास्तिमय शतयोजनविस्तृतकाया मीनविशेषा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'राजीव शकुलस्तिमि' इत्यमर । अत्र वलतेरनुदात्तत्वेऽपि चक्षिडो ङित्करणेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदप्रयोग । अतएव 'वलतेरात्मनेपदमनित्यमनित्यत्वज्ञापनात्' इति वामन । स्तिमिता निश्चेष्टा कुम्भिनो जलकरिणो यस्मिंस्तत्कुम्भीनसै सर्पविशेषै । 'कुम्भीनसो लोहिताहि' इति वैजयन्ती । प्रविष्टानि गिरिकन्दराणि मैनाकादिपर्वतबिलानि यस्मिंस्तत्तथोक्त च तत्तरल विघूर्णितमजायत जातम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तत्क्षणं च[1] जलनिधिः क्षन्ता च युगान्तानलस्य सहनोऽपि गरलदहनोष्मणां[2] सोढापि वाडवगाढावलेह्यस्य[3] तितिक्षुरपि भार्गवतीक्ष्णपरशो· परिशोषयन्तमन्तरङ्गमङ्गारमयं[4] शरवरं निमिषमपि न विषेहे ॥

तत्क्षणमिति। तत्क्षण तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अय जलनिधिश्च वारिनिधिरपि । युगान्तानलस्य प्रलयकालाग्ने । 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कर्मणि षष्ठी । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । क्षन्ता च सहनशीलोऽपि । 'क्षमूष् सहने' तृच् । गरलदहनोष्मणा नियतात्मकुक्षिनिवासस्य शेषाशीविषस्य विषज्वलनपरितापाना वा सहनो मर्षण वाडवस्य वडवानलस्य यद्गाढावलेह्य निरन्तरदृढतरास्वादनम् । 'गाढावलेपस्य' इति पाठे दृढदाहगर्वे । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्व । तस्य सोढापि । सहतेस्तृच् । भार्गवतीक्ष्णपरशोर्जामदग्न्यनिशितकुठारस्य । ब्राह्मणेभ्य सर्वसर्वसहा दत्त्वा स्वनिवासप्रार्थनासमये प्रयुक्तस्येति भाव । तितिक्षु क्षान्तिशीलोऽपि । क्षमते सन्नन्तादुप्रत्यय । अङ्गारमयमग्निस्वरूपमन्त परिशोषयन्तमप्रमेयमपरिच्छेद्यमानप्रभाव शरवरमस्त्रोत्तम निमिष निमेषमात्रमपि किमुत चिरकालमिति भाव । न विषेहे न चक्षमे । स्वतो दु सहस्य तत्रापि कोपावेशेन श्रीरामप्रेरितस्यास्त्रस्य क क्षन्तेति भाव ॥

शरणमथ शरव्यथानिदानं जलनिधिरेष जगाम राममेव ।
परुषकुलिशपातमेव किं वा जलधरमर्थयते न जीवलोक· ॥२५॥

शरणमिति। अथासहनानन्तरमेष जलनिधि समुद्र शरव्यथानिदान शरजनितात्यन्तसतापकारणम् । 'निदान त्वादिकारणम्'इत्यमर । राम श्रीराममेव शरण

---

१ 'च' नास्ति क्वचित् २ 'दाहनोष्मणाम्' इति पाठ. ३ 'अवलेपस्य' इति पाठ ४ 'शरमयम्' इति पाठ.

रक्षकम् । 'शरण गृहरक्षित्रो ' इत्यमर । जगाम प्राप । गमेर्लिट् । कुत एतदित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—परुषेति । जीवलोक प्राणिसमूह परुषोऽसह्य कुलिशपातो यस्मात्तम् जलधरमेव नार्थयते न याचते किम् । जलमिति शेष । याचत एवेत्यर्थ । अतोऽस्यैतच्छरणागतित्व युक्तमिति भाव । 'अर्थ याञ्चायाम्' इति धातु । 'अर्थेमेऽर्थयतेरर्थायासे यञ्चावरोधयो ' इति वचनात् । वैधर्म्येण दृष्टान्तालकार । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

आगत्य चानुपदमुपदीकृतचित्र[1]रत्नराशि[2]र्जलराशिर्विनीत[3]वेषोपजातनुतिभिर्नतिभिरभ्यनन्दयद्रघुनन्दनम् ॥

आगत्येति । आगत्य शरण प्राप्य च जलराशि । अनुपदमनन्तरमुपदीकृत उपायनीकृतश्चित्ररत्नराशिर्येन स तथोक्त सन् । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमर । विनीतवेषोऽनुद्धताकार । विनयप्रह्वीभाव इत्यर्थ । उपजातनुतिभिविरचितस्तोत्रैर्नतिभिर्नमस्कारैश्च रघुनन्दनमभ्यनन्दयदतोषयत् । उपायनस्तुतिनमस्कारै श्रीरामस्य कोपोपशम चकार । 'प्रणिपातप्रतीकार सरम्भो हि महात्मनाम्' इति भाव । अत्र नतिभिरिति बहुवचन तासा भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकत्व द्योतयति । तथाविधानामेव श्रेयस्करत्वात् । तथाच श्रुति —'भूयिष्ठा ते नमउक्ति विधेम' इति ॥

तदनु संहितममोघं वैधा[4]त्रमस्त्रं कुत्र च वनचरधामनि मरुसीमनि विनिपात्यताम्, सह्यते मया सलिलावष्टम्भः, संप्रत्येव नलो विदधातु सेतुमित्यभिदधानो मन्दमन्दमन्तरधात् ॥

तदन्विति । तदनु रघुनन्दनाभिनन्दनानन्तर सहित धनुषि योजितममोघमव्यर्थ वैधात्रमस्त्र ब्रह्मास्त्र वनचराणामाभीरप्रमुखाना पापात्मना धामनि निवासस्थाने कुत्र च कस्मिंश्चिन्मरुसीमनि मरुदेशे विनिपात्यता विसृज्यताम् । मया सलिलावष्टम्भ सलिलप्रतिबन्ध सह्यते मृष्यते । सप्रतीदानीमेव नल सेतु विदधातु विरचयतु इतीत्थमभिदधानो भाषमाण । सागर इति शेष । मन्दमन्द मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भाव । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अन्तरधादन्तर्हितोऽभूत् ॥

तत किं तत्राह—

आदिष्टा र[6]घुनन्दनेन हरयोऽप्यष्टासु दिक्षु क्षणा-
त्त्रैलोक्याश्रितमूलमध्यशिखरान्धात्रीधरानाहरन् ।
यैः क्षिप्तैः सलिले नलेन जलधिर्यातोऽपि जम्बालतां
निर्गच्छन्नचिराय निर्झरपयःपूरैः पुपूरे पुनः ॥ २६ ॥

---

१ 'नूतनरत्न' इति पाठ २, 'वारिराशि ' इति पाठ ३ 'वेषविशेषोपजातनतिभिर्नुतिभि ' इति पाठ ४. 'अस्त्र वैधात्रम्' इति पाठ ५ 'कुत्रचन वनसीमनि विनिपात्य साध्यो मया सलिलविष्टम्भ ' इति पाठ . ६ 'पुगवेन' इति पाठ .

आदिष्टा इति। हरयो वानरा रघुनन्दनेनादिष्टा सेतुनिबन्धनार्थं पर्वतानाहरन्नित्याज्ञप्ता सन्त । अष्टास्वपि दिक्षु स्थितानिति शेष । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्। पातालमर्त्यस्वर्लोका इत्यर्थ । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तत्राश्रितानि सगतानि मूलमध्यशिखराणि येषा तानित्यतिशयोक्ति । *वरन्तीति वरा* । पचाद्यच्। धात्रीधरान्पर्वतान्क्षणादाहरन्नानीतवन्त । ततो नलेन सलिले क्षिप्तैर्यैर्धात्रीधरैर्जलधिर्जलनिधिर्जम्बालता पङ्कताम्। 'निषद्वरस्तु जम्बाल पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमर । यातोऽपि । निर्जरपय पूरैर्गिरिप्रवाहै । 'प्रवाहो निर्झरो झर' इत्यमर । अचिराय शीघ्रमेव निर्गच्छन्। उपचय प्राप्नुवन्नित्यर्थ । पुनर्भूयोऽपि पुपूरे पूरित । पूरे कर्मणि लिट् । अत्राम्बुधे पङ्किलत्वनिर्झरपय पूरितत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धाभिधानादसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति पूर्वोक्तया ससृज्यते। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

> **अथ जलधौ निपेतुरतिदूरनिपातदल-**
> **ज्जलचरजीव[1]जीवनदगन्धमहौषधयः।**
> **स्फुटितधराविराजदहिपुंगवफूत्करण-**
> **क्षुभितगुहागृहो[2]त्थितमहाहरयो गिरयः ॥ २७ ॥**

अथेति। अथानन्तर जलधौ जलनिधौ। अतिदूरनिपातेनात्यन्तविप्रकृष्टपातेन सुदूरावगाहनेन वा दलता विशीर्यमाणाना जलचराणा नक्रादिजलजन्तूना जीवाना प्राणिना जीवनद पुनरुज्जीवको गन्ध आमोदो यासा तास्तथोक्ता महौषधय सजीविन्यादिलताविशेषा येषा ते तथोक्ता इति बहुव्रीहि । स्फुटिता निपातेन यो वेगस्तेन दलिता या धरा समुद्राधारभूमिस्तस्या विराजता प्रकाशमानानामहिपुगवाना पातालवासिना महोरगाणा च फूत्करणैर्मुखनिश्वासमारुतै क्षुभिता क्षोभ प्रापिता । अतएव गुहागृहेभ्य कन्दरमन्दिरान्तरालेभ्य उत्थिता निर्गता महाहरयो महासिहा येषा ते तथोक्ता गिरय पर्वता निपेतु पतन्ति स्म । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थयोरसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्त्यो ससृष्टि ॥

> **अलक्षितमहीधरग्रहणमस्फुटक्षेपणं**
> **विचित्रघटनं ततो विरचितो नलेनामुना।**
> **अबोधि हरियूथपैरधिपयोधि सेतुर्महा-**
> **न्भुवो भुज इवाभ[3]यं निजतनूभुवो लम्भयन् ॥ २८ ॥**

अलक्षितेति। तत । गिरिनिपातानन्तरमित्यर्थ । अलक्षितमदृष्ट महीधरग्रहण पर्वतस्वीकरण यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अस्फुटक्षेपणमप्रकाशनिक्षेपण यथा तथेत्यतिशयोक्ति । तथा विचित्रा आश्चर्यकरी घटना यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा। अमुना नलेनाधिपयोधि पयोधौ इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव ।

---

१ 'दत्तजीवनवगन्ध' इति पाठ २ 'गृहासिक' इति पाठ ३ 'अभवत्' इति पाठ .

विरचितो निर्मितो महानत्यायत सेतुर्हरियूथपै कपिश्रेष्ठैर्निजतनूभुव स्वपुत्रिकाया सीताया अभय भयाभावम्। अर्थाभावेऽव्ययीभाव । लम्भयन्प्रापयन् । भुवो भूदेव्या भुज इवेत्युत्प्रेक्षा । अबोधि बुद्धम्। बुध्यते कर्तरि लुङ्। 'दीपजन–' इत्यादिना च्लेश्चिणादेश । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अनन्तरमन्तर्मुखा इव वलीमुखाः प्रबोधेनेव सेतुपथेन संसारमिव दुस्तरं तरंगिणीपतिमतीत्य सद्य एव प्रकाशं गिरीशं सुवेलमवलोकयन्तो मुहुरविदन्परमानन्दम्[1] ॥

अनन्तरमिति। अनन्तर सेतुनिर्माणानन्तरमन्तर्मुखा आत्मनिष्ठा योगिन इव वलीमुखा वानरा प्रबोधेन तत्त्वज्ञानेनेव सेतुपथेन। 'ऋक्पू–' इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्यय । ससार पुत्रमित्रकलत्रादिबन्धुरूपा ससृतिमिव दुस्तर तरितुमशक्यम्। 'ईषद्दु –' इत्यादिना खल्प्रत्यय । तरगिणीपति समुद्रमतीत्य तीर्त्वा सद्यस्तदानीमेव प्रकाश चक्षुर्गोचर भास्वर च। 'तस्य भासा सर्वमिद विभाति' इति श्रुति । सुवेल सुवेलाख्य पर्वत शोभनमर्याद च। 'वेलाब्धितीराब्धिबुद्ध्यो कालमर्यादयोरपि' इति नानार्थरत्नमालायाम्। गिरीश पर्वतश्रेष्ठ परमेश्वर च । अवलोकयन्त पश्यन्त साक्षात्कुर्वन्तश्च। मुहु पुन पुन परमनिर्वाच्यमानन्द सतोष ब्रह्मानन्द चाविदन्नलभन्त । अनेकैवेयमुपमा श्लेपसकीर्णा ॥

वलयिततटदेशैर्वाहिनीनां निवेशै-
रविरलवनरेखामध्यमध्यास्त रामः।
कपिकलकलशीर्यत्कन्दरामन्दिरान्त-
श्चलितकुपितसिंहत्रस्तवेलं सुवेलम्॥ २९ ॥

वलयितेति। रामो वलयिततटदेशैरावेष्टितसानुप्रदेशैर्वाहिनीना कपिसेनानाम्। 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती। निवेशै शिबिरैरविरलानि सान्द्राणि वनरेखामध्यानि वनश्रेण्यन्तरालानि यस्य त तथोक्तम्। 'पङ्क्तिश्रेणी रेखास्तु राजय ' इत्यमर । कपिकलकलैर्वानरकोलाहलै शीर्यता विदीर्यमाणाना कन्दरामन्दिराणा गुहागृहाणामन्तर्मध्यप्रदेश । 'अन्तर्मध्ये तथा प्रान्ते स्वीकारार्थेऽपि दृश्यते' इति विश्व । ततश्चलिता कोलाहलासहिष्णुतया निर्गता तथा कुपिताश्च ये सिंहास्तेभ्यस्त्रस्ता भीता वेला लक्षणया तटवर्तिजन्तवो यस्य त सुवेलमध्यास्ताधिष्ठितवान्। 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम्। मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु दशमुखोऽपि[2] शुकमुखादतिलङ्घितजलधिगतसुवेलारामं रामं निशम्य सम्यगवगमनाय रघुनायकबलमनुप्रयातयोर्[3]विदितविभीषणप्रेरणाकुपितकपिलोकनियन्त्रणनितान्तखिन्नयोर्[4]विपन्नाधारदाशरथिविमोचितप्राणयो शुकसारणयोर्वचसा प्रासादमुदग्रमा-

---

१. 'अविन्दत महान्तमानन्दम्' इति पाठ २ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'प्रहितयो ' इति पाठ ४ 'वेषविभीषणावेदितकुपित' इति पाठ. ५ 'प्रासादाग्रम्' इति पाठः.

साद्य प्रत्येकशस्तदावेद्यमानान्प्रवर्धमानान्समरसंनाहमतीन्प्लवगसेनाधिपतीनतिधीरतया सावधीरणमवेक्षमाण. प्रतिपक्षबलप्रशंसिनावुभावप्युपेक्षमाणः शार्दूलप्रभृतिभिः प्रणिधिभिरप्यवगताशेषवृत्तान्ततान्त सुचिरमनुचिन्तयन्नन्तिकासीनमतिविनयप्रह्वं विद्युज्जिह्वमुपह्वरे किमप्यभिधाय सौधादवततार ॥

तदन्विति। तदनु सुवेलाधिष्ठानानन्तर दशमुखो रावणोऽपि शुकमुखाच्छुकाख्यदूतप्रणिधिवचनादतिलङ्घितजलधि सेतुमार्गेणातिक्रान्तवारिधिमधिगतसुवेलारामममविष्ठितसुवेलाचलोद्यान राम निशम्य श्रुत्वा। सम्यगवगमनाय सम्यक्परिज्ञानार्थम्। रघुनायकस्य बलमनु सैन्यमुद्दिश्य प्रयातयोर्गतयो तथा विदित तद्वृत्तान्तज्ञानमस्यास्तीति विदित। अर्शआद्यच्प्रत्यय। स चासौ विभीषणश्च तस्य प्रेरणेन रावणप्रेषितावेतौ गूटपुरुषौ गृह्णीष्वमिति चोदनया कुपितस्य क्रुद्धस्य कपिलोकस्य वानरनिवहस्य नियन्त्रणेन। तत्कृतनिबन्धनेनेत्यर्थ। नितान्तखिन्नयोरत्यन्तखेदमापन्नयो। ततो विपन्नाधारेणार्तरक्षकेण दाशरथिना विमोचितप्राणयोस्त्याजितजीवनयो शुकसारणयोर्गूढपुरुषयोर्वचसा वचनाद्वानरबल स सम्यग्दृष्ट्वा निबन्धमुक्तौ पुनरावामागतावित्येवभूतवाक्यात्। उदग्रमुन्नत प्रासाद हर्म्यमासाद्याधिरुह्य प्रत्येकशो भागतस्ताभ्या शुकसारणाभ्यामावेद्यमानान्ज्ञाप्यमानान्प्रवर्धमानान्वृद्धिं प्राप्नुवानान्समरसनाहमतीन्युद्धसनद्धा बुद्धिर्येषा तान्प्लवगसेनाधिपतीन्सुग्रीवाङ्गदादिसेनानायकानतिधीरतयात्यन्तगम्भीरतया हेतुना सावधीरण सावज्ञमवेक्षमाणोऽवलोकयमान। तथा प्रतिपक्षस्य बलप्रशसिनौ शत्रुसैन्यस्तावकौ। उभावपि शुकसारणौ च। उपेक्षमाण। 'रिपूणा प्रतिकूलाना युद्धार्थमभिधावताम्। उभाभ्या सदृश नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥' इत्यादिना गर्हमाण इत्यर्थ। तथा शार्दूलप्रभृतिभि प्रणिधिभिर्गूढपुरुषैरवगताशेषवृत्तान्तो ज्ञाताखिलसैन्यप्रवृत्ति। 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त' इत्यमर। अतएव तान्त खिन्न। सुचिरमनल्पकालमनुचिन्तयन्नेतद्विजये क उपायो भवेदिति विचारयन्नन्तिकासीन निकटवर्तिनमतिविनयप्रह्वमत्यन्तविनयेन नम्र विद्युज्जिह्व नाम कश्चिन्महामायाविन राक्षस प्रति उपह्वरे रहसि। अव्ययमेतत्। किमपि किंचिद्वचनमभिधाय। मायाकल्पित रामशिर सधनु प्रदर्श्य सीता प्रलोभयेत्येवभूतं वाक्यमुक्त्वेत्यर्थ। सौधादवततारावरूढवान् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचरो निदेशान्निशाचरपतेर्दाशरथिशिर सशरं धनुरपि निर्माय मायानुभावादाहवानीतमित्यभिधाय निधाय च पुरो निदाघातिशयसंतापिनी वासन्तीमिव वैद्युतानलश्चिरकालविरहविह्वलीकृतामाकुलीचकार मैथिलीम् ॥

---

१ 'प्रवर्धमान' इति पाठ २ 'प्लवगम' इति पाठ ३ 'तावुभौ' इति पाठ ४. 'प्रणधिभि' इनि पाठ ५ 'वृत्तान्त सान्तस्ताप' इति पाठ ६ 'क्षणदाचरोऽपि इति पाठ. ७. 'चिरकालविह्वलाम्' इति पाठ.

तत्क्षणमिति। तत्क्षण तस्मिन्क्षणे क्षणदाचरो विद्युज्जिह्वो निशाचरपतेर्निदेशाद्रावणाज्ञावशाद्धेतोर्मायानुभावान्निजमोहनशक्तिसामर्थ्याद्दाशरथे श्रीरामस्य शिर सशर सबाण धनुरपि धनुश्च निर्माय प्रकल्प्याहवाद्युद्धादानीतमितीत्थमभिधायोक्त्वा पुर सीताया अग्रे निधाय निक्षिप्य च निदाघातिशयेन घर्मातिशयेन ग्रीष्मकालप्रयुक्तोष्माधिक्येन सतापिनी परितप्यमानाम्। 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्व । वासन्ती माधवीलताम् । 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमर । वैद्युतानल इव इत्युपमा। चिरकालविरहेण बहुकालवियोगेन विह्वलीकृता मैथिलीमाकुलीचकाराकुलीकृतवान्। तदेतन्नखव्रणोपरि मुसलाघातप्राय चण्डभानुसतप्राय दावानलवेष्टमानरूप चाभूदिति भाव ॥

तत· प्रबुद्धा च सा[1] मुग्धा पुनस्तथ्यमिति विचार्य तदनार्य पर्यदेवयत पतिदेवता ॥

तत इति। ततस्तदनन्तर पतिदेवता पतिव्रता सा मैथिली मुग्धा मूर्च्छिता पुन प्रबुद्धा बोध प्राप्ता सती। अनार्य मायिक तत्सधनु शिरस्तथ्य यथार्थमिति विचार्य पर्यदेवयत व्यलपीत्। 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर ॥

तत्प्रकारमेवाह—

> **रक्षोवरोधवसतिं रजनीचरीणां**
> **रक्षोपरोधमपि रावणभर्त्सनं च।**
> **सर्वं सहे यदुपलम्भधिया स एवं**
> **सर्वसहे भवति जीवति हन्त सीता ॥ ३० ॥**

रक्ष इति। रक्षसो रावणस्यावरोधवसतिमन्त पुरावस्थानम्। अत्यन्तदुरवस्थापादिनीमित्यर्थ ।'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर ।रजनीचर्यश्च रजनीचराश्च तेषाम्। अतिभयकराणामिति भाव । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेष । रक्षया गुप्त्या य उपरोधो निर्बन्धस्तमपि रावणस्य त्रिलोककण्टकस्य भर्त्सन तर्जन चेति सर्व यस्य श्रीरामस्योपलम्भधिया प्राप्त्याशया सहे मृष्यामि। 'सह मर्षणे' लटस्तङ्। स श्रीराम एवमित्थभूत । छिन्नशीर्षो जात इत्यर्थ । अथापि। सर्वं सहत इति सर्वसहा । हे सर्वसहे वसुमति । 'सर्वसहा वसुमती' इत्यमर । भातीति भवती । हे भवति पूज्ये। 'भातेर्डवतु' इत्यौणादिको डवतुप्रत्यय । 'उगितश्च' इति ङीप्। सीता। स्वयमित्यर्थ । जीवति प्राणान्धारयति। हन्त। एतद्दर्शनसमकालमेव प्राणनिष्क्रमणेन भाव्ये तथा न भूतमित्यत्यन्तविरोध इत्यर्थ । सर्वसहाया सर्वसाक्षित्वान्निजमातृत्वाच्च ता सबोध्येत्थ विलापो युक्त एवेति भाव । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थयोरनुप्रासयमकविशेषयो ससृष्टि ॥

इत्येवमत्याहितमत्या[2] समेतामेतां[3] सद्य आसाद्य 'सखि वैदेहि,

---

१ 'सा' इति नास्ति क्वचित्. २ 'इति' इति नास्ति क्वचित्. ३ 'समेनामेतामासाद्य' इति पाठ.

देहि[1] मे वचः। मम वचो विधेहि[2]। कथमियं[3] दशा। दशाननकृता माया हि सेयम्[4]। मा याहि मनसि वैधुर्यम्। अखिल[5]जगतीधुर्यभुजबलाभिरामे रामे[6] किमिदमनार्यमविचार्यम्' इति भाषमाणा[7] नवीनासारनिष्यन्दिनी कादम्बिनीव घर्मोद्वेगिनीं केकिनीं सरमा चिरमाश्वासयामास॥

इतीति। इत्येवमुक्तप्रकारेणात्याहितमत्या विभीतबुद्ध्या। यद्वा अत्याहिते जीवितानपेक्षितव्यापारे या मतिस्तया समेताम्। तादृग्बुद्धिमतीमित्यर्थः। 'अत्याहित महाभीति कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः। एतां सीतां सद्योऽविलम्बेनैव। अन्यथा महाननर्थः स्यादिति भावः। आसाद्य संनिधाय। हे सखि प्रिये। 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीप्। हे वैदेहि मैथिलि, मे मह्यं वचो देहि। मां प्रति वदस्वेत्यर्थः। तथा मम मे वचः। मया वक्ष्यमाणं वाक्यमित्यर्थः। विधेहि कुरु। मदीयवचनं श्रुत्वा समाहितमनस्का भवेत्यर्थः। किं तद्वच इत्यत आह—इयं वर्तमाना दशा व्यामोहावस्था कथं कुतः। न कथमपीत्यर्थः। किंतु सेयं शिरोधनुरायाहरणक्रिया दशाननेन महामायाविना रावणेन कृता प्रयुक्ता माया हि। चित्रं खल्वेतत्सर्वं विबुध्यस्वेत्यर्थः। हिरवधारणे। अतः मनसि वैधुर्यं वैक्लव्यं मा याहि मा प्राप्नुहि। कुतः। अखिलजगतीधुर्यं सकललोकधुरंधरम्। 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्ययः। यद्भुजबलं बाहुपराक्रमस्तेनाभिरामे कमनीये रामेऽनार्यं तुच्छमिदमेतच्छिरश्छेदादिकृत्यं विचार्यं किं विचारितुं योग्यं किम्। न विचार्यमेवेत्यर्थः। अत्यन्तविरुद्धत्वादिति भावः। इत्यनेन प्रकारेण भाषमाणा सरमा विभीषणपत्नी नवीनासारनिष्यन्दिनी प्रत्यग्रजलधारावर्षिणी कादम्बिनी मेघमाला। 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः। घर्मोद्वेगिनीं ग्रीष्मोष्मपरिक्लिष्टाम्। 'उद्वेगस्तिमिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि' इति शब्दार्णवः। केकिनीमिव मयूरीमिव चिरमाश्वासयामासोपलालितवती। उज्जीवितवतीत्यर्थः॥

अथ निगदितनीतिं मुञ्च मुञ्चेति सीता-
मविरतरणकण्डूभीषणो रावणोऽयम्।
मनसि न बहु मेने मन्त्रिणं माल्यवन्तं
दिवि परममरीणां मण्डलं माल्यवन्तम्॥ ३१॥

अथेति। अथ मायाप्रयोगानन्तरमविरतरणकण्ड्वा बहुलतरसमराभिनिवेशेन भीषणः। नन्द्यादित्वाल्ल्युट्। अयं रावणः सीतां श्रीरामपत्नीं परमपतिव्रताम्। मुञ्च मुञ्चाभीक्ष्ण्यं त्यज। आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः। अन्यथा महाननर्थो भविष्यतीति भावः। इत्येवं निगदितनीतिमुक्तनीतिवचनं माल्यवन्तं माल्यवन्तं नाम मन्त्रिणं मनसि बहु

---

१. 'वै देहि वच' इति पाठः २. 'मम वचो विधेहि' इति नास्ति क्वचित्. ३ 'तव दीना दशा' इति पाठः. ४ 'सेयं' इति नास्ति क्वचित्. ५ 'निखिल' इति पाठः ६ 'रामेऽपि' इति पाठः. ७. 'अभिदधाना' इति पाठः.

गुरु यथा तथा न मेने न बुध्यते स्म । किंतु दिवि स्वर्गे । 'द्यौ स्वर्गनभसोरपि' इति विश्व । मालैव माल्यम् । 'चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्' इति क्षीरस्वामी । तद्वन्तम् । पुष्पस्रगलकृतमित्यर्थ । अमरीणा मण्डल पर सुरसुन्दरीनिकरमेव । 'मण्डल त्रिषु' इत्यमर । बहु मेने । सीतामपरित्यज्य श्रीरामेण रणे निहत सन् स्वर्ग गन्तुमैच्छदित्यर्थ । अनुप्रासयमकयो सस्टष्टि । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ रामोऽपि कामोचितवेषविभीषणामात्यविदितरक्षोनगररक्षोदन्तो हृदन्तोपजातसमरसंरम्भधीरम्बुधिमेखलालंकारमणेर्लङ्कायाः प्राग्द्वारस्थाय प्रहस्ताय पर्यस्ताहितप्राणानिलं नीलं दक्षिणद्वाररक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेयं तारेयं प्रत्यग्द्वारपालनाधिकृतं पाकशासनजिते पराक्रममिव तनूमन्तं हनूमन्तमन्तर्व्यूहविहितरक्षाय विरूपाक्षाय रक्षः[1]प्लवगऋक्षाधिपतीन्प्रतिनिधीन्वि[2]धाय विधाय च सज्यं धनुरनुजेन समं समीकाभिमुखेन दशमुखेन गुप्तमुत्तरं गोपुरमुत्तरङ्गो बलैरुपरुरोध ॥

अथेति । अथानन्तर रामोऽपि कामोचितवेषा इच्छासदृशवेषधारिण विहितपक्षिभूमिका इत्यर्थ । तथाभूतेभ्यो विभीषणामात्येभ्योऽनलादिविभीषणमन्त्रिभ्यो विदितो विज्ञातो रक्षोनगरस्य रावणराजधान्या लङ्काया रक्षोदन्तो रक्षणवार्ता यस्य तथोक्त । तथा रामायणे श्रीराम प्रति विभीषणवचनम्—'अनलश्च हरिश्चैव सपाति प्रमदस्तथा । गत्वा लङ्का ममामात्या पुरीं पुनरिहागता ॥ भूत्वा शकुनय सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् ॥' इत्यादि । अतएव हृदन्ते हृत्प्रदेशे उपजाता समरे सरम्भधी कोपबुद्धिर्यस्य स तथोक्त । 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इत्यमर । अम्बुधिमेखलालकारमणे । भूतधात्रीभूषणायमानाया इत्यर्थ । 'भूतधात्र्यब्धिमेखला' इत्यमर । लङ्काया प्राग्द्वारे तिष्ठतीति तथोक्ताय । 'सुपि स्थ' इति कप्रत्यय । प्रहस्ताय प्रहस्ताख्याय राक्षससेनापतये पर्यस्ताहितप्राणानिल निरस्तशत्रुप्राणवायुम् । शत्रुकुलान्तकमित्यर्थ । नीलनाम वानरसेनापतिं प्रतिनिधिम् । निधायेति सर्वत्र सबध्यते । तथा दक्षिणद्वार रक्षत इति तद्रक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोविश्वत्रयविजयधौरेय त्रैलोक्यविजयधुरधर तारेय तारातनयमङ्गदम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्'इति ढक् । उभयत्रापि ढक्येयादेश । प्रत्यग्द्वारपालन प्रतीचीद्वारसरक्षणमधिकरोतीति तदधिकृते । करोते क्विप् । पाकशासनजित इन्द्रजिते । कृधातो कर्मणि क्तप्रत्यय । पाकशासनजिति विषये तनूमन्त मूर्तिमन्त पराक्रममिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । हनूमन्तम् । तथा अन्तर्व्यूहे मध्यगुल्मे विहितरक्षाय कृतसरक्षणाय विरूपाक्षाय राक्षससेनाधिपतये च रक्ष प्लवगऋक्षाधिपतीन्विभीषणसुग्रीवजाम्बवत । प्लवगऋक्षेत्यत्र 'ऋत्यक' इति साहित प्रकृतिभाव । प्रतिनिधीन्प्रतिभटान्विधाय कृत्वा । नियुज्येत्यर्थ । तथा धनुश्च सज्यमारोपितगुण विधाय । अनुजेन सम लक्ष्मणेन

१ 'प्लवगम' इति पाठ । २ 'विनिधाय' इति पाठ

सह। बलैर्वानरसैन्यैरुत्तरङ्ग समुद्भट सन्। समीकाभिमुखेन समरोन्मुखेन दशमुखेन गुप्त रक्षितमुत्तरमुत्तरदिगवस्थित गोपुर पुरद्वारमुपरुरोधारौत्सीद्रुणद्धि स्म ॥

अत्याकुलां हरिबलैरवलोक्य लङ्कां
दत्तार्गलेषु दशकंधरकिंकरेषु।
आरक्षकैस्त्वरितमन्तकराजधान्या-
मुद्घाटिताभिरुदभावि कवाटिकाभिः ॥ ३२ ॥

अत्याकुलामिति। हरिबलैर्वानरसैन्यैरत्याकुलामत्यन्तसकुला लङ्कामवलोक्य दशकधरकिंकरेषु रावणभृत्येषु दत्तार्गलेषु सघटितकवाटेषु। वानराणामन्त प्रवेश-निरोधार्थं कवाटाच्छादितद्वारेषु सत्स्वित्यर्थ। 'कवाटमरर तुल्ये' इत्यमर। अन्तकराजधान्या यमपुर्यां कवाटिकाभि कवाटै कर्तृभि। गौरादित्वान्डीष्। अतएवोक्तममरकोशे—'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि' इति। बाहुल्यप्रतीति। तत स्वार्थे क। 'केऽण' इति ह्रस्व। आसमन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्षकैर्द्वारपालकै। 'नन्दिग्रहि–' इत्यादिना पचाद्यच्। 'आरक्षिकै' इति पाठ आरक्षा प्रयोजनमेषामारक्षिकै। 'प्रयोजनम्' इति ठक्। त्वरित शीघ्रम्। 'जवोऽथ शीघ्र त्वरितम्' इत्यमर। उद्घाटिताभिर्विघटिताभिरुदभाव्युद्भूतम्। भुवो भावे लुङ्। 'चिण्भावकर्मणो' इति चिण्। समनन्तरमेव महारणे निपत्य पुनरागन्तॄणां राक्षसानाम्। अत्रैकमेव द्वार चेन्महासकट भविष्यतीति धिया यमद्वारपालका सर्वाण्यपि द्वाराणि शीघ्रमुद्घाटितकवाटानि चक्रुरित्यर्थ। राक्षसाना पापिष्ठाना यमपुरप्रवेशनैयत्यादिति भाव। मृत्युस्तेषामतिसनिहितोऽभूदिति फलितार्थ। लोके तावदज्ञै स्वरक्षणार्थं केवल वृथा व्याप्रियते। भवितव्यस्वविपत्त्यादिक त्वावश्यकतया स्वयमेव भवति न चैतज्जानन्त्यहो मूढा पशव इव शोच्या इति तात्पर्यार्थ। अत्र सयमनीकवाटोद्घाटनासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

(तत्क्षणं[1] लक्ष्मणाग्रजः सुग्रीवेण सह सुवेलाचलकूटमधिरूढस्त्रिकूटावनीधरचूडामणिं सिंहलद्वीपकमलकर्णिकां निर्माणकौशलं[2] विश्वकर्मणो निवेशदर्शी निशाचरहरीणामनवरत[3]बन्दीकृतामरपुरंध्रीबाष्पनदीमातृकोपवनसीमान्तरां[4] निरन्तरसेवासमागतदिक्पालकुलमातङ्ग[5]मदाम्बुपङ्किलबाह्याङ्गणोत्सङ्गां लङ्कामवलोकमानस्तत्र चैकत्र[6] समुन्नतं सौधमधिवसन्तं संतमसमिव सदेहबन्धमन्तिकचरोदस्तविमलमुक्तातपत्रनिभात्[7]सतारकेण विभावरीपतिनेव सेव्यमानं वैमानिकवधूविधूयमानधवल[8]चामरद्वंद्वशोभितमभितश्चलितम-

१. 'तत्क्षण च' इति पाठ २ 'कौशलीम्' इति पाठ ३ 'अनारत' इति पाठ ४ 'उपवनसीमान्ता सीमान्तरात्' इति पाठ. ५ 'दिक्पालमातग' इति पाठ ६ 'च' इति नास्ति क्वचित्. ७. 'मिषात्' इति पाठ ८ 'धवल' इति नास्ति क्वचित्

न्दाकिनीपरीवाहमिवाञ्जनाचलमखिलजगद्विजयवर्णावलीमतिनिर्णायकैरनेकविधसमीकाभिघातमग्नभग्नैरावणविपाणकुलिशाग्रैरुत्कीर्णविशालवक्षःस्थलफलकमानीलतया लसच्छायमाच्छादिताभिनवलोहितवत्पाटलपटं संध्यारागबन्धुरं कंधरमिव ददर्श दशकंधरम् ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षण तस्मिन्क्षणे लक्ष्मणाग्रज श्रीराम सुग्रीवेण सह । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरपि वानरै सहेत्यर्थ । सुवेलाचलकूट सुवेलाख्यगिरिशिखरमविरूढोऽविष्ठित सन् । त्रिकूट इत्यवनीश्वर पर्वतो राजा च गम्यते । तस्य चूडामणि शिरोरत्नम् । त्रिकूटाचलशिरोभूषणायमानमित्यर्थ । रूपकालंकार । सिंहलद्वीप इत्यष्टादशद्वीपेषु प्रसिद्धो यो द्वीपोऽन्तरीपम् । 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्' इत्यमर । द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीप इति विग्रह । सुप्सुपेति समास । 'ऋक्पू—' इत्यादिना समासान्तोऽकार । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीकारादेश । स एव कमल तस्य कर्णिका बीजकोशिकाम् । परमशोभावहतया तन्मध्यवर्तिनीमित्यर्थ । अत्रैकदेशवर्त्यश्लिष्टपरम्परितरूपकम् । विश्वकर्मणो गीर्वाणशिल्पिन । 'विश्वकर्मा दिनकरे तथा गीर्वाणशिल्पिनि' इति वैजयन्ती । निर्माणकौशल रचनाचातुर्यम् । विश्वकर्मणा यावत्स्वकौशल निर्मितामित्यर्थ । अत्र कौशलतत्कार्ययोर्भेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्ति । एतेनास्यासाधारणशिल्पसौष्ठवसपन्नत्व सूच्यते । निशाचरा राक्षसास्त एव हरय सिंहास्तेषा निवेशदरी नियतनिवासगुहा । इति रूपकम् । अनवरत निरन्तर बन्दीकृता उपग्रहीकृता या अमरपुरध्य सुरसुन्दर्यस्तासा बाष्पैर्नेत्राम्बुभि । 'बाष्पो नेत्राम्बुधूमयो' इत्यभिधानात् । नद्येव माता येषा तानि नदीमातृकाणि । नद्यम्बुजीवदेशभूतानीत्यर्थ । 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसपन्नव्रीहिपालिक । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमर । तान्युपवनसीमान्तराण्युद्यानप्रदेशान्तरालानि यस्यास्ताम् । बन्दीकृतसुरसुन्दरीबाष्पाम्बुप्रवाहपरिपूरितोद्यानवनमध्यप्रदेशामित्यर्थ । अत्रासबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । निरन्तरमनवरत सेवार्थं रावणोपासनार्थं समागतस्य सप्राप्तस्य दिक्पालकुलस्येन्द्रादिदिगीश्वरसङ्घस्य ये मातङ्गा ऐरावतादिमत्तगजास्तेषा मदाम्बुना पङ्किल पङ्कवान् बाह्याङ्गणोत्सङ्गो बहिर्भवचत्वरप्रदेशो यस्यास्तामिति पूर्ववदतिशयोक्ति । 'उत्सङ्गो मुक्तसयोगे वक्षस्यूर्ध्वतलेऽपि च' इत्युत्पलमालायाम् । पङ्किलेत्यत्र पिच्छादित्वान्मत्वर्थीय इलच् । बाह्येत्यत्र 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च' इति वक्तव्यात्ष्यञ् । लङ्कामवलोकमानोऽवेक्षमाणस्तत्र लङ्काया चैकत्रैकस्मिन्प्रदेशे समुन्नतमत्युन्नत सौधम् । प्रासादमित्यर्थ । 'उपान्वध्याङ्वस' इति कर्मत्वम् । अधिवसन्तमधितिष्ठन्तम् । सदेहबद्ध मूर्तिमत्सतमस विष्वगन्धकारमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमस क्षीणेऽवतमस तम । विष्वक्सतमसम्' इत्यमर । 'देहबद्धम्' इति पाठे गृहीतशरीरमित्यर्थ । 'वाहिताग्न्यादिषु' इति निष्ठाया परनिपात । वाहिताग्न्यादिराकृतिगण । अन्तिकचरेण पार्श्ववर्तिना उदस्तमुत्क्षिप्त यद्विमलमुक्तातपत्र स्वच्छतरमौक्तिकच्छत्र तन्निभात्तद्व्या-

---

१ 'उद्गीर्ण' इति पाठ २. 'लोहितपटमापाटलसध्या' इति पाठ .

जात्। 'व्याजे निभे ना सदृशे त्रिष्वथो वाक्यलिङ्गकौ' इति नानार्थरत्नमाला। सतारकेणाश्विन्यादिनक्षत्रयुक्तेन विभावरीपतिना चन्द्रेण सेव्यमानमुपास्यमानमिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा। विमानेन सचरन्तीति वैमानिका देवा। 'चरति' इति ठक्। तेषा वधूभ्या रमणीभ्या विधूयमान पार्श्वद्वयेऽपि सवीज्यमान यद्धवलचामरद्वन्द्व पाण्डुरवालव्यजनयुगल तेन शोभित प्रकाशमानमतएवामित उभयत। उभयपार्श्वयोरित्यर्थ। चलितौ प्रसृतौ मन्दाकिनीपरीवाहौ गङ्गाप्रवाहौ यस्य त तथोक्तम्। 'जलोच्छ्वासा परीवाहा' इत्यमर। अञ्जनाचल कज्जलशैलमिव स्थितमित्यभूतोपमा उत्प्रेक्षा वा मतभेदात्। अखिलजगता समस्तलोकाना या विजयवर्णावल्यो विजयज्ञापकाक्षरविन्यासास्तन्मतिनिर्णायकै। तादृग्भ्रान्तिजनकैरित्यर्थ। अतएव भ्रान्तिमदलकार। अनेकविवसमीकेष्वसख्यातरणेष्वभिघातै सप्रहारैर्मग्नानि सुदूर प्रविष्टानि अतएव भग्नानि विदलितानि यान्यैरावणविषाणकुलिशाग्राणीन्द्रगजदन्तवज्रमुखानि तैरुत्कीर्ण विक्षिप्त विशाल यद्वक्ष स्थल तत्फलकमिव यस्य तम्। आनीलतया लसच्छाय समन्ताद्विनीलतापिञ्छगुच्छसमानकान्तिमभिनवलोहितवत्प्रत्यग्रशोणितवत्पाटलोऽरुणो य पट स आच्छादितोऽवसितो येन त तथोक्तम्। 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमर। अतएव सध्यारागेण बन्धुर सुन्दरम्। 'बन्धुर सुन्दरे नम्रे' इत्यमर। कबरमम्बुवरमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा उपमा वा। 'पुसि क क शिरोऽम्बुनो' इत्यमर। दशकधर रावण ददर्श॥

कोपादुत्पतितस्तदा हरिपतिः कोटीरमुत्पाटितं
चक्रे नैर्ऋतनायकस्य सुदृढीचक्रे च वैभीषणम्।
युद्ध्वा तत्[1]प्रथमावमानकुपितेनैतेन बुद्ध्वा ततो
मायामस्य जगाम कोमलगुणग्रामं स रामं पुनः॥ ३२॥

कोपादिति। तदा रावणदर्शनसमये हरिपतिर्वानरेश्वर सुग्रीव कोपात्तद्दर्शनजनितामर्षाद्धेतोरुत्पतित। रावणाधिष्ठितसौधमुद्दिश्येति शेष। 'दृष्ट्वा च रावण युद्धे दर्शनादवधारय' इति श्रीरामायणवचनात्। श्रीरामसनिधौ स्वोक्तमर्थ समर्थयितु सत्वरमुत्थित इत्यर्थ। नैर्ऋतनायकस्य रक्ष पते रावणस्य। 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमर। कोटीर मुकुटमुत्पाटित चक्रे। आकृष्य भुवि निपातयामासेत्यर्थ। 'आकृष्य मुकुटं चित्र पातयित्वापतद्भुवि' इति रामायणवचनम्। तथा वैभीषण विभीषणसबन्धिन कोटीर सुदृढीचक्रे सुष्ठु दृढीकृतवान्। अभूततद्भावे च्वि। रावणकोटीरविघटनेन विभीषणकोटीरसघटन निश्चित चकारेत्यर्थ। अत्र भविष्यदर्थत्वेऽपि सिद्धवदनुवादाद्भूतार्थप्रयोग। अथ तत्प्रथमावमानकुपितेन स एव प्रथम आद्यस्तत्प्रथम। तावत्पर्यन्त कुत्रापि भङ्गाभावात्तेनावमानेनावज्ञया हेतुना कुपितेन क्रुद्धेन एतेन रावणेन सह युद्ध्वा मुष्टितलप्रहारैर्विचित्रगतिविशेषैर्युद्ध कृत्वा ततोऽस्य रावणस्य मत्या मायाबलसमाश्रयारम्भ बुद्ध्वा ज्ञात्वा पुनर्भूयोऽपि कोमलगुणग्रामं रमणीयसकलसद्गुणाभिराम श्रीराम जगाम प्राप। तथाच रामायणम्—'एतस्मि-

---

१ 'च' इति पाठ.

न्नन्तरे रक्षोमायाबलमथात्मन । आरब्धुमुपसपेदे ज्ञात्वा वै वानराधिप ॥ उत्पपात तदाकाश जितकाशी जितक्रम ॥' इति । अत्रातिविस्तरेण वक्तव्यार्थस्य सक्षेपेण कथनात्सक्षेपो नाम गुण । लक्षण तूक्तम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

ततो विरचिततत्साहसोपालम्भविधिना दाशरथिना समन्व्य मन्त्रिभि· समादिष्टः साधिष्ठभुजशौर्यशाली वालिनन्दनः सलीलं सालमुल्लङ्घ्य लङ्कां प्रविश्य निःशङ्को नृशंसमिति शशंस निशिचरपतिम् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तर तस्य सुग्रीवस्य यत्साहस रावणोपर्युत्पतनरूपम-विचारकृत्य तस्योपालम्भविधिर्निन्दावचनरचना स रचित कृतो येन तथोक्तेन । तथाच रामायणम्—'असमन्त्र्य मया सार्ध तदिद साहस कृतम् । एव साहसयुक्तानि न कुर्वन्ति जनेश्वरा ॥' इति । विरचितसुग्रीवोपालम्भेनेत्यर्थ । 'य सनिन्द उपालम्भ ' इत्यमर । दाशरथिना श्रीरामेण (कर्त्रा) मन्त्रिभि सुग्रीवविभीषणाद्यमात्यै सह समन्त्र्य दूतप्रेषणस्य राजधर्मत्वात्सम्यग्विचार्य समादिष्ट । 'गत्वा सौम्य दशग्रीव ब्रूहि मद्वचनादिदम्' इत्यादिनाज्ञप्त साधिष्ठेन बाढतरेण भुजशौर्येण बाहुपराक्रमेण शालतेऽभीक्ष्णमिति तथोक्त । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि । साधिष्ठेति । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इति साधादेश । वालिनन्दनोऽङ्गद सलील सविलासम् । सोत्पतनपाटवमित्यर्थ । साल प्राकारमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य । 'प्राकारो वरण साल ' इत्यमर । लङ्का प्रविश्य नि शङ्को निर्भीक सन् नृशस पापिन त निशिचरपतिं रावणम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शशसोवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—सोऽहमित्यादिपञ्चभि । तत्रादौ कस्त्व कस्य वा दूत इत्याशङ्कायामाह—

सोऽहं प्लवङ्गमपतेस्तनयस्त्वदीय-
नि·श्वासगन्धिनिजवालधिमण्डलस्य ।
कालस्य दूषणखरत्रिशिरोमुखानां
पौलस्त्य मां रघुपतेरवधेहि दूतम् ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति । हे पौलस्त्य, स प्रसिद्धोऽह त्वदीयनि श्वासाना तावकोच्छ्वासाना गन्ध आमोद सबन्धो वास्यास्तीति तथोक्तम् । निजवालधिमण्डल स्वकीयवालवलय यस्य तस्य । वालेन त्वा निबध्य कक्षे निक्षिप्तवत इत्यर्थ । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो 'इति विश्व । प्लवङ्गमपतेर्वालिनस्तनय । तथा मा दूषणखरत्रिशिरसो मुखानि मुख्या येषा तेषा राक्षसानाम् । 'मुख तु वदने मुख्ये तोत्रे द्वारा-भ्युपाययो इति यादव । कालस्यान्तकस्य । 'कालो दण्डधर श्राद्धदेवो वैवस्वतो-

---

१ 'विरचित' इति नास्ति क्वचित् २ 'उपलम्भ' इति पाठ ३ 'समामन्त्र्य' इति पाठ ४ 'सममादिष्ट' इति पाठ ५ 'उल्लङ्घयन्' इति पाठ. ६ 'नि शङ्क' इति नास्ति क्वचित् ७ 'रोधि' इति पाठ .

ऽन्तक' इत्यमर। रघुपते श्रीरामस्य दूतमवधेहि जानीहि। निजस्वरूपकथनापदेशेन तदीयमर्मोद्घाटनमित्थं कृतवानित्यर्थः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

रक्षःपते रघुपतेर्नयनं तृतीय-
मास्कन्दनीयमिति हा मनुषे कलत्रम्।
अम्भोजमित्यलिकसंभवमक्षि शंभो-
र्मन्दाकिनीमधुकरस्तु यथा मदान्धः॥ ३५॥

रक्ष इति। हे रक्ष पते, रघुपतेस्तृतीयं नयनम्। तृतीयनेत्ररूपमित्यर्थः। अतएव रूपकालकार। एतेन रामस्यात्यन्तप्रेमास्पदत्वं रावणस्यातिदुराक्रमत्व च सूच्यते। कलत्र भार्या सीताम्। 'कलत्र श्रोणिभार्ययो' इत्यमर। आस्कन्दनीयमाक्रमणीयमिति मनुषेऽवबुध्यसे। हा। आत्मविनाशहेतुभूतेयमिति न जानासीति विषाद इत्यर्थः। 'हा विषादशुगर्तिषु'इत्यमर। कथमिव। मदेनान्धो विवेकशून्योऽत एव मन्दाकिनीमधुकरो वियद्गङ्गासचरणशीलो भृङ्ग। तुशब्दो व्यवच्छेदक। शभोस्त्र्यम्बकस्यालिकसभवं ललाटस्थम्। 'ललाटमलिक गोधि' इत्यमर। अक्षि अग्न्यात्मक नेत्रमम्भोजमिति यथा मनुते तद्वत्सोऽप्यात्मविनाशहेतुभूतमेतदिति न जानातीत्यर्थः। मन्दाकिनीग्रहण कनककमलसभवेन तत्सादृश्यललाटनेत्रेऽम्भोजभ्रान्तिजननार्थमित्यवगन्तव्यम्। उपमालकार। वृत्त तु पूर्ववत्॥

वक्तव्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किंच

एकं हैहयसंभवात्परिभवान्म्लानं द्वितीयं पुन-
र्दैत्येन्द्राविनयात्तृतीयमपि मे ताताहिताद्वैकृतात्।
इत्थं त्वच्चरितैः पितामहमुखान्येकं विनैवाभवं-
स्तच्चैकं न विधेहि दाशरथये देया त्वया मैथिली॥ ३६॥

किंचेति॥ तदेवाह—**एकमिति।** हे दैत्येन्द्र, हैहयसभवात्कार्तवीर्यकृतात्परिभवात् कारागारनिक्षेपरूपतिरस्काराद्धेतो। 'अनादर परिभव परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमर। एक पितामहमुख म्लान खिन्नम्। मत्कुलनन्दनस्य परिभव सप्राप्त इति तेजोहीनमभूदित्यर्थः। तथाविनयाल्लोकविद्विष्टाचरणरूपत्वदीयदुर्नयाद्द्वितीयं मुख म्लानम्। तथा मे मम तातेन पित्रा वालिना आहिताद्विरचिताद्वैकृताद्वालेन निबध्य कक्षनिक्षेपणरूपाद्विकारात्तृतीयमपि मुख म्लानम्। इत्थमनेन प्रकारेण त्वच्चरितैस्तावकदुर्व्यापारै पितामहस्य चतुर्मुखस्य मुखानि वदनानि। एकमेव विना त्रीणि मुखानि म्लानान्यभवन्। बभूवुरित्यर्थः। तच्च तदप्यवशिष्टमेक मुखमित्यर्थः। एवमुक्तरीत्या म्लानं न विधेहि न कुरुष्व। अतस्त्वया मैथिली दाशरथये देया दातु योग्या। अन्यथा तन्मुखमपि मुखत्रयावशिष्टमपि म्लानं भविष्यतीत्यर्थः। कूटस्थब्रह्मणो लज्जाविमुखता विदधतस्ते धिग्जीवि-

१. 'वाद्ग्लान' इति पाठ २ 'मुखानि' इति पाठ.

तमिति भाव । अत्र पितामहमुखत्रयम्लान्यसबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

कौबेरस्य तु पुष्पकस्य हरणं कैलासविक्षेपणं
दिक्पालाक्रमणं च जल्पसि मुहुः किंवा यशस्तावता ।
वेषं [1]संयमिनां विधाय विजने देवीं वने जानकीं
वेगादाहरता त्वयाद्य [2]रचितं वीरव्रतस्योचितम् ॥ ३७ ॥

कौबेरस्येति । कुबेरस्येद कौबेरम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । तस्य पुष्पकस्य पुष्पकाख्यविमानस्य हरणमपहरण च । ज्येष्ठभ्रातर जित्वा तदीयपुष्पकहरणेन महापौरुष कृतमिति सोल्लुण्ठनोक्ति । कैलासविक्षेपण हरनिवासशैलोत्तोलन बाहुबल च विद्यत इति स्वामिद्रोहकरण तदधस्ताद्वितीयं बल निरूपितवानसीति मर्मोद्घाटनोक्ति । दिक्पालानामिन्द्रादिदिङ्मर्यादापालकानामाक्रमणमास्कन्दन च साकर्यनिरासपूर्वकं लोक परिपालयता साधूनामिन्द्रादीना चापराधकारिणस्तव दुरात्मत्व किं वक्तव्यमित्याततायित्वोक्ति । मुहु पुन पुनर्जल्पसि कथयसि । तावता पुष्पकाद्याहरणादिना किं वा यश कीर्ति । न किमपीत्यर्थ । कुत । सयमिना सन्यासिना वेषं काषायवसनदण्डधारणरूपं नेपथ्य विधाय स्वीकृत्य । कपटसन्यासी भूत्वेत्यर्थ । विजने वने निर्जनारण्ये देवी पूज्या जानकी वेगात् श्रीरामदर्शने सद्य एव निपातो भवेदिति समुत्पन्नभयसभ्रमादाहरता त्वया अद्येदानी वीरव्रतस्य वीरधर्मस्योचितमनुरूप रचित कृतम् । सकललोकश्लाघ्या जानकी श्रीरामासमक्षं चौर्येणापहरता त्वया सम्यक्पौरुषं प्रकटितमित्यर्थ । वृत्त पूर्ववत् ॥

निगमयति—

किं बहुना ॥

पूजोपहाररचनाय पुरा पुरारे-
श्छिन्नेषु मूर्धसु नवस्ववशेषितं यत् ।
देवस्तदद्य कुतुकी दशमं शिरस्ते
रामो बलिं रचयितुं रणदेवतायै ॥ ३८ ॥

किं बहुनेति । बहूक्त्या किमित्यर्थं ॥ **पूजेति** । पुरा पूर्वं पुरारेरीश्वरस्य पूजायामुपहाररचनाय नैवेद्यकरणार्थ नवसु मूर्धसु शिर सु छिन्नेषु सत्सु यच्छिर । दशममित्यर्थं । अवशेषितमवशिष्ट कृत तत्ते । दशममित्यर्थं । देवो वीरलक्ष्म्या द्योतनशील श्रीरामोऽद्येदानी रणदेवतायै रणशक्त्यै बलिं पूजोपहारं रचयितु कर्तु कुतुकी कौतुकवान् । स्वापराधं निवेद्य पुनर्जानक्यप्रदाने क्षिप्रमेव रामस्त्वा निहनिष्यतीति भाव । 'बलि पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि स ' इति नानार्थरत्नमाला । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'सयमिन ' इति पाठ २. 'रचिताम्' इति पाठ .

[1]अनन्तरमरुंतुदभाषणरोषणेन रावणेन 'गृह्यतां[2] गृह्यतामयम्' इति सरयमादिष्टानवलम्बितभुजप्रकोष्ठानाशरांश्चतुरश्चतुरोऽयं भुजंगानिव विहंगाधिपो गृहीत्वा [3]दिवि समुत्पत्य चैतान्निपात्य पादे[4]न त[5]त्प्रासादशृ[6]ङ्गं रिपोः शिरोभङ्गमिव विभिन्दन्नविन्दन्कं[7]मप्यात्मनः प्रतिरथं प[8]ङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुवः पङ्क्तिरथभुवो विवेश निवेशम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमङ्गदवचनानन्तरम् । अरु तुदतीत्यरुंतुद मर्मस्पृक् । तेन भाषणेन हेतुना रोषणेन रोषवता । 'कर्तरि ल्युट्' । रावणेनाय वानरो गृह्यता गृह्यतामिति चापलाद्द्विरुक्ति । 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिका । रोषातिरेकाच्च सम्भ्रम । इत्यनेन प्रकारेण सरय सत्वरमादिष्टानाज्ञप्तान् अतएवावलम्बितौ गृहीतौ भुजप्रकोष्ठौ कूर्पराध प्रदेशौ च यैस्तान् । 'कक्ष्यान्तर प्रकोष्ठश्च प्रकोष्ठ कूर्परादध' इति शाश्वत । चतुरश्चतु सख्याकानाशरान्राक्षसान् । चतुरस्तत्कालकर्तव्यबुद्धिकुशलोऽयमङ्गदो विहगाधिपो गरुत्मान्भुजगान्सर्पानिव गृहीत्वा दिव्यन्तरिक्षे समुत्पत्योत्प्लुत्यैतानाशरान्निपात्य भुवि पातयित्वा च पादेन तत्प्रासादशृङ्ग रावणसौधशिखर रिपो रावणस्य शिरोभङ्ग शिरोविदारणमिवेत्युत्प्रेक्षा । विभिन्दन्विदारयन् । तथात्मन कमपि प्रतिरथ प्रतिभटमविन्दन्नलभमान सन् पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुवो रावणनिकटप्रदेशात्पङ्क्तिरथभुवो दशरथनन्दनस्य निवेश शिबिर विवेश प्रविष्टवान् ॥

रघुतनयस्ततो विदितरावणदुर्विनयः
कुपितमना मनागिव दधे कुटिलां भ्रुकुटीम् ।
अथ परिवव्रुराशरपुरं हरयः सरयं
युगविगमे यथा युगपदम्बुधिमौर्वशिखाः ॥ ३९ ॥

रघुतनय इति । ततोऽङ्गदप्रवेशानन्तर रघुतनयो रघुनन्दनो विदितोऽङ्गदवचनाद्विज्ञातो रावणदुर्विनय सीताप्रत्यर्पणाभावरूपरावणदुर्नीतिर्येन स तथोक्त । अतएव कुपितमना कोपाविष्टचित्त सन् । मनाग्धीरोदात्तत्वादीषत् । इवशब्दो वाक्यालंकारे । 'इवेतीषदर्थोपमावाक्यालकारेषु' इति गणव्याख्याने । भ्रुकुटिं भ्रूभङ्ग कुटिला वक्रा दधे धृतवान् । अथानन्तर हरयो वानरा युगविगमे प्रलये युगपदेकवारमेवाम्बुधिमौर्वशिखा यथा वडवानलज्वाला इव । 'और्वस्तु वाडवो वडवानल ।' इत्यमर । 'इववद्वायथाशब्दौ' इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । सरय सत्वरमाशरपुरं लङ्का परिवव्रु परिवेष्टयामासु । उपरुरुधुरित्यर्थ । उपमालंकार ॥

---

१ 'एवमरुतुदभाषण' इति पाठ २ 'गृह्यतामय निगृह्यतामिति' इति पाठ ३. 'भुवि निपात्य' इति पाठ ४ 'पादाहतेन' इति पाठ. ५ 'तत्' इति नास्ति क्वचित्. ६. 'प्रासादशृङ्गमपि भिन्दन्' इति पाठ. ७ 'कमपि' इति नास्ति क्वचित्. ८ 'पङ्क्तिकण्ठोपकण्ठभुव' इति नास्ति क्वचित्

ततो मदपरिप्लवप्लवगवीरसंराविण-
क्षणक्षुभितकोणपप्रकरपाणिकोणाहतः।
रवैरधिकभैरवैरुपरुरोध रोदोन्तरं
तरङ्गितघनाघनस्तनितबन्धुभिर्दुन्दुभिः ॥ ४० ॥

तत इति। ततो लङ्कोपरोधानन्तरम्। समन्ताद्राव सराव । कोलाहल इति यावत्। 'आरवारावसराव-' इत्यमर । तस्य भाव साराविणम्। 'अभिविधौ भाव इनुण्' इति भावार्थे इनुण्। 'अणिनुण' इति स्वार्थेऽण्प्रत्यय । आदिवृद्धि । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभाव । मदपरिप्लवाना दर्पोद्रिक्ताना प्लवगवीराणा वानरवीरभटाना साराविणक्षणे कोलाहलकाले तदुत्सवे वा। 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो क्षण' इत्यमर । क्षुभित क्षोभ प्राप्तो य कोणपप्रकरो राक्षसनिवह । 'राक्षस कोणप क्रव्याद्' इत्यमर । तस्य पाणिकोणेन हस्तप्रदेशेन। अथवा पाणौ य कोणो वाद्यवादनदण्डविशेष । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमर । तेनाहतस्ताडितो वादितो दुन्दुभी रणभेरी। 'भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्' इत्यमर । अधिकभैरवैरत्यन्तभीषणैस्तरङ्गितमविच्छिन्न यद्घनाघनस्तनित वर्षुकाब्दगर्जित तस्य बन्धुभि । तत्सदृशैरित्यर्थ । अतएवोपमा। 'ज्ञातिसोदरबन्ध्वादिशब्दा सादृश्यवाचका' इत्याहु । 'शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना' इत्यमर । रवैर्झाङ्कारै । रोदोन्तर द्यावाभूमीमध्यकुहरमुपरुरोधावृणोत्। राक्षससमरसनाहभेरीझाङ्कार सर्वत्र व्याप्तोऽभूदित्यर्थ । अत्र दुन्दुभिरवाणा रोदोन्तरोपरोधासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तेन[3] समन्ततः कन्दलयता दलयतेव जगन्ति दुन्दुभिनिर्घोषेण रोषेण च प्रेर्यमाणा बुद्धाः[4] केसरिण इव गिरिकन्दरान्मन्दिरान्निर्गत्य गत्यन्तरायसंधायकान्यपत्यानीवानिमित्तान्यविलोकमाना[5] विमानाधिगतविबुधसीमन्तिनीभिः सह विजिहीर्षयेव प्रस्थानसमयपरिम्लानमुखीः सुमुखीरप्यगणयन्तो निरन्तरज्वलितकोपानलनयनकोणारुणालातशतनिपातवित्रासचलितनिजवारणनिवारणावेशपरवशा[6] दिग्शामुखमुखरशिवारवाम्रेडितक्ष्वेलितैराकुलकुलमहीध्रा[7][8] गृध्रायतपक्षविक्षेपाकुलपताकानीकसमुत्तुङ्गशताङ्गसंघातपरिगता[9] नितान्तनिशितकृतान्तदंष्ट्रापटलखरतरनखरपट्टसप्रासपरशुगदामुसलपरिघद्रुघ-[10][11][12]

---

१. 'परिप्लवत्' इति पाठ. २ 'सरम्भण' इति पाठ. ३ 'तेन च' इति पाठ. ४ 'बुद्धा' इति नास्ति क्वचित् ५. 'अनवलोकमाना' इति पाठ. ६ 'अनिवारणावेशपरवशनिजाशया' इति पाठ ७ 'मुखरित' इति पाठ ८. 'व्याकुलीकृत' इति पाठ ९ 'विशेषकृतपताकानिकायपुनरुक्तसमुत्तुङ्ग' इति पाठ. १०. 'निशितकृतान्तदष्ट्राखरतर' इति पाठ ११ 'पट्टिस' इति पाठ १२ 'मुसलशक्तितोमरमुद्गरपरिघद्रुघण' इति पाठ.

णधारिणो दारुणाजगरसंतानसंवीता इव विन्ध्यकूटा व्यूढातिकरालकालायसकङ्कटा विकल्पा इव कल्पाम्बुदानां व्यक्तय इव कालरात्रैर्विवर्ता इव कलिकालस्यापि भयंकराः संगराङ्गणमवतरन्तः समीरयन्तो वीरवादानादाय शरासनमासारैरिव गिरिमम्भोधरा दूरापातिभिः शिलीमुखैर्वलीमुखबलमखिलमक्षोभयन्त रक्षोभटाः ॥

तेनेति। समन्तत सर्वत्र कन्दलयता व्याप्नुवता, अतएव जयन्ति भूर्भुवःस्वर्लोकान्दलयता विदारयतेवेत्युत्प्रेक्षा। तेन पूर्वोक्तेन दुन्दुभिनिर्घोषेण रोषेण वानरसाराविणजनितामर्षेण च प्रेर्यमाण, अतएव गिरिकन्दरात्। गिरिदरीभ्य इत्यर्थ। 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर। बुद्धा सुप्तोत्थिता केसरिण सिंहा इवेत्युपमा। मन्दिरान्मन्दिरेभ्यो निर्गत्य निष्क्रम्य गत्यन्तरायसधायकानि क्व व्रजसीत्यादिनिषेधवचनपादग्रहणादिना गमनविघ्नकारीणि। 'विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह' इत्यमर। अपत्यानि नन्दनानीवेत्युपमा। 'आहुर्दुहितर सर्वेऽपत्य तोक तयो समे' इत्यमर। अनिमित्तानि प्रतिकूलवातादिदु शकुनान्यविलोकमाना। न गणयन्त इत्यर्थ। समरपारवश्यादिति भाव। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास। तथा विमानाधिगता व्योमयानाधिष्ठिता विबुधसीमन्तिन्य सुरसुन्दर्यस्ताभि सह विजिहीर्षया विहरणेच्छयेवेति हेतूत्प्रेक्षा। रणाभिमुखनीताहताना सुरसुन्दरीसभोगलाभादिति भाव। विपूर्वाद्धरते सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप्। प्रस्थानसमये रणप्रयाणकाले परिम्लानमुखीर्विषण्णवदना। एतच्च दुर्निमित्तमिति भाव। 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात्'इति टीप्। सुमुखीर्निजवधूरप्यगणयन्त। अनाद्रियन्त इत्यर्थ। तथा निरन्तरमविच्छिन्न ज्वलित प्रज्वलन्कोप एवानलो येषा ते तथोक्ता नयनकोणा नेत्रान्तास्त एवारुणालातशतानि। अनेकारुणोल्कानीत्यर्थ। 'अलातमुल्मुक ज्ञेय नपुसकमिद द्वयम्' इति प्रतापमार्तण्ड। तेषा निपातात्प्रसाराद्वित्रासो भयम्। उल्मुकदर्शने वारणा बिभ्यन्तीति प्रसिद्धि। तस्माच्चलिता विमार्गगता ये निजवारणा आत्मीयगजास्तेषा निवारणावेशे मार्गप्रवर्तनकृत्ये परवशा प्रमत्ता। अनवधाना इत्यर्थ। तथा दिशामुखेषु दिगन्तरालेषु मुखरा दुर्निमित्ततयाशुभसूचकवादनतत्परा या शिवा क्रोष्टारस्तासा रवाम्रेडितानि। द्वित्रिरुक्तरवाणीत्यर्थ। 'शिवा हरीतकी क्रोष्ट्री' इति वैजयन्ती। 'आम्रेडित द्विस्त्रिरुक्तम्' इत्यमर। क्ष्वेलिता सिंहनादा। 'क्ष्वेला तु सिंहनाद स्यात्'इत्यमर। कर्तरि क्त। तैराकुला सकुला कुलमहीध्रा कुलपर्वता येषा ते। गृध्राणा कङ्काना य आयता विस्तृता पक्षास्तेषा विक्षेपै प्रेरणैराकुलानि सकुलानि पताकानीकानि पताकायुक्तसैन्यानि येषा ते तथोक्ता। 'अनीकं तु रणे सैन्ये'इत्यमर। कङ्काधिष्ठितपताकावन्त इत्यर्थ। 'आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति प्रसिद्धि। तथा समुत्तुङ्गा अत्युन्नता ये शताङ्गसघाता आयतस्यन्दनवृन्दानि तत्परिगता। तदारूढा इत्यर्थ। 'शताङ्ग स्यन्दनो

---

१. 'कलिकालस्य च भयकरा समराङ्गणमवतारयन्त' इति पाठ २. 'आदाय च' इति पाठ.

रय ' इत्यमर । तथा नितान्त निशितानि तीक्ष्णानि यानि कृतान्तस्य यमस्य दंष्ट्रापटलानि दन्तविशेषफलकानि खरतराश्च तद्वन्नखरा निशिता येन पट्टसा विशाल-सनिवेशखड्गविशेषा । प्रास्यन्त इति प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षेपणीया आयुधवि-शेषा । तदुक्त वृत्तिकारेण—'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्' इत्यत्र प्रास्यन्त इति प्रासा इति । परशव कुठारा , गदा प्रसिद्धा , मुसलानि अयोग्राणि, परिघा अयो-मयदण्डविशेषा । 'परिघ परिघातन 'इत्यमर । द्रुघणा मुद्गरापरपर्याया अयोमया गदा । 'द्रुघणे मुद्गरघनौ' इत्यमर । कृपाण करवालश्चेति द्वन्द्व । 'कौक्षेयको मण्डलाग्र करवाल कृपाणक ' इत्यमर । तानायुधविशेषान्धारयन्ति ताच्छील्ये-नेति तथोक्ता । ताच्छील्ये णिनि । तथा दारुणा भयकरा येऽजगरसताना महाकाय-सर्पविशेषनिकायास्तै सवीता सवेष्टिता विन्ध्यकूटा विन्ध्याचलशिखराणीवेत्युपमा। 'कूटोऽस्त्री शिखर शृङ्गम्' इत्यमर । अतिकराला अत्यन्तभीषणा कालायसकङ्कटा लोहमयोरश्छदास्ते व्यूढा आमुक्ता यैस्ते तथोक्ता । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे वैकृतेऽपि च', 'उरश्छद कङ्कटक ' इति वैजयन्ती । तथा कल्पाम्बुदाना प्रलय-कालमेघाना विकल्पा इव । कालरात्रे प्रलयकालरात्रेर्व्यक्तयो मूर्तय इव । कलि-कालस्य महाघोरकलियुगसमयस्य विवर्ता परिणामविशेषा इव प्रतीयमाना इत्यु-त्प्रेक्षा । तथा कालस्य च यमस्यापि भयकरा भयप्रदा इत्यतिशयोक्ति । 'मेघर्तिभ-येषु कृञ ' इति खशि मुमागम । सगराङ्गण युद्धभुवमवतरन्त प्रविशन्तो वीर-वादान् 'छिन्धि भिन्धि' इत्यादिवीरालापान्समीरयन्त उच्चारयन्तो रक्षोभटा राक्ष-सयोधा । शरासनम् । कार्मुकाणीत्यर्थ । आदाय स्वीकृत्याम्भोधरा मेघा आसारै-र्धारासपातै । 'धारासपात आसार ' इत्यमर । गिरिमिवेत्युपमा । दूरापातिभि-रत्यन्तदूरप्रसारिभि शिलीमुखैर्बाणैरखिल वलीमुखबल वानरसैन्यमक्षोभयन्त । क्षोभमनयन्नित्यर्थ ।

ततो धुतनखायुधस्तरुपरित्रुटत्तोमरः
शिलानिहतमुद्गरः शिखरिभिन्नमत्तद्विपः ।
स्वपक्षविजयैषिभिर्दिवि सुरासुरैरातुरै-[1]
रलक्षि हरिरक्षसामतिभयंकरः संगरः ॥ ४१ ॥

तत इति । ततो विक्षोभणानन्तर नखैर्वानरनखैर्धुता विक्षिप्ता आयुधा राक्षस-प्रयुक्तबाणपट्टसाद्यायुधा यस्मिन्स तथोक्त । तरुभि परित्रुटन्त परितो विशीर्यन्त-स्तोमरा दण्डविशेषा यस्मिन्स तथोक्त । शिलाभिर्निहता विदलिता मुद्गरा यस्मिन्स तथोक्त । शिखरिभि पर्वतैर्भिन्ना विदारिता मत्तद्विपा मत्तगजा यस्मिन्स तथोक्त । अतएवातिभयकरोऽतिदारुणो हरिरक्षसाम् । वानराणा राक्षसाना चेत्यर्थ । सगरो रण स्वपक्षयोर्वानरराक्षसबलयोर्विजयमिच्छन्त्याकाङ्क्षन्त इति तथोक्तैरतएवातुरैरत्य-न्तव्यग्रचित्तैर्दिव्यन्तरिक्षे स्थितै सुरासुरैर्देवदानवैरलक्षि दृष्ट । 'चिण् भावकर्मणो ' इति चिण् । 'चिणो लुक्' इति लुक् । सुरासुरैरित्यत्र 'येषा च विरोध शाश्वतिक '

---

१ 'आकुलै ' इति॰पाठ .

इति न द्वन्द्वैकवद्भाव । यत एषा कार्यत एव विरोधो व्याघ्रादिवन्न शाश्वतिक इत्याहु । अथवा सुरै सगता असुरा । मयूरव्यसकादित्वात्समास उत्तरपदलोपश्च । नतु सुराश्च असुराश्चेति द्वन्द्व । अत्र हि–'येषा च विरोध शाश्वतिक' इत्येकवद्भाव स्यात् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्थ प्रवृद्धयुद्धसरम्भयोरुभयबलयो सध्यासमय प्रवृत्त इत्याह—

क्रमेण च कुपितकपिवीर[1]दूरीकृतनैर्ऋतवीर[2]भुजप्रतापानल इवास्तं भजति भा[3]नुमति, मथितायुधिकगलनाल[4]प्रणालीपरीवाहलोहितनदीपूर इव दूर[5]मन्तरितहरिदाभोगे संध्यारागे स[6]मुदञ्चिते, विक्रान्तहरिनखाक्रान्तदन्तावलविपुलकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकलाप इव विजृं[7]म्भमाणे वियति तारागणे, रणरभसचलितर[8]थतुरगपदातिगजपदाहतविश्वंभरान्तरालजनुषि रजसीव भुवनमास्कन्दति तमसि, तामसीचरेष्विव सशोकेषु या[9]मिनीविरहविहगेषु, आशरकरेष्विव सकोशेषु तामरसेषु, दाशरथिबल इव प्रमदाकरे कुमुदाकरे ॥

क्रमेणेति । किचेति चार्थ । क्रमेण कालक्रमेण कुपितै राक्षसप्रहारक्रुद्धै कपिवीरैर्वानरभटैर्दूरीकृतो दूरत प्रास्तो यो नैर्ऋतवीराणा राक्षसयोधाना भुजप्रतापानलो बाहुप्रभावाग्निस्तस्मिन्निव भानुमति सूर्येऽस्तमदर्शन भजति सति । अस्तमित्यकारान्तमव्ययम् । 'अस्तमदर्शने' इत्यमर । सूर्यपक्षेऽस्तमस्ताचलम् । 'अस्तस्तु चरम क्ष्माभृत्' इत्यमर । तथायुध प्रहरणमेषामित्यायुधिका । 'प्रहरणम्' इति ठक् । मथितानि छिन्नानि यान्यायुधिकाना गलनालानि तान्येव प्रणाल्यो जलनिर्गमनमार्गास्ताभ्य परिवहति प्रवहतीति तत्परीवाही यो लोहितनदीपूर शोणितसरित्प्रवाहस्तस्मिन्निव सध्यारागे । दूरम् । सर्वत्रेत्यर्थ । अन्तरित आच्छादितो हरिदाभोगो दिग्विस्तारो येन तस्मिस्तथोक्ते सति । दिक्षु व्याप्रियमाणेषु सत्स्वित्यर्थ । विक्रान्ता पराक्रमवन्तो ये हरय कपयस्त एव हरय सिंहा इति श्लिष्टरूपकम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमर । तेषा नखैराक्रान्तानि विदारितानि यानि दन्तावलाना महागजेन्द्राणा विपुलकुम्भस्थलानि तैर्मुक्तस्त्यक्तो यो मुक्ताकलापो मौक्तिकप्रकरस्तस्मिन्निव तारागणे नक्षत्रमण्डले वियत्याकाशे । 'वियद्विष्णुपद वा तु पुस्याकाशविहायसी' इत्यमर । विजृम्भमाणे सति । गजाना मुक्ताकरत्वमुक्तम्—'करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषा तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥'

---

१ 'विदूषित' इति पाठ. २ 'वीर' इति नास्ति क्वचित् ३ 'भगवति भानुमति मथितायुधयातुधानगल' इति पाठ . ४ 'प्रणालपरिवाहि' इति पाठ ५ 'विदूरम्' इति पाठ . ६ 'समुदञ्चिते' इति नास्ति क्वचित् ७ 'वियति विजृम्भमाणे' इति पाठ . ८. 'ताराङ्गणे' इति पाठ . ९ 'गजतुरगपदातिपादाहतविश्वविश्वभरा' इति पाठ . १०. 'यामिनीविरहविहगेषु आशरवरेष्विव सकोशेषु तामरसेषु' इति नास्ति क्वचित्

इति। तथा रणरभसेन समरसम्भ्रमेण चलित प्रवृत्त यद्रथतुरगपदातिगजम्। सेनाङ्गत्वाद्द्वन्द्वैकवद्भाव। तस्य पदैराहतमवदारित यद्विश्वभरान्तराल रणक्षोणीमध्य तत्र जनुर्जन्म यस्य तस्मिन्रजसि धूलाविव तमस्यन्धकारे भुवन जगदास्कन्दत्याक्रमति सति। अत्र 'हस्त्यश्वरथपादात सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम्' इत्यभिधानात्तत्क्रमेणैव गजादीना वक्तव्यत्वे तथा नोक्तमिति चोद्य यद्यपि, तथापि क्रमो नात्र विवक्षित इति बहुपुस्तकेष्वेवमेव दर्शनात्। ननु 'यवाग्वाग्निहोत्र जुहोति, यवागू पचति' इत्यत्र पाठक्रमानुपपत्तावर्थक्रमो यथा स्वीकृतस्तद्वदत्रापि यथायोग्यमन्वयोऽङ्गीक्रियतामिति चेत्सत्यम्। अपौरुषे वेदवाक्ये यथातथा वास्तु। पुवाक्ये तु श्रवणानन्तरमेव प्रयोकुस्तारतम्यानभिज्ञप्रतीतेरन्वयविलम्बासहिष्णुत्वाद्दोषोऽत्र दुर्वार इत्यलमतिप्रसङ्गेन। तथा तमसीचरेषु रात्रिचरेष्विव। 'तमिस्रा तमसी रात्रि' इत्यमर। यामिनीविरहविहगेषु चक्रवाकपक्षिषु। उभयत्रापि 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेष। सशोकेषु सविषादेषु सत्सु। एकत्र महाविपत्तिप्रत्यासत्तेरन्यत्र विरहाकुलितत्वाच्चेति भाव। तथाशरकरेषु राक्षसभटहस्तेष्विव तामरसेषु पङ्केरुहेषु सकोशेषु खड्गापायात्केवलतत्पिधानेषु सत्सु। अन्यत्र सकुड्मलेषु सत्सु। 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो' इत्यमर। तथा दाशरथिबले श्रीरामसैन्य इव कुमुदाकरे कैरवाकरे प्रमदाकर उल्लासभाजि सति। नात्र तुल्ययोगिता। प्रतापानलभानुमदादीना केवलप्रकृतेऽप्यौपम्यस्य गम्यत्वेन तदनुत्थानान्नापि श्लेष। केवलप्रकृतश्लेषे विशिष्य श्लेषायोगात्। तस्मादुपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकाना चतुर्णा प्रयोगेणेयमनेकेवशब्दकापि पूर्णोपमा श्लेषसकीर्णा॥

तत किं तत्राह—

आसारधारां विकिरञ्शराणामाश्वासयन्मानसमाशराणाम्।
वीरो हरीन्संयति मेघनादो विव्याध हंसानिव मेघनादः॥ ४२॥

आसारेति। शराणा बाणानाम्, अन्यत्र उदकानाम्। आसारधारा धारासपातपरम्परा.। 'धारासपात आसार' इत्यमर। विकिरन्विक्षिपन्। अन्यत्र प्रवर्षन्निति। तद्धेतौ तत्त्वमुपचर्यते। अत एवाशराणा राक्षसानाम्। 'राक्षस कोणप क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशर' इत्यमर। अन्यत्रासमन्ताच्छरवत्प्रवर्तन्ते तृष्णयेत्याशराणाम्। चातकादिपक्षिविशेषाणामित्यर्थ। मानसमाश्वासयन्। एकत्र भयनिवारणेन, अपरत्र 'सर्वसहापतितमम्बु न चातकानाम्'इति भूगतस्य तेषामविषयत्वादभौमाम्बुदानेनोज्जीवयन्नित्यर्थ। वीरो रणशूरो मेघनाद इन्द्रजित्। उत्पत्तिसमय एव मेघवन्नदनान्मेघनाद इति व्युत्पादयन्ति। मेघनादोऽभ्रनिर्घोषो हंसानिव सयति युद्धे हरीन्वानरान्विव्याध निजघान। श्लेषसकीर्णेयमुपमा। इन्द्रवज्रावृत्तम्॥

रणे तदनु दारुणे रभसमङ्गदो रावणे-
र्द्रुमेण महताहताखिलधुरीणयानव्रजः।

---

१ 'प्रकिरन्' इति पाठ. २ 'हतश्चधुरीणयानव्रजम्' इति पाठ.

शितेन शतकोटिना शिखरिकूटमिन्द्रो यथा
ममन्थ[1] च रथं मनोरथमपि क्षणाद्रक्षसाम् ॥ ४३ ॥

रण इति । तदनु तदनन्तरम् । दारुणे भीषणे रणे । अङ्गदो महता महोन्नतेन द्रुमेण रभस वेगयुक्त यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयो ' इति विश्व । अर्शआद्यच्-प्रत्यय । रावणे रावणात्मजस्येन्द्रजित । 'अत इञ्' । अखिल समस्त । धुरं वहतीति धुरीणो धुरधर । 'ख सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागात्खप्रत्यय । तादृशो यो यानव्रजो रथाश्वनिवह स आहतो मारितो येन स तथोक्त सन्नित्यर्थ । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समास । इन्द्र शितेन तीक्ष्णेन शतकोटिना दम्भोल्या शिखरिकूट यथा पर्वतशिखरमिव रथ रावणिस्यन्दन रक्षसा मनोरथ विजयाभिलाषमपि क्षणात्क्षण-मात्रेण ममन्थ बभञ्ज । अत्र रथमनोरथयो केवलप्रकृतयोरेव मथनरूपसमान-धर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । सा चोक्तोपमया ससृ-ज्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

वियत्तले तदनु निलीय[2] मायया
स लक्षयन्रघुतनयं सलक्ष्मणम् ।
अजिह्मगानधिगतजिह्मगाकृती-
नमर्षतः समिति ववर्ष रावणि. ॥ ४४ ॥

वियदिति । तदनु रथमथनानन्तर स रावणिरिन्द्रजिन्मायया कैतवेन वियत्तले नभस्तले निलीय । निगूढतया स्थित्वेत्यर्थ । रघुतनयं रघुनन्दन सलक्ष्मण लक्षयल्लक्षीकुर्वन् । 'लक्ष्य लक्ष शरव्य च' इत्यमर । 'तत्करोति–'इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेश । अधिगतजिह्मगाकृतीन्प्राप्तपन्नगाकारान् । 'उरग पन्नगो भोगी जिह्मग पवनाशन ' इत्यमर । अजिह्ममकुटिल गच्छन्तीत्यजिह्मगाञ्शरानमर्षत कोपात् । समिति युद्धे ववर्ष । नागपाशास्त्राणि प्रयुक्तवानित्यर्थ । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहै-रिह रुचिरा जभौ स्जगा ' इति लक्षणात् ॥

लक्ष्मणानुगतं रामचन्द्रं राहुभयंकराः ।
बबन्धुर्दारुणतमा बन्धच्छिदममी शराः ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणेति । लक्ष्मणेन चिह्नेन सौमित्रिणा चानुगतमित्यर्थश्लेष । एकनालावल-म्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीते । बन्धच्छिद ससारनिवर्तक रामचन्द्र इव तं राहुभयकरा दारुणतमा अत्यन्तदारुणा अमी शरा नागपाशरूपा बबन्धू रुरुधु । शरकार्यं वेधनम् । पन्नगकार्यं वेष्टनम् । ततो वेष्टनं चक्रुरित्यर्थ । अत्र राहुभयकरा इति समस्तोपमालिङ्गाद्रामचन्द्रमित्यत्रोपमितसमासाश्रयण युक्तम् ।अतएवोक्तश्लेषस-कीर्णेयमुपमा । बन्धच्छिद बबन्धुरित्यत्र विरोधाभासस्य गम्यत्वात्त्रयाणा ससृष्टि ॥

तत कि जात तत्राह—

यावद्याति पुरं पुरंदरजयी यावद्दशास्याज्ञया
सीता पुष्पकवासिनी रघुसुतौ दृष्ट्वा पुरः शोचति ।

---

१. 'ममाथ' इति पाठ . २ 'विलीय' इति पाठ .

तावत्ते दलिताः सुपर्णगरुतां वातेन वाताशना
दीप्तौ चन्द्रदिवाकराविव तमोमुक्तौ ततो राघवौ ॥ ४६ ॥

यावदिति । यावद्यदा पुरदरजयी इन्द्रजित् । 'जिदक्षि–' इत्यादिना इनिप्रत्यय । पुर लङ्का याति । रघुसुतौ रामलक्ष्मणौ नागपाशबद्धौ । अत कृतकृत्योऽस्मीति गच्छतीत्यर्थ । तथा यावद्दशास्याज्ञया रावणनियोगेन पुष्पकवासिनी पुष्पकाख्यविमानारूढा सीता पुरोऽग्रे रघुसुतौ नागपाशबद्धौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा शोचति विषीदति । यत्प्राप्त्याशयेय वर्तते तावेव निबद्धाविति प्रदर्शयतेति रावणेन नियुक्तै राक्षसै । पुष्पकमारोप्य सीतायास्तदानी तत्रानीतत्वादिति भाव । तावत् तदानीमेव ते पूर्वोक्ता वाताशना नागपाशा सुपर्णगरुता गरुडपक्षाणा वातेन दलिता निर्भिन्ना इति वेगातिशयोक्ति । ततस्तदनन्तर राघवौ रामलक्ष्मणौ तमोमुक्तौ राहुमुक्तौ । 'राहौ ध्वान्ते गुणे तम 'इत्यमर । चन्द्रदिवाकरौ चन्द्रसूर्याविव दीप्तौ सुप्रकाशौ । अभूतामिति शेष । उपमालकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

दुर्वारे तदनु द्वयोश्च बलयोरुज्जृम्भमाणे रणे
धूम्राक्षं भुजतः प्रकम्पनमथ द्वेधा व्यधान्मारुति· ।
तारेयोऽपि च वज्रदंष्ट्रमचलान्नील· प्रहस्तं बला-
त्तत्सर्वं दशकंधराय चकितैरुक्तं च नक्तंचरैः ॥ ४७ ॥

दुर्वार इति । तदनु नागपाशमोक्षानन्तरम् । द्वयोश्च बलयोर्वानरराक्षससैन्ययो दुर्वारे निवारयितुमशक्ये रणे उज्जृम्भमाणे प्रवर्धमाने सति मारुतिर्मारुतात्मजो हनूमान् । 'अत इञ्' । भुजत । भुजबलप्रयुक्तशृङ्गसालप्रहारेणेत्यर्थ । 'धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत्' इत्यादि रामायणवचनादिति भाव । धूम्राक्ष प्रकम्पनमपि । तस्य नामा कम्पन इति च वदन्ति । धूम्राक्षप्रकम्पननामानौ राक्षससेनानायकावित्यर्थ । द्वेधा द्विप्रकारेण व्यधादकरोत् । विदारयामासेत्यर्थ । तथा तारेयस्तारासुतोऽङ्गदोऽपि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । अचलात् । अचलेनेत्यर्थ । वज्रदष्ट्र द्वेधा व्यधात् । तथा नीलोऽग्निसुतो वानरसेनापतिर्बलान्निजभुजशक्ते प्रहस्त नाम राक्षससेनापति द्वेधा व्यधात् । 'प्रहस्तस्य शिला मूर्ध्नि नीलस्तूर्णमपातयत्'इत्यादि रामायणवचनम् । तत्सर्व धूम्राक्षवधाद्यशेषवृत्तान्त चकितैर्भयसभ्रान्तैर्नक्तचरैर्हतशेषै राक्षसैर्दशकधराय रावणायोक्त कथित च । अत्र सक्षेपो नाम गुण । वृत्त पूर्ववत् ॥

अथ तदानीमनीकिनीनाथवधजनित[1]कोपोदयादायोधनोत्कण्ठो दशकण्ठः सकलजगदण्डभरित[2]भयानकजयानकनिनदबधिरिताशेषशेषाहिलोचनो रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधरः सलिलधर इव सुमेरुशृङ्गसमुत्तुङ्गं रथमलंकुर्वन्सर्वतश्चलितसकलचतुरङ्ग[3]संघातया लङ्क-

१ 'जनित' इति नास्ति कचित् २ 'जयानकभयानक' इति पाठ . ३ 'सगतया' इति पाठ

येव स्वयमनुगम्यमानः क्रमादतिक्रम्य पुरतोरणं पुरतो रणप्रचलित[1]-मालोकयन्निखिलमपि कपिकुलम्[2] ॥

अथेति। अथ सेनापतिनिधनकथनानन्तरम्। तदानी तस्मिन्समये। अनीकिनीनाथाना राक्षससेनापतीना वधेन विध्वसनेन जनितो य कोपोदयोऽमर्षाविर्भावस्तस्माद्धेतो आयोधनोत्कण्ठ समरोत्सुको दशकण्ठो रावण सकलजगदण्डेऽशेषब्रह्माण्डगोलके भरित परिपूर्णो भयानको भयकरश्च यो जयानकनिनदो जयदुन्दुभिध्वनिस्तेन बधिरितानि बधिरीकृतानि पूरितान्यशेषाणि समस्तानि च शेषाहिलोचनान्यादिशेषचक्षूंषि च येन स तथोक्त तस्य चक्षुश्रवस्त्वाद्दुन्दुभिध्वनिना तल्लोचनपूरण युक्तमिति भाव । अत्रोक्तार्थासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधरो दीप्यमानजैत्रधनुर्धरो विस्फुरदिन्द्रधनुरङ्कितश्च । सलिलधरो नीलमेघ इव। सुमेरुशृङ्गवत्समुत्तुङ्गमत्युन्नत रथमलकुर्वन्विभूषयन्। अधिरूढ सन्नित्यर्थ । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमर । तथा सर्वत समन्ततश्चलितो युद्धसनद्धतया प्रवृत्त सकल समग्रश्च तुरङ्गसघो हस्त्यश्वरथपादातरूपचतुरङ्गबल यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना स्वय साक्षाल्लङ्कयानुगम्यमानोऽनुस्रियमाण इवेत्युत्प्रेक्षा। क्रमात्क्रमेण पुरतोरण पट्टणबहिर्द्वारम्। 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमर । अतिक्रम्योल्लङ्घ्य पुरत पुरस्ताद्रणप्रचलित युद्धार्थं प्रसर्पन्निखिलमपि कपिकुल वानरबलमालोकयदपश्यत् ॥

जेतारमाहवमुखे दशदिक्पतीनां
दृष्ट्वा पुरो दशमुखं रघुनन्दनस्य।
श्लाघावशेन न चचाल शिरः परं त-
त्सव्येतरं भुजशिरोऽपि समीक्ष्य लक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

जेतारमिति। आहवमुखे रणाग्रे दशदिक्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालकाना जेतारम्। 'कर्तृकर्मणो कृति'इति कर्मणि षष्ठी। ऊर्ध्वाधोदिग्भ्या दिशा दशसख्याकत्वं वेदितव्यम्। दशमुख पुरोऽग्रे दृष्ट्वा श्लाघावशेन अहो महानयमिति प्रशंसावशेन रघुनन्दनस्य श्रीरामस्य शिर परमुत्तमाङ्गमेव न चचाल । किंतु तत्प्रसिद्धम्। आत्मानुरूपमित्यर्थं । लक्ष्यं रावणरूपशरव्य समीक्ष्य दृष्ट्वा। सव्येतरम्। दक्षिणमित्यर्थ । भुजशिरो भुजाग्रमपि चचाल तद्दर्शनसमय एव श्रीरामदक्षिणभुज शरचापव्यापारतत्परोऽभूदिति किं वक्तव्यमस्य धन्यत्वमिति भाव । एतेनास्य महावीरत्व सूच्यते। 'स वीरो यस्य वै वीर्यमरिणा युधि वर्ण्यते' इति लक्षणात् । अत्र शिरोभुजशिरश्चलनयो केवलप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अथ मदगर्जितैरधिकतर्जितदिक्करिभि-
र्दशवदनस्तदा दशदिगन्तरमन्तरयन्।

---

१ 'चलित' इति पाठ.. २ 'वलीमुखवेलम्' इति पाठ .

समरमुखे सखेलपदचङ्क्रमतो विदधे
हरिकुलमाकुलं जलधिमादिवराह इव ॥ ४९ ॥

अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्वानरसेनाभियोगसमये दशवदनो रावणो-ऽविक्रमत्यन्तं तर्जिता भीषिता दिक्करिणो यैस्तैर्मदगर्जितैर्मदप्रयुक्तसिंहनादैर्दशदिग-न्तरम् । दशदिगवकाशमित्यर्थः । अन्तरयन्नाच्छादयन् । अन्तरशब्दादन्तर्धा-नार्थात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्ताल्लट शत्रादेशः । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधाना-न्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्युभयत्राप्यमरः । समरमुखे रणाग्रे सखेलपदचङ्क्रमतः सवि-लासपादविन्यासवैचित्र्याज्जलधिमादिवराह इव हरिकुलं वानरसमूहमाकुलं क्षुब्धं विदधे चकार ॥

अनन्तरमनीकास्कन्दकन्दलितामर्षं वर्षन्तं गिरीन्हरीणामधिपति-मतिनिष्ठुरेण मुष्टिना गाढमभिघ्नन्तं[1] हनूमन्तममन्दतरलाघवाक्रान्त-[2]ध्वजकिरीटाञ्चलं नीलमपि वानरसेनापतिं[3] निखिलमपि वानरबलं निखिलजगज्जिता महता बलेन वातूल इव तूलराशिमपसारयन्नविर-[4]तशरासारवर्षिणमभ्यमित्रीणं[5] सौमित्रिमपि शक्त्या महत्या[6] गाढमु-रसि विव्याध क्रव्यादाधिपतिः ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमनीकास्कन्दनेन वानरसेनाकुलीकरणेन कन्दलिता-मर्षं समुत्पन्नक्रोधम् । अतएव गिरीन्वर्षन्तं हरीणामधिपतिं सुग्रीवं चातिनिष्ठुरेणात्य-न्तकठोरेण मुष्टिना । मुष्टिशब्दः पुलिङ्गोऽप्यस्ति । यथाहामरसिंहः—'सरत्नि स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इति । गाढमत्यन्तमभिघ्नन्तं प्रहरन्तं हनूमन्तमम-न्दतरलाघवेनाल्पचङ्क्रमणपाटवेनाक्रान्त आक्रमणविषयीकृते ध्वजकिरीटाञ्चले केतु-कोटीराग्रे येन तम् । निजचङ्क्रमणलाघवेन ध्वजकिरीटाग्रदेशावाक्रान्तावित्यर्थः । अर्ध-र्चादिष्वञ्चलशब्दो द्रष्टव्यः । यद्यप्यञ्चलशब्दो वस्त्रदशासु वर्तते । अतएवामरसिंहः — 'अञ्चलं त्वंशुकान्ते स्यात्' इति । तथापि अन्तिमप्रदेशसाधर्म्याद्गौणतेति । नीलमपि नीलाख्यं वानरसेनापतिं च निखिलमपि वानरबलं निखिलजगज्जिता सकलभुवन-जयिना । 'जगती भुवने भूमौ' इति विश्वः । महता बलेन निजपराक्रमेण वातूलो वात्या । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्ययः । तूलराशिमिवापसारयन्निरस्यन् । क्रव्यादाधिपती राक्षसेश्वरो रावणोऽविरतशरासारवर्षिणं निरन्तरबाणपरम्परावर्षिणमभ्यमित्रीणमा-भिमुख्येनामित्रं सुष्ठु गच्छतीत्यभ्यमित्रीणम् । 'सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमि-त्रीण इत्यपि' इत्यमरः । सौमित्रिं लक्ष्मणमपि । बाह्वादिलादिञ् । बाह्वादिराकृति-गणः । महत्या शक्त्या ब्रह्मदत्तया शक्त्या उरसि गाढमत्यायतं विव्याध निजघान ॥

---

१. 'अभिनिघ्नन्तम्' इति पाठः. २. 'अमन्दलाघव' इति पाठः. ३. 'वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरबलम्' इति नास्ति क्वचित्. ४ 'तूलजालं कपिकुलमपसारयन्' इति पाठः. ५. 'अभ्यमित्रीणसौमित्रिम्' इति पाठः. ६. 'महत्या' इति नास्ति क्वचित्.

अवकीर्य दाशरथिरश्रुझरैरनुजं पुलस्त्यतनुजं च शरैः ।
युगपद्व्यधात्करुणवीररसौ युधि शोकहर्षशबलं च बलम् ॥ ५० ॥

अवकीर्येति । दाशरथि श्रीराम । अश्रुझरैर्बाष्पप्रवाहैरनुज शक्तिविद्ध लक्ष्मणम् । तथा शरैर्बाणे पुलस्त्यवशोद्भव रावण चावकीर्य विक्षिप्य । लक्ष्मणप्रति रुदित्वा, रावण विद्ध्वा चेत्यर्थ । युधि युद्धे करुणवीररसौ शोकोत्साहौ स्थायिनौ रसविशेषो युगपदेकवारमेव व्यधादकरोत् । तथा बल वानरसैन्य शोकहर्षाभ्या शबल सकीर्ण व्यधात् । लक्ष्मणोपहतिजनितशोकेन शोक, रावणप्रहरणेन हर्ष इति विवेक । नन्वन्योन्यविजातीययो करुणवीररसयो कथ युगपद्विधानमिति चेत्, 'रसा कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम्' इति सर्वेषा रसाना कार्यसभवाददोष इति सक्षेप । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

आधूय मोहमहितोन्मथनाय याव-
त्सौमित्रिरुन्मिषति संयति तावदेव ।
पौलस्त्यमेष परिभूय परं तदीया-
न्प्राणान्मुमोच दयया न मुमोच बाणान् ॥ ५१ ॥

आधूयेति । सौमित्रिर्मोह मूर्च्छामाधूय निरस्य सयति युद्धेऽहितोन्मथनाय शात्रवविध्वसनाय यावद्यदोन्मिषत्यवबुध्यते, तावत्तदानीमेव । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमर । एष श्रीराम पौलस्त्य रावण परिभूय तिरस्कृत्य दयया तात्विककृपया तदीयान्रावणसबन्धिन प्राणान्पर प्राणानेव मुमोच तत्याज । बाणास्तु न मुमोच । प्रथममेव किमयं हन्तव्य । ततो गृहं गत्वा पुनरागच्छत्वित्युपेक्षितवानित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

प्राप्य तत्प्रथमं युद्धे पराजयमुदेजयन् ।
दशाननः पुरीं प्राप दिनदीपदशाननः ॥ ५२ ॥

प्राप्येति । दशाननस्तदेव प्रथम तत्प्रथम पूर्वम् । यदाकदाप्यसभावितत्वादिति भाव । पराजय श्रीरामादपजय प्राप्योदेजयन्प्रकम्पमान । उत्पूर्वात् 'एजृ कम्पने' इति धातो शतृप्रत्यय । अतएव दिनेऽहनि यो दीपस्तस्येव दशा येषा तान्याननानि यस्य तथोक्त । तेजोहीनवदन सन्नित्यर्थ । पुरी प्राप लङ्का प्रविवेश ॥

प्राबोधयत्तदनु पङ्क्तिमुखः शयालुं
कालं विनापि च कथंचन कुम्भकर्णम् ।
आदेशतः स च विभोरपुनःप्रबोध-
संवेशधाम समराङ्गणमाजगाम ॥ ५३ ॥

प्राबोधयदिति । तदनु पुरप्रवेशानन्तर स पङ्क्तिमुखो दशमुख शयालु निद्रालुम् । 'स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुनिद्राणशयितौ समौ' इत्यमर । 'शीङो वाच्य' इत्यालुच् । कुम्भकर्ण काल विनापि । अकाल इत्यर्थ । ब्रह्मवरदानात्तस्य षाण्मासि-

---

१ 'एष समुदञ्चति तावदेव' इति पाठ ।

कावच्छिन्ननिद्रानन्तरमेकस्मिन्दिने प्रबोधनियमादिति भाव ।एतच्चोत्तरकाण्डे स्पष्टम् । 'पृथग्विना–' इत्यादिना तृतीयाविकल्पात्पक्षे द्वितीया । कथचन केनचित्प्रयासेन प्राबोधयद्बोधयामास । स च कुम्भकर्णश्च विभो रावणस्यादेशत आज्ञावचनात् । 'पञ्चम्यास्तसि' । 'उक्तिराभाषण वाक्यमादेशो वचन वच' इति शब्दार्णवे । न विद्यते पुन प्रबोधो यस्मिन्स तथोक्तो य संवेशो दीर्घा निद्रा । मरणमिति यावत् । तद्धाम तत्स्थान तद्गृह वा । पूर्वसंवेशधाम्नि तु षण्मासेन वा पुन प्रबोधो जायते नत्वत्र कदाचिदपीति भाव । 'स्यान्निद्रा शयन स्वाप स्वप्न सवेश इत्यपि'। 'धाम देशे गृहे स्थाने तेजो जन्मप्रकाशयो' इत्यमरविश्वप्रकाशौ । समराङ्गण युद्धभूमिमाजगाम प्राप । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आगतं च तमञ्जनाचलनिकाशमाकाशतल[1]भ्रमितत्रिशूलं शूलधरमिव जगत्क्षयोद्युक्तं नक्तंचरं निशाम्य[2] शाम्यत्सहजभुजतेजोविशेषमशेषासु दिक्षु धावमानं पवमानचलितजलद[3]पारिप्लवं प्लवंगबलमङ्गदो धीरमवादीत् ॥

आगतमिति । आगत चेत्यनुवाद । अञ्जनाचलनिकाश कज्जलशैलसनिभमित्युपमा । आकाशतलभ्रमितत्रिशूल गगनतलावर्तितत्रिशिखम् । अतएव जगत्क्षय उद्युक्त सनद्ध शूलधर कालाग्निरुद्रमिव स्थित त नक्तचर कुम्भकर्ण निशाम्य दृष्ट्वा शाम्यन्दम प्राप्नुवन्सहजभुजतेजोविशेष स्वाभाविकबाहुप्रभावविशेषो यस्य तत्तथोक्तम् । अतएवाशेषासु दिक्षु । प्रतिदिशमित्यर्थ । धावमान पलायमानम् । अतएव पवमानचलितजलदपारिप्लव समीरणसमीरितवारिवाहतरलम् । 'पारिप्लव तु तरलम्' इत्यमर । प्लवगबल कपिसैन्यमङ्गदो धीरमुदारमवादीदुवाच ॥

तत्प्रकारमेव—

कपयः कैकसेयानां कापि सेयं बिभीषिका ।
[4]माभूदभूतपूर्वं वः प्राकृतं भयवैकृतम् ॥ ५४ ॥

कपय इति । हे कपय सेय परिदृश्यमाना व्यक्ति कैकसेयाना कैकसीगर्भसभूताना मध्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कापि काचन बिभीषिका वित्रासभूमिका । अतो वो युष्माक पूर्व भूत भूतपूर्वम् । ततो नञ्समास । अदृष्टचरमित्यर्थ । सुप्सुपेति समास । प्राकृत लोकसाधारण प्रकृतिसिद्ध वा । भयवैकृत पलायमानादिभयजनितविकारो मा भून्न भूयात् । प्राकृतजनैरिव महावीरैर्युष्माभिर्न भेतव्यमित्यर्थ । 'माङि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् ॥

अथ हरयोऽपि सत्यमनुनयसंगतमङ्गदवचनमवधारयन्तो धारयन्तः समरसंनाहं [5]दिङ्नागा इव प्रतिनिवृत्ताः [6]प्रमत्तमिवैरावणं राव-

---

१ 'आकाशभ्रमित' इति पाठ २ 'अवलोक्य' इति पाठ ३ 'पारिप्लवत्प्लवग' इति पाठ. ४ 'मा' इति नास्ति क्वचित् ५ 'सनाहान्दिग्भागा.' इति पाठ. ६. 'प्रमत्ताशयम्' इति पाठ.

णानुजं विन्ध्याचलमिव युगान्तानिलाः समन्तादाहृतैर्गिरिभिस्तरुभिर्रप्यवाकिरन् ॥

अथेति। अथानन्तर हरय कपयोऽप्यनुनयसगतं तत्कालोचितप्रार्थनासहितमङ्गदवचनमवधारयन्त आकर्णयन्त । अतएव सरय सत्वर समरसनाह रणोत्साह धारयन्तो दधाना दिङ्नागा दिग्गजा इवेत्युपमा। प्रतिनिवृत्ता प्रत्यागता प्रमत्तमैरावणमिव स्थितम्। अप्रकम्प्यपराक्रममित्यर्थ । रावणानुज कुम्भकर्ण युगान्तानिला प्रलयकालवायवो विन्ध्याचलमिव समन्तात्। सकलदिग्भ्य इत्यर्थ आहृतैरानीकेर्गिरिभिस्तरुभिरप्यवाकिरन्। अभिववृषुरित्यर्थ । अत्र किरतेर्वृष्ट्यर्थत्वाद्गिरितरूणा करणत्वम् । विक्षेपार्थे तु कर्मत्वम् । एव सिञ्चतीत्यादीनामपि । सिञ्चतेरार्द्रीकरणार्थत्वाद्द्रवद्रव्यस्य करणत्वम्। यत्र तु क्षरणत्वमर्थं, तत्र द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम्। यथा—'अमृत सिञ्चति, अमृतैर्वा वपु' इत्यादि बोध्यम् ॥

क्षिप्ताः संयति पुष्पिताः क्षितिरुहस्ते रक्षसो[३] वक्षसि
प्रस्विन्ने पटवासपांसव इवालीयन्त चूर्णीकृताः।
मुक्ता ये धरणीधरा मुहुरमी तद्बाहुसंघट्टना-
त्प्रत्यावृत्य पुन· प्रहर्तुरभवन्खेदाय भेदाय च ॥ ५५ ॥

क्षिप्ता इति। य इत्यध्याहार यत्तदोर्नित्यसबन्धात्। पुष्पिता सजातपुष्पा । तारकादित्वादितच् । विशेषणमेतत्पटवासत्वोपयोगार्थं द्रष्टव्यम् । ये क्षितिरुहो वृक्षा । क्विप्। सयति युद्धे क्षिप्ता विकीर्णा । वानरैरिति शेष । ते क्षितिरुह । प्रस्विन्ने क्रोधानुभावस्वेदार्द्रे। स्विद्यतेर्निष्ठातकारस्य नकार । रक्षस कुम्भकर्णस्य वक्षसि। अतिकठोर इति भाव । चूर्णीकृता सन्त । पटवासपासव इव पिष्टातपरागा इव। 'पिष्टात पटवासक' इत्यमर । अथवा पटवासो नानाविधकुसुमादिसुगन्धद्रव्यपरिमलितगन्धचूर्णम्। 'पटवासो गन्धचूर्ण सुमाद्यैरधिवासितम्' इत्यभिधानात्। अलीयन्ताश्लिषन्। तत्र ससक्ता बभूवुरित्यर्थ । 'लीङ् श्लेषणे' लङि तङ्। तथा ये धरणीधरा पर्वता मुहु पुन पुनर्मुक्ता क्षिप्ता अमी धरणीधरास्तस्य कुम्भकर्णस्य बाहुसघट्टनाद्बाहूपमर्दाद्धेतो प्रत्यावृत्य प्रातिलोम्येनागत्य प्रहर्तु परप्रहर्तुरेव खेदाय भेदाय चाभवन्। अत्र पूर्वार्धे क्षितिरुहचूर्णीकृतत्वासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तया रक्षोवक्षसस्तादृक्काठिन्य व्यज्यते। तद्वज्जीविता चेय पटवासपासव इवेत्युपमेति सकर । उत्तरार्धे तूक्तार्थासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तथानर्थोत्पत्तिरूपो विषमालकारश्चेति सकर । 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य चाभवेत्। विरूपघटना वा स्याद्विषमालकृतिस्त्रिधा ॥' इति लक्षणात्। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

ज्वलदनलं त्रिशूलमुपरिभ्रमयन्नमय-
न्नयमवनीमनीकमदखेलनदुर्ललितः।

---

१. 'अपि' इति नास्ति क्वचित्. २ 'तै' इति पाठ ३. 'परम्' इति पाठ .

सपदि बभञ्ज नीलमृषभं शरभं च बला-
दहरत गन्धमादनमरुन्ध गवाक्षमपि ॥ ५६ ॥

ज्वलदिति। अय कुम्भकर्णो ज्वलदनल प्रज्वलज्ज्वलन त्रिशूलमुपर्युपरि-ष्टाद्भ्रामयश्चालयन्नवनी भुव नमयश्चालयन्। निजपादघातेन कम्पयन्नित्यर्थ। अनी-कमदेन युद्धाभिनिवेशदर्पेण यत्खेलन लीला तेन दुर्ललितो दुर्विलसित सन्। सपदि सद्य एव बलान्निजबाहुपराक्रमान्नील ऋषभ शरभ चेति त्रीन्वानरसेनापती-न्बभञ्ज ममर्द। तथा गन्धमादनमहरत। प्राहरदित्यर्थ। गवाक्षमप्यरुन्ध रुरोध। न्यबध्नादित्यर्थ ॥

ततश्च सहजभयचापलाधिगतलाघवं राघवं शरणमश्नुवानं वानरानीकमाश्वासयन्विश्वाधिकविपुलभुजवीर्यो विकीर्य द्विषति सर्वतः पर्वतान्विधाय च विचित्रमतिचिरं युद्धं नक्तंचरविमुक्तधात्रीधरावलि-कुलिशदारित इव कुलभूधरो धरायामचेतनः पपात हरिकुलपतिः॥

तत इति। ततस्तदनन्तर च। सहजे कपिकुलस्वाभाव्यान्नैसर्गिके ये भयचाप-ले ताभ्यामधिगत प्राप्त लघुत्व येन तत्तथोक्तम्। अतएव राघव शरण रक्षकम्। 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर। अश्नुवान प्राप्नुवानम्। 'अशू व्याप्तौ' शानच्। वानरानीक वानरसैन्यम्। 'अनीक तु रणे सैन्ये' इति विश्व। आश्वासयन्। विश्वाधिकविपुलभुजवीर्यो लोकोत्तरमहाबाहुपराक्रमशाली हरिकुलपति सुग्रीवो द्विषति कुम्भकर्णे सर्वत समन्तात्पर्वतान्विकीर्य विक्षिप्य। तथा विचित्रमाश्चर्यकर युद्धमतिचिरमत्यन्त विधाय। ततो नक्तचरेण कुम्भकर्णेन विमुक्ता विक्षिप्ता धात्री-धरावलि पर्वतश्रेणिर्यस्य स तथोक्त। कुम्भकर्णहस्तविमुक्तपर्वताहत इत्यर्थ। अतएवाचेतनो नि सञ्ज्ञ सन्। कुलिशदारितो वज्रायुधविदलित। 'ह्रादिनी वज्र-मस्त्री स्यात्कुलिश भिदुर पवि' इत्यमर। कुलभूधर कुलपर्वत इवेत्युपमा। धराया पपात। तथाच रामायणम्—'स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शूल चुकोप रक्षोधिपतिर्म-हात्मा। उत्पाट्य लङ्कामलयात्स शृङ्ग जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन॥ स शैलशृङ्गाभि-हतो विसञ्ज्ञो नेदु प्रहृष्टा युधि यातुधाना॥' इति॥

तत कि जातमत आह—

परिगृह्य तं झटिति बाहुपञ्जरे
चलिते पुरं तदनु रावणानुजे।
अविनीतवालिकृतमद्य न प्रभो-
रयशः प्रमृष्टमिति हृष्टमाशरैः॥ ५७॥

परिगृह्येति। तदनु पतनानन्तर रावणानुजे कुम्भकर्णे झटित्यञ्जसा त सुग्रीवं बाहुपञ्जरे। दोर्मण्डलेनेत्यर्थ। अधिकरणविवक्षाया सप्तमी। परिगृह्य गृहीत्वा।

---

१. 'बल' इति पाठ २ 'राघवानीकम्' इति पाठ ३. 'च' इति नास्ति क्वचित्. ४. 'धात्रीधरवश' इति पाठ ५. 'अचेनन इव' इति पाठ•.

पुरं लङ्कां प्रति चलिते प्रवृत्ते सत्यविनीतेनामर्षितेन वालिना कृतं नोऽस्माकं प्रभोः स्वामिनो रावणस्यायशः । वालेन निबध्य कक्षनिक्षेपणरूपकृत्यजनितापकीर्तिरित्यर्थः । अद्येदानीं प्रमृष्टं शोधितम् । अस्मत्स्वामिविरोधिवाल्यनुजस्य तदनुजेन कुम्भकर्णेन तथा नीतत्वान्निराकृतमित्यर्थः । इतीत्थम् । मत्वेति शेषः । आशरै राक्षसैर्हृष्टं सतुष्टम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥

तत्र[1] विचित्रकुसुमपरिमलशिशिररथ्योपचार[2]सचेतनोद्ग्रीवसुग्रीव-नखमुखाकलितशूर्पणखामुखानुकारो दारुणाकारः[3] सचमत्कारं प्राकारम्[4]उत्प्लुत्या[5]क्षिगतमेनमनालक्ष्य वैलक्ष्यतः प्रतिनिवृत्तो वृत्तोरुवि-षमतारकेक्षणः[6] क्षणदाचरः प्रतिक्षणमतिक्षीबतया प्रतिपक्षबलमिव स्वबलम्[7]अपि भक्षयन्नलक्षयन्सौमित्रिमद्रिशिखरं विमुञ्चन्नेवायमञ्जसा राममाजगाम ॥

तत्रेति । तत्र लङ्कापुरे विचित्रा विविधा कुसुमपरिमलाः पुष्पगन्धा येषु ते तथोक्ताः शिशिरा जलसेकादिना शीतलाश्च ये रथ्योपचाराः पुरवीथीप्रसाधनक्रि-यास्तैः सचेतनः ससंज्ञोऽतएवोद्ग्रीव उन्नतकंधरश्च सुग्रीवस्तस्य नखमुखैर्नखाग्रैराक-लितो विरचितः शूर्पणखाया मुखानुकारो मुखसादृश्यं यस्य स तथोक्तः । सुग्रीवन-खनिर्भिन्नकर्णनास इत्यर्थः । अतएव दारुणाकारो भयकराकृतिः । सचमत्कारं चम-त्कारसहितं यथा तथा । चमदित्यनुकरणशब्दः । चमत्कारलक्षणं तु—'सुखदुःखाद्भु-तानन्दैर्हर्षाद्यैश्चित्तविक्रिया । चमत्कारः ससीत्कारः शरीरोल्लासनादिभिः ॥' इति । प्राकारं सालम् । 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः । उत्प्लुत्योल्लङ्घ्य । अक्षिगतं चक्षु-र्गोचरं द्वेष्यम् । 'द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः' इत्यमरः । तमेनमीदृग्दुर्दशाकारिणं सुग्रीव-मनालक्ष्यादृष्ट्वा विगतं लक्ष्यं यस्य स विलक्षो विह्वलस्तस्य भावो वैलक्ष्यम् । ब्राह्म-णादित्वात्ष्यञ् । ततो हेतोः प्रतिनिवृत्तः सन् युद्धाय प्रत्यावृत्तः । वृत्ते वर्तुलाकारे उरुणी पृथुले विषमतारके न्यूनातिरिक्तकनीनिके च ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथोक्तः । विरूपोग्राक्ष इत्यर्थः । 'निस्तुलं वर्तुलं वृत्तम्' इत्यमरः । सोऽयं क्षणदाचरः क्षपाचरः कुम्भकर्णः । 'त्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे क्षीबते माद्य-तीति क्षीबो मत्तः । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः' इत्यमरः । 'क्षीबृ मदे' इति धातोः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' इति निष्ठान्तो निपातः । तस्य भावस्तया । 'स्तब्धतया' इति पाठे विमूढतया । प्रतिपक्षबलं शत्रुसैन्यमिव स्वबलमपि भक्षय-न्सौमित्रिमभ्युद्गतं लक्ष्मणं लक्ष्यन्मत्पराक्रमस्यायं कियानित्यलक्षीकुर्वन्नद्रिशिखरं गिरिशृङ्गं विमुञ्चन्नेव प्रयुञ्जान एव । अञ्जसा झडिति रामं श्रीरामं प्रत्याजगाम प्राप । अभ्युज्जगामेत्यर्थः ॥

---

१ 'तत्र च' इति पाठः २ 'शिशिरोपचार' इति पाठः ३. 'दारुणाकारः' इति नास्ति क्वचित् ४ 'प्रकारम्' इति नास्ति क्वचित् ५ 'समुत्प्लुत्य' इति पाठः. ६. 'प्रतिनिवृत्तो विवृत्तोरुतारकेक्षणः' इति पाठः ७. 'स्वपक्षबलम्' इति पाठः.

विच्छिद्याशुमथार्धचन्द्रमुखतो वीरो रघूणां पति-
र्बाणानत्र मुमोच वालिदलनान्मारीचमर्मच्छिदः ।
आलोक्याथ स तान्विदारितखरानस्मिन्नकिंचित्करा-
न्वायव्यं पुनरैन्द्रमप्यरिवधूवैधव्यधुर्यं दधे ॥ ५८ ॥

विच्छिद्येति । वीर शूरो रघूणा पति श्रीरामस्तत्कुम्भकर्णविमुक्तमद्रिशिखरम् । अर्धचन्द्रमुखत । अर्धचन्द्राख्यबाणविशेषाग्रेणेत्यर्थ । विच्छिद्य विभिद्य । अत्र कुम्भकर्णे वालिदलनान्वालिविनाशकान्मारीचस्य मर्म छिन्दन्तीति तथोक्तान् । मारीचमारकानित्यर्थ । विदारित खरो यैस्तांश्च बाणान्मुमोच प्रयुयुजे । अत्र वालिदलनस्य मारीचमर्मच्छेदकस्य खरविदारिणश्चैकैकत्वेऽपि बहुवचनप्रयोगस्तद्वर्ग्याणामनेकत्वादुपपद्यते । तथा विदारितखरानित्युत्तरार्धस्थिततत्त्वेऽप्येकवाक्यत्वान्न वाक्यसकीर्णदोष । अथानन्तर स रामस्तान्बाणानस्मिन्कुम्भकर्णेऽकिंचित्करानकार्यकरान् । मोघानिति यावत् । आलोक्य दृष्ट्वा । एतेनास्य वाल्याद्यपेक्षया महासामर्थ्यसपन्नत्व सूच्यते । वायव्य वायुदेवताक दिव्यास्त्र दधे प्रयुक्तवान् । बाहुच्छेदार्थमिति भाव । पुनर्भूयोऽप्यरिवधूवैधव्ये शत्रुस्त्रीवैधव्ये धुर्यं धुरधरम् । शत्रुनाशकमित्यर्थ । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्यय । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकमप्यस्त्र दधे । तच्छिरश्छेदार्थमिति भाव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

रामास्त्राद्दलितेषु राक्षसपतेरङ्गेषु तुङ्गो भुजः
प्रागेको निपपात मन्दर इव प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ ।
सिन्धौ निष्पतित· परोऽपि ददृशे सेतुर्द्वितीयो यथा
छिन्नं व्योम्नि शिरस्तुरीयमभवत्कूटं त्रिकूटस्य च ॥ ५९ ॥

रामास्त्रादिति । ततस्तदनन्तरम् । रामास्त्रात् । रामास्त्रैरित्यर्थ । राक्षसपते कुम्भकर्णस्याङ्गेषु बाह्वाद्यवयवेषु दलितेषु छिन्नेषु तुङ्ग उन्नत एको भुजो बाहु प्राक्प्रथम प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ शत्रुसैन्यसमुद्रे इत्युपमितसमास । मन्दरो मन्दराचल इवेत्युपमा । पपात । सिन्धौ समुद्रे निष्पतित प्रविनष्ट । परोऽपि भुजो द्वितीय सेतुर्यथा सेतुरिव ददृशे इत्युत्प्रेक्षा । तच्छिन्न विदारित शिर शीर्षं च व्योम्न्याकाशे त्रय कूटा यस्य तस्य त्रिकूटस्यान्वर्थनाम्नो लङ्काधिष्ठानभूतस्य पर्वतस्य तुरीय चतुर्थम् । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति छप्रत्यय । कूट शिखरमभवदिति गम्योत्प्रेक्षेति तिसृणा ससृष्टि । वृत्त पूर्ववत् ॥

तदनु तदनुमोदभरितहरिबलकोलाहलाकर्णनविदितकुम्भकर्णवधपरिम्लानमुखेन दशमुखेन सहोदरमहोदरमहापार्श्वौ सहायौ विधाय समादिष्टाः कुमाराः नरान्तकदेवान्तकातिकायत्रिशिरसः शिरसादाय पितुर्निदेशं निवेशमिव पितृपतेः प्राविशन्नमी समीकभुवम् ॥

---

१ 'भिन्दञ्शूलम्' इति पाठ २ 'वालिविपद' इति पाठ. ३. 'शिखान्' इति पाठ. ४. 'उद्दलितेषु' इति पाठ ५ 'त्रिशिरस पितुर्निदेशान्' इति पाठ.

तदन्विति । तदनु तदनन्तर तेन कुम्भकर्णवधेन योऽनुमोदस्तेन भरिताना पूर्णाना हरिबलाना वानरसैन्याना कोलाहलस्य कलकलस्याकर्णनेन विदितो विज्ञात कुम्भकर्णवधो येन तथोक्त स चासौ परिम्लानमुख शोभाहीनवदनश्चेति विशेषणसमास । तेन दशमुखेन रावणेन सहोदरौ महोदरमहापार्श्वौ नाम राक्षससेनानायकौ सहायौ रक्षकौ विधाय कृत्वा समादिष्टा आज्ञप्ता नरान्तको देवान्तकोऽतिकायस्त्रिशिरा इत्युत्कटाभिधानाश्चत्वार कुमारा पितू रावणस्य निदेशमाज्ञा शिरसादाय गृहीत्वा । अमी कुमारा पितृपते प्रेतराजस्य । 'धर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराट्' इत्यमर । निविश्यतेऽत्रेति निवेश स्थानमिवेत्युत्प्रेक्षा । समीकभुवं रणभूमि समाविशन्प्राविशन् ॥

अजनि पुन· समीकमनयोरुभयोर्बलयो-
रवदलिते मुखेऽपि यदनुज्झितरोषभरम् ।
अमरमृगीदृशामपि यदाशयपूर्तिकरं
समरसमुत्सुकेन मुनिना यददृष्टचरम् ॥ ६० ॥

अजनीति । पुनर्भूयोऽप्यनयोरुभयोर्बलयोर्वानरराक्षससैन्ययो समीक युद्धमजनि जातम् । जने कर्तरि लुङ् । 'दीपजन–' इत्यादिना च्लेश्चिणादेश । कीदृश समीकमित्यत आह—यत्समीक मुखेऽवदलिते सति । अन्योन्यमुखभङ्गे जाते सत्यपीत्यर्थ । अनुज्झितोऽत्यक्तो रोषभरोऽमर्षातिरेको यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । सैनिकानाममर्षातिशयेन पुन प्रवर्धमानमित्यर्थ । अमरमृगीदृशा सुरसुन्दरीणामप्याशयपूर्तिकर मनोरथपरिपूरकम् । महावीरोपसहारकत्वेन प्रत्येकमेकैकवरलाभादिति भाव । तथा यत्समरसमुत्सुकेन समरोत्कण्ठितेन । कलहप्रियेणेति यावत् । मुनिना नारदेनादृष्टचरमदृष्टपूर्वम् । 'भूतपूर्वे चरट्' । इत्थभूतस्य पूर्व यदाकदाप्यजातत्वादिति भाव । तादृश युद्धमजनीति सबन्ध ॥

ममाथ शैलादथ वालिनन्दनो नरान्तकं संयति वानरान्तकम् ।
हनूमता सोऽपि हत· सुरान्तकः पुरान्तकेनेव यथा पुरान्तक·॥६१॥

ममाथेति । अथानन्तर वालिनन्दनोऽङ्गद सयति युद्धे वानरान्तकं वानरनाशक नरान्तक शैलात् । शैलेनेत्यर्थ । ममाथ विदारयामास । तथा हनूमता स प्रसिद्ध सुरान्तको देवान्तकोऽपि पुरा पूर्व पुरान्तकेन त्रिपुरजयिना शंभुना । इवशब्दो वाक्यालकारे । 'इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालकारेषु' इति गणव्याख्याने । अन्यथा यथेतीवार्थवाचिना शब्देन पौनरुक्त्यदोषो दुर्वार स्यात् । अन्तको यथा मृत्युरिव । हतो मारित उपमायमकयो ससृष्टि । वशस्थवृत्तम् ॥

अनन्तरमसमसमरशीलेन नीलेन निहते महोदरे मारुतिमथितशिरसि त्रिशिरसि विशसितेषु महापार्श्वादिषु वाहिनीपतिषु निर्भरविषादरोषपरवशो निशाचराकार इव तमोनिकाय· समर-

१ 'च' इति पाठ २. 'रुषा' इति पाठ . ३ 'निशाचर. साकार' इति पाठ . ४. 'सरयम्' इति पाठ .

मतिकायः समागत्य वृत्रासुर इव सुत्राम्णा सुमित्रासुतेन सह वितेने विचित्रमायोधनम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर नरान्तकदेवान्तकवधानन्तरमसमसमरशीलेनासाधारणरणकर्माचरणतत्परेण नीलेन महोदरे निहते सति । तथा त्रिशिरसि मारुतिमथितशिरसि हनूमद्भिन्नमस्तके सति । तथा महापार्श्व आदिर्येषा तेषु वाहिनीपतिषु राक्षससेनानायकेषु विशसितेषु विनाशितेषु सत्सु । ऋषभेणेति शेष । निर्भरविषादरोषपरवश समुत्कटरोषशोकाक्रान्तान्त करणो निशाचराकारो राक्षसदेहधारी तमोनिकायोऽन्धकारपटल इव स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा । अतिकाय समरमागत्य । सुत्राम्णा वासवेन सह 'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमर । वृत्रासुर इवेत्युपमा। सुमित्रासुतेन लक्ष्मणेन सह विचित्रमाश्चर्यकरमायोधन वितेने जन्यमकरोदित्यर्थ ॥

स च सुचिरं नियुध्य तमवध्य ईतीशवरा-
दनिलगिरा विबुध्य पुनरस्त्रमधत्त विधे॰ ।
दलितमनेन तद्दिवि समुत्पतितं जगता-
मतनुत राहुभीतिमधिकामतिकायशिरः ॥ ६२ ॥

स इति । स सौमित्रिश्च सुचिरमतिचिरकाल नियुध्य युद्ध कृत्वा तमतिकायमीशवराद्ब्रह्मवरादवध्यो वधितुमशक्य इत्येवमनिलगिरा वायुवचनेन विबुध्य ज्ञात्वा । पुन शब्दो वाक्यालकारे । विधेरस्त्र ब्रह्मास्त्रमधत्त प्रायुङ्क्त । अथानेन ब्रह्मास्त्रेण दलित विच्छिन्न सत् दिव्यन्तरिक्षे समुत्पतित समुद्गत तत्प्रसिद्धमतिकायशिरो जगता लोकानामधिका बहुला राहुभीतिं राहुरयमिति भ्रान्तिसमुत्पन्ना भीतिमतनुताकरोत् । अत्रातिकायशिरसि राहुभ्रमाद्भ्रान्तिमदलकार । 'कविसमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मत ॥' इति लक्षणात् ॥

अनुनीय रावणिरथो विधुरं पितरं दधत्पृथुसमीकधुरम् ।
स रथी समेत्य सधनुः शरधीश्चलितश्चमूभिरभिदाशरथी ॥६३॥

अनुनीयेति । अथानन्तर स प्रसिद्धो रावणिरिन्द्रजिद्विधुर सहोदरकुमारवधश्रवणजनितशोकविह्वल पितर रावणमनुनीय 'न तात मोह परिगन्तुमर्हसि' इत्यादिना समाधाय पृथुसमीकधुर महारणभार दधद्दधान । युद्धसनद्ध इत्यर्थ । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । रथी रथारूढ । सह धनुषा सधनु कार्मुकधरश्च सन् शरधी तूणीरौ समेत्य । धृत्वेत्यर्थ । शरा इषवो धीयन्तेऽनयोरिति शरधी । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति क्विप्प्रत्यय । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो' इत्यमर । चमूभि सेनाभि सह । अत्र सहशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया । दाशरथीअभि । रामलक्ष्मणयोराभिमुख्येनेत्यर्थ । 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । चलित प्रवृत्त । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

१ 'इतीव वरात्' इति पाठ २ 'शरधि' ३. 'अधिदाशरथी' इति पाठ .

आगत्य समरमरातिजयमनोरथाय रथाभिरक्षां रक्षांसि परितः प्रकल्प्य प्रतर्प्य च हविषा प्रदक्षिणशिखं शिखावन्तं मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि दधानस्तिरोधानं गगनगत एव निशितमुखैः शिलीमुखैर्निर्माय निखिलमर्माहतिं निस्त्रिंशक्रमः क्रव्यादो व्याध इव हरीन्विधुरीचकार ॥

आगत्येति । समरं युद्धभुवमागत्य प्रविश्य । अरातिजयमनोरथाय । शत्रुजयमनोरथसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । रथाभिरक्षाम् । निजरथगुप्तिमुद्दिश्येति शेषः । परितः समन्तात् रक्षांसि राक्षसवीरान्प्रकल्प्य नियोज्य । हविषाज्यादिना । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं शिखा ज्वाला यस्य तम् । 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः । एतेनास्य जयप्रदत्वं सूच्यते । तदुक्तम्—'इत्थं प्रदक्षिणगतो हुतभुङ्नृपस्य धात्री समुद्ररशना वशगा करोति' इति । शिखावन्तमग्निं प्रतर्प्य संतर्प्य च । मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि मन्त्रसामर्थ्यसंप्राप्तनानाविधास्त्राणि दधानो धारयन् । तिरोधानेनान्तर्धानेन गगनगतोऽन्तरिक्षवर्ती सन्नेव निशितमुखैस्तीक्ष्णाग्रैः शिलीमुखैर्बाणैः । निखिलमर्माहतिमशेषचमूमर्मच्छेदं निर्माय कृत्वा । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिंशः खङ्गविशेषः । 'तूण्या खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः' इत्यमरः । क्रमः परिपाटी यस्य स तथोक्तः । खड्गवद्विभेदकः सन्नित्यर्थः । क्रव्यादान्पक्षिणो व्याधो लुब्धक इवेत्युपमा । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः' इत्यमरः । हरीन्वानरान्विधुरीचकार । मूर्च्छितानकरोदित्यर्थः ॥

सहलक्ष्मणं तमपि दाशरथिं परुषो निदाघ इव पद्मसरः ।
विकलाशयं विधुरसत्त्वमयं विरचय्य धाम च जगाम शनैः ॥ ६४ ॥

सहेति । अयं रावणिः सह लक्ष्मणेन सहलक्ष्मणम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति विकल्पात्सहशब्दस्य सत्वाभावः । तं दाशरथिं श्रीराममपि परुषस्तीक्ष्णो निदाघो ग्रीष्मकालः । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । पद्मसरः कमलाकरं शरैर्विकलाशयं व्याकुलमानसम् । अन्यत्र कलुषिताधारप्रदेशं च । 'आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । विधुरसत्त्वं विश्लिष्टशक्तिम्, अन्यत्र विह्वलजलजन्तुकं च । 'विधुरं प्रीत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती । विरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । शनैर्मन्दं मन्दम् । कृतकृत्यत्वादिति भावः । धाम गृहं जगाम प्राप । श्लेषसंकीर्णेयमुपमा । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

क्षतार्कभवतेजसि क्षपितरामचन्द्रद्युतौ
विमुच्य सति निर्गते विशिखवृष्टिमस्मिन्घने ।

---

१ 'अधिसमरम्' इति पाठः. २ 'रथाभिरक्षायै' इति पाठः. ३ 'प्रदक्षिणशिखावन्तम्' इति पाठः. ४ 'मन्त्राधिगतानि विचित्राण्यस्त्राणि' इति पाठः. ५ 'तिरोधानगतः' इति पाठः. ६ 'शरैः' इति पाठः.

अदीप्तनलमस्फुरत्कुमुदमस्तनीलोत्पलं
समुत्तरलजीवनं समभवत्तदा वाहिनी ॥ ६५ ॥

क्षतेति । क्षतार्कभवतेजसि निर्वापितसुग्रीवप्रतापे तिरस्कृतसूर्यजनितप्रकाशे च । क्षपिता सकुचिता राम एव चन्द्रस्तस्य द्युति शोभा येन तस्मिंस्तथोक्ते अस्मिन्घने महात्मनीन्द्रजित्येव घने मेघे । विशिखवृष्टि शरसपात तामेव वृष्टिं विमुच्य त्यक्त्वा निर्गते सति । तदा तस्मिन्समये वाहिनी नदी सेना च । 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती । अदीप्तोऽप्रकाशो नलो नलाख्य कपिनायक, अन्यत्र नला पोटगलाख्यतृणविशेषा यस्मिन् । 'नल पोटगले राज्ञि पितृगर्ते कपीश्वरे' इति विश्व । अस्फुरन्नदीप्यमान कुमुद कपि ,अन्यत्रास्फुरन्त्यनुल्लसन्ति कुमुदानि कैरवाणि यस्मिन्। 'कुमुद कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुद कपौ' इति विश्व । अस्तो नष्टप्रायो नीलो नीलाख्यकपिनायक एवोत्पलम् । यद्वा अस्तौ नीलोत्पलौ नीलोत्पलनामानौ कपिनायकौ, अन्यत्र विनष्टकृष्णेन्दीवराणि च यस्मिन् । 'नील कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु' इति नानार्थरत्नमाला । समुत्तरलमतिचञ्चल स्थितिविधुर जीवन जीवितम् । अन्यत्रोद्वेजितजल यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेति सर्वत्र क्रियाविशेषणम् । समभवत् । उक्तरीत्या शकलिताभूदित्यर्थ । श्लेषसकीर्णसावयवरूपकम् । पृथ्वीवृत्तम्॥

अचलमथ सलीलमोषधीनां हरति हनूमति जाम्बवन्नियोगात् ।
विचलितमभवद्बलं विशल्यं विबुधमनोऽपि विधूतशोकशल्यम् ६६

अचलमिति । अथ सेनामूर्च्छानन्तर हनूमति जाम्बवत परावरज्ञस्य ऋक्षराजस्य नियोगान्निदेशवचनात् । ओषधीनामचल सजीविन्याद्योषधिपर्वत सलीलमनायास यथा तथा आहरत्यानीतवति सति । बलं वानरसैन्य विशल्य शल्यरहित सत् । विचलितमभवत् । पुनर्युद्धसमृद्धोत्साहमभूदित्यर्थ । तथा विबुधाना श्रीरामजयकाङ्क्षिणा सुराणा मनोऽपि । 'विबुधा सुरपण्डिता ' इत्यमर । विधूत विहत शोक एव शल्य यस्य तथोक्तम् । वानरसैन्यप्रबोधेन विबुधा सतुष्टान्त करणा बभूवुरित्यर्थ । अत्र सैन्यविबुधमनसो केवलप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिताभेद । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

पुनस्ते[1] सहजतेजोभरितेन दावानलेनेव वानरबलेन दह्यमानां दरीमिव पुरीमपहाय[2] पञ्चाननमिव[3] पङ्क्त्याननिदेशतश्चलितमखिलभुवनप्रकम्पन[4]मकम्पनमाहतप्लवङ्गसङ्घं प्रजङ्घमङ्गदभुजप्रतापानलशलभावुभावपि[5] निशम्य निशाम्य च द्विविदमैन्दावदारितौ महारथौ शोणिताक्षविरूपाक्षावपि[6] कोपाक्षान्तिभ्यां पुरुषसंरम्भौ[7] कुम्भनिकुम्भौ महावीरौ समुत्तम्भ्य बाहू[8] सुबाहुमारीचाविव राघवभुजाभ्यां सुग्रीवहनूमद्भ्यामद्भुतं युद्धमतनिषाताम् ॥

---

१. 'तेन पुन ' इति पाठ . २ 'विहाय' इति पाठ . ३ 'पञ्चाननमिव' इति पाठ . ४. 'अखिलरिपुप्रकम्पन ' इति पाठ . ५. 'प्रजङ्घ च' इति पाठ . ६. 'यूपाक्षौ' इति पाठ . ७. 'कोपाक्षान्तपरुष' इति पाठ . ८ 'बाहुम्' इति पाठ..

पुनरिति। पुनर्भूयोऽपि सहजतेजोभरितेन नैसर्गिकप्रभावपरिपूर्णेन। अन्यत्र स्वाभाविकार्चिः सपन्नेन। 'तेजोऽनले प्रभावेऽह्नि ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती। दावानलेन वनवह्निनेव वानरबलेन दह्यमाना भस्मीक्रियमाणा दरी गिरिगुहामिव पुरी लङ्कामपहाय त्यक्त्वा पञ्चाननं सिंहमिवेत्यनेकैवेयमुपमा। पङ्क्त्याननिदेशतो रावणाज्ञावचनाच्चलित युद्धाय प्रवृत्तमखिललोकानशेषभुवनानि प्रकम्पयति निपीडयति निजभुजबलेनेति तथोक्तमकम्पनमकम्पनाख्य राक्षससेनानायकम्। तथाहतप्लवङ्गसङ्घ निहतवानरनिवह प्रजङ्घ चेत्युभावपि राक्षसावङ्गदभुजप्रताप एवानलस्तस्मिञ्शलभौ पतङ्गौ निशम्य। अङ्गदबाहुपराक्रमहतावाकर्ण्येत्यर्थ। 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमर। तथा मैन्दद्विविदाभ्या मैन्दद्विविदाख्यवानरपतिभ्यामवदारितौ विनिहतौ महारथौ। 'आत्मान सारथिं चाश्वान्रक्षन्युध्येत यो नर। स महारथसज्ञ स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा॥' इत्युक्तलक्षणौ शोणिताक्षविरूपाक्षौ शोणिताक्षविरूपाक्षनामानौ राक्षससेनानायकावपि निशाम्य दृष्ट्वा। कोपाक्षान्तिभ्याममर्षेर्ष्याभ्या परुषोऽत्युद्धत सरम्भो युद्धसभ्रमो ययोस्तौ। 'अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु', 'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इति चामर। कुम्भनिकुम्भौ नाम कुम्भकर्णपुत्रौ महावीरौ (कर्तारौ) बाहू निजहस्तौ समुत्तम्भ्य साटोपमुद्धृत्य राघवभुजाभ्या श्रीरामबाहुभ्या सुबाहुमारीचाविव। विश्वामित्रयागसरक्षणवेलायामिति भाव। राघवस्य भुजाभ्या भुजप्रायाभ्या सुग्रीवहनूमद्भ्या महाद्भुतमाश्चर्यजनक युद्धमतनिषाता कृतवन्तौ। कुम्भ सुग्रीवेण निकुम्भो हनूमतेति यथाक्रममन्वयाद्यथासख्यालकार। स चोक्तोपमया ससृज्यते॥

> **भूमौ ततः प्लवगराजभुजेन विद्ध-**
> **मालोक्य कुम्भमसहो[1] विरहं तदीयम्।**
> **शोकादगादनिलसूनुहतो निकुम्भ-**
> **स्तन्नामयुक्तममरीस्तनकुम्भमेव[2]॥ ६७॥**

भूमाविति। ततस्तदनन्तर प्लवगराजभुजेन सुग्रीवबाहुना विद्ध प्रहृतमतएव भूमौ पतितमिति शेष। कुम्भमालोक्य दृष्ट्वा तदीय विरह वियोग न सहत इत्यसहोऽसहिष्णु। पचाद्यच्। 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेध। अनिलसूनुना हनूमता हतो निकुम्भ शोकाद्भ्रातृविरहजनितविषादाद्धेतो। तन्नामयुक्त कुम्भनामयुक्तममरीस्तनकुम्भममराङ्गनाकुचकुम्भमेवागात्। भ्रातृविरहासहतया तन्नामगन्धसबन्धामरीकुचकुम्भ प्रापेत्यर्थ। अत्र रणाभिमुखमरणहेतुकस्यामरीकुचकुम्भसगमस्य शोकहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

ततः कुपितरावणाकारणं[3] रणवाहनियुक्तं युक्तमखिलवाहिनीभिराहवाटोपमुखरं खरात्मजं मकराक्षमैक्ष्वाकशरोऽपि विपक्षमपि सपक्ष एव[4] समक्षमनयज्जनयितुः॥ नगा विर ... ९७

---

१ 'असहन्' इति पाठ २ 'कुचकुम्भमेव' इति पाठ. ३ 'कौणपपतिनियुक्त' इति पाठ ४. 'इव' इति पाठ.

तत इति। तदनु कुम्भनिकुम्भवधानन्तरम्। कुपितेन क्रुद्धेन रावणेनाकारणमाह्वानं यस्य तम्। रावणेनाहूतमित्यर्थः। 'हूतिराकारणाह्वानं' इत्यमरः। तथा रणवाहे समरक्रियानिर्वाहे विषये नियुक्तमाज्ञापितमत एवाखिलवाहिनीभिर्युक्तम्। चतुरङ्गसैन्यसमेतमित्यर्थः। आहवाटोपमुखरः रणाडम्बरारभटसमुद्भटसिंहनादः खरात्मजः खरतनयः मकराक्षमैक्ष्वाकस्येक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य श्रीरामस्य शरो बाणो विपक्षः शत्रुपक्षमपि तं सपक्ष एव बन्धुः सन्नेवेति विरोधः। स च सगरुदेवेति परिहाराद्विरोधाभासः। जनयितुर्जनकस्य खरस्य समक्षं समीपमनयत्प्रापयामास। मकराक्षोऽपि निहत इत्यर्थः॥

कृत्वा मूर्धनि शासनं पितुरथो गत्वा रणं रावणि-
र्हुत्वा तत्र महाभुजो हुतभुजं धृत्वा महास्त्राणि च।
स्थित्वा व्योमनि मायया शरचयं त्यक्त्वा च भित्त्वा चमूं
बुद्ध्वा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातरः॥ ६८॥

कृत्वेति। अथो मकराक्षवधानन्तरं महाभुजः। अपरिच्छिन्नभुजबलशालीत्यर्थः। रावणिरिन्द्रजित्पितू रावणस्य शासनमाज्ञां मूर्धनि शिरसि। 'विभाषा ङिश्योः' इति विकल्पादल्लोपाभावः। कृत्वा। धृत्वेत्यर्थः। रणं रणरङ्गं गत्वा। तत्र रणरङ्गे हुतभुजमग्निं हुत्वा। महास्त्राणि दिव्यास्त्राणि च धृत्वा। माययान्तर्धानशक्त्या व्योमन्यन्तरिक्षे। पूर्ववदल्लोपाभावः। स्थित्वा। शरचयं बाणपरम्परां च त्यक्त्वाभिवृष्य। चमूं वानरसेनां भित्त्वा। ततो राघवस्य कोपं कोपोदयं बुद्ध्वा ज्ञात्वा। अलमत्यन्तं कातरो भीतः सन् सहसा शीघ्रम्। 'स्वरादिपाठादव्ययम्' इति शाकटायनः। लङ्कामाप प्रविवेश। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

अथ निकुम्भिलां होतुकामः प्रत्यग्द्वारेण निर्गच्छन्निन्द्रजित्स्वगमनविघातुकं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्वेगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याह—

ततः प्रतीचः प्रतिहारादयं [1]प्रातिहारिको निर्गत्य निकृत्यासिना कांचिदाञ्जनेयस्य पुरतो मायामयीं मैथिलीमाकुलीकृतमानसे[2] तस्मिन्नाकस्मिकमिदमतथ्यमपि तथ्यमेव वि[3]बुध्य चि[4]राय नियुध्य निराशे नि[5]वृत्ते विद्वे[6]षिपशु[7]विशसनारम्भिनिकुम्भिलां [8]समासाद्य सद्य एष [9]प्रावर्तयत सत्रमतिविचित्रम्।

तत इति। ततः पुरप्रवेशानन्तरम्। प्रतिह्रियते विमोह्यतेऽनेन परमानसमिति प्रतिहारः कैतवं स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः। मायावीत्यर्थः। 'प्रयोजनम्' इति ठक्। अयमिन्द्रजित्प्रतीचः प्रतीहारात्प्रत्यग्द्वारात्। 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः।

---

१ 'स प्रातिहारिकः' इति पाठः. २ 'मनसि' इति पाठः ३ 'बुद्ध्वा' इति पाठः
४ 'नियुध्य चिराय' इति पाठः ५. 'प्रतिनिवृत्ते' इति पाठः. ६ 'विद्विपि' इति पाठः
७ 'विपक्षपशु' इति पाठः. ८. 'आसाद्य' इति पाठः. ९ 'प्रावर्तत' इति पाठः

निर्गत्य । आञ्जनेयस्य हनूमत पुरत पुरस्तादसिना खड्गेन मायामयी मिथ्यारूपां काचिन्मैथिली सीता निकृत्य छित्त्वा । अत आकुलीकृतमानसे व्याकुलितान्त करणे तस्मिन्नाञ्जनेये । इद सीतावधकृत्यमाकस्मिकमकस्मादागतम् । इन्द्रजालमिवेत्यर्थ । अतथ्यमसत्यमपि तथ्यं सत्य विबुध्य ज्ञात्वा । 'सत्य तथ्यमृत सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति' इत्यमर । चिराय चिरकालम् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । 'चिराय चिररात्राय' इत्यमर । नियुध्य युद्ध कृत्वा । निराश आशारहिते निवृत्ते निर्गते सति विद्वेषिण एव पशवस्तेषा विशसने विदारण आरम्भ उद्योगोऽस्यास्तीति तथोक्त । यद्वा विद्वेषीति च्छेद । इन्द्रजित्पशुविशसनमारभते ताच्छील्येनेति तथोक्त सन् । निकुम्भिला निकुम्भिलाख्यहोमार्थगुप्तिस्थलविशेषमासाद्य प्राप्य सद्यस्तदानीमेवातिविचित्रमत्यन्ताद्भुत सत्र परमारणयाग प्रावर्तयत प्रवर्तयामास । उपक्रान्तवानित्यर्थ ॥

तदनु हनूमतः प्रतिनिवृत्ताद्[1]दुर्वृत्तान्तमिममाकर्ण्य विदीर्णमानसो[2] मानसचर इव राजहंसो[3] वज्रनिर्घोषाद्विषादाकुलो राजहंसः संसदि निपत्य सौमित्रिणा समाश्वास्यमानः सकरुणं निःश्वस्य विश्वस्य पतिरपि विधुरो[4] व्यलापीत् ॥

तदन्विति । तदन्विन्द्रजितो निकुम्भिलाप्रवेशानन्तर प्रतिनिवृत्तात्प्रत्यागताद्धनूमत इम दुर्वृत्तान्त मैथिलीवधरूपवार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त ' इत्यमर । आकर्ण्य श्रुत्वा । विदीर्णमानसो विदलितहृदय अतएव वज्रनिर्घोषात्स्फूर्जथो । 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोष ' इत्यमर । विदीर्णमानस । तस्य तदुद्वेजकत्वादिति भाव । मानसचरो मानससरोवर्ती । 'मानस सरसि स्वान्ते' इत्युभयत्रापि विश्व । राजहस कलहस इव विषादाकुल । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनै ' इत्युक्तलक्षणविषादपर्याकुल सन् । राजहसो नृपश्रेष्ठो राम । 'राजहसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहसयो ' इति विश्व । ससदि वानरसमितौ । 'सभासमितिससद ' इत्यमर । निपत्य भुवि पतित्वा सौमित्रिणा समाश्वास्यमान । 'शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्त त्वामार्य विजितेन्द्रियम् । अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातु धर्मो निरर्थक ॥' इत्यादिनीतिवचनै समाश्वीयमान करुण दीन नि श्वस्य विश्वस्य प्रपञ्चस्य पतिरपि । सकललोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽपीत्यर्थ । स रामो विधुरो विश्लिष्ट सन् । व्यलापीद्विललाप । 'विधुर प्रीत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती ॥

तत्प्रकारमेवाह—

जज्ञे तदत्रभवती जनकस्य यज्ञे
देव्याश्चिराय धरणेररणेः शिखेव[5] ।
वंशे मनोरपि वधूरभवत्किमन्य-
द्रामस्तथापि[6] विधिना रचितो विरामः ॥ ६९ ॥

जज्ञ इति । तत्तथा । तेन प्रकारेणेत्यर्थ । अत्रभवती पूज्या सीता अत्रभवती

---

१. 'वृत्तमेतदाकर्ण्य' इति पाठ २ 'विशीर्ण' इति पाठ ३ 'राजहस ' इति नास्ति क्वचित् ४. 'विधुरम्' इति पाठ ५ 'शिखीव' इति पाठ ६. 'तवापि' इति पाठ .

व्याख्याता । जनकस्य राज्ञो यज्ञेऽरणेर्निर्मन्थनदारुविशेषात् । शिखा अग्निज्वालेवेत्युपमा । एतेन परमपतिव्रतात्वमयोनिजत्व च सूच्यते । 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमर । वरणेर्देव्या हलमुखाकृष्टाया भूदेव्याश्चिराय चिरकालेन जज्ञे प्रादुर्बभूव । तथा मनोर्वैवस्वतमनोर्वंशे कुले । सकललोकश्लाघ्य इति भाव । वधू स्नुषा । दशरथमहाराजस्येत्यर्थ । यद्वा वधूर्जाया । आत्मन इति शेष । अभवज्जाता । 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमर । अन्यत्किमुत्पत्तिगृहप्रविष्टगृहयोरत्यन्तश्लाघ्यत्वं वक्तव्यम् । किमपि नास्तीत्यर्थ । राम इत्यात्मनिर्देशोऽखण्डितमहत्त्वद्योतनार्थं । विधिना दैवेन । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमर । विगता रामा सुन्दरी यस्य स विरामो विगतभार्यो रचित कृत । दैवयोगो न कस्यापि लङ्घनीय इति भाव । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

यत्नो मुधा भवति यत्र समीरसूनो-
र्नालं नलोऽपि नवसेतुनिबन्धनाय ।
दूरे च पावकशरो[1] दुरतिक्रमोऽयं
तत्केन शोकजलधिस्तव लङ्घनीयः ॥ ७० ॥

यत्न इति । यत्र शोकजलधौ समीरसूनोर्हनूमतो यत्न उल्लङ्घनोत्साहो मुधा व्यर्थो भवति । येन तरितु शक्यो न भवेदिति भाव । तथा नलोऽपि प्रसिद्धसेतुनिर्मातापि नवसेतुनिबन्धनाय नूतनसेतुनिर्माणाय नाल न पर्याप्त । सोऽपि तरणोपायकरणसमर्थो न भवतीत्यर्थ । 'नम स्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । तथा पावकशरश्चाग्नेयास्त्रमपि दूरे । वर्तते इति शेष । सोऽप्येन शोषयितु न शक्त इत्यर्थ । तत्तस्मात्कारणात् । दुरतिक्रमो दुस्तरोऽय वर्तमान तव शोकजलधिस्त्वन्निमित्तकोऽयं शोकसागर । केनोपायेन लङ्घनीय । उक्तोपायै प्रसिद्धार्णवस्तरितु शक्य अय तु न केनाप्युपायेन तरितु शक्य इत्यर्थ । अतएवोपमानात्प्रसिद्धार्णवादस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालंकार । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक स एव स' इति लक्षणात् । वृत्तं पूर्ववत् ॥

इत्यादि परिदेवमानमेनं विदितासुरमाया[2]विशेषो विभीषणः समागत्य 'देव, भवतोऽपि किमिदमस्थाने करुणमवस्थान्तरम्[3] । निरन्तरायं मखनिवर्तनाय पुरंदरारिणा कृतं कृतकमेवैतदवधारय[4] । धारय मनसि धैर्यम्' इत्यभिधाय तद्वधाय पुरोधाय[5] लक्ष्मणं तत्क्षणादेव[6] निकुम्भिलां बलैः सहोपरुरोध ॥

इतीति । इति एवमादि परिदेवमान विलपन्तम् । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमर । एनं श्रीराम विदितासुरमायाविशेषो विज्ञातराक्षसमोहनव्यापारविशेषो विभीषण समागत्य सन्निधिं प्रत्यागत्य । देव स्वामिन् श्रीराम, भवतोऽपि । मायानियन्तु-

१. 'शरान्' इति पाठ. २. 'आशरमाया' इति पाठ ३. 'दीनमवस्थानम्' इति पाठ. ४. 'कृत्रिममेतदित्यवधार्य' इति पाठ. ५. 'पुरोधाय' इति नास्ति क्वचित्. ६ 'तत्क्षणमेव पुरस्कृत्य निकुम्भिलामुपरुरोध' इति पाठ.

परमपुरुषस्यापीति भाव । अस्थानेऽशोचनीयस्थाने । सीतावधस्य मायिकत्वादिति भाव । करुण दीनम् । करुणशब्दादच् । इदमेतदवस्थान्तर दशाभेद कि किमर्थम् । दुर्दशापन्नत्वेन वर्तितव्यमित्यर्थ । किंतु निरन्तराय निर्विघ्न यथा तथा मखनिर्वर्तनाय स्वविजयहेतुसत्रनिष्पादनार्थं पुरदारिणेन्द्रजिता कृतमाचरितमेतत्सीतावधरूपकृत्य कृतक कृत्रिमम् । असत्यमेवेति यावत् । अवधारय जानीहि । अतो मनसि धैर्य निर्विकारत्वम् । 'मनसो निर्विकारत्व धैर्य सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिका । धारय स्वीकुरु । इत्येवमभिधायोक्त्वा तस्येन्द्रजितो वधाय सहार्थं लक्ष्मण पुरोधाय पुरस्कृत्य तत्क्षणादेव तस्मिन्क्षणे निकुम्भिला निकुम्भिलाख्यस्थान बलैर्वानरसैन्यै सहोपरुरोध निरुद्धवान् ॥

हरिकुलारवतश्चलितस्ततो गिरिदरीकुहरादिव केसरी ।
अपरिपूर्य रुषाहवमाहवं स विदधे बलशासनशासन. ॥ ७१ ॥

हरीति । तत उपरोधानन्तर स प्रसिद्धो बलं नाम वानर शास्तीति बलशासन इन्द्रस्त शास्तीति बलशासनशासन इन्द्रजित् । उभयत्रापि कर्तरि ल्युट् । हरिकुलारवत कपिसैन्यकोलाहलाद्धेतोर्गिरिदरीकुहरात्पर्वतगुहागोलकात्केसरी सिंह इव चलितो निर्गत सन् । रुषा वानरसमर्दकृतामर्षेण । आसमन्ताज्जुहोत्यस्मिन्नित्याहवो याग । 'ऋदोरप्' इति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणायादेशौ । तमपरिपूर्यासमाप्यैव । आहूयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहव युद्धम् । चकार । 'आङि युद्धे' इति ह्वयतेराङ्पूर्वादप्रत्यय । सप्रसारणम् । 'आवह सगरे यागे' इति विश्व । विदधे चकार । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

वातूल इव तूलानां वानराणां रणाजिरे ।
विद्रावणस्ततो मायाविद्रावणसुतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

वातूल इति । ततस्तदनन्तर माया परव्यामोहकव्यापार वेत्तीति मायाविद्रावणसुत इन्द्रजित् । तूलाना वातूलो वातसमूह इवेत्युपमा । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्यय । रणाजिरे रणाङ्गणे । 'अङ्गण चत्वराजिरे' इत्यमर । वानराणाम् । विद्रावयतीति विद्रावणो निरासकोऽभवत् । शरवर्षेण वानरान्कान्दिशीकाश्चकारेत्यर्थ ॥

अनुपदमनीकोन्मथनसंरम्भं संवर्तसमयदुर्दान्तं कृतान्तमिव समराङ्गणं समापतन्तं स्यन्दनगतं संक्रन्दनजितं गन्धवहनन्दनस्कन्धवर्ती सौमित्रिः प्रवर्तितनिशितशरधारः शतधारपाणिरिव जम्भमस्तम्भयत् ॥

---

१. 'अनीकिनीनाथनिधनसरब्धतर सवर्तप्रवृत्तमिव कृतान्तम्' इति पाठ २. 'आपतन्तम्' इति पाठ ३. 'त सक्रन्दनजितम्' इति पाठ ४. 'गन्धवाह' इति पाठ ५. 'शिततरशरधाराभि ' इति पाठ .

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । अनीकोन्मथने वानरसैन्यविदारणे सरम्भ कोप सभ्रमो वा यस्य तम् ।'सरम्भ सभ्रमे कोपे' इति शब्दार्णव । सवर्तसमयदुर्दान्त प्रलयकालोद्भटम् । 'सवर्त प्रलय कल्प' इत्यमर । कृतान्त यममिव स्थितमित्युपमा । 'कृतान्तो यमसिद्धान्त' इत्यमर । स्यन्दनगत रथारूढ सक्रन्दनजितमिन्द्रजित गन्धवहनन्दनस्य हनूमत स्कन्धवर्ती स्कन्धारूढ सौमित्रिर्लक्ष्मण प्रवर्तिता प्रयुक्ता निशितास्तीक्ष्णा शरधारा शरपरम्परा येन स तथोक्त सन् । जम्भ जम्भाख्यमसुर शतधार पाणौ यस्य स शतधारपाणि । इन्द्र इवेत्युपमा । 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति निष्ठाया परनिपात । 'शतकोटि स्वरु शम्ब' इति वज्रपर्यायेष्वमर । अस्तम्भयदुपरुरोध । 'स्तम्भु रोधने' इति धातोर्णिजन्ताल्लङ् ॥

विकस्वरमदोत्कटं प्रचुरवीरवादोद्भटं
पतत्त्रुटितकङ्कटं प्रतिहतास्त्रमस्त्रेण च ।
जगत्त्रयभयावहं जयपराजयागोचरं
वितेनतुरुभाविभाविव तदा रणं दारुणम् ॥ ७३ ॥

विकस्वरेति । विकस्वरो विकसनशील । प्रतिपद प्रवर्धमान इति यावत् । 'विकासी तु विकस्वर' इत्यमर । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच्प्रत्यय । तेन मदेन दर्पेणोत्कटमुद्रिक्त प्रचुरवीरवादै 'छिन्धि भिन्धि' इत्यादिप्रभूतवीरालापैरुद्भटमुज्जृम्भितम् । 'प्रभूत प्रचुर प्राज्यम्' इत्यमर । पतन्त पतमाना कृतास्त्रुटिता छिन्ना कङ्कटा उरश्छदा यस्मिंस्तत् । 'उरश्छद कङ्कटक' इत्यमर । तथास्त्रेण । दिव्यास्त्रैरित्यर्थ । प्रतिहतानि प्रतिरुद्धान्यस्त्राणि यस्मिंस्त तथोक्त । च जगत्त्रयभयावह त्रैलोक्यभयकरम् । 'शुभावहम्' इति पाठे त्रिलोककण्टकस्येन्द्रजितो [illegible]शाहेतुत्वाच्छुभकरम् । जयपराजययोरगोचरमविषयम् । तुल्यबलत्वादिति भाव । अतएव दारुण परस्परभयकर रण कलहम् । 'अस्त्रिया समरानीकरणा कलहविग्रहौ' इत्यमर । तदा तस्मिन्समये सौमित्रीन्द्रजितौ इमौ उभौ मत्तगजाविव । वितेनतुश्चक्रतु । उपमानालंकार । पृथ्वीवृत्तम् ॥

शतधारकठोरशिखैर्विशिखैः शतधा विरचय्य शरासगुणम् ।
विदधे विबुधेशजितं समरे हतसारथिमप्यथ दाशरथिः ॥ ७४ ॥

शतधारेति । अथानन्तर दाशरथिर्दशरथपुत्रो लक्ष्मण । 'अत इञ्' समरे युद्धे शतधारकठोरशिखै कठोरवज्रायुधतीक्ष्णाग्रैर्विशिखैर्बाणै शरासगुणमिन्द्रजित्कार्मुकज्याम् । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इत्यमर । शतधा शतप्रकारेण । शतशकलितमित्यर्थ । विरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । विबुधेशजितमिन्द्रजितमपि हतसारथि विदधे चकार । 'सूत क्षत्ता च सारथि' इत्यमर । तोटकवृत्तम् । 'तोटक स' इति च्छन्द । 'इह तोटकमम्बुधिसै प्रमितम्' इति लक्षणमुक्तं वृत्तरत्नाकरे ॥

---

१. 'परस्पर' इति पाठ . २. 'तदारुणम्' इति पाठ

यदुचितमहो मायाशीलस्य यद्भुजशालिनः
सदृशमथ वा युक्तं नक्तंचरेन्द्रसुतस्य यत्।
शतमखजितः शौर्यं यद्वानुरूपमथात्मन-
स्तदकृत रुषामन्दो मन्दोदरीतनयो रणे ॥ ७५ ॥

यदिति। अहो निकृत्तगुणो हतसारथिश्चेत्याश्चर्यम्। मायाशीलस्य परव्यामोहकव्यापाराचरणतत्परस्य यत्कृत्यमुचितमनुगुणम्। तथा भुजशालिनो बाहुपराक्रमशालिनो यत्सदृश समानम्। अथवेति पक्षान्तरे। नक्तचरेन्द्रसुतस्य सकललोकजैत्ररावणसुतस्य यद्युक्तमर्हम्। अथवेति वाक्यारम्भे। शतमखजित इन्द्रजित आत्मन स्वस्य यच्च। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इत्यमर। शौर्य शूरत्वमनुरूप समर्थं तत्कृत्य शौर्यं च रणे रुषा रोषेणामन्द। महारोषाक्रान्त इत्यर्थ। मन्दोदरीतनय इन्द्रजित्। अकृत कृतवान्। कृञो लुङि तङ्। 'तनादिभ्यस्तथासो' इति सिचो लुक्। मायाशीलत्वादिगुणसपन्नस्य स्वस्य यदुचित तत्सर्वमपि रणपाण्डित्यमकरोदित्यर्थ। हरिणीवृत्तम्—'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात्। अत एवाद्यपादे द्वितीययतिस्थाने अपदस्थयत्याख्यमकृतकृतयोऽप्यालकारिका न ममृषु। 'कुत्रचित्पदमध्येऽपि यतिमिच्छन्ति सूरय। यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णगौ ॥' इति तिलकवचनमपि समाधातु शक्यात्। तथापि 'न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाददोष। निरङ्कुशा खलु कवय सर्वपथिका भवन्ति ॥

[1]एवं मन्दोदरीतनयस्य लक्ष्मणेन साकं युध्यमानस्य त्रिदिनानि व्यतीयुः ॥

एवमिति ॥ स्पष्टोऽर्थ ॥

अनुपदम[2]भिषेणनवति विभीषणे ते[3]नाविनीतेन मुक्तां शक्तिमर्धचन्द्रेण दारयन्नपारयन्सोढुमदसीयमविनयममर्षाकुल· सौमित्रिरमोघं मा[4]घवनममुञ्चदस्त्रम् ॥

अनुपदमिति। अनुपदमनन्तरम्। विभीषणेऽभिषेणनवति सेनयाभिगमनवति सति। 'यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्' इत्यमर। 'सत्यापपाश—'इत्यादिना सेनाशब्दाण्णिच्। 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति सकारस्य षत्वम्। भीषणेन भयकरेणाविनीतेन दुर्विनीतेन तेनेन्द्रजिता मुक्ता प्रयुक्ता शक्तिमायुधविशेषमर्धचन्द्रेण बाणविशेषेण दारयन्विभिन्दन्। अमुष्य इन्द्रजित इदमदसीयम्। 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसज्ञाया वृद्धाच्छ। अविनय दुर्विनय सोढुमपारयन्नशक्नुवन्। अमर्षाकुल क्रोधाविष्ट सौमित्रिर्लक्ष्मण। अमोघम्। शत्रुशिरश्छेदकमित्यर्थ। माघवनमैन्द्रम्। 'तस्येदम्' इत्यण्। अस्त्रममुञ्चत्प्रायुङ्क्त ॥

---

१. 'एव—व्यतीयु' इति वाक्य कचिन्नास्ति २ 'अभिषिषेण अभिषेणनवति' इति पाठ. ३ 'अविनीतेन' इति नास्ति कचित् ४ 'माघवतास्त्रममुञ्चत्' इति पाठः.

पतति स्म तत्प्रथममस्त्रमुज्ज्वलं
सशिरस्त्रमिन्द्रजयिनः शिरस्ततः ।
अनु पुष्पवृष्टिरनघा दिवौकसा-
मथ बाष्पवृष्टिरमरारियोषिताम् ॥ ७६ ॥

पततीति । प्रथममादावुज्ज्वल दीप्त तत्प्रसिद्धमस्त्रमैन्द्रास्त्रं पतति स्म न्यपतत्। इन्द्रजितीति शेष । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । ततोऽस्त्रपातानन्तर सशिरस्त्रं सशीर्षण्यमिन्द्रजयिन शिर पतति स्म । अनु पश्चात् शिर पतनानन्तरम् । 'पश्चा-त्सादृश्ययोरनु' इत्यमर । अनघा निर्दुष्टा । 'दु खैनोव्यसनेष्वघम्' इत्यमर । द्यौर्दिवमोक स्थान येषा ते दिवौकसो देवा । आद्ये पृषोदरादित्वात्साधु । द्वितीये 'त्रिदिव स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्व । तेषा पुष्पवृष्टि । तदपवर्तितप्रसूनवर्षमित्यर्थं । पतति स्म । अथानन्तरम् । अमरारियोषिता रावणान्त पुरस्त्रीणा बाष्पवृष्टि नेत्रा-म्बुवर्ष पतति स्म । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर प्रति हेतुत्वात्कारणमालाख्यालकार । 'पूर्वपूर्व प्रति यथा हेतु स्यादुत्तरोत्तरम् । अत कारणमालाख्यमलकरणमुच्यते ॥' इति लक्षणात् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

श्रुत्वा शक्रजितः सुतस्य निधनं शोकेन रक्षःपतेः
क्लान्तं निःश्वसदश्रुपूरभरितं क्रन्दच्च फूत्कारि च ।
कोपेनाथ विपाटलं कुटिलितभ्रूवल्लि वृत्तेक्षणं
जज्ञे दष्टघनोष्ठमट्टहसितोद्रिक्तं समस्तं मुखम् ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति । सुतस्य शक्रजित इन्द्रजितो निधन मरण श्रुत्वा रक्ष पते रावणस्य समस्त मुखम् । दशापि मुखानीत्यर्थं । शोकेन क्लान्त परिम्लानम् । नि श्वसद्दीर्घोष्ण-निश्वासकृत् । अश्रुपूरभरित बाष्पप्रवाहपरिपूर्णम् । क्रन्ददाक्रोशयुक्तं च । फूत्कारि च । फूदिति मुखमारुतानुकारी शब्द । अथेति वाक्यारम्भे । कोपेन शत्रुकृतापकारेण 'मन प्रज्वलन कोप ' इत्युक्तलक्षणेन क्रोधेन विपाटलमत्यरुण च । कुटिलिता वक्री-कृता भ्रूवल्ल्यो यस्य तत्तथोक्तम् । वृत्तानि विघूर्णनाद्वर्तुलाकाराणीक्षणानि यस्य तत् । दष्टा दन्तैर्निपीडिता घना लम्बमानाश्च ओष्ठा अधरोष्ठा यस्य तत्तथोक्तम् । अट्टहसि-तेन अतिशयितहासेनोद्रिक्तमुद्भट च जज्ञे जातम् । अशेषाणि रावणमुखानि करु-णरौद्ररसानुभावविजृम्भितान्यभूवन्नित्यर्थं । अत्र क्लान्तत्वादीनामनेकगुणाना समुचितत्वात्समुच्चयालंकार ।'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय ' इति सामान्यलक्षणम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

अनन्तरमपक्रान्तासुषु विक्रान्तेषु पुरंदरारिमुखेषु नन्दनेषु निर्हे-तेषु कुम्भकर्णादिषु भ्रातृषु, विध्वस्तेषु प्रहस्तपूर्वेषु सचिवेषु, व्यापा-दितेषु विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु, विकीर्णे भवति निखिले बले,

१ 'अवनौ' इति पाठ २ 'हसितोद्धतम्' इति पाठ . ३. 'विक्रान्तेषु' इति नास्ति क्वचित्. ४ 'विनिहतेषु' इति पाठ . ५. 'व्यतीतेपु' इति पाठ. ६. 'कपिविमर्देनेन विशीर्णे' इति पाठ .

समन्ततः [1]करुणपरिपूरितपौरवधूजनपरिदेवनोत्तरङ्गायां लङ्कायामातङ्कातिशयरोषणो रावणस्[2]तत्क्षणमिक्ष्वाकुकुलनायकदयितां धरणीसुतां जिघांसुर्[3]न्तिकगतमन्त्रिणा निवार्यमाणः सार्[4]थिना विधिना च [5]चोदितरथो दाशरथिविजयविहितसंगरः [6]संगराङ्गणमवततार ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर शोकरौद्ररसावेशानन्तरम् । विक्रान्तेषु महाशूरेषु । 'शूरो वीरश्च विक्रान्त ' इत्यमर । पुरदरारिमुखेष्विन्द्रजित्प्रमुखेषु नन्दनेषु पुत्रेष्वपक्रान्तासुषु निर्गतप्राणेषु । मृतेषु सत्स्वित्यर्थ ।'पुसि भून्यसव प्राणा ' इत्यमर । कुम्भकर्ण आदिर्येषा तेषु । आदिशब्देन महोदरादयो गृह्यन्ते । भ्रातृषु सहोदरेषु निहतेषु नष्टेषु सत्सु । प्रहस्तपूर्वेषु प्रहस्तादिषु सचिवेषु मन्त्रिषु विध्वस्तेषु । मारितेषु सत्स्वित्यर्थ । विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु व्यापादितेषु विनाशितेषु सत्सु । निखिले बलवति बले सैन्ये च विकीर्णे भवति विक्षिप्ते विध्वस्ते सति । लङ्काया समन्तत सर्वत्र करुणपरिपूरित शोकपरिपूर्णो य पौरवधूजन पट्टणस्त्रीजनस्तस्य परिदेवनैर्विलापैरुत्तरङ्गायामुद्रिक्तायाम् । तद्भूयिष्ठाया सत्यामित्यर्थ । आतङ्कातिशयेनापङ्कूयस्त्वेन रोषणो रोषवान् । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युच् । रावणस्तत्क्षण तस्मिन्क्षण इक्ष्वाकुकुलनायकस्य श्रीरामस्य दयिता भार्या धरणीसुता सीता जिघासुर्हन्तुमिच्छु । हन्ते सन्नन्तादुप्रत्यय । अन्तिकगतमन्त्रिणा समीपस्थसचिवेन निवार्यमाण एतदन्याय्यमिति निषिध्यमान । तथा सारथिना विधिना च चोदित प्रेरितो रथो यस्य स तथोक्त । दाशरथिविजये विहितसगर कृतप्रतिज्ञ सन् । सगराङ्गणं रणभुवमवततार प्रविवेश । 'अथ प्रतिज्ञाजिसविदापत्सु सगर ' इत्युभयत्राप्यमर ॥

> **कोपादसौ प[7]रिघतोमरकुन्तयष्टि-**
> **चापाशुग[8]द्रुघणशक्तिकृपाणपाणिः ।**
> **एकोऽप्यनेकमुखबाहुतया सबन्धु-**
> **र्लोको यथा समिति लोचनगोचरोऽभूत् ॥ ७८ ॥**

कोपादिति । कोपात्समराभिनिवेशाद्धेतो परिघा अयोमयगदा , तोमरा दण्डविशेषा कुन्ता प्रासा , यष्टयो लगुडा , चापा कार्मुकाणि, आशुगा बाणा , द्रुघणा मुद्गरा , शक्तय आयुधविशेषा , कृपाणा खड्गाश्च पाणिषु यस्य स तथोक्तोऽसौ रावण । एक सकलविनाशात्सहायशून्योऽप्यनेकमुखानि बाहवश्च यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना सबन्धुर्लोको यथा बन्धुजनसहित इवेत्युत्प्रेक्षा । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । 'इववद्वायथाशब्दौ' इति दण्डी । समिति युद्धे लोचनगोचर । प्रत्यक्षोऽभूदित्यर्थ । वानराणामिति शेष । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१ 'करुणपरिहरित' इति पाठ २ 'तत्क्षणमेव हर्यक्ष इव हरिणीं धरणीसुताम्' इति पाठ ३. 'अन्तिकगतेन' इति पाठ . ४ 'सारथिना च' इति पाठ ५. 'चोदित ' 'सचोदितरथ ' इति पाठौ ६ 'सगरभुवम्' इति पाठ ७ 'परिघयष्टिकुठारकुन्त' इति पाठ . ८ 'द्रुहिण' इति पाठ

अलक्षत स रक्षसामधिपतिः कृपाणं मुहुः
प्रसह्य विनिपातयन्प्लवगमण्डलीमौलिषु।
अयं तव तवायमित्यभिसमीकमेकैकशो
वरानिव विनिर्दिशन्नमरवारवामभ्रुवाम्॥ ७९॥

अलक्ष्यतेति। स रक्षसामधिपती रावण प्लवगमण्डलीना वानरसमूहाना मौलिषु शिर सु प्रसह्य बलात्कृपाण चन्द्रहास मुहु पुन पुनर्विनिपातयन्प्रवर्तयन्। विदारणार्थमिति भाव। तवायमेष, तथा तवायमित्यनेन प्रकारेण। अभिसमीकम्। युद्ध इत्यर्थ। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव। अमरवारवामभ्रुवा सुरसुन्दरीणामेकैकश प्रत्येकं वरान्प्रियतमान्विनिर्दिशन्निवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा। पृथ्वीवृत्तम्॥

तत्क्षणमक्षौहिणीविक्षोभकन्दलितरुषमतिपरुषैर्विशिखैः केतनं विदलितमर्धचन्द्रनिकृत्तधन्वानमस्त्रधाराविदारितसारथिमतिविस्मयनीयकरलाघवं राघवानुजममर्षवेगमुक्तया शक्त्या मुहूर्तमिव मूर्च्छासंमीलितमुपराग इव कलाधरमाततान यातुधानपतिः॥

तत्क्षणमिति। तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे। अत्यन्तसयोगे द्वितीया। अक्षौहिणीनामनेकाक्षौहिणीसख्याकाना वानराणाम्। अक्षौहिणीसख्या तु—'प्रयुत नवसाहस्रं पञ्चाशत्त्रिशत भटा। पादात षष्टिसाहस्र षट्छती दशवाजिन॥ एकविंशतिसाहस्रशतानामष्टसप्तति। द्विरदा स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधै॥' इत्यक्षौहिणीसख्यामाहु। तथाच महाभारते—'एको रथो गजश्चैको नरा पञ्च पदातय। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञै पत्तिरित्यभिधीयते॥ पत्तिं तु त्रिगुणामेता विदु सेनामुख बुधा। त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रय। स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्य पृतनेति विचक्षणै॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्रश्चम्वस्तिस्रस्त्वनीकिनी। अनीकिनी दशगुणामाहुरक्षौहिणी बुधा॥' इति। यथाहामरसिंह —'एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्ति पञ्चपदातिका। पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणै सर्वै क्रमादाख्या यथोत्तरम्॥ सेनामुख गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमू। अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ सपदि॥' इति। विक्षोभेण विध्वसनेन कन्दलितरुषं समुत्पन्नकोपम्। अतएवातिपरुषैरत्यन्तशितैर्विशिखैर्बाणै। केतनं विदलित विदलयन्तम्। कर्तरि क्त। अर्धचन्द्रेण बाणविशेषेण निकृत्त छिन्न धनुर्येन तम्। 'धनुषश्च' इत्यनडादेश। अस्त्रधारया शरपरम्परया। 'असिधारा' इति पाठे खड्गधारया। विदारितो विदलित सारथिर्येन तम्। विस्मापयतीति विस्मयनीयम्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तर्यनीयर्प्रत्यय। अतिविस्मयनीयमत्याश्चर्यकर करलाघवं हस्तपाटव यस्य त राघवानुज लक्ष्मण यातुधानपती रावणोऽमर्षवेगेन क्रोधरयेण मुक्तया

---

१ 'प्रहस्य' इति पाठ २ 'अभिसमीकम्' इति पाठ ३ 'तदनन्तरम्' इति पाठ ४ 'अक्षौहिणीक्षोभ' इति पाठ ५ 'अतिपरुषविशिखदलितध्वजम्' इति पाठ। ६ 'अमर्षावेग' इति पाठ ७ 'निमीलित' इति पाठ ८ 'कमलाकरम्' इति पाठ।

प्रयुक्तया शक्त्या मयमायानिर्मितशक्त्यायुधेन कलाधरमिन्दुम् । उपरागो राहुग्रहग्रास इवेत्युपमा । 'उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च' इत्यमर । मुहूर्तमल्पकालमेव । 'मुहूर्तमल्पकाले स्याद्धटिकाद्वितयेऽपि च' इति वैजयन्ती । मूर्च्छया मोहेन समीलित विसञ्ज्ञमेव । वस्तुतस्तु न तथा तस्य परमपुरुषाशत्वादिति भाव । आततान चकार । शक्तिप्रयोगेण लक्ष्मणममूर्च्छयदित्यर्थ ॥

आलोक्य दूनमनुजं हृदि शक्तिघाता-
च्छोकेन विद्धहृदय. सुतरां स रामः ।
कोपेन चापमथ कुण्डलयांचकार
लङ्कापतेरपि ललाटलिपिं विधाता ॥ ८० ॥

आलोक्येति । स रामो हृदि हृत्प्रदेशे शक्तिघाताच्छक्तिप्रहाराद्दून परितप्तम् । 'दूङ् परितापे' इति धातोर्निष्ठातकारस्य नकार । अनुज लक्ष्मणमालोक्य शोकेन विषादेन सुतरामत्यन्तं विद्धहृदयो विदलितान्तरङ्ग सन् । अथ शोकानन्तर कोपेन क्रोधेन चापं कुण्डलयाचकार । आकर्णाकर्षणेन वलयीचकारेत्यर्थ । तथा विधाता विधिरपि लङ्कापते रावणस्य ललाटलिपिमायुर्निर्णायकफालपट्टाक्षरविन्यास कुण्डलयाचकार। यथा लिखिताधिकाक्षरनिरसने कुण्डलना कुर्वन्ति लेखकास्तद्वदित्यर्थ । श्रीरामसमरसरम्भ दृष्ट्वा रावणस्य मृत्यु सनिहितोऽभूदित्यर्थ । अत्र चापललाटलिप्यो केवलप्रस्तुतत्वात्तुल्ययोगिताभेद ॥

अवकीर्य दाशरथिरश्रुजलैरनुजं पुलस्त्यतनुजं च शरैः ।
युगपद्व्यधात्करुणवीररसौ युधि शोकहर्षशबलं च बलम् ॥ ८१ ॥

अवकीर्येति । व्याख्यातमेतत् [३४६ पृष्ठे] ॥

वलयितचित्रचापवति वारितपङ्क्तिमुखे
विसृजति राघवे विशिखवर्षममर्षवति ।
अरिषु न कश्चिदप्यथ निवृत्य गतः समरा-
दमरविलासिनीषु न च काचिदलब्धवरा ॥ ८२ ॥

वलयितेति । अमर्षवति लक्ष्मणप्रहारात्क्रोधाविष्टे अतएव वलयितं कुण्डलीकृतं चित्रमाश्चर्यजनक चापमस्यास्तीति तथोक्ते। आकर्णाकृष्टकार्मुक इत्यर्थ । यद्यपि 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय ' इति कर्मधारयान्मत्वर्थीयप्रत्ययप्रयोग न सहन्ते व्याकरणपारीणास्तथापि 'लगुत्तरासङ्गवतीमधित्यकाम्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनान्न दोष इति समाधेयम्। वारितपङ्क्तिमुखे सस्तम्भितरावणे राघवे श्रीरामे विशिखवर्षं शरवृष्टिं विसृजति प्रयुञ्जाने सति । अथानन्तरमरिषु शत्रुषु मध्ये कश्चिदपि राक्षस समराद्युद्धान्निवृत्य न गत । किंतु सर्वेऽपि मृता इत्यर्थ । तथामरविलासिनीषु सुरसुन्दरीषु । 'वौ कषलस–' इत्यादिना घिनुण्प्रत्यय । काचिदेकापि विलासिनी अलब्धवराऽप्राप्तप्रियतमा नाभूत् । श्रीरामबाणनिहताना सर्वेषामपि स्वर्लोकप्राप्तिसभवात्सर्वा अपि स्वर्गस्त्रिय. सप्राप्तवरा एव बभूवुरित्यर्थ ॥

---

१. 'दीनमनुजम्' इति पाठ . २. 'चापविनिवारित' इति पाठ .

अयं च पुनरञ्जनासुतसमानीतमहीधरमहौषधिविधिलब्धजीवितानुजसमाश्लेषसुखलब्धमनोरथः समेधमानसमरकौतुकोपलम्भसंरम्भोदञ्चितपुलककञ्चुकिता कृतिर्दाशरथिरधिसंगरममराधिपसारथिनानीतमतिविशङ्कटं रथमपि कङ्कटकं शतक्रतोरनुग्रहान्मातलिना समाग्रहीत् ।

अयमिति । किचेति चार्थं । अयं दाशरथि श्रीराम पुनर्भूयोऽपि । पूर्वमेकवारमानीतत्वादिति भाव । वाक्यालंकारे वा । अञ्जनासुतेन हनूमता समानीतो जाम्बवन्निदेशात्प्रत्यानीतो यो महीधर ओषधिपर्वतस्तस्य महौषधीना सजीवकरणीप्रभृत्योषधिविशेषाणा विधिना सुषेणप्रयुक्तचिकित्सया लब्धजीवितस्य पुनर्लब्धप्राणस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य समाश्लेषेण गाढालिङ्गनेन यत्सुखं तेन लब्धमनोरथ सप्राप्तवाञ्छित , अतएव समेधमान प्रवर्धमानो य समरकौतुकोपलम्भसरम्भो रणकुतूहलप्राप्तिसभ्रमस्तेनोदञ्चिता उत्पन्ना ये पुलका रोमाञ्चास्तै कञ्चुकिता वर्मिता आकृतिर्यस्य स तथोक्त सन् । 'आकृति कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि' इति विश्व । अधिसगर सगरे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । शतक्रतोरिन्द्रस्यानुग्रहात्प्रसादात् । निमित्ते पञ्चमी । अमराधिपसारथिना मातलिनानीत प्रापितमतिविशङ्कटमत्यन्तविशालम् । 'विशङ्कट पृथु बृहद्विशाल पृथुलं महत्' इत्यमर । 'वे शालच्छङ्कटचौ' इति शङ्कटच्प्रत्यय । रथ स्यन्दन कङ्कटक कवचमपि समाग्रहीत्स्वीकृतवान् । उक्त च रामायणे—'सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽय विजयाय ते। दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्छत्रुनिर्बर्हण ॥' इत्यादि ॥

अन्योन्यस्य सदृक्षलक्ष्यमिलनादालक्ष्यशौण्डीर्ययोः
शस्त्राशस्त्रि समुन्मिषत्पुलकयोः सश्लाघयोः साहसे ।
जाते जीवितसंकटे विहरतोर्मूर्च्छासु विश्राम्यतो-
रश्रान्तं रघुवीरपङ्क्तिमुखयोरासीदसीमा रण. ॥ ८३ ॥

अन्योन्यस्येति । अन्योन्यस्य परस्परस्य सदृक्षलक्ष्यमिलनात्सदृशलक्ष्यलाभात् । 'दृशे क्स ' इति क्सादेश । आलक्ष्यमस्फुटदृश्य शौण्डिर्यं शौर्यातिरेको ययोस्तयो शस्त्रैश्च शस्त्रैश्च प्रहृत्येद युद्ध प्रवृत्त शस्त्राशस्त्रि । 'इच् कर्मव्यतिहारे' इति बहुव्रीहे समासान्त इच्प्रत्यय । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावत्वादव्ययत्वम् । तत्र समुन्मिषन्त समुत्पद्यमाना पुलका रोमाञ्चा ययोस्तयो । साहसे साहसकृत्ये सति सश्लाघयो अहो महदाश्चर्यं हस्तलाघवमित्यादिप्रशसापरयोरित्यर्थं । जीवितसकटे प्राणनिर्बन्धे जाते सति विहरतोर्विहरमाणयो । 'विरहतो ' इति पाठे नियुञ्जतो सतो । ईषन्मात्रेऽप्युच्छ्वासे तूष्णी न तिष्ठतोरित्यर्थ । मूर्च्छासु मोहदशासु विश्राम्यतो विश्रान्तिं गच्छतो । मूर्च्छावस्थातोऽन्यत्र क्षणमा-

१. 'अञ्जनीसुत' इति पाठ २ 'महौषधिजीवितानुजाश्लेष' इति पाठ ३ 'समेवमानमानस.' इति पाठ . ४. 'अतिविशङ्कट कमपि रथ कङ्कटमप्यनुग्रहाय शतक्रतोरग्रहीद्' इति पाठ ५. 'हसतो ', 'विरहतो ' इति पाठौ

त्रमपि कालं न वृथा नयतोरित्यर्थः । रघुवीरपङ्क्तिमुखयोः श्रीरामरावणयोरश्रान्तमविच्छिन्नं यथा । असीमा निर्मर्यादो रणं आसीत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ तयोर्[1]विश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोराखण्डलवृत्रनिभयोरालूनेषु मार्गणेष्वभङ्गुरपरस्परविवरमार्गणेषु, अविच्छिन्नेषु धनुर्गुणेष्वव्याहतसहजसाहसगुणाधीनेषु, धुरीणेषु, यानेषु निरपायसमराभियानेषु, निर्भिन्ने सांयुगीने च रथे निर्वैकल्यविजयमनोरथमजायत यशोधनमायोधनम् ॥

अथेति । अथानन्तरम् । आखण्डलवृत्रनिभयोः सहस्राक्षवृत्रासुरयोरित्युपमा । 'आखण्डलः सहस्राक्षः' इत्यमरः । तयोरुभयो रामरावणयोरविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोरविच्छिन्नप्रयुक्तमहास्त्रयोः सतोरभङ्गुरं भङ्गरहितं यथा तथा परस्परविवराण्यन्योन्यमर्मस्थानानि मार्गयन्त्यन्वेषयन्तीति तथोक्तेषु । कर्तरि ल्युट् । अभङ्गुरेत्यत्र 'भञ्जभास–'इत्यादिना घुरच् । मार्गणेषु सायकेषु 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इत्यमरः । आलूनेषु विच्छिन्नेषु सत्सु । 'ल्वादिभ्यश्च' इति निष्ठानत्वम् । तथा धनुर्गुणेषु चापमौर्वीष्वविच्छिन्नेषु विदलितेषु सत्सु अव्याहतोऽप्रतिहतः सहजो नैसर्गिकश्च यः साहसगुणस्तदधीनेषु तदायत्तेषु सत्सु । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । धुरीणेषु धुरधरेषु । 'खः सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागात्खप्रत्ययः । यानेषु श्रीरामरथाश्वेषु निरपायसमराभियानेषु सत्सु सायुगीने सयुगे साधौ । युद्धसमर्थ इत्यर्थः । 'सायुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः । रथे रावणस्यन्दने निर्भिन्ने नितरां विदारिते सति । निर्वैकल्यं वैकल्यरहितं विजयो मनोरथो मनोभिलाषो यस्मिंस्तद्यथा तथा । यश एव धनं यथा तथा । आयोधनं युद्धमजायत जातम् । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

> **तूणीमुखात्त्वरितमुद्धरणे गुणेन**
> **संयोजनेऽप्यथ शरस्य विमोचने वा ।**
> **यत्र[8] व्यलोकि तदधीन इवातिवेगा-**
> **ल्लोकेन राघवकरश्चिरमालुलोके ॥ ८४ ॥**

तूणीमुखादिति । तूणीमुखान्निषङ्गकुहरात्त्वरितं शीघ्रम् । 'जवोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' इत्यमरः । शरस्य बाणस्योद्धरणे आकर्षणे गुणेन मौर्व्या संयोजने संधाने । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । अथानन्तरं विमोचने मोक्षे वा । यत्र यस्मिन्व्यापारे राघवकरो लोकेन द्रष्टृजनेन व्यलोकि दृष्टः । 'लोकृ दर्शने' लुङि चिण् । अतिवेगाद्वेगातिशयाद्धेतोस्तदधीनस्तद्व्यापारायत्त इवेति वेगातिशयोक्त्यनुप्राणितोत्प्रेक्षा । चिरं चिरकालमालुलोके । सविमर्शाश्चर्यानुसंधानं दृष्ट इत्यर्थः । कर्मणि लिट् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१. 'अश्रान्तमुक्त' इति पाठः. २ 'विजय' इति पाठः. ३ 'वाग्गणेषु विच्छिन्नेषु' इति पाठः. ४ 'गुणनिकृत्तेषु' इति पाठः. ५ 'समराभिहतिनिर्भिन्ने' इति पाठः. ६. 'परस्परगर्वकल्प' इति पाठः. ७. 'भुजायतयशोधन' इति पाठः. ८ 'यत्रावलोकितशास्य' इति पाठः.

अर्धोदीरितवीरवादमहरद्रामो यदस्त्रैः क्षणा-
त्तेनैवाङ्कुरता मुखेन जगदे शेषं च लङ्कापतेः ।
साम्ये सत्यपि चारुशारमुभयोर्धानुष्कमायाविनो-
र्विच्छिन्नाननदर्शनात्समभवद्व्रीडा रणे रावणे ॥ ८५ ॥

अर्धेति । रामोऽर्धोदीरितवीरवादमर्धोक्तवीरालाप यद्रावणमुखमस्त्रैरहरच्चिच्छेद । क्षणात्क्षणमात्रेणाङ्कुरता कन्दलिता तेनैव लङ्कापते रावणस्य मुखेन शेष पूर्वोक्तवीरालापावशिष्टार्ध च जगदे उक्तम् । अतो धनु प्रहरण येषा ते धानुष्का धन्विन । 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्क' इत्यमर । 'प्रहरणम्' इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्क' इति कप्रत्यय । तेषा मध्ये मायाविनोर्विचित्रशक्तिसपन्नयो । 'अस्मायामेधास्रजो विनि' इति विनिप्रत्यय । अथवा धानुष्कौ च तौ मायाविनौ चेति विशेषणसमास । तयोरुभयो रामरावणयोश्चारवश्चतुरा शारा युद्धगतिविशेषा अस्त्रप्रयोगा वा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । साम्ये सादृश्ये सत्यपि रणे युद्धे विच्छिन्नाननदर्शनाद्रामास्त्रविदलितमुखावलोकनाद्रावणे व्रीडा लज्जा समभवत् । जीवतैव मया सकललोकसमक्ष छिन्नानि शिरासि पुनर्दृश्यन्ते । धिङ् मे जीवितमित्यात्मनिन्दापूर्वक रावणो लज्जितवानित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

दशाननशरक्षतिक्षरदसृग्झरीबुद्बुदै-
स्तरङ्गितमहेन्द्रकङ्कटसहस्रचक्षुःपथाः ।
रणे रघुकुलोद्भवः क्षणममानि वैमानिकै-
र्यथा दशशतेक्षणो बलरुषा कषायेक्षणः ॥ ८६ ॥

दशाननेति । दशाननशरै रावणप्रयुक्तबाणैर्यानि क्षतानि प्रहरणानि तेभ्य क्षरन्त्या विगलन्त्या असृग्झर्या रक्तप्रवाहस्य बुद्बुदैरास्फोटैस्तरङ्गित सजाततरङ्ग । समभिव्याप्त इति यावत् । तरङ्गित इत्यत्र तारकादित्वादितच् । तस्मिन्महेन्द्रकङ्कट इन्द्रदत्तकवचे सहस्रचक्षु पथा सहस्रसख्याकनेत्रगोलका यस्य स तथोक्त । 'ऋक्पू—' इत्यादिना समासान्त । रणे रघुकुलोद्भव श्रीराम । विमाने चरन्तीति वैमानिकैर्देवै । 'चरति' इति ठक् । बले बलासुरे रुषा रोषेण कषायेक्षण सरक्तलोचन । दशशतेक्षणो यथा सहस्राक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा । क्षण क्षणमात्रम् । अनन्तर तत्सबन्धाभावादिति भाव । अमान्यवबुद्ध । मन्यते कर्मणि लुङ् । इन्द्रकवचसबन्धात्तत्र सहस्राक्षेण सदृक्षशोणितबुद्बुदसबन्धाच्च तथात्वेनोत्प्रेक्षित इत्यर्थ । एतेन स्मरण ध्वन्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तदनु वारुणेन वैश्वानरं वैनतेयेन वातंधयं वायव्येन वारिदं प्राभाकरेण तामिस्रं माहेन्द्रेण दानवं माहेश्वरेण वैष्णवं च परस्पर-

---

१. 'चातुरीभिरुभयो' इति पाठ २ 'विच्छिन्नाननदर्शनेन समभूत्' इति पाठ ३. 'रघुकुलोद्वह' इति पाठ . ४. 'नैशाकरेण' इति पाठ . ५. 'वैष्णवीयेन माहेश्वर च' इति पाठ .

मेवमस्त्रमस्त्रेण भिन्दानयोरनयोरनिशमाहवाग्रहादविदितान्यहानि सप्त व्यतीयुः ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तर वारुणेन वरुणदेवताकास्त्रेण । 'सास्य देवता' इत्यण् । एवमुत्तरत्रापि । वैश्वानरमाग्नेयास्त्रम् । वैनतेयेन गारुत्मतेन । वातधर्यं नागास्त्रम् । 'नाडीमुष्टयोश्च' इत्यत्र चकारात्खशि मुमागम । वायुर्देवतास्य वायव्यं तेन । 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत्प्रत्यय । वारिद जलदास्त्रम् । प्राभाकरेण सूर्यास्त्रेण तामिस्रमन्धकारास्त्रम् । माहेन्द्रेणेन्द्रदेवताकास्त्रेण दानवं दानवास्त्रम् । माहेश्वरेण महेश्वरास्त्रेण वैष्णवं विष्णुदेवताकमित्येवमुक्तरीत्यास्त्र वैश्वानरादिकमस्त्रेण वारुणादिना परस्पर भिन्दानयोर्विदारयतो । भिद्यते शानच् । अनयो श्रीराम-रावणयोरनिशमविरतमाहवाग्रहात् रणाभिनिवेशादविदितान्यज्ञातानि सप्ताहानि सप्त दिनानि व्यतीयुरतिचक्रमु । 'इण् गतौ' इति धातोर्लिट् ॥

शस्त्राशस्त्रि समुत्सुकोऽपि दयितां संचिन्त्य पर्याकुला-[1]
मस्त्रेण ज्वलता विधेरपुनरुन्मेषेण[2] तन्मस्तकान् ।
रामः[3] कन्दलितान्मुहुर्मुहुरवच्छेदेऽपि लङ्कापते-
रातङ्केन समं समस्तजगतां चिच्छेद सीतापतिः ॥ ८७ ॥

शस्त्राशस्त्रीति । शस्त्राशस्त्रि शस्त्रप्रहरण युद्धम् । तत्र समुत्सुकोऽप्युत्कण्ठि-तोऽपि । 'सकौतुकोऽपि' इति पाठेऽप्ययमेवार्थ । शस्त्राशस्त्रि व्याख्यातम् । सीताप-तिर्मैथिलीप्राणनाथ । एतेन तद्विरहासहिष्णुत्व सूच्यते । श्रीराम पर्याकुला विरह-विह्वला दयिता प्रेयसी सीता सचिन्त्य । समरकेलितत्परतया विलम्बे क्रियमाणे तस्या पुन क्लेशो भविष्यतीति विचार्येत्यर्थं । ज्वलता दीप्यमानेन । न विद्यते पुनरुन्मेष पुन प्रयोगो यस्य तेन । एकवारप्रयोगेणैव रिपुनाशकेनेत्यर्थ । यद्वा न विद्यते पुनरुन्मेषो मस्तकाना पुन प्रादुर्भावो यस्मात्तेन विधेरस्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण करणेन मुहुर्मुहु पुन पुन । अवच्छेदेऽपि पूर्व विदलने सत्यपि । कन्दलितानङ्कुरितान् । लङ्कापते रावणस्य ते च ते मस्तकाश्च तान् । दश शिरासीत्यर्थं । समस्तजगताम-शेषलोकानामातङ्केन सममुपद्रवेण साक चिच्छेद विदारयामास । अत्र रावणशिरो-जगदातङ्कच्छेदयो कार्यकारणभावेन भिन्नकालीनयोरपि सममित्येककालीनत्वोक्त्या कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनातिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलंकार । 'सहार्थेना-न्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तित । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरितीष्यते ॥' इति लक्षणात् । एतेन यदा रावणशिरश्छेदस्तदा जगदातङ्कच्छेदोऽपीत्यौपम्यकल्प-नया कारणगताशुभावहप्रतीतेश्चमत्कार इति रहस्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

रक्षःपतौ पतति लब्धमनोरथाना-
मातन्वतां दिविषदामथ पुष्पवर्षम् ।

---

१. 'चिन्ताकुलम्' इति पाठ. २. 'उन्मेष निमेषेण स.' इति पाठ. ३. 'मूर्ध.' इति पाठः.

श्लाघापदं समजनिष्ट परं न रामः
कामोपधेः[1] कलितशूर्पणखाविकारः ॥ ८८ ॥

रक्ष इति । रक्ष पतौ रावणे पतति भुवि निपतिते सति लब्धमनोरथाना प्राप्तकामानामतएव पुष्पवर्षमातन्वतामपसर्जयताम् । दिवि सीदन्तीति दिविषदो देवा । 'आदितेया दिविषद' इत्यमर । 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना 'हृद्द्युभ्यामुपसख्यानम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'सुषामादिषु च' इति षत्वम् । 'अविहितलक्षणे मूर्धन्य. सुषामादिषु द्रष्टव्य' इति वचनात् । तेषा राम परं राम एव श्लाघापदं प्रशंसास्पद न समजनिष्ट न जात । 'दीपजन—' इत्यादिना कर्तरि लुङ् । किंतु कामोपधे कामकैतवात् । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमर । कलितो विरचित शूर्पणखाधिकार कर्णनासाच्छेदनरूप । सोऽपि श्लाघापद समजनिष्ट । 'कामो वने' इति पाठे वने दण्डकारण्ये कलितशूर्पणखाविकार काम श्लाघापदं समजनिष्ट । तस्य लोककण्टकरावणसहारमूलत्वादिति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमालिङ्गितरणवसुंधरं[2] शरतल्पमधिशयानमधिगतनिषङ्गोपधानं यातुधानपतिमधिगत्य निपत्य च भुवि सोदर्यस्नेहसुलभवैधुर्यः[3] कदर्योऽहमिति विहितनिजदूषणो विभीषणश्चिरतरं विललाप ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर रावणपतनानन्तरमालिङ्गितरणवसुंधरमाश्लिष्टरणभूमिम् । अवाङ्मुखतया रणभुवि निपतितमित्यर्थ । शरतल्पं बाणशय्यामधिशयानमधिष्ठितवन्तम् ।'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमर । अधिगतनिषङ्गोपधान प्राप्ततूणीरोपबर्हम् । एतेन मृतापि निज. प्रकृतिं न जहातीति सूच्यते । यातुधानपतिं रावणमधिगत्य प्राप्य भुवि च निपत्य पतित्वा । समानोदरेशय सोदर्यो भ्राता । समानशब्दस्य प्रागेव सभाव । 'सोदराद्य' इति यत्प्रत्यय । तस्मिन्स्नेहेन प्रेम्णा सुलभं सुखलभ्यं वैधुर्यं विह्वलत्वं यस्य स तथोक्त अह । कुत्सितोऽर्य कदर्य आत्मप्राणत्राणार्थं भ्रातृघातितया क्षुद्र । 'कदर्ये कृपणक्षुद्र—' इत्यमर । 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदाराश्च पीडयेत् । लोभाद्य पितर भ्रातॄन्स कदर्य इति स्मृत ॥' इति च । 'को कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कुशब्दस्य कदादेश । इत्यनेन प्रकारेण विहितनिजदूषणो विरचितात्मनिन्दो विभीषणश्चिरतर चिरं विललाप ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अयि समसुखदुःखैरन्वितं बन्धुवर्गे[4]
सहजमपि भवन्तं मुञ्चतः साहसेन ।

---

१. 'कामोऽपि चाकलित' इति पाठः. २. 'रण' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'निपत्य च सोदर्याहार्यसौहार्दसुलभ' इति पाठ . ४. 'बन्धुवर्गैः' इति पाठ..

कुलविशसनहेतोः कूटधर्मानुवृत्ते-
दशमुख मम यावज्जीवमासीत्कलङ्कः ॥ ८९ ॥

अयीति । अयि दशमुख हे रावण । समानि तुल्यतयानुभोक्तव्यानि च तानि सुखदु खानि च तैरन्वितम् । मद्विनाभावेन सुखदु खानुभवतत्परमित्यर्थ । बन्धुवर्ग पुत्रमित्रकलत्रादिबन्धुसमूहम् । तथा सहज सहोदरं भवन्तमपि साहसेनाविवेकेन मुञ्चतस्त्यजत । तथा कुलविशसनहेतोर्वंशक्षयकरस्य कूटधर्मे सहज भ्रातरं परित्यज्यान्यसमाश्रयणरूपकपटसमाचारेऽनुवृत्तिरनुसरण यस्य । मम यावज्जीव जीवितपर्यन्तम् । 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभाव । कलङ्क॰ स्वस्यावनार्थं भ्रातर घातितवानित्येवरूपोऽपवाद आसीत् । 'कलङ्कोऽङ्कापवादयो' इत्यमर । मालिनीवृत्तम् ॥

आर्यस्य रक्षितुमसूननुजः स एकः
प्राणानमुञ्चत परं युधि कुम्भकर्णः ।
त्वज्जीवहृत्स्वयमहं निजजीवहेतो-
रद्यापि हन्त सहते हतको विधिर्माम् ॥ ९० ॥

आर्यस्येति । आर्यस्य पूज्यस्य भवतोऽसून्प्राणान्रक्षितु त्रातुमनुज स प्रसिद्ध एक कुम्भकर्ण पर कुम्भकर्ण एव प्राणान्युधि समित्यमुञ्चतात्यजत् । स एव धन्य इति भाव । अह तु निजजीवहेतो । आत्मप्राणत्राणार्थमित्यर्थ । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । स्वय साक्षात्त्वज्जीवहृत्त्वत्प्राणापहारी । अत । अद्येदानीमपि । हतक॰ पाप इत्युपालम्भोक्ति । 'सादृश्ये क' विधिर्दैव मामेवंविधद्रोहिणं सहते मृष्यति हन्त । ईदृगनुचितकारिणोऽपि मम मारणवैमुख्येन तूष्णी तिष्ठति विधिरिति विषाद इत्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इत्येवमस्मिन्विलपति विदितवृत्तान्ता शुद्धान्तात्करुणमारटन्ती-भिरन्तरितयूथपाभिः करिणीभिरिव तरुणीभिः सह समागत्य मध्येसमरमापतितमशनिहतमिव मन्दरं दशकंधरं नाथं निरीक्ष्य निहतोपघ्नेव लता निपतन्ती विलपन्ती नाथ नाथेत्यपरिमेयविषादा निषादाहतदयितविधुरीकृतकुररीवामन्दं चक्रन्द मन्दोदरी ॥

इतीति । इत्येवमनया रीत्यास्मिन्विभीषणे विलपति सति । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो रावणसहारवार्ता यस्या सा तथोक्ता । अतएवान्तरितयूथपाभिर्विनष्टयूथनाथाभि॰ करिणीभि कुञ्जरीभिरिवेत्युपमा । करुणशब्दात्कृपणवचनादर्शआद्यच् । करुण श्रोतॄणा शोकजनकमारटन्तीभिराक्रोशन्तीभिस्तरुणीभि सह अन्त पुरस्त्रीभिः साकम् । शुद्धान्तादवरोधात्समागत्य । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमर । मध्येसमरं

१. 'मम' इति पाठ . २. 'शुद्धान्तात्सकरुण' इति पाठ . ३. 'समम्' इति पाठ . ४. 'समापत्य' इति पाठ ५. 'दशकधर समीक्ष्य' इति पाठ . ६ 'विषादाहता' इति पाठः.

समरस्य मध्ये। रणमध्यदेश इत्यर्थ । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव । तत्सनियोगादेकारत्व मध्यशब्दस्य। अशनिहत वज्रविदारित मन्दर मन्दराख्यपर्वतमिवेत्युपमा। अपतित निपतित नाथं प्राणेश्वर दशकधर रावण निरीक्ष्य निहतोपघ्ना विच्छिन्नोपाश्रयवृक्षा। 'स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमर। लतेव निपतन्ती भुवि निपतिता निषादेनाहतो विद्धो दयित प्रियो यस्या सा। अतएव विधुरीकृता विह्वलीकृतेति विशेषणसमास । अथवा निषादाहतदयितेन विधुरीकृता विश्लिष्टीकृता। 'विधुर प्रत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती। अभूततद्भावे च्वि । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । कुररीवोत्क्रोशखगाङ्गनेव। 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमर । अपरिमेयविषादा निरवधिकशोका सती मन्दोदरी रावणाग्रमहिषी। नाथ नाथेति प्रिय प्रियेति। वीप्साया द्विर्भाव । अमन्दमुच्चैश्चक्रन्द विचुक्रुशे। विललापेत्यर्थ ॥

तत्प्रकारमेवाह—

> या वीक्षिताजनि पुरा यमराजधानी
> वीर त्वया सकल[1]दिग्विजयोत्सवेषु।
> तामद्य दुर्विधिबलेन समस्तलोक-
> साधारण· पुनरुपैष्यसि हा किमेतत्[2] ॥ ९१ ॥

येति। हे वीर, पुरा पूर्वं त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु समस्तदिग्विजययात्रामहोत्सवेषु या यमराजधानी यमपुरी वीक्षिता दृष्टाजनि जाता ता यमराजधानीमद्येदानीं दुर्विधिबलेन दुष्टदैववशेन समस्तलोकसाधारण सकलजनसाधारण सन् पुनर्भूयोऽप्येक उपैष्यसि प्राप्स्यसि। एतदवस्थान्तर किम्। हेति विषादे। 'हा विषादशुगर्तिषु' इत्यमर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

> जनकः स्वयं दनुजवंशनायको
> दयितो जगत्त्रितयजैत्रशासनः।
> तनयः पुरंदरजयीति गर्विता
> विधिनाहमेवमधुना विडम्बिता ॥ ९२ ॥

जनक इति। जनको मम पिता मय । स्वय साक्षात् दनुजवंशनायको दानवकुलश्रेष्ठ। तथा दयित प्रियमत । जेत्रेव जैत्रम्। जेतृशब्दात्तृन्नन्तात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्यय । जगत्त्रितयस्य त्रैलोक्यस्य जैत्र जयशील शासनमाज्ञा यस्य स तथोक्त । तथा तनय पुरंदर जयतीति पुरदरजयीन्द्रजित् इत्येवंप्रकारेणाहं गर्विता सजातगर्वा। जातेति शेष । अधुनेदानीं तु विधिना दैवेन। एव परिदृश्यमानप्रकारेणाहं विडम्बितानुकृता। सर्वसक्षयेणैकैव परिशेषितासीत्यर्थ । तथाच रामायणे—'पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वर । पुत्रस्तु शक्रनिर्जेता इत्यहं गर्विता भृशम् ॥' इति। मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

---

१ 'निखिल' इति पाठ. २. 'किमेक' इति पाठ·

राजन्यधर्मविदुषोऽपि रघूद्वहस्य
हत्वा यथाग्रजमथानुजपट्टबन्धः।
आरभ्य वालिनमसंशयमाविरासी-
दिक्ष्वाकुवंशसहजः कथमेष धर्मः॥ ९३॥

राजन्येति। राज्ञोऽपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः। 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत्प्रत्ययः। राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं साधु। तेषां धर्मविदुषो धर्मज्ञस्यापि रघूद्वहस्य श्रीरामस्य यथा यद्वदग्रजं हत्वा। अथानन्तरमनुजपट्टबन्धोऽनुजस्य साम्राज्याभिषेको वालिनमारभ्य असंशयं निःसंदेहम्। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। आविरासीत्प्रादुरभूत्। एषोऽस्य धर्मः कथं कुतो वा। इक्ष्वाकुवंशस्य परमधर्मिष्ठस्येक्ष्वाकुकुलस्य सहजो नियतः। न सहज एवेत्यर्थः। अत इक्ष्वाकुकुलावतंसस्य श्रीरामस्यायं न धर्म इति भावः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

अहह निहता लङ्का वालानलेन हनूमतः
परमवनिजापातिव्रत्यानलेन भवानपि।
सुखमहमिहासीना शोकानलेऽपि यदीदृशे
प्रभवति न मां हन्तुं प्रायः स एष चितानलः॥ ९४॥

अहहेति। अहहेति खेदे। 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इति विश्वः। तदेवाह—हनूमतो वालानलेन लङ्का परमत्यन्तं निहता दग्धा। अवनिजायाः सीतायाः पातिव्रत्यं पतिव्रताधर्म एवानलस्तेन भवानपि निहतः। अह त्विहेदानीमीदृशेऽनिर्वाच्ये शोकानले सति यद्यपि सुखं निर्विचारमासीनावस्थिता। दाहकाले कथमासीनेत्यत आह-स एष सोऽयं चितानलश्चिताग्निः प्रायो भूम्ना मां हन्तुं नाशयितुं न प्रभवति समर्थो न भवति। कथमन्यथात्मानं न दहतीति भावः। हरिणी वृत्तम्॥

तदहमिदानीं सायंदिने भगवतः सवितुः प्रभेव प्रविश्य जातवेदसं चन्द्रिकेव चन्द्रमसं तडिदिव तडिद्वन्तं भवन्तमनुसरन्ती निर्वापयामि निरन्तरविरहदहनदह्यमानमात्मानम्॥

तदिति। तत्तस्मात्कारणादिदानीमहं सायंदिने सायंकाले। सायमित्यव्ययं दिनशब्देन सुप्सुपेति समस्यते। भगवतः पूज्यस्य सवितुरादित्यस्य प्रभा द्युतिरिव जातं वेदो हिरण्यं यस्मात्तं जातवेदसमग्निम्। 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः। प्रविश्य। सवितृप्रभायाः सायमग्निप्रवेशे 'आदित्योऽस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति' 'अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम्। चन्द्रमसं चन्द्रं चन्द्रिका कौमुदीव। तथा तडितोऽस्य सन्तीति तडिद्वान्मेघः। 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञाया पदकार्यं न भवति। किंतु 'झयः' इति मतुपो मकारस्य वकारः। अपदत्वान्न जश्त्वम्।

१. 'वालिमनयं कथम्' इति पाठः. २ 'शोकानलेन' इति पाठः. ३. 'चिन्तानलः' इति पाठः. ४. 'सायतनमग्निमय इव सवितुः प्रभा भगवति प्रविश्य' इति पाठः. ५. 'जातवेदसि' इति पाठः

तडिद्विद्युदिवेत्युपमा । भवन्तमनुसरन्त्यनुवर्तमाना चिताधिरोहणेनानुगच्छन्ती सती निरन्तरविरहदहनेनाविच्छिन्नवियोगाग्निना दह्यमानं ताप्यमानमात्मान देह निर्वापयामि सुखयामि । त्वया साकं प्रसिद्धाग्निप्रवेशमन्तरा तादृग्विरहशोकानलजनितसंतापस्य निर्वाणासंभवात् । 'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत था नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मरणात्, पतिव्रताधर्मत्वाच्चेति भाव । एतेन प्रसिद्धानलापेक्षया विरहानलस्यात्यन्तसतापकरत्व सूच्यते ॥

इत्यादिकरुणपरिदेवनवतीं प्रजावतीं निवृत्य निर्वर्त्य च निजाज्ञया निशाचरपतेर्यथाविधि समेधं पितृमेधं सविधमेधमानविषादं विभीषणमशेषराजाधिपतिं विधातुमखिलतीर्थाहृतैरम्भोभिरम्भोधर इव दावदहनाकुलं वनस्पतिं रघुपतिरभ्यषिञ्चत् ॥

इतीति । इत्यादि एवमादि करुणपरिदेवनवतीं श्रोतॄणा शोकजनकविलापवतीं प्रजावतीं भ्रातृजाया मन्दोदरीम् । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमर । निवृत्यारोहणाग्निप्रवेशान्निषिध्य निजाज्ञया । 'मरणान्तानि वैराणि निवृत्त न प्रयोजनम् । क्रियतामस्य सस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या स्वनिदेशवचनेन निशाचरपते रावणस्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । मेधा बुद्धिविशेष । श्रद्धेति यावत् । तया सहितं यथा तथा पितृमेध पितृयज्ञम् । 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत'इत्यादौ मेधशब्दस्य यागपरत्वेन व्याख्यानात् । निर्वर्त्य कृत्वा च सविधम् । समीप इत्यर्थं । एधमानविषाद प्रवर्धमानखेदं विभीषणमशेषराज्याधिपतिं लङ्कासकलसाम्राज्याधिपतिं विधातु कर्तुं रघुपति श्रीरामोऽखिलतीर्थेभ्योऽशेषपुण्यतीर्थेभ्य आहृतैरानीतैरम्भोभिर्दावदहनाकुल वनवह्निसतापित वनस्पतिं वृक्षम् । 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पै फलद्रुमे' इति विश्व । अम्भोधरो मेघ इव । अभ्यषिञ्चदभिषिक्तवान् ॥

अथ दशरथनन्दनाभिषेका-
दधिगतराज्यपदो विभीषणोऽयम् ।
अनुदिनमभिवृद्धमण्डलोऽभू-
दरुणकरामृतपूर्णो यथेन्दुः ॥ ९५ ॥

अथेति । अथानन्तरं दशरथनन्दनाभिषेकाच्छ्रीरामविरचितमूर्धाभिषेकादधिगतं प्राप्त राज्यपद साम्राज्यस्थान यस्य स तथोक्त । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर । अय विभीषणोऽनुदिन दिने दिने । वीप्सायामव्ययीभाव । अरुणकराः सूर्यकिरणा एव अमृतं तेन पूरणमाप्यायनं यस्य स तथोक्त । इन्दुर्यथा इन्दुरिव । अभिवृद्धं प्रवृद्धं मण्डलं राष्ट्रं बिम्बश्च यस्य स तथोक्तोऽभूत् । इन्दोररुणकरयुक्तत्वमुक्त वराहमिहिरेण—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् ।

१. 'निशिचरपतेर्यथाविधिनिजाज्ञया पितृमेधसमेत सविधम्' इति पाठ., २. 'तीर्थोपाहृतैरम्भोभि' इति पाठ., ३. 'दावदहनाकुल' इति पाठ . ४. 'पूरणादिवेन्दु' इति पाठ .

क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्त ॥' इति। श्लेषसंकीर्णेयमुपमा। पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात्॥

ततः[1]॥

तत इति। ततो विभीषणाभिषेकानन्तरम्॥

सीताम्[2]उदीक्ष्य निभृतेन विभीषणेन
नीताम्[3]उदारगुणरूपवतीं[4] सतीनाम्।
देवस्य तत्क्षणमभूद्दशकण्ठकृष्टा-[5]
मानन्दशोकरसबन्धुरमन्तरङ्गम्॥ ९६॥

सीतामिति। निभृतेन निश्चितेन। करणत्रितयपरिशुद्धेनेत्यर्थः। विभीषणेन नीता समीपं प्रापिता सतीना स्त्रीणा मध्य उदाराणि गम्भीराणि गुणरूपाणि गुणा सौशील्यादयो रूपं सौदर्यं चास्या सन्तीति तथोक्ता निष्कलङ्का दशकण्ठकृष्टा रावणापहृतां सीतामुदीक्ष्य दृष्ट्वा तत्क्षणम्। तस्मिन्क्षण इत्यर्थः। देवस्य स्वामिन श्रीरामस्यान्तरङ्गमन्त करणमानन्द सीतादर्शनजनितहर्ष शोक ईदृशीमिमा दृष्ट्वा दुराचारो रावण कथ तूष्णी स्थास्यतीति दु खम्। अथवा एतावन्त कालमत्यन्तपरिक्लिष्टेयमभूदिति विषाद। तावेव रसौ ताभ्या बन्धुर परिपूर्णमभूत्। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

अनन्तरम्[6]अरुन्धतीव पवित्रचारित्रनिधेः[7]अधिदेवता पतिदेवतेयमनादिपुंसोऽपि[8] परस्य मर्त्यधर्मेण प्रत्यायनाय नायकस्य पुरः[9] पुरंदरमुखान्बर्हिर्मुखान्पुरस्कृत्य भगवन्तमरविन्दासनमिन्दुकलेव पुनरुदेष्यन्ती तपनमिव दहनमनुजगाहे[10]॥

अनन्तरमिति। अनन्तर श्रीरामस्यानन्दशोकावेशानन्तरमियं सीता अरुन्धती वसिष्ठधर्मपत्नीवेत्युपमा। पवित्रचारित्र परिशुद्धसमाचारएव निधिर्निक्षेपस्तस्याधिदेवताधिष्ठानदेवता। नित्यं निरतिशयनिर्मलाचारपरिपूरितेत्यर्थः। तथा पतिदेवता परमपतिव्रता। परस्य परमात्मनोऽनादिपुंस पुराणपुरुषस्यापि नायकस्य पत्युः श्रीरामस्य पुरो मर्त्यधर्मेण। स्वयं मर्त्यत्वेनावतीर्णत्वादिति भाव। प्रत्यायनाय विश्वासोत्पादनार्थम्। 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमर। पुरदरमुखानिन्द्रादीन्बर्हिर्हुताशो मुखं येषा तान्देवान्। 'बर्हि कुशहुताशयो' इति विश्व। 'अग्निमुखा वै देवा' इति श्रुते। तथा भगवन्तं पूज्यं षड्गुणैश्वर्यसपन्नं वा। अरविन्दा-

१. 'तत' इति नास्ति क्वचित् २ 'नीताम्' इति पाठः ३ 'सीताम्' इति पाठः. ४. 'शीलवतीम्' इति पाठ. ५. 'दशकधरारे' इति पाठ. ६. 'तदनन्तरम्' इति पाठः. ७. 'निधि' इति पाठ. ८. 'पुसोऽपि मर्त्यधर्मेण' इति पाठ॰. ९ 'पुरः' इति नास्ति क्वचित्. १०. 'अवजगाहे' इति पाठ॰.

सनं ब्रह्माणं च पुरस्कृत्य पुरोधाय। तान्साक्षीकृत्येत्यर्थ। तेषा तदा सनिहित-त्वादिति भाव। इन्दुकला चन्द्रकलेव पुनर्भूयोऽपि उदेष्यन्ती सती तपनं सूर्यमिव। दहनमग्निमनुजगाहे प्रविवेश। इन्दुकलाया कुहा तपनप्रवेश आगमसिद्ध ॥

प्राविक्षदर्चिषि परं निजशुद्धिहेतो-
र्देवी विशुद्धचरिता जनकस्य पुत्री।
अंहश्चिरं हि यदपावनवस्तुसङ्गा-
त्त्यक्तं स्वयं तदमुना दमुना बभूव ॥ ९७ ॥

प्राविक्षदिति। विशुद्धचरिता परमपवित्रचरित्रा देवी पूज्या जनकस्य पुत्री जानकी निजशुद्धिहेतो। आत्मविशुद्ध्यर्थमेवेत्यर्थ। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी। अर्चिषि ज्वलने प्राविक्षत्प्रविष्टवती। विशतेर्लुङ्। 'शल इगुपधादनिट क्स' इति क्सादेश। दमुना ज्वलनस्तु। 'सप्तार्चिर्दमुना शुक्र' इत्यमर। चिरम्। चिरकालमारभ्येत्यर्थ। अपावनवस्तुसङ्गादपवित्रवस्तुसपर्कात्। स्वस्य सर्वभक्षकत्वा-दिति भाव। यदंहो दुरितम्। सपादितमिति शेष। 'अहो दुरितदुष्कृतम्' इत्य-मर। तदित्यव्यय तृतीयार्थे। तेनेत्यर्थ। अहसा स्वय त्यक्तो विमुक्तो बभूव। आत्म-विशुद्ध्यर्थं प्रविष्टाया परमपतिव्रताया जनकपुत्र्या तत्सपर्कात्स्वयं सकलदुरितविमु-क्तिद्वारा परिशुद्धोऽभूदिति महदेतदाश्चर्यमित्यर्थ। अत्र दमुनसो दुरितसबन्धतद्वि-मुक्त्योरसबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद। एतेन ज्वलनापेक्षयाप्यत्यन्तप-वित्रत्वमस्या व्यज्यते ॥

विशुद्धशीलामनलेन[3] सङ्गाद्विदेहजां तत्र विलोक्य सीताम्।
प्रभां पुनः प्रत्युषसीव पूषा प्रत्यग्रहीत्[4]सोऽग्रसरो रघूणाम् ॥ ९८ ॥

विशुद्धेति। तत्र तस्मिन्समये रघूणामग्रसरो रघुनायक स श्रीराम अनलेन सङ्गादग्निसपर्काद्धेतो विशुद्धशीला परमपावनसमाचाराम्। विशेषणमेतत्प्रभायामपि योज्यम्। विदेहजा जनकमहाराजपुत्रीम्। कुलीनामित्यर्थ। अयोनिजामिति च गम्यते। सीता विलोक्यात्यादरेण दृष्ट्वा पूषा सूर्य। प्रत्युषस्युष काले। 'उष प्रत्यु-षसी अपि' इत्यमर। प्रभा निजशोभामिव। पुन प्रत्यग्रहीत्परिगृहीतवान्। उप-मालकार। एतेनानयोरत्यन्ताविनाभावसबन्धो व्यज्यते। वृत्तमुपजाति ॥

अथ दाशरथिरधिगत[5]निजप्रशंसाविधिना विधिना पुरः प्रदर्श्य[6]-मानं विमानगतं[7] महारथं दशरथं प्रणिपत्य प्रपद्य[8] शिरसि तदनुशा-

---

१. 'पवित्र' इति पाठ. २. 'जनकेन्द्रपुत्री' इति पाठ.. ३. 'अनलानुषङ्गात्' इति पाठ. ४. 'पर्यग्रहीत्प्राग्रसर.' इति पाठ.. ५. 'उदारधीरधिगत' इति पाठ'. ६. 'प्रदृ-श्यमानम्' इति पाठ. ७. 'विमानाधिगतमहारथम्' इति पाठ. ८. 'प्रतिपाल्य च', 'प्रतिपद्य' इति पाठौ.

सन् पाकशासनवरप्रत्युज्जीवितैः प्रमुदितैर्हरिभिरनुगम्यमानः प्रमोदमानमनाः सुग्रीवेण सह भाषमाणं विभीषणं सकरुणमालोकयन्ननुजेन सीतया च सममयोध्यामभिगन्तुकामः कामचरं विमानवरमारुरोह कमपि कौबेरम् ॥

अथेति। अथ सीतापरिग्रहानन्तरम्। दाशरथि श्रीरामोऽधिगत प्राप्तो निजप्रशसाविधिरात्मस्तुतिविधानं येन स तथोक्तेन। 'भवान्नारायणो देव श्रीमाश्चक्रायुध प्रभु। एकशृङ्गो वराहस्त्व भूतभव्यसपत्नजित्॥' इत्यादिनात्मान स्तुवतेत्यर्थ। विधिना ब्रह्मणा पुरोऽग्रे प्रदर्श्यमानम्। एषोऽय तव पिता दशरथस्त्वद्दर्शनार्थमागत इति हस्तनिर्देशेन लोचनगोचरीक्रियमाणमित्यर्थं। विमानगत व्योमयानारूढम्। 'व्योमयान विमानोऽस्त्री' इत्यमर। महारथं महात्मान दशरथ प्रणिपत्य नमस्कृत्य तस्य दशरथस्यानुशासनम्। 'कृत कर्म यश श्लाघ्य प्राप्तं ते शत्रुसूदन। भ्रातृभि सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि॥' इत्याज्ञावचनमित्यर्थं। शिरसि प्रपद्य प्राप्य। अभ्युपगम्येति यावत्। पाकशासनवरेणेन्द्रदत्तवरेण प्रत्युज्जीवितैरनुप्राणितै। अतएव प्रमुदितैरनुगम्यमान प्रमोदमानमना प्रहृष्यमाणान्त करण। तथा सुग्रीवेण सह भाषमाण सौहार्देन किमपि सलपन्त विभीषण सकरुणं सदयमालोकयन्पश्यन्। अनुजेन लक्ष्मणेन सीतया च सममयोध्या निजराजधानीमभिगन्तुकामो जिगमिषु सन्। 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप। कमप्यनिर्वाच्यं कौबेर कुबेरसबन्धिनम्। 'तस्येदम्' इत्यण्। कामचर स्वैरचारिणं विमानवर पुष्पकाख्यव्योमयानश्रेष्ठमारुरोहाधिष्ठितवान्॥

आरुह्य पुष्पकमयं विदितानि तानि
लङ्कोपकण्ठदशकण्ठरणाङ्गणानि।
सिन्धुं गभीरमपि सेतुनिबन्धनं च
संदर्शयन्मृगदृशः स जगाम रामः॥ ९९॥

आरुह्येति। सोऽय राम पुष्पकमारुह्य तानि पूर्वोक्तचरितानि विदितानि प्रसिद्धानि लङ्कोपकण्ठे लङ्कापुरनिकटे यानि दशकण्ठरणाङ्गणानि रावणसमरभूमयस्तानि च। गभीर गाम्भीर्यगुणयुक्त सिन्धुमपि समुद्र च सेतुनिबन्धनं च मृगीदृश सीताया सदर्शयंस्त्वदेतदिति प्रदर्शयञ्जगाम। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

उपरि यथा यथा मणिविमानमुदञ्चति न-
स्तरुणि तथा तथा विपुलतामुपयाति नभः।
महिवलये तु पल्वलमवेक्ष्य महाम्बुनिधिं
पवनभुवे निवेद्य च हसन्ति परे हरयः॥ १००॥

---

१ 'प्रमुदितै' इति नास्ति क्वचित् २. 'सभाषमाणो' इति पाठ ३. 'अवलोकयन्' इति पाठ.. ४. 'च सीतया' इति पाठ. ५ 'राम खेचरम्' इति पाठ. ६ 'किमपि' इति पाठ. ७ 'मृगदृशम्' इति पाठ.

उपरीति। हे तरुणि मैथिलि, नोऽस्माकं सबन्धि मणिविमान रत्नखचितव्योमयानम्। यथा यथा येन येन प्रकारेण। वीप्साया द्विर्भाव । उपर्यूर्ध्वमुदञ्चति गच्छति तथा तथा तेन तेन प्रकारेण। पूर्ववद्विर्भाव । नभोऽन्तरिक्षम्। विपुलता विशालतामुपयाति। अनन्तत्वात्तथा प्रतीयत इत्यर्थ । महीवलये भूमण्डले तु। 'ङ्यापो सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति महीशब्दस्य ह्रस्व । महाम्बुनिधिं महासमुद्रं पल्वलमल्पसर प्रायमवेक्ष्य दृष्ट्वा। पल्वलमिवेत्युत्प्रेक्षा। अवपूर्वादीक्षते क्त्वो ल्यबादेश । दूरस्थस्य महतोऽप्यल्पतया प्रतीतेर्लोकप्रसिद्धत्वादिति भाव । पवनभुवे हनूमते निवेद्य प्रदर्श्य च परे अन्ये वानरा हसन्ति स्म। कृत्स्नोऽप्यम्बुनिधिरेवं प्रतिभाति, तदेकदेशोल्लङ्घनेन तव का प्रतिष्ठेत्यभिप्रायेण परिहसन्तीत्यर्थ ॥

अथ तत्तत्स्थानानि प्रदर्शयिष्यन्सीता सबोधयति—

प्रिये विदेहराजनन्दिनि, विनतानन्दनमप्यतिशेते विमानवेगः ॥

प्रिये इति। हे प्रिये, विदेहराजनन्दिनि जनकनन्दिनि सीते, विमानवेगो व्योमयानरथो विनतानन्दन गरुत्मन्तमप्यतिशेते। ततोऽप्यतिवेगेन गच्छतीत्यर्थ। 'गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेय खगेश्वर' इत्यमर ॥

तदेव प्रतिपादयति—

[१]तथाहि ॥

तथाहीति। प्रतिपादनप्रकारमेवाह—

> **यद्यद्दूरे पुरः पश्यन्निच्छामि तव शंसितुम्।**
> **तत्तदन्वगपि [२]द्रष्टुमपि वक्तुं न पार्यते ॥ १०१ ॥**

यद्यदिति। पुर पुरस्तात्। दूराद्यद्यद्वस्तु स्थान वा पश्यन् तव शंसितु कथयितुमिच्छामि तत्तद्वस्तु स्थानं वा अन्वक् पश्चाद्द्रष्टुमपि तथा वक्तुमपि न पार्यते न शक्यत इति वेगातिशयोक्ति । तथापि वक्ष्यामि शृण्विति वाक्यशेष. ॥

तरुणि धरणिसुते, पश्य ऋष्यमूकोऽयम्। बिम्बाधरे, पम्पासर इदम्। कम्बुकण्ठि, कबन्धनि[३]धनभूरियम्। करभोरु, खरादिकलह[४]स्थानमिदम्। मधुरालापिनि, मम पर्णशालेयम्। मत्तेभगामिनि, मायामृगमृगयावनमिदम्। कुटिलायतकबरि, गोदावरीयम्। कुम्भिकुम्भस्तनि, कुम्भसंभवायतनमिदम्। वि[५]धुमुखि, विराधविध्वंसनभूमिरियम्। [६]कञ्जलोचने, महामुनेरत्रेराश्रमपदमिदम्। विदेहराजपुत्रि, चित्रकूटोऽयमिति विविधाः कथाः कथयन्नेवायमञ्जसा भागी-

---

१. 'तथाहि' इति नास्ति क्वचित् २. 'द्रष्टु तत्क्षणेनापवार्यते' इति पाठ. ३. 'निबन्धनभू.' इति पाठ ४ 'स्थलम्' इति पाठ. ५. 'इन्दुमुखि विराधविध्वसनवनमदीयम्' इति पाठ. ६ 'विपुलविलोचने' इति पाठ.

रथीपरिसरगतं भरद्वाजमुनेः प्रशान्तं पावनतपोवनमयासीत्[1]। अभाषत च मैथिलीम्॥

तरुणीति। हे तरुणि सुन्दरि धरणिसुते भूपुत्रि सीते, अयं परिदृश्यमानो ऋष्यमूको ऋष्यमूकाख्यपर्वतस्त्वं पश्यावलोकय। हे बिम्बाधरे बिम्बोष्ठि, पम्पासर इदम्। यत्र मया रावणापहरणसमये यस्य तीरे त्वद्विरहवेदनया बहु विलपितमिति भाव। हे कम्बुकण्ठि शङ्खसदृशग्रीवे 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीप्। एतेन महाभाग्यलक्षणसपत्ति सूच्यते। तदुक्त सामुद्रिकशास्त्रे—'स्याद्रोमवर्जितमुरो मृदुलाङ्गनाना ग्रीवा च कुम्बुनिचिता च सुखानि दत्ते' इति। कम्बुनिचिता त्रिरेखाव्याप्तेत्यर्थ। इयमेषा कबन्धस्य कबन्धाख्यदानवस्य निधनभूर्विध्वंसनस्थानम्। येन सुग्रीवसख्य तत्प्राप्तिसाधनमुपदिष्टमिति भाव। करभाविवोरू यस्यास्तस्या सबुद्धि हे करभोरु। 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्यय। अतएव ह्रस्व। 'मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो बहि' इत्यमर। इद खरादीना कलहस्थान युद्धभूमि। एतदादि त्वया दृष्टचरमिति भाव। हे मधुरालापिनि मञ्जुभाषिणि, इय मम पर्णशाला। अयमावयोरुटज इत्यर्थ। हे मत्तेभगामिनि मन्दयाने, इदं मायामृगस्य मायामृगरूपधारिणो मारीचस्य मृगयावनम्। तद्ध्वसनकाननमित्यर्थ। कुटिलाकुञ्चिता नता। तथाभूताया एव मोहनत्वात्। आयता दीर्घा च कबरी केशपाशो यस्यास्तस्या सबुद्धि हे कुटिलायतकबरि। 'कबरी केशपाश' इत्यमर। 'जानपद–' इत्यादिना ङीप्। इयं गोदावरी। हे कुम्भिकुम्भस्तनि करिकुम्भपृथुलकुचे। 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात्' इति ङीष्। इद कुम्भसभवायतनमगस्त्याश्रम। 'अगस्त्य कुम्भसभव' इत्यमर। हे विधुमुखि चन्द्रानने। पूर्ववत् ङीष्। इयं विराधस्य विध्वंसनभूमिर्विनाशस्थानम्। हे कञ्जलोचने पद्मनयने, इद महामुनेर्मुनिपुंगवस्यात्रेराश्रमपदं तपोवनस्थानम्। हे विदेहराजपुत्रि जनकनन्दिनि, अय चित्रकूटपर्वत। इत्यनेन प्रकारेण विविधा नानाप्रकारा कथा श्राव्यवाच। 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्प्रत्यय। कथयन्वंसन्नेवायं श्रीरामोऽञ्जसा द्रुतं भागीरथीपरिसरे गङ्गाप्रान्तभुवि। 'पर्यन्तभू परिसर'। भरद्वाजमुने सबन्धि। प्रशान्तं प्रसन्नम्। निर्वैरमित्यर्थ। पावनं पवित्र चेति मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समास। तपोवनमाश्रममयासीत्। प्राविशदित्यर्थ। यातेर्लुङ्। 'यमरमनमाता सक्च' इति सगागम। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीडागमः। मैथिलीं चाभाषतावोचत॥

उक्तप्रकारमेवाह—

> **प्रसुप्तबर्हिण[2]श्वासपारणासुकृती[3] हरिः।**
> **कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्ठीरवनखैर्मृगः॥ १०२॥**

---

१. 'आयासीत्' इति पाठ. २. 'बर्हिनिश्वास' इति पाठ.. ३. 'सुखित. फणी' इति पाठः.

प्रसुप्तेति । हरिर्भुजङ्ग । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमर । प्रसुप्तस्य निद्रालोर्बर्हिणस्य मयूरस्य ये श्वासा नि श्वासमारुतास्तेषा पारणया भोजनेन सुकृती धन्य । 'सुकृती पुण्यवान्धन्य' 'मयूरो बर्हिणो बर्हो नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इति चामर । बर्हिणभुजङ्गयो सहजवैरे सत्यपि महामुनिमहिम्ना प्रसन्नत्वादाश्रमस्य निर्भयसान्निध्यसभवादिति भाव । तथा मृगो हरिण. कण्ठीरवनखै सिंहनखैरै कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्डूत्यपनोदनोत्सुकः । पूर्ववद्भाव । सहजमपि वैर सत्यज्य स्वैर विहरन्ति मृगपन्नगादय इति मुनेर्महातप सामर्थ्य सूच्यते ॥

तत्र भरद्वाजविहितविविधातिथ्यः[1] तथैव पदवीं दवीयसीमतिलङ्घ्य[2] पुनरयोध्यासविधमासीदन्नग्रत एव हनूमदावेदितोदन्तमरुन्धतीजानिपुरःसरमजस्रमानन्दबाष्पाकुलितालोकैरमात्यादिलोकैः[3][4] परिगतमतिपावनतपोधनव्रतमाजानभक्तिभरितमागच्छन्तं[5] भरतमवलोकयन्नतिवत्सलतया तद्विमानादवरोहणाय देवो दशकण्ठरिपुरुदकण्ठत[6] ॥

तत्रेति । तत्राश्रमे भरद्वाजेन विहित कृत विविधातिथ्य नानाप्रकारातिथिसत्कारो यस्य स तथोक्त । तथैव दवीयसी दूरतराम् । 'स्थूलदूर–' इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ । 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना ईयसुन् अवादेश । 'उगितश्च' इति ङीप् । पदवी मार्गमतिलङ्घ्यातिक्रम्य पुनर्भूय । वाक्यालकारे वा । अयोध्याया सविधं समीपमासीदन्प्राप्नुवन् । अग्रत पुरस्तादेव हनूमता आवेदितो निवेदित उदन्त श्रीरामागमनवृत्तान्तो यस्य तम् । अतएव अरुन्धती जाया यस्य स अरुन्धतीजानिर्वसिष्ठ । 'जायाया निङ्' इति निङादेश । पुर सरोऽग्रेसरो यस्य तथोक्तस्तम् । शैषिक कप्प्रत्यय । तथा अजस्रं निरन्तर आनन्दबाष्पैराकुलिता आलोका दर्शनानि येषा तै । 'आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ' इत्यमर । अमात्यादिलोकै सुमन्त्रादिमन्त्रिजनै परिगत परिवेष्टितमतिपावनमत्यन्तपरिशुद्ध तपोधनव्रत जटावल्कलधारणकन्दमूलाशनाध शयनब्रह्मचर्यादितप स्वाचारो यस्य तम् । भक्ति पूज्येष्वनुराग. । आजानभक्त्या स्वभावसिद्धभक्त्या भरित परिपूर्णम् । निजभक्तितत्परमित्यर्थं । 'भक्तिर्निषेवणे रागे रचनायाम्' इति शब्दार्णवे । आगच्छन्तमायान्तं भरतमवलोकयन्नालोकयन् । अतिवत्सलत्वेन हेतुना । 'श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सल.' इत्यमर । 'वत्सासाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्यय । ततस्तद्विमानात्पुष्पकादवरोहणाय देव स्वामी दशकण्ठरिपू रावणान्तक श्रीराम उदकण्ठतोत्कण्ठितवान् । ऐच्छदित्यर्थं ॥

---

१ 'विविधातिथेय' इति पाठः. २. 'अतील' इति पाठ . ३. 'उदन्तसमागच्छन्तम्' इति पाठ . ४. 'आनन्दाश्रुजलविलुलितालोकैरमात्यलोकै.' इति पाठ'. ५ 'आगच्छन्तम्' इति नास्ति क्वचित्. ६. 'वत्सलमना विमानावरोहणाय दशकण्ठ' इति पाठ..

तदानीं सीतामामन्त्रितवाञ्श्रीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत-
त्तारापथादवतरत्यवनीकुमारि।
आसेदुषीं[1] सविधमद्य तथा तथा
भूरत्यादरेण भवतीमनुगच्छतीव[2] ॥ १०३ ॥

यानमिति। हे अवनीकुमारि सीते, एतदस्मदधिष्ठितं यानं पुष्पकं कर्तृ मदाशयं ममावरोहणाभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात्। 'अत्यादरात्' इति वा पाठः। अत एवावतरत्यवरोहति। तथा तथा भूस्त्वन्माता भूदेवी अद्येदानीं सविधं समीपमासेदुषीमत्यादरेणात्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवतीं पूज्यां त्वाम्। 'भातेर्डवतु' इति डवतुप्रत्ययः। पूर्ववदनुगच्छत्यभ्युद्गच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा। यथा दूरादागतां पुत्रीं माता अत्यन्तादरेणाभ्युद्गच्छति तद्वदित्यर्थः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलीलं देवः प्लवंगाधिपदत्तहस्तः।
विभीषणावेदितया पदव्या विमानतो मन्दमवारुरोह ॥ १०४ ॥

इत्थमिति। इत्थमनेन प्रकारेण। 'इदमस्थमु' इति थमुप्रत्ययः। इन्दुमुखीं सीतां प्रति सलीलं सविलासं वदन्। देवः स्वामी श्रीरामः प्लवगाधिपेन सुग्रीवेण दत्तहस्तो राजलक्षणत्वाद्वितीर्णो हस्तावलम्बो यस्य स तथोक्तः सन्। विभीषणावेदितया इत आगम्यतां देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या मार्गेण। पथः करणत्वं व्याख्यातं प्राक्। विमानतो विमानात्। पञ्चम्यास्तसिः। मन्दं शनैरवारुरोहावरूढवान् ॥

प्रणीतमणिपादुकं प्रणतमग्रतः पादयो-
रुदस्य भरतं जवादुपनयन्भुजाभ्यन्तरम्।
उदीक्ष्य[3] च तपःकृशं वपुरमुष्य[4] वात्सल्यतः
करेण स मुहुः स्पृशन्न विरराम रामश्चिरम् ॥ १०५ ॥

प्रणीतेति। प्रणीते श्रीरामचरणसंनिधानं प्रापिते मणिपादुके पूर्वं राज्यपरिपालनपुरस्कारार्थमानीते माणिक्यपादुके येन तं पादयोरग्रतः पुरस्तात्प्रणतं नमस्कृतं भरतं जवादादरातिशयप्रयुक्तत्वरयादुदस्योत्क्षिप्य। भुजाभ्यन्तरमुपनयन्। गाढमालिङ्गन्नित्यर्थः। तथा तपसा व्रतोपवासादिना कृशं क्षीणममुष्य भरतस्य वपुः शरीरमुदीक्ष्य दृष्ट्वा च वात्सल्यतः सोदरस्नेहात्करेण मुहुः पुनः पुनः स्पृशन्परिमार्जयन् स रामश्चिरं न विरराम न विरतोऽभूत्। तदुपलालनतात्पर्येणानल्पकालं प्रावर्ततेत्यर्थः। 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्। पृथ्वीवृत्तम् ॥

पश्यन्ननन्द भरतः परिरभ्य दोर्भ्यां
सौमित्रिमार्यसमदुःखकृशीकृताङ्गम्[5]।

---

१ 'आसेदुषी' इति पाठः. २. 'अभिगच्छति' इति पाठः ३ 'अवेक्ष्य' इति पाठः
४. 'अतीव वात्सल्यतो नवं नवमिव स्पृशन्' इति पाठः. ५. 'सुखं वनेऽपि' इति पाठः.

सोऽयं सुखोपनतराज्यपराङ्मुखाय[1]
तस्मै पुनः सहजभक्तिदृढव्रताय ॥ १०६ ॥

पश्यन्निति। भरत आर्येण पूज्येन श्रीरामेण सम दु ख दु खानुभवो यस्य स अतएव कृशीकृतमङ्ग शरीर यस्येति बहुव्रीहिगर्भितो विशेषणसमास । अथवा आर्यसमदु खेन कृशीकृताङ्ग अन्त कष्टक्लेशाननुभूतवन्त सौमित्रि लक्ष्मणं पश्यन्दोर्भ्या बाहुभ्या परिरभ्यालिङ्ग्य ननन्द। आर्यसहवासेनाय धन्योऽभूदिति सतुतोष । तथा सोऽय सौमित्रिश्च सुखेनोपनते स्वय सप्राप्ते राज्ये पराङ्मुखाय । आदररहितायेत्यर्थ । कुत । सहजभक्त्या दृढ गाढ व्रत श्रीरामागमनपर्यन्तमयोध्या न प्रवेक्ष्यामीत्यादिरूपनियमो यस्य तथोक्ताय तस्मै भरताय। पुन शब्दो वाक्यालकारे। ननन्द। तद्राज्यदानतत्पर भरत दृष्ट्वा पर जहर्षेत्यर्थ । गुणाना परमादरास्पदत्वादिदमन्योन्याभिनन्दन युक्तमिति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ भरतोऽपि पुरतोऽभिवादितपुरुषं[2] पौरुषनिघ्नेन शत्रुघ्नेन समं[3] देवीं प्रणम्य जनकनन्दिनीमुन्मनीकृत्य सावरोधवधूकान्सुग्रीवदशग्रीवानुजादीन्[4]यथोचिताभिरुपचर्याभिरभ्यर्हितवसिष्ठमामन्त्रितमन्त्रिलोकमनुग्रहालोकानुगृहीतपौरवर्गमग्रजन्मानं[5] विमानगतमेव[6] सबहुमानमानन्दयन्ननयदपनीतरुजं निजाश्रमपदम्[7] ॥

अथेति। अथानन्तर भरत पौरुषनिघ्नेन पुरुषकाराधीनेन। 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमर । शत्रुघ्नेन सम सह पुरत प्रथममभिवादितो नमस्कृत पुरुष परमपुरुष श्रीरामो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा देवी जनकनन्दिनीं सीता प्रणम्य। तथा यथोचिताभिर्यथार्हाभिरुपचर्याभिरुपचारै । उपपूर्वाच्चरते क्यजन्तात् 'अप्रत्ययात्' इति स्त्रियामप्रत्यये टाप्। अवरोधवधूभिरन्त पुरस्त्रीभि सहितान्सावरोधवधूकान्। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'नद्यृतश्च' इति कप्। सुग्रीवदशग्रीवानुजौ सुग्रीवविभीषणौ आदी येषा तान्वानरानुन्मनीकृत्योत्सुकचित्तान्कृत्वा। 'अभूततद्भावे च्वि'। 'अस्य च्वौ' इति दीर्घ । 'अहर्मनश्चक्षु –' इत्यादिना सलोप । अभ्यर्हित पूजित वसिष्ठो येन तम्। आमन्त्रित. सबोधितो मन्त्रिलोकः मन्त्रिजनो येन तम् । अनुग्रहालोकनेन करुणाकटाक्षवीक्षणेनानुगृहीतोऽनुग्रहविषयीकृत पौरवर्ग पुरजननिवहो येन तमग्रजन्मानं ज्येष्ठभ्रातर श्रीराम विमानगतं विमानारूढमेव सबहुमानं सगौरवमानन्दयन् । अपनीता श्रीरामागमनादपगता रुजा उपतापो यस्य त तथोक्तम्। 'स्त्री रुग्रुजा चोपताप' इत्यमर । निज स्वकीयमाश्रमपद नन्दिग्रामाख्यमावासस्थानमनयत्प्रापयामास ॥

---

१. 'अवाङ्मुखाय' इति पाठ . २ 'अभिवादितपूर्वजोपच्छलननिघ्नेन' इति पाठ . ३ 'सम सविनय प्रणिपत्य जनकेन्द्रपुत्रीमुन्मनीकृत्य' इति पाठ . ४. 'सुग्रीवदशग्रीवानुजादीन्सावरोधवधूकान्' इति पाठ . ५ 'अभ्यर्च्याभ्यर्चितपुरोहितमामन्त्रितमन्त्रिलोकमालोकानुगृहीत' इति पाठ . ६. 'विमानत एव' इति पाठ . ७. 'अनयदपनीतजनपरिश्रमं निजाश्रमम्' इति पाठ..

तत्र च सौमित्रिसीतासखो दाशरथिरतिलोभनीयवात्सल्यां कौसल्यामतिशयितदुःखातिरेकां कैकेयीमतिक्रमस्नेहपरिष्वक्तां सौमित्रिमातरमपि क्रमादभिवादयन्निजावलोकनरसनिरताभिरेताभिर्वनिताभिः कलाभिः पूर्णिमाचन्द्र इव पयोनिधिर्वीचिकाभिरिव प्रतिक्षणं परिरभ्यमाणो निर्भरानन्दमविन्दत॥

तत्रेति। तत्र भरताश्रमपदे सौमित्रिसीतासखो लक्ष्मणसीतासमेत । 'राजाह - सखिभ्यष्टच्' दाशरथि श्रीरामोऽत्यन्त लोभयतीत्यतिलोभनीयम् । पुत्रदर्शनाभिलाषविशेषजनकमित्यर्थ । तद्वात्सल्य स्नेहो यस्यास्ता कौसल्या च अतिशयितो बहुलो दु खातिरेको यस्यास्ताम्। सर्वानर्थमूलाहमस्मीति समुत्पन्नदु खभराक्रान्तामित्यर्थ । कैकेयी च अतिक्रमेण क्रममतिक्रान्तेन स्नेहेन परिष्वक्ता निर्मर्यादप्रेमपरिपूर्णा सौमित्रिमातरमपि सुमित्रा च क्रमाद्वृद्धानुक्रमादभिवादयन्नमस्कुर्वन्। निजावलोकने आत्मदर्शने यो रसोऽनुरागस्तस्मिन्निरताभिस्तत्पराभिरेताभि पूर्वोक्ताभिर्वनिताभिरुत्तमस्त्रीभि कलाभिरशै 'कला शिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला' इति वैजयन्ती। पूर्णिमाचन्द्र इव । वीचिकाभिरूर्मिभि पयोनिधि समुद्र इवेत्युपमाद्वयम् । प्रतिक्षण परिरभ्यमाण आदरातिशयात्क्षणे क्षण आश्लिष्यमाणो निर्भरानन्दममन्दानन्दमविन्दतालभत । परमानन्दभरितान्त करणोऽभूदित्यर्थ ॥

अथाखिलजनेक्षणेक्षितरघूद्वहस्यादरा
द्विधातुमभिषेचनं विचरितं गुरोराज्ञया।
अनीयत समन्ततो हरिगणेन तीर्थं पुनः
समाकुलितमन्थरं विजहता गतिं मन्थराम्॥ १०७॥

अथेति। अथानन्तर गुरोर्वसिष्ठस्याज्ञया निदेशेनाखिलजनेक्षणैरशेषलोकलोचनैरीक्षित सानन्दमवलोकित स चासौ रघूद्वहश्च तस्य श्रीरामस्यादराद्विचरित विशिष्टाचारयुक्तमभिषेचन मूर्धाभिषेक विधातु कर्तुम् । मन्थरा मन्दा गति विजहता त्यजता । ससम्भ्रम प्रवृत्तेनेत्यर्थ । जहाते शतृप्रत्यय । हरिगणेन वानरसमूहेन समाकुलिता सक्षुभिता मन्थरा कैकयीदासी यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा। तत्र तस्या कैतवप्रयोगानवकाशादिति भाव । समन्तत । सकलदिग्भ्य इत्यर्थ । तीर्थं पुण्यनदीसलिल पुनर्भूयोऽपि । वाक्यालकारे वा । आनीयतानीतम् । पृथ्वी वृत्तम् ॥

---

१ 'अयश शल्यजनितशोकातिरेकाम्' इति पाठ २ 'अकृत्रिम' इति पाठ. ३ 'सुमित्रामपि' इति पाठ ४ 'निजालोकरसनितान्तकन्दलितान्तरङ्गाभिरेताभिश्चन्द्र इव पयोधिर्वीचिकाभि प्रतिक्षण परिरभ्यमाणाभि सलक्ष्मण केवलमानन्दधुरमविन्दत' इति पाठ ५. 'जगत्पतेरपि' इति पाठ ६ 'विचलता' इति पाठ ७ 'विशङ्कय हृदि मन्थरा न भजता गतिम्' इति पाठ .

अलंकृतः कृतमभिषेकमादरा-
दमात्यसंहतिभिरवाप्य राघवः।
पुरोन्मुखः पुनरयमानशे रथं
मनोरथं स च भरतो महारथः॥ १०८॥

अलंकृत इति। अथ राघवो रघुवंशोद्भव श्रीरामोऽमात्यसंहतिभिर्मन्त्रिवर्गै। तत्र तेषा मुख्यत्वादिति भाव। आदरात्सत्कारात्कृत विरचितमभिषेकमवाप्य। मूर्धाभिषिक्त सन्नित्यर्थ। अथालंकृतो जटापटलविमोचनपूर्वक विविधविचित्रमणिहारदिव्याम्बरादिभिर्विभूषित पुन पुरोन्मुख। अयोध्यापुरप्रवेशाभिमुख सन्नित्यर्थं। रथमानशे प्राप। पुष्पक विहाय रथमारूढोऽभूदित्यर्थ। 'अश्नोतेश्च' इत्यभ्यासदीर्घनुडागमौ। तथा महारथो महात्मा स प्रसिद्धो भरतश्च। मनोरथ श्रीरामाभिषेकरूपनिजवाञ्छितार्थसिद्धिमानशे। श्रीरामाभिषेकेण परिपूर्णमनोरथोऽभूदित्यर्थ। रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभौ सजौ ग' इति लक्षणात्॥

तत्र च सेवाविचक्षणाभ्यां शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्यामभितो विधूतव्यजनः परिजनाचारनिरतभरतोदस्तविमलमुक्तातपत्रो विचित्रोपहितनैपथ्यचारुरारूढशताङ्गमातङ्गैराशरप्लवगवाहिनीपतिभिरनुगम्यमानः प्रवर्त्यमानश्वेताक्षतकुसुमलाजोपचारपौरपुरन्ध्रीकदम्बसंरम्भचलितमञ्जीरमणिकाञ्चीवलयवाचालितां वाद्यमानमाङ्गलिकतूर्यघोषणां वैबोधिकविविधरवश्रवणसमयोच्चलितसामोदपौरसंबाधां सौधान्तरगवाक्षचलिततरुणीजनेक्षणरेखानीलोत्पलदामतोरणाभिरामरथ्यान्तरामयोध्यामाजगाम रामचन्द्रः॥

तत्रेति। कि चेति चार्थ। तत्र तस्मिन्समये सेवाविचक्षणाभ्यामुपचाराचरणतत्पराभ्या शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्याम्। ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽत्र न विवक्षित। लक्ष्मणापेक्षयापि शत्रुघ्नस्यादरातिशयद्योतनार्थं वा। तथा च महाकविप्रयोग—'शत्रुघ्नलक्ष्मणमुखैरुपचर्यमाण साम्राज्यभोगनिरतो भरतो बभूव' इति। अभित। उभयपार्श्वयोरित्यर्थ। विधूते वीजिते व्यजने चामरे यस्य स तथोक्त। परिजनाचारनिरतेन भृत्यजनोचिताचारतत्परेण भरतेनोदस्तमुत्क्षिप्त विमल स्वच्छ च मुक्तातपत्र मौक्तिकच्छत्र यस्य स तथोक्त। विचित्रमाश्चर्यकर विचित्रसंनिवेश वा यथा

१ 'लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्याम्' इति पाठ २ 'विधूयमानधवलवालव्यजन' इति पाठ. ३ 'मणिविमल' इति पाठ ४ 'उपजातमनुजवेषचारुभि' इति पाठ ५. 'मातङ्गैरलंकृतै' इति पाठ ६ 'वाहिनी' इति नास्ति क्वचित् ७. 'शेषाक्षत' इति पाठ. ८ 'सौरभ' इति पाठ. ९. 'मञ्जुमञ्जीर' इति पाठ. १०. 'वाचाटितदशदिगन्तराम्' इति पाठ ११ 'भेरीमृदङ्गशङ्खादिकविविधारव' इति पाठ. १२. 'तरुणीकटाक्षलेखा' इति पाठ १३. 'रथ्या तथाविधाम्' इति पाठ

तथोपहितेन विरचितेन नैपथ्येन दिव्यभूषणाम्बरप्रयुक्तावयवप्रसाधनेन चारु सुन्दर । तथा शताङ्गा रथा, मातङ्गा गजा, ते आरूढा अधिष्ठिता यैस्तै । 'शताङ्ग स्यन्दनो रथ' इत्यमर । आशरप्लवगवाहिनीपतिभिर्विभीषणसुग्रीवप्रमुखराक्षसवानरसेनानायकैरनुगम्यमानोऽनुस्रियमाणश्च सन् । रामचन्द्र श्वेताक्षताना कुसुमाना लाजाना चोपचारो निक्षेपणरूपोपचार प्रवर्त्यमानो मङ्गलाचारतया क्रियमाणो यैस्तानि तथोक्तानि यानि पौरपुरध्रीकदम्बानि पट्टणस्त्रीनिवहास्तेषा सरम्भेण सभ्रमेण चलितैर्झणझणायमानैर्मञ्जीरमणिकाञ्चीवलयैर्नूपुरमाणिक्यरशनाकङ्कणैर्वाचालिता मुखरिताम् । 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्त । वाद्यमानानि ताड्यमानानि माङ्गलिकतूर्याणि मङ्गलवाद्यानि तद्घोषणाम् । तथा वैबोधिकविविधरवाणा कर्तव्यार्थविबोधकजननानाविधशब्दाना च स्तुतिपाठकशब्दाना वा श्रवणसमये आकर्णनकाले उच्चलिता प्रचलिता सामोदा सानन्दाश्च ये पौराः पुरजनास्तै सबाधा सकीर्णाम् । 'माङ्गलिक' 'वैबोधिक' इत्यत्र 'प्रयोजनम्' इति ठक् । सौधान्तरगवाक्षै प्रासादमध्यवातायनैश्चलिता प्रसृता यास्तरुणीजनेक्षणरेखा सुन्दरीजननेत्रपङ्क्तयस्ता एव नीलोत्पलदामतोरणानि तैरभिरामाणि रम्याणि रथ्यान्तराणि प्रतोल्यभ्यन्तरालानि यस्यास्तामयोध्यामाजगाम । प्रविवेशेत्यर्थ ॥

सा[1]केतं समुपेयिवान्स वि[2]जयी संसेवितो भ्रातृभिः
सुग्रीवप्रमुखानपि प्रियसखान्स्वे स्वे पदे स्थापयन् ।
स्व[3]च्छन्दं सुचिरं सुखान्यनुभवन्देव्या त[4]था सीतया
रामः पालयति स्म कीर्तिविभवैरामोदिनीं मेदिनीम् ॥१०९॥

साकेतमिति । विजयी जयशील । 'जिदृक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्यय । यद्वा प्रशस्तो रावणविजयोऽस्यास्तीति विजयी । प्रशसायामिनि । स प्रसिद्धो राम साकेतमयोध्याम् । 'साकेत स्यादयोध्यायाम्' इत्यमर । समुपेयिवान्प्रविष्ट । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात । तथा भ्रातृभिरनुजैर्भरतादिभि ससेवित उपचर्यमाण । तथा सुग्रीवप्रमुखान्सुग्रीवादीन्प्रियसखान्प्रियसुहृद । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' । स्वे स्वे पदे । किष्किन्धादिप्रतिनियतस्थानेष्वित्यर्थ । वीप्साया द्विर्भाव । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पात्स्मिन्नादेशाभाव । स्थापयन्प्रतिष्ठापयन् । तथा देव्या सीतया सम स्वच्छन्द यथेच्छ सुखान्यैहिकभोगाननुभवन् । दानक्षात्रोद्भवा कीर्तिस्तस्या विभवै सामर्थ्यै समृद्धिभिरामोदिनीमानन्दवती मेदिनी भुव सुचिरमतिचिरकाल पालयति स्म परिपालितवान् । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजस्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

---

१. 'राज्य स्व' इति पाठ २ 'विनयैरासेवितो' इति पाठ ३ 'स्वच्छन्द' इति पाठ ४ 'तया' इति पाठ

अथ कवि काव्यवर्णनामाख्यानपूर्वक काण्डसमाप्ति श्लोकेनाह—

साहित्यादिकलावता शनगरग्रामावतंसायिता
श्रीगङ्गाधरधीरसिन्धुविधुना गङ्गाम्बिकासूनुना।
प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डविहितानन्दे प्रबन्धे पुनः
काण्डो लक्ष्मणसूरिणा विरचितः षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम् ॥११०॥

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामायणे युद्धकाण्ड समाप्त ॥

साहित्येति । साहित्य काव्यनाटकालकारादिसमुदायरूपविद्या तदादि प्रमुख यासा ता कला विद्या अस्य सन्तीति साहित्यादिकलावता। सकलविद्यारहस्याभिज्ञेनेत्यर्थ । अत्र कर्मधारयस्याप्यनुद्वेगकरत्वात्सर्वेदधिकेशीत्यादिवन्निर्वोढव्य । शनगरमिति ग्रामस्तस्यावतंसवदाचरितोऽवतसायितो भूषणायमान । उपमानार्थकाचारक्यजन्तात्कर्तरि क्त । स चासौ श्रीगङ्गाधरधीरश्च श्रीयुक्तो गङ्गाधरनामा पण्डित । 'धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ सख्यावान्पण्डित कवि' इत्यमर । स एव सिन्धु समुद्रस्तस्य विधुना चन्द्रेण। पुत्रत्वादुल्लासकरत्वाच्च तद्रूपेणेत्यर्थ । अतएव श्लिष्टपरम्परितरूपकम्। 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि' इत्यमर । गङ्गाम्बिकासूनुना गङ्गाम्बिकागर्भसंभूतेन लक्ष्मणसूरिणा लक्ष्मणाख्यविदुषा। प्राक्पूर्व भोजेन राज्ञोदितैर्विरचितै पञ्चभिर्बालकाण्डादिसुन्दरकाण्डान्तै काण्डैर्विहित आनन्दो विद्वत्प्रमोदो येन तस्मिन्नित्युत्तरपदसमास । प्रबन्धे चम्पूरामायणाख्ये काव्ये पुनर्विरचित प्रणीत षष्ठ षण्णा पूरण काण्डो युद्धकाण्डोऽपि चिर जीयात्। सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥

पूर्वेषा विदुषा मतानि विविधान्यालोच्य तत्सारम-
प्याकृष्येयमखण्डपण्डितपरीतोषाय सदर्भिता।
यद्यत्र प्रतिभाति दूषणमिद विज्ञायता भूषण
तत्रापि प्रतिभाति चेन्ननु परामृश्य ह्यवश्य बुधै ॥
लोकेषु प्रतिभाति मध्यमजगत्तत्र त्रिलिङ्गाह्वयो
देशस्तत्र तथाद्रिमौलितनयातीर पर तत्र च।
ग्राम काञ्जलुरीति तत्र महित श्रीरामचन्द्र सुधी
श्रीमानुद्वहतामभुष्य कवितांकन्या रघूणा पति ॥

---

१ अस्य श्लोकस्य स्थाने—

'कोलालाख्यमहाग्रहारमहिताकल्पेन सख्यावता
मूर्धन्येन विशारदेन विधुना श्रीसोमनाथोदये।
प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डमहितानन्दे प्रबन्धे पुन
काण्डो निर्मित एकचूतपतिना षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम् ॥'
इति पाठ क्वचित्.

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसदोहानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डिततप प्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतसस्यापञ्चान्ववायसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोदण्डपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचिताया चम्पूरामायणव्याख्याया साहित्यमञ्जूषिकासमाख्याया युद्धकाण्ड समाप्त ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।
व्याख्या श्रीयुद्धकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

चम्पूरामायणस्थश्लोकानां सूची ।